nyaya
25

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्येति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति वाच्यम् । विभक्तेर्लोपा-त्प्रकृतिभागस्यैव विकारात् । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु साहचर्यादुपसर्गग्रहणमिति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतः परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं गुणे कृते पश्चात्सुलोपः । अन्यथा तत्र एङ्ग्रहणवैयर्थ्यात् तदा च विस् इत्यस्य वेस् इति विकार इति विशब्दस्य न वे इति विकार इति बोध्यम् ।

विपराभ्यां जेः १९ ।

विजयते । पराजयते । जयाभिभूत्यर्थयोर्द्वयोरपीह ग्रहणम् । बहवो वयः पक्षिणो यत्र तत् बहुवि जयति वनम् इत्यत्र तु न भवति । जहत्स्वार्थायां वृत्तावनर्थकत्वात् । अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वात् । सम्बोधने तु प्रागुक्तम् ।

न च वी जयत इत्यत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्द-परो जिरस्तीति वाच्यम् । पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये एवान्तवद्भावात् । परा जयति सेना । उत्कृष्टेत्यर्थः । प्रकृतिवदित्यतिदेशस्यानि-त्यत्वात् जेरित्यत्र इयङभावः ।

आङो दोऽनास्यविहरणे २० ।

आङ्पूर्वान्मुखविकासनभिन्नार्थवृत्तेर्दान आत्मनेपदं स्यात् । आस्यवृत्तित्वाभावादन्येषां दारूपाणामग्रहणमिति कैयटः । वि-द्यामादत्ते । आस्यग्रहणं विशेषोपलक्षणार्थम् । मुखं व्याददाति । विपादिकां व्याददाति । नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकादना-स्येति निषेधो नेष्यते "स्वाङ्गकर्मकाच्च" इति वार्त्तिकात् । स्वमङ्गमिह स्वाङ्गं न त्वद्रवं मूर्त्तिमदिति परिभाषितम् । व्याददते पिपी-लिकाः पतङ्गस्य मुखम् । आङिति ङितो ग्रहणान्नेह भिक्षामा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ददाति । स्मृतावयमाकार इत्याहुः ।

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । कर्त्रभिप्राये तु आस्यकर्मकादपि भवत्येव । व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यस्य सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्यत्ययेनार्थ- इति वाचस्पतिमिश्राः ।

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च २२।

क्रीड़ृ विहारे । चकारादाङ् । अनुक्रीडते इत्यादि । उपसर्गेण समा साहचर्यात् अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । "तृतीयार्थे" इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ।

"समोऽकूजने" ।

मयाऽस्य संक्रीडति चक्रिचक्रे इति श्रीहर्षः । क्रीडते नागराज इति तु प्रमादः ।

"आगमेः क्षमायाम्" ।

आगमयस्व तावत् । सहस्व कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । यावदागमयते ऽथ नरेन्द्रानिति श्रीहर्षः ।

"शिक्षेर्जिज्ञासायाम्" ।

विद्यासु शिक्षते । इह शकिः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते । भोक्तुं शक्नोतीत्यादिदर्शनात् । इह जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते । विद्यां जिज्ञासितुं घटते इत्यर्थः । नच तत्प्रयोगापत्तिः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाप्रतीतेरिति केचित् ।

अन्ये तु "शिक्ष विद्योपादाने" इत्यस्य नियमार्थं ग्रहणमित्याहुः । नचाद्ये ज्ञानविशिष्टशक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानविषयकेच्छार्थकं जिज्ञासायामित्यसङ्गतमिति वा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च्यम् । ज्ञानस्यापि विशेषणतया विषयत्वानपायात् । इच्छा सन्वाच्या शक्तिर्धात्वर्थः, इच्छाया ज्ञानाविषयकत्वं त्वात्मनेपदेन द्योत्यते इति ।

"किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु उपसंख्यानम्" ।

किरतिर्विक्षेपार्थः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । एतेष्वेवार्थेषु "अपाच्चतुष्पाद्" इति सुटो विधानात् । अपस्किरते वृषो हृषः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी वा । हर्षादिषु किम् । अपकिरति कुसुमम् । यद्यप्यात्मनेपदविधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वं निमित्ततया नोपात्तं तथाऽपि सुटा सह समानविषयोऽयं तङ् । तेन गजोऽपकिरतीत्येव भवतीत्याहुः ।

"हरतेर्गतताच्छील्ये" ।

गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः । पित्रादेर्गतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । मातुरनुहरतीति तद्धितार्थसूत्रगतभाष्ये सादृश्यमात्रं विवक्षितमिति कैयटः ।

"आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्" ।

आनुते । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । णु स्तुतौ । अदादिः । आपृच्छते गुरुम् ।

"आशिषि नाथः" ।

नियमार्थमेतत् । नचानुदात्तेत्त्ववैयर्थ्यम् । नाथन इति युजर्थत्वात् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः । "आशिषि नाथः" इति कर्मणि षष्ठी । दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथा इत्यत्र नाधसे इतीत्याहुः ।

"शप उपालम्भने" ।

शप आक्रोशे—स्वरितेत् । अकर्तृगफलार्थ आरम्भः । देवदत्ताय शपते । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथं करो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तीत्यर्थः । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" इति सम्प्रदान-संज्ञा । यस्मै आख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इत्येके । य आख्यायते स इत्यन्ये । मख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि इत्यत्र तु स्वाभिप्रायाविष्करणमात्रविवक्षा ।

समवप्रविभ्यः स्थः २२।

सन्तिष्ठते इत्यादि । "आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्" अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । अस्यार्थः—आपिशलिः "अस भुवि" इत्यत्र सकारमात्रं पठति । अस्ति आसीदित्यादावडाटावागमौ विधत्ते ।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च २३।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । स्थेयो विवादपदनिर्णेता । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । तत्त्वाय तिष्ठ स्वमुखे स्व एवेति श्रीहर्षः । तत्त्वनिर्णयार्थमाश्रयेत्यर्थः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि २४

ऊर्ध्वसंयोगफलकत्वाभाववाक्रियावृत्तेरुत्पूर्वात्तिष्ठतेस्तत्प्राग्वत् । "उद ईहायाम्" इति वार्तिकं कर्मपदप्रयोजनकथनार्थम् । कायपरिस्पन्दात्मिकायां चेष्टायामिति यावत् । अन्यथा अनूर्ध्वे इत्येवावक्ष्यत् । धातोः क्रियावाचित्वनियमात् तल्लाभात् । उत्तिष्ठमानस्तु परः । अनूर्ध्वेति किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः । ईहायां किम् । उत्तिष्ठति सेना । जायते इत्यर्थः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उपान्मन्त्रकरणे २५।

मन्त्रकरणकार्थवृत्तेरुपपूर्वकात्तिष्ठतेः प्राग्वत् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मन्त्रेति किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ।

"उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्" ।

अमन्त्रकरणार्थमेतत् । आदित्यमुपतिष्ठते ।

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।
पश्य वानरसैन्ये ऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥
मैवं मंस्थाः सचित्तोऽयमेषो ऽपि हि यथा वयम् ।
कपेस्तदपि कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

इति भाष्यम् । देवपूजां मत्वा पूर्वमात्मनेपदं परत्र तु चापलमेतन्न पूजनमिति तदभाव इति कैयटः । स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती । देवतात्वारोपात् । रथिकानुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । अश्वारोहानुपतिष्ठते । अनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबन्धः । अयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ।

"वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्" ।

भिक्षुको ब्राह्मणमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सयोपगच्छतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च २६।

भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्विभ्यां तपः २७।

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । त्विषां वितपते पतिरिति मुरा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रिः। दीप्यते इत्यर्थः।

"स्वाङ्गकर्मकाच्च"।

उत्तपते वितपते पाणिम्। नेह देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिं वितपति। सन्तापयतीत्यर्थः। सुवर्णमुत्तपति। सन्तापयति, विलापयति वा। उद्विभ्यां किम्। निष्टपति। "निसस्तपतौ" इति षत्वम्।

ननु उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेवेति यक्चिण्निवृत्त्यर्थमिदं वचनं स्यात्। तथा च निष्टपते इत्युदाहार्यम्। दीप्यते इत्यर्थे ऽकर्मको हि तपिः अन्तर्भावितण्यर्थतया तापने वर्तमानश्च सकर्मकः। पुनः प्रयोजकव्यापारविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदसिद्धेः।

मैवम्। अर्थभेदे कर्मवद्भावं विनाऽपि सकर्मकाणामकर्मकत्वदर्शनात्। नदी वहति, भारं वहति इत्यादिप्रयोगात्। तस्माद्विध्यर्थमेव सूत्रम्।

आङो यमहनः २८।

आङ्पूर्वकाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्याञ्च यमिहनिभ्यामात्मनेपदं स्यात्। आयच्छते। आहते। आयच्छते पाणिम्। आहते शिरः। एतेन मोहादाहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। पराङ्गकर्मकाभावसत्त्वादात्मनेपदस्य सुस्थत्वात्। अकर्मकेति किम्। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहन्ति वृषलं पादेन। स्वाङ्गेति किम्। परशिर आहन्ति। गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविप्रयोगस्तु प्रामादिक इति केचित्। नच आजेति पदं छि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वा घ्ने हननायेति हन्तेर्भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनं शङ्क्यम् । अ-जेर्वीभावे विवायेति रूपस्वीकारात् ।

शिवस्य समीपमेत्य मल्लसंप्रदायेन स्वं वक्ष आस्फालितवानिति केचित् ।

यद्वा उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः । गाण्डीवी स्थित इत्यध्याहारः । आजघ्ने इति कर्मणि लकारः । तेनेत्यध्याहारः ।

यद्वा गाण्डीवमात्मन इच्छन् गाण्डीवी क्यजन्तात् क्विप् । कनकशीलेति । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि तृतीया । द्वयोः कर्मधारयः । नितरां भा यत्रेति वक्षोविशेषणम् । उन्मज्जन्मकर इति कर्मधारयात्सति सप्तमी । लकारः कर्मण्येव ।

समो गम्यृच्छिभ्याम् २९ ।

सम्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । सङ्गच्छते । समृच्छते । अकर्मकाभ्यां किम् । खगः सङ्गच्छति यद्दिनाधिपम् । तच्चैक्यं समगच्छतेति त्वार्षम् । स्वार्थे ष्यञ् । एकं समपद्यतेत्यर्थो वा ।

"विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्" ।

परस्मैपदिभ्यां साहचर्याद्विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम् । लाभार्थस्य स्वरितेत्त्वात्, सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् । संविद्रे । संविदाते । संविद्रते । संपृच्छते । संस्वरते ।

"अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्" ।

अर्तीति भ्वादिजुहोत्यादेर्ग्रहणम् । मा समृत मा समृषातां मा समृषतेति भाष्यात् । समारत समारेतां समारन्तेति वृत्तेश्च । "सर्तिशास्ति-"इत्यङ्विधौ तु लुप्तविकरणेन शास्तिना साहचर्याज्जौहो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्यादिकस्यैव ग्रहणम् । परस्मैपादिष्वित्यस्योत्तरार्थमनुवृत्तावपि योगविभागसामर्थ्यादङ्गविधौ न सम्बन्धः । तेन भाष्यमुपपन्नम् । संशृणुते । सम्पश्यते । रक्षांसीति पुराऽपि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगस्तु चिन्त्यः । अकर्मकादित्यनुवृत्तेः ।

केचित्तु रक्षांसि सन्तीति कथयद्भ्यः इत्यध्याहारः । हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुरितिवदविवक्षितकर्मकत्वान्न दोषः ।

वस्तुतो रक्षांसि सन्तीति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारविरहान्न दोषः ।

"उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्" ।

"अकर्मकाद्" इति अतः परं न सम्बध्यते इति कैयटादयः । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । उपसर्गात्किम् । अस्यति । ऊहते । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति तु प्रमादः । ओहतीति सोपसर्गपाठे वा ।

निसमुपविभ्यो ह्वः ३० ।

निह्वयते इत्यादि । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । नच आकारान्तस्यानुकरणात् निह्वास्यते इत्येवोदाहरणम् विकृतिग्रहणे प्रकृतिग्रहणाभावादिति वाच्यम् । एजन्ते एवानुक्रियमाणे लक्षणवशादात्वनिष्पत्तावपि आत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

स्पर्द्धायामाङः ३१ ।

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्द्धायां प्राग्वत् । मल्लमाह्वयते । स्पर्द्धमानः सन्नाह्वयति । स्पर्द्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । स्पर्द्धाया एतद्धात्वर्थत्वे ऽपि आङ्पूर्वस्य शब्दनार्थत्वात्स्पर्द्धायां विषये विधिरयम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ३२।

सप्तस्वर्थेषु । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । गन्धनं सूचनं हिंसासादृश्यात् । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । परदारान्प्रकुरुते । सहसा तेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । एधशब्दो ऽकारान्तो ऽपि । एधान् हुताशनवत इति दर्शनात् । सान्तत्वं व्याख्याने । दकशब्द उदकार्थो ग्राह्यः । जीवनीयं दकं चेति हलायुधोक्तेः । तस्य गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । प्रकथनं प्रकर्षेणोक्तिः । गाथाः प्रकुरुते । उपयोगो ऽप्रतिषिद्धाविनियोगः । शतं प्रकुरुते । एषु किम् । कटं करोति ।

अधेः प्रसहने ३३।

कृञ इत्यनुवर्तते । प्रसहनमभिभवः क्षमा च । षह मर्षणे ऽभिभवे चेति पाठात् । छन्दसीत्यस्य प्रायिकत्वात् । तमधिकुरुते । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान् इति भारविः । क्षमत इत्यर्थः ।

वेः शब्दकर्मणः ३४।

शब्दस्य कर्मकारकत्वे विपूर्वात्कृञ आत्मनेपदम् । स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । नेह चित्तं विकरोति कामः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अकर्मकाच्च ३५।

वेः कृञ इति प्राग्वत् । मव्द्धानि विकुर्वते । विकृतानि भवन्तीत्यर्थः ।

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ३६।

एषु बोध्येषु नयतेरात्मनेपदम् । उत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । अन्ये तु प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे नयते । सोपपत्तिकान् शास्त्रसिद्धान्तान् शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । शिष्याणामिष्टार्थसिद्ध्या संमानननिष्पत्तिः । प्रयोगोपाधित्वं तु तज्जन्यशाब्दबोधाविषयत्वे सति प्रयोगनियामकत्वम् । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । दण्डमुन्नयते । माणवकमुपनयते । विधिना स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । तत्फलं माणवकसंस्कारः । तस्याचार्यगामित्वाभावादात्मनेपदविधानम् । अध्यापनार्थत्वे तु उपनयनस्येदं व्यर्थं स्यादिति मीमांसकाः । उपनीय वदेद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इति स्मृत्या तदेवाचार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् इत्यत्राचार्यकरणमविवक्षितम् ।

वस्तुतस्तु आचार्यकरणम् उपशब्दसमभिव्याहृतनयतेरेव प्रयोगोपाधिः । प्रयोगोपाधेः स्वरूपसत एव नियामकतया तद्विवक्षाया अनुपयोगात् । तत्त्वं नयते । विनिश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते भृतिदानेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विगणनम् । ऋणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राजांशं ददातीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्माद्यर्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । नेह घटं नयति ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ३७।

नयतेः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । शरीरपदमत्र तदवयवपरम् । चैत्रत्वादिजातीनां शरीरवृत्तितया तत्तादात्म्यापन्नस्यैव जीवस्य कर्तृतया शरीरस्य शरीरस्थत्वासम्भवात् । यद्यपि शरीराद्विविच्य लौकिकैरनिश्चये ऽपि वस्तुतः शरीरतादात्म्यापत्तेः कर्तृत्वानुपयोगः । कृतिसमवायित्वरूपस्य तस्यात्ममात्रवृत्तित्वात्। शरीरस्य त्ववच्छेदकतयैव तदाश्रयत्वात् । तथाप्यत्रोभयसाधारणमेवाश्रयत्वं विवक्षितम् । चैत्रः कर्तेति व्यवहारात् । क्रोधं विनयते । स्वकीयं क्रोधं निरस्यतीत्यर्थः । क्रोधापगमफलस्य चित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वे ऽपि नियमार्थमिदम् । नेह गडुं विनयति । शरीरावयव एवायम् । विगणय्य नयन्ति पौरुषं विहितक्रोधरया जिगीषव इति भारविप्रयोगस्तु कर्तृगत्वाविवक्षायाम्। करोतीत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वाऽत्र कृञो वृत्तिरित्यन्ये । सम्पदस्तव गिरामपि दूरात् यन्न नाम विनयं विनयन्ते इति श्रीहर्षे विनयन्तीत्येव पाठ इति नारायणः । णय गतावित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगोऽयमिति व्याख्यातमस्माभिः ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ३८।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋच्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग उत्साहः। येनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट इति दर्शनात् । अध्ययनाय क्रमते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तायनं स्फीतता । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् ३९ ।

सोपसर्गे नियमार्थमिदम् । वृत्त्यादिषूपपरा इत्युपसर्गद्वयपूर्वकादेव क्रमेः आत्मनेपदम् । उपक्रमते । नियमान्नेह । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वेव नेह—उपक्रामति । पराक्रामति ।

आङ उद्गमने ४० ।

"ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्" । आक्रमते आदित्यः । उदयते इत्यर्थः । उद्गमनार्थः क्रमिरकर्मकः । नेह । आक्रमति धूमो हर्म्यतलात् । हर्म्यतलमिति भाष्ये तूद्गमनपूर्विकायां व्याप्तौ क्रमिर्बोध्यः । नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमादित्यत्र व्याप्तिरेवार्थो नतूद्गमनमिति कैयटः ।

वेः पादविहरणे ४१ ।

साधु विक्रमते वाजी । क्रमेः पादविक्षेपवृत्तित्वे ऽपि धातूनामनेकार्थत्वादर्थान्तरे आत्मनेपदवारणायार्थनिर्देशः । नेह विक्रामति अजिनसन्धिः । स्फुटतीत्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ४२ ।

समर्थत्वं समानार्थत्वम् । शकन्ध्वादिः । संशब्द एव वा तदर्थः । प्रक्रामते । उपक्रमते । आरभते इत्यर्थः । आरम्भे किम् । प्रक्रामति । उपक्रामति । इह गमनागमने अर्थौ । उपपराभ्यामित्यस्यापि न प्रवृत्तिः । वृत्त्यादेरत्राविवक्षितत्वात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अनुपसर्गाद्वा ४३

क्रामति क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । "उपपराभ्याम्" इत्यस्य नियमार्थतया "वृत्तिसर्ग–"इत्यादेरनुपसर्गविषयत्वात् ।

अपह्नवे ज्ञः ४४

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च ४५

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः । जानातेरत्र ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिपरत्वात् । "ज्ञोऽविदर्थस्य" इति करणे षष्ठी । सकरणादिति तु नोक्तम् । स्वरेण पुत्रं जानातीत्यत्राऽतिव्याप्तेः ।

संप्रतिभ्यामनाध्याने ४६

शतं सञ्जानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । अनाध्याने किम् । मातुः संजानाति । "अधीगर्थ–" इति षष्ठी । नच तत्र शेषानुवृत्तेः "अकर्मकाच्च" इति पूर्वेण आत्मनेपदापत्तिः । अनाध्यान इति विभज्य पूर्वशेषतयापि तस्य व्याख्यानात् इत्याहुः ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्न-विमत्युपमन्त्रणेषु वदः ४७

उपसम्भाषोपमन्त्रणे वाच्ये, अन्ये प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वदते। भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः। शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते। तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भासनं हेतुभूतं सद् विशेषणमित्याहुः। कर्मकरानुपवदते। उपसान्त्वयतीत्यर्थः। शास्त्रे वदते। उक्तिविषयकज्ञानवानित्यर्थः। क्षेत्रे वदते। तद्विषयकोत्साहं स्फुटयतीत्यर्थः। आविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य यत्नः कर्मेति केचित्। विशिष्ट एव वदत्यर्थ इत्यन्ये। क्षेत्रे विवदन्ते। विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः। एतेषु किम्। यत्किञ्चिद्वदति।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ४८।

व्यक्ता वाचि वर्णा येषां ते मनुष्यादयः। व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणात्। समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम्। सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः। नेह वरतनु प्रवदन्ति कुक्कुटाः। शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयकं व्यक्तवाक्त्वम्, अपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदं नेति कैयटः।

अनोरकर्मकात् ४९।

अनुवदते कठः कलापस्य। अनुः सादृश्ये। तुल्यार्थयोगे शैषिकी षष्ठी। अकर्मकात् किम्। अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तामनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः। व्यक्तवाचामित्येव। अनुवदति वीणा।

विभाषा विप्रलापे ५०।

विप्रलापो विरोधोक्तिः। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः। युगपत्परस्परविरुद्धं वदन्तीत्यर्थः। विप्रलापे किम्। सम्प्रवदन्ते

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचां किम् । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारणे किम् । क्रमेण विप्रवदन्ति ।

अवाद्ग्रः ५१ ।

अवगिरते । अवात् किम् । गिरति । गृणातेस्त्वत्रपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने ५२ ।

नित्यं शब्दं सङ्गिरते मीमांसकः । शब्दो नित्य इति प्रतिजानीते इत्यर्थः । नेह सङ्गिरति ग्रासम् ।

उदश्चरः सकर्मकात् ५३

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घयतीत्यर्थः । द्वे तिस्रो रमणीयमंबरमणेर्व्यामुच्चरन्ते इति मुरारिः । सकर्मकात्किम् । क्षितेस्तदा यः स्वत उच्चचार । उत्पन्न इत्यर्थः ।

समः स्तृतीयायुक्तात् ५४ ।

पद्म्यां नृपः सञ्चरमाण एषः । तृतीयेति किम् । उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुं च देव ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ५५ ।

सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं सा तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । कामुकः सन् तस्यै ददातीत्यर्थः । तृतीयाऽप्यनेनैव चतर्थ्यर्थे विधीयते चेच्छब्दस्य चकारार्थत्वादिति सम्प्रदायः । अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीयेति वार्त्तिकं तदंशे

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्पष्टीकरणार्थम्। भाष्ये त्विदं सूत्रमपि प्रत्याख्यातम्। तदुक्तम्—

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तङो विधिः।

यो ह्यस्या दत्तं भुङ्क्ते स्वयं च तस्यै ददाति तत्रायं प्रयोग इष्टः। तत्र सहयोगतृतीया कर्मव्यतिहारे चात्मनेपदमिति सिद्धम्। दास्यै विश्राण्य तया सहोपभुङ्क्ते इति कैयटः।

उपाद्यमः स्वकरणे ५६।

अस्वस्य सतो यत्स्वीयत्वसम्पादनं तत्रेदम्। च्विप्रत्ययस्तु "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति विकल्पान्न कृतः। भार्यामुपयच्छते। नेह स्वं शाटकमुपयच्छति। पाणिग्रहण एवेदमिति वृत्तिः। तद्भाष्यानुक्तत्वाद्धेयम्। उपायंस्त महास्त्राणीत्यादिविरोधाच्च।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ५७।

सोपसर्गाणां यत्रार्थे आत्मनेपदं पूर्वमुक्तं तद्भिन्नार्थमारम्भः। स्मरतेस्तु अप्राप्तावेव। धर्मं जिज्ञासते शुश्रुषते सुस्मूर्षते दिदृक्षते।

नानोर्ज्ञः ५८।

पुत्रमनुजिज्ञासति। पूर्वप्राप्तेरयं निषेधः। अनन्तरस्येति न्यायात्। तेन सकर्मकस्येति निषेधः। अकर्मकात्तु "पूर्ववत्सन" इति भवत्येव। "अकर्मकाच्च" इत्यनेन केवलाद्विधानात्। तेन औषधस्यानुजिज्ञासते। औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ५९

आत्मनेपदं न स्यात्। प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति। परस्पर-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

साहचर्यादुपसर्गग्रहणान्नेह देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । "लक्षणेत्थंभूत-" इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः ।

शदेः शितः ६०

शितः प्रकृतिभूतात् शदेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः किम् । शत्स्यति । अशत्स्यत् । "शेषाद्"इति परस्मैपदम् ।

"उपसर्गपूर्वनियमे ड्व्यवाय उपसंख्यानम्" ।

न्यविशत । व्यक्रीणीत । यद्यपि विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्युक्तम्, तत्र च विकरणोत्पत्तेः प्रागेव नियमः ततो नित्यत्वाद्विकरणः ततो ऽडागम इति वार्त्तिकं गतार्थं तथापि तदनाश्रित्यायमारम्भः । नच धात्ववयवत्वादटो न व्यवधायकत्वम् । विकरणान्तस्याङ्गत्वात्समुदायावयवस्याटो धातुग्रहणेनानुपादानात् । न च परत्वादट् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन विकरणानां नित्यत्वात् । अटश्च शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरित्यनित्यत्वात् । नच कृते ऽपि अन्यस्मात्प्राप्त्या विकरणो ऽप्यनित्यः । शब्दान्तरात्प्राप्नुवतो ऽनित्यत्वानुक्तेः । नच लादेशात्पूर्वं परत्वादडागमः । लादेशस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । कृते ऽप्यटि धातुग्रहणेन तद्ग्रहणादव्यवधायकत्वात् । अडागमस्त्वनित्यः । लादेशोत्तरं विकरणैर्नित्यतया स्वपूर्वं तत्प्रतिषेधात् । विकरणोत्तरं च शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । यद्यपि लादेशे कृते स्थानिवद्भावेन लुङादिव्यपदेशादटो निमित्तसद्भावे ऽपि विकरणेन निसत्वादट् बाध्यते तथापि यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्, उभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । नच

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथापि तस्य धात्ववयवत्वाद्व्यवधायकत्वं नास्तीत्यात्मनेपदं सिद्धमिति वाच्यम्। लादेशोत्तरं नियमात्पूर्वं नित्यत्वात् विकरणोत्पत्त्या ऽडागमस्य विकरणान्तभक्तत्वाद्धातुव्यवधायकत्वान्न्यादिभ्यः परे अव्यवहिता विश्यादयो न भवन्तीत्यात्मनेपदं न स्यादिति वार्त्तिकाभिप्रायः।

भाष्यकारास्तु लमात्रापेक्षतया लादेशा अन्तरङ्गा अडागमस्तु तद्विशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। अथ लादेशेन समं न सम्प्रधारणा किन्तु नियमेन सहैव। लादेशोत्तरं हि विकरणः, अडागमो, नियमश्चेति त्रयं प्राप्नोति। तत्र यदि सर्वतो नियमो बलवान्स्यात् तदा वार्त्तिकं विनैवेष्टसिद्धिः स्यात्। नच विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति निर्वाहः। कृतो ऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ज्ञापनेनापि तज्ज्ञापनस्यान्यथासिद्धेः। नचैवं नित्य एव नियमः। निवेक्ष्यते निविशते इत्यादौ केवलविकरणस्य व्यवधायकत्वस्थले नियमप्रवृत्तावपि कृते विकरणे ऽडागम इत्यटो व्यवधायकत्वात्तदप्रवृत्तेः। नहि विकरणात्पूर्वम् अट् कर्त्तुं शक्यः। अङ्गात्पूर्वं विकरणानां वाच्यत्वात्। अन्यथा तरतः तरन्तीति न स्यात्। शपं विना गुणाभावात् तसादेर्ङित्त्वात्। ततश्च पूर्वमित्त्वमेव स्यात्। अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमप्येषितव्यम्। अन्यथा उपाच्छेदित्यत्र आटः पूर्वमुक्तौ तद्विशिष्टस्यैव ऋच्छिभावापत्तेः। वर्णमात्राश्रयत्वाद्दच्छिभावं बाधित्वा वृद्धेरेव पूर्वं प्रवृत्तेः। नच वार्णादाङ्गं बलीयः। समानाश्रयत्वात्। एकादेशस्य चादिवद्भावाद्दच्छिभावे ऋच्छादिति स्यान्न त्वाच्छेदिति। नच शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनर्भविष्यति। पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडित्यव्यवस्थाप्रसङ्गात्। तस्माद्वार्त्तिकमावश्यकमिति चेत्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न । तरत इत्यत्र ह्यनित्यमित्त्वं विकरणस्तु नित्य इति तस्यैव प्रवृत्तेः । तरतीत्यादौ गुणस्यापि नित्यत्वात्स एव परत्वात् । उपार्च्छदित्यत्रापि उक्तरीत्या पुनराट् । नच पुनर्श्छिभावापत्तिः । इष्टतो व्यवस्थासम्भवात् । इदञ्चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतः परत्वाद्दच्छिभावः पश्चादेवाट् । तस्माल्लादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः । नचाडागमो नित्यः । शब्दान्तरस्य प्राप्ताविव शब्दान्तरात्प्राप्तावपि अनित्यत्वस्य युक्तत्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वस्य साधारणत्वात् । अङ्गत्वजात्याश्रयणाद्वाऽडागमस्य शब्दान्तरप्राप्तिविरहात् । यद्वा नेरिति षष्ठ्येव न तु पञ्चमी । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्सम्बन्धोपपत्तेः । यद्वा निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशत इति पदं साधु भवतीति "नेर्विशः" इत्यस्यार्थः । सत्यप्यडागमे नेः परमनन्तरमेवेति दोषाभाव इत्याहुः ।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ६१

शितो लुङ्लिङोश्च प्रकृतिभूतो यो म्रियतिस्तत एवात्मनेपदं नान्यस्मात् । शित्प्रकृतित्वं शिदुत्पत्तेः प्रागेव योग्यतया ग्राह्यम् । लुङ्लिङोस्तु सत्यामेवोत्पत्ताविति भेदः । म्रियते । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत । अमृत । मृषीष्ट । नियमः किम् । ममार । मर्त्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । मृङो ङित्त्वं तु स्वरार्थम् । मा हि मृतेत्यत्र ङिदुपदेशात्परं "लसार्वधातुकम्"इति निघातो यथा स्यात् । नच सिज्लोपस्यासिद्धत्वम् । ङित्त्वसामर्थ्यात् । नच निघातः । हि चेति प्रतिषेधात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्ववत्सनः ६२

शुद्धादात्मनेपदे यन्निमित्तं तत्सन्नन्तादप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः। एतावतैव निमित्तातिदेशोऽयमिति व्यवहारः। पूर्वेण तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः। पञ्चम्यन्तात् विधानाभावात्। पूर्वस्मादिवेति तु गम्योऽर्थः। ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इतिवत्। तत्र ब्राह्मणपदं तदपादानकाध्ययनपरम्। आसिसिषते। शिशयिष्यते। निविविक्षते। मुमुक्षत इत्यादि। नेह शिशत्सति। मुमूर्षति। नह्येषा शदिम्रियतिव्यक्तिः शित्प्रकृतिः, अतो नात्मनेपदनिमित्तम्। सनि कृते तु सन्नतमेव शित्प्रकृतिः। शिशयिष्यत इत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्त्वानपायान्निमित्तताऽतिदेश इति वैषम्यम्। नचैवमनुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः गन्धनादेरर्थस्य ञित्त्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति वाच्यम्। "अनुपराभ्यां कृञः" इति पर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैव तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वात्।

यद्वा प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति कार्यस्यैवातिदेशः। सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्। नच शदिमृङोरतिप्रसङ्गः। "शदेः शितः" "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति सूत्रद्वये ऽपि सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात्। जुगुप्सते इत्यादौ तु नित्यसन्नन्ततया प्राक्सन आत्मनेपदादर्शनादेतदतिदेशस्य न प्रवृत्तिः। तथाऽप्यनुबन्धासञ्जनादेव तत्रानुदात्तङित इत्यात्मनेपदमिति वक्ष्यते, अवयवेऽचरितार्थमिति न्यायात्। नच जुगुप्सयतीत्यादावतिव्याप्तिः। सन्पर्यन्ताविशेषणेन 'चरितार्थत्वे तदतिरिक्तविशेषणे मानाभावात्। नच गोपयती-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्यादात्रतिव्याप्तिः, सनेव विशेषणीयो नतु णिजित्यत्र बीजाभावादिति वाच्यम् । यत्रार्थे निन्दादौ सन्निष्यते तदर्थकानामेवानुदात्तेत्त्वात् अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादावेव गुपादय इति सिद्धान्तात् ।

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ६३ ।

आम्प्रकृतिधातोरिवानुप्रयुज्यमानात्कृञो ऽप्यात्मनेपदम् । आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणो बहुव्रीहिः । अकर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रम् । ईहां चक्रे । नच इन्दांचकारेत्यत्र प्रसङ्गः । पूर्ववदित्यनुवृत्तेः । पूर्ववदेवात्मनेपदं नतु तद्विपरीतमिति नियमार्थतयाऽपि वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । कृञः किम् । भ्वस्त्योर्मा भूत् । कृञ्ग्रहणसामर्थ्यान्नात्र कृञ्प्रत्याहारः । अत एवानुप्रयोगविधौ कृञ्प्रत्याहारग्रहो वक्ष्यते ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ६४।

"युजिर् योगे" इत्यस्य स्वरितेतो रुधादेरकर्त्रभिप्रायार्थो विधिः । "युज समाधौ" इति दिवादेरनुदात्तेत्त्वात् । यज्ञपात्रविषयतायास्तत्रासम्भवाच्च ।

"स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्" ।

प्रोपाभ्यामित्यपहाय यस्योपसर्गस्यादावन्ते वाऽजस्ति तत्पूर्वादिति पठनीयमित्यर्थः । तेन हलन्तभिन्नोपसर्गसंग्रहः । उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञेति किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

समः क्ष्णुवः ६५ ।

"समो गम्यृच्छिभ्याम्" इत्यतो विच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थः । संक्ष्णुते शस्त्रम् । वक्षः पीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने सङ्क्ष्णुवानः पृषत्कानिति मुरारिः ।

भुजोऽनवने ६६ ।

"भुज पालनाभ्यवहारयोः" । "अनवने" इति पर्युदासाल्लक्षणार्थे आत्मनेपदविधानम् । तेन "भुज कौटिल्ये" इत्यस्य न ग्रहणम् । संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषनिर्णयहेतुत्वात् । अत एव सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रेवाशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रापि हरिपदं नारायणपरम् । तदुक्तम्—संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतव इति । तच्चान्यत्र सविस्तरं व्याख्यातम् । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । बुभुजे पृथिवीपाल इत्यादौ उपभोगः, आत्मसात्करणं वाऽर्थः । नेह विभुजति पाणिम् । तेन "अनवनकौटिल्ययोः" इति वार्त्तिकं स्पष्टार्थम् ।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता ऽनाध्याने ६७।

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव सन्निधानात्प्रतिनिर्दिश्यते ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते । न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकक्रियापेक्षया युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वोभयविरोधात् । यथेष्ट वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एषामेकवाक्यत्वे महावाक्यम्—लक्ष्यस्य संस्कारकं महावाक्यं सम्पद्यते । नचैवं दर्शयते भृत्यान्राजेति भाष्योदाहरणविरोधः । अणौ कर्मणो राज्ञोऽन्यस्य भृत्यानिति कर्मणः सद्भावादिति वाच्यम् । अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तस्यैव कर्मणो व्यावर्तनात् । यथा आरोहमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति । इहतु अण्यन्तावस्थायां कर्तॄणां भृत्यानामेव णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । अत एव स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरणं सङ्गच्छते इति कैयटानुसार्यर्थः । नच यदित्यनेन कर्मैवोपात्तं नतु कर्ताऽपीति कथं कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मव्यवच्छेद इति वाच्यम् । "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यतः "कर्तरि" इत्यनुवृत्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणमय्य यच्च यश्चेति "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषपेकवद्भावं च कृत्वा व्याख्यानात् । एवं च करेणुरारोहयते निषादिनामिति आद्यप्रयोगो ऽप्युपपद्यते ।

अत्रेदमवधेयम्—अण्यन्ते यत् कर्म तदन्यकर्त्रभावे तत्र कर्तृत्वे च कर्मकर्तृत्वादेवात्मनेपदं सिद्धम् । तथा हि—लुनाति केदारं देवदत्तो लूयते केदारः स्वयमेवेति । यथा केदारः कर्मकर्ता तथा लावयते केदारः स्वयमेवेति ण्यन्ते ऽपि । लुनातिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्त्तते । फलानवच्छिन्नव्यापारवाचित्वस्य

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सकर्मकाणामावश्यकत्वात् । लुनाति केदारं देवदत्तः द्विधा भवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः। सौकर्यातिशयविवक्षायां द्विधाभवनमात्रं तदर्थः। धातूनामनेकार्थत्वात् ।

वस्तुतो ऽर्थभेदेन धातुभेदः सारूप्याचु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने कर्तुः केदारस्य "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्मकार्याणामतिदेशात् लूयते केदारः स्वयमेवेति प्रयोगः । स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासार्थम् । आत्मनेत्यर्थे तु तदपेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति कर्मणि लकारेणैव सिद्धं स्यात् ।

यद्वा तेनात्मनः करणत्वमात्रं प्रतिपाद्यं प्रकृते तु द्विधाभवनमात्रवृत्तेर्लुनातेर्यदा देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा लुनाति केदारं देवदत्तः लावयति केदारं देवदत्त इत्यनयोस्तुल्यो ऽर्थः।पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायाम् अविवक्षिते देवदत्तव्यापारे द्विधाभवनमात्रं लावयतेरर्थः। तत्र लूयते केदारः स्वयमेवेत्यनेन समानो लावयते केदारः स्वयमेवेत्यस्यार्थः। नच प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवृत्तेः। सिद्धशब्दव्युत्पत्तये प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य अर्थोपादानत्यागयोश्च स्वीकारात् । अत एव शिखी नष्ट इत्यादौ विशेषणध्वंसमात्रपरत्वे ऽपि मत्वर्थीयस्य न निवृत्तिः ।

तदुक्तम्—

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते । इति ।

सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षे कक्षाचतुष्टयम्, तासु प्रथमतृतीये द्वितीयतुर्ये च तुल्यार्थे इति विवेकः । अथाध्यारोपितप्रेषणपक्षः लुनाति केदारं देवदत्तः लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिच्—लावयति केदारो देवदत्तेनेति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

देवदत्तनिष्ठो यो लवनानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानित्यर्थः। स च व्यापारो लवनसौकर्यप्रयोजकः शालिपाकादिः । पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां प्रकृत्या णिचा चोपात्तयोः प्रेषणयोर्युगपत्त्यागे लावयते केदारः स्वयमेवेति तिस्रो भवन्ति कक्षाः । पक्षे ऽध्यारोपितप्रेषणेऽत्र निवृत्तप्रेषणसमकक्षातुल्य एवार्थः । एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणक्रियायां "कर्मवत्कर्मणा" इत्यात्मनेपदं सिद्धम् । लावयति केदारं देवदत्त इति लावयतौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनकरणा क्रिया तादृश्येव तस्मिन् धातौ कर्त्रवस्थायामिति "णेरणौ" इति सूत्रमनारभ्यम्।

नचाध्यारोपितपक्षे आरोहयतीत्यत्र हस्तिनः कर्मत्वाभावात्समानधातौ कर्मत्वं नास्तीति पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न स्यादिति वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षपरित्यागे ऽपि क्षतिविरहात् । निवृत्तप्रेषणक्रिययैव सर्वेष्टसिद्धेः । नच यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदम् । अणौ यत् कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थत्वादिति वाच्यम् । "यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम्" इतिवार्त्तिकस्यावश्यकतया तत एव तत्सिद्धेः ।

ननु उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेवेत्यहेतुमण्णौ यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं सूत्रम् । नच पुच्छशब्दस्य द्रव्यवाचकतया अण्यन्तावस्थायां कर्मण एवाभावात्प्रकृतसूत्रेणापि तद् दुर्वारम् । पुच्छशब्दस्य पुच्छकर्मिकायामुदसनाक्रियायां वृत्तेः । तस्मात्स्वार्थे णिङ् । यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद्यथा स्यादिति नियम इति चेत् । न इहहेतुमत्पदमपहा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यैव वार्त्तिकस्य भारद्वाजीयैः पठ्यमानत्वाम् । अन्यथा गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं वचनान्तरमारभ्यं स्यात् । गणस्य णावेव कर्मत्वा-त्प्रकृतनियमेन तत्र यक्चिणोर्दुर्वारत्वात् ।

नन्वत्र कर्मवद्भावस्यैव दौर्लभ्यम् । तथाहि—कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावः क्रिया-भावयोश्च परिस्पन्दतद्विरहान्यतरविशिष्टसाधनसाध्यत्वाद्भेद-व्यवहारः । गणनं च संख्यानिमित्तः परिच्छेदो ज्ञा-नविशेषात्मकः कर्तरि वर्तते न तु कर्मणीति चेत् न । भागशो व्यवस्थापने ऽपि गणयतिर्वर्तते । भागशो ऽवतिष्ठमानङ्गणं गोपालको ऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविव-क्षायां कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावप्रसक्तेः ।

अत्र विवरणकाराः—पुच्छशब्दस्याणौ कर्मत्वेऽप्येतत्सूत्रस्य न तत्र प्रवृत्तिरिति भाष्यकैयटग्रन्थावभ्युपगम्यवादमात्रं वस्तु-गत्या पुच्छशब्दस्य तत्कर्मकक्रियायामप्रवृत्तेरनुभवविरोधात् ।

अत एव णेरिति सामान्यग्रहणे ऽपि पुच्छभाण्डा-दिणिङो न ग्रहणम् । अणौ कर्मणो ऽसम्भवादिति हरदत्ते-नाप्युक्तमित्याहुः ।

अथाणौ कर्मणो णौ कर्मत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति चेत् न । अत्राप्यात्मनेपदस्येष्टत्वात् । नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणो ऽसम्भवापत्तेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहण-म् । अणाविति प्रतिषेधो ऽपि तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्यः इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति प्रकृतसूत्रे-णाप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नन्वनिर्दिष्टविषयस्य प्रतिषेधस्य विधातुमशक्यत्वात् अनाध्याने इति प्रतिषेधार्थं सर्वं सूत्रमारभ्यते । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेत्यत्रात्मनेपदं मा भूदिति चेत् । न । कर्तृस्थभावकत्वादत्र कर्मवद्भावस्य प्रसक्त्यभावात् इति प्राप्ते सिद्धान्तः—

कर्मस्थभावकेषूक्तरीत्या कर्मवद्भावेन सिद्धावपि कर्तृस्थभावकेष्वात्मनेपदविधानार्थं सूत्रम् । तथाहि—रुहिर्गतिविशेषवचन इति "यद्धितुपरं छन्दसि" इत्यत्र वक्ष्यति भाष्यकृत् । नच न्यग्भावरूपस्य फलस्यात्रापि कर्मस्थत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य फलत्वाभावात् । तदुक्तं वाक्यपदीये—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

अतः क्रियाकृतविशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा क्रियायास्तात्स्थ्यं व्यवतिष्ठते । अतः पच्यादिधातूनां क्रिया कर्मस्था विक्लित्त्यादिमत्तया तण्डुलादेरुपलम्भात् । क्रियानिवृत्तावपि यत्र तत्कृतो विशेषः कर्मण्युपलभ्यते तत्रैव क्रियायाः कर्मस्थत्वम् । जानातीत्यादौ तु न तथेति स्पष्टमेव । आरोहतीत्यत्राप्युपरिगमनानुकूलव्यापार एव धात्वर्थो न तु हस्त्यादिन्यग्भावानुकूलः । उपरि गच्छेयमित्येव ह्युपदेशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति । अत एव भूमिष्ठे शाखां नमयत्यारोहतीति न प्रयोगः । तस्मादारोहत्यादीनां कर्मस्थभावकत्वाभावात्तत्रात्मनेपदमनेन विधीयते ।

तथाहि आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग् भावयन्तीत्यर्थः । ततो हस्तिपकव्यापारपरित्यागे आरोहति हस्ती । न्यग् भवतीत्यर्थः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तदुक्तं हरिणा—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते ॥ इति ।

निवृत्तप्रेषणं कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेनाविवक्षितम् । स्वनिष्ठे विशिष्टक्रियावच्छेदकतया क्रियावयवे फलात्मके स्थितं स्वातन्त्र्येण विवक्षितम् । तादृशसमभिव्याहारे फलस्यैव क्रियात्वात् तदाश्रयस्य कर्तृत्वं विशिष्टव्यापारस्यात्राक्रियात्वाच्च-दाश्रयस्य न कर्तृत्वम् । विशिष्टपरत्वे तु व्यापारस्यैव क्रिया-त्वात्फलाश्रयस्य कर्मत्वमेवेत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणणिचि 'आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थ-त्यागे आरोहयते हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते
न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपद्यते ॥
अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्त्तरि ।
निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृते ऽर्थे णिजुच्यते ॥

यद्यपि प्रथमकक्षायां फलावच्छिन्नव्यापारप्रतीत्या न्य-ग्भवनमपि प्रतीयते एव, तथा ऽपि विशेष्यत्वं न्यग्भावनस्यै-वेत्यर्थः । ततः शुद्ध एव व्यापारांशपरित्यागे न्यग्भवनमेव प्रती-यते इति द्वितीयकक्षा । ततो ण्यन्ते प्रथमकक्षावदेव न्यग्भावनं बुध्यते इति तृतीयकक्षा, अयं तु विशेषः—शुद्धे उभयमपि रुहेर-र्थः, ण्यन्ते तु रुहेर्न्यग्भवनं णिचश्च व्यापारो ऽर्थ इति । ततो णिजर्थव्यापारविवक्षायां द्वितीयकक्षावदेव चतुर्थकक्षा । अत्र शुद्धण्यन्ते न्यग्भावनं शक्त्या प्रतीयते न्यग्भवनं तु लक्षणयेति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्विवेकः । प्राकृते ऽर्थ इत्यस्य शक्यलक्ष्योभयसाधारणे प्रकृतिसम्बन्धिनीत्यर्थ इति केचित् ।

निवृत्तप्रेषणात्प्रयोज्यमात्राभिधायिनः प्राकृते प्रकृतिवाच्ये इति तु विवरणकाराः ।

तेषामयम्भावः—फलावच्छिन्नव्यापारे धातुशक्तिस्वीकारे फलमात्रबोधो लक्षणयैव । विशिष्टवाचकानां विशेषणमात्रपरत्वे लक्षणाया एव स्वीकारात् । फले व्यापारे च खण्डशक्तिस्वीकारे तु तात्पर्यविरहात् व्यापारानवबोधे फलप्रतीतिः शक्त्यैवेति । यदि तु एकोच्चारणान्तर्भावेनैव खण्डशक्तेर्वाच्यतया प्रत्येकरूपेण बोधने लक्षणैव, अत एव पुष्पवन्तादिपदाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वान्यतरमात्रप्रकारको बोधो लक्षणयैवेति सिद्धान्तः इति नव्यरीतिराश्रीयते, तदा न्यग्भवनबोधो लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

स्यादेतत् । कक्षाचतुष्टयस्यैवोक्तत्वात्पञ्चमी अवस्था कथमिति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तरीत्या चतुष्टयबोधे ततः प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदं प्रतिपाद्यते इति व्युत्पत्तिक्रमापेक्षया पञ्चमत्वम्, प्रयोगार्हं तु कक्षाचतुष्टयमेवेति केचित् ।

कौस्तुभकृतस्तु विशिष्टवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा तृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षायां पञ्चम्यवस्थेति विवक्षितमित्याहुः ।

एवं विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थो दृशिः । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । भक्तव्यापारत्यागे पश्यति भवः । चाक्षुषविषयो भवतीत्यर्थः । अयं तु विशेषः-लुनात्यादेर्निवृत्तप्रेषणाद्वितीयकक्षायां कर्मस्थभावक्रियत्वात्कर्मवद्भाव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रवृत्तिः, न त्वत्रोभयत्रेति। तथा च वृत्तिः—रुहिः कर्तृस्थक्रियः दृशिः कर्तृस्थभाव इति। तच्च प्रागेव व्याख्यातम्। ततः पश्यन्तं प्रेरयतीति णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ताः। प्रथमकक्षावदर्थः। पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः। द्वितीयकक्षावदर्थः। प्रकृतसूत्रेण त्वात्मनेपदमिति दिक्।

अत्र दीक्षिताः—एवं वर्णयतां कैयटादीनां प्रकृतसूत्रभाष्यवार्त्तिकग्रन्थविरोधः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिशङ्कायां मनुष्यानिति कर्मान्तरसद्भावान्नेति हि प्रथमे प्रघट्टके "कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्" इति शङ्कायां "यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थम्" इति द्वितीये "कर्तृस्थभावकार्थम्" इति तृतीये स्थितम्। तत्राद्यो विरुद्धः। मनुष्याणामणौ कर्तृत्वात्। मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदतिरिक्तकर्माभावादात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात्। द्वितीयोऽपि विरुद्धः। तदुक्तरीत्या कर्मवद्भावस्यैवाभावात्। "कर्मवदकर्मकाणाम्" इति हि वार्त्तिकम्। अत एव न तृतीयोऽपि। तथा चोद्देश्यविस्मृतिरेवापततीति महानयं महतामपि प्रमादः।

किञ्च कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्यस्य निष्फलत्वमेव स्यात् उदाहरणदौर्लभ्यात्। नह्यणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नं कर्म णौ सम्भवति यदनेन व्यावर्त्येतेति।

तत्र केचिदाहुः—प्रथमप्रघट्टके तावन्मनुष्यानिति कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वेऽपि कैयटेनानुक्तत्वात्। स्थलरूपस्य कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्येव तदभिप्रायात्। वार्त्तिककाराभिमतं नियमार्थत्वं दूषयित्वा सूत्रस्य विध्यर्थत्वव्यवस्थापनपरभाष्यानुसारिणः कैयटस्य द्वितीयप्रघट्टकवार्त्तिकविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात्। कर्तृस्थभावक्रियेषु सू-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्रस्य विध्यर्थतायास्त्वयाऽपि स्वीकाराच्च । न तृतीयः । तृतीय-प्रघट्टकभाष्यानुसारेणैव कैयटेन तथाऽर्थस्य वर्णितत्वात् एवं वदतः स्वस्यैवोद्देश्यविस्मरणात् ।

तदयं निष्कर्षः–कर्तृस्थक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्येव हि भाष्य-काराभिप्रायो न तु यादृशस्थले कर्म कर्ता कर्तृस्थक्रियश्च धा-तुस्तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरित्येतत्पर्यन्तमपि । मानाभावात् । कैयट-व्याख्याने तु 'दर्शयते भृत्यान्राजा'इत्युदाहरणस्य तात्पर्यग्राहक-त्वात् । नच कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति शङ्कितत्वादकर्मकमेत्रोदाहरण-मिति वाच्यम् । तस्य लावयते केदार इत्येतन्मात्रविषयकत्वात् । अन्यथा स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरणम-सङ्गतं स्यात् ।

यत्तु कैयटादिभिरुक्तं कर्मेह न विवक्षितम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सत्त्वात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति । न त्वेतत्सूत्रेणात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । त-स्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । स्मृ आध्याने घटादिः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । यच्च व्याख्यातं गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरनदीपदार्थ-योरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादाय गभीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि परित्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित्सार्थक्यं स्व-ज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । ज्ञाप्यस्य चेह विशिष्ट-वाक्यार्थरूपत्वात् । एषैव चार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । स एष सिद्धान्तो व्याख्योपायः । स्वाधीने तु शब्दप्रयोगे कर्मविनिर्मुक्तमेव प्रयोक्तुमुचितम् । तदभ्युपगम्य वादमात्रम् वा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्तिकमतानुसारेणोक्तत्वात् । सूत्रशेषे कैयटेनोक्तरीत्या कर्मवि-वक्षायां स्वयमेव प्रतिपादितत्वात् ।

एतेन कर्मकर्तरि मूलोदाहरणानि कर्मवद्भावस्तु कर्तृस्थ-भावक्रियत्वान्नेति सिद्धान्तशरीरं भाष्यवृत्त्यादिनिष्कर्षे स्थित-मिति निरस्तम् । अकर्मकमात्रपरत्वे मानाभावस्योक्तत्वात् । कर्मवद्भावाविषये कर्तृस्थभावादाविव तथाविधे सकर्मके ऽपि प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

एतेन गभीरायाम् इत्यादिकमप्यपास्तम् । तद्वाक्ये गभी-रपदस्य जनितान्वयबोधतया प्रकृतवाक्ये च त्वद्रीत्या कर्मणो ऽन्वयबोधानुपधानेन वैषम्यात् ।

यत्त्वध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मान्वय इति ।

तदसत् । वाक्यान्तरे ऽन्वितत्वे ऽपि तद्वाक्ये ऽन्वितत्वं विना सार्थक्याभावात् । णिचस्तु स्वार्थिकत्वेनाप्युपपत्त्या न वैयर्थ्यमिति वैषम्यम् । वाक्यान्तरेषु सर्ववाक्यानामन्वितत्वाद्वाक्य-विशेषे ऽनन्वितपदोपादानापत्त्याऽतिप्रसङ्गकत्वाच्च । अर्थवाद-स्थले तु "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादौ अर्थस्याबाधितत्वेन शक्यार्थज्ञानजन्यशाब्दविषयीभूतक्षेपिष्ठत्वगुणको वायुः स्व-दैवत्यकर्मजन्यफलं शीघ्रं प्रयच्छतीत्येवंरूपवाक्यार्थसम्ब-न्धादेव स्तुतिरूपं प्राशस्त्यं लक्ष्यते । यजमानः प्रस्तर इत्यादौ तु यथाश्रुतस्य बाधात् गौण्या यजमानकार्यकारित्वसजाती-यकार्यकारी प्रस्तर इति शाब्दे जाते तदनन्तरं स्वकार्यकर्तृरू-पवाक्यार्थसम्बन्धात्प्राशस्त्यं लक्ष्यते । न त्वनन्वितश्रूयमाण-पदार्थकस्यैव वाक्यार्थस्य तादिति न किञ्चिदेतत् ।

स्यादेतत् । एवं सत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षद्वितीयकक्षायाम-प्यात्मनेपदमेव भवतीति पर्यवसाने लावयति केदारो देवद-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्तनेत्यत्र परस्मैपदं कैयटेनैव प्रयुज्यमानमसङ्गतं स्यादिति ।

अत्राहुः लेखकप्रमादादेव तथा पाठ इति ।

यत्तु विवरणकारैरुक्तं णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । नचाण्यन्तेन समानक्रियत्वं ण्यन्तस्येत्यात्मनेपदं न कृतमिति, तद्वक्ष्यमाणहरदत्तग्रन्थश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

यच्चूक्तं कर्मान्तरानिवृत्तिपरवाक्यस्य व्यावर्त्यं नास्तीति ।

तदसत् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यस्य वार्त्तिकभाष्यकाराभ्यामेव व्यावर्त्यत्वोक्त्या तदभावकथनस्य साहसमात्रत्वात् ।

अयं तु विशेषः—वार्त्तिककृता यथाश्रुतसूत्रार्थमादाय "णेरात्मनेपदविधाने अण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिरितरथा हि सर्वप्रसङ्गः" इति हि वचनमारब्धम् । अण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदाऽऽत्मनेपदमिति तदर्थः । भाष्यकृता तु पूर्वोपन्यस्तकैयटोक्तरीत्या ऽवान्तरवाक्यभेदमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेव तत्रातिव्याप्तिर्वारितेति । नच णौ ये कर्तृकर्मणी तदन्यकर्मव्यवच्छेदे तात्पर्यस्य कैयटेनोक्तत्वाद्, अत्र च आरोहन्ति स्थलं मनुष्या इत्यणौ कर्तृकर्मणोरेव मनुष्यस्थलयोर्ण्यन्ते कर्मत्वात्स्यादेवात्मनेपदमिति चेत् । न । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्राऽणौ कर्तृकर्मभ्यां हस्तिहस्तिपकाभ्याम् अन्यस्य स्थलमितिकर्मणः सत्त्वात् । नचारोहन्ति स्थलं मनुष्या इत्यण्यन्तावस्थामादायाऽतिप्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । तस्यामवस्थायां यत्कर्म स्थलरूपं तस्योक्तण्यन्तावस्थायां कर्तृत्वविरहात्तृतीयवाक्यार्थेनैव तद्वारणात् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यण्यन्ताव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्थायां ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्माभावं चादायातिप्रसङ्गस्यापादयितुमशक्यत्वात्। तथा च यस्यामण्यन्तावस्थायां कर्मणो ण्यन्ते कर्तृत्वं तस्यामेव ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्मव्यवच्छेदे तात्पर्यमिति पर्यवसन्नम्। आरोहयमाणो हस्तीत्यत्र तु भवत्येवात्मनेपदम्। अध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायां विशेष्याभावादेव तदतिरिक्तकर्माभावसत्त्वात्। 'दर्शयते भृत्यान् राजा' इत्यत्र तदीयद्वितीयकक्षायां तु पश्यन्ति भृत्या राजानमित्यण्यन्तावस्थायां कर्तृणामेव भृत्यानां कर्मत्वात्कर्तृकर्मातिरिक्तत्वाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति न कोऽपि दोषः।

एतेन स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु वन्धुतामिति भारविप्रयोगोऽपि व्याख्यातः। अत एव "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यत्र "अभिवादिदृशोरात्मनेपदे उपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकव्याख्यायां पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा, दर्शयते भृत्यैराजा इत्यत्र "णेरणौ" इति आत्मनेपदमिति भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्।

न च कर्मसञ्ज्ञाविरहपरमेव तद्भाष्यमिति वाच्यम्। सङ्कोचे मानाभावात्।

एतेन द्वितीयवाक्यार्थः प्रत्यासत्त्यैव गतार्थः। ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्रेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितम् अण्यन्ते तत्प्रकृतौ यत्कर्म तदेव चेत्तस्मिन्नेव ण्यन्ते कर्तेति। इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेव तत्रात्मनेपदम् आरोहयमाण इति। स्थलमारोहयतीत्यत्र त्वणौ कर्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावादयमुपाधिरेव नास्तीति नात्मनेपदप्रसङ्ग इति।

तदप्यसत्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र शानच्प्र-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कृत्यन्तर्गतस्यैव तिङ्प्रकृत्यन्तर्गतस्यापि णेरभावसत्त्वात् तत्र कर्मणो हस्तिनः स्थलमारोहयति मनुष्यानिति ण्यन्ते कर्तृत्वसद्भावादतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । ननु मनुष्याः स्थलमारोहन्तीत्यण्यन्ते कर्मणः स्थलस्य तत्र कर्तृत्वं नास्तीति चेत्किं यावतामणौ कर्मत्वं तावतां णौ कर्तृत्वमित्यभिमतं प्रत्यासत्तिवादिनः।ओमिति चेन्न।आरोहयमाणो हस्तीति अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायामपि आत्मनेपदाभावप्रसङ्गात् । मनुष्याः स्थलमारोहन्तीत्यण्यन्तावस्थायां कर्मणः स्थलस्य तृतीयकक्षायां कर्तृत्वाभावात् । एतेन णित्वेनैक्यं गृहीत्वा शानच्प्रकृत्यन्तर्गतस्य णेरभावे कर्मणो हस्तिन एव तिङ्प्रकृतिभूतण्यन्तार्थे कर्तृत्वादुक्तस्थले ऽतिप्रसङ्गशङ्कोपपत्तिरित्यपि निरस्तम् । तिङ्प्रकृत्यन्तर्गतणिजभावस्यापि तत्र सत्त्वेनोक्तरीत्यैवातिप्रसङ्गोपपत्तौ णित्वेनैक्यविवक्षायां प्रयोजनाभावादिति केचित् ।

स्यादेतत् । येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तत्र ये कर्तृकर्मणी तस्य णेरभावे यत्र तयोः कर्मत्वं कर्तृत्वं च तादृशण्यन्तादात्मनेपदमिति प्रत्यासत्त्यर्थ इति चेत् न । अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायां निवृत्तप्रेषणस्य च चतुर्थकक्षायामव्याप्तेः । तत्र कर्मणो ऽप्रसिद्धत्वात् । अथ यथासम्भवं ण्यन्ते कर्तुरणौ कर्मत्वं ण्यन्ते कर्मणोऽणौ कर्तृत्वं चेति चेन्न। उक्तस्थले ऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ण्यन्ते कर्मणो मनुष्याणामणौ कर्तृत्वसत्त्वात्, निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामप्यतिप्रसङ्गाच्च। ण्यन्ते कर्मणो हस्तिन आरोहति हस्ती इति द्वितीयकक्षायां कर्तृत्वसद्भावात् ।

स्यादेतत् । येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तस्य णेरभावे धात्वर्थताऽवच्छेदकं यत् फलं तदेव यस्मिन् ण्यन्ते धात्व-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्थताऽवच्छेदकं धात्वर्थो वा भवति तस्मादात्मनेपदम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र हि धात्वर्थत्वावच्छेदकं न्यग्भवनम्, स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र तु न्यग्भवनानुकूलो यो मनुष्यनिष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थः। तथा च न्यग्भवने स्थलस्य तदनुकूलव्यापारे च मनुष्याणां अन्वये स्थलनिष्ठं यन्न्यग्भवनं तदनुकूलव्यापारवान्हस्तीति धीः। तत्र न्यग्भवनं ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकमेव भवति नतु धात्वर्थतावच्छेदकं धात्वर्थो वा। व्यापारद्वयस्यैव क्रमेण तथात्वादिति नातिप्रसङ्गः। चरमकक्षायामकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकमप्रसिद्धमिति धात्वर्थो वेत्युक्तम्। नच दर्शयते राजा भृत्यानित्येतत्संग्रहो न स्याद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावाद्विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनं हि पश्यन्ति भृत्या राजानमित्यत्र दृशेरर्थः। प्रेषणान्तरारोपे तु विषयत्वापत्त्यनुकूलो यो भृत्यनिष्ठो व्यापारश्चक्षुः संयोगादिस्तनुकूलो यो व्यापारश्चक्षुःसंयोगादेरनुकूलदेशावस्थानादिस्तदाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः। विषयत्वापत्तौ राजनिष्ठत्वमर्थाद् गृह्यते, तत्र च चक्षुःसंयोगादिरेव ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको न तु विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यस्तदन्यवृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वे सति धात्वर्थे प्रकारत्वमात्रस्य साक्षात्परम्परासाधारणस्य धात्वर्थतावच्छेदकपदेन विवक्षितत्वात्। अत्र च विषयत्वापत्ते राजान्यावृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकन्यग्भवनाश्रयाद्धस्तिनो ऽन्यस्मिन्स्थले वृत्तित्वेन न्यग्भवनस्य स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र प्रतीयमानत्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्। न। प्रत्यासत्त्या

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हि यदन्तादात्मनेपदं यत्प्रतियोगिकाभावश्च कर्मोपलक्षणम्। यदन्तत्वं च कर्तृविशेषणम्। सा णिज्व्यक्तिरेका ग्राह्या इत्येतावन्मात्रे सिद्धे ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यत्र ण्यन्तावस्थायां णिजर्थव्यापाराश्रयस्तत्र ण्यन्तादात्मनेपदं स्याद् इत्येव सूत्रार्थो यथोक्तस्थलेऽपि प्रसक्ते एव सिद्ध्यति, नतूक्ततदन्यवृत्तित्वेनाप्रतीयमानपर्यन्तमिति तादृशार्थलाभायोक्तरीत्या द्वितीयवाक्यार्थाश्रयणमावश्यकमिति तत एवोक्तार्थः सिध्यति इति भगवदभिप्रायात् । तस्माद् द्वितीयवाक्यार्थबलाद्यात्रानर्थो विवक्षितः वाक्यैक्येऽपि स लभ्यते प्रत्यासत्त्येति साहसम् ।

तदयं भाष्यमतनिष्कर्षः–अण्यन्ते सति यत्र यौ किल फलव्यापारयोराश्रयौ ण्यन्ते तत्र तदन्यकर्मविरहस्तत्कर्मणः कर्तृता धातोः स्यात्तत आत्मनेपदमनाध्यानार्थकादिति । असौ पन्था वार्त्तिकभाष्यकैयटमुखग्रन्थाशयग्रन्थिगः ।

वृत्तिकारमते त्वयमर्थः—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने अणौ यत्कर्मेत्यस्य कर्मान्तरानिवृत्तिरर्थः । व्याख्यानं कैयटोक्तरीत्यैव । एतावांस्तु विशेषः—तत्र णौ चेदित्यन्तेन कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः, अत्र तु अणौ यत्कर्मेत्येतावतैव । सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाच्च ण्यन्तावस्थायामेव अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वविधानासिद्धिः । अणौ यत्कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यानुपयोगात् । कर्मपदं कर्ममात्रपरं नतु कर्तृकर्मोभयपरमिति ।

"णौ चेद्"इति तृतीयं वाक्यम् । अणौ यदित्यनुवृत्त्या अणौ यत् प्रतिपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् ।

स कर्तेति- चतुर्थम् । अणौ यत्कर्म णौ चेत्स क-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्तेति तदर्थः । अनाध्यान इत्यपि प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पञ्चमं वाक्यम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । सिञ्चन्ति हास्तिनं हस्तिपकाः । सेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम्,दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहाति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः, गणयति गणः स्वयमेव । गणसंख्याने चुरादावदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गण्यमानो गणो यदा गणनक्रियायामानुलोम्यं प्रतिपद्यते तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमण्णिच् । पुनर्निवृत्तप्रेषणदशायां प्रत्युदाहरणम् । णावेव गणः कर्म तत्रैव च कर्तेति नात्मनेपदम् । नापि कर्मवद्भावेन, कर्तृस्थक्रियत्वात् । संख्यानिमित्तकज्ञानविशेषात्मकस्य गणनस्य कर्तर्येव वृत्तेः । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण, लावयति दात्रं स्वयमेव । अण्यन्तावस्थायां दात्रस्य करणत्वात् । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहान्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणे ऽपि क्रियाभेदे मा भूण्णिच् । प्रकृत्युपात्तक्रियायामेव यथा स्यादित्यर्थात् । यद्यपि प्रयोज्यप्रयोजकभावक्रियाभेदेऽप्यनेनात्मनेपदं वार्यत एव, तथाऽपि अत्यन्तभेदप्रदर्शनार्थं सेचयतीति धातुभेदः प्रत्युदाहृतः । भीताश्चात्रारोहयतेः कर्म न सेचयतेः । आरोहयमाण इति णिचश्चेत्यात्मनेपदम्, चानश् वा । भीता ह्यारोहयमाणा भीत्या मूत्रयन्ति । तेन हस्ती सिच्यते । कर्मणो ऽविवक्षितत्वात्सेचयतेरकर्मकत्वम् । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । तथाहि—

उद्देशप्रतिनिर्देशाल्लब्धे यत्संग्रहे पुनः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये ॥

तेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्र नात्मनेपदम्, मनुष्यरूपस्य कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदस्य सिद्धत्वात्कर्तर्येवानेन भवितव्यम्, तथा ऽप्यणौ यत् कर्म तस्मिन्नेव कर्तरि यथा स्यात्, कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तेत्युक्तम् । तेन आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्र इत्यत्र न । रुहेर्गत्यर्थत्वाद्धस्तिपकानां कर्मसंज्ञा । यद्येवं कर्मान्तरसद्भावादेवात्र न भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः । नचासति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते । यद्वा प्रयोजकव्यापारे तात्पर्याद् यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षितास्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयत्येनं कोकिलं वनगुल्मः । वृत्तौ वनगुल्मस्येति षष्ठी तु कर्मत्वोपलक्षणार्था । वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच् । एनमिति बुद्धिस्थार्थत्वात्कोकिलस्य कर्मसंज्ञा । एतदप्युपलक्षणं कर्मान्तरसत्त्वादेव प्राप्त्यभावात् । तस्मात् कर्माविवक्षायां प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यमिति हरदत्तानुसारी तदर्थः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

कौस्तुभकारास्तु व्याचख्युः—णेरित्येकं वाक्यम् । अर्थः पूर्ववत् । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते इति तदर्थः । "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यादिवत् कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वाश्रयणात् । स कर्तेति तृतीयम् । अणावित्यादेरनुवृत्त्या णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति यत् कर्मकारकं स एव चे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ण्यन्ते कर्त्तेत्यर्थः । शब्दाधिकाराश्रयणेन कर्मपदस्यात्र कारकविशेषपरतया व्याख्यानात्। भाष्यवार्त्तिकयोरपि द्वितीयवाक्यगतं कर्मपदं क्रियापरतयैव व्याख्येयम् । द्वितीयवाक्यप्रयोजनं तु अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां मा भूत् । तत्र प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः । तृतीयवाक्यप्रयोजनं तु निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् । तत्राणौ कर्मत्वमेव न तु कर्तृत्वमिति नातिव्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षायां प्रथमकक्षामादाय तृतीयवाक्यार्थस्य द्वितीयकक्षामादाय च द्वितीयवाक्यार्थस्य समन्वयान्नातिव्याप्तिरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामप्यात्मनेपदस्य भाष्यकारैरभ्युपगमेन तद्वारणमनुपपन्नम् । एवं तृतीयकक्षायामप्यव्याप्तिः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र न्यग्भवनावच्छिन्नव्यापारस्य आरोहयते हस्तीत्यत्र च न्यग्भवनमात्रस्य प्रतीत्या समानक्रियत्वाभावात् ।

यत्तु क्रियाया आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते नतु न्यूनत्वमपीति । तन्न । प्रकृत्युपात्ता या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत इत्यतो न्यूनाधिक्यव्यवच्छेदस्यैव प्रतीयमानत्वात् । प्रकृत्युपात्तक्रियात्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य तदवच्छिन्नान्यस्मिण्ण्यन्तवाच्यत्वव्यवच्छेदस्येव तदवच्छिन्ने ण्यन्तवाच्यत्वस्यापि प्रतीतेः । एवकारार्थान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य व्यवच्छेद्यधर्मप्रकारकबोधो विशेष्यतावच्छेदकतया च भानमिति नियमात् । अत एव 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ पार्थान्यस्मिन्धनुर्द्धरत्वव्यवच्छेदः, पार्थे धनुर्द्धरत्वं च प्रतीयते । अन्यथा "पार्थो धनुर्द्धरो न वा" इति संशयस्य तद्वाक्यार्थबोधादनिवृत्तिप्रसङ्ग इति सम्प्रदायः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यादेतत् । आरोहति हस्ती इत्यत्र निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षायां न्यग्भवनमात्रस्य प्रकृत्युपात्तक्रियात्वात् तद्रूपविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण ण्यन्तवाच्यत्वप्रतीतावपि चरमकक्षायामात्मनेपदं सुलभमेवेति उक्तविशेष्यतावच्छेदकावाच्छिन्नयावत्क्रियासाम्यस्यासम्भवादेव विवक्षानुपपत्तेरिति चेन्न । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । आरोहतीत्यत्रापि ण्यर्थस्यान्तर्भावयितुं शक्यतया आरोहति हस्तिपकान् हस्ती इत्यत्र न्यग्भवनानुकूलहस्तिपकानिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारवान् हस्तीति बोधस्य आरोहयति हस्तिपकान् हस्तीत्येतद्वाक्यजन्यबोधस्य च तुल्यतया ण्यन्ताण्यन्तयोः समानक्रियत्वसाम्यात् । अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायामपि निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादायैव क्रियासाम्योक्तेः । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वं नास्ति प्रथमकक्षाकर्मणो हस्तिन एव तत्र कर्मत्वात् । हस्तिपकानामेवोभयत्र कर्तृत्वादिति नातिव्याप्तिरिति वैषम्यम् । इयं कक्षा न ग्रन्थकारैरुक्तेति चेन्न । न्यायाविशेषे तस्याकिञ्चित्करत्वात् । ण्यन्तसमानार्थकत्वमात्रस्य बहिर्भावबीजत्वे निवृत्तप्रेषणप्रथमद्वितीयपक्षयोरप्युच्छेदापत्तेः । अपिच ग्रन्थकारैर्नोक्तेत्यसिद्धम्, शुद्धेऽपि णिजर्थमन्तर्भाव्य बहुषु व्याख्यायमानत्वात् ।

अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्तरि । इति—

वाक्यपदीये आरोहयते हस्तीत्यवस्थायाः पञ्चमीत्वस्य साक्षादेवोक्तत्वाच्च । पूर्वोक्तकुसृष्टिव्याख्यानस्यानुपादेयत्वात् । तथा—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।

इत्यत्र न्यग्भावनपदेन न्यग्भवनानुकूलव्यापारो न्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ग्भवनानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारश्चेत्युभयमादाय कक्षाद्वयमभिमतम् । ण्यन्तस्य पुनर्ण्यन्तस्य च न्यग्भावनपदे व्याख्यानात् । तथा चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । हस्तिनिष्ठं यन्न्यग्भवनं तदनुकूलव्यापारवन्त इत्यर्थः इति प्रथमकक्षा । ततोऽन्तर्भावितण्यर्थतायाम् आरोहति हस्तिपकान् हस्ती । न्यग्भवनानुकूलो यो हस्तिपकनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानित्यर्थं इति द्वितीया । ततो व्यापारद्वयस्याप्यविवक्षायाम् आरोहति हस्ती इत्यादिकं पूर्ववदिति भवति आरोहयते हस्ती इत्यात्मनेपदार्हा कक्षा पञ्चमीति द्वितीयकक्षायामेव प्रेषणनिवृत्तिरित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नन्वत्राणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गः । आरोहति हस्तिपकान् हस्ती आरोहयति हस्तिपकान् हस्तीत्युभयत्रापि सत्त्वात् । नच यामवस्थामादाय क्रियासाम्यं तत्कर्मण एव णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायामव्याप्तेः । द्वितीयकक्षामादाय हि तत्र क्रियासाम्यम् तत्र त्वकर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् । निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायां तु प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्येऽपि उक्ततृतीयवाक्यार्थानन्वयान्नातिव्याप्तिरिति स्पष्टमेव वैषम्यात् । वृत्तिकारस्याप्ययमेवाभिप्रायः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति हस्ती मनुष्यानित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं कर्मान्तरानिवृत्तेस्तेन व्याख्यातत्वात् । अन्यथा आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतदपेक्षया तत्र प्रेषणान्तरप्रतीत्या क्रियासाम्याभावादेवातिप्रसङ्गानुपपत्तेः । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति तन्मतेऽपि स्वीकारात् ।

अयं तु विशेषः—त्वन्मते अणौ यत्कर्म णौ चेदित्येतेन समानक्रियत्वलाभः । तन्मते तु णौचेदित्यनेन पूर्वानुवृत्तिसहितेनेति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एतेन कर्मपदं क्रियापरमिति व्याख्याकरग्रन्थे नोक्तमिति परास्तम् ।

उक्तरीत्या तु न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य आरोहति हस्तिपकान् हस्तीत्यत्रैव स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रापि सत्त्वेन क्रियासाम्यसत्त्वादतिप्रसङ्गापत्तौ कर्मान्तरानिवृत्तिवाक्येन तद्वारणं सम्भवतीति । स्थलमित्यादिकर्मान्तराभावे तु अर्थादेव न्यग्भवनं हस्तिनिष्ठतयैव गम्यते इति । एतेन समानक्रियत्वाभावादध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां नात्मनेपदमिति विवरणग्रन्थो ऽपि चिन्त्यः । एतेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति हस्तीत्यत्र मा भूदिति हरदत्तो ऽपि व्याख्यातः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामपि यथाव्याख्यातनिवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वात् । एतेन निवृत्तप्रेषणपक्षे आद्यकक्षाद्वयस्य ण्यन्तत्वाभावात् तृतीयस्यां तु हस्तिनः कर्तृत्वाभावात्, चतुर्थ्यां तु कर्मान्वयात् अध्यारोपितप्रेषणपक्षे च द्वितीयकक्षायां समानक्रियत्वाभावात्, प्रथमायां च ण्यन्तत्वाभावात्, तृतीयस्यां च कर्माऽनन्वयात् हरदत्तोक्तिरनुक्तसम्भवग्रस्तेति कौस्तुभोक्तमप्यपास्तम् । तस्मात्समानक्रियत्वाविवक्षायामपि अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामात्मनेपदं दुर्वारमेवेति सिद्धम् ।

केचित्तु कौस्तभोक्तार्थस्य सूत्रकाराभिमतत्वे "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रादनन्तरं "णेरणावनाध्याने" इत्येव सूत्रं कुर्यात् । अनाध्याने समानधातावणौ कर्मणा तुल्यक्रियो ण्यन्तस्य कर्ता कर्मवदिति व्याख्याने तदभिमतार्थलाभात् । त्वद्रीत्या कार्यातिदेशाश्रयणेनैव सिध्या तदभिमतपूर्वविप्रतिषेधज्ञापनक्लेशाभावाच्च । कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्यस्य तुल्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वात्। यक्चिणोश्च कर्मस्थभावक्रियेष्विव कर्तृस्थभावक्रियेष्वपि विशेषवचनेनैव वारणीयत्वात्। किञ्च आरोहयमाणो हस्ती पर्वतमारोहयति इति निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामप्यात्मनेपदं स्यात् प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यणौ कर्मणो हस्तिनः कर्तृत्वस्य च सत्त्वात्। कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्यस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्। नच यां कक्षामादाय क्रियासाम्यं तत्कक्षायामेव यत् कर्म तस्य णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। असम्भवापत्तेः। निवृत्तप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य प्रथमकक्षामादाय चाणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वस्य स्वयमेव व्याख्यानात्। द्वितीयकक्षायां कर्मण एवाप्रसिद्धत्वात्। नचेष्टापत्तिः। भाष्यकारादिमतविरुद्धत्वात्। यस्यामण्यन्तावस्थायां कर्मणो ण्यन्ते कर्तृत्वं तस्यामेव ये कर्तृकर्मणी तदन्यकर्मव्यवच्छेदे कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्यस्य तात्पर्यमिति व्यवस्थितत्वात्। वृत्तिकौस्तुभोभयमते ऽप्यकर्मकाणामेवोदाहरणत्वस्वीकारात् इत्याहुः।

स्यादेतत्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतत्समानार्थिकायाम् आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यस्यामपि निवृत्तप्रेषणकक्षायामात्मनेपदं स्यात्। आरोहति हस्तिपकान्हस्तीत्यणौ कर्मणां हस्तिपकानां णौ कर्तृत्वात्। तत्र ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्माभावाच्च अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षाविशेषस्य दुर्वचत्वात् इति चेत्।

न। क्रियासाम्यस्य भाष्यमते ऽपि विवक्षितत्वात्। उक्तण्यन्तानिवृत्तप्रेषणकक्षायां च क्रियायां न्यूनत्वेन तदभावात्। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां चोक्तोपाधिविशिष्टक्रियासाम्यसत्त्वादात्मनेपदोपपत्तेः। पक्षद्वयस्यापि चरमकक्षायां पूर्वोक्त-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विशिष्टाभावसहितस्य 'आरोहति हस्ती' इत्येतदवस्थामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वादात्मनेपदमुपपन्नम्। क्रियासाम्यं च हरदत्तोक्तरीत्यैव व्याख्येयम् । कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । समानक्रियत्वं भाष्यकैयटसंमतमित्यस्य कौस्तुभकारैरङ्गीकाराच्च ।

अयं तु विशेषः—तन्मते ऽध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिवारणाय तथोक्तम्। अस्माभिस्तु यथोक्तनिवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामिति । अत एव विवरणकारैः णौचेद्ग्रहणं समानक्रियाप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्रोपन्यस्तम् । एतेन तद्विवरणं पदमञ्जरीश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तमित्यपि निरस्तम् । उक्तरीत्या भाष्यादिसंमतत्वात्, परं त्वध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायाम् अण्यन्तधात्वर्थक्रियासाम्यं नास्तीत्यंशे एव विवरणस्य चिन्त्यत्वमिति रहस्यम् ।

अत एव भाष्यमते "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनन्तरं पूर्वोक्तरीत्या नैतत्सूत्रारम्भापत्तिः । अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामात्मनेपदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कौस्तुभमते तु तस्या अलक्ष्यतया तद्दोषः कैश्चिदुक्त इति वैषम्यम्। एतादृशभाष्याभिप्रायव्यवस्थापनार्थमेव वृत्तिकृता चतुर्थवाक्यार्थो व्याख्यातः 'दर्शयते राजा भृत्यान्' इत्यत्र । तेनाप्यात्मनेपदोक्त्या भाष्यवृत्त्योर्मतैक्यनिर्णयात् । 'दर्शयते राजा भृत्यान् स्वयमेव' इति चतुर्थकक्षाया भाष्यमते ऽपि लक्ष्यतया तदुदाहरणेनाध्यारोपितप्रेषणाद्वितीयकक्षाया वृत्तिमते ऽप्यलक्ष्यत्वासिद्धेः। ननु 'कर्मकर्तरि' इत्यादिवृत्तिग्रन्थस्तु वार्त्तिकमतानुसारेण, 'कर्तृस्थक्रियार्थम्' इत्यादितद्ग्रन्थो भाष्यवदत्यन्तायोगव्यच्छेदार्थको न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थको न्यायसाम्यात् । 'गणयति गणः स्वयमेव' इति ग्रन्थो ऽपि वार्त्तिकमतानुसारेणैव । भाष्यकारैर्णिग्रहणेन हेतुमण्णिच

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एव ग्रहणात्। तत्राप्यात्मनेपदस्योदाहृतत्वात्। अत एव हेलाराजेनोक्तं गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र त्वात्मनेपदनिवृत्यर्थं नियमार्थतया "णेरणौ" इति सूत्रं वार्त्तिककृता व्यवस्थापितमिति। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान्सेचयति मूत्रेणेति प्रत्युदाहरणस्य त्वयमर्थः—भीता मूत्रेण हस्तिनं सिञ्चन्ति इति प्रथमकक्षा। संयोगानुकूलद्रवद्रव्यनिष्ठक्रियानुकूलव्यापारश्च सेकपदार्थः। हस्तिनिष्ठसंयोगानुकूला या मूत्ररूपद्रवद्रव्यनिष्ठाक्रिया तदनुकूलव्यापारवन्त इत्यर्थः। ततो ण्यर्थान्तर्भावे हस्ती भीतैर्मूत्रेण सिञ्चति। संयोगानुकूलद्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। एतत्समानार्थायाम् अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां हस्ती भीतैः सेचयते मूत्रेणेति। तत्रात्मनेपदं भवत्येव। गतिबुद्ध्यादिसूत्रस्यानवकाशाद्भीतानां कर्मत्वाभावात्कर्तरि तृतीया॥

भीस्म्योर्हेतुभये ६८।

भयेति विस्मरणस्याप्युपलक्षणम्। आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं प्रयोजकस्यैव तज्जनकत्वे। मुण्डो भीषयते। "भियो हेतुभये" इति षुक्। "बिभेतेः" इति वैकल्पिकात्वपक्षे भापयते। षुग्विधावीकारप्रश्लेषादत्र तदभावः। जटिलो विस्मापयते। हेतुभये किम् कुञ्चिकया भाययति, रूपेण विस्माययति। अत्र "नित्यं स्मयतेः" इति आत्वं न भवति। उक्तार्थकहेतुभयपदस्य तत्रानुवृत्तेः। यद्यपि हेतुव्यापारे णिज्विधानं तस्यापि भयहेतुत्वं तथाऽपि विशेषणसामर्थ्याद्धातुस्वरूपमेवान्यनिरपेक्षन्धात्वर्थप्रयोजकं चेत्यर्थः।

एतेन मनुष्यवाचा मनुवंशकेतु विस्माययन्निति व्याख्यात-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

म् । विस्मापयन्निति पाठः प्रामादिकः । णिजन्तरेण वाचेत्यस्य करणार्थत्वमपहाय प्रयोज्यकर्तृपरतया वा समाधेयः ।

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ६९ ।

ण्यन्ताभ्यामाभ्यां वञ्चनार्थाभ्यामात्मनेपदम् । माणवकं गर्द्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्द्धयति । कुत्रचित्तस्येच्छामुत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः ।

लियः संमाननशाली- नीकरणयोश्च ७० ।

चकारात् प्रलम्भनग्रहणम् । लीङ् श्लेषणे । दिवादिः । अङित् क्र्यादिः । द्वयोरप्युपादानम् । निरनुबन्धकपरिभाषाया "वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ" इति ङित्करणज्ञाप्यतया प्रत्ययविषयकत्वात् । जटाभिरालापयते । पूजां प्राप्नोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यक्करोतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः । "विभाषा लीयतेः" इत्यात्वम् एतद्विषये नित्यं व्यवस्थितविभाषात्वात् । नच "लीयतेः" इति श्यना निर्देशात् लीनातेरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । उभयार्थको निर्देशो ऽयमिति सिद्धान्तात् । संमाननादिष्विति किम् । बालमुल्लापयति । आश्लेषयतीत्यर्थः ।

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ७१ ।

ण्यन्तात्कृञो मिथ्योपपदादात्मनेपदं स्यात्पौनःपुन्ये । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । कृञ् अत्राकर्मक उच्चारणार्थः । ण्यन्तस्तु उच्चारणार्थः सकर्म-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कश्च। मिथ्येति किम्। पदं सुष्ठु कारयति। कृञः किम्। पदं मिथ्या वाचयति। अभ्यासे किम्। सकृत्पदं मिथ्या कारयति।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ७२।

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले। क्रियाफलमत्र यदुद्देशेन तत्क्रियाप्रवृत्तिस्तत्। नत्ववान्तरफलं यत्तद्। तदुक्तम्—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्॥

तेन दक्षिणावेतनादिकमादाय नात्मनेपदम्। अत्र क्रियाफलस्यातिरिक्तगामित्वविवक्षायामात्मनेपदमसाधु, न तु कर्तृगामित्वाविवक्षायाम्। अत एव कर्त्रभिप्राये इति किम् कर्तृभिन्नगामित्वे मा भूदिति व्याख्यातं नतु कर्तृगामित्वाभाव इति। तेन भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणेत्यत्रात्मनेपदमनर्थकमिति काव्यप्रकाशः सङ्गच्छते। अन्यथा च्युतसंस्कृतावेवान्तर्भावः स्यादिति प्रदीपकारादयः। यद्गतफलकामनया कर्म क्रियते तद्गतमेव फलमिति नियमात् गयाश्राद्धं पितरि, जातेष्टिः पुत्रे स्वर्गपूतत्वे जनयतः। मातापित्रादिस्वर्गकामनाकृतं च पुष्करणीयागादिकं मातापित्रादिस्वर्गजनकम्। "स्वर्गकामः" इत्यादौ स्वपरसाधारणस्वर्गस्य फलत्वकल्पनात्। यजेतेत्यात्मनेपदं च क्रियाफलस्य कर्त्रनिष्ठत्वेऽपि कर्त्रभिप्रेतत्वमात्रेण साध्विति मणिकृतः। मिश्रास्तु पुरुषविशेषस्य फलार्थं विशिष्य यत् कर्मोक्तं तत् तन्निष्ठफलेच्छया कृतं पुरुषान्तरे फलजनकमस्तु इत्थं च

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

परपुत्रादिपूतत्वार्थमपि जातेष्ट्यादिकमस्तु यद्गतं फलं शास्त्रदेशितं तद्गतत्वेनैव फलकामना प्रयोजिकेत्यर्थे "स्वर्गकाम" इति श्रुतौ स्वत्वस्यौत्सर्गिकत्वान्मातापित्रादिस्वर्गार्थं पुष्करणीयागादिकरणंविरोधः । दद्यादहरहः श्राद्धं पितॄणां प्रीतिमावहन्नित्यादौ परपित्रादिलाभापत्तिः । आत्मनेपदमपि फलस्य कर्तृगतत्वे एव साधु । कर्तारं चेत् क्रियाफलमभिप्रैति अभिसंबध्नातीति व्याख्यानात् । अत एव कर्त्रभिप्रायक्रियाफलयोः सामानाधिकरण्यं सूत्रे सङ्गच्छते । अभिप्रायपदस्य विषयलक्षणायां गौरवात् । अत एव यजन्ति याजका इति प्रत्युदाहरणम् । मच तेषां वेतनमात्रे ऽभिप्रायः ! साङ्गे फले सत्येव वेतनमिति वेतनोपरागेण फलाभिप्रायस्यापि सत्त्वात् । तस्मात्परार्थं पुष्करिणीयागमहादानादेः शिष्टैरविगानेनाचरणात्स्वपरसाधारणस्वर्गादिकामः पुष्करणीयागादिकं कुर्यादिति विशिष्यैव श्रुतिः कल्प्यते इत्याहुः ।

केचित्तु तदपेक्षया प्रत्यक्षाविधेरेव शिष्टाचारबलात्सामान्यपरत्वावधारणादौत्सर्गिकस्वपरताबाधो युक्तः । पितृभ्य इत्यादौ तु स्वपितृभ्य इत्यादिवचनान्तरैकवाक्यतया शिष्टाचारेण च संबन्धित्वेनौत्सर्गिकस्वपितृपरत्वमेवेति मणिकृदुक्तं युक्तम् । आत्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेते क्रियाफले एव । विषयसप्तम्या क्रियाफलविषयके कर्त्रभिप्राये, अभिप्रेयते इति कर्म व्युत्पत्त्या वा उक्तार्थलाभात् । अत एव दक्षिणाद्युपरागेणापि यजमानस्वर्गादेः कामत्वे यजन्ते याजका इति । दक्षिणादेरेव तथात्वे तु यजन्ति याजका इत्येवेति ग्रन्थकारैरुक्तम् ।

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेषु पदानि वः ।
यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वते ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति कर्त्रनभिप्रायेऽप्यात्मनेपदस्य भट्टाचार्यैः प्रयुक्तत्वा-च्चेत्याहुः ।

केचित्तु इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो भवति । पचते पाचयतीत्यर्थः । एवं यजते इत्यादि । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्त्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति, यदा तु प्रकृत्या न विहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति । यदा तु "णिचश्च" इति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः । यथा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन संविधानात्मक एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तदुक्तं वाक्यपदीये—

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता ।
असती वाऽसती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना ॥
केषांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते ।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्थां प्रकृतिर्यथा ॥
क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुते ऽपि च ।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थो ऽभिधीयते ॥

असतीवेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादयः समर्थिताः । तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः सम्भवात् । केषाञ्चिदिति श्लोकेन ण्यर्थस्य वाचकं द्योतकं वाऽऽत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतम् । चिनोति चिनुते इति चिनोति चाययतीति क्रमेणार्थ इत्याहुः ।

अत्रायं विवेकः—ण्यर्थे आत्मनेपदमिति मते ऽपि संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वरितञित एव वर्त्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

ये ऽपि स्वार्थे क्रियारम्भे आत्मनेपदं परार्थक्रियार-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्म्भे परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिकप्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव नतु यातीत्यादि विषयेत्याहुः, तन्मते ऽपि स्वरितञिद्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इदं मतं क्रियाप्रवृत्ताविति कारिकयोक्तम् । पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यत्र "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इति पाक्षिक आत्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम् । स्वामिगतधर्मस्य दासे आरोपे त्वात्मनेपदं भवत्येवेति कैयटः ।

अपाद्वदः ७३ ।

पूर्वविषये आत्मनेपदम् । न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये किम् । अपवदति ।

णिचश्च ७४ ।

पूर्वविषये ण्यन्तादात्मनेपदम् । कटं कारयते । "कृतश्मश्रुरपि श्मश्रूणि कारयति" इति भाष्यं तु संविधानपक्षे, कर्तृगामित्वाविवक्षायां वा ।

अत्र कश्चिद् इदं चुरादिण्यन्ते न प्रवर्त्तते लक्षेः स्वरितेत्त्वकरणात् ।

तदाह—

स्वरितेत्स्याद्ग्रहिः क्न्यादौ लक्षिश्चैकश्चुरादिषु । इति—

व्याचष्ट । णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वं सार्थकमिति नोक्तार्थज्ञापकमिति चन्द्रः । लक्षेः स्वरितेत्त्वं निर्मूलमिति मैत्रेयः । तदेतत्सर्वं हरदत्तेनोक्तम् । एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कश्चन निश्चिनुते स्म । आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टम् । लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम् ।

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ७५।

सर्वं प्राग्वत् । नतु ग्रन्थविषये । आङ्पूर्वकस्य विधानं सकर्मकार्थम् । अकर्मकत्वे "आङो यमहनः" इत्येव सिद्धेः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति चिकित्सायां वैद्यः । अधिगमनपूर्वकमुद्यमनं धात्वर्थः । चिकित्सामधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ।

अनुपसर्गाज्ज्ञः ७६ ।

प्राग्वत् । "अकर्मकाच्च"इति सिद्धे सकर्मकार्थमारम्भः । गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं न प्रजानाति । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येत्यत्र नृपेणेति विपरिणामात्कर्मणि लकारो बोध्यः ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ७७।

उपपदमत्र समीपे श्रूयमाणं पदम् । तेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वप्रतीतौ स्वरितेत्प्रभृतिभ्यो वाऽऽत्मनेपदम् । उपपदेन कर्तृगत्वे प्रतीते उक्तार्थानामप्रयोगादात्मनेपदस्याप्राप्तौ अप्राप्तविभाषेयम् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । एवमन्यत् ।

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ७८।

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदं स्यात्, सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेष-ग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैप-दविधानात्कर्मकर्तरि न भवतीति चेत् ।

अत्र भाष्यं "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यत्र 'कर्तरि' इत्यस्य प्रत्याख्यानात् तस्येहानुवृत्त्या कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्तरीति न दोष इति ।

अनुपराभ्यां कृञः ७९।

यत्रार्थे आत्मनेपदमुक्तं तत्रापीदम् । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ८०।

"क्षिप प्रेरणे" स्वरितेत् । अभिक्षिपतीत्यादि । एभ्यः किम् । आक्षिपते । कर्तरीत्येव । अतिक्षिप्यते सूत्रम् । कर्मकर्तर्यपि एवम् ।

प्राद्वहः ८१।

वह प्रापणे । स्वरितेत् । प्रवहति । प्रात्किम् । आवहते ।

परेर्मृषः ८२।

मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । परिमृष्यति । परेः किम् । आमृष्यते । "परेः" इति योगविभागाद्वहेरपीदमिति केचित् ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ८३।

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत् । विरमतीत्यादि ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उपाच्च ८४।

यद्यप्युपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशार्थत्वादकर्मकः, तत्र च विभाषाया वक्ष्यमाणत्वात् सकर्मकार्थं कथमयमारम्भः, तथाऽप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं बोध्यम् । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः ।

विभाषाऽकर्मकात् ८५।

उपरमति उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ८६।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदम् । "णिचश्च" इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अचित्तवत्कर्तृकत्वाद् "अणावकर्मकाद्" इत्यनेन नेह सिद्धिः । अध्यापयति । प्रावयति, द्रावयति, स्रावयति । क्रमेण प्रावयत्यादीनां प्रापयति विलापयति स्यन्दयतीत्यर्थः । चलनार्थत्वाभावे इदं वचनम् । नच स्यन्दयतीत्यर्थे "निगरणचलनार्थेभ्यः" इति सिद्धम् द्रवत्वजन्यचलनस्य स्यन्दनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । द्रवत्वजन्यतावच्छेदकचलनत्वव्याप्यजातिविशेषशक्ततयाऽस्य विशेषशब्दत्वेऽप्यपर्यायत्वादित्याहुः ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ८७।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । निगारयति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आशयति भोजयति चलयति चोपयति कम्पयति । सकर्मकार्थो ऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चारम्भः ।

"आदेः प्रतिषेधो वाच्यः" ।

आदयते देवदत्तेन ।

निजास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः स्वकौमुदीमादयमानमिन्दु-मिति श्रीहर्षः ।

गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण प्राप्ताया देवदत्तस्य कर्मसंज्ञाया "आ-दिखाद्योः प्रतिषेधः" इति वक्तव्यादभावः ।

कथं तर्हि—

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी

चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ।

इति श्रीहर्षः ।

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया

कथंचिदेतन्मुखचन्द्रिका सदा—इति पूर्वार्द्धानुसारेण पाना-र्थत्वोक्तावपि तस्य भक्षणविशेषतया सामान्यग्रहणेन ग्रहणस्य दुर्वारत्वात् । अन्यथाऽत्रैव सूत्रे चोपयतीत्यसङ्गतं स्यात् । चो-पयतेर्मन्दगत्यर्थत्वात् । प्रत्यवसानार्थत्वं विना गतिबुद्ध्यादि-सूत्रेण इमामित्यत्र कर्मत्वासङ्गतिप्रसङ्गाच्च ।

अत एव "न पादमि"इति सूत्रे पाग्रहणम् धेट उपसं-ख्यानं च सङ्गच्छते । अन्यथा पाधेटोरपि आचमिवत्पानार्थ-त्वेन निषेधवैयर्थ्यं स्यात् ।

अत्र दीक्षिताः—आचामयेति लोडन्तम् । 'से'इति संबोधनं दमयन्त्याः । ई लक्ष्मीः तया सह वर्त्तमाने इति व्याख्यानात् ।

केचित्तु चकोरस्य चक्षुषी भवन्मुखस्पृशी वर्त्तेते । अत एव इमां किं नाचायमसे चक्षुर्भ्यामित्याहुः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यद्वा इः कामः तस्य मा लक्ष्मीः तस्या अङ्किमा दृश्यतां त्वयेति शेषः। चकारः पूर्वोक्तनिषेधसमुच्चयार्थः। एतद्भ्रूत्तिशोभायां कामशोभासादृश्यादेतद्दर्शने तद्दर्शनमपि प्रसक्तम्, तच्चात्र त्वदनुरागाभावात्कामसादृश्यविषयदर्शनेच्छाविरहान्माऽस्तु, सामान्यतो रमणीयत्वेन दर्शनं तु क्रियतामिति भावः। आमयसे योजयसि बोधयसि वा। अमेर्बुध्यर्थत्वाद् "गतिबुद्धि—" इति कर्मत्वमिति नैषधभावप्रदीपे विस्तरः।

अणावकर्मकाच्चित्त-वत्कर्तृकात् ८८।

णेः पूर्वमकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकाद् ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णः तं शाययति गोपी। अणाविति किम्। आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते इत्यत्र णावकर्मके मा भूत्। "णेरणौ" इति सूत्रे निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणयोश्चरमकक्षायामकर्मकत्वव्यवस्थापनात्। अकर्मकात् किम्। कटं कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयते। चित्तवत्कर्तृकात्किम्। व्रीहीन्शोषयते।

केचित्तु अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासाच्चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ अणावित्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः।

अत्र भाष्यम्—बुधादिसूत्रादिह णेरित्यनुवर्त्तते, स च हेतुमण्णिजेव, बुधादिभ्यस्तस्यैव सम्भवात्। तेनायमर्थः—अहेतुमण्ण्यन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदं भवतीति। तेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयतीत्यादि सिद्ध्यतीति।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एतेन "अणावकर्मकाद्" इति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति वार्त्तिकं व्याख्यातम् । तस्मात्केषांचिन्मतम् एतदुभयविरुद्धम् ।

यत्तु रूपयन्तं प्रयोजयति रूपयते इति केषांचित्प्रत्युदाहरणं तत् प्रयोजयतीति विग्रहस्वारस्यात् चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णिचि । सौकर्यविवक्षायां प्रयोज्यव्यापारमात्रवृत्तावकर्मकत्वाद्, द्वितीयो हेतुमण्णिजिति बोध्यम् ।

एतेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयते इत्यपि व्याख्यातम् ।

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ९८।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । अत्र पिबतिर्निगरणार्थः, इतरे चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । अतो "निगरणचलन–"इति "अणावकर्मकाद्"इति च प्राप्तं परस्मैपदं निषिध्यते । पाययते । पा रक्षणे इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरणत्वात् । तेनाणावकर्मकत्वविवक्षायां पालयतीत्येव । दमु उपशमे । दमयते । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आयामयते । "यमोऽपरिवेषणे" इति मित्त्वनिषेधः । ङकारविशिष्टोपादानम् उपसर्गप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्यान्वितादाकारात्परस्य न । आङ्पूर्वो यसुः प्रयत्ने । आयासयते । परिपूर्वो मुह् वैचित्ये । प्रत्येकमेष परिमोहयमाणबाणः । रोचयते । नर्तयते । सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे
ततः स्म सा वासयते दमस्वसा ।

"वस आच्छादने" इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरणत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धेट उपसंख्यानम् । धापयेते शिशुमेकं समीची । प्रथमाद्विवचनेन "वा च्छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अयं च कर्तृगे फले प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादतया विहितस्य परस्मैपदस्यैव निषेधः ।

यत्त्वकर्त्रभिप्राये "शेषाद्" इति परस्मैपदं तद् भवत्येव । तेन वत्सान् पाययति पयः, दमयन्ती कमनीयतामदम् अनीवदद्वीणां परिवादकेन, भिक्षा वासयतीत्यादि सिद्धमिति ग्रन्थकृतः ।

वा क्यषः ९० ।

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा । लोहितायति लोहितायते । पटपटायति पटपटायते । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यतया विधिरिति पक्षे च परस्मैपदस्यायं विकल्पः । भिन्नवाक्यतया नियमपक्षे तु पूर्वसूत्रे प्रतिषेधेनापवादमपनीयात्मनेपदस्य प्रवर्तनात् । तत्प्रतिषेधस्यैवात्रानुवृत्त्या तत्सामर्थ्यादात्मनेपदविकल्पः। आत्मनेपदप्रवृत्तिं विना तन्निषेधायोगाद्, आत्मनेपदस्य लक्षणयोपस्थितौ तस्यैव विकल्पसिद्धेः ।

द्युद्भ्यो लुङि ९१ ।

द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । अद्युतत् अद्योतिष्ट। अलुठत् अलोठिष्ट । लुङि किम् । अन्यत्रानुदात्तेत्त्वान्नित्यं तङ् यथा स्यात् । नन्वत्र वाग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । अनुदात्तेत्त्वान्निषिद्धस्य परस्मैपदस्यानेन प्रतिप्रसवे कृते "लस्य" इत्युत्सर्गेणैव पाक्षिकस्यात्मनेपदस्य सिद्धेरिति चेद् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत्रानुपराभ्यामिति सूत्रवार्त्तिकम्-
"न वा द्युतादिभ्यो वा वचनाद्"इति ॥

अस्यार्थः—अशेषत्वात्कृञः "स्वरितञितः" इति पूर्वेण नियमादप्राप्तस्य परस्मैपदस्य "अनुपराभ्याम्" इत्यनेन विधानेऽपि अनुपरापूर्वात्करोतेर्मौलेन विधिवाक्येनात्मनेपदमपि स्यात् । नियमांशकरणेन परस्मैपदस्य प्रतिप्रसवेऽपि आत्मनेपदस्य निषेधाभावाद् इत्याशङ्कायां समाधानं नवेति । "द्युद्भ्यो लुङि"इत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वे नवावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्येति ।

यद्वा आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते नतु प्रतिप्रसवद्वारेण नियमः प्रतिपाद्यते। एवं च यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदं न भवति तथा परस्मैपदविधावात्मनेपदमपि, येननाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वादिति । अस्मिन्नपि पक्षे पाक्षिकात्मनेपदप्रवृत्त्यर्थमिह वाग्रहणानुवृत्तिरिति ध्येयम् ।

वृद्भ्यः स्यसनोः ९२।

वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः पदस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च। वर्त्स्यति अवर्त्स्यत् विवृत्सति । "न वृद्भ्यः श्चतुर्भ्यः"इति नेट्। पक्षे वर्त्तिष्यते इत्यादि । स्यसनोः किम् । वर्त्तते ।

स्यादेतत् । लुङि पूर्वेण विकल्पो न सिद्ध्येत् । द्युतादावेव वृतादीनां पाठात् । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनास्याः प्राप्तेः पूर्वप्राप्तिबाधकत्वात्। अत एवोत्तरसूत्रे चकारः। लुटीति विशेषविधिना स्यसनोरिति प्राप्तेर्बाधो यथा न स्यात् । अन्यथा क्लृपेरपि

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वृतादित्वादनेनैव स्यसनोर्विकल्पसम्भवे चकारवैयर्थ्या-
दिति चेत् ।

मैवम् । द्युतादिपाठसामर्थ्याद् वृतादिभ्यो ऽपि लुङि वि-
कल्पसिद्धेः ।

यद्वा लुङीत्यस्य स्वरितत्वादिहाप्यनुवृत्तिः ।

लुटि च क्लृपः ९३।

लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा । कल्प्तासि कल्प्स्यति ।
चिक्लृप्सति । "तासि च क्लृपः" इति नेट् । पक्षे कल्पितासे
कल्प्तासे कल्पिष्यते कल्प्स्यते अकल्प्स्यत् अकल्पिष्यत अ-
कल्प्स्यत । चिकल्पिषते चिक्लृप्सते । अत्र ऊदित्वात्पा-
क्षिक इडभावः न तु पूर्ववन्निषेधः । तत्र परस्मैपदानुवृत्तेः ।
"द्युद्भ्यो लुङि" इत्यत्र विभाषाया इव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह
स्यसनोरित्यस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तिः । एवं च तदर्थाश्चकाराः
प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्यम् ।

इति सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥१॥

इत ऊर्ध्वं "कडाराः कर्मधारये" इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा स्यात् । उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधात्परैव, निरवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः । नच "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्यनेन परस्याः तक्रकौण्डिन्यन्यायेन च निरवकाशाया विशेषविहितत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञानां समावेशस्य दर्शनाद्विप्रतिषेधाऽनवकाशात् । फलभेदाभावस्य च तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलत्वात् । कर्त्तव्यमित्यादौ प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञाः, धातोरङ्गसंज्ञा, प्रातिपदिकसंज्ञा, "तयोरेव" इति कर्मणि विधानं चेति फलभेदश्चेति दर्शनात् ॥

नच 'आ द्वन्द्वादेका संज्ञा इत्येवास्तु, "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यतः परत्रास्यानुपयोगाद् इति वाच्यम् । "द्वन्द्वश्च प्राणि–" इत्यस्य व्याप्तिन्यायादवधित्वापत्तौ संबुद्धिसंज्ञाऽऽमन्त्रितसंज्ञयोः समावेशानुपपत्तेः । अत एव "आ कडाराद्" इति पाठे "प्राक्कडारात्समासः" इत्यस्य नावधित्वम् । इह प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यपि पाठः । तेन सह तारतम्यं भाष्ये विचारितम् ।

तथा हि–'एका संज्ञा' इति पाठे संज्ञाग्रहणे गौरवम् । 'परं कार्यम्' इति पाठे 'विप्रतिषेधे च' इत्येवोत्तरत्र सूत्रयित्वा तत्रत्यस्य 'परं कार्यम्' इत्यस्य त्यागे लाघवम् । एतत्सूत्रे च कार्यपदं संज्ञापरमेव प्रकरणात् । यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया ऽन-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वकाशया बाधः प्राप्नोति सा पराऽनेन भाव्यत इति वि-ध्यर्थमिदं न नियमार्थम्। एतदेव च परसंज्ञाविधानमेतत्प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावज्ञापकम्। तत्र परया ऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यते।

नच मयाऽपि 'आ कडारादेका' इति सूत्रणीयं संज्ञाप्रकरणा-देकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाऽनुच्चारणेऽपि न विरुद्धः। एतत्सू-त्रोत्तरं च "सरूपाणां शेष एकविभक्तौ" इति प्रकरणं कर्त्तव्यम् तत्र स्वरितत्वादत्रत्यस्यैकशब्दस्यानुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धे पुनरेकग्रहणं न कार्यमिति लाघवमिति वा-च्यम्। तथाऽपि अङ्गसञ्ज्ञाया भपदसंज्ञाभ्यां बाधापत्तेः। तथाच सार्पिष्कः याजुष्क इत्यादौ अङ्गस्य विधीयमाना आदिवृद्धिर्न स्यात्। अङ्गसंज्ञा हि कर्त्तव्यमित्यादिषु सावकाशा। धातुप्रत्ययेषु पूर्वस्य भपदसंज्ञयोरभावात्।

नच "तद्धितेष्वचामादेः" "किति च"इत्यङ्गस्य वृद्धिविधा-नसामर्थ्यात्समावेश इति वाच्यम्। वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिप्र-सङ्गात्। तथाच 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ देवदत्तादेः समु-दायस्यादिवृद्धिः स्यात्। यथा डित्यभस्यापि अनुबन्धकरण-सामर्थ्यात्कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः। परं कार्यमिति पक्षे तु पूर्वे भपदसंज्ञे पराऽङ्गसंज्ञा इति न दोषः। "यस्मात्प्र-त्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदं नःक्ये सिति च स्वादि-ष्वसर्वनामस्थाने यचि भं प्रत्ययेऽङ्गम्" इतिन्यासाश्रयणात्। तथाचारम्भसामर्थ्याद्भपदसंज्ञे परकार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञेति समा-वेशसिद्धिः।

नचैका संज्ञेति पाठे अङ्गं सद्भपदसंज्ञं भवतीति व्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ख्यानात्समावेश इति वाच्यम् । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात्, नियमबाधाभावाद् अनुवृत्तिसाफल्याच्च ।

ननु "न पदान्त–"इतिसूत्रे वेतस्वानिति सिद्ध्यर्थं भाष्यकृतोक्तम्–"यथा ऽन्यानि पदकार्याणि उपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नाम"इति । तत्र पदं सद्भसंज्ञं विज्ञायते भसंज्ञायां पदसंज्ञाऽनुवृत्तावपि भसंज्ञया बाधः पदकार्यनिवृत्तये ऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोध इति चेत् ।

अत्राहुः—अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तरविरहादिह पर्याय उक्तः, भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु प्रयोजनं भसंज्ञायाः पदकार्यत्वं यथा स्यादिति । ततश्च "न पदान्त–" इति अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञायां पदत्वाभावे वेतस्वानिति सिद्धम् । भसंज्ञाविधौ हि पदमिति वर्त्तते अनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञाप्रवृत्तौ भसंज्ञायाः पदकार्यत्वसिद्धिः । प्रवृत्तया तु भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । एका संज्ञेतिनियमात् ।

किञ्च 'एका संज्ञा'इति पक्षे कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे ऽन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् । आद्ये संज्ञासमावेशार्थं द्वितीये समासान्तरस्य कर्मधारयसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । परं कार्यमिति पक्षे त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिद्ध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवम् । "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः" 'तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुषः' इति न्यासकल्पनात् । तत्रारम्भसामर्थ्यात् कर्मधारयसंज्ञा परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसं-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ज्ञा। नचैवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञेति वाच्यम्। पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्त्वात् पूर्वं तत्पुरुष इति कर्त्तव्यं ततो द्वितीयाश्रितेति। तत्पुरुष इत्यत्र पूर्वकालेत्यादिसूत्राण्यनुवर्त्त्य तत्पुरुषसञ्ज्ञाविधानाद्। एकसंज्ञापक्षे तु व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पुरुषसंज्ञापूर्वककर्मधारयसंज्ञाविधाने ऽपि पर्याय एव स्यात्। समावेशस्य प्रयोजनं तु कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ।

एवं एकासंज्ञेति पक्षे "द्विगुश्च"इत्यत्र चकारग्रहणं कार्यम्।

ननु सर्वं सूत्रमेव कर्त्तव्यं कथं चकारमात्रं चोद्यते।

अत्राहुः "द्विगुश्च"इति सूत्रं पक्षद्वयेऽपि न कर्त्तव्यम् एकसंज्ञापक्षे "संख्यापूर्वो द्विगुश्च"इति चशब्दः समावेशार्थः कर्त्तव्यो न पक्षान्तरे इति वार्त्तिकाभिप्रायः। भाष्यमप्येवं व्याख्येयं "तद्धितार्थ–" इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वकः समासस्तत्पुरुषो द्विगुश्च भवति। संज्ञाद्वयं लभते इति यावत्। एतदर्थश्चकारः कर्त्तव्य इति।

परं कार्यमिति पक्षे तु "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" "संख्यापूर्वो द्विगुः"तस्यांते श्रितादिस्तत्पुरुषः। एतत्पूर्ववद्व्याख्येयम्।

तथा गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कार्यम्। "उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च"इत्यत्र चकारः, अन्यथा ऽनवकाशा उपसर्गसंज्ञा ऊर्यादिषु सावकाशां गतिसंज्ञां बाधेत। वस्तुतो गतिरित्यत्र प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र च वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे उपसर्गसंज्ञाऽनुवृत्तिः समावेशार्थेति चकारग्रहणम् एकसंज्ञापक्षे ऽपि न कार्यम्। समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमिति गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनानि।

एवं "साधकतमं करणम्" "दिवः कर्मच"इत्यत्र चकारः

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कार्यः। अन्यथा कर्मसंज्ञया करणसंज्ञाया बाधः स्यात् । 'परं कार्यम्' इति पक्षे तु दिवः साधकतमं कर्म करणं करणसंज्ञं च भवति । ततः साधकतमं दिव इति निवृत्तम् । समावेशस्य चाक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । प्रयोज्यस्य कर्त्तुर्गतिबुद्धीतिनियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः, "अणावकर्मकाद्" इति परस्मैपदाभावश्च । नचैवम् 'अक्षान्दीव्यति' इति द्वितीया न स्यात् परत्वात्तृतीयया बाधात् । कर्मसंज्ञाया अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् । करणसंज्ञायाश्च 'देवना अक्षाः' इति ल्युडर्थत्वाद् इति वाच्यम् । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षाश्रयणात् । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यत्कर्मसंज्ञोपस्थानम् तदनवकाशम् इति द्वितीयासंभवात् । अक्षाणां देवितेत्यादौ कृद्योगषष्ठ्या अपवादत्वाद् द्वितीया बाध्यते । तृतीया तु परत्वात् ।

"तत्प्रयोजको हेतुश्च" इत्यत्रापि चकारः कार्यः । अन्यथा कर्तृसंज्ञाबाधापत्तेः । समावेशस्य च कारयतीति हेतुमण्णिचि कर्त्तरि लकारः प्रयोजनम् ।

एवं गुरुलघुसञ्ज्ञयोर्नदीघिसंज्ञाभ्यां बाधः स्यात् । यदि घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य तदाऽयं दोषः । यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात् सिद्धः समावेशः । तत्प्रयोजनं तु वात्सीबन्धुरित्यत्र "नदीबन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं वात्सीबन्धो इत्यत्र "गुरोरनृत" इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य तु विश्च ना च विनरौ इति घिनिमित्तः पूर्वनिपातः, विन्नोर्भावो वैन्नमिति "इगन्ताच्च लघुपूर्वाद्" इत्यण् । अथ "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वुञ्प्रसंगान्नैवमिति विभाव्यते तदा विनरावाचष्टे विनयति "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् । णाविष्ठवदित्यातिदेशाट्टिलोपः । विविनयय्येति "ल्यपि लघुपूर्वाद्" इत्ययादेशः । नच

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

"अचः परस्मिन्" इत्यत्र पूर्वस्माद्विधावपि स्थानिवद्भावविधानाट्टिलोपः स्थानिवत्स्यादिति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वात् । पञ्चमीसमासाश्रयणाद्वा ।

परस्मैपदसंज्ञां च पुरुषसंज्ञा बाधेत ततश्च क्रामतीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । नच "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु"इति ज्ञापकात्समावेशः । पर्यायासिद्धावपि समावेशासिद्धेः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । यदि तु परस्मैपदमित्यस्य "तिङस्त्रीणि"इत्यत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशः, पर्यायस्यानुवृत्तिं विनाऽपि सिद्धेरिति कल्प्यते तदा न दोषः । तस्मादेका संज्ञेति पाठे चकारादिकं संज्ञासमावेशार्थमाश्रयणीयम् ।

परं कार्यमिति पाठे तु ऋत्वियशब्दो न सिध्यति । ऋतोरणः छन्दसि घस् । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विंदाम ऋत्वियः । अत्र सितिचेति पदत्वमेवेष्यते । परं कार्यमिति वचनाद्भसंज्ञा ऽपि स्यात् । तथाच ओर्गुणः प्रसज्येत । पदसंज्ञा त्ववग्रहार्था स्यात् ।

गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां प्रयोज्यःकर्मसंज्ञां कर्तृसंज्ञां च प्राप्नोति ।

तथाहि एकसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञायां सिद्धायां गत्यादिसूत्रं नियमार्थम् ।

तथाहि प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरसंज्ञया भाव्यम्, तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तसंज्ञयैव भाव्यं गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वसंभवे गुणानां तद्विरुद्धस्वकार्यप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । ततः सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्त्ता ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्यो·

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न प्रवर्त्तते ततश्च बाधकाभावाद्गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञैव भवति । परं कार्यमिति पाठे तु अविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञाव्यावृत्तावपि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं स्यात् ।

यदि तु "हृक्रोरन्यतरस्याम्"इत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं ज्ञापकं कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा न भवति इति, यदि हि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं स्यात् तदा तत्रैव सूत्रे हृक्रोरित्यपठिष्यदिति कल्प्यते तदा न दोषः ।

एवं घिसंज्ञायां शेषग्रहणं न कर्त्तव्यं नदीसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा शकटिशब्दात् ङेप्रत्यये नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङिद्भक्तत्वाद् घेर्ङितीति गुणः स्यात् ।

वस्तुतस्तु यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्त्तेत तदा ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तत्प्रवृत्तिः स्यात् नदीसञ्ज्ञा तु "ङिति ह्रस्वश्च"इतिङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्त्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं व्यर्थमेव स्यादिति नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसञ्ज्ञा न भवतीति बोध्यम् । नचैवं यणादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायात्

"शेषो बहुव्रीहिः"इत्यत्र शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यत्रान्यपदार्थप्रधानतया ऽव्ययीभावसंज्ञया सह बहुव्रीहिसंज्ञायाः समावेशवारणार्थम् । अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकः सामासान्तश्च कप् स्यात् शस्त्रीश्यामेत्यत्र यदा श्यामा शब्द उपमाने शस्त्र्यामेव वर्त्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थवृ-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्तित्वाद्बहुव्रीहिसञ्ज्ञाप्रसंगे पाक्षिकः कप् स्यात्। "तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः" इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादत्र स्वरे विशेषाभावः। समाहारशब्दस्य भावसाधनत्वपक्षे पञ्चगवमित्यस्य द्विगोरन्यपदार्थप्राधान्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। कपस्तु नापत्तिरशेषत्वात्। नच टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यतीति वाच्यम्। पञ्चपात्रमित्यस्योदाहार्यत्वात्। एवं निष्कौशाम्बिर्निवाराणसिरित्यत्र क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्स्यात्। पूर्वपदस्यैव क्रान्ताद्यर्थत्वे अव्ययीभावः शेषग्रहणे क्रियमाणे ऽपि द्वीरावतीको देशइत्यत्र बहुव्रीहिर्न स्यात्। नदीभिश्चेत्यव्ययीभावप्रसङ्गात् समाह्रियमाणार्थस्य तद्वाच्यत्वे पञ्चनदमित्यादौ तदवकाशसत्त्वात् वीरपुरुषको ग्रामः, अब्राह्मणको देश इत्यत्रापि बहुव्रीहिर्न स्यात्। 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः' 'अव्ययं विभक्ति'इत्यत्र चोपयुक्तत्वात्।एकासंज्ञेति पक्षे तु शेषग्रहणं न क्रियते अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसञ्ज्ञाभिर्बहुव्रीहिसञ्ज्ञाबाधस्य सिद्धत्वात्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। एवं प्रपतितपर्ण इत्यर्थे प्रपर्ण इति बहुव्रीहिर्न स्यात्। निःकौशाम्बिरित्यत्रेव तत्पुरुषसंज्ञाप्रसङ्गात्। एवञ्चसंज्ञापक्षे तु क्तार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्ण इत्यत्र तु क्तार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिः सिद्धः तस्मादेका सञ्ज्ञेति पाठे यासां संज्ञानां समावेश इष्टस्तत्र चकाराणां सूत्र एव कृतत्वाद् न दोषः। परं कार्यमिति पाठे तु उक्तस्थलेषु दोष इति सिद्धम्।

अथ प्रयोजनान्युच्यन्ते तानि चात्रान्यस्मिन्वा प्रकरणे पठितानामनिष्यमाणसमावेशानां द्वितीयानाम् उपसंख्यान-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मिति विशेषः ।

"ऊकालोऽज्"इत्यत्र उकालस्य ह्रस्वसंज्ञा विहिता तस्य चाण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वाद्दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्नोति, सा दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । सच बाधस्तत्रैव विचारितः ।

एवं लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञया तिङ्त्वेन प्राप्तसार्वधातुकसंज्ञाबाधः । अन्यथा संज्ञाद्वये शबादय इट् च स्यात् । नच छन्दस्युभयथा"इति संज्ञाद्वयविधानं समावेशज्ञापकम् । तिङामार्धधातुकसंज्ञार्थतया शेषस्य सार्वधातुकसंज्ञार्थतया ऽपि तदुपपत्तेः ।

युवसंज्ञया अपत्यवृद्धसंज्ञाबाधः । समावेशे हि शालङ्केः पैलस्य च यूनः छात्रा इति विवक्षिते "गोत्रे ऽलुगचि"इति फक्फिञोरलुक् स्यात् । "फक्फिञोरन्यतरस्याम्"इति लुग्विकल्पस्य आनन्तर्यात् "यूनि लुग्"इत्येतस्यैव लुको बाधकतया "पैलादिभ्यश्च"इति लुकं प्रत्यबाधकत्वात् ।

नदीसंज्ञया घिसंज्ञाबाधः । तेन शकट्यै इत्यत्र गुणाभावः ।

"संयोगे गुरु"इतिगुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाबाधः । तेनाततक्षदित्यादौ न सन्वद्भावः ।

"अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते" । तेन धनुषा विध्यतीत्यत्रापायविवक्षां विना धनुषः साधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यत्राधिकरणसंज्ञा, गां दोग्धीत्यत्र कर्मसंज्ञा धनुर्विध्यतीत्यत्र कर्तृसंज्ञा ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञया संप्रदानसंज्ञाबाधः । करणसंज्ञां पराणि बाधन्ते । तेन धनुर्विध्यतीत्यादौ कर्तृसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा गेहं प्रविशति । अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति । अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञाम् अधिवसति गृहम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वम्, "सूपमानात् क्तः" इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च न भवतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव।

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा। तेनाच्योष्ट आक्रमत इत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः।

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते। तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभावः। द्वीरावतीक इति बहुव्रीहिरेव।

अर्थवत्प्रातिपदिकं गुणवचनं च समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामसंज्ञं च भवतीति वक्तव्यम्। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशः। उत्तरसंज्ञास्वनुवर्त्तनात् प्रातिपदिकसंज्ञायाः समावेशः। गुणवचनसंज्ञायास्तु ताभिः संज्ञासंज्ञान्ताभिर्बाधः। गुणवचनसंज्ञायास्तु ष्यञ्विधिः प्रयोजनम्। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" इत्यत्र ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयीभूतशब्दसंग्रहार्थम्। प्राणभृज्जातिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च।

असर्वलिङ्गा जातिरिति च वक्तव्यम्। लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणे तात्पर्यम्।

संख्यासंज्ञा डुसंज्ञा च वक्तव्या। डु इति षट्संज्ञायाः प्राचीनव्यवहारः।

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेति च वक्तव्यम्। डित्थादियदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञेत्यर्थः। समासादिसंज्ञाभिर्गुणवचनसंज्ञाबाधात् चित्रगुत्वं कारकत्वं औपगवत्वं उच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमित्यादौ न ष्यञ्। ऐक्यं राजपौरुष्यं इत्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । कर्मव्यतिहारविशिष्ट-क्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञ् । उपसर्गबलाद्विरोधलाभः । विप्र-तिषेधः परस्परविरोधः । विषयान्तरे परस्परपरिहारेण लब्धा-वकाशयोः शास्त्रयोः क्वचिदेकत्र समावेशे तत्सम्भवात् । कार्य-मित्यर्हेऽर्थे कृत्यः । तुल्यबलं च करणार्हः । अतो नित्यान्तरङ्गा-पवादानां निवृत्तिः । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम् । अन्तरङ्गं लाघवात् । अपवादो वचनप्रामाण्यात् । तद्भिन्नं तु प्रकृतसूत्रवि-षयः । तदुक्तं 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरमुत्तरं बलीयः' इति ।

इह जातिपक्षो व्यतिपक्षश्च सम्भवति ।

तथा हि गवादिपदानां जातावेव शक्तिरिति मीमांसकाः । अत एव सरूपसूत्रे वार्त्तिकम् "आकृत्यभिधानादेकं विभक्तौ वा-जप्यायनः" इति । वाजप्यायन आचार्यविशेषः । तथाहि जा-तेर्वाच्यत्वे लाघवं व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिग्रहासम्भवा-त् । गोत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने च नागृहीतविशेषणन्यायेन गोत्व एव शक्तिकल्पनौचित्यात् । अन्यव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहेण व्य-क्त्यन्तरबोधोपगमे च व्यभिचारात् । नचैवं वाहयति दोग्धीत्यादा-वनुपपत्तिः । लक्षितव्यक्तौ तदन्वयात् । तथा च जैमिनिसूत्रम्—"त-दर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः" इति । इदं हि जातिपक्षे "व्रीहीनवह-न्ति" "यदि पशुरुपाकृतः पलायेतान्यन्तद्वर्णं तद्वयसमालभेत" इ-त्यादीनामनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तन्निराकरणपरम् । एतदर्थस्तु ल-क्षितव्यक्तिमादायावघातादिप्रयोगसम्भवान्नासम्बद्धत्वमिति ।

तथा हि यत्र व्रीहित्वजातेरवघातादिक्रियाजन्यवितुषीभावाद्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रूपफलाश्रयत्वासम्भवस्तत्र जातिलक्षितव्यक्तौ कर्मत्वान्वयद्वारा तस्याः क्रियान्वयः,यत्र तु "पशुना यजेत"इत्यादौ करणत्वश्रवणं तत्र द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारेण जातेरेव करणत्वोपपत्तेर्न लक्षणा। "अन्यं तद्वर्णम्"इत्यादावपि पशुपदलाक्षितव्यक्तिप्रतियोगिक एवान्योन्याभावो व्याख्येयः।

यद्यपि गुरुमते 'कार्यान्वित एव शक्तिः'इति सिद्धान्तो जातेश्च कार्यान्वयासम्भवः,तथाऽपि स्वावच्छिन्नव्यक्तिद्वारकमेव कार्यान्वयमङ्गीकृत्य तदुपपाद्यम्। तथैव शब्दमणौ तन्मतोपन्यासदर्शनात्।

एतेन 'जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिः'इति वादो गुरूणां संमतः, अन्यथा कार्यान्विते पदशक्तिवादस्तेषां न सिध्येदित्यपास्तम्।

नव्यास्तु घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकम्, उत घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वमिति विनिगमनाविरहाद् व्यक्तिशक्तौ गौरवम्। जातिशक्तिपक्षे तु घटपदं शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदिति पदत्वधर्मितावच्छेदककशक्तत्वसंसर्गकघटत्ववत्तानिश्चयत्वमेव तथा। घटत्वं शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवदिति निश्चयत्वेन कारणत्वे निरवच्छिन्नस्य घटत्वस्य धर्मित्वासंभवात् घटेतरावृत्तित्वे सति घटानिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे च सति समवेतत्वरूपघटत्वत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेः। घटत्वस्य प्रकारतायां तु घटत्वत्वस्याप्रवेशात्स्वरूपेणैव जातेः प्रकारत्वोपगमात्। नच समवायावच्छिन्नजातिप्रकारताया एव निरवच्छिन्नत्वनियमः। मानाभावात्। अत एवानुमितिलक्षणे' ऽनुभवत्वान्येति दीधितिफक्किकायां भेदप्रतियोगितावच्छेदकानुभवत्वत्वघटकानुभवेतरासमवेतत्वे सती-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्यंशस्य वैयर्थ्यात्सकलानुभवसमवेतत्वमेवानुभवत्वत्वं निवेश्य-मिति सकलानुभवसमवेतान्यत्वस्य ज्ञानत्वादावभावादेव तद्वा-रणे ज्ञानत्वादिवारकानुभवत्वं प्रकार इति व्याख्यातम् इत्याहुः।

व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः-व्यवहारेण शक्तिपरिच्छेदेन व्यक्तावेव शक्तिग्रह इति । तथाच सरूपसूत्रे वा-र्त्तिकम् "द्रव्याभिधानं व्याडिः"इति । व्यक्तीना-मेव पदैरभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते इत्यर्थः। इदमेव वैयाकरणमतम्। व्याकरणाधिकरणे व्याकरणप्रामाण्ये प्रतिपा-दिते तत्प्रसक्तकात्यायनादिसंमतव्यक्तिवादप्रामाण्यापवादत्वे-नाकृत्यधिकरणं तदुत्तरमारभ्यत इति सङ्गतेस्तत्र दर्शितत्वात् ।

यत्तु व्यक्तीनामानन्त्यमिति । तन्न । अशक्याया एव जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

नच स्वावच्छेद्यधर्मानाश्रयस्य तदवच्छेदकत्वाभावानियमः। अव्यापकस्यापि व्यापकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् । एतेनाति-प्रसङ्गोऽपि निरस्तः ।

उक्तं च प्रत्यक्षदीधितौ अव्यापकस्याप्यनुमितिविषयत्वे ऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेवाशक्यस्यापि शाब्दधी-विषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव निराससम्भवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्वे ऽपि न तस्यास्तद्बोध उपयोगः । विना लक्षणां लक्ष्यतावच्छेदकस्येव विनाऽपि शक्तिं तस्य बो-धसम्भवादिति ।

यत्तु विनिगमनाविरहात्कारणताद्वयम् इति । तन्न । घटत्व-वदिति प्रकारतायाम् अपि घटत्वत्वस्यावच्छेदकत्वाविशेषात् समवायस्वाश्रयतादात्म्याभ्यामेव जात्यंशे निरवच्छिन्नप्रका-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रतायास्तार्किकसंमतत्वात् । अनुभवत्वान्येत्यत्रापि सर्वेषां तथाऽनभिमतत्वात् ।

अत एव कैश्चिदनुभवपदे शक्यतावच्छेदकत्वेनैवानुभवत्वप्रवेश इत्यादि व्याख्यातम् ।

अस्तु वा स्वरूपेण प्रकारत्वं तथाऽपि विनिगमनाविरहः । स्वरूपेण विशेष्यत्वस्यापि संभवात् ।

उक्तं हि शब्दखण्डे मिश्रव्याख्यातृभिः कैश्चित् स्वरूपतः प्रकारत्वस्येव स्वरूपतो विशेष्यत्वस्यापि सम्भवादितीति दिक् ।

एवं जातेः शक्यत्वे तद्विशेष्यकशाब्दापत्तिः । पदानां स्वशक्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वात् । घट इत्यादौ च तदनुभवविरुद्धम् ।

नच घटत्वशक्तिज्ञानस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकम् । 'घटत्वमस्ति' इत्यत्रापि तदापत्तेरिति तिष्ठतु विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । प्रक्रियादशायां लक्ष्यानुरोधात् पक्षद्वयमाश्रीयते ।

तथा हि जातिपक्षे तस्यां साक्षात्कार्यासम्भवेन तदवच्छिन्नव्यक्तिविशेष एव तत्प्रवृत्तेः स्वीकार्यत्वात्तावतैव जात्युद्देशकशास्त्रस्य चारितार्थ्यम् । तथा च "सुपिच" इत्यस्य रामाभ्यामित्यादौ "बहुवचने झल्येद्" इत्यस्य रामेषु इत्यादौ चरितार्थत्वाद् वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावाद्द्वयोरप्यप्रवृत्तिः स्यात् ।

तदुक्तम्—"अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वाद्" इति । तत्र विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थम्—परं भवतीति । तस्मिन्कृते च यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवत्येव । यथाऽभिनद् हि इत्यत्राकचं बाधित्वा परत्वाद्द्विभावे कृतेऽप्यकच् । तदुक्तम् "पुनः प्रस-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ङ्विज्ञानात्सिद्धम् इति ।

व्यक्तिपक्षे तु सर्वासां व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोद्देश्यतया व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तावपि शास्त्रस्य तद्व्यक्तिप्रवृत्तिं विना चरितार्थत्वासम्भवात् शास्त्रद्वयप्रामाण्यादगत्या विकल्प एव स्यात् । तथाचोभयोः पाक्षिक्यां प्राप्तावारब्धं विप्रतिषेधसूत्रं नियमार्थम्—परमेव भवति न तु पूर्वमिति । तेन जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवत्त्वाप्रसक्तौ धिभावः पुनर्न प्रवर्त्तते ।

तदुक्तं "सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव" इति ॥

नचैवं शास्त्रान्तरस्यापि तद्व्यक्तिविषयकत्वात्तस्यामप्रवृत्तावप्रामाण्यापत्तिः । व्यावर्त्यत्वाभिमतशास्त्रस्यापरशास्त्रप्रवृत्त्यविषयव्यक्तावेव तात्पर्यमिति फलतः परशास्त्रप्रवृत्तिविषयव्यक्तौ तात्पर्यं नास्तीत्यस्य पर्यवसानात् । तस्मात्पक्षद्वयमपि लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्थितम् ।

परादपि नित्यं बलीयः । तेन रधेर्णिचि परामपि "अत उपधायाः" इति वृद्धिं बाधित्वा "रधिजभोः" इति नुम् । शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यानित्यत्वेऽपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन रन्धयतीति सिद्धम् । अदुद्रुवदित्यादौ परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा उवङ् अन्तरङ्गत्वात् । शुन इत्यत्र परमप्यल्लोपं बाधित्वा "संप्रसारणाच्च" इति पूर्वत्वम् । अल्लोपे हि स्थानिवद्भावाद्यण् स्यात् । बहुश्वा नगरीत्यत्र "अन उपधालोपिनः" इति ङीप्स्यात् ।

नच गौरादिलक्षणो ङीष् तथाऽपि स्यादिति वाच्यम् । उपसर्जनत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्त्वस्मिन्सूत्रे बहुशुनीति भाष्यं तदङ्लोपाभ्युपगमेन प्रवृत्तत्वान्न सिद्धान्ते स्थितमिति कैयटादयः ।

नच शुना इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । "न गोश्वन्साववर्ण–"इति प्रतिषेधात् । श्वन्शब्दस्य गौरादिषु पाठादुदात्तनिवृत्तिस्वरोऽस्य न भवतीति ज्ञापितत्वाच्च । शुनीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वादन्तोदात्तत्वार्थं ङीष्विधानानुपपत्तेः । सौत्थितिरित्यत्र स्वरं बाधित्वा एकादेशोऽन्तरङ्गत्वात् । सु उत्थित इ इति स्थिते यदि पूर्वं सुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा "स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ" इति पक्षे स्वरितत्वं स्यात् । पूर्वं त्वेकादेशे नित्यमाद्युदात्तत्वम् ।

वृद्ध्योरित्वोत्वे । स्तैर्णिः पौर्णिः । स्तृत इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादित्त्वं ततो वृद्धिः । स्वरे तु न विशेषः । यदि पूर्वं स्वरस्तत इत्वोत्वे तथा ऽप्यान्तरतम्यादुदात्तसिद्धेः । आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते इत्यत्र नित्यत्वात्प्राप्तं द्विवचनं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादित्त्वोत्त्वे ।

इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् । अयज इन्द्रमिति स्थिते परत्वात्प्राप्तं सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणोऽन्तरङ्गत्वात् । वृक्षे इन्द्रं ये इन्द्रम् इति ङिश्योरुदाहार्यम् ।

यद्यपि सवर्णदीर्घो ऽपवादो दण्डाग्रमित्यादौ गुणस्य कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेशस्य च नाप्राप्तत्वात् तथाऽपि एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सवर्णदीर्घस्य सावकाशत्वादन्तरङ्गबाधानौचित्यात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तदाऽन्तरङ्गेणोत्सर्गेणापि बाध्यत इति स्थितिः ।

निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशे ऽन्तरङ्गो ऽपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रे ऽलुगचीति । अलुका-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लुक् । ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् ।

खट्वीयतीत्यत्र 'खट्व आ य ति'इति स्थिते परत्वात्प्राप्तमीत्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः, अन्यथा ईत्वे कृते गुणः स्यात् । नच यस्येतिलोपसम्भवः । "पूर्वविधौ"इतीत्वस्य स्थानिवद्भावात् । कामण्डलेयः भाद्रबाहेय इत्यत्र "ढे लोपो ऽकद्वाः"इति लोपं परमपि बाधित्वा ऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः । नच ऊङ ईत्वासम्भवाद् लोपेत्वाभ्यामिति युक्तः पाठ इति वाच्यम् । यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । नच "अजाद्यदन्तम्"इति तथैव युक्तत्वादिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । लक्षणेषु प्रायेणास्यानादरणात् । तेन वौडिरित्यत्र आलोपं बाधित्वा एकादेशः पूर्वमाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुणः स्यात् ।

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ।

ग्लाछत्रमित्यत्र विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि तुक्स्यात्तदा एजन्तत्वाभावादात्वं न स्याद् ढौकितेत्यादिवत् । उपदेशग्रहणमनपेक्ष्य चैतदुक्तम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्रेत्यादौ 'अति रै अत्र'इति 'अति नौ अत्र'इति स्थिते आयाद्यादेशे सति अनेजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्री इदमिति स्थिते पूर्वमेकादेशे तस्यान्तवद्भावाद्ध्रस्वे कृते आराशस्त्रीदमिति न स्यात् । पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्रेति स्थिते पूर्वं यणादेशे तुक् न स्यात् । पुंसि विभक्त्या व्यवधाने ऽपि नपुंसके यणापत्तेः ।

तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः ।

एभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशाद्व्याख्यातम् । अग्निचिदिदम् अत्रैकादेशात्, अग्निचितेत्यादौ गुणात्, प्राच्छ्क

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इत्यादौ वृद्धेः, अग्निचितीत्यादावौत्वात्, जगद्भ्याम् जगन्वद्भ्या-मित्यादौ दीर्घत्वात्, जगत्यतीति क्यचि ईत्वात्, अग्निचिन्मन्य इत्यादौ मुमागमात्, जगद्भ्य इत्यादौ एत्वात्, सुकृत्यतीत्यादौ क्यचि रीत्वात् ।

इयङादेशो गुणात् ।

धियति । धि धारणे । तिप् शः । परत्वात्तिबाश्रये गुणे प्राप्ते ऽन्तरङ्गत्वादियङ् । एवं प्राद्रुद्रुवदित्यादावुवङ् ।

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ।

शुशुवतुरित्यादौ परत्वात्प्राप्तम् "एरनेकाचः" इति यणं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादुवङ् ।

ह्व आकारलोपात्पूर्वत्वम् ।

जुहुवतुरित्यत्र ह्वा अतुस् इति स्थिते "ह्वः संप्रसारण-म्" "अभ्यस्तस्यच" इति संप्रसारणे कृते आलोपं परत्वात्प्राप्तं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । यद्याकारलोपः स्यात्तदा तस्य स्थानिवद्भावादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा उवङ् न स्यात् ।

स्वरो लोपात् ।

औपगवीत्यत्र अणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदा-त्तत्वादनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदा ईकारस्य उदात्त-निवृत्तिस्वरो न स्यात् ।

प्रत्ययविधिरेकादेशाद् यणादेशाच्च ।

अग्निरिन्द्रं वायुरुदकमित्यादौ सवर्णदीर्घं परमपि बा-धित्वा प्रत्ययोत्पत्तिः । यद्यपि केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथाऽपि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणो ऽयं विचारः । प्रत्ययस्य नित्यत्वे ऽपि अन्तरङ्गत्वेनैव समाधानं कृतम् । एवम् अग्निरत्रेत्युदाहार्यम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लादेशो वर्णविधेः ।

पचत्वत्रेत्यादौ यदि पूर्वं यण्स्यात्तदाऽल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावादुत्वं न स्यात् ।

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ।

पूर्वा शाला प्रियाऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोराद्ययोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्त्तते, किं तु तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदस्वरः "स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्"इत्याद्युदात्तः ।

अत्रेदमवधेयम्—'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवद्'इति परिभाषा लाघवन्यायमूलेति कैयटः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति तु "वाह ऊठ्"इत्यत्र ज्ञाप्यते । दित्यवाह् अस् इति स्थिते वाहः संप्रसारणमेव कर्त्तव्यम्, तस्मिन्पूर्वत्वे च कृते ण्विनिमित्ते गुणे "वृद्धिरेचि"इतिवृद्धौ च दित्यौह इत्यादिसिद्धेः । नच यत्राकारान्तमुपपदं नास्ति तत्र कथं निर्वाहः । ज्ञापकत्वोपदर्शकभाष्यप्रामाण्येन तत्र ण्विर्नास्तीति कल्पनात् । छन्दसि क्वचिद् दर्शने तु ऊहतेः क्विपा तत्सम्भवात् । तथाच ऊठो विधानम् उक्तपरिभाषाज्ञापकम् । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति ऊठ्करणं सार्थकम् । तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐत्वं न भवति । "षत्वतुकोरसिद्धः"इत्यनेन च तदपवादभूता "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"इति परिभाषा ज्ञाप्यते । को ऽसिञ्चदधीत्येत्यादौ बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वादेव षत्वनिषेधतुकोः प्रवृत्तौ असिद्धवचनस्य वैयर्थ्यात् ।

यत्त्वत्रत्यं भाष्यम्—असिद्धपरिभाषया गतार्थत्वाद् 'अ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न्तरङ्गं बलवद्'इति परिभाषा नारभ्येति। तद् विरुद्धम्, न्याय-सिद्धत्वात्। असिद्धपरिभाषायाः सापवादत्वाच्च।

यदि तु विवरणोक्तरीत्या "षत्वतुकोः"इत्यनेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते नतु 'नाजानन्तर्ये'इति परिभाषा। गौरवात्, तदैतद्भाष्यमेव युक्तम्। प्रपञ्चितं चैतत्प्राक्।

नन्वन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे पूर्वैषुकामशमः, अपरैषुकामशमः इत्यत्र पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते अतरङ्गत्वाद्गुणे पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रये ऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च "दिशो मद्राणाम्" "प्राचां ग्रामनगराणाम्" इत्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात्। "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च"इति चशब्दाद् दिक्शब्दानां विधीयमानं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च न स्यात्। पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इत्यत्र द्वयोः सावकाशत्वात्। गुडोदकमित्यादौ "उदके केवले" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। उदश्वित् उदकमित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् न। "नेन्द्रस्य परस्य"इति प्रतिषेधेन एकादेशं बाधित्वा पूर्वोत्तरपदकार्यं भवतीति ज्ञापितत्वाद् अन्यथा "यस्येति च"इति लोपेन एकादेशेन च द्वयोरचोरपहारात्तत्र स्वरस्यैवाऽप्राप्तेः। व्याकरणान्तरे तु य्वोर्वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ भवत इति वचनम्। तत्र वैयाकरणः,सौवश्वः। अत्र अन्तरङ्गतया पूर्वमेव यणादेशे इयुवौ न स्याताम् इत्याशङ्क्य भाष्यम् अनवकाशत्वात्तौ भविष्यतः। न च यण्विरहितस्थले तौ सावकाशाविति वाच्यम्। अचि परे तयोर्विधानात्। अन्यथा ऐतिकायनः, औपगव इत्यादौ "लोपो व्योः"इति लोपसम्भवेऽपि प्रैयमेधः, प्रैयङ्गव इत्यादौ तदसम्भवात्।

अथैवमपि पचेयुरित्यादि न सिद्ध्येत्। पच् अ यास् उस् इति स्थिते सलोपोत्तरमन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते व्यपवर्गा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवद्भावे ऽपि रूपासिद्धेः ।

अत्र भाष्यम् "अतो येयः"इत्यत्र या इत्यस्य इया-देश इति नार्थः, किं तु यास् इत्यस्यैव इय् । संहितायाः सौत्रत्वात् । तथा च सलोपापवाद इयादेशः सलोपं विना च "ङस्यपदान्तात्"इत्यस्य प्रसक्त्यभावात् ।

लुक् लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः ।

तेन गोमत्प्रिय इत्यादौ "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः"इति सोर्लुक्, न तु "हल्ङ्याब्भ्यः"इति लोपः, प्रत्ययलक्षणेन नुमादिप्रसङ्गात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । यणादेशे कृते लुकि रूपं न सिध्येत् । गोहितं रैकुलं नौकुलमित्यादावप्येवम् । वृकाद्भयम् वृकभयं पूर्वमेकादेशे तस्यादिवद्भावाल्लुकि रूपा-सिद्धिः स्यात् । इदंच अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यस्य "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च"इत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यू स्त्र्याख्यौ नदी ।३।

इवर्णोवर्णान्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । दीर्घान्तयोरियं संज्ञा फलति, ह्रस्वान्तयोर्घिसंज्ञया बाधाद् इति प्रागुक्तम् । तेन मते धेनो "इत्यादौ अम्बार्थनद्योः"इतिह्रस्वो न । यू इति न आबन्तव्यावृत्त्यर्थम् ।

न च खट्वाबन्धुरित्यादौ "नदी बन्धुनि"इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्, बहुखट्वक इत्यादौ "नद्यृतश्च"इति नित्यः कप्च प्रसज्येतेति वाच्यम् । "ङेराम् नद्याम्नीभ्यः" इत्यत्र पृथगाब्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । तथा च खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण खट्वाबन्धुरित्यादावाद्युदात्तसिद्धेः । तथाऽपि मात्रे मातुरित्यादावाडागमः स्यात् । नचाख्याग्रहणेन तन्निरासः । जननीवाचिनो नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् परिच्छेत्तृवाचिनस्तदन्यत्वात् । नच "नद्यृतश्च"इति ऋकारस्य पृथगुपादानम् ऋदन्तानां नदीसंज्ञाविरहज्ञापकम् । बहुपितृक इत्याद्यर्थत्वात् ।

"यू इति दीर्घयोरेव निर्देशः"इति भाष्यम् । तत्र छान्दसत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । नच "ङिति ह्रस्वश्च"इत्यत्रान्वयानुपपत्तिः । ह्रस्वदीर्घयोरभेदान्वयानुपपत्त्या य्वोः सवर्णो यो ह्रस्व इति व्याख्यानात् । स्त्र्याख्यौ किम् । वातप्रम्ये ।

ननु स्त्रियमाचक्षाते इति विग्रहे स्त्र्याख्यायाविति स्यात् । सुग्ल इत्यादौ सावकाशस्य "आतश्चोपसर्गे"इति कप्रत्ययस्य कर्मण्यणा बाधित्वात् ।

अत्र भाष्यम्—'छान्दसमेतत्' ।

अत एव—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥ इति-प्रयोगः ।

यद्वा स्त्रियामाख्यायेते विधीयते इति स्त्र्याख्यौ । घञर्थे कविधानम् । सप्तमीतिसमासः ।

नन्वेवं तन्त्रीलक्ष्मीश्रीभ्रूप्रभृतीनां नदीसंज्ञा न स्यात् । ङ्यूङोरिव तयोरीकारोकारयोः स्त्रियां विहितत्वाभावात् । एतेन आख्यानमाख्या "आतश्चोपसर्गे"इति अङ् । स्त्रियामाख्या ययोरिति बहुव्रीहिरपि परास्त इति चेन्न ।

सत्यम् । विच्प्रत्ययसम्भवात् । असरूपत्वादणा तदबाधात् । समुदायधर्मस्यावयव आरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा । यद्वा मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । आख्याग्रहणं किमर्थमिति भाष्यम् विच्पक्षे यथाश्रुतमेव । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थवृत्तित्वलाभात् । आख्याग्रहणसामर्थ्याद्धि नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव आचक्षाते न तु लिङ्गान्तरमपीत्यर्थः । तेन ग्रामण्ये सेनान्ये इत्यत्र नदीसंज्ञा न भवति।ग्रामं सेनां च नयतीति क्रियाशब्दत्वाद् लिङ्गत्रयसाधारणतया स्त्रियामपि नदीसंज्ञाविरहः ।

नन्वेवं इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनानां सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तावपि "ङिति ह्रस्वश्च"इति नदीसंज्ञा न स्यात् । मैवम् । तत्राख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रस्यानुवर्त्तनात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति कैयटः । शब्दान्तरसमभिहारं विनैव स्त्रियां वर्त्तमानत्वं तदिति हरदत्तः । नच सूत्राक्षरैरेतदर्थालाभः । आसमन्तात् चक्षाते

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इत्यतो लिङ्गान्तरानभिधायकत्वस्येवास्यापि लाभात् । समन्ताद्भावस्य तन्मात्रपरतयेव नैरपेक्ष्यपरतया ऽपि नेतुं शक्यत्वात् ।

यत्त्वाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि श्रिये ब्राह्मणायेत्यादावतिव्याप्तिः । नच महासंज्ञाकरणबलात्स्त्रीवाचकस्येत्यर्थलाभः । तस्मादेव नित्यांशस्यापि लाभेन स्त्र्याख्याावित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ब्राह्मणार्थस्योक्तत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थस्याप्युक्तत्वेन स्त्रियां वर्त्तमानत्वानपायाच्च । नचेदं लिङ्गं विशेष्यनिष्ठं नेति वाच्यम् । एतद्बोधकपदस्य सूत्रे ऽनुपादानादिति । तन्न । स्त्रियमाचक्षाते इति द्वितीयाया विशेष्यत्वार्थकतया सूत्रादेव तदर्थलाभात् । घटं जानातीत्यादौ विशेष्यत्वस्य द्वितीयार्थतायाः क्लृप्तत्वात् प्रकृत्यर्थोक्तिमात्रेणातिप्रसङ्गदाने प्रकृते लिङ्गान्तरानभिधायकत्वसद्भावात्कैयटमते ऽपि तस्य दुर्वारत्वाच्च ।

नच हरदत्तमते ग्रामण्ये इत्यादावपि नदीसंज्ञापत्तिः । ग्रामणीखलपूकटप्रूशब्दानां मुख्यवृत्तेः पुंस्येव सत्त्वात् । शक्तत्वाद्द्वयरहितत्वाच्च । कौशाम्बीनिर्गमनादिकं च स्त्रीपुंससाधारणमिति नाव्याप्तिः ।

किञ्च कैयटमते आध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्यविरोधः । आध्यानकर्तृत्वस्य लिङ्गत्रयसाधारण्याद्ग्रामणीशब्दादिवन्नदीत्वानुपपत्तेः ।

ननु आसमन्ताद्धीर्यस्या इति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य नित्यस्त्रीत्वान्नदीत्वम् । "प्रथमलिङ्गग्रहणं च" इति वक्ष्यमाणत्वाद् । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणायेतिवदिति चेन्न । यणो दुर्लभत्वापत्तेः । "गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते" इत्यत्र गतिसाहचर्येण कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासग्रहणम् । गतिसमासश्च प्रतिपदोक्त एव गृह्यते । तेन दुर्धियः निर्भियः वृश्चिकभियेत्यादावनित्यसमासत्वाद्

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

"एरनेकाचः" इति यणेति पुरुषोत्तमप्रभृतिभिर्व्याख्यानात् ।

अत एव क्वन्मेजन्तसूत्रे "मा नः समस्य दूढ्यः" इति मन्त्र-व्याख्यायां दुर्धिय इति कैयटः । अदूरविप्रकर्षेण चेदमर्थ-कथनम् । व्याख्येयमन्त्रे तु दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस-मास एव । ततो यण् । "दुरो नाशदाशदभध्येषूत्वमुत्तर-पदादेश्च ष्टुत्वम्" इति पृषोदरादिसूत्रस्थवार्त्तिकेन उत्वष्टुत्वे ।

यत्तु तद्वार्त्तिकव्याख्यायां दुष्टं ध्यायतीति "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्यय इति कैयटहरदत्तादयः । तच्चिन्त्यम् । अन्तःस्व-रितानुरोधेनार्थानुरोधेन च ख्यत्यादिवत् कृतयणादेशानु-करणतयैव व्याख्येयत्वात् । सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवो नोऽस्मा-न्मा वधीदिति तृतीयचरणस्थेनान्वयः । अपवर्जनमंहतिरित्य-मरादंहतिशब्दस्य दानरूढत्वे तु प्रद्वेषप्रयुक्तमाभिचारिकाद्यङ्गभूत-मेव तदिह ग्राह्यमिति दीक्षिताः ।

वस्तुतस्तु प्रकृतमन्त्रे ऽस्तु तथा, वार्त्तिके तु कप्रत्यया-न्तस्यापि ध्यशब्दस्य ग्रहणं युक्तम् । तन्त्रादिनोभयपरत्वसम्भ-वात् । अत एव 'येनासि कृत्ये प्रहिता दूढ्येनास्मज्जिघांसया'-इत्याथर्वणमन्त्रः सङ्गच्छत इति वृद्धानामभिप्रायः ।

आध्यानमाधीरिति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरभेदोपचारा-द्भाष्यं समाधेयमिति तूपचारे मानाभावादुपेक्ष्यम् । तस्मात्कै-यटमते आध्यै इति भाष्यविरोधः स्थितः ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"प्रथमलिङ्गग्रहणंच । प्रयोजनं क्विब्लुक्समासाः" इति ।

अयमर्थः—यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टमर्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेण लिङ्गान्तरविशिष्टद्रव्यान्तरपरः, तस्य तदानीम-स्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधीयते । कुमारीमिच्छति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कुमारीयति, कुमारीवाचरति कुमारयति वा ततः क्विप् । अल्लो-पयलोपौ । "क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्"इति यणभावः । कुमारी ब्राह्मणः । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । कुमार्ग्यै ब्राह्मणाय । "आ-ण्नद्याः" इत्याद् ।

ननु कैयटमते क्यच्क्विपोः प्रकृतिभूतस्य ङीबन्तस्यापि नित्यस्त्रीत्वं नास्ति कुमारशब्दात् क्यजन्तात् क्विपि निष्पन्नेन कुमारीशब्देन त्रिलिङ्गेन समानाकारत्वादिति चेत् । न । अर्थ-भेदेन शब्दभेदाश्रयणात् ।

अयं विशेषः—कुमार्यौ कुमार्यः । "एरनेकाचः"इति यण् । अमि शसि च कुमार्यं कुमार्यः । प्रध्यं प्रध्य इतिवत् । नच 'गति-कारकपूर्वस्यैव'इति निषेधः । 'तदितरपूर्वस्य न'इत्यर्थात् । विशि-ष्टाभावस्य केवलेऽपि सत्त्वात् कुमार्यै इत्यादौ स्त्रीलिङ्गवत् । हे कुमारि ब्राह्मणेत्यादि । कुमारशब्दान्निर्वृत्तस्य तु कुमारीशब्द-स्य कुमारीः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अनदीत्वान्न संबु-द्धिह्रस्वः, वातप्रमीवत् । पत्नीशब्दात्तु पत्नियौ पत्निय इत्यादावियङ् । कुमारमात्मन इच्छन्ती ब्राह्मणी कुमारी-रित्यत्र कैयटमते पूर्ववद्रूपम्, हरदत्तमते तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च यणिति विशेषः । तदेवं क्विब्व्याख्यातः ।

लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । खरकुटीवेति इवार्थे कनो "लु-म्मनुष्ये"इति लुप् । यद्यप्यत्र "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने"इति स्त्री-त्वमप्यस्ति तथाऽपि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनात्स्त्रीमात्र-वृत्तित्वाभावादप्राप्ता नदीसंज्ञेति कैयटहरदत्तादयः ।

दीक्षितास्तु—एवं 'चञ्चाः पश्य'इत्यादौ शसो नत्वापत्तिः । तस्माल्लुबन्तैः खरकुटीचञ्चादिशब्दैः स्त्रीत्वविशिष्ट एव लौकिकः पुमानभिधीयते इत्येव तत्त्वम् । एवं च लुपः प्रयोजनत्वेन गण-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नमपि चिन्त्यमित्याहुः ।

वस्तुतो युक्तवद्भाववचनसामर्थ्यान्नत्वाभाव इति बोध्यम् । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । "ईयसो बहुव्रीहेर्न"इति ह्रस्वस्य "ईयसश्च"इति समासान्तस्य कपो निषेधः । एषां संबुद्धौ ह्रस्वः, ङित्सु आडागमादिकं च नदीकार्यम् अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । पूर्वमेवात्र स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने ऽपि बहिरङ्गे लिङ्गान्तरयोगे न निवर्त्तत इति अवयवस्त्रीत्वेनैवोपपत्तौ पूर्ववार्त्तिकमनारभ्यमित्यर्थः । वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिः। तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे तु "अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च" इतिवचनाद् अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि पूर्वपदस्य नद्या विशेषणाद पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्विबूलुक्कोरपि एवं व्याख्येयम् ।

अत्राक्षेपवार्त्तिकम्—

"इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसंगोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वाद्" इति ।

अवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्समुदायस्य नदीसंज्ञावद् अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्समुदायस्य यण्स्थानस्यापि उत्तरसूत्रेण नदीसञ्ज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । आध्यै ब्राह्मण्यै इति । इह ह्यवयवे इयङ् धिये इति, समुदाये तु "एरनेकाचः" इति यण् ।

अत्र सिद्धान्तमाह वार्त्तिककारः–सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादिति ।

अस्यार्थः–"अचि श्नुधातुभ्रुवाम्"इत्यत्र इयङुवङ्भ्यामङ्गमाक्षिप्यते अङ्गाधिकारीयत्वात् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्र चावयवस्याङ्गसंज्ञा

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नास्ति, समुदायस्य त्वियङुवङ्स्थानत्वं नास्ति यणा बाधादिति न दोषः । एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम् इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूदिति ।

"ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने" इति वाक्यान्तरम् । "अवयवग्रहणात्सिद्धम्" इत्यस्यायमपवादः । ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिः, तस्यां सत्यां स्त्रीवचन एव संज्ञा न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेत्यर्थः । शकट्यै अतिशकटये ब्राह्मणाय, श्रियै अतिश्रिये ब्राह्मणाय । इह तु स्यादेव अतिश्रिये अतिश्रियै वा ब्राह्मण्यै इति भाष्यम् । नचेह स्त्रीत्वं नास्तीति वाच्यम् । हरदत्तमते सत्त्वात् । कैयटमतेऽपि "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्र आख्याऽननुवृत्तेरुक्तत्वात् । एवं च सुधीस्वयम्भ्वतिलक्ष्म्यतिचमूशब्देषु रूपद्वयं बोध्यम् । निष्कौशाम्बिः पुमानित्यत्र तु नदीसंज्ञायामपि न विशेषः । ह्रस्वादेशेन नद्या अपहाराद् न सम्बुद्धिह्रस्वः, वर्णस्य नदीत्वात् । स्त्र्याख्यत्वं तु शक्त्याश्रयतामात्रात्, पर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविवक्षणात् । तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे ऽपि 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन सर्वादेशत्वात् । नच स्थानिवद्भावः, विशेषणतयाऽप्यलाश्रयणे निषेधस्योक्तत्वात् । "ङिति ह्रस्वश्च" इति विकल्पस्तु भवत्येवेति कौस्तुभः ।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ४।

इयङुवङोः स्थितिर्यत्र तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः स्त्रीशब्दं विना । स्थानं निरपवादा प्रसक्तिः । हे श्रीः, हे भ्रूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि । नदीत्वात् सम्बुद्धिह्रस्वः । अथ कथं विमानना

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति कालिदासः, हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स इति भट्टिः । मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद इति भवभूतिः । प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु वभ्रु इति श्रीहर्षश्च ।

अत्राहुः प्रमाद एवेति हरदत्तादयः ।

दुर्घटवृत्तिकारस्तु भ्रूशब्दाद् "अप्राणिजातेः" इत्यूङि समासे उपसर्जनह्रस्वेन "ऊङुतः" इत्यूङि तस्य समुदायभक्तत्वान्नोवङ्स्थानत्वमित्याह ।

दीक्षितास्तु नेदं युक्तम्—प्रत्ययस्य भक्ततायां प्रमाणाभावात् । एकादेशस्यान्तवद्भावेन भ्रुशब्दावयवताया अप्यनपायात् । अङ्गाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणस्य निर्विवादतया समुदायभक्ते ऽप्युवङ्प्रवृत्तेश्च सुभ्रुवावित्यादीनां सर्वसम्मतत्वादित्याहुः ।

सामान्ये नपुंसकमिति केचित् ।

यथासंभवं क्रियाविशेषणत्वमित्यन्ये ।

वाऽऽमि ५।

पूर्वोक्तावामि नदीसंज्ञौ वा स्तः । श्रीणां श्रियां भ्रूणां भ्रुवाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् । द्वितीयैकवचनस्य तु नेह ग्रहः । विशेषाभावात् ।

ङिति ह्रस्वश्च ६।

इयङुवङ्स्थानौ ह्रस्वौ च यू नदीसञ्ज्ञौ वा स्त्रियां ङिति परे । श्रियै श्रिये भ्रुवै भ्रुवे कृत्यै कृतये धेन्वै धेनवे । नदीसंज्ञापक्षे "आण्नद्याः" इत्याट् "आटश्च" इति वृद्धिः । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्त्रीलिङ्गाविति किम् । अग्नये वायवे । इह प्रथमलिङ्गग्रहणाभा-
वान्निष्कौशाम्बिर्हरिवदित्युक्तम् । अतिस्त्रिरित्यत्र तु विशेषः ।
अतिस्त्रियावित्यादौ "स्त्रियाः"इति इयङ् स च गौणत्वे ऽपि ।

किं तु—

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

"जसि च"इति गुणः । अतिस्त्रयः । "वाम्शसोः"
अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीः । औट्शसो-
रियङ् । "आङो नाऽस्त्रियाम्" अतिस्त्रिणा । "घेर्ङिति" ।
अतिस्त्रये इत्यादि । ओसि अतिस्त्रियोः । ह्रस्वेति नुट् ।
अतिस्त्रीणाम् । "अच्च घेः" । अतिस्त्रौ ।

औकार ओसि नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥इति कौस्तुभः ।

क्लीबे नुम् । अतिस्त्रिणी इत्यादि वारिवत् । स्त्रियां तु
"ङिति ह्रस्वश्च"इति सञ्ज्ञाविकल्पः । नचास्त्रीति निषेधः ।
इयङुवङ्स्थानयोरेव तेन विशेषणात् । पूर्वसूत्रे तत्संबद्धत्वात् ।
नचावृत्त्योभयविशेषणत्वम्, मानाभावात् । तेनातिस्त्रियै अति-
स्त्रये । औत्वं बाधित्वा परत्वादिदुद्भ्यामिति ङेराम् । अति-
स्त्रियाम् । पक्षे अतिस्त्रौ इति ।

अत्र 'वाऽचि ह्रस्वश्च'इत्येव सूत्रणीयम् । नतु "वामि ङिति
ह्रस्वश्च"इति सूत्रद्वयम् । गौरवात । तस्मात्सूत्रद्वयं सन्निपातपरि-
भाषाज्ञापनार्थम् । अजादित्वस्य नदीसंज्ञाप्रयोजकत्वे हि नदी-
संज्ञां निमित्तीकृत्य नुट् न स्यात । भ्रूणामिति आमोऽजादि-
त्वव्याघातापत्तेरिति कौस्तुभः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शेषो घ्यसखि ७।

ह्रस्वौ यौ इउवर्णौ तदन्तं सखिभिन्नम् अनदीसंज्ञं घिसंज्ञं स्यात् । हरये भानवे । ह्रस्वौ किम् । ग्रामण्ये खलप्वे । यू किम् । मात्रे । असखीति किम् । सख्ये । अनदीसंज्ञं किम् । मत्यै । सुसखेरित्यादौ भवत्येव । समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वात् । नच तदन्तविधिः । विशेष्यसम्बन्धाभावात् ।

नन्वेवं सखीत्यत्र ङीषन्ते "यस्येति च" इति इकारलोपव्याख्यानवैयर्थ्यम् । सवर्णदीर्घेऽपि दोषाभावात् । नचातिसखेरागच्छतीत्यत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् घिसंज्ञानिषेधः स्यादिति वृत्त्युक्तप्रयोजनसम्भवः । सत्यप्यन्तवद्भावे समस्तस्य सखिशब्दादन्यत्वानपायेन निषेधतादवस्थ्यादिति । मैवम् । सखी सख्यौ सख्य इत्यादौ अनङ्णित्वयोर्वारणाय लोपस्यावश्यकत्वात् । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषतादवस्थ्यम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ।

पतिः समास एव ८।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । भूपतये । नेह पत्या पत्ये । समासे पतिशब्दस्यैव घिसंज्ञेति विपरीतनियमं वारयितुमेवकारः । तेन दृढमुष्टिनेत्यादि सिद्धम् ।

इह पतिगृहे इत्यत्र घिसंज्ञत्वात् पूर्वनिपातनियमार्थं पृथक् सूत्रम्, अन्यथा "शेषो घ्यसखिपती" इत्यसूत्रयिष्यत् । बहुच्पूर्वस्य तु घिसंज्ञा सुसखिवत् । सखिना वानरेन्द्रेण, क्लीबे च पतिते पतौ, सीतायाः पतये नमः, कृष्णस्य सखिरर्जुनः इत्यादिकं तु छान्दसम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आख्यानण्यन्तात्कर्मणि "अच इः"। लाक्षणिकत्वात् पर्युदासे ग्रहणं नेत्यन्ये।

वचो वाचस्पतेरपीत्यादौ "तत्पुरुषे कृति"इति बहुलग्रहणादलुक्। एतेन दिवस्पतेरादरदर्शिना रसादिति नैषधं व्याख्यातम्। एवं च वास्तोष्पतिरपि। "षष्ठ्याः पति–"इत्यादिना सत्वम्। श्रियः पतिरित्याद्यनुरोधात्तत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तते। पारस्करादित्वात्सुट् इति केचित्। "द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच"इति सामान्यापेक्षज्ञापकादलुक्। कस्कादित्वात्सत्वम्। इणः परस्य तु षत्वमित्यन्ये।

'वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये', 'वास्तोष्पते प्रति'इत्यादौ पृथक्पदपाठो वैदिकानाम्॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ९।

पतिशब्दो घिसंज्ञः। क्षेत्रस्य पतिना वयम्।

इह "च"इति योगविभागः। छन्दसीत्यनुवर्त्तते। तेन सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यर्थः। "बहुलं छन्दसि" इत्यादिकं प्रपञ्चार्थम्।

ह्रस्वं लघु १०।

चेतति। चिती संज्ञाने। लघूपधगुणः। नच ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञया व्यवहारः। सर्पिष्ट्वमित्यादौ "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते"इति षत्वाभावापत्तेः। गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधात्। तस्मादेकसंज्ञाऽधिकारात् पूर्वमेव ह्रस्वसंज्ञारम्भः।

यत्तु भाष्ये तत्र ह्रस्वसंज्ञाया दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां समावेशमाशङ्क्य एकसंज्ञाऽधिकारे ऽयं योगः करिष्यत इत्युक्तम्, तत्र च-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारादिना ह्रस्वसंज्ञाया गुरुलघुसमावेशः करिष्यते इत्यभिप्रायः । यद्वा अत एव तत्र पक्षान्तरोपन्यास इति बोध्यम् ॥

संयोगे गुरु ११।

ह्रस्वं गुरुसंज्ञं संयोगे परे । शिक्षा भिक्षा । "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः ।

दीर्घं च १२।

गुरुसंज्ञं स्यात् । ईहांचक्रे । "इजादेश्च गुरुमतः" इत्याम् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १३।

यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादिः शब्दः प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञः स्यात् । रामेण । प्रत्ययेति किम् । स्त्री इयती । इदंशब्दाद्वतुपो वस्य घादेशः, प्रकृतेरीशूभावः, "यस्येति च" इति तल्लोपः । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीति अङ्गसंज्ञा स्याद्भसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो "यस्य" इति लोपः स्यात् । नच इदमादेशलोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वमिति प्रत्ययपरत्वाभावः । प्राग्भादसिद्धत्वमिति कैश्चिदभ्युपगमात् । नापि स्थानिवद्भावः । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्त्रीशब्दस्यैकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । विधिशब्दस्यापि तदेव प्रयोजनम् । तस्मिन्नसति परशब्दस्याप्यध्याहारप्रसङ्गात् ।

यत्तु भाष्ये दधि अधुनेति प्रत्युदाहृतम्, तत्तु अधुनेति प्रत्ययो निपात्यते इदमश्च लोप इति पक्षे, इदमो ऽशूभावो धुना

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च प्रत्यय इति पक्षे तदसम्भवादिति कैयटः। नच विधिग्रहणेऽपि स्त्रीशब्दात्सुप्रत्ययविधानाद्दोषतादवस्थ्यम्। प्रत्यासत्त्या यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परे तद् अङ्गसञ्ज्ञमित्याश्रयणात्। तेन स्त्री अं पश्यतीत्यत्र नेयङ्। अशब्दाद् "अमि पूर्वः" इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि अमः स्त्रीशब्दादविहितत्वात्। एवम् अततेर्डप्रत्यये टिलोपे च अशब्दस्य स्वतः प्रत्ययत्वे ऽपि न दोषः। डप्रत्ययस्याततेरेव विहितत्वेन स्त्रीशब्दप्रकृतिकत्वाभावात्। प्रत्ययापेक्षया यावान्पूर्वो भागस्तावतोऽङ्गसंज्ञा न तु प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां यावतः प्रकृतित्वं तन्मात्रस्येत्यर्थः। तेन वदामि वदिष्यामीत्यादौ विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायाम् "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घः। नचारम्भसामर्थ्यम्, पय वय गतौ। यङ्लुकि "लोपो व्योः" इति यलोपे च पापामि पापाव इत्यादौ चरितार्थत्वात्। कुण्डानि। यदा नुम् परादिस्तदा "सुपि च" इति दीर्घः। दधीनीत्यादौ त्वकारान्तत्वाभावात्। पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति। यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य। पूर्वान्तपक्षस्यैव स्थापितत्वादप्रयोजनमेतत्। प्रत्यये किम्। प्रत्ययविशिष्टस्य ततो ऽप्यधिकस्य वा मा भूत्। तथा सति च वव्रश्चेत्युरदत्त्वस्य परनिमित्तत्वं न लभ्येत। तथा च स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। अल्विधित्वेन "स्थानिवदादेशः" इत्यस्य प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात्।

यत्तु "प्रकृत्यादि प्रत्ययेऽङ्गम्" इत्येव लाघवाद्वक्तुं युक्तम्। प्रकृतिमात्रस्य तु कर्त्ता कारक इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् सिद्धमिति। तच्चिन्त्यम्। अङ्गातिरिक्तप्रकृतेर्दुर्वचत्वादात्माश्रयापत्तेः। नहि प्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं प्रकृतित्वम्। स्त्री इयतीत्यादावतिव्याप्तेः। बहुगुड इत्यादावव्याप्तेश्च। स्फुटं चेदं भूषणे इ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यास्तां विस्तरः ।

इह 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये'इति योगविभागः । परिभाषेयम् । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्तस्य विधिस्तदादिग्रहणं भवतीत्यर्थः । गृह्यमाणपदाध्याहारात्सूत्राणां सोपस्कारत्वात् । तेन "ञ्नित्यादिर्नित्यम्"इत्यादौ यत्र प्रत्ययः सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहणात् 'देवदत्तो गार्ग्यः'इत्यादौ सङ्घातस्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु गार्ग्यशब्दस्यैव । "सुप आत्मनः क्यच्"इत्यत्राप्यनेन तदादिनियमः । सुपा कर्मणस्तदादेर्वा विशेषणात्तदन्तविधिः । तेन महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ समुदायान्न क्यच् । समुदायस्यासुबन्तत्वात् । अवयवस्य सापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात् । देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र सङ्घातस्य न धातुसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य न प्रातिपदिकसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्यायण इति संघातान्न तद्धितोत्पत्तिः । अन्यथा वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्याताम्, पूर्वस्य च सुपो लुक् स्यात् । तस्मात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषा वाचनिकीति सिद्धम् । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ।

केचित्तु उक्तयोगविभागलभ्यत्वे एतत्परिभाषायां तदन्तस्येत्यंशस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गः । तदन्तशब्दस्यात्रानुपादानाद् इत्याहुः ।

तन्न । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्योक्तस्यांशान्तरस्यापि सङ्ग्रहसिद्धेः । ज्ञापकस्थल एव तथात्वमित्यत्र बीजाभावाद । इष्टसिद्ध्यर्थताया ज्ञापकवद्योगविभागेऽपि तुल्यत्वात् ।

नन्वेवम् अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्, उदकेविशीर्णं

त एतत् इत्यादौ च गतिकारकाधिकेन समासो न स्यादिति चेद् न। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया तत्सिद्धेः।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः।

सांकूटिनम्, व्यावक्रोशी, इत्यादौ "अणिनुणः" इति सोपसर्गादण्। यदि तु कूटिनित्यस्मादण् स्यात्तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात्। दूरादागतः। आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः। गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः। ततो दूरशब्दस्य "स्तोकान्तिक–" इति समासः। "पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः" इत्यलुक्। इह थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। नच समासस्वरेण सिद्धिः। "गतिरनन्तरः" कर्मार्थकक्तान्ते परे अव्यवहितगतिः प्रकृत्येति आद्युदात्तस्य तदपवादत्वात्। तथाच दूरादागतशब्दो मध्योदात्तः स्यात्। सत्यां तु परिभाषायां "गतिकारकोपपदात्कृद्" इति कृत्स्वरापवादं कृत्स्वरं बाधित्वा "थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" इति अन्तोदात्तत्वम्। क्तग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्। नच थाथादिस्वरस्यापि गतिस्वरोऽपवाद इति वाच्यम्। गतेरुत्तरस्य क्तान्तस्य यदन्तोदात्तत्वं तस्यैव सोऽपवादः। कारकादुत्तरस्य थाथादिस्वर एव भवतीति सिद्धान्तात्।

नन्वागतशब्दस्याद्युदात्तत्वे ऽपि दूरशब्देन समासे सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्त एव भविष्यतीति चेत्।

अत्र कैयटादयः–अन्यार्थं कृतया परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधेन थाथादिस्वरो भवतीत्येवाभिप्रेतम्, नतु स्वर एवानन्यथासिद्धम् उदाहरणमिति। अस्यां च "गतिरनन्तरः" इत्यनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तद्धि अ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भ्युद्धृतमित्यत्र अभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येतदर्थम् । यदीयं न स्यात्तदा उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात् क्तान्ते उत्तरपदे ऽनन्तरे परे गतेः स्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोतीति तद् व्यर्थं स्यात् ।

सुप्तिङन्तं पदम् १४।

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणाः। ऊचुः।यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्सिद्धन्तथाऽपि 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति'इति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्। तेन कुमारी चासौ गौरितरा चेति विग्रहे कुमारगौरितरेति सिद्धम् । तरबन्तस्य घसंज्ञायां कुमारीशब्दस्य पुंवद्भावं परत्वाद्बाधित्वा "घरूप—"इति ह्रस्व एव स्यात्। गौरीशब्दस्य च तरपि परे ह्रस्वो न स्यात् ।

नन्वेवं "सनाद्यन्ताः"इत्यत्रान्तग्रहणं कार्यमिति गौरवम्, अन्यथा सनादेरेव धातुसंज्ञायां तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वमट् स्यात्, "कृत्तद्धित—"इति सूत्रेच केवलानामेव कृत्तद्धितानां प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिद् इत्यादौ न स्यात्। नाप्यर्थवत्सूत्रेण सिद्धिः । अधातुरिति निषेधात्। नापि प्रत्ययलक्षणेन। प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्रैव तत्प्रवृत्तेः। प्रत्ययस्यैव यत् कार्यं तस्य तेन दुर्लभत्वात् । असतो वचनशतेनापि कार्यित्वानुपपत्तेः । एवम् औपगव इत्यत्र केवलस्य तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां षष्ठ्याः प्रातिपदिकानन्तर्गतत्वाल्लुक् न स्यादिति चेत् ।

अत्र भाष्यं "सनाद्यन्ताः"इत्यत्र कृतमेवान्तग्रहणम्,"कृत्तद्धित—"इत्यत्र त्वर्थवद्ग्रहणमनुवर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चार्थवद् न केवलाः कृतस्तद्धिता वा"इति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यादेतत् । यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी सा कृत्तद्धितान्तस्यापि नास्ति । पदस्य वाक्यस्य वा तथात्वात् । अथ प्रक्रियादशायाम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताऽर्थवत्ता तदा कृत्तद्धितयोरप्यस्तीति चेत् ।

अत्राहुः—अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् लौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इति । प्रकृतिप्रत्यययोर्मिलित्वा यदर्थबोधकत्वं स इति यावत् ।

नः क्ये १५।

क्यङि क्यचि च नान्तमेव पदसंज्ञम् ।नियमार्थमिदम् । सुबन्तात्तदुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । राजेवाचरति राजायते। "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"इति नलोपः । क्यषन्तं तु भाष्यमते नोदाहरणम् । "नायं नकारान्ताद्विधीयते"इति भाष्योक्तेः । लोहितादिडाज्भ्य एव तद्विधानाच्च । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति । स्रुच्यति । पदत्वाभावान्न कुत्वादि । न च विपरीतनियमापत्तिः । "नङि सम्बुद्ध्योः"इति "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"इति च ज्ञापकात् । अन्यथा 'नलोपः क्ये'इत्येवावक्ष्यत ।

सिति च १६।

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञम् । भसंज्ञाऽपवादः । "भवतष्ठक्छसौ" । भवदीयम् । पदत्वाज्जश्त्वम् । ऋतुः प्राप्तोऽस्य ऋत्वियः । "ओर्गुणः"इति गुणाभावः ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १७।

कप्रत्ययावधिषु सर्वनामस्थानभिन्नेषु स्वादिषु परेषु पूर्वं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पदसंज्ञम् । राजभ्याम् । सर्वनामस्थाने तु राजानौ इत्यादि ।

नन्वेवं राजा इत्यत्र नलोपो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वाद् उक्तनिषेधेन पदसंज्ञाया दुर्लभत्वाद् इति चेत् न । असर्वनामस्थाने इत्यस्य पर्युदासत्वात् । "सुप्तिङन्तम्"इति प्राप्तपदसंज्ञाया बाधाभावात् । अस्तु वा प्रसज्यप्रतिषेधः । एतत्सूत्रप्राप्तेरेव प्रतिषेधान्न दोषः । अनन्तरस्येति न्यायात् । न च परत्वादनया सुप्तिङन्तमित्यस्य बाधः । अस्याः प्रतिषिद्धत्वात् । तदुक्तम्—"नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्"इति । "स्वादिषु"इति हि प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिका ऽस्त्वथ निषेधस्य बाध्या । तत्र प्राप्तबाधस्यानुचितत्वाद् अप्राप्त्यनुमानस्य बाधत्वाद् अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनात् "स्वादिषु"इत्यस्य सर्वनामस्थानांशे प्रवृत्त्यभावात् तस्याः "सुप्तिङन्तम्"इत्येतद्बाधकत्वानुपपत्तेः । अत एव वृक्षा इत्यत्र "नादिचि"इति प्रतिषेधविषये पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रवृत्त्यभावे "वृद्धिरेचि"इत्यस्य प्रवृत्तिः ।

यद्वा "स्वादिषु"इति योगो विभज्यते—स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । सर्वनामस्थाने ऽयचीत्यन्यो योगः । 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र श्रुतो नञ् यचीत्यनेन सम्बध्यते । यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यकारग्रहणं उत्तरार्थम् । तथाचाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधो न तु हलादौ इति राजेत्यत्र पदसंज्ञासिद्धिः । ततो भसंज्ञायां नञः सर्वनामस्थानेनैव सम्बन्धः । असर्वनामस्थाने यकारादावजादौ च पूर्वं भसंज्ञमित्यर्थः ।

ननु सावपि पदव्याख्याने 'भद्रं करोषि गौः'इत्यत्र "पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ"इत्यस्य प्रसङ्गः । तत्र पदान्तग्रहणेनापि दुर्वारत्वात् । मैवम् । वाक्यपदयोरन्त्यो य एच् तस्य तद्विधानाद्, अत्र

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तु वाक्यस्य विसर्जनीयो ऽन्त्यो न त्वौकारः। "भुवद्वद्भ्यो धारय-द्भ्य इत्यनयोरुपसंख्यानम्"। "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञाप्राप्तौ पदसञ्ज्ञाविधानम्। शतृप्रत्यये व्यत्ययेन भवतेः शपो लुक् उवङ् ततो मतुप्।

यचि भम् १७।

यकारो ऽज्वा इत्येतदन्यतरादिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु कप्रत्ययावधिषु परतः पूर्वं भसंज्ञम्। पदसंज्ञापवादः। गार्ग्यः। "यस्य" इति लोपः। राज्ञः। "अल्लोपो ऽनः"।

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः।

अनुकम्पितः षडङ्गुलिदत्तः षडिकः। "बह्वचो मनुष्य-नाम्नः" इत्यनुकंपायां ठच्। "ठाजादावूर्ध्वम्" इति ङ्गुलिशब्दस्य लोपः। "यस्येति च" इति अकारलोपः। अत्र तुल्यावधिकया भ-संज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधाज्ज-श्त्वं न स्यादित्यारम्भः। सिद्धमचः स्थनिवत्त्वात्। भसंज्ञायां विधीयमानायां अकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तमेतद्भ-सज्ञां प्रतीति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्न बाध्यबाधकभावः। नच "न पदान्त–" इति स्थानिवत्त्वनिषेधः। पदान्तस्य विधेयत्वे तत्प्रवृत्तेः। कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्र पदान्तयोर्विधेयत्वात्। इह तु जश्त्वस्य पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्।

नन्वेवं अनुकम्पितो वागाशीर्दत्तो वाचिक इत्यत्रापि कुत्वं स्यात्। मैवम्। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवच-नात्। तस्य च हलजादेशत्वाद् न स्थानिवद्भाव इति तुल्या-वधिकया भसंज्ञया बाधात्, "षषष्ठाजादिवचनाद्" इत्यकारस्य पृथग्लोपान्न दोषः।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

"नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्" ।

नभस्वत्, अङ्गिरस्वत्, मनुष्वत् । पदसंज्ञायां तु रुत्वं स्यात्, न सत्वम् । अपदान्तस्येति वचनात् ।

"वृषण्वस्वश्वयोः" ।

वृषण्वसुः । वृषणश्वस्य यच्छिरः । पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्यात् । नलोपश्च स्यात् । नच भत्वादल्लोपापत्तिः । अङ्गसंज्ञाया अभावात्, तस्याङ्गाधिकारीयत्वात् । उपसंख्यानान्येतानिच्छन्दोविषयाणीति कैयटः ।

तसौ मत्वर्थे ॥१८॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ मत्वर्थे प्रत्यये । तडित्वान् । यशस्वी । नच यशस्वानित्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । मतुपो ऽपि मत्वर्थवृत्तित्वात् । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते हि ब्राह्मणत्वस्य देवदत्तवृत्तित्वे तस्यापि कार्यान्वयः । उद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वात् । देवदत्तशाला भेद्यतामित्युक्ते तु न, शालात्वस्य देवदत्तावृत्तित्वात् । अत एव च्व्यर्थेष्वित्युक्त्वा अच्वाविति प्रतिषेधः सङ्गच्छते ।

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥१९॥

संज्ञाद्वयाधिकाराद् यथासम्भवं तदुभयद्वारैषां साधुत्वविधानम् । "उभयसंज्ञान्यपि" इति वार्त्तिकात् । "मयड्वैतयोर्भाषायाम्" इत्युक्ते छन्दसि कथं मयडित्याशङ्क्य अस्मादेव निपातनादिति न्यासकृत् । "द्व्यचः छन्दसि" इतीत्यन्ये । अत्र भत्वाद्रुत्वाभावः । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः । कुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपदत्वस्य भत्वेन बाधात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

बहुषु बहुवचनम् ॥२०॥

बहुत्वे एतत्स्यात् । वृक्षाः । दारा इत्यादौ अवयवनिष्ठबहुत्वस्यावयविन्यारोपः । प्रकृत्यर्थवृत्तित्वस्य तावता ऽपि निर्वाहात् । जलपरमाणावप्याप इति प्रयोगस्तद्गुणानादायेति वर्द्धमानादयः । नच घटेऽपि घटा इत्यापत्तिः । तत्रारोपे प्रमाणाभावात् । दारा इत्यादौ तु बहुवचनान्तत्वनियमप्रतिपादककोशवृद्धव्यवहारादेर्नियामकत्वात् ।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥२१॥

वृक्षौ वृक्षः । द्व्येकशब्दौ भावप्रधानौ, अन्यथा बहुवचनापत्तेः । पूर्वसूत्रे ऽपि बहुपदं बहुत्वपरम् । धर्मिगतबहुत्वस्य धर्मे आरोपाद्बहुवचनम् । अनेकपर्याप्तसंख्यारूपबहुत्वस्य ग्रहणं यथा स्यात् । तच्च वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणवारणार्थम् । तेन बहुः सूप इत्यादौ न ।

अत्र श्लोकवार्त्तिकम्—

सुपां कर्मादयो ऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ।

"कर्मणि द्वितीया"इत्यादौ प्रकरणस्य संख्याशास्त्रस्य च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यतया विधायकत्वम् । एकस्मिन् कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे संख्याकर्मादयः सुपामर्था भवन्ति । संख्याशास्त्रस्य तिबादिवाक्येनाप्येकवाक्यत्वम् । अत एव संख्या चैवेत्यस्य पृथगुपादानम् । तृतीयचरणेनार्थनियम उक्तः । चतुर्थेन प्रकृतार्थापेक्षः प्रत्ययनियमः उक्तः । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावर्त्तनादव्ययेभ्यः स्वादीनामुत्पत्तिः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एकत्व एवैकवचनमिति नियमेन द्वित्वादेरेव व्यावर्त्तनात् । भवतु वा प्रत्ययानां सामान्ये नियमः, तथाऽपि "अव्ययादाप्सुपः" इति लोपविधानाज्ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरतः पदत्वाद्रुत्वाद्युपपत्तिरिति भाष्यम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारके ॥२२॥

अधिकारोऽयम् । प्रथमार्थे सप्तमी । प्रसिद्ध्यभावादन्यत्राविधानाच्च सप्तमीनिर्देशानुपपत्तेः कारकसंज्ञाया एव विधेयत्वात् ।

नन्वेवं एकसंज्ञाधिकारादपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न स्यात् ।

अत्राहुः—"ध्रुवमपाये"इति योगविभागेन ध्रुवस्य कारकसंज्ञा विधीयते । ततो "अपादानम्"इति कारकग्रहणं ध्रुवमपाये इति चानुवर्त्तते । कारकं सदपादानसंज्ञमित्यर्थः । अनुवृत्तिं विनाऽपि वचनसामर्थ्यात् पर्याये लब्धे ऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशसिद्धिः । एवं संप्रदानादिषु व्याख्येयम् । स्तम्बेरम इत्यादौ अधिकरणत्वात्सप्तमी । "गतिकारकोपपदात्कृद्"इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिद्धः । थाथादिसूत्रे अप्साहचर्येण एरच एवोपादानात् । नचोपपदत्वादेव तत्सिद्धिः । सप्तम्यन्तत्वविशिष्टस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वाभावादिति ग्रन्थकृतः ।

अत्र नैयायिकाः-विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयि सत् क्रियानिमित्तं कारकम् । राज्ञः पुरुषो गच्छतीत्यत्राज्ञाद्वारा गमनप्रयोजकस्य राज्ञो वारणाय क्रियान्वयीति । साक्षात्क्रियान्वयित्वं न ग्रामादेः । तदन्वितान्वयित्वं राज्ञोऽपीति अतो विभक्त्यर्थद्वारेणेति । सम्बन्धस्य तु न क्रियायामन्वयः । सम्बन्धप्रकारकबोधे नामजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । अत एव सम्बन्धिनो न कारकत्वम् । नचापादाने सम्प्रदाने चाव्याप्तिः, तयोः क्रियानिमित्तत्वाभावादिति वाच्यम् । परस्वत्वफलकत्यागविशेषो हि दानम्, तत्र

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विशेषणपरस्वत्वांशहेतुतया संप्रदानस्य कारकत्वात् । स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वात् । विभागफलकत्वे सत्यधःसंयोगफलिका च क्रिया पतनं तत्र विभागांशहेतुतया ऽपादानस्य कारकत्वात् । यथा उत्तरसंयोगनिमित्ततया संयोगफलकक्रियात्मकगमन-निमित्तत्वं ग्रामस्येत्याहुः ।

वैयाकरणास्तु अपादानाद्यन्यतमत्वं सङ्केतविशेषसम्बन्धे-न कारकशब्दो वा कारकत्वम् ।

तदुक्तम्—

सामान्यान्यभिधीयन्ते संज्ञा वा तैर्विशेषिता ।
संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिः ॥ इति ।

तत्क्रियाकारकत्वं तु तत्क्रियान्यतमत्वादि सङ्केतविशेष-स्थाने बोध्यत्वसम्बन्धेनेति वाच्यम् । तत्क्रियाकारकस्य सङ्के-ताभावात् । नचाकर्मकक्रियायां कर्मघटितमन्यतमत्वं कथमिति वाच्यम् । तन्निर्मुक्तस्यैव वाच्यत्वात् ।

अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन क्रिया-ऽनन्वयिनो न संज्ञा ।

ननु ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र पुत्रो ऽपि कथं कारकम्, प्रष्टुः प्रश्नकारकत्वे ऽपि यं प्रति प्रश्नस्तस्य जन-कत्वायोगात् । सत्यम् । जिज्ञासाविषयविषयकं हि वाक्यं प्रश्नः । जिज्ञासा च ज्ञानविषयकेच्छा । तदेकदेशे ज्ञाने तस्य जनकत्वात् अपादानादिवत् ।

नन्वङ्कुरो जायत इत्यादौ कथं कारकत्वं पूर्वमसत्त्वादिति चेन्न । बुद्धिव्यवस्थापितार्थस्य क्रियाकारकत्वस्वीकारात् ।

केचित्तु तत्र अङ्कुरादिपदं तदुपादाने निरूढलाक्षणि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कम् । तथा चाङ्कुरावयवस्तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान् इति धीरिसाहुः ।

स्यादेतद् । वृक्षस्य पर्णं पतति इत्यत्र वृक्षस्य कारकतापत्तिः । वृक्षात्पततीत्यत्र कारकतायाः क्लृप्तत्वात् ।

अथात्र संबन्धित्वेनैव वृक्षस्य विवक्षा । अत एव वृक्षमजहदपि पर्णे शाखास्थे वृक्षस्य पर्णं पततीति न प्रयोग इति चेत्, तथाऽपि ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र ब्राह्मणस्य कर्मसंज्ञा स्यात् ।

मैवम् । करोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात् ।

नन्वेवं कारकशब्दस्य कर्तृपदसमानार्थकत्वात्करणं कारकम् अधिकरणं कारकमित्याद्यनुपपन्नम् । करणादीनां कर्तृपरन्त्रत्वात् ।

अत्र वार्तिकम्—सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां कारणाधिकरणयोः कर्तृभाव इति ।

अस्यार्थः— स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्तनात् पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वम् ।

तथाहि अधिश्रयणोदकावसेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुर्व्यापारः । तत्र धात्वर्थविवक्षायां देवदत्तस्य कर्तृत्वे देवदत्तः पचतीति । संभवनं धारणं चाधिकरणस्य व्यापारः । तस्य पुरस्कारे स्थाली पचतीति । आविक्लित्तेर्ज्वलनं काष्ठानाम् । तत्र काष्ठानि पचन्तीति । एवं देवदत्तः छिनत्ति इत्यादौ योज्यम् । नन्वेवमपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगाभावात्तत्र कर्तृत्वं नास्तीति चेद् बलाहकाद्विद्योतते, बलाहके विद्योतते, बला-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हको विद्योतते इति दर्शनाद् विद्युतो वलाहकस्य चाभेदस्य विवक्षितत्वात्

तदुक्तम् पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितम् अपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति ।

अयमर्थः—स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात्करणादिन्यायेनापादानादावपि तदस्त्येव । ग्राम आयातीति तु न प्रयोगः, अर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात् । एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति न प्रयोगः । शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चापादानसम्प्रदानयोर्व्यापारे धातोर्न वृत्तिः ।

वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिमात्रेणावस्थानं व्यापारः, सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशस्य निबन्धनम् । यथा प्रविश पिण्डीमितीति कैयटः ।

अत्रायं सिद्धान्तः—यद्यपि स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यं तथाऽपि उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां स्थाली पचति, उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते यथा राजसन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यं नारभन्तेऽमात्याः । यद्यपि सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां साम्यं तथाऽपि करणादीनां कर्माधीनप्रवृत्तिकत्वात्तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्, कर्तृरहितानां च करणादीनामदर्शनात्कर्तुः प्राधान्यम् । तस्मात्साध्यत्वेन सर्वकारकाणां साधारण्यं क्रियायां सर्वेषां कर्तृत्वम् । अवान्तरविवक्षायां तु करणादित्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वमभेदविवक्षायां तु अयमस्या इयमस्माज्जनयतीति अधिकरणत्वमपादानत्वं च ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

करणाद्यवस्थायां तु न कर्तृसंज्ञा। "स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतेः स्वतः स्वातन्त्र्यवत एव कर्तृसंज्ञा नतु पारतन्त्र्यस्वातन्त्र्योभयवत इति नियमार्थत्वात्। कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमनुद्भूतत्वेन विवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते। यत्रच शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते। यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र। धनुषोऽपायविवक्षां विना साधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा। असिः छिनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा। तैक्ष्ण्यादीनां करणत्वम्। तेषां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम्। विवक्षावशेन तैक्ष्ण्यादीनां कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां व्यवस्थापनात्। तस्मात्कर्तृत्वादिकं विवक्षानियतम् इति सिद्धम्।

तदुक्तं वाक्यपदीये—

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥ इति।

गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कश्चित्प्रत्यगौरितिवादिदं कर्मैव अयं कर्तैव इति नियमो नास्तीत्यर्थः। भाष्ये तु पक्षान्तरमप्युक्तम्—कारकपदमत्र क्रियापरम् करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। विषयत्वेन चायमधिकारः। क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादिरर्थः। अत एव कारके इति निर्देशोऽपि सङ्गच्छते। निर्धारणस्यानेकाश्रयतया तदर्थत्वे बहुवचनापत्तेः। "कारकाद्दत्तश्रुतयोः" इत्यादौ कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणमिति कैयटः॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥२३॥

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवमवधिभूतं तदपादानसंज्ञम् । ध्रु गतिस्थैर्ययोः । कुटादिः । अस्मात्पचाद्यच् । ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधत्वात्कः । तथा च क्रियानाश्रयत्वं तदर्थः ।

तथा च यन्निष्ठविभागजनकत्वेन यन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन च या क्रिया विवक्षिता तत्त्वं तत्क्रियाऽपादानत्वम् । यत्पदं यत्पदाभिधेयपरम् । तेन वृक्षाद्वृक्षे पततीत्यत्र सप्तम्यन्तपदाभिधेयत्वविशिष्टस्य नापादानत्वम् । वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र विभागान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं पञ्चम्यर्थः । तिङर्थ आश्रयः । तस्य पतनक्रियायां वृत्तित्वेनान्वयः । पञ्चम्यर्थयोश्च यथाक्रमं जनकत्वस्वरूपसम्बन्धाभ्याम् ।

विभागजनकत्वं पञ्चम्यर्थ इति तार्किकरीत्या तु तस्यापि स्वरूपसंबन्धेनैवान्वयः । पर्णस्याभेदेनाश्रये, विभागान्योन्याभावयोर्वृत्तित्वेन वृक्षस्यान्वयः ।

वृक्षवृत्तिविभागजनकं वृक्षवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं च पर्णरूपाश्रयवृत्ति पतनमिति शाब्दधीः । यथोक्तपतनाश्रयः पर्णमिति पर्णविशेष्यकबोधस्तार्किकाणां विशेषः ।

केचित्तु विभागः परसमवेतत्वं च पञ्चम्या अर्थः । तथाच वृक्षवृत्तिविभागजनकं वृक्षभिन्नसमवेतं च यत् पतनं तदाश्रयः पर्णमिति धीः ।

नन्वत्र पञ्चम्यर्थतावच्छेदकभेदे वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितामात्रेणान्वयः, उत प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गितया वा, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाश्रययत्किञ्चित्प्रतियोगितया वा?,।

नाद्यः। पर्णात्पर्णं पततीत्यापत्तेः। स्वस्मिन्नपि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितया स्वभेदसत्त्वात्।

न द्वितीयः। द्रव्यात्पततीत्यनापत्तेः। द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य पर्णादावसत्त्वात्। अनुयोग्यवृत्तिधर्मस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्।

न तृतीयः। वृक्षात्पतति पर्णे पर्णात्पततीति प्रसङ्गात्। पतनस्य तत्पर्णवृत्तिविभागाजनकत्वात्, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकपर्णत्वाश्रयतदन्यपर्णव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्पतनाश्रयपर्णवृत्तित्वाच्चेति चेत्।

सत्यम्। या व्यक्तिर्विभागेनान्वेति तव्द्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य भेदान्वयादित्याहुः।

यत्तु अपादानत्वादिकमखण्डमेवेति। तन्न। तद्रूपेण बोधाभावात्, अखण्डोपाधेरनङ्गीकाराच्च।

प्रकृतमनुसरामः—

धावतो ऽश्वात्पततीत्यादौ अश्वादेः क्रियावत्त्वेऽपि प्रकृतिपञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिनी या क्रिया तद्रूपत्वमस्त्येव। एवं परस्परान्मेषावपसरत इत्यादौ।

तदुक्तम् वाक्यपदीये—

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा चलम्।
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते॥
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते॥
उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥

स्यन्दनजन्यविभागाश्रयत्वेन वृक्षात्पर्णं स्यन्दते इति वारणाय क्रियेति सकर्मकधातुपरम् । एवं धात्वर्थानवच्छेदकत्वेन विभागविशेषणाद् वृक्षं त्यजतीत्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ननु विभागविशिष्टक्रियायास्त्यज्यर्थतया विभागे विभागविशिष्टक्रियाजन्यत्वाभावान्न दोष इति चेत् ।

न, अधःसंयोगावच्छिन्नक्रियायाः पतत्यर्थतया वृक्षात्पततीत्यादेरप्यसिद्धेः । तदुपलक्षितव्यापारजन्यत्वस्य विभागे उभयत्र साम्यादिति वृक्षाद्विभजते इत्यादौ स्वरूपसंबन्धरूपमवधित्वं पञ्चम्यर्थः । अपाये विभागे ध्रुवमवधिभूतमित्यर्थः । वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः पर्णमिति धीः ।

नच स्वस्माद्विभजते इत्यस्यापत्तिः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्येव स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्यापि स्वावृत्तित्वादिति तार्किकाः ।

इदंच त्रिविधम् । तदुक्तम्—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥

यत्र धातुना साक्षाद्गतिर्निर्दिश्यते तदाद्यम् । यथाऽश्वात्पततीत्यादि । यत्र क्रिया धात्वन्तरार्थविशिष्टं स्वार्थमाह तद् द्वितीयम्, बलाहकाद्विद्योतते इति । अत्र निःसरणविशिष्टद्योतनं द्युतेरर्थः । बलाहकान्निःसृत्य द्योतते इत्यर्थः ।

एतेन कुसूलात्पचति इत्यादि व्याख्यातम् । आदाय पचतीत्यर्थात् ।

तृतीयं तु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं हृदि निधाय यत्र पृच्छ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ति कुतो भवानिति, पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति ।

अत्र कैयटो ऽस्मत्पितृचरणाश्च सांकाश्येभ्यः पाटलिपुत्रा अभिरूपतरा इति तृतीयोदाहरणम् । तत्राहि क्रियावधिपदं न श्रूयते केवलं प्रतीयते ।

यत्रद्यप्यत्र "पञ्चमी विभक्ते"इतिसूत्रेण विभक्तवति निर्द्धारणाश्रये पञ्चमी तथापि भाष्ये "यस्तैः साम्यं गतवान् स एतत्प्रयुङ्क्ते"इत्युक्तम् ।

अस्यार्थः—तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद् यः साम्यं ज्ञातवान् स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति । तथाच ध्रुवमपाये इत्येव सिद्धमित्याहुः ।

तेषामयमाशयः—कुसूलात्पततीत्यस्मात् कुतो भवानित्यस्य वैषम्ये मानाभावः । कुसूलादादाय पचति कुतो भवानागत इति चोभयत्रापि क्रियाप्रयोगस्यापि संभवाच्च । नहि तत्रादानविशिष्टः पाको धात्वर्थः किन्तु आक्षेपादेवादानं गम्यते । पाकस्त्वाक्षेपकमात्रम् । तस्मादपेक्षितक्रियं यत्र क्रियापदप्रयोगाभावः सार्वदिकः किन्तु गम्यमानैव क्रिया तदिति युक्तम् ।

स्यादेतत् । सार्थाद् हीयते इत्यत्र कथमपादानत्वम् परत्वात्सार्थस्य कर्तृत्वप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—"अपादानमुत्तराणि" इति । अन्यथा त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् । कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् । ततश्च हीयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् । नच कर्मकर्तर्ययं लकारः । जहातेः कर्तृस्थक्रियत्वात् ।

अत्राहुः—कर्मकर्तर्येवायम् जहातेरपगमनार्थत्वात् । सा च

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्य तत्समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुदुपघातादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वमिति । नन्वत्र ध्रुवग्रहणं व्यर्थम् । नच ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र करणवारणार्थम् । धनुषा विध्यतीत्यत्र क्रियमाणे ऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञाप्रवृत्तिवदक्रियमाणे ऽपि प्रवृत्तिसम्भवात् । नापि ग्रामादागच्छन् कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र कंसपात्रीवारणार्थम् । अधिकरणसंज्ञया तद्बाधात् । यद्यपि कंसपात्र्या आगमनसाधनत्वं नास्ति भुजौ तु साधनम्, ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेत्याकडारादित्यत्रोक्तम्, तथाऽपि वस्तुस्थित्या ऽत्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतगुणप्रधानभावप्रत्ययः ।

तदुक्तम्—

चङ्क्रम्यमाणो ऽधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषे ऽपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते ॥ इति ।

तत्र भुजेः साधनत्वात्तद्द्वारेण गमनस्यापि साधनमिति शङ्कोपपत्तिः । शाब्दं प्राधान्यमादाय तत्प्रयुक्तैव संज्ञेति परिहारभाष्यार्थ इति कैयटः ।

अत्र भाष्यम्—"वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र वृक्षवारणार्थं तद्" इति ।

नन्वत्र कारकत्वं नास्ति अपायाभावाच्च ससेत्रावधावपायो भवतीत्युक्तत्वात् । गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते इति स्वीकारात् ।

अत्र केचित् । सुज्ञानत्वात् पूर्वसूत्रे एवोक्तत्वाच्चायमर्थो भाष्यकारेण नोक्त इति ।

अन्ये तु सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टो ऽपायो लभ्यते, असति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोके ऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्, कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमिति कैयटः।

"जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्"।

अधर्माज्जुगुप्सते। विषयत्वं पञ्चम्या निन्दा धातोरर्थः। अधर्मं निन्दतीत्यर्थः। अधर्माद्विरमति। पञ्चम्या विषयत्वम्। धातोः करणानन्तरं यावज्जीवमकरणमर्थः। विषयत्वस्य करणे ऽकरणे चान्वयः। अधर्मविषयककृत्युत्तरकालावच्छिन्नजीवनव्यापकाधर्मविषयककृत्यभाववानित्यर्थः। यावज्जीवपदादधार्मिके स्वप्नादिदशायां नोक्तप्रयोगः। कञ्चित्कालं विरम्य येन पुनरधर्मकरणं तत्रोक्तप्रयोगो भाक्त इत्याहुः।

अन्ये तु कृतिध्वंसः समानकालत्वमभावश्च धात्वर्थः। तत्र ध्वंसः सामानाधिकरण्येन कृतौ सा समानकालत्वे तच्चाभावे। स कृतिश्च ध्वंसे आकाङ्क्षाविशेषबलात्प्रकारः। एकैव ध्वंसव्यक्तिः पूर्वोत्तरमाकाङ्क्षावशादवभासते। अधर्मविषयकस्वसमानाधिकरणकृत्यसमानकालकृतिध्वंस आश्रयवृत्तिरिति बोधः। अत्र स्वोत्पत्त्यवच्छेदकशरीरसजातीयशरीरावच्छिन्नसमवायेन सामानाधिकरण्यं वाच्यम्। साजात्यं च समभिव्याहृतपदोपस्थापितदेवदत्तत्वादिजात्या। तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेनाधर्मकरणे स्वसमानाधिकरणतत्कृतिसमानकालत्वादेतत्कृतिध्वंसस्य कथमेतमादाय देवदत्तोऽधर्माद्विरमतीति प्रयोगो, न कथंच युवशरीरावच्छेदेन अधर्मं कुर्वत्यपि बालशरीरावच्छेदेनोत्पन्नचरमकृतिमादाय विरमतीति प्रयोग इति निरस्तम्। भाव्यधर्मकरणस्योक्तस्वसामानाधिकरण्याभावात्। युवशरीरावच्छेदेन कृतेर्बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंससामानाधिकरण्याच्च। नचैनमेव कृतिध्वंसमादाय

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भाविदेहावच्छेदेनाधर्मकरणे ऽपि भाविदेहावच्छिन्ने ऽपि चैत्रो ऽधर्माद्विरमतीत्यापत्तिः । समभिव्याहृतपदबोध्यशरीरावच्छिन्नसमवायस्य सामानाधिकरण्यघटकत्वात् । चैत्रादिपदेन विशिष्टात्मबोधने शरीरस्यापि बोधनात् । आत्मा विरमतीत्यादौ तु शुद्धसमवायेन सामानाधिकरण्यं भासते इति शरीरबोधककर्तृपदाभावे ऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु कृतिध्वंसश्च धात्वर्थः । कृतेश्च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यकालिकोभयसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदककभेदः प्रतियोगित्वं चेत्युभयसम्बन्धेन ध्वंसेऽन्वयः । तथाच सामानाधिकरण्यं कालिकविशेषणता चेत्युभयसम्बन्धेन कृतिमान् यस्तद्भिन्नो यो ऽधर्मविषयककृतिध्वंसस्तद्वानित्यादिधीः । अधर्मविषयककृत्यन्तरप्रागभावसमानाधिकरणतादृशध्वंसवारणाय भिन्नान्तम् । तत्रापि व्यधिकरणकृतेः कालिकेन तत्कृतिध्वंसे सत्त्वात् सामानाधिकरण्येति । अतीतकृतिसामानाधिकरण्यस्य तादृशकृतिध्वंसे ऽपि सत्त्वात् कालिकेति बोध्यम् ।

धर्मात्प्रमाद्यति । पञ्चम्या विषयत्वं धातोरनवधानं तिङ आश्रयत्वमर्थः । धर्मविषयकानवधानाश्रय इत्यर्थः ।

अत्र भाष्यम्–जुगुप्सादयो ऽत्र जुगुप्सापूर्विकायां निवृत्तौ वर्तन्ते, अतो बुद्धिकल्पितमपादानत्वमस्त्येव । अनिष्टसाधनताज्ञानेन बुद्ध्यन्तं प्राप्य निवृत्तेः । अनिष्टसाधनत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वरूपायाः प्राप्तेश्चौरादौ सत्त्वात् । नच गौणे शास्त्राप्रवृत्तिः । कारकप्रकरणे गौणस्यापि ग्रहणात् । अपायादिपदानां स्वरितत्वात्तेन गौणमुख्यन्यायाभावादिति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २४ ॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च योगे भयहेतुरपादानम् । चोराद्बिभेति, उद्विजते त्रायते रक्षतीत्यादि । जन्यत्वं पञ्चम्यर्थः । चोरजन्यभयाश्रय इति धीः । त्राणं भयाभावो धात्वर्थः । व्यापार आख्यातार्थः । शत्रुजन्यभयाभावानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । हेतुपञ्चम्या सिद्धौ इदं प्रपञ्चार्थम् । भयहेतुग्रहणं स्पष्टार्थम् । चैत्रादौ परत्वात्कर्तृसंज्ञाप्रवृत्तेः ।

कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे । इति—
रामायणे कस्य संयुगे इत्यन्वयः ।

पराजेरसोढः ॥ २५ ॥

अध्ययनात्पराजयते । अत्र धातोरसहिष्णुत्वम् । तच्च द्वेषविशेषो ऽभिभवाशक्यत्वज्ञानं वा । अध्ययनं न सहते इति विवरणात् । अध्ययनविषयकाभिभवाशक्यत्वज्ञानवानित्यर्थः । शत्रून् पराजयते इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञा । अभिभवतीत्यर्थः । तेनासोढग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २६ ॥

वारणार्थानां प्रयोगे क्रियया ऽऽप्तुमिष्टोऽर्थो ऽपादानं स्यात् । कूपादन्धं वारयति ।

ननु कूपस्य निवार्यनिवारकाभ्यामुभाभ्यामनीप्सितत्वात् कथमपादानसंज्ञेति चेत् ।

अत्राहुः—प्रवृत्तिविघातो वारणमिति पक्षे वारकनिष्ठव्यापारजन्यप्रकृतधातूपात्तफलशालित्वेनान्धादेरेवेप्सितत्वे ऽपि

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

संकोचे मानाभावेन वारणशब्दवाच्यकोटौ प्रवृत्तेरपि प्रवेशात् । वार्यमाणनिष्ठगमनव्यापारजन्यसंयोगरूपफलशालित्वेन कूपादेरपीप्सितत्वम् ।

विभागानुकूलव्यापारो वारणमिति पक्षे तु विभागस्योभयनिष्ठत्वेन तच्छालित्वान्निवार्यनिवारकयोर्द्वयोरपि स्पष्टमेवेप्सितत्वमिति ।

तच्चिन्त्यम् । वारणस्थले कूपेऽन्धसंयोगस्यैवानुत्पत्त्या तच्छालित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन विभागो ऽपि व्याख्यातः । अन्धात्कूपं वारयतीत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च ।

यत्तु संयोगस्यैवाभावात् सिद्धविभागपरिपालनमात्रेण फलत्वमिति ।

तदपि न । संयोगाभावे गुणविशेषात्मकविभागस्याप्यनुत्पत्तेः । पूर्वसिद्धविभागान्तरस्य फलत्वोक्तौ तु यत्र तद्व्यक्तेः पूर्वं कूपविभागो ऽपि न जातस्तत्रोक्तप्रयोगानापत्तेश्च । नच संयोगात्यन्ताभावरूप एवात्र विभागो विवक्षणीयः । सत्यपि कूपपाते उक्तप्रयोगदर्शनात् । नच संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया कूपसंयोगसत्त्वेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वान्न विरोध इति वाच्यम् । प्रतियोगिसमानाधिकरणसंयोगात्यन्ताभावोद्देशेन वारणानुकूलव्यापारस्य केनाप्यननुष्ठानात् । तस्य स्वत एव सत्त्वात् । अन्यथा ऽन्धकूपसंयोगानुकूलव्यापारवत्यपि कूपादन्धं वारयतीति प्रयोगप्रसङ्गात् इति दिक् ।

तस्मादन्धस्य कूपाधःसंयोगो मा भूदितीच्छापूर्वकत्वाद्वारणस्यान्धप्रतियोगिककूपाधोदेशसंयोगाभावविषयकत्वादिच्छायाः स्वीयाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नसंयोगनिष्ठप्रकारतानिरूपितानुयोगित्वसंसर्गावच्छिन्न-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रकारताशालित्वरूपमेवेप्सितत्वं ग्राह्यम् । अतो ऽन्धकूपसंयोगाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । उक्तेच्छायास्तत्रापि सुस्थत्वात् । अत्र पञ्चम्या अधःसंयोगानुकूलक्रियारूपं पतनम् । द्वितीयाया धात्वर्थव्यापारान्वितं पतनम् । धातोर्विरोधिव्यापारोऽर्थः । तथाचान्धवृत्तिकूपनिष्ठाधःसंयोगानुकूलक्रियाविरोधिव्यापारविषयककृतिमानिति बोधः । यत्र कूपे पतनमप्रसिद्धं तत्रोक्तप्रयोगो ऽसाधुरेवेत्येके ।

अन्ये तु धातोरभावानुकूलव्यापारो ऽर्थः । पञ्चम्या वृत्तित्वम् । द्वितीयाया धात्वर्थतावच्छेदकाभावान्वितं प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा । अभावश्च कूपादिपदसमभिव्याहारात् पतनादिजन्याधःसंयोगादिना संबन्धेन । कूपवृत्त्यन्धप्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविषयकयत्नवानिति धीः । एवं सविषादन्नान्मित्रं वारयतीत्यादौ यत्र मित्रस्य विषान्नभोजनमप्रसिद्धं तत्र भोजनादिसंबन्धेन सविषान्नवृत्तिमित्रप्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविषयकयत्नवानिति धीरित्याहुः ।

केचित्तु पतनाभावप्रकारकेच्छापूर्वकपतनाभावानुकूलो व्यापारः प्रकृते वारणम् । पञ्चम्यर्थः कर्मत्वम्, द्वितीयार्थः कर्तृत्वम्, पतनविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेनेच्छायामन्वेति । कूपपतनादेः क्वचिदप्रसिद्धत्वे ऽपि तादृशेच्छासत्त्वान्न दोषः । कूपकर्मत्वेनान्धकर्तृत्वेन च या पतनाभावेच्छा तत्पूर्वकपतनाभावानुकूलो यो व्यापारस्तद्विषयककृतिमानिति वाक्यार्थः । एवं सविषादन्नादित्यादौ भोजनाभावेच्छापूर्वकभोजनाभावानुकूलो व्यापारो वारणम् । अन्यत् पूर्ववदित्याहुः ।

अपरे तु उक्तोभयत्र आद्ये धातोः पतनं द्वितीये भोजनम् । उभयत्राभावानुकूलव्यापारश्चार्थः । पञ्चम्या आद्येऽव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च्छिन्नत्वं द्वितीये कर्मत्वम्, उभयत्र द्वित्वं चार्थः । द्वितीयायाः कर्तृत्वमर्थः । धात्वर्थपतनादेराधिकरणत्वेन धात्वर्थतावच्छेदकेऽभावे ऽन्वयः । द्वित्वावच्छिन्नस्य पञ्चम्यर्थद्वितीयार्थोभयस्याभावे प्रतियोगित्वेनान्वयो ऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तथाच पतनसामान्ये यः कूपावच्छिन्नत्वान्धकर्तृकत्वोभयाभावस्तदनुकूलव्यापारविषयकयत्नवान्, द्वितीये भोजनसामान्ये यः सविषान्नकर्मकत्वमित्रकर्तृकत्वोभयाभावस्तदनुकूलव्यापारविषयकयत्नवानिति धीः । आकाशं न पश्यति घटश्चैत्रो वेत्यादौ द्वितीयया विषयित्वं लक्षणया घटादिवृत्तित्वं द्वित्वं च बोध्यते । धातोर्लौकिकविषयित्वावच्छिन्नप्रत्यक्षम् । तथा च लौकिकप्रत्यक्षसामान्ये य आकाशविषयकत्वघटवृत्तित्वोभयाभावस्तन्निरूपको घट इत्यर्थः । आकाशविषयकचाक्षुषोपनीतभाने ऽपि लौकिकविषयित्वावच्छेदेन आकाशविषयकत्वचैत्रवृत्तित्वोभयाभावो ऽस्त्येव । एवमप्रसिद्धस्थले ऽन्यत्रापीत्याहुः ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति २७।

यत्समवेतप्रत्यक्षविषयत्वाभाव आत्मन इष्यते तदपादानम् । उपाध्यायादन्तर्धत्ते शिष्यः । अत्र स्वप्रत्यक्षाभावेच्छापूर्वकतदनुकूलसंनिकर्षाभावानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । पञ्चम्यर्थो वृत्तित्वम् । तस्य स्वप्रत्यक्षाभावे ऽन्वयः । उपाध्यायवृत्तिर्यः स्वप्रत्यक्षाभावस्तदिच्छापूर्वकः प्रत्यक्षानुकूलसन्निकर्षाभावानुकूलो व्यापारः शिष्यवृत्तिरिति धीः । इच्छानिवेशात्सत्यपि चाक्षुषे न क्षतिः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आख्यातोपयोगे ॥ २८ ॥

उपयोगो नियमपूर्वकमध्ययनम् तत्र वक्ताऽपादानम् । उपाध्यायादधीते । अध्ययनं तदुच्चारितशब्दप्रयोज्यशब्दानुसन्धानम् । पञ्चम्यर्थो वृत्तित्वम् । उपाध्यायवृत्ति यदुच्चारणं तज्जन्यशब्दप्रयोज्यशब्दानुसन्धानमिति ।

इदमपि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ध्रुवमपाय इत्यत एव सिद्धेः ।

तदुक्तम्—"यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति सन्ततत्वात् । अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति" । व्याख्यातं च कैयटेन सन्ततत्वादिति शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रपथं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अथवेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सदृशत्वेनाध्यवसीयमानं सन्ततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि शब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य ।

तथाचोक्तम्—

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥ इति ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ २९ ॥

जायमानस्य हेतुरपादानसंज्ञः । पुत्रात्प्रमोदो जायते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । जनीत्यर्थग्रहणम् । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि । जनेरिञ् । जनिघसिभ्यामिण्वा । "जनिवध्योश्च" इति न वृद्धिः । शेषषष्ठ्या समासः ।

यद्वा "कर्तरि च" इति निषेधस्यात एव ज्ञापकादनित्यत्वम् ।

इदमपि प्रत्याख्यातम् । गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते । अत्रापक्रमणं गौणम् । लोके हि यद्यस्मादुत्पद्यते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते । वैशेषिकादिमते तु परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्यो ऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यते इति नास्त्यपक्रमः । सांख्यमते ऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्न तथा । "संततत्वान्नात्यन्तमपक्रामन्ति" इति भाष्यम् । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा बिलाद्दीर्घभोगो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थ इति कैयटः ।

अत्राद्वैतचन्द्रिकाकाराः—विभागरूपापक्रमणस्यावधावेवापक्रमतो न प्रतीतिः । इह तु युक्तत्वरूपमपक्रमणं तदवधौ प्रयुक्तस्य प्रतीतिरङ्गीक्रियते एव । तथैवानुभवात् ।

ननु प्रयुक्तत्वं कथमपादानपञ्चम्यर्थ इति चेत् । न । वृक्षात्पततीत्यादौ वृक्षाद्यवधिकविभागप्रतीत्या विभागस्येव कपालाद्घट इत्यादौ कपालाद्यवधिकप्रयुक्तताप्रतीत्या प्रयुक्तस्याप्यपायशब्देन वक्तुं शक्यत्वात् ।

तथा चेदं भाष्यतात्पर्यम्—अव्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्धो ऽप्यत्रापायशब्दार्थः । तदेकदेशेऽव्यवहितोत्तरत्वे निरूपकरूपस्याप्यवधेर्ध्रुवपदेन वाच्यत्वात् । कारणसमूहस्य तदवधित्वे ऽपि समूहसमूहिनोरभेदोपचारात् करणमात्रे ऽपि तत्संभवः । यद्यप्यन्यथासिद्धस्यास्याप्युक्तावधित्वम-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्ति, तथाऽप्यनन्यथासिद्धत्वस्यापि निवेश्यत्वाद्, दण्डरूपाद्घट इत्यादेर्नापत्तिः । दण्डाद्घटो जायते इत्यादौ घटं प्रत्यनन्यथासिद्धदण्डघटितो यः समूहस्तदव्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्धाभिन्ना या उत्पत्तिस्तद्वान् घटः। दण्डाद्घट इत्यादौ जायते इत्यादिक्रियाध्याहारावश्यकत्वे तु तादृशाव्यवहितोत्तरत्वमेव पञ्चम्यर्थः । तथैव धात्वर्थघटकक्षणेऽन्वयादिष्टार्थलाभः। वस्तुतः प्रयुक्तत्वमेव पञ्चम्यर्थः,तस्यैवापायशब्देन ध्रुवपदेन चोक्तिसंभवात् । अस्ति च घटादाविव तदुत्पत्तावपि दण्डादिप्रयुक्तत्वमिति दण्डाद्घट उत्पद्यते दण्डाद्घट इत्यस्य च प्रामाण्यम्। कैयटादिवाक्यं तु समाधानान्तराभिप्रायम् । निष्क्रामन् विभागानुकूलव्यापारोत्पत्तिकालावच्छिन्नः विभागपूर्वस्थूलकालव्यापारोत्पत्तिकालप्रदर्शनाय दीर्घभोग इति । तथाच विभागोत्पत्तिः, पूर्वं बिले भोगिन इवोत्पत्तेः प्रयुक्तत्वस्य वा क्रमणस्योत्तरकालमेव लोमादौ दूर्वादेः प्रत्यक्षम्। उत्पत्त्याद्यकाले तु तन्नास्त्येव। चक्षुराद्यसंयोगात् । उत्पत्तिक्षणे च लोमादौ दूर्वाद्यस्तीति परोक्षधीस्तु पूर्वोक्तरीत्या समाधेया।

यत्तु भोगिनोऽग्रावच्छेदेन बिलासंयोगरूपापक्रमणस्य सत्त्वेऽपि मूलावच्छेदेन बिलसंयोगाद्यथा बिले उपलब्धिस्तथा दूर्वादेः स्वपारिणामिलोमादिभागसम्बद्धतया प्रतयिमानस्यापि लोमादिभागान्तरावच्छेदेन लोमादिसम्बन्धाभावरूपापक्रमणमिति कैयटवाक्यार्थ इति तन्न ।

वृक्षावस्थितिकाले चलत्यपि पत्रादौ वृक्षाच्चलतीत्याद्यप्रयोगाद् वृक्षादिसंयोगाद्यसमकालिकस्यैव वृक्षादिसंयोगाभावादेरपायपदार्थतया बिलादिसंयोगाभावादेरपायपदार्थत्वाभावादित्याहुः ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भुवः प्रभवः ॥ ३० ॥

भूकर्तुः प्रभवः प्राग्वत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । भवनमत्र बहिःसंयोगः । बहिःपदार्थो हिमवद्भिन्नजम्बूद्वीपभूमिः । संयोगध्वंसकालीनत्वं पञ्चम्यर्थः । सच बहिःसंयोगत्वव्यापकविशेषणतासम्बन्धेन बहिःसंयोगे ऽन्वेति । आश्रयत्वं तिङर्थः । हिमवत्संयोगध्वंसकालीनहिमवद्भिन्नजम्बूद्वीपीयभूमिसंयोगाश्रयो गङ्गेति धीः । प्रयागात्प्रभवति गङ्गेत्यप्रयोगात् बहिःसंयोगत्वव्यापकसम्बन्धनिवेशः । प्रयागभिन्नजम्बूद्वीपभूमिगङ्गासंयोगत्वं गङ्गाद्वारादिभूमिगङ्गासंयोगे कल्पादिकाले ऽप्यस्ति । नतु प्रयागगङ्गासंयोगध्वंसकालीनत्वमिति तद्वारणम् । हिमवद्भिन्नगङ्गासंयोगत्वावच्छेदेन तु हिमवद्गङ्गासंयोगध्वंसकालीनत्वमस्त्येवेति न दोषः ।

अन्ये तूक्तप्रयोगवारणाय प्राथमिकबहिःसंयोगः पञ्चम्यर्थः । बहिःपदार्थो भूखण्डम् । प्राथम्यं संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वम् । हिमवत्संयोगध्वंसकालीनाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिपृथिवीसंयोगाश्रयत्ववती गङ्गेति धीरित्याहुः ।

इदमपि प्रत्याख्यातम् । अन्यान्याः प्रादुर्भवन्तीति भगवदुक्तेः ।

एतेनान्यान्यशय्यारचनाय लूनैरित्यादिश्रीहर्षप्रयोगा व्याख्याताः ।

अत्र वदन्ति कथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थने ऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठी स्यात् । नटस्य शृणोतीतिवत् । क्रियानुकूलव्यापारांशे नटोपाध्याययोरविशेषात् । अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु न मनोरमम् । सन्सूत्रभाष्यवि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रुद्धं च । एवं जुगुप्सेतिवार्तिकमप्यावश्यकम् । एवं च ध्रुवं भयहेतुरसोढ इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः । परत्वात्तत्तत्संज्ञा- प्रवृत्तावपि शेषत्वविवक्षायां "न माषाणामश्नीयाद्" इत्यादिवत् षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञावारणार्थत्वादिति अत्र भाष्या- र्थविरोधः । उपाध्याये षष्ठी नेष्यते भयहेत्वादिषु त्विष्यते इत्य- स्य वक्तुमशक्यत्वादिति बहुश्रुतैर्विचारणीयं च ।

तदेतदभिसंधायास्मत्पितृचरणैरुक्तम् । अवधित्वमप- पादानम् । अवधित्वंच प्रकृतधात्वर्थप्रयुक्तकर्तृकर्मान्यतरसं- बन्धनिवृत्तिमत्त्वम् । अश्वात्पतति देवदत्त इत्यत्र प्रकृतधात्व- र्थः पतनं तत्प्रयुक्ता देवदत्तरूपस्य कर्तुः संयोगस्य निवृत्तिर- श्वे तद्वानश्वोऽपादानम् । परस्परान्मेषावपसरत इत्यत्रापि अपसरणप्रयुक्ता मेषयोः संयोगस्य निवृत्तिः । वृकाद्बिभेती- त्यत्र वृकप्रयुक्ता देवदत्तसम्बन्धस्य निवृत्तिर्वृके । चौरेभ्यस्त्रा- यते देवदत्तामित्यत्र त्राणप्रयुक्ता कर्मसंज्ञकदेवदत्तसंबन्धस्य निवृत्तिश्चौरेषु । उपाध्यायादधीते इत्यत्रापि कर्मणः शब्द- स्य ध्वन्यात्मकस्य निवृत्तिरुपाध्याये वर्तते । कैयटोक्तावेधा- त्र बोध्या । येनोत्पादितो ध्वनिरनित्यत्वान्निवर्तते इति कैयटाश- यः । माषेभ्यो गां वारयतीत्यत्र वारणक्रियाप्रयुक्ता कर्म- भूतानां गवां सम्बन्धस्य निवृत्तिर्माषेषु । गोमयाद्वृश्चिको जा- यते इत्यादावपि कर्तृभूतवृश्चिकताद्रूप्यसंबन्धनिवृत्तिर्गोमयादौ । हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादावपि प्रभवनक्रियाकर्तृगङ्गाजल- संबन्धस्य निवृत्तिर्हिमवति । यतः काश्चिदापो हिमवतो नि- र्गच्छन्ति काश्चिदन्यास्तत्र तिष्ठन्ति । समुद्रः कुण्डिकेत्यत्र कु- ण्डिकायाः पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वम् । समुद्रस्य वा सुतर- त्वात्कुण्डिकात्वमसदपि विवक्षावशात् प्रतीयते । तथा गौण-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मुख्यसाधारणमेवाऽपादानत्वं सर्वत्र सम्भवतीति दिक् ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

तत्क्रियाकर्मणा करणभूतेन तत्क्रियाकर्ता यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः । करणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति यावत् । उपाध्यायाय गां ददाति । ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनकर्मग्रामजन्यसुखादिमत्तयोद्देश्यस्य चैत्रादेर्वारणाय करणीभूतेति । ग्रामो हि न गमने करणम् । धनं तु दाने तथैव । परस्वत्वहेतुत्यागविशेषात्मकदानघटकस्वत्वहेतुत्वात् । पितृस्वर्गोद्देशेन ब्राह्मणाय गोदानस्थले दानजन्यफलशालित्वेनैव पिताऽभिप्रेतो न तु गोजन्यफलशालित्वेनेति न व्यभिचारः । नचादृष्टद्वारा स्वर्गादिफलस्यापि गोजन्यत्वं, दत्ता गौः पितृस्वर्गं जनयिष्यतीत्यभिसन्धानादिति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकत्वेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन वा फलस्य विशेषणात् । उक्तस्थले विप्रस्वत्वोद्देश्यकत्वं तदिच्छाजन्यरूपं दानान्वितं चतुर्थ्यर्थः, द्वितीयायास्तु स्वत्वमर्थः । विप्रस्वत्वोद्देश्यकधनीयस्वत्वजनकदानानुकूलकृतिमान् इति धीः । एवं च दानक्रियामात्रनिरूपितं सम्प्रदानत्वमित्यनङ्गीकारात् वृक्षायोदकं सिञ्चतीत्यादावपि उदकजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वाद्वृक्षस्य सम्प्रदानत्वम् । वृक्षीयपत्राद्युद्देश्यकसेचनविषयककृतिमानिति धीः । नचाजां ग्रामं नयतीतिवद्वृक्षमुदकं सिञ्चतीति स्यात् । संयोगवत्तया वृक्षस्य द्रवद्रव्यक्रियावत्तया च उदकस्य कर्मत्वसम्भवादिति वाच्यम् । अनभिधानात् ।

मीमांसकास्त्वन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वीकारवत्त्वं संप्रदानत्वम्। स्वीकारो यथेष्टविनियोगयोग्यतोपधायकः प्रतिग्रहः । उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यन्तपदोच्चारणजन्यज्ञानविषयत्वम् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक् श्रद्धान्वितो ददेत् ।
संकीर्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति ॥
न ममेति स्वसत्ताया निवृत्तिमपि कीर्तयेत् ।
दानहोमादिकं कुर्यादेवं श्रद्धासमन्वितः ॥

इति वृद्धवसिष्ठवचनात् ॥ देवतायामतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमिन्द्रादावर्थे । त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चार्यत्वं शब्दे । देवतात्वं तद्धितवाच्यम् वृद्धव्यवहारात् । अत एव तद्धितापेक्षया देवतालाभे चतुर्थ्या दौर्बल्यम् । स्वीकारवत्त्वांशत्यागेनैव त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्य चतुर्थीतो लाभात् ।

तदुक्तं भट्टैः ।
तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः ।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् ॥

तत्र त्यागादिकमन्यलभ्यम् । उद्देश्यत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थः । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ च लक्षणेति । वृत्तिकारस्याप्ययमेवाभिप्रायः ।

कैयटादयस्तु "न शूद्राय मतिं दद्यात्"इति दर्शनात् "खण्डिकापोध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति"इति भाष्यकारोदाहरणाच्च परस्वत्वापत्तिपर्यन्तस्वत्वनिवृत्तेर्दानत्वम्, ददातिविषयैव च सम्प्रदानसंज्ञेत्युभयमप्ययुक्तम् । अत एव क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकमपि प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥

नन्वेतन्मते तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या दुर्बलत्वं न स्यादिति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चेन्नैवम् । तन्मात्रस्य दौर्बल्यानुपपादकत्वात् ।

तथाहि—गुणाधिकरणे निरूपितं "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्"इति श्रुतं, तत्र वाजिनवाक्यं किं पूर्वयागानुवादेन द्रव्यदेवतान्यतरविधिः,अथ कर्मान्तरविधिः। स्ववाक्योपात्तयोर्द्रव्यदेवतयोर्वाक्यान्तरोपात्तद्रव्यदेवतापेक्षया प्रथमोपस्थितिकत्वात्तदवरुद्धे यागे निराकाङ्क्षतया वाक्यान्तरोपात्तयोर्न निवेश इति । वाजिनवाक्यस्थस्य यजेरधिकाराख्यप्रकरणसापेक्षस्य प्रकृतयागोपस्थापकत्वम् । आमिक्षावाक्यस्थस्य तु तदनपेक्षस्यैवेति । यजेः द्रव्यदेवतापदान्वये सन्निकर्षाच्च । यजिकल्पकस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्यामिक्षायां वैश्वदेवीत्येकपदोपादानात्प्रतीतिः । वाजिने तु पदान्तरोपादानादिति विप्रकर्षाच्च । वैश्वदेवीत्यत्र "सास्य देवता"इत्यनुशासनाद्देवताविशिष्टद्रव्यविशेषस्य तद्धितार्थत्वात् । द्रव्यानभिधाने आमिक्षापदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । नच तस्य व्यक्तिन्यायेन धीः । "संप्रदाने चतुर्थी"इतिवद्देवतायां तद्धित इत्येवानुशासनप्रसङ्गात् । नच द्रव्यमात्रं तद्धितार्थो, देवतात्वं तु संसर्ग इति वाच्यम् । पदार्थानुशासने संसर्गस्यानुशासनानर्हत्वात् । "तस्यापत्यम्"इत्यादौ अपत्यत्वस्यापि प्रत्ययार्थत्वानापत्तेश्च । नच तद्धितस्य द्रव्यविशेषवाचकत्वे आमिक्षापदवैयर्थ्यम् । बुद्धिस्थप्रकारवाचिनस्तद्धितस्य पदान्तरसमभिव्याहारविरहे आमिक्षात्वादिविशेषरूपेणानुपस्थापकत्वात् तात्पर्यग्राहकतया तत्सार्थक्यात् । यदि च तद्धितान्तपदमात्रश्रवणेऽपि द्रव्यविशेषस्य संशयोत्पादात्सामान्यरूपेण द्रव्योपस्थितिस्तद्धितात् । तथापि विशेषस्यामिक्षापदेन समर्पणे ऽपि अनिर्धारितद्रव्यविशेषदेवतासंबन्धस्य पदश्रुतिमात्रप्रमाणकत्वमक्षतम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाजिभ्य इति चतुर्थी तु स्वरूपत एव संदिग्धा। पञ्चमी-साधारण्यात्। चतुर्थ्यपि संप्रदानत्वमात्रवाचिनी प्रतिग्रहीतृत्वांशत्यागेन लक्षणयैव देवतात्वं वदेत्, नतु द्रव्यसंबन्धम्। देवततापि प्रतिसंबन्धितया द्रव्यस्यार्थापत्तिविधयाक्षेपेऽपि न तस्य शाब्दत्वम्। नचाक्षेपोऽपि संभवति। प्रमाणान्तराभावे तस्यावश्यकत्वात्। अत्र च वाजिनपदस्य सत्त्वात्। ततश्च वाजिभ्य इति पदस्य द्रव्यसाकाङ्क्षत्वेऽपि द्रव्यसम्बन्धस्य पदान्तरगम्यत्वादामिक्षासम्बन्धमपेक्ष्य वाजिनसंबन्धो विप्रकृष्टः। नच संख्यावदभ्यासापादनेन निवेशः। कर्मस्वरूपे ह्येकत्वावच्छिन्ने सति अभ्यस्ते तस्मिन्नेकादशत्वनिवेशः। द्वित्वादिसंख्यायाः पूर्वावधारितैकत्वसामानाधिकरण्यनियतत्वात्। वाजिनस्य त्वामिक्षासामानाधिकरण्येनानिवेशात् अभ्यस्तस्यापि कर्मणः आमिक्षावरोधनाद्द्वस्थेन निवेशासंभवात्। तस्माद् द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितं सान्नाय्यप्रकृतिकं यागान्तरमेव आमिक्षाऽनुनिष्पादिवाजिनप्रतिपत्त्यर्थतयाऽऽमिक्षायागमात्राङ्गत्वेन विधीयते। तस्मात्पूर्वकर्मण्यनिविशमानो गुणो भेदकः। अनिवेशश्च प्रकृते संनिकर्षविप्रकर्षादिभिरुक्तन्यायैः। क्वचिद्वाक्यभेदापत्त्यादिनेत्यन्यत्र निरूपितम्।

अत्र च लक्षणया देवतात्वप्रतीतिरिति बीजाभावेऽपि न्यायान्तरेण यथोक्तेनैव चतुर्थ्या दौर्बल्यसिद्धिरिति।

प्रकृतमनुसरामः। क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। पत्ये शेते। शयनक्रियया ईप्सितस्य पत्युरुक्तसंज्ञा। भाष्यकारास्तु संदर्शनाध्यवसायप्रार्थनादिभिरर्थ्यमानत्वात् क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म। तथाच सूत्रेणैव सिद्धम्। अप्रयुज्यमाना अपि याः संदर्शनादिक्रियास्तत्कर्मभूतया शयनक्रियया पत्युरभिप्रेयमाणत्वात्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वं हि शयनक्रियायाः ज्ञानं तत इच्छा ततः प्रवृत्तिरिति क्रमः । ज्ञानादिक्रियानिरूपितं च कर्मत्वं शयनादेः स्पष्टमिति । प्रतीयमानक्रियामपेक्ष्य कारकत्वस्य प्रविश, पिण्डीमित्यादौ दर्शनात् । "क्रियार्थोपपदस्य" इति सूत्रस्वारस्याच्च ।

नन्वेवं कटं करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वापत्तिः ।

अत्राहुः—यदा संदर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा । सा च विवक्षा प्रयोगदर्शनवशान्नियतविषयैवाश्रीयते ऽतो नातिप्रसङ्गः । तत्र भेदस्याविवक्षितत्वात् । अत एव गत्यर्थकर्मणीति प्रत्याख्यास्यते ।

उक्तं च वाक्यपदीये—

भेदस्य च विवक्षायां पूर्वां पूर्वां क्रियां प्रति ।
परस्याङ्गस्य कर्मत्वान्न क्रियाग्रहणं कृतम् ॥
क्रियाणां समुदाये तु यदैकत्वं विवक्षितम् ।
तदा कर्म क्रियायोगात्स्वाख्ययैवोपचर्यते ॥
भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।
तस्माद्गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥
विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभे यदि ।
आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यानं समं भवेत् ॥

स्वाख्यया—क्रियेप्सितत्वरूपकर्मसंज्ञया उपचर्यते—व्यवह्रियते, नतु सम्प्रदानसंज्ञया । गत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदोभयं पर्यायेण विवक्ष्यते इति संज्ञाद्वयाद्विभक्तिद्वयं सिद्धम् । स्पष्टमन्यत् ।

मीमांसकास्तु नियमेन ज्ञानादिप्रतीत्यभावान्नेदं युक्तम् । अत एव गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे "क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते" इति भाष्यकृतोक्तवार्तिकं विधित्वेनाश्रितमित्याहुरिति तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इदं च त्रिविधम् ।
अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानताम् ॥

इति वाक्यपदीयात् । सूर्यायार्घ्यं ददाति । विप्राय गां ददाति । उपाध्यायाय गां ददाति इति क्रमादुदाहरणम् । नच तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धौ एतत्सूत्रवैयर्थ्यम् । दानक्रियायाः फलसम्बन्धितया प्राधान्यात्संप्रदानस्यैव तदर्थत्वम् नतु दानक्रियायाः सम्प्रदानार्थत्वमिति तदप्रसक्तेरिति हेलाराजः । अत एव त्यागाङ्गं "कर्मणेप्सितम्"इत्युक्तम् ॥ कर्मसंप्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये । पशुना रुद्रं यजते । पशु रुद्राय ददातीत्यर्थः । इदं तु छान्दसव्यत्ययात्सिद्धं । लोके तु यजेः पूजार्थत्वात्पशोः करणत्वम् ।

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥३३॥

उक्तसंज्ञः स्यात् । देवदत्ताय रोचते स्वदते वा मोदकः पथि । प्रीयमाणः किम् पथीत्यधिकरणे मा भूत् । आदित्यो रोचते इत्यत्र दीप्त्यर्थे न संज्ञा ।

अत्र वाक्यपदीयम् ।
हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम् ।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते ॥

अस्यार्थः । अन्यसमवेताभिलाषो रुच्यर्थः । अभिलाषविषयो भवतीत्यवगमात् । तादृशं मोदकं देवदत्तः प्रयुङ्क्ते । लौल्यात्तदानुगुण्यमाचरतीति देवदत्तस्य हेतुसंज्ञायां, रोचतेः प्रीणातीत्यर्थे तु कर्मसंज्ञायां, देवदत्तस्य यो ऽभिलाषस्तद्विषयो भवतीत्यर्थे तु शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञारम्भः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानम् । देवदत्ताय श्लाघते । तं स्तौतीत्यर्थः । एवं हि देवदत्तः शक्यते ज्ञापयितुं । देवदत्ताय स्वं परं वा श्लाघ्यं कथयतीति केचित् ।

श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः ॥

इति भट्टीप्रयोगात् आत्मानं श्लाघ्यं परस्त्रीभ्यः कथयन्नित्यर्थः । आद्यपक्षे कर्मत्वे, द्वितीये च शेषषष्ठ्यां प्राप्तायामारम्भः । ह्नुङादयः स्वार्थविशिष्टज्ञापनार्थत्वात्सकर्मकाः । तथा च ज्ञीप्स्यमान इति संज्ञिविशेषणम् । देवदत्ताय ह्नुते देवदत्तमपलपन् तदपलापं देवदत्तं बोधयति । सन्निहितमपि तं धनिकादेरपलपतीत्यर्थः । यद्वा ह्नोतव्यं देवदत्तं बोधयतीत्यर्थः । देवदत्ताय तिष्ठते ईदृशोऽहमित्यवस्थानेन बोध्यते ।

कस्तस्मै रमणं गणप्रणयिने तिष्ठेत कः प्रज्वल—
द्दम्भोलिद्युतिमण्डलोज्ज्वलभुजस्तम्भाय जम्भारये ॥

इति मुरारिः ।

देवदत्ताय शपते । शपथेन किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमान इत्युक्तेर्नेह । देवदत्तः श्लाघते गार्गिकया । श्लाघते पथीत्यादौ कर्त्रादिविषये न संज्ञा ।

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

उत्तमर्णो धनस्वामी । उत्कृष्टार्थपरादुच्छब्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षत्वान्नाम । अर्तेः क्तः । "ऋणमाधमर्ण्ये" इत्यत्र विनिमयनि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रूपकमात्रस्य विवक्षितत्वादुत्तमर्णे ऽपि नत्वम् । एतन्निपातनादेव बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्यापि परनिपातः । देवदत्ताय शतं धारयति । पुनर्दानमङ्गीकृत्य द्रव्यग्रहणं धारणम् । षष्ठ्यां प्राप्तायामारम्भः । उत्तमर्णः किम् । उक्तवाक्ये ग्रामे इत्यादिप्रयोगे मा भूत् । नच परत्वादेव सिद्धिः । उत्तमर्णे ऽपि हेतुसंज्ञापत्तेः ।

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायाम् । चुरादिरदन्तः । अस्य प्रयोगे ईप्सित उक्तसंज्ञः स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सिततमत्वे तु परत्वात्कर्मत्वम् । पुष्पाणि स्पृहयति । शेषत्वविवक्षायां षष्ठ्येव ।

कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च ॥

इति हरदत्तादयः । कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संज्ञेति हेलाराजः । एतत्पक्षे उक्तप्रयोगे कान्तायेति विभक्तिविपरिणामः ।

"परस्परेण स्पृहणीयशोभम्" ।

इत्यत्र दानीयो विप्र इतिवत्संप्रदाने एवानीयर् इति कल्प्यम् ।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

क्रोधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकमुक्तसंज्ञम् । देवदत्ताय क्रुध्यतीत्यादि । क्रोधो रोषः । द्रोहो ऽपकारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविध्वंसनम् । यद्यप्येते चित्तदोषा एवेति चित्तदोषार्थानामित्येव वक्तुं

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

युक्तं तथापि यो ऽस्मान्द्वेष्टीत्यादौ द्विषेरनभिनन्दनार्थत्वेन क्रोधाद्यप्रवृत्तित्वात्तत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । औषधं द्वेष्टीत्यादावनभिनन्दने ऽपि द्विषेः प्रयोगात् । यं प्रतीति किम् । भार्यामीर्ष्यति । परैर्दृश्यमानां न सहते इत्यर्थः । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे शेषषष्ठ्यां, इतरयोस्तु सकर्मकत्वात् द्वितीयायां प्राप्तायामारम्भः ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥३८॥

सोपसर्गयोरनयोः पूर्वोक्तं कर्मसंज्ञम् । पूर्वापवादः । देवदत्तमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यति ।

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥३९॥

एतयोर्विविधप्रश्नसम्बन्धि कारकं सम्प्रदानसंज्ञम् । कृष्णाय राध्यति, ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थान्तर्भावादकर्मकत्वम् । षष्ठीप्राप्तौ वचनम् । राध्यतीति अकर्मकत्वात् श्यन् । तथा च दिवाद्यन्तर्गणसूत्रम् । "राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव" इति । राधो ऽकर्मकादेव श्यन्, एवकारस्य भिन्नक्रमत्वात् । यथा वृद्धाविति । अत एव "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे राध्यत्योदन इति भाष्यम्, सिध्यतीत्यर्थकत्वात् । एतेनैतयोः कर्मकारकं सम्प्रदानमिति प्रत्युक्तम् । यस्येत्यनर्थकं, यं प्रतीत्यनुवृत्त्या सिद्धेरिति केचित् । तन्न । यं प्रतीत्यस्य यद्विषयार्थकत्वादत्र पर्यालोचने शुभाशुभयोरेव विषयत्वाच्छुभाशुभयोश्च निर्विषयकत्वात् । शब्दाधिकारमाश्रित्यार्थान्तरकल्पने गौरवात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥४०॥

प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च श्रुणोतिरभ्युपगमार्थः। तस्य पूर्वो व्यापारः प्रवर्तनक्रिया, तस्याः कर्ता सम्प्रदानम्। विप्राय गां प्रतिश्रृणोति आश्रृणोति वा। विप्रेण मह्यं गां देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीते इत्यर्थः। हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां विप्रेण प्रतिश्रृणोति इति प्रयोगवारणाय वचनम्। विवक्षाभेदेन देवदत्तो गां प्रतिश्रावयतीति केचित्।

एवं देवदत्तो रोचयति मोदकमित्यपि स्यात्। नचेष्टापत्तिः। तत्रत्यस्वपरग्रन्थविरोधात्। हेतुत्वबाधाणिजभावस्य प्रकृते ऽपि तुल्यत्वादित्यन्ये।

अनुप्रतिगृणश्च ॥४१॥

अनु प्रति इत्यन्यतरस्माद् परस्य गृणातेः प्रागुक्तं कारकं तथा। गृणा इति श्नान्तस्यानुकरणम्। अनुप्रातिभ्यां गृणा इति समासः। आतो धातोरित्याकारलोपः।

केचित्तु अनुप्रतीति भिन्नं पदम्। प्रकृतिवदिति अव्ययत्वात्सुलोप इत्याहुः॥

शंसितुः प्रोत्साहनं तदर्थः। पूर्वो व्यापारः शंसनम्। होत्रे अनुगृणाति, प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः "आद्यामो देव" इत्यादिभिः शब्दैः प्रोत्साहयतीत्यर्थः।

साधकतमं करणम् ॥४२॥

क्रियायां प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञम्। नच कारकाधि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारादेव लब्धस्य साधकतमस्य पुनःश्रुत्यैव प्रकर्षार्थसिद्ध्या किं तमपेति वाच्यम् । सामर्थ्यात् प्रकर्षोऽत्र प्रकरणे न गृह्यते इत्यस्य ज्ञाप्यत्वात् । तेन गङ्गायां घोष इत्यादि सिद्धम् । तीरनिष्ठाधारत्वस्य प्रवाहे उपचारात् । गङ्गापदस्य तीरलक्षकत्वे तु नेदं प्रयोजनम् । रामेण बाणेन हतो वाली ।

अत्र प्राञ्चः कारकान्तरेऽचरितार्थत्वे सति क्रियानिमित्तत्वं करणत्वम् । कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वाभावो विशेषणार्थः । कर्तृकर्मणोः करणनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वान्न व्यभिचारः । अधिकरणस्यापि कर्तृकर्मान्यतरव्यापारद्वारा तथात्वम् । चैत्रो गेहे स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृव्यापारद्वारा, स्थाल्याः कर्मव्यापारद्वारा उपयोगात् । सम्प्रदानस्याप्यनुमतिप्रकाशनद्वारा, कर्तुरिच्छोत्पादनद्वारा वा, अपादानस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशकविभागद्वारा तथात्वम् । नच कुठारादिसंयोगस्यापि कर्तृकर्मव्यापारे चरितार्थत्वादव्याप्तिः । चरमकारणस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमित्याहुः ।

अन्ये तु व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वं करणत्वम् । न च कार्यमात्रे ज्ञानादौ चाऽदृष्टस्य मनोयोगस्य च व्यापारत्वादात्मनः करणत्वापत्तिः, इष्टत्वात् । अत एव "आत्मानमात्मना वेत्सि" इत्यादिप्रयोगाः । कर्तृत्वकरणत्वोपाधिभेदेनैकस्योभयात्मकत्वेऽप्यदोषात् । श्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रमनःसंयोगो व्यापारो, न शब्दः । शब्दात्यन्ताभावप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । चाक्षुषादौ चक्षुरादेस्तत्संयोगः, अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शो व्यापार इत्याहुः ।

अन्ये तु कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्वं । तच्च फलानुकूलक-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्तृव्यापारवत्त्वम् । अस्ति हि कुठारादौ छिदानुकूलकर्तृनिष्ठ-संयोगादिमत्त्वम् । न चाऽधिकरणस्याऽपि कर्तृनिष्ठव्यापारविष-यत्वाद्व्यभिचारः, तत्करणत्वस्येष्टत्वात् । स्थाल्याऽन्नं साधयती-त्यादिप्रयोगात् । तदुक्तम्—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

एतेन गवा दानं साधयति, ब्राह्मणेन साधयतीत्यादि-व्याख्यातम् । चैत्र आत्मना चैत्रेण वा पचतीत्यप्रयोगाद-न्त्यावयवि सत् यदवच्छेदकतया कृतिमत्तद्भिन्नत्वेन व्यापार-वान् विशेष्यः । अन्त्यावयवीत्युपादानाद्धस्तेन पचतीत्यादेः संग्रहः । इदं च करणत्वं नाऽनुमानादिसाधारणमिति तत्र भिन्नमेव तत् । करणशब्दश्च नानार्थ इत्याहुः ।

दिवः कर्म च ॥४३॥

दीव्यतेः साधकतमं कर्मसंज्ञम् । चात्करणसंज्ञम् । करण-शब्दानुवृत्तेर्वक्ष्यमाणान्यतरस्यांग्रहणाकर्षणेन वा पर्यायलाभात्स-मावेशार्थश्चकारः । तत्फलं तु आकडारादिति सूत्रे व्याख्यातम् ।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतर-स्याम् ॥४४॥

समयविशेषावच्छेदेन वेतनादिना स्वीकरणं परिक्रयणं, त-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्मिन् साधकतमं सम्प्रदानसंज्ञं वा । शताय शतेन वा परिक्रीतः ।

आधारोऽधिकरणम् ॥४५॥

आध्रियते क्रियाऽनेनेत्याधारः । अध्यायन्यायेत्यादिना करणे घञ् । क्रियाधारत्वं कर्तृकर्मणोर्धारणात् । साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधात् । कर्तृकर्मान्यतरव्यवधानेन क्रियाश्रयः कारकमधिकरणसंज्ञम् ।

तदाह हरिः—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति । नन्वेवमग्नौ पचतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । कर्तृकर्मान्यतरद्वारकस्य क्रियावत्त्वस्य विरहात् । नचायं प्रयोगो नास्त्येवेति कल्प्यम् ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ।

इत्यादिस्मार्तप्रयोगदर्शनात् । नापि अग्न्यादिपदस्य स्थाल्यादिलक्षणया उक्तान्यतरद्वारकत्वसम्भव इति केषांचित् कल्पनं युक्तं, यच्छब्दस्यापि तत्परत्वापत्त्या तस्मिन् होमो विधीयते इत्यस्यानन्वितत्वप्रसङ्गात् इति चेत्सत्यम् । छान्दसत्वेन तदुपपत्तेः ।

नन्वधिकरणत्वं न धर्मसम्बन्धित्वं संयोगादेर्द्विष्ठतया बदरादेः कुण्डादिनिरूपिताधारत्वापत्तेः । नच स्वधर्मसम्बन्धस्तत्, कुण्डादिकं च न बदरादिधर्म इति वाच्यम् । धर्मत्वस्याधेयतारूपतया तस्य च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वरूपतया ऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । नचोत्पत्तिस्थितिज्ञप्तीनामन्यतमापेक्षणीयमधिकरणं, समवायिकारणं घटादेः,भूतलादि जासादेः, समवायि समवा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यादेः, स्वरूपसम्बन्धि चेति क्रमादुदाहरणमिति वाच्यम् । अपेक्षणीयपदेन कारणोक्तौ असमवायिपादावतिव्याप्तेः । घटत्वादिज्ञप्तेर्घटादौ समवायित्वानुपपत्तेश्च ।

अत्र प्राञ्चः । तद्भिन्नत्वे सति तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवन्मूर्तत्वं तदधिकरणत्वम् । ब्रह्माण्डधारकसंयोगाश्रयेश्वरवारणाय मूर्तेति । जातिगुणादीनां तत्समवायित्वमेव तत् । समवायादेस्तत्स्वरूपसम्बन्धित्वमिति नानैवाधिकरणत्वमित्याहुः ।

नव्यास्तु एवमननुगमात्सप्तम्या नानार्थत्वापत्त्या ऽतिरिक्तमेवाधिकरणत्वम् । नचाधेयत्वमेवातिरिक्तं, तन्निरूपकत्वं चाधारत्वमिति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् । अतो द्वयमप्यतिरिक्तमित्याहुः ।

अत्र प्राचीनानुसारिणः । तत्तत्संयोगसमवायादिरेवाधारता । आधारतात्वं चातिरिक्तं तत्साधारणमतो नाननुगमः । दण्डाधार इत्युक्ते आधारतात्वेन संयोगग्रहे ऽपि संयोगत्वेन तदग्रहाद् दण्डसंयोगी नवेति संशयसम्भवः । संयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकाधिय एव तद्विरोधित्वादित्याहुः ।

भूतले घट इत्याधारत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन घटे ऽन्वयः । भूतलनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपको घट इति बोधः । निष्ठत्वनिरूपकत्वे संसर्गाविति तार्किकप्राञ्चः ।

नव्यास्तु भूतले न घट इत्यादौ बोधो न स्यात्, निरूपकत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया नञर्थान्वयासम्भवात् । अत आधेयत्वं सप्तम्यर्थः । तत्र निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः सप्तम्यर्थस्य चाश्रयत्वसम्बन्धेन घटादाविति भूतलनिरूपिताधेयत्वाश्रयो घट इति धीरित्याहुः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥४६॥

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् । अधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।

अभिनिविशश्च ॥४७॥

एतत्पूर्वस्य विशतेराधारः प्राग्वत् । ग्राममभिनिविशते । अभिनिवेश आग्रहः । तदाश्रयत्वात्स्वार्थे ऽकर्मको ऽयम् । तत्राधिकरणस्य कर्मसंज्ञाविधिरयम् । प्रवेशनार्थतायां तस्याः सिद्धत्वात् । परिक्रयणे सम्प्रदानमिति सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्यायेन विकल्पानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषात्वस्वीकारात् पापे ऽभिनिविशते इत्यादौ सप्तमी । अत एव समर्थसूत्रे एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति भाष्यम् । उपसर्गद्वयस्य यथोक्तानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन प्रयोगश्चायम् । नेः परनिपातकरणाल्लिङ्गात् । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखा पदे । कर्मत्वविवक्षायां तु तत्रापि द्वितीयैव ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥४८॥

उपवसति, अनुवसति, अधिवसति, आवसति वा ग्रामं सेना । वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अश्यर्थस्य भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । यद्वा शीङोऽर्थः श्यर्थः । न श्यर्थो ऽश्यर्थः । अस्थानार्थस्येत्यर्थः । जलाशय इत्यादौ शेतेः स्थित्यर्थत्वदर्शनात् । ग्रामे उपवसति । ग्रामे तिष्ठतीत्यर्थे तु ग्राममुपवसतीति । उपोष्य रजनीमेकामिति कालाध्वनोरिति द्वितीया । एकादश्यां न भुञ्जीतेति कालिकाधिकरणत्वे सप्तमी । कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥४९॥

कर्तृनिष्ठा या आत्यन्तिकी प्राप्तीच्छा तद्विषयः कारकं कर्मसंज्ञम्। यद्व्यापारवत्त्वप्रयुक्तं कर्तृत्वं तेनैव प्राप्तुमिष्टमिति सन्निधिलभ्यम्, तेन क्रियाजन्यफलशालित्वलाभः । फलेच्छाया उपायेच्छाविषया क्रियेच्छाजनकत्वात् फलस्यैवेप्सिततमत्वात् । नच चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगशालिनश्चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तिः । परसमवेतत्वेन क्रियाया विशेषणात् ।

अत्र खण्डनकृतः । वृक्षात्पर्णं पततीत्यादावपादाने ऽतिव्याप्तिः। पर्णसमवेतपतनक्रियाजन्यविभागरूपफलशालित्वात्। नचेष्टापत्तिः। द्वितीयान्तत्वापत्तेः। नच घटः क्रियते इत्यादौ व्यभिचारः। घटं करोतीत्यादौ तस्यामेव क्रियायां प्रयोगान्तरे द्वितीयान्तत्वसत्त्वात् । नच कर्मत्वेन विवक्षाविषयत्वं द्वितीयाप्रयोजकं नतु कर्मत्वमात्रम्, युगपच्च कारकाणां न विवक्षेति वाच्यम् । कर्मत्वसत्त्वे विवक्षाया दुर्वारत्वात् । नच वैयाकरणसम्प्रदायो नियामक इति वाच्यम् । वस्तुमात्रं कर्मेत्यपि लक्षणप्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्गस्योक्तरीत्यैव सुपरिहरत्वात् । नचापादानान्यत्वमपि विशेषणम् । नदी वर्धते इत्यादाववयवोपचयरूपाया वृद्धेः अप्राप्ततीरभागेन संयोगविभागौ फले इति तच्छालिनि तीरे ऽतिव्याप्तेः । तथाच वृधेरकर्मकत्वं न स्यात् । नच क्रियानाशकत्वं फले विशेषणम्, पर्णसमवेतक्रियाजन्यवृक्षनिष्ठविभागश्च न क्रियानाशकः, उत्तरसंयोगस्यैव क्रियानाशकत्वात्, ग्रामादेश्च गन्तृसमवेतगमनविनाशहेतुसंयोगशालित्वान्नातिव्याप्तिरपीति वाच्यम् । वृद्धिफलसंयोगस्य क्रियानाशकत्वात्तीरादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । एवमात्मानं जानातीत्यादावव्याप्तिरिति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत्राहुः । क्रियाफलं केनचिद्धातुना कर्त्रतिरिक्तनिष्ठत्वेन प्रतिपाद्यते । केन चिच्च न तथा, यद्वा कर्तृनिष्ठत्वेन प्रतिपाद्यते । अथवा कस्य चिद्धातोः कर्त्रतिरिक्तनिष्ठत्वेन फलप्रतिपत्तौ तात्पर्यं । कस्य चित्तु न तथा, यद्वा कर्तृनिष्ठत्वेन फलप्रतिपत्तौ तात्पर्यम् । तत्र क्रियाश्रयातिरिक्तनिष्ठतया धातुप्रतिपाद्यफलशालि कर्म । नच वृक्षतीरयोस्तथात्वम् । उच्चारणविशेषे विभागरूपफलस्य पतत्यर्थत्वाभावात् । अधःसंयोगस्य तदर्थत्वात् । वर्धतिना च कर्त्रतिरिक्तनिष्ठत्वेन कस्याप्यनभिधानात् । नचात्मानं जानातीत्यत्राव्याप्तिः । परसमवेतक्रियाफलशालित्वेन क्रियाश्रयातिरिक्तवृत्ति यत् क्रियाफलं तज्जातीयफलाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् । घटादिवृत्तिव्यवहारसजातीयस्य व्यवहारादेरात्मन्यप्युपपत्तेः । यद्वा ऽऽत्मनः परत्वाभावे फलानाश्रयत्वे ऽपि च क्रियाश्रयातिरिक्तनिष्ठत्वेन फलस्य धातुनाऽनुच्यमानत्वान्न दोष इति ।

नैयायिकास्तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत् । संयोगावच्छिन्नक्रिया गमेरर्थः । विभागावच्छिन्ना त्यजेः । अधःसंयोगावच्छिन्ना पतेः । स्पन्दमात्रस्य तदर्थत्वे पर्यायत्वप्रसङ्गात् । तथाच गमनपतनजन्यविभागमादाय पूर्वदेशे, संयोगमादाय त्यजेरुत्तरदेशे कर्मत्वानापत्तिः । स्पन्देर्वृधधातोश्च व्यापारमात्रवाचकतया धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य संयोगे विरहान्न पूर्वापरदेशयोस्तीरस्य च तथात्वप्रसङ्गः । फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वादेव धातूनां मुख्यं सकर्मकत्वम् । जानात्यादीनां तु नामार्थान्वितोद्देश्यत्वातिरिक्तविषयत्वरूपविभक्त्यर्थान्वय्यर्थकत्वरूपगौणं तत् । घटं जानातीत्यादितो घटविषयताशालिज्ञानाश्रय इति बोधात् । उभयसाधारणसकर्मकधातुयोग एव कर्मप्रत्ययः अत एव

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पतेर्न सकर्मकत्वम् । नामार्थान्वितस्य चतुर्थ्यर्थोद्देश्यत्वस्यैव यत्ने ऽन्वयात् । अभुञ्जानेऽपि भोजनाय यतते इति प्रयोगात् । परसमवेतक्रियाजन्यत्वमपि फले निवेश्यम् । भूमिं प्रयाति विहगो, विजहाति महीरुहं, न तु स्वात्मानमिति प्रयोगात् । संयोगविभागयोरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेन तच्छालिनः स्वस्य कर्मत्वप्रसङ्गात् । नच मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादौ उभयकर्मजसंयोगस्य तादृशत्वात् स्वस्मिन् स्वकर्तृकक्रियाकर्मत्वव्यवहारापत्तिः । परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं यत्र तत्तत्क्रियाकर्मेति स्वीकारात् ।

इत्थं च द्वितीयादेः क्रियान्वितं परसमवेतत्वमर्थः । परत्वं च सुपा स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्याय्यते । कर्माख्यातेन तु स्वार्थफलान्वय्यपेक्षयेति विशेषः । तथाच भूमिं प्रयाति इत्यादेर्भूमिभिन्नसमवेतो भूमिवृत्तिसंयोगजनको यः स्पन्दस्तदनुकूलकृतिमानिति धीः । अतः स्वभिन्नसमवेतं स्ववृत्तिसंयोगजनकं यन्मल्लान्तरवृत्ति गमनं तदनुकूलकृतेः स्वस्मिन्नभावान्न मल्लः स्वं गच्छतीत्यादिः प्रयोगः । अत्र च द्वितीयाद्यर्थफले यद्व्यक्तेरन्वयस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन ग्रामादेः परत्वेऽन्वयः । तेन पृथिवीं प्रयातीत्यादौ पृथिवीत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विहगादावसत्त्वे ऽपि न क्षतिः । न वा स्वात्मन्यप्युभयभेदसत्त्वात् स्वं प्रयातीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्याहुः ।

अन्ये तु पृथिव्यादिपदं तत्तत्पृथिव्यादिव्यक्तौ लाक्षणिकम् । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधादित्याहुः ।

केचित्तु क्रियान्वितं अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयार्थो न परसमवेतत्वं । ततश्च भूमिवृत्तिसंयोगजनकं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भूमिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं च यत् प्रयाणं तदनुकूलकृतिमानिति धीः । स्वनिष्ठक्रियायाः स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहान्न स्वं प्रयातीत्यापत्तिरित्याहुः ।

एवं सति येन मल्लेन मल्लान्तरं न गतं तस्मिन् मल्लो मल्लं गच्छतीति प्रयोगः स्यात् । मल्लान्तरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदिकायास्तन्मल्लक्रियायास्तन्मल्लभूमिवृत्तिसंयोगजनकत्वात् । फलान्वयिमल्लव्यक्तेरेव प्रतियोगितया भेदान्वय इत्युक्तौ तु तद्व्यक्तित्वादेः प्रकारत्वे शक्त्यानन्त्यम् । संसर्गत्वकल्पनापेक्षया तु परसमवेतत्वमेव सम्यक् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे ऽव्याप्तेरित्यपरे ।

अथ पतेरधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दार्थतयोक्तसंयोगशालिनो भूतलादेः कर्मत्वापत्तौ वृक्षात्पर्णं भूतलं पततीति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न ।

तथा विवक्षायामिष्टत्वात् । अत एव द्वितीयाऽऽश्रितातीतपतितेत्यादिसूत्रेण पतितयोगे द्वितीयासमासविधिः संगच्छते ।

अन्ये त्वाहुः । सकर्मकाकर्मकत्वव्यवस्था न व्यापारस्वरूपे किंत्ववच्छेदकफलविशेषानादाय शब्दविशेषे ।

तथाहि— धातुना व्यापारावच्छेदकत्वेन फलेऽभिहिते प्रतियोग्याकाङ्क्षायां सन्निहितो द्वितीयान्तस्यैवार्थस्तत्त्वेनान्वीयते इति ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामप्रतियोगिकसंयोगजनकव्यापारो वाक्यार्थः । पतिधात्वर्थावच्छेदकसंयोगे च न प्रतियोगित्वेन वृक्षो ऽन्वेति, अयोग्यत्वात् । न भूतलं, अधः संयोगावच्छिन्नव्यापारवाचिना धातुना प्रतियोगिविशेषितस्यैव फलस्योपस्थापनेन प्रतियोगिनिराकाङ्क्षत्वादिति न द्वितीयानिर्देशः । एवं वर्धते इत्यादावप्यूह्यम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवञ्च कटं करोतीत्यादौ कृधात्वर्थावच्छेदकोत्पत्तिरूपफलभागित्वात्कटादेर्मुख्यमेव कर्मत्वमिति ।

केचित्तु पतिना कर्तृमात्रनिष्ठत्वेनाधःसंयोगात्मकफलोपनयादकर्मकत्वम् । गम्यादीनां तु ग्रामनिष्ठत्वेन तदुपनयात्सकर्मकत्वमित्याहुः ।

एतन्मते संयोगावच्छिन्नव्यापारे लक्षणामङ्गीकृत्य द्वितीयासमासविधानं समाधेयम् ।

केचित्तु पतिः सकर्मक एव किन्तु गुरुत्वजन्यविजातीयक्रियैव तदर्थः । तत्समभिव्याहृतद्वितीयायास्त्वधःसंयोगलक्षणं कर्मत्वम् । एवं त्यजिगम्यादेरपि व्यापार एवार्थो न तु फलावच्छिन्नो गौरवात् । द्वितीयादिस्तु तत्समभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राहकवशाद्विभागसंयोगादिपरः । अतो ग्रामं सजति गच्छति इत्येतयोर्न पर्यायत्वम् । सजेर्विभागावच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वं, गमेः संयोगावच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति स्वीकारात् । गमनं त्याग इत्यत्रापि फलावच्छिन्नस्पन्दे लक्षणा । न च चैत्रेण ग्रामस्त्यज्यते इत्यत्र स्पन्दविशेषणकविभागादिविशेष्यकशाब्दानुपपत्तिः । विभागसंयोगान्यतरस्पन्दोभयवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । विभागादिविशेषणकस्पन्दविशेष्यकत्वस्पन्दविशेषणकविभागादिविशेष्यकत्वेत्युभयस्य संग्रहात् । सकर्मकत्वव्यवहारस्त्वननुगततत्तन्निमित्तकः । परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वितफलशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम् । तेन पूर्वदेशादेर्गम्यादौ न कर्मत्वमिति वदन्ति ।

तन्नेत्यपरे । क्रियानिमित्तत्वं विना कर्मणोऽपादनस्य च कारकत्वायोगात् । जुहोतेस्तु देवतोद्देश्यकोऽग्निप्रक्षेपोऽर्थः । स चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलो घृतादिनिष्ठो नोदनादिव्यापारः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न चाग्नौ जुहोतीत्यादौ सप्तम्यर्थस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वम् । संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । अतः क्रियाया धात्वर्थतावच्छेदकतया तद्वतो घृतादेरेव कर्मत्वं न तु संयोगवतोऽग्नेः । संयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् । धात्वर्थे साक्षात्प्रकारस्यैव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात् । तथा च घृतवृत्त्यग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति धीः । मूल्यदानं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकस्त्यागो दानम् । देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकस्त्यागो यागः । मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकस्त्यागो विक्रयः । मूल्यदानप्रयुक्तस्वस्वत्वोत्पादकस्वीकारः क्रयः । दत्तद्रव्यस्वत्वजनकःस्वीकारः प्रतिग्रहः । तथाच विप्राय गां ददाति, विष्णुं यजते, गां विक्रीणाति, क्रीणाति, प्रतिगृह्णातीत्यादौ मूल्यग्रहणं विना विप्रोद्देश्यकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागानुकूलकृतिमान्, विष्णूद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसजनकत्यागानुकूलकृतिमान्, गोवृत्तिमूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलत्यागानुकूलकृतिमान्, गोवृत्तिमूल्यदानप्रयुक्तस्वस्वत्वानुकूलस्वीकारानुकूलकृतिमान्, गोवृत्तिदत्तद्रव्यस्वत्वजनकस्वीकारानुकूलकृतिमानिति धीः । विष्णोरुद्देश्यतासम्बन्धेन स्वस्वत्वध्वंसरूपफलवत्त्वेन कर्मत्वमिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु दानस्य परस्वत्वजनकत्वे तत एव विक्रयादिवारणे मूल्यग्रहणेति व्यर्थम् । यदि तु स्वीकारविशेषात्मकतया प्रतिग्रहस्यैव स्वत्वजनकत्वात्, औपादानिकस्वत्वस्थले स्वीकारस्य तद्धेतुतायाः क्लृप्तत्वात्, अन्यथा प्रतिग्रहवैयर्थ्यम् । "इज्याध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्" इति स्मृतिविरोधश्च । स्वस्वत्वध्वंसमात्रजनकं दानं तु परस्वत्वप्रयोजकमित्युच्यते । तथापि

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वैयर्थ्यतादवस्थ्यं। तथाप्युपेक्षायामतिव्याप्तिश्च। तस्या अपि स्व-स्वत्वध्वंसद्वारा परस्वत्वप्रयोजकत्वात्। किञ्च दूरस्थपात्रोद्देशेन त्यक्तस्य प्रतिग्रहात्प्रागस्वामिकस्य द्रव्यस्यानुद्देश्येन पुरुषेण प्रति-ग्रहात्स्वत्वं स्यात्। अन्योद्देश्यकत्यागस्य तद्विरोधित्वे गौरवम्।

न च संप्रदानस्यानुमतिप्रकाशनद्वारा दानहेतुत्वादसम्प्रदान-कत्यागो दानाभास एवेति वाच्यम्।

तीर्थसङ्कल्पितद्रव्यं यदन्यत्र प्रदीयते।
दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक्॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत्।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते॥
द्रव्यपात्रविकर्षश्चेत्परोक्षं दातुमुद्यतः।
तं ध्यायेद्वैभवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम्॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावे स्वबन्धुषु॥

इत्यादि नारदीयषट्त्रिंशन्मतादिस्मृतिविरोधापत्तेः।

एवं स्वस्वत्वध्वंसजनकेत्यपि व्यर्थम्। अव्यावर्तकत्वात्। अग्निप्रक्षेपो होम इत्यप्ययुक्तम्। देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसज-नकत्यागो यागः। स एव प्रक्षेपावच्छिन्नो होम इति वाचस्पति-मिश्रोक्तेः। याग एव विशिष्टदेशप्रक्षेपोपहितो होम एवं विवेको-क्तेश्च। अस्ति च ऋत्विजां यागाद्यजमानस्वत्वध्वंसः। अनु-मतदासत्यागविशेषात्स्वामित्वध्वंसवत्।

वस्तुतो दानत्वयागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जा-तिविशेषाः। नच श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वं ब्राह्मणापेक्षया च दानत्वमिति विवेकोक्तेस्तत्र सांकर्यम्। श्राद्धस्य गौणतदुभय-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection, Digitized by eGangotri

रूपत्वात् ।

वस्तुतः श्राद्धस्य यागत्वमेव । पित्रादिस्वत्वाजनकत्वात् । ब्राह्मणस्वत्वमपि सार्वत्रिकम् । ब्राह्मणासंभवेऽपि श्राद्धोक्तेः । "पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्य" इत्यादिना ऽन्यत्रापि तत्प्रतिपत्त्युक्तेः ।

विष्णुं यजत इत्यादौ द्वितीयार्थ उद्देश्यत्वं तच्च तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयत्वम् । देवताचैतन्यपक्षे तु देवतायाः स्वत्वोपगमात् दानत्वव्याप्यं यागत्वं, तद्व्याप्यं होमत्वमिति बोध्यम् । देवपूजादिकमपि याग एव । अत एव संसृष्टिस्थलेऽसाधारणस्वत्वनाशोत्तरं साधारणस्वत्वोत्पादात्तत्र दानलक्षणस्य नातिव्याप्तिः । दानत्वजातेस्तत्रानङ्गीकारात् । परमात्रस्वत्वानुकूलत्वेन विशेषणान्न तथेति केचित् ।

सत्येव पूर्वस्वत्वे तत्र परस्वत्वोत्पत्तिमात्रम् । नच स्वत्ववति कथं परस्वत्वोत्पत्तिः । इच्छाया उत्तेजकत्वादित्यन्ये ।

अदृष्टजनकत्वविशेषणात्तन्निरास इत्यपरे ।

मिश्रास्तु देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपं यागलक्षणं देवतायै दाने ऽतिव्याप्तम् । तथापि दाने देवतास्वत्वमुद्देश्यं न तु यागे । अत एव पूजारूपयागद्रव्यं गन्धपुष्पादि सर्वदेशीयाः शिष्टा उपयुञ्जते, न तु देवतायै दत्तं गृहालङ्करणादिकमित्याहुः ।

उद्धारकृतस्तु नैतद्युक्तम् । देवताचैतन्यपक्षे ऽपि तासामनुमत्यभावान्न संप्रदानत्वम् । तदभावे च कथं दानं, तद्विना च कथं स्वत्वं, अन्यथा यागेऽपि स्वत्वोत्पत्त्यापत्तेः । नचानुत्पन्नमेव स्वत्वमुद्देश्यत्वमात्रेण व्यावर्तकम् । तदुद्देश्यत्वे मानाभावात् । नच ददातिप्रयोगो मानम् । श्राद्धे ऽपि श्राद्धं दद्यादिति बहुशः प्रयोगात् । नच श्राद्धमपि दानम् । सकलसंप्रदायविरोधात् । देवस्वव्यवहारस्तु उद्देश्यतामात्रेण ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गृहालङ्करणादीनामनुपयोगः ।

हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥

इत्यादिवत् प्रतिपत्तिवाक्याभावात् ।

न च—

अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम् ।

इति भगवद्वचनविरोधः । तस्यासाधारणस्थावरविषयतया राग-प्राप्तभोजनविषयतया व्यवस्थापनात् । अथवाऽन्यस्मै निवेदितं तस्मै नोपयुञ्ज्यान्न निवेदयेत् इत्यर्थः ।

पित्रन्यदेवतोच्छिष्टं विष्णवे यः प्रयच्छति ।

इत्यादिनिन्दाबलात् । वस्तुतो दाने मन्त्राभावान्न देव-तात्वमिति न यागत्वम् । एवं च ददातिप्रयोगेऽपि यत्र श्रा-द्धादौ मन्त्रः, स एव यागो नान्य इति । अतएव स्वीकारः स ऋत्विक्के दाने कारणं, नानृत्विक्के । अत एवोत्सर्गे ददा-तिर्मुख्य एवेत्याहुः । इत्यास्तां विस्तरः ।

इदं च सप्तविधमित्युक्तं वाक्यपदीये ।

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।
तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति । आद्यानां त्रयाणां लक्षणमप्युक्तम् ।

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥
प्रकृतेस्तु विवक्षाया विकार्यं कैश्चिदन्यथा ।
निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम् ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

अयमर्थः । घटं करोतीत्यत्र सत्यपि घटस्य प्रकृतिर्न परिणामित्वेन विवक्षितेति निर्वर्त्यम् । भस्म करोतीत्यत्रापि काष्ठादिरूपप्रकृतेराविद्यमानाया अविवक्षायां, तथैवोक्तप्रकृतेः परिणामित्वविवक्षायां तु विकार्यतैवेति केचित् ।

अन्ये त्वाहुः । घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव । घटादिकं चासदेवोत्पद्यत इति तार्किकादयः ।
सदिति तु सांख्यादयः । तदुक्तं तत्रैव ।

उत्पत्तेः प्रागसद्भावो बुद्ध्यवस्थानिबन्धनः ।
अविशिष्टः सताऽन्येन कर्त्ता भवति जन्मनः ॥
कारणं कार्यभावेन यदा वा व्यवतिष्ठते ।
कार्यशब्दं तदा लब्ध्वा कार्यरूपेण जायते ॥
यथाऽहेः कुण्डलीभावो व्यग्राणां वा समग्रता ।
तथैव जन्यरूपत्वं सतामेके प्रचक्षते ॥

आद्यश्लोको ऽसत्कार्यवादे घटादीनां कथं जन्मकर्तृत्वमिति शङ्कासमाधानार्थः । बुद्धिकल्पितसत्तामादाय शब्दप्रयोगोपयुक्तं कर्तृत्वम् । तत्र कार्याव्यवहितप्राक्काले वृत्तित्वस्यानुपयुक्तत्वात् । कारणत्वं तु स्वस्य स्वं प्रति नाङ्गीक्रियते एव । यत्रोक्तापेक्षा स्यात् । उत्पत्तावपि घटप्रागभावस्यैव निमित्तत्वात् । सत्कार्यवादे ऽपि वेदान्ताद्यभिमते येन रूपेणोत्पत्तिस्तद्रूपेण पूर्वमसत्त्वात्,

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारणरूपेण सत्त्वस्य त्वप्रयोजकत्वादिति तदेदं तर्ह्यव्याकृत-मासीदिति वाक्यव्याख्यायां तर्ककौतूहले विस्तरः ।

अन्त्यद्वयं तु सत्कार्यवादाभिप्रायम् घटो नाशत्वमापन्नः, कटकमेव मुकुटं जातमित्यादिप्रतीत्या पूर्वावस्थाया उत्तरावस्था-तादात्म्यानुभवात् पूर्वोत्तरावस्थयोरभेदः । भिन्नकालीनयोरप्य-नुभवसाम्यात् प्रतियोगित्वानुयोगित्ववत्तादात्म्यस्यापि सम्भ-वात् । इदमेव वेदान्तिभिः संस्कारशब्देनाभिधीयते । परन्तु मि-थ्यात्वात्सांख्यापेक्षया विशेषः ।

प्रकृतमनुसरामः । विकार्यं द्वेधा । प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदे संभूतं प्राप्तम् । काष्ठं भस्म करोतीति । गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । भस्मदशायां न काष्ठत्वप्रत्ययः, कुण्डलदशायां तु सुवर्णत्वप्रत्ययोऽस्तीति विशेषः । अत्र काष्ठसुवर्णयोः परिणा-मित्वविवक्षाविवक्षयोरपि भस्मकुण्डलयोर्निर्वर्त्यत्वैव । काष्ठसुवर्ण-योस्तु विकार्यत्वमेवेति बोध्यम् । नच क्रियाजन्यफलानाश्रयस्य काष्ठस्य कथं कर्मत्वमिति वाच्यम् । प्रकृतिविकृत्योर्निरूढयाऽभे-दविवक्षया तथात्वात् । काष्ठानि विकुर्वन् भस्म करोतीत्यर्थाद्वा । तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीतिवत् । व्युत्पादितं चेदं द्व्यर्थः पचिरित्युपक्रम्य भाष्यकारैरिति ग्रन्थकृतः । प्राप्यं रूपं पश्यतीति । आवरणभङ्गस्य विषयत्वस्य वा क्रियाकृतविशेषस्य प्रतिपत्तृगम्यत्वेऽपि तदतिरिक्तागम्यत्वम् । औदासीन्येन ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । अनीप्सितं विषं भुङ्क्ते । संज्ञान्तरैरना-ख्यातमकथितं गां दोग्धि पयः । अन्यपूर्वकं संज्ञान्तरप्रसङ्गे वि-हितकर्मसंज्ञाकम् । क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादि ।

नैयायिकास्तु संयोगादिक्रियाफलशालि प्राप्यं ग्रामादि । यल्लब्धसत्ताकमेवावस्थान्तरमापद्यते तद्विकार्यम् । यथा प्रागुदा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हृतम् । तत्र हि काष्ठपदं तदवयवपरम् । तस्य सत एव भस्मादिभवनरूपावस्थान्तरप्राप्तेः । न च क्रिया यत्कर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्यम् । काष्ठं लुनातीत्यत्र काष्ठमिति वाच्यम् । तत्र लक्षणया काष्ठावयवस्य कर्मतया क्रियायास्तन्नाशकत्वाभावात् । तत्र हि काष्ठपदस्य तदवयवः,लुनातेरारम्भकसंयोगविरोधिविभागहेतुक्रियानुकूलव्यापारो ऽर्थ इति काष्ठावयवनिष्ठनाशविभागहेतु क्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति शाब्दाद् काष्ठावयवस्य प्राप्यकर्मतैव । अवस्थान्तरप्राप्त्यभावात् । तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलपदं तदवयवलक्षकम् । पच्यर्थो रूपादिपरावृत्त्यवच्छिन्नतेजःसंयोगः । तेन क्रियाजन्यफलशालित्वाद् सतो ऽवस्थान्तरप्राप्तेश्चोभयविधं कर्मत्वम् । घटं करोतीत्यादि निर्वर्त्यम् । अत्र कृञः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतया गौणं कर्मत्वम् । क्रियानिमित्तत्वाभावान्न मुख्यं कारकत्वमपि, किन्तु साध्यत्वाख्यकृतिविषयतया गौणम् । कृञ्समभिव्याहृतद्वितीयादेरुक्तविषयतैवार्थः । अत एव कपालं करोतीति न शक्त्या प्रयोगः । उपादानत्वाख्यविषयताया एव तत्र सत्त्वात् ।

प्राञ्चस्तु घटपदं कपाले लाक्षणिकम् । तेन क्रियाजन्यघटात्मकफलशालित्वाद् मुख्यमेव कर्मत्वादि । शक्त्या तु कपालं करोतीति न प्रयोगः । कृञ्समभिव्याहृतघटादेस्तदवयवे निरूढलाक्षणिकत्वादित्याहुः ।

यत्तु कर्तृकरणकर्माधिकरणविभक्तीनां आश्रय एवार्थः । फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयः कर्ता, कर्तृकर्मान्यतराश्रयो ऽधिकरणम् । तत्र फलादेरन्यलभ्यतया आश्रयमात्रमर्थः । तत्वमेवाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् । नच चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेरपि कर्मत्वे द्वितीयापत्तिः । संज्ञान्तरविरहविशिष्टकर्मसंज्ञा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

या एव द्वितीयाप्रयोजकत्वात् । परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञा-बाधात् । एकसंज्ञाधिकारेण समावेशस्याप्यसम्भवादिति तच्चिन्त्यम् । आश्रयमात्रस्य वाच्यत्वे कर्तृसंज्ञापर्यवसानानुपपत्त्या तस्याः कर्मसंज्ञाबाधकत्वानुपपत्तेः । नच फलस्याश्रयोपरि विशेषणत्वविवक्षायां कर्मसंज्ञा, व्यापारस्य तथात्वे तु कर्तृसंज्ञेति वाच्यम् । फलाश्रयत्वादेः शाब्दबोधविषयत्वेऽपि कर्तृकर्मान्यतराश्रयत्वस्याधिकरणस्थले शाब्दबोधाविषयत्वात् तत्र नियामकाभावात् ।

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥५०॥

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कर्मसंज्ञम् । चौरान् पश्यति । अनीप्सितानामपि चौराणां चक्षुःसंयोगबलाद्दर्शनविषयत्वम् ।

अकथितं च ॥५१॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञम् । परिगणनं कर्तव्यम् । नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवारणार्थम् । तथा च भाष्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥
नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रच्छीसत्रानित्यमागमशासनमिति तुगभावः । इको यणचि-सनाद्यन्ता धातव इत्यादौ तुडाद्यभाववत् । उपयुज्यते इत्युपयोगो

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मुख्यं कर्म क्षीरफलादि तस्य निमित्तं गवादि । गां दोग्धि पय इत्यत्र हि पयस ईप्सिततमत्वमुपयुज्यमानत्वान्न तु गोः । नच तथायुक्तत्वेन सिद्धिः । तथायुक्तत्वाभावात् । ब्रुविशास्योर्गुणेन कर्मणा च यत्सचते सम्बध्यते, क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं, कारकाणां गुणत्वम् । षच समवाये स्वरितेत् । परस्मैपदेष्वेवैतत्पाठपक्षे षच सेवने इत्यस्यानुदात्तेतो रूपम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । कविना क्रान्तदर्शिना मेधाविना ऽऽचार्येणेति यावत् । अकीर्तितमकथितमित्यर्थः चरितं व्यवहृतमित्यर्थः । अपादानाद्यविवक्षायां चैतदित्याह—अपूर्वविधाविति । पूर्वोक्तानामपादानादिसंज्ञानामविषये इत्यर्थः । नचैवं वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेऽतिप्रसङ्गः । पूर्वेत्यन्यमात्रस्योपलक्षणात् । नचाकथितमिति निष्ठार्थभूतत्वस्य वक्ष्यमाणो बाधः । तस्याविवक्षितत्वात् । अत एव पराजेरसोढ इत्यादौ पराजेष्यमाणस्याप्यपादानत्वमिति सम्प्रदायः । परत्वाद्धेतुकर्तृसंज्ञाभ्यामेतद्बाधः एकसंज्ञाधिकारादिति नव्याः ।

गत्यर्थानामिति गतिबुद्ध्यादिसूत्रोपात्तानामुपलक्षणम् । चकारेण जयत्यादिसङ्ग्रह इति कैयटः । ते च माधवेनोक्ताः ।

जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेः ।
तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दीपेश्च सङ्ग्रहः ॥

कारिकायां चशब्देन सुधाकरमुखैः कृतः । अथ भिक्षेः पृथगुपादानं व्यर्थम् । दुहादिनिर्देशस्यार्थपरत्वात् । याचिग्रहणेनैव संग्रहात् । नचार्थपरत्वे मानाभावः । अहमपीदमचोद्यं चोद्य इति तद्राजसूत्रे भाष्यनिर्देशात् । पृच्छिपर्यायतयैव चुदेर्द्विकर्मकत्वसम्भवात् । अत एव—

"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव"-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति कालिदासादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । अत एव त्याजेरपि दुह्यर्थत्वादेव सङ्ग्रहः इति चेदत्राहुः ।

अनुनयार्थोऽत्र याचिः । अविनीतं विनयायानुनयतीति प्रत्ययात् । नच याचेरेव तर्हि ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । अर्थभेदाच्छब्दभेद इति प्रार्थनार्थस्य याचेरिहानुपादानात् । पक्षान्तरे तु स्पष्टार्थं भिक्षिग्रहणमिति ।

उदाहरणानि । गान्दोग्धि पयः । पौरवं गां याचते । अविनीतं विनयं याचते । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते । वृक्षमवचिनोति फलानि । पुत्रं ब्रूते धर्मं, अनुशास्ति वा । अजां नयति ग्रामम् । वहति भारं ग्रामम्, हरति वा । गमयति देवदत्तं ग्राममित्यादि । शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखां ग्रामम् । क्षीराब्धिं सुधां मथ्नाति । मुष्णाति शतं देवदत्तम् । गर्गान् शतं दण्डयति । तण्डुलानोदनं पचति । तारयति कपीन् समुद्रम् । ग्राहयति बटुं वेदम् । त्याजयति कोपं देवदत्तम् । दीपयति शास्त्रार्थं शिष्यान् । नचाजां गृहीत्वा ग्रामं नयतीत्यर्थादप्रयुज्यमानग्रहणक्रियापेक्षमेव कर्मत्वमिति वाच्यम् । अजा नीयते ग्राममित्यत्र नयत्युत्तरकर्मप्रत्ययेन ग्रहणकर्मणोऽजाया अनभिधानप्रसङ्गात् । "अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाद् लादीनामविधिर्भवेद्"इति भाष्योक्तेः । इह ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं बहूनामनभिमतं, उक्तस्थले बुध्यर्थत्वादेव तत्संभवात् । अत एव—

"अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्" ।

इति भट्टिप्रयोगं अनेन भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधितवान् ।

"अयाचितारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक"

इति कालिदासप्रयोगमुदाहृतत्वेन बोधयितुम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।
पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥

इति तत्प्रयोगं च उत्तरार्धे तेनेति विभक्तिविपरिणामेन व्याचख्युः । अत एव ।

"पतद्ग्रहं ग्राहितवान्नलेन सः" इति श्रीहर्षः ।

पचेस्तु द्विकर्मकत्वं "दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयो"रिति कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रगतवार्तिकव्याख्यायां कैयटेन स्फुटीकृतम् । माधवस्याप्यत्रैवानुमतिः ।

नन्वेतत्कर्मसंज्ञासूत्रे ह्यर्थः पचिरिति भाष्यविरुद्धम् । तत्र हि विक्लित्तिरुत्पत्तिश्च फलद्वयं व्यापारश्च पच्यर्थः । तथा च विक्लित्तिशालितया तण्डुलानामुत्पत्तिमत्तया चौदनस्य कर्मत्वम् । तेन तण्डुलनिष्ठविक्लित्तेरोदनानिष्ठोत्पत्तेश्चानुकूलो देवदत्तनिष्ठो व्यापार इत्यर्थः । तण्डुलान् पचतीत्यत्र तु विक्लेदयतीत्यर्थः । धातुत्वेन पच्युपात्तायां भावनायां पचित्वरूपेण पच्युपात्ताया विक्लित्तेः कर्मतयान्वयात् । ओदनं पचतीत्यत्र विक्लित्य निर्वर्तयतीत्यर्थः । करणत्वेन तदन्वयादिति निरूपितम् । द्विकर्मकत्वे तु उक्तप्रयासवैयर्थ्यं स्यात् । मैवम् । मतभेदाभिप्रायत्वात् । एतेनाकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पय इत्यत्र करणाधिकरणयोरपि कर्मसंज्ञा स्यात् । नच तयोरनवकाशत्वं पच्यादौ सावकाशत्वात् । नच तत्रापि एतत्प्रसङ्गः । दुह्यादिपरिगणनादिति हरदत्तग्रन्थो व्याख्यातः । यत्तु ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामिति न सिध्येत् । जायया गन्धमाल्यं प्रतिग्राहितं येति विग्रहे बहुव्रीहेर्दुर्लभत्वात् । त्रिकतः शेषस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । नच गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिते यामिति विग्रहः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धेनुरूपप्रयोज्यकर्मण एव क्तेनाभिधानात् । "ण्यन्ते कर्तुश्च-कर्मण" इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव—

"भूपालैर्विगतस्पृहा अपि धनं विप्राः प्रतिग्राहिता"

इति प्रयोगः । प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहे तु नाद्युपपत्तिः । उढरथ इत्यादिवत् । नचापादानाद्यविवक्षाया-मेव द्विकर्मकत्वं तद्विवक्षायां तूक्तविग्रहो भविष्यतीति वाच्यम् । हरतेश्चेति चकारसमुच्चितानां जयत्यादीनामकथितसूत्रविषयत्वे-ऽपि तथैव चेति समुच्चितानामणौ कर्तुर्णौ कर्मताभ्युपगमात् गत्यर्थैः साहचर्यात् । अत एव तार्यादयः पृथगेव संगृहीताः । ग्रहणकर्तृ-त्वाविवक्षायां प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे णिचो दुर्लभत्वाच्च । नच दीपिग्रहणवैयर्थ्यम् । अकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीति सूत्रेणैव सिद्धेरिति वाच्यम् । ण्यन्ताण्णिचि तत्सार्थक्यादिति तच्चिन्त्यम् ।

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम् ।
आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ।

प्रतिग्राहितशब्दस्य बोधितार्थत्वमङ्गीकृत्य स्वेच्छयाऽन्यत-रकर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्या जायया बोधिते गन्धमाल्ये यामिति विग्रहे तदुपपत्तेः । यद्वा प्रतिग्राहितशब्दे भावे क्तः । जायाया इति षष्ठीसमासः । अर्श आदित्वादच् । जायानिष्ठो यः धे-नुकर्तृकस्वीकरणप्रयोजको व्यापारस्तद्विशिष्टे गन्धमाल्ये य-स्या इति बहुव्रीहिः । वैशिष्ट्यं चेदं धेनोर्भर्तृत्वितीच्छाविष-यत्वम् । एतेन ।

"स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्र"

इति नैषधं व्याख्यातम् । शिशुनिष्ठं उत्कण्ठं यत्प्रार्थनं तद्विषयी-भूत उन्निद्रचन्द्रो यस्या इति तदर्थात् । एतेनाप्रधानकर्मणः क्तेना-भिधानात् "काकपक्षधरमेत्य याचित" इतिवत् शिशुना उन्निद्रचन्द्रं

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रार्थितेऽत्र बहुव्रीहिदौर्लभ्यात्तच्चिन्त्यमिति निरस्तम् ।

इदमिहावधेयम् । विभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो दुहेः, संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारश्च नयतेरर्थः । विभागे गामिसस्य, क्रियायां पय इत्यस्यान्वयः । गोवृत्तिविभागानुकूला या पयोवृत्तिः क्रिया तदनुकूलव्यापारस्य स्तननिष्पीडनादेः, ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूला याऽजावृत्तिः क्रिया तदनुकूलव्यापारस्य च बोधः । साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकयथोक्तक्रियाशालिनोरजापयसोः कर्मत्वम् । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकविभागसंयोगरूपफलान्वितयोस्तु गोग्रामयोस्तदभावादनेन कर्मसंज्ञाविधानम् । अत एव ह्यर्थः पचिरिति भाष्येण विक्लित्तिरूपफलान्वयित्वेन तण्डुलानां, उत्पत्तिरूपफलान्वयित्वेन चौदनस्येति द्विकर्मकत्वमुपपादितम् । अत एव पचेरपि चकारेण सङ्ग्रहस्तत्संमतः । एतेन पचेर्द्विकर्मकत्वे तद्भाष्यविरोधशङ्का निरस्ता । यदा तु विभागावधित्वं गोर्विवक्ष्यते, तदा गोः पयो दोग्धीत्यपादानत्वम् । गवावधिकविभागानुकूलपयोवृत्तिक्रियेत्यादिबोधात् । पयःसम्बन्धित्वविवक्षायां तु षष्ठ्येव । गोसम्बन्धि यत्पयस्तन्निष्ठविभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्य बोधात् । स च विभागो गवावधिक एव तात्पर्यवशात्प्रतीयते ।

इदमप्यवधेयम् । लकृत्यक्तखलर्था द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये गौणे वा कर्मणीति विवक्षायां व्यवस्थामाह भाष्यकारः ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

द्विकर्मपदेनात्र नीवह्योर्हरतेश्चेति त्रयश्चकारसमुच्चितः कृषिश्च गृह्यते । दुहादिपदेन कारिकोपात्ताश्चकारसमुच्चितानां मध्ये ऽहेतुमण्ण्यन्ता जिदण्ड्यादयश्च गृह्यन्ते । ण्यन्तपदेन तु गत्या-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दिसूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च । तत्र ह्यणौ कर्ता णौ कर्म, तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः । तत्रापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतान्तरं यद्भाष्यम्—

कथितेऽभिहिते ()त्वविधिस्त्व()मतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे।
ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति ॥

अत्राद्यचरणः । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीत्येकीयमतदूषणपरः । तद्धि प्रागुक्तम् ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।
कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

दुह्यते गौः पयः, याच्यते पौरवात्कम्बल इति पूर्वार्धोदाहरणम् । कारकत्वविवक्षायां तु यथास्वं विभक्तयः । दुह्यते गोः पयः, याच्यते पौरवात्कम्बल इति । तथा च कथितेति प्रधानकर्मपरम् । तस्मिन्नभिहिते त्वस्या द्वितीयापेक्षया भिन्नायाः षष्ठ्या विधिरिति । त्वस्यान्यस्याचार्यदेशीयस्य मतिर्नत्वाचार्यस्य । अप्रधानकर्मणि द्वितीयादर्शनादित्यर्थः ।

न्याय्यं पक्षमाह । गुणकर्मणीति । सपरे इत्यत्र परशब्दो गत्यादिसूत्रपरः । तत्सहिते दुहादौ गुणकर्मणि लादयः । दोहादिप्रवृत्तेः पयआद्यर्थत्वाद्गवादीनामप्राधान्यम् । तत्र प्रत्ययोत्पत्तिस्तु दुग्धाद्यर्थिनः प्रथमं गवादावेव प्रवृत्तेः । तदुक्तम्—

गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् ।
मुख्यं कर्मप्रेप्सुर्यस्माद् द्रव्येऽवयतते प्राक् ॥
तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः ॥
गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक् तस्माल्लादयस्तस्मिन् ।

( ) उभयत्रापि त्वशब्दोऽन्यार्थकः । पूर्वत्र च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति । गौर्दुह्यते पयः, दोग्धव्या, दुग्धा, सुदोहा वेत्यादि । ण्यन्ते तु प्रयोजकव्यापारस्य शाब्दं प्राधान्यम् । ण्यर्थतया तस्य विशेष्यतापन्नत्वात् । प्रयोज्यव्यापारस्य स्वार्थम् । प्रयोजकव्यापारस्य तदर्थत्वात्, अतस्तत्कर्मणोरपि तथात्वम् । अत्र उभयत्रापि पर्यायेण प्रत्ययः । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । धृत्रयुक्तयोऽकर्मकाः । पूर्वाचार्यसङ्केतात् । चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः । एष्वगुणे प्रयोज्ये कर्मणि लादयः । देवदत्तो ग्रामं गम्यते, गमयितव्यः, गमितः, सुगम इत्यादि । अनल्पमतेराचार्यस्य । तद् द्वितीयतृतीयचरणोपन्यस्तम् । स्मरतेत्यागमाविच्छेदोक्तिः स्वकल्पितत्वनिरासार्था । न च बुद्धिगत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मण्येव लादिप्रसङ्गः, ण्यन्ते कर्तुश्चेत्यस्य परत्वात्स१र इत्यनेन बाधादिति वाच्यम् । अपर आहेति प्रायेण मतान्तरमतिपत्त्या तत्रापि विकल्पसिद्धेः ।

तदयं संग्रहः ।

मुख्ये ह्रनीवहकृषां तु गुणे दुहादेर्वाशब्दकर्मकसबुद्ध्यशनार्थकानाम् ।

ण्यन्तान्तरस्य किल कर्मणि तु प्रयोज्ये संप्रत्ययं दधति लक्तखलर्थकृत्याः ॥

अथ कृद्योगे कर्मणि षष्ठी द्विकर्मकेभ्यः कुत्र कर्मणि स्यादिति चेत् ? अत्र भाष्यम् । उभयथा गोणिकापुत्र इति । नेताऽश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा । अत्र ह्येकेन शब्देन भिन्नकक्षयोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानानुपपत्त्या प्रधानकर्मणोऽभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथगेव गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते इति अविरोधादुभाभ्यां प्राप्ता प्रधाने नित्या भाष्यप्रामाण्याद्गुणकर्मणि वैकल्पिकी ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

"कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥
देशश्चाकर्मकाणाम्"इति वक्तव्यम् ।

गन्तव्योऽध्वा ऽध्वगन्तव्यः । निपातनाद्विशेषणस्यापि परनिपातः । न च गन्तव्यपदवैयर्थ्यम् । गन्तव्यतया लोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणार्थत्वात् । मासमास्ते, गोदोहमास्ते गोदोहपर्याप्तकालमभिव्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । क्रोशमास्ते । कुरून् स्वपिति । न च कालाध्वनोरिति द्वितीयासिद्धेः कर्मसंज्ञावैयर्थ्यम् । गोदोहादेः कालोपाधित्वेऽपि कालत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । कालाध्वनोस्तु लादिविध्यर्थत्वात् । आस्यते मासः, आसितव्यः, आसितः, स्वासो वा । एवं शय्यते क्रोश इत्यादि । देशपदं ग्रामसमुदायविशेषात्मककुरुपञ्चालादिपरम् । भाष्योदाहरणसामर्थ्यात् । तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्न वैयर्थ्यमिति कैयटः । यदि तु सकर्मकधात्वन्तरार्थविशिष्ट आसनादौ आस्यादयो वर्तन्ते, तदापूर्वेणैव सिद्धम् । मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थात् । यद्वक्ष्यति प्राकृतमेवेदं कर्म, यथा कटं करोतीति द्वितीये विस्तरः ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ ५२ ॥

गतिबुद्धिभक्षणार्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च धातूनामणौ कर्ता णौ कर्म स्यात् । यद्यपि प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारस्येप्सिततमत्वात्तत्प्रयुक्तकर्मसंज्ञा सिद्धैव, तथापि

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नियमार्थमिदम् । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव नान्येषामिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र गुणक्रियाकर्त्तरि प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसंज्ञाया एवावस्थानात्तृतीया ।

तदुक्तम्—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः ।
नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥

स्वधर्मेणं कर्तृप्रत्ययेन तृतीययेति यावत् । गमयति देवदत्तं ग्रामं इत्यादि । देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति अण्यन्तावस्थायां देवदत्तस्य कर्तृत्वम् । नीवह्योः प्रतिषेधः । प्रापणार्थतया विशेषणत्वेन गतिप्रतीतिरिति संज्ञाप्रसक्तिः । नाययति वाहयति वा भारं देवदत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेधः । वहन्ति वाहाः । वाहयति वाहान् रथिनं सूतः । नियन्तृपदं पशुप्रेरकमात्रपरम् । तेन वाहयति बलीवर्दान् सस्यम् । कालं यापयतीत्यादावप्यनेन कर्मत्वम् । या प्रापणे इत्यत्र गतेरेव प्रापणपदार्थत्वात् । बुध्यर्थेति ज्ञानसामान्यवाचिनामेव ग्रहणम् । नतु विशेषार्थानां स्मरत्यादीनाम्, श्रुदृशोरुपसंख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । बोधयति माणवकं धर्मम् । भोजयति, आशयति वा माणवकमोदनम् । आदयति, खादयति वान्नं बटुना ।

भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधः । नच चुरादिण्यन्तत्वादणौ कर्तव्यस्याप्रसिद्धिः । हेतुमण्णिजन्ते विधानादणावित्यत्रापि संनिधानात्तस्यैव प्रतिषेधात् । हेतुमण्णिजन्तत्वविरहदशायामित्यर्थादत्रापि प्रसक्तेः । भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसेति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् क्षेत्रस्थानां यवानां चैतन्याभ्युपगमात् । यवभक्षणे तत्स्वामिनो

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वा हिंसा । हिंसाङ्गे भक्षणे भक्षयतेर्वृत्तिस्वीकारात् । शब्दः कर्मकारकं येषां ते शब्दकर्मकाः । ननु कर्मपदं क्रियापरम् । प्रत्यवसानशब्दार्थेतिपाठादेव तादृशार्थलाभे कर्मशब्दस्यार्थात्पृथगुपादानसामर्थ्यात् । अध्यापयति पाठयति वा पुत्रं देवदत्तः ।

दृशेश्चोपसंख्यानम् । दर्शयति हरिं भक्तान् । चाक्षुषपरत्वाद्बुध्यर्थत्वेन सिद्धात्रापि तत्र ज्ञानसामान्यवाचिनामेव ग्रहणम्, ननु विशेषवाचिनामिति ज्ञापनार्थमुपसंख्यानम् । श्रावयति श्लोकं देवदत्तमिति तु शब्दक्रियाणामित्यर्थे शृणोतेरप्युपसंख्यानात् । अन्यथा तु शब्दकर्मकत्वातिसिद्धम् । आद्ये ह्वाययति क्रन्दयति वा देवदत्तेनेत्यत्र प्रतिषेधो वाच्यः । पक्षद्वयेऽपि शब्दायतेः प्रतिषेधो वाच्यः । अकर्मकत्वादपि प्राप्तिसत्त्वात् । शब्दस्य कर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावात् । शब्दाययति देवदत्तेन । अकर्मकपदं अविद्यमानकालाद्यन्यकर्मकपरम् । तेन मासमासयति चैत्रमित्यादि सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न कर्मत्वम् ।

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥५३॥

हारयति कारयति वा कटं भृत्यं भृत्येन वा । नवेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषेयमिति वार्तिकम् । तथाहि—अभ्यवहारयति माणवकमोदनं, माणवकेन वेत्यत्र प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते, विकुर्वते छात्राः, विकारयति छात्रान् छात्रैर्वेत्यत्र त्वप्राप्ते इदमारभ्यते ।

अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ।

अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु बुद्ध्यर्थत्वादुपसंख्यानाद्वा प्राप्ते

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विभाषेयम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा । दर्शयते राजानं भृत्यान् भृत्यैर्वा । परस्मैपदे तु कर्मसंज्ञाविरहपक्षे णेरणाविसात्मनेपदम् । तत्पक्षे तु णिचश्चेति ।

स्वतन्त्रः कर्ता ॥५४॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्तृसंज्ञः स्यात् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वम् । तदुक्तं हरिणा—

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।

धातूपात्तफलाश्रये कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति । पाचयति चैत्रो मैत्रेणेत्यादौ पाकस्य णिजर्थस्य च धातूपात्तव्यापारत्वात्तयोरुभयोः कर्तृत्वम् । चैत्रवृत्तिकर्तृत्वस्यैव तिङुपात्तत्वात् तत्रैव संख्यान्वय इति तु विशेषः । चैत्रो मैत्रं गमयतीत्यत्र मैत्रस्य कर्तृत्वेऽपि न तृतीया । कर्मसंज्ञाविरोधात् । स्थाली पचतीत्यादौ स्थालीनिष्ठव्यापारस्यैव धातूपात्तत्वात्कर्तृत्वम् । तेन चैत्रो न पचतीत्यादौ धातूपात्तव्यापाराभावाश्रये चैत्रादौ नाव्याप्तिः । तद्व्यापारस्याभावप्रतियोगित्वेऽपि धात्वर्थत्वानपायात् । चैत्रवृत्तित्वेन भासमानत्वस्य लक्षणानन्तर्भावात् ।

यत्तु घटः पटो नेत्यादावन्योन्याभावप्रतियोगिनि घटादौ धात्वर्थाश्रयत्वाभावादव्याप्तिः । नच तत्राध्याहृतभवतिपदस्योभयतादात्म्यभवनलक्षकतया तादृशभवनमभावप्रतियोगीनि शाब्देऽर्थादन्योन्याभावबोधोपपत्तेस्तदात्मत्वेन भवनस्य चोभयवृत्तित्वादुभयोः कर्तृत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । द्वयोरपि तिङुपात्तसंख्यान्वापत्त्या घटो न पटाविति प्रयोगानापत्तेः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एतेन घटो न पट इत्यत्र घटपदं घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववलक्षकं, नञ्पदं तात्पर्यग्राहकं अतश्चोभयोरपि शुक्लो घटः, अघटः पट इतिवत् पाक्षिकाभेदसम्बन्धमादाय विशेष्यविशेषणभावेन वाऽध्याहृतक्रियायामेवान्वय इत्यपास्तम्। घटो नश्यतीत्यादौ कथमपि कर्तृत्वानुपपत्तेश्चेति।

तदसत्। अन्योन्याभावप्रतियोगिनः कर्तृत्वविरहात्। साधुत्वप्रयोजकप्रथमायाः प्रथमातिक्रमे कारणाभाव एव प्रयोजक इत्यस्य स्वयमप्यङ्गीकारात्। यदपि यद्धात्वर्थावच्छिन्नलिङ्गानन्वयिपदोपस्थाप्यार्थाश्रयत्वं यस्य तस्य तत्कर्तृत्वं, पच्यते चैत्रेण, पचति चैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्धात्वर्थावच्छिन्नकृत्याश्रयत्वात् कर्मणि लकारेणापि कृतेरुक्तेः। घटो भवतीत्यादौ चाख्यातेनाश्रयत्वस्य, नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वस्य लक्षणात्। अवच्छिन्नत्वं च स्वरूपविशेषो न तु जनकत्वाद्येव। तेन प्रतियोगित्वादेर्नाशाद्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः। चैत्रः पाचकः, पक्तेत्यादौ कृत्प्रत्ययेन पाकानुकूलकृतेर्लिङ्गानन्वयिन्या उक्तत्वात्। चैत्रस्य पाक इत्यादिघञन्ते घञाद्यर्थस्य लिङ्गान्वयेऽपि धातुना लक्ष्यस्य पाकावच्छिन्नव्यापारस्य लिङ्गानन्वयान्नाव्याप्तिः। यद्वा घञादिना कृतेर्लक्षणया शक्त्या च पाकस्योक्तिः। कृतौ च चैत्रस्यान्वयात्कर्तृत्वम्। शेषे षष्ठीत्वाद्वा कर्तृत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्यादि।

तदप्यसत्। कृदुक्तकृतेर्लिङ्गानन्वयित्वे प्रमाणाभावात्। चैत्रः पक्ता, मैत्रा पक्त्रीत्यादिदर्शनात्। नच तल्लिङ्गमाश्रयवृत्त्यैव, नतु कृतिवृत्ति कृत्यादिपदे एव कृतेः स्त्रीत्वादिप्रत्ययादिति वाच्यम्। तथापि कृतेः पृथग्घञर्थत्वे कृतेर्न लिङ्गान्वय इति दुर्वचत्वात्। पाकानुकूलकृतिसाध्यः पाक इत्यस्य च सिद्धभावापन्नभावो घञाद्यर्थ इति सिद्धान्तविरुद्धत्वात्। शेषषष्ठ्याश्च चैत्रपाक इ-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरानुपपत्त्यैव दुष्टत्वात् इति द्वितीये प्रपञ्चयिष्यामः ।

यदपि घटो न पटाविसत्राध्याहृतभवत्यादेः प्रतियोगित्वाश्रयत्वोभयलक्षकत्वम् । घटपटसम्बन्धिनी यथाक्रमं अन्योन्याभावीये विद्यमानत्वसम्बन्धिनी प्रतियोगित्वाश्रयत्वे इति धीः । अनुयोगिवृत्तिसंख्यावचनमेवाख्याते भवति, नतु प्रतियोगिवृत्तिसंख्यावचनमपीति नियमोऽप्यनुभवानुसारात्कल्प्यः । यद्वा घटो न भवति पटौ न भवत इति क्रियाद्वयाध्याहारः । नञ्पदं द्योतकम् । एकघटवृत्तिभवनाश्रयत्वं पटद्वयवृत्तिभवनाश्रयत्वप्रतियोगिकान्योन्याभाववदिति बोधः । द्वयोराख्यातयोः पश्य मृगो धावतीतिवत्स्वप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वसंसर्गेणान्वयः । घटपटयोर्भेदानुभवश्च मानस इति ।

तदप्यसत् । घटो न घट इत्यस्याप्यापत्तेः । घटत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगित्वे घटस्य सम्बन्ध इति चेत्र न । घटस्य पटान्यवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वं, पटस्य घटत्वान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावाश्रयत्वमादायापि उक्तधीपर्यवसानसम्भवात् । यस्याश्रयत्वं तद्वृत्तिरेवान्योन्याभावो बुध्यते इत्यादिनियमकल्पनेऽपि शाब्देन घटः पटो न वेति संशयनिवृत्त्यादिकं न स्यात् । एकवाक्यत्वानुभवविरोधश्च ।

एतेन यद्वेत्यपास्तम् । घटपटयोर्भेदानुभवस्य शाब्दत्वाच्चेति तिष्ठतु तावत् ।

तार्किकप्राञ्चस्तु इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वम् । सत्यन्तं कुठारादिवारणाय । पुरुषादिजन्यसंयोगादिव्यापारविशिष्टत्वेन तत्प्रयोज्यत्वादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । ईश्वरप्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वानापत्तेः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दण्डजन्यसंयोगादिविशिष्टत्वेन दण्डादिप्रयोज्यत्वे कुलालादावव्याप्तेश्च ।

नव्यास्तु तत्क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं तत्क्रियाकर्तृत्वम् । काष्ठे पाकानुकूलव्यापारवत्त्वप्रतिसंधानेऽपि कर्तृपदाप्रयोगात् । कृताकृतविभागेनेत्याचार्योक्तरीत्या यत्नशक्तिमता तृजन्तेन कृधातुना व्युत्पन्नकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । अचेतने तत्प्रयोगस्य गौणत्वात् । गुरुतरभारोत्तोलनक्रियाविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तदनिष्पत्तौ तत्क्रियाकर्तृत्वव्यवहारविरहात् विषयकत्वं विहायानुकूलत्वमुपात्तम् । यदि त्वन्याविषयां तदनुकूलां कृतिमादायाऽपि न तत्कर्तृत्वम्, अत एव मत्तो भूतं नतु मया कृतमिति तत्र व्यवहार इति नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्टमध्यस्थशर्करादिभोजने चैत्रस्य न कर्तृत्वम्, तदा विषयकत्वमपि निवेश्यम् । तच्च साध्यत्वेन । तेन यागादिकृतेरुद्देश्यत्वाख्यविषयतया स्वर्गादौ सत्त्वेऽपि न यागादिकर्तुः स्वर्गादिकर्तृत्वम् । ईश्वरः पचतीतीष्टमेव । अन्यथा तु कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितमसाधारणमनुकूलत्वं निवेश्यमित्याहुः ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥५५॥

तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः, चात्कर्तृसंज्ञश्च । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति हरिः । हेतुसंज्ञया तद्व्यापारे हेतुमति चेति णिच् । कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । न च प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्याभावात्कथं कर्तृत्वमिति वाच्यम् । प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यानपायात् । अत एव कुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदेश इति भाष्ये स्पष्टम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयमाह्निकम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

प्रागिति तन्त्रावृत्त्यन्यतरेण द्विरन्वेति । अधिरीश्वरे इत्यत्र रीश्वरपदात्प्राक् प्राङ् निपाता इत्यधिकारः । तस्य ह्यवधित्वे पूर्वं निपातसंज्ञाः सन्तः पश्चाद् गत्युपसर्गसंज्ञाः, इति संज्ञासमावेशसिद्धिः । अन्यथा पर्यायः स्यात् । तन्त्रादौ ज्ञापकं तु प्राग्ग्रहणमेव । पञ्चम्यैव दिक्शब्दाक्षेपसम्भवात् । नच परशब्दाक्षेपापत्तिः । चादयोऽसत्वे, प्रादय इत्येतयोर्विधेयालाभेनानन्वयापत्तेः । रेफविशिष्टग्रहणं तु व्याप्तिन्यायेन ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यत्रत्यस्यावधित्ववारणार्थम् । नच कृन्मेजन्त इति ज्ञापकाद्व्याप्तिन्यायबाधः । तेन से-कसेन्प्रभृतीनां णमुल्तुमुनोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञासिद्धौ पुनस्तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । कृत्यार्थे तवैकेनित्यादेरेजन्तस्य खमुञादेश्च मान्तस्य तत्संज्ञार्थत्वेन तत्सार्थक्योपपत्तेः । तस्य ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्युत्तरं पठ्यमानत्वात् । अथाव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानं व्याप्तिन्यायबाधकं व्याप्त्याश्रयणेऽव्ययीभावस्यापि निपातत्वादव्ययसंज्ञासिद्धेः, इति चेन्न । समासानां मध्येऽव्ययीभाव एवाव्ययसंज्ञ इति नियमार्थत्वेनोपपत्तेः ।

ननु प्रत्यासत्तिवशादधिरीश्वर इत्यत्रत्य एवेश्वरशब्दो ग्रहीष्यते अत एव कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र प्रथमोपस्थितत्या त्रय एवालभ्यन्ते । आ वनान्तादा उदकान्तात्प्रियं पन्थानमनुव्रजेदित्यत्रापि प्रथमस्यैव वनान्तादेर्ग्रहणात्, इति चेन्न । स्नेहादिना द्वितीयादेरपि वनान्तादेर्ग्रहणात् । कपिञ्जलस्थले तु चतुरादौ न हिंस्यात्सर्वा भूतानि इति निषेधस्य बाधकत्वात् । अत्र च द्वीतीयेश्वरग्रहणे बाधकाभावात् । नचैवं न लोकाव्ययेति सू-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri.

त्वे लादीनामव्ययत्वादेवोपसन्दाने पृथगुपादानवैयर्थ्यम् । तावता तेषामव्ययसंज्ञाविरह एव ज्ञाप्येत । निपातसंज्ञा त्वस्त्येवेति सम्भवात् । तस्माद्रेफविशिष्ट ईश्वरशब्दो निर्देश्य इति सिद्धम् ।

वस्तुतो व्याप्तिमपेक्ष्य प्रत्यासत्तिर्लघीयसी कपिञ्जलाधिकरणे लाघवस्यैव न्यायबीजत्वात् । अन्यथा ब्राह्मणान्भोजयेत्यादौ त्रित्वानापत्तेः । अत एव शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठन्ते, पत्नीः संयाजयन्ति, इडान्तातिथ्या सन्तिष्ठते, नानुयाजान् यजतीत्यत्र पत्नीसंयाजपूर्वोत्तरवर्त्तिशंयुद्वयस्यानुयाजपूर्वोत्तरवर्त्तिन इडाद्वयस्य च मध्ये पूर्वयोरेव शंय्विडयोरवधित्वं नतूत्तरयोरिति सिद्धान्तः । तस्मादीश्वरपदमात्रोपादानेऽपि न दोषः ।

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञाः नतु द्रव्ये सत्त्वशब्दस्य द्रव्यपरत्वात् । तदुक्तम्—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

तदिदमादिशब्दैर्यस्य देवदत्तादेः परामर्शस्तदत्र द्रव्यम् । क्रियानिपाताद्यर्थस्य तदादिभिरनिर्देशात् । घटश्चेत्यस्मादिव घटः स इत्यस्मात्तादृशार्थानवबोधात् । लिङ्गसंख्यान्वयि द्रव्यमिति वा । च वा इत्यादि । निपातत्वादव्ययत्वं ततः सुपो लुक् । असत्त्वे किम् पशुना यजेत, पशुशब्दश्चादिः । चः समुच्चयमित्यादिकमपि प्रत्युदाहार्यम् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधः किम्, वातीति वाः, विभातीति विभः । क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्त्वरूपतया निपातसंज्ञा मा भूत् । पर्युदासे तु क्रियाकारक-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

समुदायस्य सत्वभेदाश्रयत्वादतिप्रसङ्गः स्यात् । अन्यथा प्रयो-जनं सर्वनामाऽव्ययसंज्ञायामित्युक्तरीत्या स्वराद्यन्तस्य परमोच्चैरि-त्यादेरिव तदन्तविधिना विप्रशब्दस्याप्यव्ययसंज्ञा स्यात् अव्यय-संज्ञायां निपातस्य विशेष्यतया तदन्तविधेः सुलभत्वात् । ततश्च सुपो लुक् स्यात् । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्व-पदप्रकृतिस्वरः स्यात् ।

अथ चादयः । च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयस् कूपत् सूपत् इमौ प्रश्नवितर्कप्रशंसासु । कुविदिति भूर्यर्थे योगप्रशंसास्तिभावेषु । नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । निपातसमुदायश्चायम् । नेदेवमायुनजन्नत्र देवा इति पदद्वयपाठात् । निपातैर्यद्यदीति निघातनिषेधः । प्रतिषेधविचा-रसमुच्चयेष्वयमिति शाकटायनः । चेदित्यापत्तौ । चण् तदर्थे । समुच्चयादौ त्वननुबन्धः क्वचित् । यत्र नह निश्चितनिषेधे । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां च "हन्त हन्त महतामुदारता" । "हन्त हताः पथिकगेहिन्यः" । माकिर्माकीम् एतौ निषेधे । माकिर्नेशन् । मा-कीं रिषत् । न किं सम्भावितनिषेधे । रेफान्तोऽपि । सप्तमिद्धा-न किरन्यस्त्वावान् । माङ् निषेधे । माङित्यत्र विशेषणार्थो ङकारः । मा भवतु मा भविष्यतीत्यादौ निरनुबन्धः । नञ् तथा । ञकारो नलोपो नञ इति विशेषणार्थः । नस्येत्युक्ते पामन-पुत्र इत्यादावतिप्रसङ्गात् । नच स्त्रैणपुत्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय अलुगुत्तरपदे इति उत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेन नञो विशेषण-स्यावश्यकत्वात्तत एव पामनपुत्रेऽपि नातिप्रसङ्ग इति वा-च्यम् । अनन्यार्थञित्वस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु वृद्ध्यर्थत्वेनो-पक्षीणञकारस्य तद्धितस्यापीति सम्भवात्, इति प्राञ्चः । नैकनी-दृतेत्यादौ नकारेण सह सह सुपेति समासेऽतिप्रसङ्गवार-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

णाय नित्यमावश्यकमिति नव्याः । यावत् तावत् त्वै न्वै एतौ वितर्के । श्रौषट् वौषट् स्वाहा वषट् स्वधा ॐ तथा हिरुक् खलु किल अथ सुष्टु आदहेति हिंसोपक्रमकुत्सनेषु । "आदह स्वधामनु" इत्यत्र आदिति पृथक्पदपाठः ।

उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

उपसर्गत्वाभावादच उपसर्गादिति तत्वाभावः । अहं, शुभं, अहंयुः शुभयुः, चिरेण, अन्तरेण, चिराय, चिरात्, अकस्मात् चिरस्य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेलायां मात्रायां । वामिति युवामित्यर्थे । गेये केन विनीतौ वाम् । ते मे शब्दौ त्वया मयेत्यर्थे इति वामनः । तिङन्तप्रतिरूपकाणि यथा आह आस इत्यादि । स्वरास्तु सम्बोधनभर्त्सनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भवं बोध्याः । अ अपेहि । आ एवं मन्यसे, इ इन्द्र पश्य, ई ईशः, उ उत्तिष्ठ, ऊ ऊषरे बीजं वपति, ए इतो भव, ओ श्रावय, ऋ ॠ ऌ ऐ औ एते मन्त्रस्तोमाः । पशु सम्यगर्थे । लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः । शुक्रं शैघ्र्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भो, अये, इत्याद्याः सम्बोधने । घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु नानार्थे, एकपदे अकस्मादर्थे ।

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतःसुदुःसहो मे ॥

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १ ॥

पुत् कुत्सायाम् । कुत्सितमवयवं छादयति पुच्छं, डप्रत्ययः । लान्तमिति शाकटायनः, कुत्सितं कसति गच्छति-पुल्कसः । अस्मि इत्यहमर्थे ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

"अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः"।
आत इति इतोऽपीत्यर्थे ।
"आतस्त्वां प्रति कोपनस्य तरलः शापोदकं दक्षिणः" ॥
प्रागेवेति सुतरामित्यर्थे इति वर्धमानादयः । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रादयः ॥ ५८ ॥

निपातसंज्ञाः नतु द्रव्ये । प्र परा अप सम् अनु अव निस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप । निसस्तपतावनासेवने इति निर्देशात्, निः कृतं दुः कृतमित्यत्र इदुदुपधस्याप्रत्ययस्य सकारस्येति भाष्याच्च निस् दुस् इति सान्तौ इति वृत्तिः । निरः कुषः, सुदुरोऽधिकरणे इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति हरदत्तः । अद्रव्ये किम् । विः पक्षी । पराः सेनाः । योगविभागस्तु निपातसंज्ञासमावेशार्थः । प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे इति योगैक्ये क्रियायोगाभावे निपातसंज्ञा नस्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् ।

॥ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादय इत्यनुवृत्तमुद्देश्यसमर्पकम् ।

॥ गतिश्च ॥ ६० ॥

प्रादयो गतिसंज्ञाः क्रियायोगे । पुँल्लिङ्गोऽयं संज्ञाशब्दः । गतिरनन्तर इति ज्ञापकात् । अत एवायमव्युत्पन्नः । यद्वा क्तिजन्तोऽयम् । निर्देशसामर्थ्यान्न क्तिचि दीर्घश्चास्येत्यस्य न प्रवृ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्तिः । चकार उपसर्गसंज्ञासमुच्चयार्थः । तेन प्रणेयमित्यादौ उपसर्गत्वाणत्वम् । गतिकारकेति कृदुत्तरप्रकृतिस्वरश्च । योगग्रहणं यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्येतदर्थम् । तेन प्रवृद्धं कृतं प्रकृतमित्यत्र गतिरनन्तर इति स्वरो न । कृतशब्दं प्रत्यगतित्वात् । तदर्थविशेषकत्वे तु भवत्येव ।

उपसर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् मरुत्तः । अजन्तत्वाभावेऽप्यच उपसर्गादिति तत्वम् । नच किरङ्क प्रयोजनं स्यादिति वाच्यम् । अनभिधानादेव तदनुत्पत्तेः । न च मरुन्नयतीत्यत्र णत्वापत्तिः । तत्र प्रसेत्रोपसर्गसंज्ञेत्यर्थात् । निपातसंज्ञा तु नास्त्यस्य । मरुत्तशब्दस्याद्युदात्तत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते मध्योदात्तत्वम् । मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । नचोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वतादवस्थ्यम् । निपातत्वादेव तत्सिद्धौ अभेः प्रतिषेधमात्रं तत्सूत्रार्थ इति हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । अत एव नाभेरित्येव वाच्यम् । यद्वा एवमादिष्वभिः पठनीयः ।

तप्पर्वमरुद्भ्यामिति प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो व्युत्पादयिष्यते । तत्र पित्त्वमेव, नित्त्वपाठस्तु प्रामादिकः । अत्रत्यकैयटादिविरोधात् । नचैवं पर्वताश्चिन्महि वृद्धौ विभायेत्यत्र पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वानुपपत्तिः । नाविषयस्येति पर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । श्रच्छब्दस्याङ्विधावुपसंख्यानम् । श्रद्धा । भिदादौ श्रद्धाशब्दो न पठनीयः । गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् । कारिकाकृत्य । कुगतीति समासः । समासेऽनञ्पूर्वेति क्त्वो ल्यबादेशः । कारिका क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यन्ये । श्लोकवाचिनो न ग्रहणम् । क्रियायोग इति विशेषणात् ।

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम् । पुनराधे-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यं गतित्वात्समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतोऽनाव इति धेशब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतं वासः । गतित्वात्समासः । स्वरस्तु मयूर्व्यंसकादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । काठके तथैव पाठादिति कैयटः । शेषनिघातेन पुनः शब्दोऽनुदात्तः । वृत्तिकारस्तु गतिर्गताविति निघात इत्याह । उँशिगूनश्चनोहितः । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥

गतिसंज्ञाः क्रियायोगे । कृभ्वस्तियोग एवैते प्रयुज्यन्ते । च्विडाचोस्तत्रैव विधानात् तत्साहचर्यात्, अन्यत्रानभिधानाच्च । तत्रापि प्रादुराविःशब्दयोस्त्रिभिर्योगः । अन्येषां तु कृञैवेति माधवादयः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगाभावात्, च्वेः सर्वलोपित्वाच्च सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । अयमत्र विवेकः । श्रौषडादीनां स्वाहान्तानां चादिष्वपि पाठात् क्रियायोगं विनापि निपातत्वम् । आविःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञ्योगे विकल्पः । भ्वस्तियोगे तु प्रकृतसूत्रेण नित्यं तदिति । अथ कथं–

"वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषोऽभवदसाविव रागः" ।

इति माघः । प्रमाद एवायमिति हरदत्तः ।

अन्ये तु ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे दोषसत्त्वेऽपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे नायं दोषः । प्रयोगः प्राक् पश्चाद्वा । प्राक् प्रयोगे तु गत्युपसर्गसंज्ञेति तदर्थात् । अत एव सुकटंकराणि वीरणानीति भाष्यम् । स्वाढ्यंभवामिति भाष्यवृत्ती । स्वाढ्येन भूयत इति वृत्तिश्च सङ्गच्छते । इत्थं–

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

"पुरो रामस्य जुहवांचकार ज्वलने वपुः" ॥ इति भट्टिः ।

"तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः" इति मेघदूतः ।

"तुरासाहं पुरोधाय" इत्यादि प्रयोगात्पुरोऽव्ययमित्यस्य कृन्मात्रशङ्कानवतारादित्याहुः ।

एतेन "अभवद्युगपद्विलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्कभागमाविः" ॥ इत्यपि व्याख्यातम् ।

ऊरी उरी उररी एतेऽङ्गीकारे च विस्तारयोः । वेताली धूसी एतौ विस्तारे । शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला एते चत्वारो हिंसार्थाः । शकलाकृत्येत्यादि । गुलुगुधा पीडायाम् । सजूः सहार्थे । फलफली । विक्ली आक्ली एते विकारे । आलोष्ठी देवाली सेवाली शेवाली वर्षाली मसमसा मस्मसा एते हिंसायाम् । सर्वं तं मस्मसाकुरु इति मन्त्रः । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा व्याख्याताः । पांपी करुणविलापे । पांपीकृत्य करुणं विलप्येत्यर्थः । प्रादुः प्राकट्ये । श्रत् शीघ्रार्थे । श्रत्कृत्य । आविः प्राकट्ये । गणत्वे त्वन्येऽपि सङ्गृहीताः । पांपाली संकला केवासी एते हिंसायाम् । वादाली पादाली आलम्बी एते प्राकाश्ये हिंसायां च । इत्यूर्यादयः ।

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

गतिसंज्ञं क्रियायोगे । खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । इतेः परमितिपरं, न तथाऽनितिपरमिति समासे इति खाट्कृत्येत्यत्र संज्ञा न स्यात् । तस्मादितिः परो यस्मात्तदितिपरम्, न तादृगिति समासः । ननु श्रौषट् वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र वौषटा व्यवधानात् श्रौषटोऽनितिपरत्वाद्ग-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तित्वापत्तिः । अव्यवहितपरत्वस्यैव परशब्दमुख्यार्थत्वात् । अन्यथा खाट्कृत्येति निरष्ठीवादित्यादौ गतित्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । मैवम् । अनुकरणत्वसामान्यस्य विवक्षितत्वात् तस्य च व्यक्तिभेदेऽप्यभिन्नत्वादव्यवधानसम्भवात् । गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति प्रयोगनियमपक्षे इति खाट्कृत्येतिप्रयोगवारणार्थमनितिपरमित्युक्तम् । संज्ञानियमपक्षे तु इतिशब्दव्यवधाने गतिसंज्ञाप्रसक्तिविरहान्न कार्यम् ।

आदरानादरयोः सदसती ॥६३॥

क्रमाद्गतिसंज्ञे स्तः । सत्कृत्य । प्राशस्त्यज्ञानं आदरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा असत्कृत्वा । शोभनमशोभनं च कृत्वेत्यर्थः । नन्वादरे सदित्येवास्तु । नचासत्कृत्येति कथं नञ्समासे सति शिष्टत्वात्कृदुत्तरप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वापत्तेः । न च सदसदिति समासे तु सच्छब्दस्य विहितायाः संज्ञाया असच्छब्देऽनुपपत्तेरिति वाच्यम् । तदन्तविधिना तत्संभवात् । नच विशेष्यसन्निध्यभावात्तद्योगः । संज्ञायाः कार्यार्थतया कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात् । प्रकृतं च समासविधौ सुबिति । गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं । गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति । अव्ययपदसंज्ञायां त्वस्य तदन्तविधिः ।

अत्र भाष्यम् । आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यम् । सच्छब्दस्यानादरे वृत्त्यभावात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा । यथा गोःपदसेवितेत्यत्रासेवितं गोःपदशब्दवृत्त्यभावादगोः पदार्थमसेवितग्रहणम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥

अलङ्कृत्य भूषणे किम् । अलङ्कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि योगत्रयं स्वभावात्कृञ्विषयमिति सम्प्रदायः ।

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तर्हत्य मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । हतं त्यक्त्वा गमने उदाहरणम् । परिगृह्य गमने तु प्रत्युदाहरणम् ।

"अन्तः शब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसङ्ख्यानम्"। समासो गतिसंज्ञाप्रयुक्तः । अन्ये उपसर्गसंज्ञाप्रयुक्ताः । गतिसंज्ञा च प्रकृतसूत्रेणैव सिद्धेति विभागः । अन्तर्धा आतश्चोपसर्गे इति अङ् । अन्तर्द्धिः उपसर्गे घोरिति किः । समास उक्तः । अन्तर्हण्यात् हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वम् । अन्तरदेशे इति नारभ्यम् । देशे क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । अयनं चेत्यपि न कर्तव्यम् । कृत्यचः इति सिद्धेः, इति कैयटः । देशे निषेधार्थं सूत्रद्वयमिति हरदत्तः । पक्षद्वयेऽपि अन्तर्णयति, अन्तर्मन्त्राणीत्यादौ णत्वम् ।

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणे इति सप्तमीप्रतिरूपको मनःशब्दश्च इच्छातिशयार्थौ निपातौ । कणेहत्य पयः पिबति । उत्कटेच्छापूर्वकं तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । मनोहत्येत्यप्येवम् ।

कान्ताभिः सह तत्क्रियाविनिमयान्नक्तंचराः कोष्णता–

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भाञ्जि व्यक्तमस्त्राञ्जि जक्षति कणेहत्य व्रणेभ्यः क्षणात् ।
इति मदीयप्रयोगः । श्रद्धेति किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा । सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणः ।

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

पूर्वाधरावराणामिति व्युत्पादितोऽसिप्रत्ययान्तः पुरःशब्द उक्तसंज्ञः । पुरस्कृत्य । नमस्पुरसोर्गत्योरिति सत्वम् । अव्ययं किम् । पुरः कृत्वा । पुःशब्दस्यैव बहुवचनम् ।

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अव्ययमित्येव । अस्तंगत्य । अव्ययं किम् । अस्तं काण्डं क्षिप्तमित्यर्थः ।

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य, अच्छोद्य । अभिगत्य, अभिमुखमुक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ।

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

त्यदादिरदःशब्दोऽनुपदेशे गतिसंज्ञः । अदः कृत्वाऽदः कृतम् । स्वयमेव पर्यालोचने इदम् । अनुपदेशे किम् । परप्रेरणे मा भूत् । अदः कृत्वादः कुरु ।

तिरोऽन्तर्धौ ॥ ७१ ॥

तिरोभूय । अन्तर्द्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो गतेत्यर्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

पूर्वमनुवर्ततेऽतः प्राप्तविभाषेयम् । तिरस्कृत्य तिरःकृत्य । तिरसोऽन्यतरस्यामिति वा सत्वम् । प्रत्युदाहरणे तु न सत्वम् । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । तिरः कृत्वा काष्ठं गतः ।

"लावण्यप्रसरतिरस्कृताङ्गलेखाम्" ।

इत्यादौ सत्वम् । व्याप्तेरेवान्तर्द्धिपदार्थत्वात् तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारादिति वामनः । तदनुरोधात्सत्वविधौ गतिग्रहणाननुवृत्तिरिति माधवः ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

दुर्बलस्य बलाधानमनयोरर्थः । एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा । उपष्टभ्येत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

कृञि वा गतिसंज्ञानि । च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्यात् । यदा तु साक्षाद्भूता रूपान्तरेण क्रियन्ते तदा माभूत् । च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादीति नित्यैव गतिसंज्ञा तेन लवणीकृत्येत्यत्र न मान्तत्वम् । विकल्पसन्नियोगेन गणे तन्निपातनात् । यद्वा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्तादेशः । तथाच पूर्वविप्रतिषेधं विनाऽपि त्रैशब्द्यसिद्धिः । लवणंकृत्य, लवणं कृत्वा, लवणीकृत्येति । च्व्यन्ताच्व्यन्तयोः पाक्षिके मान्तादेशे तुल्यं रूपम् । विकल्पस्य परत्वेऽपि तन्निर्मुक्ते च्व्यन्तस्य नित्यसंज्ञाप्रवृत्तेः । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्यापारे । चिन्ताकृत्य । भद्रा इत्यालोचनप्रशंसामङ्गलेषु । रोचनेति श्रद्धोत्पादप्रशंसयोः । अमेति रहःसाहित्ययोः । आस्था-अद्धा माजर्या वीजर्या जरणक्रियायाम् । माजरुहा वीजरुजेति-रुहिक्रियायाम् । लवणं शीतं उष्णं उदकं आर्द्रं पञ्चानां संज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वनिपातः । मान्तादेशो वा । अग्नौ वशे विकम्पने विकसने प्रहसने संतपने इति सप्तमीप्रतिरूपकाः । प्रादुस् नमस् आविस् । प्रादुसाविसोः ऊर्यादित्वात्प्राप्ते विभाषा । आकृतिगणोऽयम् ॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥

एतौ निपातौ कृञि वा गतिसंज्ञौ । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य मनसि कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानं संयोगः, तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्ये पदे निवचने च ॥ ७६ ॥

कृञि वा गतिसंज्ञानि अनत्याधाने ।

"मध्येकृत्य घैनं धिनोति जलधिः स्वैरम्बुभिर्मेदिनीम्" ॥

इति मुरारिः । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा । एदन्तौ निपातौ । निवचनं वचनाभावः । संज्ञाविरहपक्षेऽपि अस्यैदन्तत्वं निपात्यते इति व्याख्यातारः । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधाने किम् । हस्तिनः पदे कृत्वा शेते ।

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७ ॥

उपयमनं दारकर्मेति केचित् । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । ह-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्तेकृत्य । पाणौकृत्य । उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा स्वर्णं गतो भृत्यः ।

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

चादौ प्राध्वमिति मान्त आनुकूल्यार्थवृत्तिर्निपातः । अयं कृञि नित्यं गतिसंज्ञो बन्धनप्रयुक्तं चेदानुकूल्यम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना तत्करणे तु प्राध्वं कृत्वा ।

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । समासस्य नित्यत्वेऽपि सादृश्यपरत्वाभावे गतिसंज्ञाविरहाज्जीविकादेर्विग्रहे प्रवेशः । अत एव तत्र इवपदप्रयोगोऽपि । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा गतः ।

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोज्याः । छन्दसि परेऽपि । व्यवहिताश्चेति वक्तव्यम् । हरिभ्यां याह्योक आ । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । इह संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये उक्तः । तच्छब्देन प्रादीनुपनिषत्पर्यन्तान् स्वरूपेण परामृश्य धातोः पूर्वं प्रयोज्यमानानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया गतिसंज्ञाया अनेन विधानात् । अत्र च्छन्दसि परेऽपि, व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं, अनितिपरग्रहणं च न कर्तव्यमिति लाघवम् । परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञावारणेऽपि प्रयोगस्यानिवारितत्वात् । ननु संकीर्णप्रयोगदर्शनादेतत्सूत्रमेव नारभ्यम् । भाषायां प्रयोगस्य व्यवस्थितत्वात् । छन्दसि तु परव्यवहितयोरपि प्रयोगस्येष्टत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत्र वार्तिकम् । "उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम्" । वृषभं कूलमुद्रुजम् । ऋषभं कूलमुद्वहम् । अत्र द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे उपसर्जनं पूर्वमिति पर्यायेण पूर्वनिपातः स्यात् । कूलमुद्रुजम्, उत्कूलं रुजमिति भ्रमनिवारणाय सूत्रारम्भात् ।

नन्वेवं सुखेन कटाः क्रियन्ते इति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति खल् । सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्रास्माल्नियमात् कटंसुकराणीत्येव स्यात् । न च खलः खित्करणसामर्थ्यादनव्ययस्य प्राक्प्रयोगे निर्णीते परिशेषात्सोरेव पूर्वप्रयोगः कटशब्दस्य पूर्वप्रयोगे तस्य खित्परत्वाभावात् । सुशब्दे चानव्ययस्येति पर्युदासान्मुमभावात्खित्ववैयर्थ्यादिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्याद्व्यवहितेऽपि मुम्सम्भवात् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाच्च । ईषच्छब्दस्य गतित्वाभावेन ईषदाढ्यम्भव इत्यत्र मुमर्थतया खित्त्वस्यान्यथा सिद्धत्वाच्च ।

अत्राहुः । प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वात्तद्बाधेऽपि न क्षतिः । न च खित्त्वसामर्थ्यादव्ययस्यापि मुम् । प्रतिषेधस्य प्रसक्तत्वात् । धातोः किम् । प्राचिकीर्षदित्यत्र सनः प्राक् प्रयोगो मा भूत् ।

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८१ ॥

रीश्वरात्प्रागयमधिकारः । महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाविज्ञानार्थम् । अर्थमनुगता अर्थेनानुगता वाऽन्वर्था । अन्वितावयवार्थेति यावत् । रूढिरप्यवश्यापेक्ष्या । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । भूते बाहुलकात्कर्तर्यनीयर् । तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तदुक्तं हरिणा—

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथाहि—शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । अत्र न तावदनुभूयते सुखमित्यादिवदनुः क्रियाविशेषद्योतकः । तदननुभवात् । क्रियापदसन्निधानविरहात् । नापि षष्ठीवत्सम्बन्धवाचकः । तस्य द्वितीययैवोक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखतीत्यत्र विपरिमाय लिखतीत्यर्थो यथा विशब्दे मानक्रियाक्षेपस्तद्वत्क्रियाक्षेपकः । कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संहिताशब्दोत्तरद्वितीयया सामान्यरूपेणानुगम्यमानं सम्बन्धं तद्वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया तत्कृतत्वस्य वृष्टौ बोधाद्धेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपेणावच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा सम्बन्धस्य तद्वशेन सम्प्रत्ययात् ।

यत्तु येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति भाष्यम् तत्र क्रियाशब्देन तदुपजनितसम्बन्धविशेष उपचारादुच्यते । आहुरित्यस्य द्योतयन्तीत्यर्थ इति कैयटः । क्वचित्तु उक्तप्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा । यथा सुः पूजायामित्यादौ सोः षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था ॥

अनुर्लक्षणे ॥ ८२ ॥

लक्षणे द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयः । संहितामनु प्रावर्षत् । यद्यपि लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना संज्ञा सिद्धा तथापि वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति हेतुभिन्ने लक्षणे सावकाशा तत्प्रयुक्ता द्वितीया धनेन कुलमित्यादौ सावकाशया हेताविति तृतीयया परत्वाद्बाध्येत । हेतुभूतसंहितोपलक्षितं वर्षणमिति बोधाद्धेतुहेतुमद्भावसत्त्वात् । अत पुनः संज्ञाविधानं तत्सामर्थ्याच्च द्वितीयैव । तदुक्तम् ।

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदे तुना कृते ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ॥ इति ।

न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण गतार्थत्वम् । पुरस्तादपवादन्यायेन तस्य सहयुक्तेऽप्रधाने इत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ।

तृतीयार्थे ॥ ८३ ॥

अत्र द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः । नदीमन्ववसिता सेना । तया सह सम्बद्धेत्यर्थः ।

हीने ॥ ८४ ॥

प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः हरिमपेक्ष्यापकृष्टा इत्यर्थः । उत्कृष्टादेव द्वितीया न त्वपकृष्टात् । शब्दस्वभावात् ।

उपोऽधिके च ॥ ८५ ॥

चकाराद्धीने । उपशब्दः प्राग्वत् । उपखार्यां द्रोणः । खारीतोऽधिको द्रोणः । उभयमस्तीति यावत् । यस्मादधिकमिति सप्तमी । उपहरिं सुराः । पूर्वसूत्रोक्तवदर्थः ।

अपपरी वर्जने ॥ ८६ ॥

स्पष्टम् । अपविष्णोः परिपरित्रिष्णोः संसारः । पञ्चम्यपाङ्ङ इति पञ्चमी । परेर्वर्जन इति द्विर्वचनम् । पञ्चमीकर्मप्रवचनीयाभ्यां द्योतितेऽपि वर्जने वचनसामार्थ्यात्तत्प्रवृत्तेः । वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत इत्यर्थे उपसर्गत्वात्षत्वम् ।

आङ् मर्यादावचने ॥ ८७ ॥

यद्यप्यन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदस्तथाप्यत्र वचनग्रहणसाम-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्थ्यात् परिच्छेदहेतुरुभयमपि गृह्यते । आमुक्तेः संसारः । आकुमारं यशः पाणिनेः । कुमारानपि प्राप्तमित्यर्थः ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभाग-वीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ८८ ॥

एष्वर्थेषु विषयेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः । यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययानामर्थास्तथा लक्षणादयो न प्रत्यादीनाम् । किन्तु पदान्तरवाच्याः सन्तः प्रत्यादीनां उक्तसंज्ञायां विषयत्वेन निर्दिष्टाः । वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् । अत्र वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसम्बन्धविशेषस्यावच्छेदकाः । कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः । तदाख्याने यथा साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यादि । भागे यदत्र मां प्रति स्यादित्यादि । योऽत्र मम भागः स्यात्स दीयतामित्यर्थः । स्वस्वामिभावो द्वितीयार्थः । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा । साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् । भूतं भूतं प्रति पर्यनु वा प्रभुः । सकलभूतानामित्यर्थः । इहेत्थंभूताख्यानेनैव सिद्धौ तु वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादि । इह परिशब्दः क्रियासम्बद्धः । वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पुनरुपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न । न च परिशब्दयोगे पञ्चम्यापत्तिः । तत्र वर्जनार्थपशब्दसाहचर्यात् ।

अभिरभागे ॥ ८९ ॥

भागभिन्ने लक्षणाद्यर्थत्रयेऽभिरुक्तसंज्ञः । वृक्षमभि विद्योतते ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

साधुर्मातरमभि । वृक्षमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम् ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ९० ॥

स्पष्टम् । अभिमन्युरर्जुनात्प्रति । तस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । मुख्यात्किञ्चिन्न्यूनः प्रतिनिधिः । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी ।

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९१ ॥

इह धात्वर्थातिरिक्तार्थविरह एवानर्थकत्वम् । सर्वथाऽनर्थकस्य प्रयोगायोगात् । धात्वर्थमात्रानुवर्त्तित्वात्तु गतिसंज्ञा प्राप्ता तद्बाधायोक्तसंज्ञाविधानम् । तेन कुतोऽध्यागच्छति, कुतः पर्यागच्छतीत्यत्र गतिर्गताविति निघातो न ।

सुः पूजायाम् ॥ ९२ ॥

सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षत्वम् । पूजायां किम् सुषिक्तं किं तवात्र । पेक्षोऽयम् । सुष्टुतिरित्यत्रातिशयमात्रं विवक्षितं न पूजेत्याहुः ।

प्रशंसानुमते पूजाभृशकृच्छ्रसुखेषु सुः ॥ इति पाठात् ।

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९३ ॥

चकारात्पूजायाम् । अतिक्रमणमुचितादधिकानुष्ठानम् । अतिसिक्तम्, अतिस्तुतम् । बहुतरं समीचीनमिति क्रमेणार्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९४ ॥

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः । यद्येतेऽपि शब्दार्था निर्दिश्येरन् तदा पदार्थस्योपादानमनर्थकं स्वपदार्थाऽव्यभिचारात् । सम्भावनाद्युपादानमप्येवम् । तेषामपि पदार्थत्वात् । तथा च सर्पिषोऽपि स्यादित्यत्र स्यादिति पदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात् बिन्दुरूपकर्तृविशेषपरं तदा तत्प्रति अपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदाये वर्तते नावयवे । अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी । प्रार्थनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते प्रकृत्यर्थे भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । इदमेवापिशब्दस्य पदार्थद्योतकत्वम् । तदुक्तम्—

पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे पदार्थ इति ।

एवं चात्र न कर्मप्रवचनीयप्रयुक्ता द्वितीया । सर्पिषो बिन्दुनान्वयो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । संज्ञाफलं तु उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति प्राप्तषत्वाभावः । अथ यदा गतार्थोऽपि बिन्दुशब्दः स्पष्टार्थं प्रयुज्यते तदा बिन्दोर्द्वितीया ऽस्तु । पदान्तरव्यतिरेकेऽपि यः पदार्थः प्रतीयते तस्यैव पदार्थपदार्थतया विवक्षितत्वात् । तद्वाचकपदाभावनियमस्यानभिमतत्वात् । मैवम् । उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात् । शक्त्युत्कर्षप्रकाशनार्थमत्युक्तिः सम्भावनम् । अपि सिञ्चेन्मूलसहस्रं, अपि स्तुयाद्विष्णुम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि सिञ्च, अपि स्तुहि । अन्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तरत्स्वेच्छया कुर्वित्यर्थः । गर्हायां धिग् देवदत्तं अपि स्तुयाद्वृषलम् । समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि । उभयं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गसंज्ञाबाधादुपसर्गात्सुनोतीति षत्वाभावः ।

अधिरीश्वरे ॥ ९५ ॥

स्वस्वामिभावे द्योत्येऽधिरुक्तसंज्ञः स्यात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः । यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोः पर्यायेण सप्तमी वक्ष्यते ।

विभाषा कृञि ॥ ९६ ॥

अधिः कृञि वोक्तसंज्ञः । ईश्वरे इत्यनुवर्तते । पूर्वेण प्राप्ते विभाषेयम् । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । विनियोक्तुः ईश्वरत्वावगमात्कर्मत्वाद् द्वितीया । इह गतिसंज्ञाया बाधितत्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न । मामधि कृत्वेत्यत्र प्रादिसमासो न । कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । पक्षेऽधिकृत्य ।

लः परस्मैपदम् ॥ ९७ ॥

आदेशापेक्षा षष्ठी । लस्यादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाबाधार्थमिहानयोरारम्भः । नचैवं पुरुषसंज्ञाभिः शतृक्वसोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा बाध्येतेति वाच्यम् । सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणेन परस्मैपदसंज्ञायाः पुरुषसंज्ञाभिर्बाधो नेति ज्ञापनात् । ज्ञापकस्य च सामान्यापेक्षत्वादात्मनेपदसंज्ञयाऽपि समं पुरुषसंज्ञानां समावेशः । अन्यथा परस्मैपदे सावकाशानां तासामनवकाशया

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तया बाधप्रसङ्गात् ।

तङानावात्मनेपदम् ॥९८॥

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः । आस्ते, आसीनः, चक्राणः । आनपदेन शानन्चानशोर्न ग्रहणम् । लादेशत्वाभावात् । तेन तौ परस्मैपदिभ्योऽपि भवतः । अत एव लोलमानादयश्चानशीति वामनः । स्मराग्नौ जुह्वाना इति सौन्दर्यलहरी । रसमानसारमेनेति माघः । एतेन तं पश्यते निःकलं ध्यायमान इति आथर्वणश्रुतिरपि व्याख्याता ॥

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥९९॥

प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । तेन पदद्वये षट् त्रिकाः षडेव संज्ञा इति यथासंख्यनिर्वाहः । सूत्रत्रये महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । इह त्रीणित्रीणीत्येकपदम् । द्वे वेति हरदत्तः । अवान्तरपदसंज्ञायां सत्यामपि समुदायपदसंज्ञामाश्रित्य संहितैकपदस्य प्रवृत्तिः । अन्यथा समासेऽपि पृथक्छेदः स्यात् । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगस्याप्यापत्तिश्चेति कौस्तुभः ।

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥१००॥

तानीति पुरुषसंज्ञाभिः समावेशार्थम् । अन्यथा पुरुषत्र-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चनसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । ततश्चाडुत्तमस्येत्यादि कार्यं पक्षे न प्रवर्त्तेत । लब्धप्रथमादिसंज्ञकानि त्रीणि त्रीणि एकशः क्रमेण एकवचनादिसंज्ञानि स्युः । एकश इति प्रथमान्ताद्वीप्सायां शस् । येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादेन शसैव वीप्साया उक्तत्वान्न द्विर्वचनम् ।

यत्तु एकैकश इति प्राञ्चः । तदशुद्धम् । यत्तु एकैकशो ददाति इति भाष्यप्रयोगात्तदपि साधिवति । तन्न । यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवतीत्युपक्रम्य भाष्ये तथा प्रयुक्तत्वात् । अल्पार्थेऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्माद्बह्वल्पार्थादिति शसिति कैयटव्याख्यानाच्च । संख्यैकवचनाच्चेति शस एव वीप्सायां विधानात् इति दीक्षिताः ।

वस्तुतस्तु । एकां कपिलां एकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वेति भाष्यप्रयोगात्प्रत्येकमिति कैयटेन तद्व्याख्यानाच्च स्वार्थिकोऽपि शस्प्रत्ययोऽस्ति । एवं च एकैकशो युवजनमिति गोवर्धनाचार्यप्रयोगः । ऐकैकश्येनेति बाधलक्षणे शास्त्रदीपिकादिप्रयोगाश्च सङ्गच्छन्ते इति नव्याः ।

सुपः ॥ १०१ ॥

सुपस्त्रीणि त्रीणि क्रमादेकवचनादिसंज्ञानि स्युः । इहान्वर्थत्वमाश्रित्य द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति त्याज्यम् । एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि उपसर्जनकर्मप्रवचनीयादिसंज्ञावद्यथासम्भवमन्वर्थतायाः सुवचत्वादित्याहुः । एकत्वे द्विवचनं लक्षणयापि न साध्विति ज्ञापनार्थं तदिति नैयायिकाः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विभक्तिश्च ॥१०२॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थश्चकारः। तिङां विभक्तिसंज्ञा तु न विभक्तौ तुस्मा इत्येत्वप्रवृत्त्यर्थम्। सुपां तु सदाद्यत्वाद्यर्थमपि।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥१०३॥

लकारेण समानाधिकरणे युष्मदि प्रयुक्तेऽप्रयुक्तेऽपि मध्यमः स्यात्। त्वं पचसि। त्वं दृश्यसे। कर्तृकर्मणोः क्रमेण लकारः। तद्विशेषबोधकत्वात्त्वं शब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यम्।

नैयायिकास्तु कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वाभावात् उभाभ्यां धर्माभ्यां एकधर्मिबोधकत्वरूपं न प्रकृते सामानाधिकरण्यम्, नीलो घट इत्यादिवत्। किन्तु तिङर्थसंख्याविशेष्यबोधकत्वरूपमेवेत्याहुः। समानाधिकरणे किम्। त्वां पश्यति। त्वया दृश्यते। आद्ये कर्तरि लकारः। त्वामिति कर्म। अन्त्ये कर्मणि लकारः। त्वयेति कर्तेति सामानाधिकरण्याभावः। अत्वं त्वं भवति त्वद्भवति इत्यत्र तु न मध्यमः। प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायामपि प्रकृतेरेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वात्प्रकृत्याश्रयस्य प्रथमस्यैव प्रवृत्तेः। यदग्ने: स्यामहं त्वं, त्वं वा अहं स्या इति मन्त्रप्रयोगात्। भवान्करोतीत्यत्रापि न मध्यमः। अलिङ्गः सम्बोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः। सलिङ्गः संबोध्यासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति वैषम्यात्। न च युष्मदः सम्बोधनैकविषयत्वे तस्मात्सम्बोधन एव प्रथमापत्त्या आम-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न्नित्याद्युदात्तत्वं पदात्परत्वे निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिपदिकार्थे एवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्रं तदाधिक्यार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

केचित्तु तत्रेष्टापत्तिमाहुः । पठन्ति च ।

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ॥
युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ।
युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसौ ॥ इति ।

तन्न । उक्तयुक्तिविरोधात् । युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थः, यूयं पात स्वस्तिभिः इत्यादौ पादादावप्यन्तोदात्तत्वस्य । ये देवा यूयमिदापयस्थेत्यादौ पदात्परत्वेऽप्यनिघातस्य दर्शनाच्चेत्यन्ये ।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०४ ॥

मन्यधातुरुपपदं यस्य तस्मिन् धातौ प्रकृतिभूते मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात् स चैकवत्स्यात् । मन्तॄणां भेदेऽपि एकवचनमेव स्यादिति यावत् । अन्वाचये चकारः । तेनैकवचनेऽपि प्रधानशिष्टौ मध्यमोत्तमौ प्रवर्तेते । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । सत्यप्योदने परिहासार्थं प्रतारणम् ।

किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमाम् ।
विहरिष्ये इति मन्यसे इत्यर्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एहि मन्ये राजपुत्र जामदग्न्यं विजेष्यसे ।

इति भवभूतिः । एतं एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे इत्यादि । भोक्ष्यावहे इति मन्येथे, भोक्ष्यामहे इति मन्यध्वे । युष्मदीत्यनुवृत्तेर्नेह । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति । श्यना निर्देशान्नेह । एहि मनुषे रथेन यास्यामीति । प्रहासे किम् । तत्त्वकथने मा भूत । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरिति ।

अस्मद्युत्तमः ॥ १०५ ॥

स्पष्टम् । अहं पश्यामि, दृश्ये वा । युष्मदस्मद्भ्यां समानाधिकरण्यत्वे परत्वादुत्तम एव । अहं च त्वं च वृत्रहन् संयुज्याव सनिभ्य आ ।

शेषे प्रथमः ॥ १०६ ॥

मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः स्यात् । देवदत्तः पचति ॥

परः सन्निकर्षः संहिता ॥१०७॥

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः । प्रदेशाः संहितायामित्यादयः । यावता समयेन उत्सर्गतो वर्ण उच्चार्यते तदधिकव्यवधानाभाव एवातिशयः । न चैवं मध्यमायां विलम्बितायां च वृत्तौ संहितासंज्ञा न स्यादिति वाच्यम् । वृत्तिमात्रे सन्निकर्षसाम्येऽपि नैरन्तर्योच्चारणात् । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालो मध्यमायामधिको विलम्बितायामधिकतर इत्येतावता विशेषात् । प्राकृतवैकृतभेदेन ध्वनीनां भिन्नत्वात् । वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिरिति ध्वनिभेदेन वृत्तिभेदात् । हस्तिद्वयस्य मशकद्वयस्य च संयोगसाम्येऽपि हस्तिनोर्बहुदेशव्यापकत्वं मशकयोःस्वल्पदेशव्यापकत्वमितिवत् ।

अथवा शब्दाविरामः संहिता । यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा तत्संपत्तेः । एवं च मध्यमादावपि न दोषः । नचैवं वर्णानां भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्ने स्मारितवर्णानन्तरोत्पन्नप्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाबाधप्रसङ्गः । वर्णान्तरानुच्चारणे वृक्ष इत्यादौ सावकाशयाऽवसानसंज्ञया निरवकाशायाः संहितासंज्ञाया बाधानुपपत्तेः ।

अथवा सर्वत्र विरामसद्भावात् अवसानसंज्ञायां विशेष आश्रयणीयः । शब्दार्थयोर्यत्र विरामस्तत्रावसानसंज्ञा । अत्र तु सत्यपि विरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वाऽविरामान्न तथा ।

यद्वा ह्रादाविरामः संहिता । प्रयत्नविशेषजन्यो विरतेऽपि वर्णेऽनुरणनरूपोऽन्यवर्णोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो ह्रादः ।

अथ वर्गाणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संज्ञा न स्यात् । ततश्च कुक्कुट इवायमिति कनो लुब्मनुष्ये इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानमित्याद्युदात्तत्वम् । शिष्टमनुदात्तम् । तत्र संहिताधिकारीयमुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीत्यत्र चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात्स्वरितत्वानुपपत्तिः । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्यवर्तिनोऽकारस्यापि घोषवत्तयोपलम्भात् । एकजपाकुसुमरूपेण स्फटिकद्वयस्याप्युपरागदर्शनात् । सन्निधिसत्त्वे एकस्यैवानेकस्यापि ह्रादेन प्रच्छादनसम्भवात् ।

यद्वा वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवं-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हितं पौर्वापर्यं संहिता । तेन मध्यमायां विलम्बितायां च परसन्निकर्षाभावेऽपि संज्ञा । यद्यपि युगपदुत्थितानां पौर्वापर्यं वर्णानां च यौगपद्यं तथापि बुद्धिनिबन्धन एव सन्निकर्षादिव्यवहारः । तदुक्तम्—

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वन्नीतिः ।
शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

तननं तत् सास्ति यस्याः सा ततवती सकलविषयव्यापिनी बुद्धिर्यस्य । तन्वन्नीतिरिति पाठे शत्रन्तस्य प्रयोगः । अर्थः पूर्ववत् ।

विरामोऽवसानम् ॥ १०८ ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः । प्रदेशा वावसाने इत्यादयः । इहाभावोऽवसानमिति केचित्पठन्ति । न चाभावस्य पूर्वपरभावानुपपत्तिः । वर्णन्यायेन बुद्धिकल्पितस्य तस्योपपत्तेः । यद्वा विरम्यतेऽनेनेति करणे घञ् इति चरमवर्णः संज्ञी । खरवसानयोरित्यत्रापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः । अवसाने च रेफे स्थानिनीति ।

वार्तिककारस्त्वाह । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति । उक्तसूत्रद्वयं नारभ्यमित्यर्थः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकम् ।

पादोऽध्यायश्चायं समाप्तः ॥

सद्विद्वत्पदवाक्यमाननिगमाकूपारपारंगम—।
श्रीलक्ष्मीधरलब्धबोधजनुषा विश्वेश्वरेणोदिते ॥
श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ सुधिषणैरध्यायमध्यायतं ।
ध्यायं ध्यायमिहाभिधेयमधुना शोधाय धीर्धीयताम् ॥ १ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

पदसम्बन्धी विधिः समर्थाश्रितो बोध्यः । समर्थपदस्य तदाश्रिते लाक्षणिकत्वात् । विधिपदं कर्मसाधनम् । उपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । विध विधाने इत्यौणादिके इप्रत्यये त्वाद्युदात्तो विधिशब्दः । अयं त्वन्तोदात्त इति विशेषः । अत्र एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः । व्यपेक्षासामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः पक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति तृतीयः पक्षः । एवं परिभाषायामपि त्रय इति षट् पक्षाः । तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषेति सिद्धान्तः । इतरे पूर्वपक्षा इति स्थितमाकरे । अन्यतरस्य द्वयोर्वा सुबन्तत्वे यः प्रवर्तते स पदविधिः ।

मीमांसकास्तु पदत्वप्रयोजकसाधारणमेव पदविधित्वं तेन व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेत्यत्र व्रीहियवयोर्न समुच्चयः । साकाङ्क्षत्वेऽसामर्थ्येन ततस्तृतीयानुपपत्तेः । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञेति तृतीयाविधेरपि पदसंज्ञाप्रयोजकतया पदविधित्वेन समर्थपरिभाषाविषयत्वादित्याहुः ।

तदसत् । शब्दान्तरान्वयाकाङ्क्षायामेवासामर्थ्यात् । अन्यथा समुच्चयाभावेऽप्यवघातादिसाकाङ्क्षत्वेन तृतीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नीलं घटमित्यादावपि विभक्त्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नीलसाकाङ्क्षतया ऋद्धस्य राजपुरुष इतिवदसामर्थ्यात् । मन्मते तु

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पदविधित्वविरहान्न परिभाषोपस्थानमिति वैषम्यम् । अत एव सन्सूत्रे उपसर्गार्थविशिष्टधात्वर्थस्य कर्मत्वमिति पक्षे उपसर्गमाकाङ्क्षत्वेऽपि धातोः सन्प्रत्ययः । पदविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र तु सुबन्तात् क्यज्विधानेन तस्य पदविधित्वान्न दोष इत्युक्तं भाष्ये । त्वद्रीत्या तु सन्प्रत्ययान्तात्तिङुत्पत्तौ पदसंज्ञेति तस्यापि पदविधित्वमस्त्येवेति समर्थपरिभाषोपस्थाने तद्विरोधापत्तिर्दुर्वारा ।

एतेन विशेषणत्वस्यान्ययोगव्यावृत्तिं विनाऽसम्भवेन द्रव्यान्तरसापेक्षत्वे विशेषणत्वस्याप्यनुपपत्तौ एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यानुपपत्तेरित्यपि निरस्तम् । अन्ययोगव्यावृत्त्यैव विशेषणत्वस्वीकारे दण्डी पुरुष इत्यादेरनुपपत्तेः । स्वायोगव्यावृत्तिमात्रविवक्षायां तु समुच्चयेऽप्यदोषात् । अत एव 'यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्' इत्यत्र बृहद्रथन्तरसाध्यपृष्ठयोज्योतिष्टोमे विकल्पेऽपि स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यानपायाद्विशिष्टस्य यागस्याग्रतायां निमित्तमिति सिद्धान्तः । व्रीहिभिरित्यादौ तु व्रीहिजन्यत्वयागत्वयोः सामानाधिकरण्यमात्रस्य विधिबोध्यत्वात् । यवजन्यत्वसामानाधिकरण्यस्यापि शास्त्रान्तरेण बोधे उभयत्र विजातीययागत्वमेव जन्यतावच्छेदकं कल्प्यते तृणारणिमणिन्यायात् ।

सामर्थ्यं च न परस्परान्वययोग्यार्थकत्वं भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येत्यादावतिव्याप्तेः । किन्तु तदर्थान्वितार्थबोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं । तत्र तु राज्ञो भार्यापदार्थेन सहैवान्वयबोधे तात्पर्यं नतु पुरुषेणेति न दोषः । एतच्च वाक्ये व्यपे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्षासामर्थ्ये च एकार्थीभावपक्षे समुदायस्यैव विशिष्टार्थशक्तिस्वीकारेणैतादृशसामर्थ्याभावात् । तत्र चेत्थमुपपत्तिमाहुः । राजपुरुष इत्यादौ पदद्वयस्य स्वार्थपरत्वे वाक्यवद् वृत्तावपि विशेषणान्वयः स्यात् । एवं पुत्रीयति, कुम्भकार, औपगव इत्यादावपि बोध्यम् । न च सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनान्न तदापत्तिः । वचनेन तन्निवारणे गौरवापत्तेः । उक्तरीत्या तु समुदायस्य विशिष्टार्थशक्ततया तदेकदेशे राजादिपदार्थे विशेषणान्वयानुपपत्तेः सिद्धौ उक्तवचनस्य न्यायप्राप्तानुवादकत्वमात्रस्वीकारेण लाघवात् । श्वशुरपदजन्योपस्थितौ पितृविशेषणत्वेनोपस्थितायां भार्यायां सुशीलाया इत्यादिविशेषणानन्वयात् । एवं धवश्च खदिरश्चेत्यादौ इव समासेऽपि चकारप्रयोगापत्तिः । समासस्यैव तादृशविशिष्टार्थपरत्वे तु उक्तार्थतया तदनापत्तेः । नच मयापि तादृशार्थे निरूढलक्षणास्वीकारान्न तदापत्तिरिति वाच्यम् । शक्तेरेव तावता स्वीकर्तुमुचितत्वात् । समासे चित्रगुरित्यादौ यत्पदप्रयोगापत्तिश्च, प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ कर्तृप्रत्ययान्तप्राप्तपदे कर्तुः प्रत्ययार्थतया प्राधान्यापत्तौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो ग्राम इत्यर्थासम्भवश्चेति ।

अन्ये त्वाहुः । राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणया राज्ञः पदार्थैकदेशतया तत्रापि विशेषणान्वयस्यापादयितुमशक्यत्वात् । वस्तुतो विशेषणत्वेनोपस्थितस्येतरपदार्थानन्वये निराकाङ्क्षत्वं बीजम् । ततश्च रक्तः पटो भवतीत्यादाविव ऋद्धस्येत्यादिसमभिव्याहारे उत्थाप्याकाङ्क्षयाऽन्वयसम्भवादसाधुत्वज्ञापनार्थं सविशेषणानामिति वचनमावश्यकम् । अतोऽलुक्समासस्थलेऽपि न दोषः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्तु नप्ता सुन्दरः, घटो नित्य इत्यादौ विना लक्षणां सुन्दरनित्ययोः पुत्रे घटत्वे चान्वयमादाय साधुतावारणाय पदार्थैकदेशान्वये वाक्यस्यासाधुतायाः सामान्यत एव निर्णयः । किञ्च वार्त्तिकात्तादृशप्रयोगस्य साधुत्ववारणेऽपि शाब्दबोधस्तादृशप्रयोगाद्दुर्वारः इति शक्तिस्वीकार इति ।

तदसत् । चैत्रस्य नप्तेत्यादेरपि असाधुत्वापत्तेः । बोधस्य भ्रान्त्यापि सम्भवेन शक्तिस्वीकारेण तस्य दुर्वारत्वाच्च ।

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियन्त्रितम् ।
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥

इत्यभ्युपगमात् । नच घटो नित्य इत्यादेर्विनापि लक्षणां घटत्वे नित्यत्वान्वये साधुत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । आकाङ्क्षाविरहादेव तथानवबोधात् । विशेष्यतया पदार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । क्वचित्तु स्वारसिकानुभवबलेनागत्या पदार्थतावच्छेदकेऽप्यन्वयार्थमवच्छेदकतया पदजन्योपस्थितेरपि हेतुत्वकल्पनात् । अत एव घटः कर्मत्वमित्यादौ नासाधुत्वव्यवहारः ।

यत्तु शब्दकौस्तुभे ध्रुवमपाये इति सूत्रे उक्तं आनयनयोगाद्घटस्य, कृतियोगादानयनपदस्य च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गस्तत्रादिदं वाक्यमसाध्वेवेति । तदसत् । घटानयनयोरन्वयस्यात्रानभिमतत्वात् । घटस्य कर्मत्वे तस्य वाऽऽनयनेऽन्वयस्यापाद्यत्वात् । चकारप्रयोगापादानमप्यनर्हम् । समुच्चयविशिष्टघटादिलक्षणयैवोपपत्तेः । अतिरिक्तशक्तिस्वीकारापेक्षया लक्षणाया एव युक्तत्वात् । यत्तद्प्रयोगस्याप्यनापत्तिः । विग्रहे तथात्वेऽपि समासे गोपदस्य चित्रगवीस्वामिलक्षकतया स्वामिप्राधान्यसिद्धौ समासे तत्प्रयोगे प्रयोजनाभावात् । चित्रा गावो यस्येति विग्रहे गवापेव वि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शेषतया समासार्थावबोधकत्वं विग्रहस्य कथं स्यादिति य-च्छब्दार्थस्य स्वामिनस्तच्छब्देन विशेष्यतासंपादनार्थमेवोद्देश्य-विधेयभावविधया यत्तत्पदयोः प्रयोगात् । ननु गोपदस्य गोस्वा-मिलक्षणायां चित्रापदार्थानन्वयः । गोःपदार्थैकदेशत्वात् । नापि चित्रापदस्य चित्रास्वामिनि सा । गोपदार्थानन्वयादिति चेत् ।

अत्र वटेशोपाध्यायाः । वाक्ये एव लक्षणा नच चित्रा गौर्य-स्येति विग्रह एव लुप्तस्मृतयत्पदार्थस्तत्रानयनादिक्रियान्वयी तत्र चित्रगोसम्बन्धितयैवोपस्थितेः कर्मत्वान्वयानुपपत्तेः । नच नि-र्विभक्तिकमेव यत्पदम् विग्रहे । विग्रहवाक्यस्यान्वयाबोधकत्वा-पातात् । न च चित्रा गौर्यस्य तमानयेति वाक्यार्थः । तथाऽन-नुभवात् । नच यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत्पदोपस्थितिः, अध्याहारप्र-सङ्गादित्याहुः । अत एव गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ वा-क्ये एव लक्षणा । गभीरनद्योः परस्परमन्वयबोधानन्तरं व-स्तुगत्या गभीरनदीसम्बन्धितीरं तीरत्वेन रूपेण तत्र लक्ष्यते । परस्परान्वयबोधं विना विशिष्टार्थे वाक्यज्ञाप्यत्वाभावेन स्व-ज्ञाप्यसम्बन्धरूपलक्षणायास्तीरे ज्ञातुमशक्यत्वात् । अत एव सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति वाक्ये वस्तुगत्या विशिष्टवाक्यार्थसम्ब-न्धि शुद्धं ब्रह्म लक्ष्यते इति वेदान्तविदः । एवमर्थवादादि-वाक्येऽपि प्राशस्त्यादिलक्षणास्तन्त्रान्तरे स्पष्टाः । एवमिहापि चित्रागवोरभेदान्वयबोधोत्तरं स्वज्ञाप्यगोसम्बन्धिनि चित्रगो-स्वामित्वरूपेण लक्षणा नतु स्वामित्वेन देवदत्तत्वेन वा । विशि-ष्टानुभवानुरोधात् । देवदत्तादिपदेनैव तल्लाभाच्चेति बोध्यम् ।

मणिकृतस्तु गभीरायां नदीति भागे लक्षणा, नद्यामि-त्यन्ते वा । नाद्यः । तस्य अप्रकृतित्वेन तदर्थे सुबर्थानन्वयात् । नान्त्यः । अत एव, सुबर्थे सुबर्थानन्वयाच्चेत्याहुः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्ये तु समुदायस्य लक्ष्यार्थवत्त्वेन नामत्वान्नाद्यो दोषः । सुप्सुपार्थयोरनन्वयेऽपि समुदितवाक्यार्थस्यातथात्वेन न द्वितीयोऽपि । नचात्र वाक्यस्यासुबन्तत्वेन लक्ष्यार्थबोधकत्वानुपपत्तिः । अर्थवत्त्वेन तस्य नामत्वेऽपि तीररूपस्य तदर्थस्य नाभेदेन क्रियान्वयोऽयोग्यत्वात्, नापि भेदेन अव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । तीरवृत्तावेव लक्षणास्वीकारेण वाक्यस्य द्वितीयान्तत्वसम्भवेनाभेदान्वयस्य क्रियायां सम्भवात् । गभीरया नद्या वृक्षा जनिता इत्यादौ द्वितीयान्तत्वानुपपत्तावपि नदीत्याद्यन्त एव लक्षणास्वीकारान्नासाधुत्वानन्वयौ । एषैव रीतिरर्थवादवाक्येऽपि लक्षके बोध्या । तत्रापि हि क्रियायामेवान्येषामिव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यस्यापि प्रथममन्वयः । पश्चादेव धात्वर्थे इत्याहुः ।

तत्रेदं चिन्त्यम् । तथापि समुदायस्य प्रत्ययत्वमनुपपन्नं यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तस्यैव प्रकृतित्वात् । समुदायस्य लक्ष्यार्थवत्त्वेऽपि नामत्वमनुपपन्नम् । नदीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वेनाप्रत्यय इति पर्युदासात् । न च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणमिति परिभाषया नदीशब्दस्यैव तेन पर्युदासो न विशिष्टस्येति वाच्यम् । तथापि अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति पदद्वयसमुदायस्य नामत्वानुपपत्तेः । न च लक्षणायाः पदद्वयवृत्तित्वादर्थवत्समुदायत्वं नास्त्येकस्यैव समुदायस्यार्थवत्त्वादिति वाच्यम् । तथापि द्वयोरर्थवत्त्वानपायात् । अन्यथा वाक्यार्थस्य लक्षकत्वपक्षे विशिष्टार्थस्य समुदायप्रतिपाद्यतया वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेरपरिहार्यत्वात् । अत एव द्योत्यवाच्याभ्यामर्थाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वादुक्तनियमेन संज्ञानिषेधः स्या-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दिति भाष्यादिशङ्का संगच्छते । अन्यथा गभीरायामित्यत्रत्य-विभक्तेः प्रातिपदिकावयवतया लोपप्रसङ्गाच्च । एतेन गभीरया नद्येत्यादिकमपि निरस्तम् । अत एव द्वितीयोऽप्यपास्तः । नद्यामित्यत्रापि तत्र विभक्तिलोपप्रसङ्गस्याधिक्यात् । अर्थव-त्त्वसत्त्वेन तत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसक्तेः । तत्र क्रियाविशेषण-तया द्वितीयान्तत्वस्वीकारेण भवता नामत्वस्वीकाराच्च । आस्ता-मप्रकृतमेतत् ।

अन्ये तु अस्तु विनिगमनाविरहाद्बहुव्रीहौ पदद्वयेऽपि लक्षणा तथापि न शक्तिकल्पनं गौरवादिति वदन्ति ।

नव्यास्तु गोपदे एव विशिष्टार्थलक्षणा । अत एवार्धपि-प्पली, उपकुम्भमित्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानेऽपि षष्ठीतत्पुरुषाव्ययी-भावादावुत्तरपदस्यैव पिप्पल्यर्धादौ लक्षणा, पूर्वपदं तु तात्पर्य-ग्राहकं तदर्थस्योत्तरपदलक्ष्यस्य विशेष्यत्वाच्च प्रवादनिर्वाह इत्या-स्थीयते । एतेन गोपदस्य गोस्वामिलक्षकतायां एकदेशे गवि चित्रान्वयो न स्यादित्यपास्तम् । न च चित्रपदे विशिष्टलक्ष-णामादाय विनिगमनाविरहः । तस्य गुणवाचकतया तल्लक्षणायाः परम्परासम्बन्धरूपतया गुरुत्वात् । एतेन अषष्ठ्यर्थबहुव्रीह्यन्त-र्गतानां प्राप्तादिपदानामपि कर्त्रादिवाचकत्वेन साक्षात्सम्बन्ध-सत्त्वाद्विनिगमकाभाव इत्यपास्तम् । तथापि तेषां सामान्यरूपेण द्रव्यवाचकत्वम् । उदकादिपदानां तु विशिष्येति सम्भवात् । शूरादिपदानां गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वनियमेऽपि प्रकृते चि-त्रादिपदानामपि तथात्वेनाविशिष्टत्वात् शूरगुरित्यादावपि वि-निगमकस्य सुस्थत्वाच्च । केवलगुणवाचकत्वाभावमात्रस्याकिञ्चि-त्करत्वात् । उत्तरपदे लक्षणायां प्रत्ययसंनिधानलाभाच्च । न-चानेकेषां सुबन्तानामन्यपदार्थपरत्वे बहुव्रीहिविधानादेकमात्रपद-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यान्यपदार्थपरत्वे तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यग्राहकत्वा-
दिना तदुपयोगस्य मणिकारादिभिरुक्तत्वात् । अन्यथा समा-
सस्यानेकपदत्वाभावात्तच्छक्तौ तत्रापि तद्विरोधतादवस्थ्यात् ।

यत्तु घटादिपदेऽपि प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्भवात्प्रत्ययांश-
स्य जातिविशेषादौ लक्षणेति कल्पयितुं शक्यतया समुदायश-
क्तिविलयोपपत्तिरिति । तन्न । यौगिकार्थे समुदायशक्तिविलोप
आपाद्यते, रूढ्यर्थे वा । नाद्यः । इष्टापत्तेः । नान्त्यः । तत्रा-
वयवार्थसम्बन्धाभावात् । बहुव्रीहेरपि यदि देवदत्तत्वादि शक्यता-
वच्छेदकं तदैव घटपटादिसाम्यं स्यात्, नत्वेवमस्ति बोधयोर्वै-
लक्षण्यस्य सर्वसंमतत्वात् । नच चित्रगवीस्वामित्वविशिष्टदेव-
दत्तत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं देवदत्तादिपदं च तात्पर्यग्राह-
कमिति वाच्यम् । नानार्थत्वापत्तेः । अन्यपदार्थ इत्यनुशासन-
विरोधात् । देवदत्तादिपदस्यैव सर्वमर्थो बहुव्रीहिस्तात्पर्यग्राहक
इत्यापत्तेश्च । अत एव भाष्यकैयटयोः पदार्थाभिधानेऽनुप्रयो-
गानुपपत्तिरभिहितत्वात् । यथा चार्थे द्वन्द्व इत्यभिधानाद् द्वन्द्वे च-
कारस्याप्रयोगस्तथा देवदत्तपदार्थस्य समासेनाभिहितत्वाद्देवदत्ता-
दिपदप्रयोगो न स्यात् । इति पूर्वपक्षयित्वा नत्वाऽनभिहितत्वादित्य-
नेन सामान्यार्थस्य समासेनाभिधानेऽपि विशेषस्यानभिधानात्
विशेषप्रतिपत्त्यर्थं देवदत्तादिपदप्रयोग इति सिद्धान्तितम् । तथा
च चित्रगवीस्वामित्वप्रकारकबोधत्वमेव चित्रगुरिति समुदाय-
शक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकम् । एवं च तार्किकादीनां गोपद-
लक्षणाज्ञानस्येति विशेषः । अत एव मीमांसावार्तिके ।

भवेतां यदि वृक्षस्य वाजिकर्णौ कथंचन ।
अक्लृप्तां समुदायस्य शक्तिं को जातु कल्पयेत् ॥

इत्युक्तम् । अर्थवदित्यादिसूत्रानुरोधेनाव्युत्पत्तिपक्षस्यात्र-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्याभ्युपेयतया समुदायशक्तिलोपापत्तेरनुचितत्वाच्च । कस्य शब्दस्याव्युत्पन्नत्वमित्यपेक्षायां च यत्रावयवार्थमादाय न तत्पदजन्यबोधोपपत्तिस्तस्येति विनिगमकस्य स्पष्टत्वात्, प्रकृतिभागप्रत्ययभागयोर्घटते घट इत्यादौ व्यभिचारेण घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधानुपपादकत्वात् । एतेन पङ्कजपदप्रतिबन्दिरपास्ता । तत्र पद्मत्वप्रकारकबोधार्थमेव समुदायशक्तिस्वीकारात् ।

यत्त्वेवमपि तत्र विभक्त्यर्थान्वयानापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः उत्तरपदोत्तरं प्रत्ययविधानाभावेन तदर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादिति तत्तुच्छम् । प्रकृतित्वं हि अङ्गत्वमेव । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति वचनात् । तथा च समासोत्तरं विभक्तिविधानात् । एकस्य तात्पर्यग्राहकत्वमपरस्य लक्षकत्वमिति वैषम्यसत्त्वेऽपि लक्ष्यार्थे प्रकृत्यर्थत्वानपायात् । एतेन समासोत्तरं विभक्तिर्न स्यादित्यपि निरस्तम् ।

अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । समासग्रहणादेव प्रातिपदिकसंज्ञा । नन्वेवं तस्य नियमार्थत्वाभावे कृत्तद्धितेतिसूत्रेण मूलकेनोपदंशमिति समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञापत्तिः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्मैवम् । अनेन हि किमापाद्यते, समुदायोत्तरं विभक्तिर्वा, समुदायोत्तरं विभक्तिलोपो वा । नाद्यः । इष्टापत्तेः । अन्यथात्वेन लोपस्य सुलभत्वात् । न द्वितीयः । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति सूत्रे तृतीयाग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । उपदंशस्तृतीयायामित्यस्य णमुल्मात्रविषयकत्वेन अमैवाव्ययेनेति सूत्रेणैव समाससिद्धेः । तद्धि पक्षे तृतीयाश्रवणार्थम् । तत्रापि लोपे तु किं विकल्पेन ।

वस्तुतस्तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य केवलस्य च ग्रहणम् । अन्यथा कष्टश्रित इत्यादौ द्वितीयाश्रितेति समासो न स्यात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथा च केवलस्य कृदन्तस्य कारकपूर्वस्य च प्रातिपदिकसंज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्। इति नात्र तत्परिभाषोपस्थानमिति तत्रैव विपश्चितमित्यास्तां तावत्। एतेन ऽयङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यत्राङ्गानुवादेन त्रित्वविधिर्न सम्भवति। समासे एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गात्। एकं हि पदं उद्देश्यकं विधायकं वा युक्तम्। नत्वेकोद्देशेनापरविधानमिति सिद्धान्तविरोध इत्यपास्तम्। उत्तरपदलक्षणायां एकपदार्थत्वस्य सुलभत्वात्।

वस्तुतो बहुव्रीहावेवोत्तरपदे लक्षणा उपकुम्भमर्थपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदार्थस्य कुम्भसमीपपिप्पल्यर्धादेर्विभक्त्यर्थे प्रातिपदिकान्तरार्थे चान्वयो नानुपपन्नः। तादृशबोधे तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावस्य प्रातिपदिकान्तरार्थभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकयोस्तादृशसमस्तपदपदान्तरयोः समभिव्याहारस्यापि पृथगाकाङ्क्षात्वकल्पनादित्यभिनवः [illegible]। समासग्रहणस्य विध्यर्थतया तदुत्तरं विभक्तेः सौलभ्यात्। न च तत्रोद्देश्यविधेयभावेन बोधः स्यादिति वाच्यम्। उद्देश्यविधेयभावावच्छिन्नविषयतया शाब्दे समासानन्तर्गतपदद्वयजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात्। एतेन राजपुरुषः सुन्दरः, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् इत्यादौ च तथान्वयो न स्यादित्यपास्तम्। उद्देश्यविधेययोर्द्वयोः समासानन्तर्गतत्वस्य विवक्षितत्वात्। एतेन वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यादिषु बाधशङ्का निरस्ता। शाब्दे पूर्वनिर्दिष्टस्योद्देश्यत्वं चरमनिर्दिष्टस्य विधेयत्वमिति नियमस्य सर्वसंमतत्वाच्च। वृद्धिसूत्रे च दर्शितमेतदित्यास्तां विस्तरः। तस्मादयमत्र भाष्याभिप्रायः। राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजा षष्ठ्यर्थे सम्बन्धे, स चाश्रयत्वेन पुरुषे विशेषणमिति राजसम्बन्धाश्रयः पुरुष इति बोधः। अत्र प्रकृत्यर्थो राजा प्रति-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

योगित्वसम्बन्धेन षष्ठ्यर्थेऽन्वेति । तथा च प्रतियोगित्वाश्रयत्वयोः संसर्गत्वं, अन्येषां पदार्थत्वमिति विभागः । नचायं बोधो राजसम्बन्धिलक्षणया राजसम्बन्धिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्यकबोधस्वीकारे समासादुपपादयितुं शक्यः । तथा च राजनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितसम्बन्धनिष्ठविशेष्यताख्यप्रकारतानिरूपिताश्रयत्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वं राजपुरुषपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं कल्प्यते । न च तादृशार्थे समुदायलक्षणयैव तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । उभयोस्तुल्यकक्षतया बोधकत्वेऽनादिप्रयोगे च समाने वृत्तेर्लक्षणात्वमेवेति दुराग्रहमात्रपर्यवसानात् ।

नचैवं प्रासादकादिबहुव्रीहौ विग्रहसमानाकारकबोधस्य केनाप्यनङ्गीकारात् तत्र शक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । तथापि एकत्र क्लृप्ततया तत्रापि तत्कल्पने बाधकाभावाच्च । नच वाक्ये संख्याया अपि राजादिविशेषणत्वेन भानात्कथं समानाकारकत्वमिति वाच्यम् । यावत्यंशे सम्भवस्तावतोऽपि त्यागानौचित्यात् । नचैकत्वविशिष्टराजसम्बन्धाश्रयेत्यादिकमेव शक्यतावच्छेदकं कल्प्यतामिति वाच्यम् । तथानुभवाभावात् । वृत्तावभेदैकत्वसंख्यैव भासते इति सिद्धान्तात् । संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानं अभेदैकत्वसंख्या । तदुक्तं वाक्यपदीये—

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥

यद्वा परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्येति कैयटः । तदुक्तम्—

भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥
अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्रख्यायते न शुक्लादिरूपभेदस्तु गम्यते ॥

इदं च मतभेदप्रदर्शनमात्रम् । संख्यासामान्ये मानाभावात् । ध्वनितं चेदं अव्ययानां लिङ्गसामान्ययोगं दूषयता कैयटेनेति बोध्यम् । द्विपुत्र इत्यादौ शब्दविशेषोपादानात्संख्याविशेषप्रत्ययः । तावकीनो मामकीन इत्यादावादेशविशेषात् । शौर्पिकमित्यत्र प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानात् । मासजात इत्यादौ विशिष्टकालावगमे तात्पर्यात् । एवमन्यदप्यनुसन्धेयम् । न च प्रथमोऽस्थिवत्त्वात्कपिञ्जलन्यायेन राजपुरुष इत्यादौ राजादीनामेकत्वप्रत्ययोऽस्तु इति वाच्यम् । तद्वदत्र संख्योपस्थापकपदाभावात् । नचैवं संख्यासामान्यमपि न प्रतीयेत इति वाच्यम् । संख्याविशेषानवच्छिन्न एव राजादिपदार्थो भासते इत्यस्य विवक्षितत्वात् । एतेन राज्ञो राज्ञोर्वेत्यादेर्जिज्ञासानुरोधात्संख्यात्वसामान्यप्रतीतिः कल्प्येति निरस्तम् । मानसादिसंख्यात्वज्ञानादेव तदुपपत्तेः । तस्य संख्यासंशयहेतुत्वे मानाभावाच्च । अतो विभक्तिलोपादिविधानं प्रक्रियामात्रम् । राजपुरुषादिपदमखण्डमेव । पदद्वयप्रत्यभिज्ञा तु सादृश्यमूलिका भ्रान्तिरिति निष्कर्षः ।

स्यादेतत् । कर्मधारये नीलोत्पलमित्यादौ नीलस्याभेदसंसर्गेणोत्पलपदार्थेऽन्वय इति दर्शनान्तराणां रीतिः । विशिष्ट एव शक्तिरिति वैयाकरणाः । एवं सति निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र षष्ठीसमासे पूर्वपदस्य सम्बन्धिनि लक्षणा, कर्मधारये त्वभेदः संसर्ग एवेति लाघवात्कर्मधारय एव । अपूर्वविद्याकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वाददोष इति सिद्धान्त इष्टः । स वैया-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

करणमते न स्यात् । तैः षष्ठीसमासेऽपि विशिष्टशक्तिस्वीकारेण लक्षणाप्रयुक्तगौरवाभावात् । अत्राहुः ।

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते ।
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥

अयमर्थः । निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे स्थपतौ, निषादानां स्थपतौ, निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेति सर्वशक्तत्वान्नानार्थम् । तत्र तात्पर्याद्विशेषावगतिरिति निषादरूपे स्थपतावेव तात्पर्यं कल्प्यते । उपस्थितत्वादिलाघवादिति ।

स्यादेतत् उक्तलाघवं विग्रहे विवक्षितं समासे वा । नाद्यः । तत्राभेदस्य विशेषणविभक्त्यर्थतया षष्ठीसमासविग्रहापेक्षया लाघवाभावात् । नच वाक्येऽप्यभेदः संसर्ग इति वाच्यम् । तत्र विभक्तेः प्रयोगसाधुत्वमात्रापेक्षयाऽर्थसाधुत्वस्याभ्यर्हितत्वेन तस्या अभेदार्थकताया एव न्याय्यत्वात् । अत एव वाक्ये अभेदस्य प्रकारत्वेन, समासे संसर्गत्वेन भानात्कथं तयोरेकार्थत्वमित्याशङ्क्य समानविषयकत्वमात्रेण समानार्थकत्वं नतु विशेषणसाम्येनापीति स्पष्टं शब्दालोकादौ । एवं च भेदाभावरूपाभेदस्य विग्रहे प्रकारत्वेन भानात्कर्मधारयविग्रहस्यैव गुरुत्वाद्विपरीतापत्तिः । न द्वितीयः । विग्रहसमानार्थकत्वानुरोधेन कर्मधारयस्यापि निषादाभेदप्रकारकविशेषणताविशेषसंसर्गकस्थपतिविशेष्यकज्ञानजनकतायाः वाच्यत्वात् । तत्र च निषादसंबन्धिप्रकारकाभेदसंसर्गकस्थपतिविशेष्यकधीजनकतत्पुरुषापेक्षया गौरवाभावादिति ।

अत्रोच्यते । वाक्ये विभक्त्यर्थाभेदं वदद्भिरपि यथा समासेऽभेदः संसर्ग एवेत्युच्यते उक्तं हि मिश्रैः—नचैवं कर्मधारयेऽपि विभक्त्यर्थेऽभेदे लक्षणा मन्तव्येति निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः । कर्मधारयेऽभेदस्य संसर्गमर्यादया भानाभ्युपगमाद-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ति । तथाऽत्रापि निषादप्रकारकाभेदसंसर्गकस्थपतिविशेष्यक-ज्ञानजनकत्वमेव कर्मधारयस्य स्वीक्रियते तथाच षष्ठीसमासे पूर्वपदार्थनिष्ठप्रकारतायां कर्मधारये च पूर्वपदार्थनिष्ठप्रकारतायां अभेदस्य संसर्गतया प्रवेशेन तत्र सम्बन्धिनोऽधिकस्य शक्यतावच्छेदककोटावनुप्रवेशात्तद्गौरवं दुर्वारम् । अत एव लक्षणाया अविशेषेऽपि मत्वर्थलक्षणापेक्षया गौणी दुर्बलेति तद्व्यपदेशाधिकरणे निर्णीतम् । तथाच ।

पराभीष्टे विशिष्टार्थे समासे शक्तियोगतः ।
सम्भवे सति धर्मस्य लघोरेव पुरस्क्रिया ॥ १ ॥

इति तिष्ठतु विस्तरः ।

अथ कथं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिकमिति चेत् ।

अत्राहुः । सम्बन्धिशब्दस्थले सापेक्षत्वेऽपि भवत्येव वृत्तिः । तदुक्तं वाक्यपदीये—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति ।

तथा—तस्मात्समाससुब्धातुकृत्तद्धितविशेषणे ।
न विशेषेण सम्बन्धः सापेक्षे तु भवेदयम् ॥

यद्वा स्वाश्रयसम्बन्धित्वसम्बन्धेन षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य कुल एवान्वयः । तदुक्तम्—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवाँस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥ १ ॥

इति । चैत्रस्य नप्तेत्यादावपि षष्ठ्यर्थस्य स्वाश्रयजन्यत्व-सम्बन्धेन धर्मिण्यन्वय इति शब्दालोके । कचित्तु सापेक्षत्वेऽपि स सम्बन्धिकभिन्नस्थलेऽपि वृत्तिर्भाष्यप्रामाण्यात् । तथाहि—किमोदनः शालीनां, केषां शालीनामित्यर्थः । रक्तश्वेतभेदेन शालिद्वैविध्यात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सक्त्वाढकमापणीयानां आपणसम्बन्धिनां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवान् पाटलिपुत्रकः । पाटलिपुत्रादागतः पाटलिपुत्रकः । रोपधेतोः प्राचामिति वुन् । द्वे पाटलिपुत्रे, कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागतः इत्यर्थः । आकिञ्चिकुत्रणादयस्तु असमर्थसमासा असाधवश्चेति स्थितम् । तत्सिद्धं एकार्थीभावसामर्थ्ये समासादय इति । वक्ष्यमाणविभाषायां च सामर्थ्यं विशेषणं, न तु समासे । गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायात् । तथा च विकल्पेनैकार्थीभूतं सत्समस्यते इत्यादिस्तत्र तत्र वाक्यार्थः । नत्वेकस्मिन्नेव विषये विकल्पेन समास इत्यर्थोऽसम्भवात् । व्यपेक्षायां वाक्यमेव । एकार्थीभावे तु समास एवेति यावत् । यद्यप्यलौकिके प्रक्रियावाक्ये सामर्थ्यं नास्ति तस्य शाब्दबोधाजनकत्वात् तथापि परिनिष्ठिते विशेषणसम्बन्धाद्यभावदर्शनात् शवादौ द्वितीयादिसामानाधिकरण्यदर्शनेन लकारे तत्कल्पनवत् । एवं चित्रगुपदस्यान्यपदार्थपरत्वादलौकिकेऽपि तत्परत्वं कल्प्यते । अन्यपदार्थ इत्यादिसौत्रानुवादेनैव देवताविग्रहवत्तत्सिद्धेश्चेत्याहुः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात् स्वरे कर्तव्ये । तादात्म्या-तिदेशोऽयम् । "तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्" । तस्यामन्त्रितपदार्थस्य यन्निमित्तं तत्प्रातिपदिकमेव सुबन्तं पराङ्गवन्नतु तद्भिन्नमित्य-र्थः । यत्ते दिवोदुहितर्मर्त्तभोजनम् । दिव इत्यस्य पराङ्गवद्भावा-दाष्टमिको निघातः । नन्विह सुब्ग्रहणं व्यर्थम् । आमन्त्रित-स्य पदत्वेन तस्मिन् परे विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदवि-धित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थाने तिङन्तस्य वारणसम्भवात् । व्य-धिकरणस्य तस्य वस्तुतोऽसामर्थ्यात् । समानाधिकरणस्य तु समानाधिकरणमसमर्थमिति वाचनिकासामर्थ्यसत्त्वात् । षष्ठ्या-मन्त्रितकारकवचनमित्यस्याव्याप्तिवारणायावश्यकतया तत एव तिङन्तवारणाच्च । प्रत्युत सुब्ग्रहणे कृते तीक्ष्णया सूच्या सी-व्यन्निसत्र सुबन्तसमुदायस्य पराङ्गवद्भावो न स्यात् प्रत्ययग्र-हणपरिभाषया सुबन्तत्वाभावादिति चेत् ।

सत्यम् । पीड्ये पीड्यमान करोष्यटन् इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अस्ति ह्यत्र सामर्थ्यम् । सम्बोधनपदं क्रियान्वयीति वक्ष्यमा-णत्वात् । नच सर्पिः कालकमित्यादौ इसुसोः सामर्थ्ये इति षत्ववारणाय समानाधिकरणमसमर्थमित्युक्तत्वात् करोष्यटन् इ-त्यत्र न दोष इति वाच्यम् । सर्पिः पीयते इत्यादौ षत्वसि-द्धये अधात्वभिहितमित्यस्याप्युक्तत्वात् । नच सर्वं नाम धातुज-मिति दर्शने कालकादावपि तदापत्तिरिति वाच्यम् । क्रिया-याः प्रतीतावेव पर्युदासात् । षष्ठ्यामन्त्रितेत्यपेक्षया च तन्नि-मित्तग्रहणमेव युक्तम् । गोषु स्वामिन्नित्यत्र पराङ्गवद्भावस्या-न्यथाऽनुपपत्तेः । नहि गोष्विति षष्ठ्यन्तम् । नापि आमन्त्रि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ते धातुवाच्या या क्रिया तस्याः कारकं स्वामीश्वराधिपतीति शेषविषये सप्तमीविधानात् । निमित्तत्वं त्वस्त्येव स्वामित्वस्य द्रव्यसापेक्षतया गवां तन्निरूपकत्वात् । तेन क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व, मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्वेत्यत्र पराङ्गवद्भावः । एवं ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधा वृतस्पृशा, क्रतुं बृहन्तमाशाथे इत्यत्र ऋतेनेत्यस्य, अयमग्ने जानतेत्यत्र अर्यमित्यस्य चेत्यवधेयम् ।

स्यादेतत् । मित्रावरुणावित्यस्यापि पराङ्गवद्भावो न स्यात् । ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थाद्वृधेः क्विप अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घे च ऋतावृधावित्यस्य व्युत्पत्तेः । तत्र च मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वाभावात् । न चेष्टापत्तिः । ऋतावृधावित्यस्य निघातानापत्तेः । द्वितीयपादादित्वेनानुदात्तं सर्वमपादादावितिति पर्युदासप्रसङ्गात् । अत एव इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोममिति मन्त्रे पूर्वपूर्वामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दात्परत्वमादाय क्रियमाणो निघातो गङ्गे इत्यादित्रयस्यैव भवति नतु शुतुद्रीत्यस्यापि इति स्थितिः । ततश्च पादादित्वेऽपि पराङ्गवद्भावादामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वमेव ऋतेनेत्यस्य स्यात् । न च मित्रावरुणावित्यस्य कथं पराङ्गवद्भावः । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति तस्याविद्यमानवद्भावादिति वाच्यम् । पूर्वपदोपादानसामर्थ्यात्परस्य कार्ये एवाविद्यमानवद्भावातिदेशात्स्वकार्ये पराङ्गवद्भावे तदयोगात् । अतएवाग्ने नयेत्यादौ तिङ्ङतिङ इति निघातविरहेऽपि आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं प्रवर्तते एव ।

यद्वा नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति वचनान्न दोषः । मित्रावरुणाविति सामान्यवचनं, तद्विशेषवचनं ऋतावृधाविति पराङ्गवन्न भवतीत्यर्थः । तथा च ऋतेनेत्यस्यैव मित्रा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वरुणावित्यस्यापि पराङ्गवद्भावो दुर्लभ इति ।

अत्र वेदभाष्यशब्दकौस्तुभादयः । तन्निमित्तग्रहणं न कर्तव्यम् । तथाहि—परस्परान्वयरूपव्यपेक्षालक्षणमत्र सामर्थ्यं ग्राह्यम् । अत एवात्रैतदारम्भः सङ्गच्छते । तथा च ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावित्यत्र कारकाणां क्रियायामेवान्वयादृतेनेत्यस्योत्तरार्धगतेन क्रतुं बृहन्तमाशाथेइत्यत्रत्यकेनाशाथे इत्यनेनान्वयान्मित्रावरुणाभ्यामन्वयो नास्तीति सामर्थ्यविरहान्न पराङ्गवद्भावः । मित्रावरुणावृतावृधावित्यनयोस्तु शाब्दे क्रियान्वयेऽपि पार्ष्णिकपरस्परावच्छेदेनाभेदान्वयात्सामर्थ्यमस्तीति पराङ्गवद्भावसिद्धिः । समानाधिकरणमसमर्थमिति त्वघात्वभिहितपरमित्युक्तमेवेति । नचैवं शुतुद्रीत्यस्यापि निघातः स्यात् । सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेनापादादित्वादिति वाच्यम् । सचतेति क्रियायां सर्वेषामन्वयेऽपि परस्परमसामर्थ्याद् । नचैवमेकत्वावरुद्धानां कथं बहुवचनान्तक्रियायामन्वयः तथाचैकवाक्यत्वाभावे निघातस्यापि दौर्लभ्यमिति वाच्यम् । प्रत्येकं तथात्वेऽपि मिलितेषु बहुत्वान्वयसम्भवात् । अहं च त्वं च वृत्रहन् संयुज्याव सनिभ्य आ, ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ।

इत्यादिवेदलोकप्रयोगदर्शनाच्चेत्याहुः ॥

तत्रेदं वक्तव्यम् । ऋतस्य वर्धयितारावित्यनेन ऋतवर्धने मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वस्य स्पष्टमेव लाभात्तस्य तन्निमित्तत्वं नास्तीत्ययुक्तम् । तद्धर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यापि विवक्षितत्वात् । दिवो दुहितरित्यादावव्याप्तेः । गोषु स्वामिन्नित्यादावव्याप्तेश्च । न च तन्निमित्तग्रहणं विनैवोक्तरीत्या तन्न कर्तव्यमित्यभिप्राय इति वाच्यम् । एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारश्चेति सिद्धान्तात् । पराङ्गवद्भावे च तन्निमित्त-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ग्रहणान्न दोष इति भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वात् । व्यपेक्षासामर्थ्यस्यात्र ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अङ्गेति किम् । द्वयोः पृथगाद्युदात्तत्वं माभूत् । वदिति किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् कुण्डनाट । आम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातः । स्वर इति किम् । कूपे सिञ्चन्, चर्म नगन्, इत्यत्र षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवद्भावो माभूत् । सति हि तस्मिन्नैकपद्यात्सकारस्य पदादित्वाभावात्सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यात्, समानपदस्थत्वाण्णत्वं च स्यात् ।

अत्र भाष्यम् । अतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न निवर्त्यते विरोधाभावात् । पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति नियमाच्च न णत्वम् । पूर्वपदशब्दस्य समासपूर्वावयवे रुढत्वेऽपि व्याप्तिन्यायेन यौगिकस्यापि पूर्वपदस्य ग्रहणात् । यद्वा आमन्त्रितपदग्रहणात् आमन्त्रितत्वप्रयुक्तकार्ये प्रत्येव पराङ्गवद्भाव इति ।

समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्, तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थित्या आमन्त्रिते परे विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य व्यवहिते प्रवृत्तिविरहादारम्भः । नच परस्पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि स भविष्यतीति वाच्यम् । स्वर इत्यवधारणेन पराङ्गवद्भावे कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावस्य दुर्लभत्वात् । "छन्दसि परमपि पूर्वस्याङ्गवद्भवती"ति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं, तस्मात्परं मरुतामित्येतदपि अनुदात्तमेव । "अव्ययप्रतिषेधश्च"। उच्चैरधीयान, नीचैरधीयान । "अनव्ययीभावस्ये"ति वक्तव्यम् । उपाग्न्यधीयान । यद्यपि लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति पूर्वमुक्तं तथापि स्पष्टार्थमिदमुक्तम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्राक्समास इत्यधिक्रियते । आवृत्त्या पूर्वं समाससंज्ञा, ततोऽव्ययीभावादिसंज्ञेति संज्ञान्तरव्यापकत्वसिद्धिः । अन्यथा पर्यायेणैव संज्ञाद्वयं स्यात् । उपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञावत् ।

स्यादेतत् । समाससंज्ञाया अनवकाशत्वादेव समावेशो भविष्यति । नच विस्पष्टपटुरित्यादौ तदवकाश इति वाच्यम् । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाज्ज्ञापकाद्वृद्धकुमारीवरन्यायेन समाससिद्धेरत्र सह सुपेत्यस्य प्रवृत्त्यनुपयोगात् । तत्रोत्तरपदार्थतावच्छेदके पाठे व्युत्पत्तिबलाद्विस्पष्टत्वस्यान्वयात्पूर्वपदार्थतावच्छेदकस्योत्तरपदार्थतावच्छेदकस्य चैकधर्मिपरत्वाभावेन कर्मधारयत्वानुपपत्तेः ।

अत एव पठन्ति—

कः समास इति प्रश्ने विस्पष्टपटुगोचरे ॥
समासमात्रं ये ब्रूयुर्विस्पष्टपटवो हि ते ॥

न च काकतालीयं अजाकृपाणीयमित्यत्रावकाशः । अत्रापि समासाच्च तद्विषयादितीवार्थविषयकसमासानुवादेन छप्रत्ययविधानबलादेव समाससिद्ध्या सह सुपेत्यस्यानुपयोगात् । नचेदं बहुव्रीहिरेव काकतालमित्यत्र इवपदार्थस्य प्राधान्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थ एव बहुव्रीहेर्विधानात् ।

वस्तुत उपमानशब्दस्यैवोपमेयवृत्तितया इवार्थप्राधान्याभावात् । काकतालशब्दयोः स्वसमवेतक्रियापरत्वेन काकागमनसदृशं चैत्रागमनं, तालपतनसदृशो दस्यूपनिपात इत्येकस्मिन्निवार्थे समासः । पतता तालेन यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्वितीये तत्र छात्रत्वयः । तदाह —

यच्चौराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽत्र कृतः ।

उपनतमेतदकस्मादासीद्वा काकतालीयम् ॥

न च पुनाराजः पुनर्गव इत्यत्राजितियोगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विनापि रूपसिद्धेः समाससंज्ञा सावकाशेति वाच्यम् । पुनर्गवीति क्लीबर्थं टच एव तत्रापेक्षिततेन तत्पुरुषसंज्ञाया अवश्यापेक्षणीयतयाऽव्ययं मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषस्यैव वाच्यत्वात् । न च पुनराधेयमित्यत्र विशेषकार्यादर्शनात्सावकाशा समाससंज्ञेति वाच्यम् । गतिकारकोपपदात्कृदिति स्वरार्थं गतिसंज्ञावश्यकत्वे कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषस्यैव वाच्यत्वात् । यतोऽनाव इति धेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पुनराधेयशब्दे एकार उदात्तः । अन्यथा समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । न च पुनरुत्स्यूतं वासो देयं, पुनर्निःकृतो रथ इत्यवकाशः । पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । असत्यां तु समासस्वरेणेति विशेषाभावादिति वाच्यम् । गतिसंज्ञायां गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरं बाधित्वा उच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरत्वात् । उदात्तपुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं बाधित्वा परत्वाद्गतिर्गताविति निघातो भवतीति विशेषसत्त्वात् । न च पुनश्चनसौ छन्दसीति तत्सिद्धिः । भाषायां स्वरसिद्धये गतिसंज्ञापेक्षाया आवश्यकत्वात् । नच काठके पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्त एव पठ्यते इति वाच्यम् । व्यत्ययेन मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वाद्वा तत्सिद्धेः । तत्सिद्धं समास इत्येवाधिक्रियतामिति चेत्सत्यम् । एकसंज्ञाधिकारे पर्यायापत्तेरावश्यकत्वात् । यद्यप्यविहितलक्षणः समासः सह सुपेत्यनेन विधीयते इति भाष्ये वक्ष्यते तथाप्यसंयुक्तपाठेन समाससंज्ञायाः सर्वार्थत्वं, न्यायव्युत्पादनाय त्वनवकाशव्युत्पादनमिति कैयटः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सह सुपा ॥ ४ ॥

सहेति योगो विभज्यते। सुबामन्त्रिते इत्यतश्च सुब्ग्रहणानुवृत्तिः। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। यो जात एव पर्यभूषत्। यः शम्बरमन्वविन्दत्। अनुव्यचलत्। अनुप्राविशत्। सुप्सुपेति पुनर्विधानेन कतिपयतिङन्तमात्रविषयत्वादस्य नातिप्रसङ्गः। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वान्नेह। सम्प्रयच्छ वृष्णा इन्द्राय भागम्। सुविति संख्या विवक्षिता। तेन पूर्वं वेः समासः, पश्चादनोः। समासे शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशः। समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति। तिङ्ङतिङ इति निघातेन बाधितत्वादिति केचित्।

अन्ये तु तथा सत्यनोर्गतिर्गताविति निघातः। विशब्द उदात्तः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितः। एवं चानुप्राविशदिति भाष्योदाहरणवैयर्थ्यम्। अतः सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वमेव। न च सुबुत्पत्तिप्रसङ्गः। तिङैकत्वस्योक्तत्वादित्याहुः।

अपरे तु वचनग्रहणसामर्थ्यादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा भवत्येव। न च श्रवणापत्तिः। हल्ङ्यादिलोपसम्भवात्। अत एवैकपद्याद्ग्रामनुप्रविश देवदत्तेत्यत्राम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमिति तिङन्तनिघातवादिन इत्याहुः।

अत्र दीक्षिताः। एवं मतस्वरूपमात्रं लिखद्भ्यां कैयटहरदत्ताभ्यां किं परत्वान्निघात उत सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वमिति नावधारितम्। किञ्च गतिकारकोपपदादिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं भवति नवेत्यपि विचारयितुमर्हम्। तत्र कृद्ग्रहणस्य वार्तिककृता प्रत्याख्यानात्। किञ्च अनुव्यचलदित्यादौ

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यथा तथाऽस्तु । यो जात इत्यादौ तु यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वं दुर्वारम् । किञ्च सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वमिति पक्षे अत्यायाहि शश्वतो वयं ते इत्यत्र आङ उदात्तपाठो न सङ्गच्छते । अपि च निरिणामि इत्यत्र निशब्दे, वितन्वते इत्यत्र विशब्दे च निघातः । समासान्तोदात्तत्वं तु रिणातीत्यत्र नास्ति । तन्वते इत्यत्र त्वस्तीति वैषम्यं दुरुपपादम् । तस्मादिदमत्र तत्त्वम्—

वार्तिकमते तावदाद्य एव पक्षः । कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानात् । उदात्तवता गतिमता च तिङा समासो वक्तव्य इति तत्पुरुषाधिकारे तिङ्समासविधानेन गतिसमासस्य तत्पुरुषत्वाभ्युपगमाच्च । वितन्वत इत्यत्र त्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वं कल्प्यम् । अत्यायाहीत्यत्र तु तिङ्ङतिङ इति निघाते आङा समासः । उत्तरपदस्योदात्तशून्यतया गतिस्वराभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाङुदात्तः । ततोऽतिशब्देन समासे कृते कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेष्टसिद्धिः । निरिणातीत्यत्र तु यच्छब्दयोगे निघातनिषेधात्पूर्ववदेवेष्टं सिद्धम् ।

भाष्यमते तु सह सुपेत्यत्र योगविभागेनोक्तसमासविधानात्तत्पुरुषसंज्ञाविरहाद्गतिस्वरस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चाभावे समासान्तोदात्तेन वितन्वते इति सिद्धम् । अन्वविन्दत्, निरिणातीत्यादौ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तु बाहुलकात्समाधेयमित्याहुः ।

इदं तु इह वक्तव्यम् । कृद्ग्रहणप्रत्याख्याने धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते, तिङः कृतश्च, तत्र कृता सह समासो भवति, तिङा च न भवति । तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यतीति भाष्यकारोक्त्या तिङ्समासे गतिकारकोपपदादिति स्वरो न प्रवर्तते इति गम्यते । तिङ्समासस्य स्वरूपतः सत्त्वेन उक्त-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वराभावविशिष्टतयैव तदभावस्य वाच्यत्वात् अत एव प्रपचतितरामित्यत्र कृद्ग्रहणस्याव्याप्तिरुद्धाविता । अन्यथा प्रपचतीत्यत्रैव तत्कथनप्रसङ्गात् । अपि च उदात्तवता गतिमता च तिङा समासो वक्तव्य इति वार्तिकव्याख्यायां यत्परियन्तीति उदात्तवत उदाहरणम् । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात्परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः । अनुव्यचलदिति । पूर्वं परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातः । तत उदात्तत्वाभावाद्गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासान्तोदात्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । गतिर्गतावित्यनोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनात् । विशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावादिति तावत्कैयटेनैव व्याख्यातम् । तथा च समासान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति स्पष्टमेवोक्तम् ।

इदमप्यवधेयम् । तिङ्समासः छान्दस एव । अन्यथा पर्यभूषदित्यादौ हल्ङ्यादिलोपेन यत्प्रकरोतीत्यादौ नपुंसकत्वाभ्युपगमेन च निर्वाहेऽपि यत्प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वस्य प्रकुर्वीरन्नित्यादौ न लोपस्य चापत्तेः छान्दसत्वेनैव सुलोपस्य वाच्यत्वात् । तस्मात्काव्यादौ उपसर्गः पृथक् पदमेवेति सिद्धान्तः। "इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्" । उक्तयोगाभ्यां सिद्धसमासानुवादेन विभक्त्यलोपस्वरौ विधीयेते । अयं चानित्यः । उद्बाहुरिव वामन इत्यादेर्जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्यत्र तैत्तिरीये पृथक्पदपाठस्य च दर्शनात् । एतेनेवसमासस्य छान्दसत्वमप्यपास्तम् । इवेन समासे श्रौत्याः समासगतोपमाया आलङ्कारिकैरुदाहृतत्वाच्चेति ।

हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम् ॥
अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थबिल्वतुल्यं शरीरमहिनिर्ल्वयिनीव वीक्षे ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इत्यादयः समस्तप्रयोगाः "नह्यस्ति प्रथमान्तेनैवे"त्याद्यनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रस्थभाष्यसंगता एवेति दीक्षिताः ।

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अधिकारोऽयम् । यद्यपि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति प्राचां व्यवहार इहापि महासंज्ञाकरणादाश्रितस्तथापि प्रायिक एव । उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावेऽन्यपदार्थस्य, अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थस्य, द्वित्रा इति बहुव्रीहौ उभयपदार्थस्य च प्राधान्यदर्शनात् । समाहारद्वन्द्व उभयपदार्थप्राधान्यादर्शनाच्च । एकार्थीभावपक्षे पदद्वयस्याप्यनर्थकत्वाच्चेति कैयटादयः ।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

अत्राव्ययमिति योगं विभज्य अपदिशमिति साधनीयम् । क्लीबे ऽन्तरं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इत्यमर इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । भाष्यादावनुक्तत्वात् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच् । अव्ययीभावश्चेति क्लीबत्वमिति क्षीरस्वामिना तत्र व्याख्यातत्वात् । दिशोरिदमिति विग्रहस्य दर्शितत्वाच्च । सम्बन्धस्य चार्थवशान्मध्यरूपस्यैव ग्रहणात् । नन्वत्र विभक्तिपदमधिकरणमात्रपरम् । नचैवं विभक्तीति सामान्यनिर्देशवैफल्यम् । परिशिष्टवदधिकरणपदस्यैव ग्रहणापत्तेरिति वाच्यम् । तथा सत्येक मात्राया आधिक्यात् । मैवम् । अधिकरणमात्रविवक्षायां विभक्तिपदस्थाने ङिग्रहणस्यैव लाघवात्प्रसङ्गात् । नचैवं एकस्यैव लाभापत्तिः, तथात्वे सुङ्स्येवाभिधानापत्तेः प्रथमोपस्थितत्वात् । तस्माद्विभक्तिपदोपादानस्वरसादधिकरणादतिरिक्तार्थवृत्तेरप्यव्ययस्य ग्रहणमभिमतमिति न काप्यनुपपत्तिः । तनश्च कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानरूपशक्तिवृत्तेरव्ययस्याप्रसिद्धत्वात् । अधिकरणसंबन्धोभयपरमव्ययमत्र गृह्यते इति सिद्धम् ।

यत्तु नारद इत्यबोधीत्यादौ इतिशब्देन कर्माभिधानस्य प्रसिद्धत्वादिति नारदमित्यव्ययीभावो भवत्येव विभक्तिपदस्वारस्यादिति कैश्चिदुक्तम् ।

तच्चिन्त्यम् । तस्य कर्मत्वमात्रावृत्तित्वात् । तथाहि—नारदं अबोधि इत्येतज्जन्यबोधापेक्षया नारद इत्यबोधि इत्येतज्जन्यबोधस्य वैलक्षण्यमनुभवसिद्धम् । आद्ये उल्लेख्यज्ञानस्य नारदविशेष्यकत्वं नियमेन गम्यते । नारदत्वप्रकारकत्वं तु औत्सर्गिकम् । धर्मान्तरप्रकारकस्यापि नारदविशेष्यकज्ञानस्य तदुल्लेख्यत्वात् । द्वितीये तु नारदत्वप्रकारकत्वं नियमेन गम्यते, नारदविशेष्यकत्वं तु न तथा । नारदत्वप्रकारके भिन्नविशेष्यकेऽपि बोधे सति तादृशप्रयोगदर्शनात् । तथाच विशेष्यत्वरूपं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्मत्वं ज्ञानाद्यर्थकधातुयोगे द्वितीयार्थः । इतिशब्दस्य तु प्रकारत्वमर्थः । स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य ज्ञाने नियमतो ऽवभासनात् । स्वसमभिव्याहृतपदार्थविशेष्यकत्वं तु समासस्थले लभ्यते, नतु असमस्थले इति अनभिहितसूत्रे वक्ष्यामः । तत्राव्ययीभावस्वीकारे तस्य नित्यसमासत्वान्नारद इत्यबोधीति प्रयोगस्यासाधुत्वप्रसङ्गाच्चेति दिक् । विभक्तिस्तदर्थरूपा कारकशक्तिरधिकरणादिस्वरूपा वचनशब्दः कर्मव्युत्पत्त्याऽर्थपरः । विभक्त्यादिभिरभेदेन तदर्थान्वयः । अधिकरणाद्यर्थेषु वर्तमानं सुबन्तमव्ययं समर्थेन सह समस्यते । नच सुप्सुपेत्यनेन सिद्धिः । पुनर्विधानात्तस्यानित्यत्वद्योतनात् । अतएव विभाषाधिकारात्पूर्वं पठितस्यापि तस्य नित्यसमासत्वाभावात्पूर्वं भूतो भूतपूर्व इति स्वपदविग्रहो वृत्तावुक्तः । वाप्यामश्वो वाप्यश्व इत्यादौ तत्समासे कैयटे ऽपीति बोद्धव्यम् । संज्ञायामितिवत्सुप्सुपेत्यस्यापि नित्यत्वे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इतिवार्तिकस्थनित्यग्रहणप्रत्याख्यानपरस्य "नित्यग्रहणेन नार्थः. इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व"इति भाष्यस्यानुपपत्तेः । यथाश्रुतवार्तिकेनापि तन्निषेधसिद्धेः । नचैवं पङ्कजादिपदेष्वपि नित्यसमासत्वादविग्रहत्वं स्यादिति वाच्यम् । यौगिकार्थपुरस्कारेण विग्रहदर्शने ऽपि समुदायार्थस्य पद्मत्वस्य समासैकगम्यतया वस्तुतस्तथात्वादिति दीक्षिताः । विभक्तौ हरौ इत्यधिहरि । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं वाक्यम् । अन्तरङ्गानपीति ङेर्लुक्, नतु परत्वादौत्वम्, घेरकारान्तादेशो यथोक्तरूपासिद्धेः । संनिधानात्समस्यमानपदान्तर्गतैव विभक्तिर्ग्राह्या । तदर्थश्चाधिशब्देन द्योत्यः । नचैवं निपातेनाभिहिते विभक्त्यनुपपत्तिः । सुबन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्तदुत्पत्तेः । अत-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एत्र द्विजार्थः सूप इत्यादौ उक्तार्थस्यापि प्रयोगो वक्ष्यते। त्रि-भक्त्यर्थमात्रवृत्तेरेवाव्ययस्येह ग्रहणम्। वचनग्रहणस्य सामर्थ्या-द्विभक्त्यादिप्रत्येकान्वयात्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यात्। गृहस्योपरि, ग्रा-मस्य पुर इत्यादीनां त्वधिकरणार्थत्वे ऽपि दिग्देशकालेष्वधिकेषु वर्तमानत्वान्न समासः।

केचित्तु। निपातेनाभिहितत्वात्प्रथमान्तेनायं समासः। य-द्वा षष्ठ्यन्तेनेति मतद्वयमपि परिशिष्टोक्तत्वादङ्गीचक्रुः। तच्चि-न्त्यम्। समस्यमानपदस्य सप्तम्यन्तं विना समासे ऽधिकरणा-र्थकाधिशब्दप्रयोगानुपपत्तेः।

प्राञ्चस्तु हरौ अधिकृत्येति विग्रहमाहुः। तत्र नित्यसमा-सत्वे ऽप्यस्वपदविग्रहत्वमक्षतम्। ल्यबन्तस्य समासघटकातिरि-क्तस्य प्रवेशात्। नच समासार्थलेशमप्यबोधयतस्तस्य विग्रहा-न्तर्भावो न युक्त इति वाच्यम्। समासार्थातिरिक्तार्थबोधकत्वे-न विग्रहबहिर्भावे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यपि न स्यात्। अणन्ते वर्तमानत्वसंख्याद्यनवबोधनात्। समासार्थबोधकत्वस्य अधिकं तु(१)प्रविष्टमिति न्यायेनोभयत्र साम्यात्। किञ्चैवं विग्रह-मात्रोच्छेदापत्तिः। तदन्यूनानतिरिक्तार्थबोधकत्वस्य कुत्राप्य-भावात्। चित्रगुरित्यत्र गोनिष्ठसंख्यानवबोधात्, विग्रहे च त-द्बोधात् इति दिक्।

समीपे कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम्। अन्वर्थसंज्ञात्वात्सामीप्य-प्राधान्येऽयं, समीपवर्तिप्राधान्ये तु उपदशा इति बहुव्रीहिर्वक्ष्यते। अतो ऽत्र सामीप्यस्य भेदेनान्वयः। तत्र तु समीपवर्तिनो ऽभेदेने-ति विशेषः। नच समया, निकषा, आरादित्यादावतिप्रसङ्गः। तेषामधिकरणत्वविशिष्टसामीप्यपरत्वात्। ग्रामस्य समीपे इति

(१) अधिकं तु प्रविष्टं चेन्न तद्धानिकरं भवेत्॥ इति न्यायस्वरूपम्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

बोधात् । उपकुम्भमित्यादौ सामीप्यस्य घटादिनिष्ठत्वेन गम्यमानत्वात् । तथा च तत्र सामीप्यं देशान्तरे तद्वृत्तित्वं च घटादौ प्रकारः । उपकुम्भमित्यादौ तु कुम्भस्यैव सामीप्यनिरूपकत्वं तद्विशेष्यत्वं चेति विशेषः ।

यत्तु तत्र द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यान्न समास इति तन्न । चैत्रस्य ग्रामं समयेत्यादावसामर्थ्यादसमासे तद्विधेश्चरितार्थत्वात् । नच समासस्य नित्यतया वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति चैत्रस्येत्यादेर्नापत्तिः । सविशेषणानां नेत्यस्यापि सत्त्वात् । नचानित्यसमासपरं तदिति वाच्यम् । मानाभावात् । तत्प्रयोगे एकार्थीभावेन समासप्राप्त्यभावाच्च । नच स्थूलस्य कुम्भस्य कार इत्यापत्तिः । कर्मयोगं विना ऽणो ऽसाधुत्वात् । स्थूलं कुम्भकार इत्यस्य चासामर्थ्यात् । अत एव महान्तं पुत्रीयति इत्यादेरगमकत्वं भाष्ये उक्तम् । व्यपेक्षायां वाक्यमेव, एकार्थीभावे वृत्तिरेवेत्यस्य तदर्थत्वात् ।

समृद्धौ मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं, मद्राणां विशेष्यत्वे तु कुगतीति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्रा इति ।

व्यृद्धौ दुर्यवनम् । अर्थाभावे तु अभावप्रतियोगिना समासः । इह तु ऋद्धेरभावप्रतियोगित्वं न तु यवनानामिति विशेषः ।

अर्थाभावे निर्मक्षिकम् । अविघ्नम् । संसर्गाभावेऽयं समासस्तस्य समस्यमानपदार्थविरोधित्वात् । भेदस्य तु पदार्थतावच्छेदकेनैव सह विरोधात् ।

यत्तु भूतले घटो नेत्यत्र घटाभावबोधो न भवति । अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वादिति । तन्न । अभावस्य विशेष्यत्व एवाऽव्ययीभावविधानात् । भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घट इत्यभावप्रकारकप्रतियोगित्वसंसर्गकघटविशेष्यकबोधतात्पर्ये भूतलवृत्ति च

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वाभाववान् घट इति बोधे वा समासाप्रसक्तेः । न च भूतलवृत्तिर्घटाभाव इति बोधस्यापि तात्पर्यवशेन नैयायिकैः स्वीकारात्तत्र दोषो दुर्वार इति वाच्यम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकारकाभेदसंसर्गकाभावविशेष्यकबोधे तात्पर्येऽव्ययीभावः । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गकघटप्रकारकाभावविशेष्यकबोधे तात्पर्ये तु नेति विभागसम्भवात् । न चाघटमित्यत्रोक्तावच्छिन्नप्रतियोगितैव संसर्ग इति वाच्यम् । अर्थाभावपदात्तादृशप्रतियोगिताकप्रकारकबोधस्यैवोत्पत्त्या तदर्थविहिताव्ययीभावस्यापि तदर्थकत्वकल्पनात् । एतेन नानुयाजेष्विति पर्युदासो व्याख्यातः । तत्र ह्येवं निरूपितम् । यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्विति श्रूयते । तत्र संशयः । प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदासो वेति । तत्र नञोऽनुयाजान्वये नित्यत्वादब्राह्मण इतिवदनुयाजशब्देन समासापत्तिः सामर्थ्याविघातात् ।

वार्तिककारो हि वावचनानर्थक्यमाचक्षाणो नञ्समासस्य नित्यतां विग्रहेण सह भिन्नार्थतां च मेने । विग्रहसमासयोरेकार्थत्वे हि समासनियमाद्वाक्यनिवृत्तिप्रसङ्गे विभाषावचनमवश्यमाध्येयं स्यात् । इति प्राप्ते सिद्धान्तः । प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात्तस्याश्च लोकतोऽनिर्वाहात् । शास्त्रादेव तदङ्गीकारे च प्रसञ्जकप्रतिषेधकयोस्तुल्यबलत्वात्षोडशिन्याये न विकल्पप्रसङ्गात्पर्युदास एव । सामर्थ्यसत्त्वेऽपि विभाषाधिकारे नञ्समासपाठान्न समासः । समासे विशेषणानन्वयो, वाक्ये तु तदन्वय इति वैषम्येऽपि अर्थभेदाभावेन समासेन वाक्यं मा बाधीति तदावश्यकत्वात् । अन्यथा विभाषाधिकारात्प्राग्विहितेनोपकुम्भादिसमासेनापि वाक्यं न बाध्येत । उपपदसमासेन च कुम्भकारादिना । तस्मात्कात्यायनीयं वावचनानर्थक्यं न्यायसूत्रो-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भयविरोधादयुक्तमिति । शब्दचिन्तामणिप्रभृतयोऽप्येवम् ।

यदप्युक्तम् । घटो नास्ति, त्वं नासि, नास्मि अहं इत्यादौ पुरुषव्यवस्था न स्यात् । घटादीनामभावान्वये त्वदादीनां तिङ्सामानाधिकरण्याभावात् । घटाभावस्त्वदभावो मदभावश्चास्तीतिवत् सर्वत्र प्रथमपुरुषापत्तेः । अतोऽसमस्तनञः क्रियान्वय एव युक्त इति । तदप्यसत् । घटो नास्तीत्यत्र स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटत्वमभावे विशेषणम् । यद्वा घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता घटस्याभावे संसर्गः । घटाभावोऽस्तीत्यत्र तु घटपदं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके लाक्षणिकम् । अभेदश्च तस्याभावे संसर्गः । उभयथाप्यभावस्य विशेष्यत्वात् प्रथमपुरुषः । त्वं नासीत्यत्र वर्तमानाभावप्रतियोगी त्वमिति । त्वदभावोऽस्तीत्यत्र त्वत्प्रतियोगिको वर्तमानोऽभाव इति बोधः । आद्ये प्रतियोगित्वमाख्यातार्थः आश्रयतया त्वंपदार्थे विशेषणमिति युष्मत्सामानाधिकरण्यम् । द्वितीये त्वंपदलक्ष्यस्य त्वत्प्रतियोगिताकस्याभावेऽभेदः संसर्गः । अभावे चाख्यातार्थवर्तमानान्वय इति युष्मत्सामानाधिकरण्याभावः । एवमहं नास्मीत्यादावपि योज्यम् । एतेन वायौ रूपाणामभावोऽस्तीतिवत् रूपाणि न सन्तीत्यत्राप्येकवचनमेव स्यादित्यपि निरस्तम् । आद्ये रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैक्यादेकवचनम् । द्वितीये वायुवृत्त्यभावप्रतियोगीनि रूपाणीति विशेष्यभूतरूपात्मकप्रतियोगिभेदाद्बहुवचनम्, इत्यास्तामप्रस्तुतमेतत् । एतेनामावास्यायां श्राद्धं कुर्वीत, रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेतिस्मृतिवाक्येऽपि पर्युदासो व्याख्यातः ।

यत्तु तत्र निषेधवाक्ये कुर्वीतपदवैयर्थ्यं दीधितिकृतोक्तम् । तन्न । अकरणाधारवाक्यार्थसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमाद्वाक्यान्त-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रलक्षणावदिति मैथिलसम्प्रदायः ।

अत्यये हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । तस्य ध्वंसः इत्यर्थः । न चार्थाभावेन सिद्धौ पृथगुपादानं व्यर्थम् । तत्रात्यन्ताभावस्यैवोपादानात् । अत्र चात्ययग्रहणस्यैव प्रमाणत्वात् । तेन प्रागभावार्थे नाव्ययीभावः ।

यत्तु ध्वंसत्वमभावत्वव्याप्यमखण्डमेवेत्यर्थाभावात्पृथगुपादामिति तन्न । ध्वंसत्वस्याभावत्वाघटितत्वेऽपि ध्वंसस्याभावत्वानपायात् ।

संप्रति इत्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानम् ।

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरोक्तेः । अधिकरणकारकाक्षिप्ता युजिक्रिया नञा निषिध्यते । अतिनिद्रम् । निद्रा इदानीं न युज्यते इत्यर्थः । अतितैसृकमाच्छादनमिति वृत्तिः । तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानम् । तिसृका नाम ग्रामः । तत्र भवं तैसृकमाच्छादनम् । तच्चातिशीते वा काले उपयोज्यम् । इदानीं नोपभोगार्हं तैसृकमाच्छादनमिति तदर्थः । तैसृकपदस्याच्छादनपदसापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वात्समास इत्याहुः ।

प्राञ्चस्तु असंप्रतीति संप्रत्यभावः अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालस्तस्यैव निषेधः क्रियते इत्याहुः ॥

ननु अधिकरणस्य निषेधं प्रतियोगित्वेनान्वयो विरुद्धः । भूतले न घट इत्यादौ भूतलस्याभावप्रतियोगित्वानवभासनादिति चेन्न । वस्तुतो ऽधिकरणस्य नाभावप्रतियोगित्वं, तज्जन्यबुद्धावधिकरणत्वेन प्रतीयमानस्य वा नाद्यः । अधिकरणस्य केवलान्वयितया घटादेरपि तथात्वानुपपत्तेः । नान्त्यः । कालस्य निषेधप्रतियोगित्वं वदता तस्याधिकरणत्वानुभवानङ्गीकारात् । नचाधिकरणशक्तिप्रधानस्याभावे प्रतियोगित्वेनान्वयो न स्यात्,

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भूतलस्य वेति वाच्यम् । तथाभूतस्यापि दिवाशब्दस्य दिवामन्ये इत्यत्राधिकरणशक्तिप्राधान्यमपहाय वृत्तिस्वभावेन कर्मत्वाङ्गीकारात् । तथाचातिनिद्रमित्यस्य निद्रायोग्यकालाभावइत्यर्थः ।

शब्दप्रादुर्भावे इतिहरि । हरिशब्दस्य प्रकाश इत्यर्थः । हरिपदं शब्दस्वरूपपरम् । तस्य प्रकाशार्थेन इतिशब्देन समासः ।

पश्चादर्थे अनुरथम् । रथानां पश्चादित्यर्थः । इह व्यृद्धिपदस्याल्पाच्त्वेन प्रसक्तस्य पूर्वनिपातस्याकरणं एतत्समासानित्यत्वज्ञापनार्थम् । अतो वाक्यस्यापि साधुत्वमिति केचित् । समीपाद्यर्थैः शब्दैरतद्धितान्तैः साहचर्यात् तथाविधस्यैवेह ग्रहणम् । अचः परस्मिन्नित्यत्र ततः पश्चादिति, अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति च भाष्यादित्यन्ये ।

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपं रूपस्य योग्यम् । वीप्सायाम् । अर्थमर्थं प्रतीति प्रत्यर्थम् । भाष्यप्रामाण्याद्वाक्यमपि साधु । यद्वा प्रतिशब्दोऽत्र कर्मप्रवचनीयत्वात् संबन्धस्यावच्छेदकः । वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या । अतोऽव्ययस्य वीप्सायामवृत्तेर्न समास इति हरदत्तादयः ।

केचित्तु प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याच्चद्धर्मि वाक्यमपि । नच ग्रामस्य वृक्षं प्रतीत्यत्र समासापसक्त्या तत्रैव द्वितीयाविधानं सावकाशमिति वाच्यम् । समासावश्यकत्वे विशेषणस्यैवानन्वयापत्तेरित्याहुः । हरेः सादृश्यं सहरि । अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । षित्वान्ङीष् आनुपूर्वीति । अनुज्येष्ठम् । ज्येष्ठक्रमेणेत्यर्थः ।

यौगपद्ये सचक्रम् । सहशब्दस्य समासः। अव्ययीभावे चाकाले इति सभावः ।

सदृशः सख्या ससखि । सक्थिखीति वृत्तिः । अपचि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तपरिमाणा मृणाली किखी । पूर्वे सादृश्यस्य प्राधान्यं अत्र तद्वत इति विशेषः । अन्यथा समृद्धा मद्राः सुमद्रा इतिवद्व्ययार्थप्राधान्याभावे समासो न स्यात् । "सपल्लवं व्यासपराशराभ्यामि"ति नैषधम् । पाणिपक्षे पल्लवसदृशामित्यर्थः । संपत्तिरनुरूपमात्मभावः । सब्रह्मवर्गाणां तेषामनुरूपो ब्रह्मभावः ।

साकल्ये सतृणमभ्यवहरति । न किञ्चित्यजति । ननु तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्तवचने साग्न्यधीते । अग्निशब्दस्तदर्थग्रन्थपरः । तत्पर्यन्तमधीते इत्यर्थः । नच साकल्येन सिद्धिः । यदा यावान्देशोऽध्येतव्यत्वेन परिगृहीतस्तदपेक्षप्रमासेरन्तशब्देन, सकलापेक्षया च समासेः साकल्यशब्देनोक्तत्वात् । अग्निना सहेति विग्रहः । अन्तत्वं द्योत्यमिति केचित् । अग्निरन्तोऽस्येति । अग्नेरन्तत्वमिति वा विग्रह इत्यन्ये ।

यत्तु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावादन्तत्वस्य सुतरामलाभादध्ययनेऽनन्वयाच्च नेदं युक्तमिति तदसत् । द्योत्यार्थेनैव शब्देनाऽस्वपदविग्रहोक्तौ बाधकाभावात् । अतएवान्तत्वस्यापि सुलभत्वात् । अन्तवाचकत्वे हि प्राधान्येनान्तत्वं नोपस्थितमिति शङ्का स्यात् । अध्ययनान्वयस्तु तृतीयान्तविग्रहेऽन्तत्वस्य द्योत्यत्वेऽपि तुल्यः । अध्येतव्यपरिच्छेदकत्वमात्रं त्वत्रापि तुल्यमेवेति दिक् ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथार्थत्वेन सादृश्येन वा प्राप्तस्य पर्युदासार्थम् । सादृश्यभिन्नेऽर्थे यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । हथा हरिस्तथा हरः । नच तथाशब्देन सह हरशब्दस्य समासः स्यादेवेति वाच्यम् । सादृश्यप्रतियोगिना सहैव तद्विधानात् । यथाशब्दार्थस्य सादृश्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । तथाशब्दार्थस्य त्वाश्रयत्वसम्बन्धेनैवान्वय इति वैषम्यात् । नचयथाशक्ति यथाबलमिति सादृश्यरूपप्रकारवाचिथाल्प्रत्ययान्तयथाशब्दस्य समासो न स्यादिति वाच्यम् । अव्युत्पन्नेन सह तदुपपत्तेः ।

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

इयत्तापरिच्छेदवृत्ति यावदित्यव्ययं सुपा सह समस्यते । यावदिति तद्धितान्तेनास्वपदविग्रहः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । इहामत्रैर्ब्राह्मणाः परिच्छिद्यन्ते । अमत्रसंख्याकान् ब्राह्मणानित्यर्थः । यद्यपि अमत्रसंख्यया ब्राह्मणाः परिच्छिद्यन्ते तथापि केवलसंख्यायाः परिच्छेदकत्वायोगादमत्रानुरोधाच्च तेषां परिच्छेदकत्वोक्तिः । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद् भुक्तम् । कियदिति नावधारयामीत्यर्थः ।

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

अल्पार्थवृत्तिना प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते । शाकस्य लेशः शाकप्रति । रूपप्रति । पुनः सुब्ग्रहणस्याव्ययाधिकारनिवृत्तिज्ञापकत्वात् । अन्यथा च स्वरादीनाम् दोषामन्यमहः दिवामन्यारात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशानामेवाव्ययानां प्रतिना समासः स्यात् । मात्रार्थे किम् । वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादौ माभूत् । न च तत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्न समास इति वाच्यम् । षत्वनिवृत्त्यर्थतया तदुपपत्तेः ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

संख्यायां विशेषस्य ग्रहणम् । अक्षशलाकयोः स्वरूपस्य ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अक्षशलाकाशब्दौ एकवचनान्तौ । चतुःपर्यन्तसंख्याश्चेत्येते तृतीयान्ताः । कितवव्यवहारे पराजये गम्यमाने विपरीतं वृत्तमित्यर्थे पारेणा सह समस्यन्ते तृतीयान्तत्वं वर्तमानक्रियाकर्तृत्वान्न्यायसिद्धम् । अन्यद्वाचनिकम् । पञ्चिकाख्यं द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । तत्र सर्वेषामुत्तानत्वे अधोमुखत्वे वा पातयितुर्जयो वैषम्ये पराजयः । अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि । शलाकया विपरीतं वृत्तं शलाकापरि । एकेन तथा एकपरि । एवं द्विपरि त्रिपरि चतुःपरीति । पञ्चानामैकरूप्ये तु जयनियमात्पञ्चपरीति न भवत्येवेत्यवधेयम् ।

विभाषा ॥ ११ ॥

अधिकारोऽयम्, अत एव पूर्वोक्तानां नित्यसमासत्वम् ।

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

एते पञ्चम्या वा समस्यन्ते । अपहरि संसारः । अपहरेः । एवं परिणा । बहिर्ग्रामम् । बहिर्ग्रामाद् । प्राग्ग्रामम् । प्राग् ग्रामात् । परस्परसाहचर्यादपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयौ । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तद्योगे पञ्चमी । अञ्चतिरप्यव्ययमेव । तत्साहचर्यात् । तत्राप्यञ्चूत्तरपदेति पञ्चम्येवेति भाष्यम् । पञ्चमीग्रहणं तु बहिर्योगेऽपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमीज्ञापनार्थम् । तेन बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति नारभ्यम् ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥

आमुक्ति आमुक्तेर्वा संसारः । आबालं आबालेभ्यो वा हरिभक्तिः । अत्रार्थग्रहणं शक्यमकर्तुम् । एतयोरेवार्थयोः कर्मप्र-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वचनीयसंज्ञायाः पञ्चम्याश्च विधानात् । आपरमाणोरा च भूगोलमिति तु लेखकप्रमादः । भूगोलकादित्येव पाठो युक्तः । चकारेण समासविच्छेदादसमासे च पञ्चम्या आवश्यकत्वादित्याहुः ।

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह वा समस्येते । अभिरभागे लक्षणेत्थंभूतेति च कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । प्रत्यग्नि । लक्ष्यलक्षणभाव आभिमुख्यं चेत्युभयमाभिप्रतिभ्यां द्योत्यम् । लक्षणेन किम् । स्रुघ्नं प्रतिगतः । स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिगत इत्यर्थः । अतः स्रुघ्नस्य कर्मत्वं न तु लक्षणत्वम् । अभिप्रतिग्रहणाद्येनाग्निस्तेन गत इत्यत्र न । आभिमुख्यग्रहणं किम् । अभ्यंका गावः । प्रत्यंकाः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्को यासां ताः । न चाव्ययार्थप्राधान्यस्यौत्सर्गिकस्यात्राभावादेव नाव्ययीभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । बहुव्रीहिविषयेऽप्यव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थत्वात् । तेन द्विमुनि व्याकरणमित्यादिसिद्धिः ।

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

यदिति सामान्ये क्लीबत्वम् । यं पदार्थं समया सामीप्यप्रतियोगी यः पदार्थ इति यावत् । तेन लक्षणभूतेनानुर्वा समस्यते । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्यानु । वनसामीप्यनिरूपकं अशनिगमनाश्रयदेशोपलक्षणं च । समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । वृक्षस्य लक्षणत्वमेव न तु सामीप्यनिरूपकत्वम् । अव्ययं विभक्तिइत्येव सिद्धे विस्पष्टार्थं सूत्रम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यस्य चायामः ॥१६॥

लक्षणेत्यनुवर्तते । यस्यायामोऽनुना द्योत्यस्तेन लक्षणेनानुर्वा समस्यते । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । आयामलक्षणत्वे अनुना द्योत्ये दैर्घ्यस्य उपलक्षिततासम्बन्धेन वाराणस्यामन्वयः । एवं चायामस्यानुशब्दार्थस्य विशेषणत्वेनान्वये लक्षणत्वस्य संसर्गत्वमेव द्योत्यत्वेनोक्तम् । अव्ययार्थस्य भेदसम्बन्धेनापि नामार्थान्वयात् । यदि तूपलक्षितत्वमपि तदर्थः । तदा दैर्घ्यस्यानुशब्दार्थान्तरे उपलक्षितेऽत्र सम्बन्धे तस्य वाराणस्यामभेदेनान्वयः । उद्गायतेति फलितोऽर्थः ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यत्र स तिष्ठद्गु दोहनकालः । चकार एवकारार्थो वृत्त्यन्तरप्रवेशनिरासार्थः । अथ आतिष्ठद्गु जपन् संध्यां पश्चिमामायतीगवमिति भट्टिप्रयोगे पूर्वत्र पञ्चमीलोपपृथक्पदत्वाभ्यां निर्वाहेऽपि द्वितीये कथं निर्वाह इति चेत् अत्राहुः । विजातीयवृत्तिरेव निषिध्यते अव्ययीभावस्तु भवत्येवेति । आयतीगवादिति पाठ इत्यन्ये । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि । प्रातिपदिकार्थमात्रादन्यत्र न प्रयोग इत्यर्थः । तिष्ठद्गु वहद्गु । शत्रादेशो निपातनात् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । आयतीगवम् । शत्रादेशपुंवत्त्वनिषेधसमासान्ताः । खलेयवम् खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनयवम् । लूयमानयवम् । पूयमानबुसम् । संह्रियमाणयवम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालार्थाः । समभूमि समपदाति । भूमेः समत्वमिति पूर्वपदार्थः प्रधानम् । सममित्युभयत्र मान्तपाठे पूर्वपदे मुमागमो निपात्यः । सम्भूमीत्यादिपाठे अन्त्यलोपः । उ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रूक्तार्थे संशब्दस्य वा प्रयोगः । सुषमम् विषमम् । दुःषमम् । निःसमम् अपसमम् । समस्य शोभनत्वम् विगतत्वम् दुष्टत्वम् निर्गतत्वमपगतत्वं चेति विग्रहः । आयतीसमा आयतीसमं शत्रादेशपुंवत्त्वनिषेधौ पापसमं पुण्यसमं समासं वत्सरः, प्राह्णं प्रमृगं प्ररथं प्रदक्षिणं प्रगतत्वमह्न इत्यादि विग्रहः । प्रतिगतस्य सङ्गतत्वं सम्प्रति । विपरीतमसम्प्रति । इच्कर्मव्यतिहारे दण्डादण्डि । द्विदण्ड्यादिष्वप्येतस्य विधानात्सोऽप्यव्ययीभावः ।

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । निपातनादेदन्तत्वम् । सप्तम्या अलुका सिद्धेऽपि मध्येगङ्गादानयेत्यादेरसिद्धेः । इह विकल्पान्तरपक्षे षष्ठीतत्पुरुषार्थं महाविभाषयाऽप्यव्ययीभाववाक्ययोरेव सिद्धेः । विकल्पप्रतियोगिनोरन्यतराप्रवृत्तौ अन्यतरस्य प्रवृत्तिनियमात् । विकल्पान्तरसत्त्वे तु सामर्थ्यात्तत्पुरुषसिद्धिः । अत एवान्यत्र महाविभाषयोत्सर्गापवादयोर्विकल्पे अपवादनिर्मुक्तेनोत्सर्गप्रवृत्तिः । तेन पूर्वकायस्येत्येकदेशिसमासाभावपक्षे वाक्यमेव न तु षष्ठीसमासः । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति इञा निर्मुक्तेऽणभावश्च । अत एवोदश्वितोऽन्यतरस्यामिति विभाषारम्भः ।

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

वंशे भवो वंश्यः । स च द्वेधा विद्यया जन्मना च । तदर्थकेन सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ द्विमुनि व्याकरणस्य त्रिमुनि । जन्मना यथा । एकविंशति भरद्वाजम् । इह

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वपदार्थ उत्तरपदार्थे स च समासार्थे वंश्ये विशेषणमित्यन्वयः। द्विमुनि व्याकरणमिति तु विद्यया सह तद्वतामभेदोपचारादिति वृत्तिः। लक्षणेति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणादव्ययार्थप्राधान्याभावेऽप्यव्ययीभाव इति दीक्षिताः।

नदीभिश्च ॥२०॥

नदीभिः संख्या समस्यते। न च द्विरावतीको देश इत्यत्रापि अव्ययीभावः स्यादर्थविशेषानुपादानेन पूर्वोत्तरपदनिर्देशेन समासविधानाद्विशेषाभावादिति वाच्यम्। अन्यपदार्थे प्रतिषेध इति वार्तिकात्। पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेन द्विरावतीक इत्यत्राव्ययीभावानुपपत्तेः। न च सप्तगङ्गमित्यत्रापि न तत्। समाहारपदस्य भावव्युत्पन्नत्वे समूहरूपस्य तस्यान्यपदार्थस्य कर्मप्रत्ययान्तत्वेन समाह्रियमाणपरत्वे च पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यादिति वाच्यम्। प्रक्रान्ते द्विशब्दार्थे अर्थविशेषाकाङ्क्षायां यमुनेत्युक्ते उत्तरपदार्थं प्रति पूर्वपदार्थस्य विशेष्यत्वात्। यद्वा वृत्तिविषये द्विप्रभृतिशब्दानां द्वित्वादिपरतया यमुनयोर्द्वित्वमिसस्य समासार्थत्वात्पूर्वपदार्थनिर्वाहः। न च समुदायेनान्यपदार्थावगमात्पूर्वोत्तरपदाभ्यां द्वाभ्यां तद्व्यपदेशात्पूर्वपदार्थप्राधान्यमस्त्येवेति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोः संख्यानदीविशेषमात्रवाचकत्वावधारणात् समाहारे चायमिष्टः। सप्तगङ्गम्। द्वियमुनम्। स्वरूपस्य पारिभाषिकनद्याश्च नेह ग्रहः। बहुवचनसामर्थ्यात्। सर्वमेकनदीतर इत्यत्र समाहाराभावान्नाव्ययीभावः। अन्यथा नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति टच् स्यात्। न वाच्यत्रैवात्र योगविभागेन क्रियमाणे गोदावर्याश्च नद्याश्चेसत्र दुर्वार इति वाच्यम्। प्रयोगदर्शनादेकनदीतरे तदप्रवृत्तेः।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

अन्यपदार्थवृत्ति सुबन्तं नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्येति किम् । कृष्णवेणी, संज्ञायां किं शीघ्रगङ्गो देशः । विभाषाधिकारेऽप्ययं नित्यसमासः । वाक्येन संज्ञानवगमात् ।

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेः प्रागधिकारोऽयम् ।

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः । संख्यापूर्वो द्विगुरित्यत्र च कारपाठेन संज्ञासमावेशसिद्धेरिदं व्यर्थमित्युक्तम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे टडाचौ प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । राजाहःसखिभ्यष्टच् । राजाहरिति टच् । तस्य समुदायावयवतया उत्तरपदस्याकारान्तत्वाभावान्न स्त्रीत्वम् । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु पात्रादित्वम् । पञ्चराजीति निर्मूलम् । द्व्यहः । अह्नष्टखोरेवेति टिलोपः । रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम् । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् । प्राग्वन्न स्त्रीत्वम् । द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरिति अच् ।

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

द्वितीयान्तं एतैः सुबन्तैः सह समस्यते स तत्पुरुष इत्यग्रे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽपि बोध्यम् । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखातीतः । कूपपतितः । न च तनिपतीति इड्विकल्पाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिड्निषेधापात्तः । अस्मादेव निपातनादिट्प्रवृत्तेः । केचित्तु सेसिचीत्यादिना विकल्पितेट्कानां कृतीप्रभृतीनां इदित्करणं यस्य विभाषेत्यस्य नित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन घात्रितामभराजाधियेत्यादिकमपि सिद्धमित्याहुः । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः ।

गमिगम्यादीनामुपसंख्यानम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी । गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः । आङि च णिरिति तु बाहुलकात्केवलादपि । भविष्यति गम्यादय इति भविष्यदर्थे गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थमिति कृद्योगे ऽपि द्वितीया ।

भाष्यमते तु गत्यर्थसूत्रप्रत्याख्यानात्कृद्योगे षष्ठ्येवेष्यत इति तत्पक्षे अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीनिषेधः ।

तथा विदूराद्रिरदूरताङ्गमी यथा स गामी तत्र कालशैलताम् ।

इति श्रीहर्षः । मधुपिपासुप्रभृतयो गमिगम्यादित्वादिति वामनः । "मधुपिपासुमधुव्रतसेवितं मुकुलजालमजृम्भत वीरुधाम्"। ननु श्रितादिभिः सह बहुव्रीहिणैव सिद्धेर्द्वितीयासमासविधिवैयर्थ्यम् । अर्थभेदाभावात् । नच स्वरे भेदः । अहीने द्वितीयेति तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वविधानात् । अतीतात्यस्तप्रापन्नैः सह तु स्वरार्थस्तत्पुरुषो विधेय एव । अतीतात्यस्तयोरहीन इत्यनेन अनुपसर्गे इति पर्युदासेन च तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यानिष्टत्वात् । थाथादिस्वरेण तत्रान्तोदात्तसिद्धये तत्पुरुषस्वरस्यावश्यकत्वात् । नच जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमित प्रतिपन्ना इत्यनेन बहुव्रीहावन्तोदात्तविधानात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जात्यादिभ्यः परेषु श्रितादिषु स्वरे दोषः स्यात् । तत्पुरुषारम्भे हि बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वं तत्पुरुषस्य त्वहीनेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति द्वैस्वर्यम् । तत्पुरुषानारम्भे तु अन्तोदात्तत्वमेवेति वाच्यम् । वाजाल इत्यत्र जातश्रितपतितगत इति श्रितादीनां प्रवेशं कृत्वा बहुव्रीहावपि स्वरद्वयस्य सुसाधत्वात् । नच स्वरविधौ समासविधौ वा श्रितादीनां प्रवेशे साम्यमेवेति वाच्यम् । अहीने द्वितीयेत्यस्यानारम्भेण लाघवात् । समासद्वयपुरस्कारेण बहुव्रीहिमात्रपुरस्कारेण वा द्वैस्वर्ये विशेषाभावात् । नच यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोः प्राप्तिस्तत्र तत्पुरुष एवेति ज्ञापनार्थमिदं तेन राजसख इत्येव भवति नतु राजा सखास्येति बहुव्रीहिरपीति वाच्यम् । स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि गवांसख इत्युभयस्यापि इष्यमाणत्वात् ।

अत्र भाष्यकाराः । बहुव्रीहौ शेषाद्विभाषेति कपा भाव्यं न तत्पुरुषे इति त्वन्मते जात्यादावपि रूपभेदापत्तिः । बहुव्रीहावेव स्वरद्वयस्वीकारात् । सिद्धान्ते तु तत्र तत्पुरुषेऽहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नतु कप् । बहुव्रीहौ तु कबस्ति नतु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, अन्तोदात्तविधानादिति विशेषः ।

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

सुबन्तं स्वयमित्येतत् क्तान्तप्रकृतिकं यत्सुप् तदन्तेन समस्यते । द्वितीयायास्तु नेह सम्बन्धः । कर्त्रर्थत्वात् । स्वयं कृतमित्यैकपद्यात्समासान्तरप्रवेशः । आम एकान्तरमिति निघातनिषेधः । स्वयं कृतस्यापत्यं स्वायंकृतिरिति तद्धितश्च ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वेति द्वितीयान्तं क्तान्तेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

खट्वारूढो जाल्मः ।

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः । समावर्तनोत्तरं खट्वारोहणं विहितम्, तत्पूर्वमेव तदाचरणमित्याक्षिप्तं निषिद्धाचरणमस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, अवयवार्थस्त्वविवक्षितः ।

येन स्यात्कर्मणा रूढः खट्वामनुशयी नरः ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भावमात्मनः ॥

इत्यादौ वाक्येन निन्दानवगमाद्विभाषाधिकारेऽपि समासस्य नित्यत्वम् ।

सामि ॥ २७ ॥

सुबन्तमेतत् क्तान्तेन वा समस्यते । सामि त्वर्द्धे जुगुप्सिते इत्यमरः । असत्त्वार्थकत्वान्न द्वितीयान्तत्वम् । सामिकृतम् ।
पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी । इति श्रीहर्षः ।

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीयान्ताः कालवाचिनः क्तेन सह समस्यन्ते । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासं प्रमितः मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । माङ्माने । आदिकर्मणि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रतिपच्चन्द्रस्य मासेन सह नात्यन्तसंयोगः । प्रतिपद्वैशिष्ट्यस्य तिथ्यन्तरचन्द्रे विरहात् ।

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इत्येव । अक्तान्तार्थ आरम्भः । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखं । तद्व्याप्तीत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

तृतीयान्तं स्वार्थनिष्ठजनकत्वप्रतियोगिजन्यत्ववदर्थकेन गुणवचनेन, अर्थशब्देन च सह समस्यते । तत्कृतेति पृथक् । छान्दसस्तृतीयालोपः । तत्पदं तृतीयान्तार्थपरम् । तत्कृतत्वमपि गुणशब्दस्य स्वार्थद्वारकम् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः किरिकाणः । खडि भेदने । कण निमीलने । घञन्तौ काणखण्डशब्दौ उपचारान्मतुब्लोपात् वा गुणविशिष्टद्रव्यवाचिनावपि गुणवाचिनौ भवत एव । तन्मात्रवाचकत्वस्यात्राविवक्षणात् । वचनग्रहणसामर्थ्याच्च केवलगुणवाचिनो न ग्रहणम् । घृतेन पाटवमिति । धान्येनार्थो धान्यार्थः । कर्मणि भावे वा घञ् । प्रयोजनं इच्छा तदर्थः । हेतुतृतीयायाः समासः ॥ तत्कृतेति किम् । दध्ना पटुरित्यत्र माभूत् । यदा भुङ्क्ते इतिभोजनापेक्षो दध्नः करणभावः । यदातु विशिष्टद्रव्यासंस्कृतं दध्यपि पाटवं करोति क्रियाकारकभावो विवक्ष्यते तदा भवत्येव समासः । तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रियाया न प्रतीतिस्तत्रापि तत्कृतत्वेन समासः । भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये माभूदिति तत्कृतग्रहणम् । एवं कुङ्कुमेन लोहितं मुखमित्यादावपि समासः । गुणेति किम् । गोभिर्वपावान् । गव्यदध्यादिभोजनात्पीनत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम् । नचायं गुणवचनो भवत्येवेति वाच्यम् । केवलगुणबोधकस्य यस्य कचिद्गुणविशिष्टद्रव्यबोधकत्वं तस्यैव गुणवचनत्वात् । वपावच्छब्दस्य द्रव्यमात्रवाचित्वात् । गुणश्च सत्त्वे निविशतेऽपैतीति लक्षयिष्यते ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वसदृशसमोनार्थकलह-निपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

एतैः सह तृतीयान्तं प्राग्वत् । समासविधानादेव ज्ञापका-त्पूर्वादियोगे तृतीया । मासेन पूर्वो मासपूर्वः । मात्रासदृशः समो वा । मातृसदृशः । मातृसमः । तुल्यार्थैरिति तृतीया । सदृश-ग्रहणं च सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र षष्ठे भाष्यकृद्भिः प्रत्याख्यातम् ।

तथाहि । तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यप्यस्ति तत्समासेनैवसिद्धिः । नच तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरार्थमिदं षष्ठी-समासेऽन्तोदात्तत्वापत्तेरिति वाच्यम् । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इत्यनेनैव सिद्धेः । नच तत्रैव सदृशग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । षष्ठीसमासपक्षेऽन्तोदात्तत्वं वारयितुं तदावश्यकत्वात् । नचा-नभिधानात्षष्ठीसमास एव मास्त्विति वाच्यम् । दास्याः सदृश इत्यत्र षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक्समासस्य भाष्ये उदाहृतत्वा-त् । नच हेतुतृतीयान्तेन समासार्थमिह सदृशोपादानमिति वा-च्यम् तत्कृतत्वादेव सिद्धेः । नच सदृशशब्दस्य केवलगुणवा-चकत्वाभावाद्रूपावच्छब्दस्येव तत्समासो न स्यादिति वाच्यम् । षष्ठीसमासेनैव सिद्धिसम्भवादिति ॥ पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य व्याख्यातत्वादिहार्थग्रहणं ऊनेन सम्बध्यते नतु पूर्वादिभिः । समशब्दस्य पृथगुपादानात् । माषेणोनं माषोनं कार्षापणम् । माष-विकलम् । वाचाकलहो वाक्कलहः । आचारनिपुणः गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । गुडसं-मिश्राः मिश्रंचानुपसर्गमसन्धावित्यनुपसर्गग्रहणाद्ध्येतत्सिद्धम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्तरस्योपसंख्यानम् । मासान्तरः ।

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥३२॥

उभयमध्येऽन्यतरार्था तृतीया कृदन्तेन सह बहुलं समस्यते हरिणा त्रातो हरित्रातः नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् नखनिर्भिन्नः । अर्थग्रहणं किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावियं तृतीया बहुलग्रहणाच्छतृशानच्क्तवत्वादिभिर्न । हस्तेन कुर्वन्नित्यादि । नचैवं क्तेनेत्येवोच्यतामिति वाच्यम् नखनिर्भेद इत्यादौ घञाद्यन्ते समासानुपपत्तेः । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिनिरासार्थं बहुलमित्येव साधु । बहुलग्रहणाद्धि पादाभ्यां हारकः पादहारक इतिअपादानपञ्चम्यापि समासः कर्मणि ण्वुल् एवं गलेचोपकः चुपमदायां गतौ हेतुमदण्यन्तात्कर्तरिण्वुल् अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादित्यलुक् । कृतेति किम् काष्ठैः पचतितरामित्यत्र माभूत् ।

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दान्यतरतात्पर्यकं स्वार्थातात्पर्यकं अधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः समस्यते । काकपेया नदी पूर्णत्वात्तीरस्थैः काकैरपि पातुंशक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वात्काकैरपिपेयेतिनिन्दावा । क्रियोपादानस्य स्तुतिनिन्दातात्पर्यकत्वेन कर्तृकरणयोर्गौणत्वादप्राप्तः समासो विधीयते इतिकेचित् ।

अन्येतु पूर्वं क्रियाकारकयोरन्वये तदुत्तरं स्तुतिनिन्दयोरवगतिः अर्थवादाधिकरणन्यायात् । अतः प्रपञ्चार्थमेतत् अतएवकाकपीता नदीति अक्तेनाप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते इत्याहुः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचि तृतीयान्तं संस्कार्येण सह प्राग्वत्। दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदनः। इह कारकाणां परस्परानन्वयेऽपि वृत्तावन्तर्भूतयोपसेकक्रियया सामर्थ्यसंपत्तिः। उपसेकं विना द्वयोः संस्कार्यसंस्कारकभावस्य प्रतीयमानस्यानुपपत्तेः। नच वचनसामर्थ्यादसामर्थ्येऽपि समासोऽस्तु। किं(१)दध्ना ओदनो भुज्यतामित्यादावप्यापत्तेः।

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥३५॥

गुडमिश्रा धानाः गुडधानाः। वृत्तौ मिश्रणक्रियान्तर्भावः। खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम्। खरं कठिनम्। विशदं विभक्तावयवम्। न चैवं अब्भक्ष्यमित्यादिकथमिति वाच्यम् णिजन्तस्य भक्षयतेरुक्तार्थनया तत्र गौणत्वेन कर्मण्यणन्तत्वेऽत्रानिर्वाहात्।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तपदवाच्यार्थोद्देश्यकं यत्तद्वाचिनाऽर्थादिशब्दैश्च सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते तादर्थ्ये इह प्रकृतिविकृतिभाव एव समास इष्टः। बलिरक्षितग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा कुबेराय बलेरपि कुबेरार्थत्वात्तदर्थेत्यनेनैव समासः स्यात् यूपाय दारु यूपदारु कुण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम्। नेह रन्धनाय स्थाली। अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासा इति भाष्यम्। अत्रयूपदारु इत्यादौ

(१) अत्रादर्शपुस्तकद्वयेऽपि खण्डित एव पाठो दृश्यते।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उत्तरपदार्थस्य पूर्वपदार्थोद्देश्यकत्वप्रकारको बोधः अश्वघासादौ तु अश्वादिसंबन्धित्वप्रकारकइति विशेषः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजार्थपयः । अत्र चतुर्थ्यैव तादर्थ्यस्योक्त्या अर्थशब्दस्य पृथक्प्रयोगासंभवेन नित्यत्वं न्यायसिद्धम् । समासेतु वचनसामार्थ्यादुक्तार्थस्याप्यर्थशब्दस्य प्रयोग इति वैषम्यम् तस्मात् परवल्लिङ्गताबाधाय विशेष्यलिङ्गत्वमात्रं वक्तव्यम् ।

ननु तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्र तदर्थे सर्थाविति सूत्रं कार्यम् । तादर्थ्येन चतुर्थ्या आक्षेपः । तस्मै हितमित्यतो वा तदनुवृत्तिः चतुर्थीसमर्थात्तदर्थे वाच्ये सर्थप्रत्ययः स्यात् । आदिर्ञिटुडवः, षः प्रत्ययस्येति संहितापाठे षकारद्वयस्य निर्देशे तत्र ष्टुत्वेन सकारप्रश्लेषात्सकारस्येत्संज्ञा । सितिचेति पदत्वम् । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ । नलोपजश्त्वादि । पकारोऽनुदात्तार्थः । तस्मात्प्रकृतेर्यथापूर्वस्वरसिद्धिः । तेनार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नारम्भणीयः । प्रत्ययत्वाच्च न पृथक्प्रयोगापत्तिः । तद्धितत्वादभिधेयलिङ्गताचेति किमर्थमेतदिति चेन्न । सर्थपः प्रत्ययत्वेऽप्यर्थश्चत्र्थमित्यत्रेपकृत्वङोः प्रसङ्गात् । सकारप्रश्लेषे च मानाभावात् । वुञ्छणादिसूत्रेण समये तृणसइत्यादावतिव्याप्तेश्च ।

अथ तथापि ब्राह्मणोऽर्थो यस्य स ब्राह्मणार्थ इतिबहुव्रीहिरस्तु । ब्राह्मणार्थस्य वस्तुनो ब्राह्मणप्रयोज्यत्वात् । नचाद्विजार्थपय इत्यादौ पयसः पूर्वसिद्धत्वात्तत्र ब्राह्मणस्य नप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । क्रियाद्वारा तत्सम्भवात् । एवं च चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः । विशेष्यलिङ्गत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति सर्वं बहुव्रीहित्वादेव सिद्धमिति चेन्नैवम् । महदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यादेतत् । तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः क्रियताम् । तथाच विग्रहाभावः सर्वलिङ्गता च सिद्धा । नच पयआदिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । आदेशस्य शब्दान्तरसाधारण्येनार्थविशेषाभिव्यक्त्यर्थं तदुपपत्तेः । तथाच तदर्थार्थेति योगविभागः । तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विकल्पेन भवतीत्यर्थः । ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्दआदेशः स्यात् । कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिः । पूर्वेण सिद्धौ ज्ञापनार्थमिदम् । प्रकृतिविकृतिभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेश इति । रन्धनार्था स्थालीत्येव नतु रन्धनस्थालीति । यूपार्थं दारु यूपदारु इतिचोभयमिति चेन्मैवम् । उदकार्थो वीवध इत्यत्र वीवधशब्दस्यार्थादेशो मन्थौदनेत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशप्रसङ्गात् । अतो यथान्यासमेव रम्यम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥३७॥

पञ्चम्यन्तं भयप्रकृतिकेन सुबन्तेन सह प्राग्वत् । चौरभयम् । भयभीतभीतिभीभिरितिवाच्यम् । वृकभीतः । नेह वृकेभ्यस्त्रासः । पूर्वस्यैव बाहुलकस्यायं प्रपञ्चः । तेन ग्रामनिर्गतोऽधर्मजुगुप्सुरित्यादि ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥३८॥

एतैः सह पञ्चम्यन्तं अल्पं समस्यते स तत्पुरुषः । बह्वल्पार्थादित्यत्र मङ्गलामङ्गलवचनमिति वचनेऽपि अस्मादेव निपातेनाच्छम् । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रपतितः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अप्रावन्निकत्वार्थकत्वेनाल्पशा इत्युक्तेर्नेह । प्रासा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दात्पतितः । बाहुलकस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ३९

अर्थेति पूर्वोक्तविशेषणम् । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ।

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

बहुवचनाच्छौण्डादिभिरित्यर्थः । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादिवद-जहत्स्वार्थलक्षणया शौण्डशब्दस्य तद्घटितधूर्तादिसमुदायपर-त्वात् । अक्षशौण्डः । प्रसक्तिरूपक्रियाया वृत्तावन्तर्भावात्तत्र सप्तम्यर्थान्वयः । अन्तःशब्दस्यात्र पठितस्य योगेऽव्ययत्वेन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी वृक्षे शाखेतिवत् । वनेऽन्तर्वनान्तः । अस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षेऽव्ययीभावः । अन्तर्वणम् । प्रनिरन्तरिति णत्वमिति हरदत्तः । अन्तःशब्दार्थव्याचिख्यासायां विभक्ति-मात्रप्रयोगस्यासम्भवात्साधुत्वार्थमेव मध्यशब्दस्य प्रयोगात् । अधिकरणविशिष्टमध्यवाचकस्यास्य विभक्त्यर्थमात्रवृत्तित्वाभावा-न्न तथेति दीक्षिताः । वस्तुतो मध्ये इत्यभिधानेऽपि अधिकरणा-तिरिक्तोऽर्थो नास्त्येवान्तः शब्दस्य अधिकरणमात्रवृत्तिशब्दा-न्तरकल्पने गौरवात् । नच वनेऽन्तरिति स्वपदविग्रहस्यैव तथा-सत्यनुपपत्तिः, तत्पुरुषनिर्मुक्तेऽव्ययीभावस्य प्रसक्तेस्तस्य च नित्यत्वेन वाक्यबाधकत्वादिति वाच्यम् । वने इति सप्तम्या अ-धिकरणातिरिक्तार्थपरत्वस्य विग्रहे वक्तव्यत्वात् । अधिशब्दोऽप्य-त्र पठ्यते तस्य चाधिकरणप्राधान्येऽव्ययीभावः । आधेयप्राधान्ये त्वनेन तत्पुरुषः । अप्युत्तरपदत्वात्खप्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणेष्वधि इति विग्रहः । शौण्ड धूर्तः कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधिकरणप्रधान एवायम्, अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण इत्य शौण्डादिगणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः ।

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

एतैः सप्तमी समस्यते सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । संकाशेन कम्पिलेन च निर्वृत्तं साङ्काश्यं काम्पिल्यं वनम् । संकाशादिभ्यो ण्यः तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । चक्रेबन्धः । बन्धे च विभाषेत्यलुक् ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः । यथा ध्वाक्षस्तीर्थे चिरञ्जा-वतिष्ठते तथाऽन्योऽपि चापलात्कार्येषु अनवस्थितत्वातिरेवमुच्यते । इवार्थो वृत्तावन्तर्भूतः । क्षेपे किम् तीर्थे ध्वांक्षस्तिष्ठति ।

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

ऋणपदमावश्यकोपलक्षणम् । कृत्येति यत्प्रत्ययश्च गृह्यते व्याख्यानात् बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् मासेदेयमृणम् । पूर्वाण्हेगेयं साम । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

सप्तम्यन्तं सुपा समस्यते संज्ञायाम् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्य-लुक् । वाक्येन संज्ञानवगमाभित्यसमासत्वम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

दिनस्य रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन समस्यन्ते । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवेति किम् । अह्नि दृष्टम् । रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतेति बहुलग्रहणादिति केचित् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीसमासो वा ।

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते । तत्रभुक्तम् । तत्र कृतम् । यद्यप्यधिकरणार्थस्याभिहितत्वात्तत्र शब्दात्प्रथमैव युक्ता। तथापि तत्रभवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेऽपि दर्शनादधिकरणप्रतिपत्तये तत्रशब्दस्यापि सप्तम्यपेक्षितत्वमिति वृत्तिकृतः । दीक्षितास्तु अत्र सप्तम्यधिकारेऽपि अर्थवशात्तद्बाधः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याप्यव्ययत्वादेव सिद्धिः । सप्तम्या लोपस्यावश्यकत्वेन विभक्त्यन्तरसाधारण्यस्य तदवस्थत्वाच्चेत्याहुः ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन समस्यते निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् । यथा तप्तप्रदेशे नकुलश्चिरं न तिष्ठति । तथा कार्याण्यारभ्य मध्ये परित्यजन् एवमुच्यते । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणान्नकुलस्थितशब्देन समासः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्फलमिति यावत् तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पात्रेसमितादयश्च ॥४८॥

एते निन्दायां निपात्यन्ते । क्तान्तानां पूर्वेण सिद्धे युक्त्यारोह्यादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तार्थमिह पाठः । तत्र पात्रेसमितादयश्चेत्यन्तर्गणसूत्रात् । पात्रेसमिताः । पात्रेबहुलाः । भोजनसमये एव सङ्गता न तु कार्ये । उदुम्बरमशकः । अल्पसन्तोषेण नान्यदस्तीति मन्यमानः । उदुम्बरकृमिः । कूपकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पितरिशूरः अन्यत्र पौरुषहीनत्वात्, उदुम्बरमशकादिषु उपमयाक्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिवेशासेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहतयेतिव्याप्तिः । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडी । गेहेमेही । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेदृप्तः । गेहेधृष्टः । गेहेतृप्तः । आखनिकबकः । आखनिको जलस्रोतःखातः, तत्र यथाबको यत्किञ्चित्प्राप्तं भक्षयति तथाऽन्योऽपीत्यर्थः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेक्ष्वेडी । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिरिटिरा । कर्णेचुरुचुरा । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेन परमाः पात्रेसमिता इत्येव । न तु समासान्तरम् । परमपात्रेसमिता इति पाठे तु विस्पष्टपटुवत्समासप्रसक्तिरिति कैयटः ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥४९॥

सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्ते । पूर्वकालेत्यर्थस्य, अन्येषां स्वरूपस्य निर्देशः । ससम्बन्धिकत्वेन पूर्वकालस्यापरकालेन समासः । विशेषणमित्येव सिद्धे पूर्वनिपात-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नियमार्थमिदम् । एकशब्दस्य तु अपूर्वविधिरेव । दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनान्यत्र तदप्राप्तेः । एतेन दिक्संख्ये इति नियमस्यैकाधिकरणे इति निर्देशादनित्यत्वमिति कैश्चिदुक्तं परास्तम् । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । पूर्वोत्तरकालयोरेव समासार्थत्वं स्नानानन्तरकालीनानुलेपनाश्रय इत्यर्थः स्नानस्य पूर्वत्वप्रतीतिः । एकशाटी, सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नाकिकाः । पुराणमीमांसकाः, नवपाठकाः, केवलवैयाकरणाः । समानाधिकरणेन किम् । एकस्याः शौक्ल्यम् । पूरणगुणेति षष्ठीसमासस्याप्यभावः ।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्तते । संज्ञायामेव समानाधिकरणेन दिक्संख्ययोः समासो नान्यत्र । पूर्वेषुकामशमी । इषुकामशमीशब्देन पूर्वशब्दस्य समासः । ग्रामविशेषसंज्ञेयम् । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः । त्रिवलीत्यादयो मध्यमपदलोपात् । पूर्वसूत्रमित्यादौ दिगर्थत्वाभावात्समासः ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ श्रीः ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च।५१।

तद्धितार्थे विषय उत्तरपदे च परे समाहारे च वाच्ये दिक् संख्ये समानाधिकरणेन समस्येते। एवं च विषयभेदात्सप्तम्यर्थ-भेदो बोध्यः। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। तद्धित-विवक्षायां तदुत्पत्तेः पूर्वमेव पूर्वशालाशब्दयोः समासः। ततो दि-क्पूर्वपदादसंज्ञायामितिञ आपरशाल इति। एवम् उत्तरपदे पूर्व-शालाप्रियः उभयत्रापि प्रतिपदोक्तत्वात्सर्वनाम्न इति पुंवद्भावः पूर्वाशाला प्रिया यस्येतित्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः! तेन समासान्तोदात्तस्वरेण लशब्दाकार उदात्तः पूर्वभागे तत्पुरुषाभावे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं स्यात्। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। दिक्शब्दस्यो-दाहरणद्वयमेव। संख्यायाः क्रमेणोदाहरणत्रयम् यथा—षण्णांमातॄ-णामपत्यं षाण्मातुरः। पाञ्चनापितिः। अनपत्य इति पर्युदासान्न लुक्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः। संस्कृ-तं भक्षाइत्यण् द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधनः पूर्ववत्समासः तेन गोरतद्धितलुकीति टच्।

न च महाविभाषया तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे पञ्चगो-धन इति स्यादिति वाच्यम्. 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमास वचन'मिति वार्त्तिकारम्भात्। अत एव वाक् च त्वक् प्रिये यस्य स वाकत्वचप्रियः। छत्रोपानहप्रियइति त्रिपदबहुव्रीहौ द्वन्द्वा-च्चुदषहान्तादिति नित्यः समासान्तः। इदं च तत्पुरुषांशे न्यायसिद्धम् बहुव्रीहावन्तर्भूतस्य पूर्वपदद्वयस्यैकार्थीभावसत्त्वेन तत्पुरुषस्य दुर्वारत्वात्। महाविभाषया हि सत्येकार्थीभावे समा-सस्य दुर्वारत्वात्। समुदायस्यैकार्थीभावे तदवयवयोस्तदभावस्य

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्याहतत्वात् । तथा च विकल्पे प्राप्ते नित्यत्वविधानमिति प्राचां ग्रन्था असङ्गता एवेति केचित् । तच्चिन्त्यम् त्रयाणां समासे कृते ऽन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ वचनमिति तदुक्तेरेवासङ्गतत्वात्

एकार्थिभावसामर्थ्ये बहुव्रीहिरिति तदवयवयोः पूर्वशालाश-ब्दयोरप्येकार्थीभाव इत्युक्तौहि कोऽभिप्रायः पदद्वयस्यैकार्थीभावो वा । पदद्वयस्यापि वा नाद्यः अन्यपदार्थापेक्षया पदत्रयस्यैकार्थीभावे विवादाभावात् । तेन च पूर्वपदद्वयस्य तत्पुरुषो नित्य इति दुर्घटत्वात् । नान्त्यः । परस्परसंबन्धाभावादित्यस्यानुपपत्तेः तदेकार्थीभावस्य वैकल्पिकतया पाक्षिकतत्पुरुषाभावस्य दुर्वारत्वात् ।

ननु यत्र वृत्त्यभावे वाक्यप्रयोगस्तत्र महाविभाषाप्रवृत्तिः । इह तु पदत्रयस्य बहुव्रीहौ तद्घटकपदद्वयस्य प्रयोगानुपपत्त्या तत्पुरुषसंज्ञाया अर्थान्नित्यत्वसिद्धिः । अत एव वाक्येन संज्ञानवगमाद्विभाषाधिकारीयस्यापि संज्ञायामित्यादिना विहितस्य समासस्य नित्यत्वं स्वीक्रियते इतिचेत् । सत्यम् इदं तावदत्र भवान् व्याचष्टां किमयं समासः सामर्थ्येऽसामर्थ्ये वा । नाद्यः । परस्परसंबन्धाभावादिति भवदुक्तिव्याघातात् । नान्त्यः सुसूक्ष्मजटकेशेनेत्यादौ अनेकपदे बहुव्रीहौ विशेषणं विशेष्येणेति समासप्रसक्तेर्बहुलवचनात्तत्परिहारस्य च समर्थसूत्रीये भाष्यकैयटग्रन्थे प्रसिद्धत्वात् । सामर्थ्याभावे विशेषणसमासप्रसक्तेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । एवं अधिकषाष्टिवर्ष इत्यत्र तद्धितार्थेति तत्पुरुषं बाधित्वा परत्वात् संख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहिप्रसङ्गस्य तत्र शङ्कितत्वाच्च । तद्धितार्थेति तत्पुरुषस्य वचनसामर्थ्यादुत्तरपदे परतः प्रवृत्तावपि संख्ययेत्यादिबहुव्रीहेः प्रवृत्तौ बीजाभावात् द्वित्रा इत्यादौ तस्य

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चरितार्थत्वात् ।

वृत्त्यभावे यत्र वाक्यमित्यस्य तु कोऽर्थः । त्रिपदबहुव्रीह्यभावपक्षे वा पूर्वभागे तत्पुरुषाभावे वा ? नाद्यः । पूर्वशालाप्रिया यस्येति वाक्यस्येष्टत्वात् नान्त्यः । पूर्वशालेत्यस्यापीष्टत्वात् वृत्त्यन्तर्गतयोरेव पृथक् प्रयोगो यत्रेतिचेन्न अप्रसिद्धेः । राज्ञ पुरुष इत्यादावपि तदभावात् ! वृत्तिविशिष्टयोः क्वापि वाक्यानन्वयात् वृत्त्युपलक्षितयोस्तत्रापि पार्थक्येन प्रयोगसत्त्वात् । राजपुरुषमानयेत्यादौ वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थभेदाभावात् । वृत्त्या वाक्यस्य बोधो माभूत इत्येतदर्थमत्र महाविभाषाधिकारः । वृत्तिवाक्ययोः स्वभावादेव व्यवस्थेति सिद्धान्तः ।

तथा च भाष्यम् "इह द्वौ पक्षौ वृत्तिश्चावृत्तिश्च, स्वभावतश्च तद्भवति । वाक्यं च वृत्तिश्च तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्यप्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतःसंज्ञायाः । नच संज्ञाया भावाभावाविष्येते" इत्यादि । एकार्थीभावसत्त्वे वृत्तेरावश्यकतया समासस्य विधातुमशक्यत्वात्संज्ञाविकल्प एव स्यात् । ततश्च तन्निबन्धनकार्यविकल्पापत्तिरित्यस्यार्थः । यदि त्वत्र सामर्थ्यं विनैव वचनसामर्थ्यात्तत्पुरुषस्तदा तद्विकल्पस्य विधातुं शक्यत्वात्प्रकृते एतद्भाष्योपन्यासस्यानवकाशात् ।

मीमांसकास्तु 'पृष्ठस्य युपगद्विधेरेकाहवद्विसामत्व'मितिदाशमिकाधिकरणे 'पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य'इत्यत्र पूर्वभागे द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरुक्तवार्त्तिकादिति पूर्वपक्षयित्वा वार्त्तिकस्य यत्र पूर्वपदे समासान्तप्राप्तिस्तन्मात्रविषयत्वादत्र केवलात्रिपदबहुव्रीहिरतः प्रत्यहं बृहद्रथन्तरयोर्मध्ये यत्किञ्चित्साम न तु द्वयमिति सिद्धान्तयांचक्रुः । तत्र स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासान्त-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पर्यन्तमाग्रहे बीजाभावादिति दीक्षिताः ।

नचैवं समासद्वयापत्तिरिति वाच्यम् । षड्डापक्षस्यैव समुच्चयस्य गम्यमानत्वेन प्रत्यहं तदनापत्तेरिति तत्पूर्वपक्ष एवोक्तत्वात्

वस्तुतस्तु भाष्ये समासान्तप्रयुक्तानामेव त्रयाणामुदाहृतत्वात् कैयटेनापि समासान्तप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेनैव तत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुक्तत्वात्तन्मात्रविषयकत्वमेव युक्तम् । अत एव कैयटेन जातिरप्राणिनामिति चात्र द्वन्द्वः । इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु कार्येणैव भेदः स्यादित्युक्तम्, अन्यथेतरयोगेऽपि स्वरे विशेषः स्यादेवेतितद्ग्रन्थस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति विभावनीयम् । समाहारे पञ्चमूली पञ्चकुमारी पञ्चानां मूलानां कुमारीणां च समाहार इति विग्रहः । न तु पञ्चमूल्यः समाहृता इति उत्तरपदार्थप्राधान्येन ।

न च कर्मसाधनसमाहाराश्रयणे तदपि सम्यगेवेति वाच्यम् । पञ्चकुमारीत्यत्र उपसर्जनह्रस्वानापत्तेः । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावात् नानाविभक्तिसंबन्धेन नियतविभक्तिकत्वाभावादेकविभक्ति चेत्यनेनापि उपसर्जनसंज्ञानुपपत्तेः ।

न च नपुंसकह्रस्वेन निर्वाहः । पञ्चखट्वीत्यस्य तथात्वसिद्धेः । वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे ईदं रूपम । तत्र च ह्रस्वाभावे द्विगोरत इति ङीप् न स्यात् । सिद्धान्ते तु नानाविभक्तियोगस्य समासार्थसमाहारनिष्ठतया कुमारीपदस्य नित्यं षष्ठ्यन्तत्वादेकविभक्तिचेति उपसर्जनत्वं सिद्धम् ।

न चैकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति वक्ष्यमाणत्वादर्धपिप्पल्यादिवदत्र न तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् तस्यैकदेशिसमासमात्रपरत्वात्, अत्र च भावसाधनसमाहारशब्दस्थापनपरभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । एवं द्विगुरेकवचनमित्यस्यारम्भादपि गौरवम् । भाव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

परत्वे तु समाहारस्यैकत्वादेव तत्सिद्धेर्न तदावश्यकमिति लाघवम् ॥

न चैवं पञ्चमूलीमानयेत्यादौ द्रव्यस्यानयनाद्यन्वयानुपपत्तिः, आक्षेपेण तत्संभवात् जातेः पदार्थत्वपक्षे गामानयेत्यादिवत् । द्विगुरेकवचनमित्यस्य तु स नपुंसकमिति वक्ष्यामीत्यारम्भो बोध्यः । स्यादेतत्—समाहारसमूहपदयोरेकार्थकत्वात्समूहस्यापि तद्धितार्थत्वात् तद्धितार्थेत्यनेनैव सिद्धे समाहारग्रहणं व्यर्थम् न चैवं तद्धितश्रवणापत्तिः । द्विगोर्लुगिति लुक्संभवात् ।

नन्वेवं पञ्चमूलीत्यत्रापरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि इति ङीप्प्रतिषेधः स्यात्पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेत्यादिवत्, पञ्चगवं इत्यत्र गोरतद्धितलुकीति पर्युदासाच्च टच् न स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि न तद्धितलुक्यतद्धितलुकीति अंशमपहाय समाहार इति पठित्वा तस्य च नियमार्थत्वमाश्रित्य सर्वनिर्वाहात् । समाहार एव तद्धितलुकि ङीप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रेति । तेन पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी पञ्चगवम् नेह पञ्चाश्वा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तदेतदुक्तं वार्त्तिककृता समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् तद्धितार्थकृतत्वादिति । अविशेषादर्थभेदाभावात् शब्दस्वरूपपरतया नैकशेषः ।

अत्र भाष्यम् एवं सति पञ्चकुमारि इत्यत्र लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययलुगापत्तिः । तस्मात् पृथक्समाहारग्रहणात्समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्धितस्येति व्याख्यानान्न तद्धितापत्तिः । अत एव तद्धितार्थे इत्यत्र विषयसप्तमी व्याख्याता, एवं च पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितोत्पत्तिः । समासेनैव तद्धितार्थोक्तौ तु उक्तार्थत्वात्स न स्यात् । तथा च द्विगोर्लुगिति लुगप्यसंगतः स्यात्तद्बलादेव तद्धितोत्पत्तिव्याख्याने तु गौरवमित्यलं बहुना ।

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् । द्वौ मासौ जा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तस्य द्विमासजातः त्रिमासजातः । अत्र हि कालाः परिमाणिने-ति त्रिपदसमास इष्यते सुप्सुपेत्येकत्वविवक्षया च न प्राप्नोति इति वार्तिकारम्भः । तत्रैकत्वविवक्षायां चेदमेव लिङ्गम् । तत्र कृते जातशब्द उत्तरपदे द्विमासशब्दयोस्तद्धितार्थेत्यादिनोत्तरपद-निमित्तको द्विगुः क्रियते । कालान्ते द्विगौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरो-यथा स्यात् । द्व्यहजात इति च समासान्तः ।

न च द्वौ मासौ द्विमासं, समाहारद्विगौ पात्रादित्वान्न स्त्रीत्व-म्, तज्जातस्येति समास इति वाच्यम् । समासान्तोदात्तत्वेन त-काराकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गात् । सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति वाच्य-म् । पञ्च खट्वा अस्या विद्यन्ते इति विग्रहे हि तद्धितार्थेति त-त्पुरुष एव स्यान्न बहुव्रीहिः । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् तस्य च तद्धितार्थत्वात् ।

न च बहुव्रीहिविधानसामर्थ्यम् । चित्रगुरित्यादौ साव-काशत्वात् । न च तत्रेष्टापत्तिः । आबन्तत्वेन द्विगोरिति ङीप-स्तदभावपक्षे च नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । एवं पञ्चगुरित्यत्र टच् स्यात् । न च द्विगोर्लुगिति निर्वाहः । प्राग्दीव्यतः इत्यधिकारात् मतुपश्च तद्बहिर्भावात् । तथा च मतुब्लोपार्थं वचनमारम्भणीय-मित्येव दोषः । अतद्धितलुकीत्यत एव ङीप्समासान्तयोर्निषेधसिद्धेः भाष्यमते तु त्रिकतः शेषस्य वक्ष्यमाणतया परत्वाद्बहुव्री-हिरिति दिक् ।

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥५२॥

तद्धितार्थ इत्यत्र विहितः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषो द्विगुसंज्ञः स्या-त् । तेन पञ्चकपाल इत्यत्र द्विगोरिति व्याख्यातोऽस्य लुक् । पञ्चनावप्रिय इत्यत्र नावो द्विगोरिति टच् समाहारे पञ्चमूलीत्यत्र

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्विगोरिति ङीप्, अव्यवहितपूर्वसूत्रस्यैव ग्रहणादेकभिक्षेत्यत्र तदभावः।

न चैवमेकशाटीत्यत्र द्विगोरिति ङीप् न स्यात् इति वाच्यम्। ङीबन्तशाटीशब्देनैव तत्र समासात् शाटकेत्यत्र कप्रत्ययप्रकृतिभूतशाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्। न चैकापूपीति न स्यादिति वाच्यम्। समाहारेत्यत एव सिद्धेः। अनेकविषयकस्य दानस्य संभ्रमस्य वा महत्त्वाद्वा श्रद्धातिशयाद्वा कार्यरामादिना वा एकस्मिन्नपि संभवात् तस्यैव समाहारपदार्थत्वात्। न चैवं पञ्चहोतारो दशहोतार इत्यत्र इगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यादिति वाच्यम्। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानेन तत्संभवात्। अत एव सप्तर्षय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति, किन्त्वन्तोदात्तत्वमेव। सप्तर्षयस्तपसे ये निषेदुरिति तद्दर्शनात्।

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥५२॥

गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्कुत्स अवक्षेपण इत्यस्माद्वर्तमाने क्तः बहुवचनप्रयोगाच्छब्दस्वरूपपरत्वनिरासः। कुत्स्यमानवाचीनि कुत्साप्रतिपादकशब्दैः सह समस्यन्ते। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम् विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं चेदम् वैयाकरणखसूचिः। सूचयतेरिच्चेतीकारप्रत्ययः। प्रतिवादिना पृष्टो यस्तत्प्रसङ्गाविच्छेदाय अहो निर्मलं गगनमित्यादि कथयति, गगनं प्रपश्यति वा स एवमुच्यते तद्विचारासमर्थत्वे तात्पर्यम्। नात्र व्याकरणाध्ययनस्य कुत्सा किन्तु प्रतिभानहीनतायाः। न च तस्याः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं नेतिवाच्यम् प्रतिभानविशेषानुपपादकत्वेनैवाध्ययनस्य कुत्सनोपपत्तेः। याज्ञिककितवः प्रायेण द्रव्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्थित्वात् किं तवास्तीति पृच्छन् द्यूतकारः कितवशब्दार्थः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिनिरुक्तदर्शनात् । अत एव सभामेति कितवः पृच्छमान इति श्रुतिरिति दीक्षिताः । एवं याज्ञिकोऽपि दक्षिणामात्रपरत्वादयाज्यमपि यो याजयति स उच्यते । मीमांसकदुर्दुरूढः । दुल उत्क्षेपे । दुर्पूर्व औणादिकः कूटप्रत्ययः । बहुलमन्यत्रापीति णिलोपः । रलयोरैक्यम् 'कस्यां चिद्वाचि कौश्चिद्यदि मम निहितं दूषणम् दुर्दुरूढै'रिति प्रयोगास्त्वातन्त्र्येणापि कुत्सनार्थः । प्रवृत्तीति किम् । वैयाकरणो दरिद्रः । नात्राध्ययनं कुत्स्यते किन्तु धर्मी । दारिद्र्यादि च तन्निमित्तम् ।

पापाणके कुत्सितैः ॥५३॥

एते कुत्सितैः समस्यन्ते । पूर्वनिपातवैपरीत्यार्थमेतत् । पापनापितः । अणककुलालः । कुत्सित इत्यर्थः ।

उपमानानि सामान्यवचनैः ५४

यन्निमित्तकं द्वयोःसादृश्यं तद्धर्मवाचिना सह सादृश्यप्रतियोगिवाचिनः शब्दाः समस्यन्ते । घन इव श्यामो घनश्यामः । अत्रोपमेयविशेषणत्वेन यद्यपि श्यामत्वमुपात्तम् । तथापि घनस्य श्यामत्वमर्थगम्यम् । अत एव धर्मविशिष्टद्रव्यवाचकस्योपादानार्थं वचनपदोपादानम् । अत्र घनपदं घनसदृशे लाक्षणिकम् । भूतपूर्वगत्या तु उपमानत्वम् अत एव मृगीव चपलेत्यत्र पुंवत्कर्मधारयेति सामानाधिकरण्यनिमित्तकः पुंवद्भाव इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु लक्षणायामपि तत्प्रयुक्तसामानाधिकरण्येन पुंवद्भावे शास्त्रीयत्वमित्यत्रापि स स्यात् । जातेश्चेति निषेधस्याप्युभ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्र साम्यात् । अत एव कैयटेन मृगक्षीरादिवत्स्त्रीत्वाविवक्षयैव पुंवद्भावस्यान्यथा सिद्धिरित्युक्तम् । अरविन्दसुन्दरं मुखमित्यत्रारविन्दपदस्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजके लक्षणा । तस्याभेदसंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशे सौन्दर्येऽन्वयः । तथा चारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्नं मुखमिति धीरिति केचित् । अरविन्दपदस्यैव लक्षणया सर्वोर्थः सुन्दरपदं तात्पर्यग्राहकमित्यन्ये । समुदायस्यैव तादृशविशिष्टार्थपरत्वमित्यन्ये । अत्र सर्वत्रापि समासगतवाचकलुप्तोपमानत्वं आलङ्कारिकसिद्धान्तसिद्धं न स्यादित्यलंकारकौस्तुभे निरूपितमस्माभिः ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयं व्याघ्रादिभिरुपमानैः सह समस्यते सादृश्यप्रयोजकसामान्यधर्मस्य यदि प्रयोगो न स्यात् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रप्रतियोगिकसादृश्यवान् पुरुष इत्यर्थः । अत एवोपमितसमासे पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यम् मुखं चन्द्र इति रूपकसमासे तूत्तरपदार्थस्येत्यालङ्कारिकसंप्रदायः । सामान्येति किम् पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः ।

अथ कथं भाष्याब्धिःक्वातिगम्भीर इति । न चायं मयूरव्यंसकादिसमास एवेति वाच्यम् । प्रकृतभाष्यप्राधान्यभङ्गापत्तेरिति चेत् अत्राहुः । गाभीर्यप्रयुक्तं साम्यमिह न विवक्षितम् किन्तु विततदुखगाहित्वादिप्रयुक्तमेव । तस्य चाप्रयोगात्समासः सुलभ इति । न च सामान्यधर्मसामान्याभाव एव समासविधानमिति वाच्यम् । साम्यप्रयोजकत्वेनाभिमतो यो धर्मस्तदप्रयोग एव तद्विधा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नात् । न चात्र मानाभाव इति वाच्यम् । सामान्यमात्राप्रयोगस्य बाधितत्वेन विवक्षितो यो धर्मस्तदप्रयोग इति सूत्रार्थपर्यवसानात् ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥५६॥

विशेषणं समानाधिकरणेन विशेष्येण समस्यते । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । विशेषणं च प्रकारमात्रं न तु व्यावर्तकमेवेत्याग्रहः । प्रमेयवह्निरित्यादिप्रयोगात् । अत एव विशेषणविशेष्यतावच्छेदकयोरन्यतरस्यान्यतरव्यभिचारित्वेऽयं समासो न तु परस्परव्यभिचारित्वनियमः । नीलोत्पलमित्यादौ तथात्वेऽपि उक्तस्थले तदभावात् । एवं विशेषणतावच्छेदकस्य विशेष्यतावच्छेदकव्यभिचारेऽयं समास इत्यपि न नियमः ।

अत एव कैलासाद्रितटीषुधूर्जटिजटालङ्कारचन्द्राङ्कुरेति मुरारिः । स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिरिति श्रीहर्षः । यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मिरिति वर्धमानः । शब्दशास्त्रसहकारपादपादिति हरदत्तः । अत्र विशेष्यत्वविशेषणत्वयोः ससम्बन्धिकतयाऽन्यतरस्याक्षेपलभ्यत्वेऽप्युभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । न च प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनसंज्ञासिद्ध्यर्थं विशेषणमित्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थमावश्यकतया विशेष्यपदोपादानमेव तथेति वाच्यम् । सुपेत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः । अयं च विशेषः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारो यत्रोभौ गुणशब्दौ वा क्रियाशब्दौ वा गुणक्रियाशब्दौ वा तद्विषयः । द्रव्यशब्दस्य तु गुणक्रियाशब्दौ प्रति विशेष्यत्वमेव । विशेष्यग्रहणेन प्रसिद्ध्यनुरोधलाभात् । तेन खञ्जकाणः काणखञ्जः पाठकपाचकः पाचकपाठकः खञ्जपाठकः । पाठककाणः इत्यादावेवोभयथा पूर्वनिपातः । कृष्णतिला नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इत्यादौ तु द्र-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ष्यस्यैव विशेष्यत्वमिति नियमः । गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारे- कक्रियान्वयित्वेन तदपेक्षया वाक्यार्थे द्रव्यस्य प्राधान्यात् ।

अत एव श्वेतं छागमालभेतेति चोदनायां विशिष्टालाभे गुणान्तरावच्छिन्नच्छाग एवालभ्यते । न तु श्वेतावच्छिन्नद्रव्या- न्तरमिति भाष्यकाराः । एवमुत्पलनीलामति भवत्यवेति प्रल- पितं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । विशेषणविशेष्यभावे इच्छाया एव नियामकत्वेऽपि भाष्यकारेण तादृशसमासस्यासाधुत्वोक्तेः । न्यासकारादिभिः साक्षादेवोक्तत्वाच्च । लीलावत्युपायव्याख्या- तारोऽप्येवमेवेति दिक् ।

बहुलग्रहणं किम् । तक्षकः सर्पः । रामो जामदग्न्यः । अर्जु- नः कार्तवीर्य इत्यादौ माभूत् । कृष्णसर्पः लोहितशालिरित्या- दौ च नित्यं स्यात् कार्तवीर्यार्जुन इत्यादौ तु भवत्येव समासः । प्रयोगदर्शनात् । एवं सामान्यविशेषभावस्थले सामान्यस्य विशे- ष्यत्वं विशेषस्य विशेषणत्वमिति तद्व्यवस्था । सामान्यस्य नि- र्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन विशेषाकाङ्क्षायास्तत्रावश्यकत्वात् ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यस- मानमध्यमध्यमवीराश्च ।५७।

एते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्ते । गुण- क्रियाशब्दैः सह समासेऽपि पूर्वादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः इत्यादि । यद्यपि हस्तः सराज- न्यकमेकवीर इत्यत्र पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादस्यैव प्रवृत्त्या वीरैक इति युक्तम् । तथापि पूर्वविप्रतिषेधो बोध्य इति केचित् । बाहुलकात्तदित्यन्ये ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्रेण्यादय कृतादिभिः ॥५९॥

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः । च्व्यन्तस्यं तु गतित्वात्कुगतीति नित्यसमासः । श्रेणीकृता इति । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः । सिद्धानामेव श्रेणीनां न समासः गुणान्तराधाने तु यदा पृथक्स्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासः । 'वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र'इति माघः । श्रेणी एक पूग कुन्द राशि विशिष्ट निचय निधन इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रवण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण इति श्रेण्यादिः । कृतादिस्त्वाकृतिगणः ।

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥६०॥

नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेन सहानञ्युक्तं क्तान्तं समस्यते कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । एकस्यैव वस्तुन एकदेशावच्छेदेन कृताकृतत्वोक्तिः । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । इत्यादि । अत्रानञ् इत्यत्र बहुव्रीहिः । विशेष्याकाङ्क्षायां तृतीयान्तपदोपस्थाप्यं क्तान्तमेव विशेषणानुरोधात् प्रथमान्तत्वेन सम्बध्यते ।

अत्र वार्तिकम्—'अवधारणं नञा चेत् नुडिड्विशिष्टेन न कल्प्येत' । 'अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति' । अस्यार्थः—विशिष्टशब्दः समयोः सम्प्रधारणविवक्षायां अवधारणविशिष्टे आधिक्ये वर्तते, स्वरूपवर्णनमात्रविवक्षायां तु आधिक्यमात्रे । देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यौ अभिरूपौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट इत्युक्ते स्वाध्यायेनैवाधि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वयम् । गुणान्तराणां तु साम्यं कदाचित्प्रतीयते । कदाचित्तु स्वाध्यायाधिक्यमात्रं गम्यते । गुणान्तराणां त्वविवक्षेत्यनुभवात् ।

अत्र च नञ्विशिष्टेति नञ्मात्राधिक्यविवक्षायां यथा प्रकृत्यन्तरे न भवति सिद्धं चाभुक्तं चेति । तथा नुडिड्भ्यां विशिष्टेऽपि न स्यात् । क्लिष्टाक्लिशितम् । उदितानुदितमित्यादौ । अथाऽऽधिक्यमात्रं तदर्थो न तु विशेषान्तरव्यावृत्तिः । तदा यथा नुडिडाधिक्ये भवति तथा प्रकृत्यन्तरेऽपि स्यात् सिद्धं चाभुक्तं चेति । ततश्च समानप्रकृतिकेनेति कर्तव्यम् । अतः अर्थान्तरानापादकविकाराधिक्ये भवत्येव । प्रकृत्यन्तरादौ तु न भवति । छाताछितम् । शाछोरन्यतरस्यामित्यात्वम् । श्राणाश्रातमित्यादौ त्वासिद्धत्वान्नत्वस्य भेदकत्वाभावः । कृतप्रतिकृतादीनामुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । भावे क्तः । गमनोत्तराल्पकालीनप्रत्यागमनेन सहचाराद्गतप्रत्यागते । एवं यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । अल्पार्थे कप्रत्ययान्तः स्वभावात्स्त्री । अन्येषामपीति दीर्घः । द्वितीयस्याल्पपरत्वात्प्रथमक्रयपदस्यार्थान्महाक्रयपरत्वम् । एवं पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिकेति । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । आकृतिगणोऽयम् ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

एते प्रशस्यैः समस्यन्ते । गुणक्रियाशब्दैः समासे सदा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दिशब्दानां पूर्वनिपातनियमार्थ आरम्भः । सत्पाठकः । महाराजः । यत्तु पुरुषोत्तम इत्यत्र उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेति समासे विशेषणत्वादुत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्युपायग्रन्थमुपादाय कामचारात्पुरुषशब्दस्य पूर्वनिपातसमर्थनाय प्रवर्तन्ते । तदुपेक्ष्यम् । एतद्विरोधात् । पूजेति किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । महोदधिरित्यादौ 'विशेषण'मिति समासः । महापापमित्यादौ तु पूज्यमानत्वादनेनैव । उत्तरपदवाच्यतावच्छेदकसमानाधिकरणोत्कर्षस्य प्रशंसार्थत्वात् । स च पापान्तरापेक्षयाऽधिकदुःखजनकत्वमेवेति बोध्यम् ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

व्याघ्रादेराकृतिगणत्वेन सिद्धे पूज्यमानमेवेति नियमार्थमेतदित्येके । सामान्यप्रयोगेऽपि विध्यर्थमित्यन्ये । वस्तुतः सादृश्ये गम्ये तत् । इदं तु प्राशस्त्यमात्रे गम्ये । गोवृन्दारक इत्यादेः प्राशस्त्यप्रकारकबोधोदयात् । उत्तरपदार्थप्रतियोगिकसादृश्यप्रकारकपूर्वपदार्थविशेष्यकबोधानुदयात् । पूज्यमानमित्यस्य पूजायां गम्यायां समास इत्यर्थः ।

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

एतौ समर्थेन समस्येते । कतरकठः । कतमकलापः । 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति पारिभाषिकं जातित्वम् । यद्यपि 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजि'ति व्युत्पन्नकतमशब्दस्य तन्मात्रविषयत्वात् साहचर्येण कतरशब्दस्यापि तद्विषयकस्य ग्रहणं सिद्धम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथापि जातिप्रश्नोपादानं कतमशब्दस्यान्यत्रापि साधुत्वज्ञापनार्थम् । अत एव भवतो भवतां वा कतरः कतमो वा देवदत्तः इति प्रत्युदाहरन्ति ।

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किंराजा । यो न रक्षति । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तनिषेधः। क्षेपे किम् । को राजा प्रश्नोऽयम् ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयिणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणेत्यमरः। शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टे नपुंसकेऽस्य शक्तिरिति केचित् । स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्री तथेत्यमरव्याख्यातारः। गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः। धेनुरचिरप्रसूता । वशा वन्ध्या । वेहद्गर्भघ्नी । बष्कयिणी तरुणवत्सा । इभपोटा इभयुवतिः । अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिरित्यादि । 'हयद्विषद्बष्कयिणीपयः सुत'मिति श्रीहर्षः । कठप्रवक्तेत्यादि । न च कठधूर्त इत्यत्र 'कुत्सितानि कुत्सनै'रित्यनेन गतार्थत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्तेः । अत्र तु धर्मिणः कुत्स्यमानत्वात् । धूर्तबकोबालमत्स्यानामिति तु प्रमाद इत्याहुः । त्रैविद्यतपस्विनोऽपि धूर्तबका एवेति चेदिति कुसुमाञ्जलिप्रयोगे तु बकशब्दस्य

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्सदृशलक्षणायां निर्धारणसप्तम्या समासो बोध्यः ।

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

वचनग्रहणं यौगिकानां प्रशस्तादीनां विशेषार्थकानां च शुचिप्रभृतीनां स्वार्थभिन्ने प्रयोगात्प्रशंसागमकानां व्याघ्रादिपदानां च निरासेन प्रशंसामात्ररूढशब्दपरिग्रहार्थम् । मतल्लिकामचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः । एते च नियतलिङ्गाः । अरिमेधोरैक्षत गोमतल्लिकामिति माघः । एवं गोमचर्चिकेत्यादि । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिका प्रशस्ता स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तय इति गणरत्नमहोदधिकारोक्तेः 'तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्यो'रिति भित्तिशब्दः प्रशंसार्थ इति रघुव्याख्यातारः । प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगसम्भवाद्योगद्वयफलं चिन्त्यमिति केचित् ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

जरद्भिरिति पाठान्तरम् । आद्यपाठे युवशब्दस्य भिन्नलिङ्गत्वाज्जरतीशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषा युवतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गान्तरत्वोपपादकत्वेन ज्ञाप्यते । नचैवमपि अर्थभेदात्सामानाधिकरण्यस्यारोपेणैव वाच्यत्वात्पूर्वमेव तदस्त्विति वाच्यम् । सर्वत्र तदनौचित्येन लक्ष्यानुरोधेन च परिभाषाज्ञापनस्य युक्तत्वात् । श्रमणादिषु स्त्रीलिङ्गानामेव बहूनां पाठात् 'कुमारः श्रमणादिभि'रित्यस्य वा ज्ञापकत्वात् । नच तत्राक्षेपसम्भवात्को विशेष

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति वाच्यम् । अश्वादिभ्यः फञ्विधौ 'पुंसि जात' इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तेरेव ज्ञापकत्वसम्भवात् । अन्यथा पुल्लिङ्गजातशब्द-निर्देशे लिङ्गान्तरविशिष्टस्य ग्रहणानुपपत्त्यैव तद्वैयर्थ्यात् । वस्तुत एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् पुंसीत्यस्य तद्व्यावर्त-कतया सार्थक्यात्पूर्वोक्तमेव युक्तमित्याहुः ।

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥६८॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यार्थाश्चाजात्यर्थेन समस्यन्ते । भोज्यो-ष्णम् । भोज्यलवणम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्येति किम् । भोज्य ओदनः । न च विशेषणसमासः । प्रतिषेधसाम-र्थ्यात् । 'तस्य सत्कृत्यशालिन' इति भाट्टप्रयोगे सन्महदित्यस्मा-त्परत्वादेतत्प्राप्तावपि षष्ठीसमास इत्याहुः ।

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

रूपविशेषवाचकशब्दस्तादृशेन समस्यते । कृष्णसारङ्गः । चित्रस्य कृष्णासम्भिन्नस्यापि सम्भवात्कृष्णेति । अव्याप्यवृ-त्तिनानारूपसमाहारश्चित्रमिति पक्षे कृष्णस्यापि तत्र सत्त्वात् । चित्रस्यातिरिक्तत्वमते तु अवयवनिष्ठकृष्णत्वेनैव तत्प्रतीत्युप-पत्त्या तत्र लक्षणा ।

नन्विह तत्कृतत्वादेव सिद्धम् । एवं 'वर्णो वर्णेष्विति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरोऽपि न विधेयः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'त्यनेनैव सिद्धेः । मैवम् । शुकबभ्रुः कृष्णशुक्ल इत्यादौ तदभावात् । अत एव स्वरसूत्रमपि उभाभ्यां वाच्यम् । कृष्णसारङ्ग इत्यत्र तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवारणार्थम् । तथा च स्वरसूत्रे वर्णो ऽनेत इत्येवास्तु । नचैवं तृतीया तत्कृतेनेति यत्र

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तृतीयान्तस्य वर्णेन समासस्तत्रापि स्यादिति वाच्यम् । प्रतिपदोक्तवर्णसमासस्यैव ग्रहणात् ।

केचित्तु विशेषणसमासेनैवोपपत्त्या इदं सूत्रं मास्तु । स्वरसूत्रं यथाश्रुतमेवास्त्वित्याहुः । 'मत्वर्थीयचिकीर्षायां न कर्मधारय' इति वक्तव्यम् । तेन वीरपुरुषवान् ग्राम इत्यादि न स्यात् । किन्तु प्रथमत एव सम्बन्धविवक्षायां वीरपुरुष इति बहुव्रीहिरेव । न्यायलभ्यं चैतदिति भाष्यम् । कर्मधारयोत्तरं हि मत्वर्थीये क्रियमाणे वर्तिपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः । ततस्तत्पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय इति प्रतिपत्तिगौरवम् । पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षायां तु वर्तिपदार्थानां प्रथमतो गुणभाव एवाश्रीयते इति स्वपदार्थप्राधान्याश्रयणाल्लाघवमिति कैयटः ।

केचित्तु बहुव्रीहौ समस्यमानपदद्वयेनैवान्यपदार्थबुद्धिः, कर्मधारये तु मत्वर्थीयसापेक्षेणेति शब्दे लाघवम् । विशेष्यस्य पृथक् प्रयोगस्तूभयत्रापि तुल्यः । नचैवं वृक्षवनस्पत्यादावतिप्रसङ्गः । प्रयोगदर्शनात्प्रकृतविषय एव यथोक्तलाघवस्यानादरणादित्याहुः । नचैवं कृष्णसर्पवान् वल्मीकः लोहितशालिमान् ग्राम इत्यादिकं न स्यादिति वाच्यम् । जातिविशेषस्य कर्मधारयमात्रगम्यत्वात् । सर्वशब्दस्य त्वकारान्तैः कर्मधारय इष्टः । तस्माच्च ठनं बाधित्वा इनिरेवेति वक्तव्यम् । सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी ।

कुमारः श्रमणादिभिः ॥७०॥

अत्र स्त्रीलिङ्गान्तत्वेन पठितैः श्रमणादिभिः सह कुमारीशब्दस्य समासः । पुंल्लिङ्गैरध्यापकादिभिस्तूभयथापि । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । कुमारी श्रमणा—कुमार-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्रमणा। श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी दासी, बन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक, पण्डित, पटु, कुशल, चपल, निपुण। उक्तपरिभाषा चानित्या। शक्तिलाङ्गलापसंख्याने घटीशब्दस्य घटशब्दात्पृथगुपादानसामर्थ्यात्। तेन महतीमिव इत्यत्र 'आन्महत' इत्यात्वम्, द्विषतीताप इत्यत्र 'द्विषत्परयोस्ताऽपेरि'ति खच् च न भवति। एवं मद्रराज्ञीत्यत्र टजपीत्यवधेयम्।

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥७१॥

मण्डूकप्लुत्या जातिपदस्यानुवृत्तिरिति केचित्। शब्दान्तरसमभिव्याहारव्यतिरेकेणैव तद्बोधनसमर्था अन्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते। न तु कालक्ष्यादयः तेषां यौगिकानां शब्दान्तरसंनिधानादेव बोधकत्वादित्यन्ये। चतुष्पाद्वृत्तिजातिवाची सुबन्तो गर्भिणीशब्देन समस्यते। 'गोगर्भिणीमिवनवोलपमालभारी'ति भवभूतिः। 'इह महिषविषाणव्यस्तपाषाणपीठस्खलनसुलभरोहिद्गर्भिणीभ्रूणहत्या' इतिमुरारिः। जातिः किम्। कालाक्षीगर्भिणी। कालाक्षीपदस्य आधुनिकसंकेतेनैव गवि वृत्तेः। चतुष्पात् किम्। ब्राह्मणी गर्भिणी।

मयूरव्यंसकादयश्च ॥७२॥

एते समुदाया निपात्यन्ते। मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्तः। एवं मुण्डपर्यन्तानामिति केचित्।

अन्ये तु मयूर इव व्यंसकः। छात्र इव व्यंसकः। काम्बोज इव मुण्डः इत्युपमितसमासापवादोऽयं समासः। न च वैयर्थ्यम्। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थत्वात्। प्रतिपदोक्तोपमानशब्दगर्भितसमासस्यैव तत्र ग्रहणादित्याहुः। छन्दसि

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पादगृह्य हस्तगृह्य लङ्गूलगृह्य पुनर्दाय 'पत्त्राक्षिणः पितरं पादगृह्यः'। अग्निर्होता हस्तगृह्य निनाय । तृतीयमुदाहार्यम् । पुनर्दाय ब्रह्मजायाम् । 'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसंज्ञा तु वार्तिकोक्ता ।

एहीडादयोऽन्यपदार्थे एहीड इति यस्मिन् कर्मणि तदेहीडम् । एहियवम् । एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा, अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहि स्वागतमिति यस्यां सा एहिस्वागता । प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा । प्रोहकटा प्रोहकर्दमा । निपातनात्परस्मैपदम् । उद्धरचूडा । आहरवाला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । कृन्धिविचक्षणेति पाठान्तरम् । पात्रादुद्धर उत्सृज देहीति यस्यां उद्धरोत्सृजा । असातत्यार्थं वचनम् । उद्धमविधमा । उत्पचनिपचा । उत्पतनिपता । अन्यपदार्थस्य क्रियायाः स्त्रीत्वाट्टाप् । उदक्च अवाक्च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् । आचितश्चोपचितश्च आचोपचम् । आचमचम् । निश्चितश्च प्रचितं च निश्चप्रचम् । न विद्यते किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः । यत्किञ्चनः । स्नात्वाकालकः । समासान्तोदात्तत्वम् ल्यबभावश्च निपातनात् । अन्तर्भूतक्रियापेक्षं समानकर्तृत्वम् । संपन्न इति प्रतीतेः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । 'राघवः प्रोष्य पापीयान् जहीहि तमकिञ्चन' मिति भाट्टिः । उत्पत्यपाकला । उत्पतनं कृत्वा या पाण्डुर्भवति । हस्तिज्वरः पाकलः । तद्विशेषः कूटपाकलः । 'कलभं कठोर इव कूटपाकल' इति भवभूतिः । गजं वातात्मको हन्यात्तथा वै कूटपाकल इति गजशास्त्रमिति तद्व्याख्यातारः । निपसरोहिणी निषद्यश्यामा अपेहिप्रणसा ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्णे कर्तारं चाभिदधाति। जहीति लोण्मध्यमैकवचनान्तम्। तदाभीक्ष्ण्ये गम्ये कर्मणा सह समस्यते बहुलम्। समासेन कर्तरि च गम्यमाने। जहिजोड इति आभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः। जहिस्तम्बः उज्जहिस्तम्बः।

आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये अश्नीतपिबतेति यत्र सततमभिधीयते साऽश्नीतपिबता। 'अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणी'ति माघः। पचतभृज्जता खादतमोदता। आहरनिवपा। आहरनिःकषा उत्पचनिपचा। भिन्धि लवणमिति यस्यां भिन्धिलवणा। पचलवणा। आकृतिगणोऽयम्। अन्येऽप्यभियुक्तव्यवहाराद्बोध्याः। कुतोऽपि यस्य भयं नास्ति सोऽकुतोभयः। कां दिशं गच्छामीति य आह स कान्दिशीकः। पाठसामर्थ्यादीकण्। द्वितीयाया अलुक् च। कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः। अहोऽहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तस्य भाव आहोपुरुषिका मनोज्ञादित्वाद्भावे वुञ् इति कैयटः। कमलकुशलावधाने भानोरहोपुरुषव्रतमिति श्रीहर्षः। अहंशक्तोऽहं शक्त इति यस्यां साऽहमहमिका। यदृच्छ यदृच्छा। एहि रे याहि रे यस्यां सा एहिरेयाहिरा। पाठादात्वम्। उन्मृड्ढि अवमृड्ढि इति यस्यां सा उन्मृजाऽवमृजा। इहैतानयोः साधुत्वम्। अवश्यकार्यम्। अन्यद्वनं वनान्तरम्। अन्तरशब्दो भिन्नार्थः। सचाभेदेन वने विशेषणम्। प्रतियोगित्वमपि पूर्वपदार्थस्यैव भेदे प्रतीयते। वनान्तरं गच्छतीत्यादौ अस्माद्वनाद्भिन्नं वनं गच्छतीति बोधात् 'वनान्तरादुपावृत्तैरि'त्यादौ दर्शनाच्च। तस्मादन्तरशब्दो भिन्नार्थः। वनपदस्य वारद्वयमन्वयः। तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन भेदे प्रकारत्वम्। विशेषणतावच्छिन्नभेदप्रकारतानिरूप्यविशेष्यत्वं चेत्यवधेयम्। एवं प्रातिपदिकार्थ

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एव प्रातिपदिकार्थमात्रम् । मुखमेव चन्द्रो मुखचन्द्रः । रूपकस्थले मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति आलङ्कारिकाः । अत्र मुखप्रतियोगिकाभेदवान् चन्द्र इति बोध इति केचित् । मुखनिष्ठाभेदप्रतीयोगी चन्द्र इत्यन्ये । एतद्विवेचनं त्वलङ्कारकौस्तुभे स्पष्टम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्चसमाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ द्वितीयपादः

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकत्वसंख्याविशिष्टेनावयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते । पूर्वं कायस्येति पूर्वकायः । अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायमिति कालिदासः । षष्ठीसमासव्यावृत्त्यर्थमेतत् । विशेषणसमासेनापि पूर्वकायशब्दसिद्धेः । समुदायवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपीति न्यायात् इत्याहुः ।

न च दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्यर्थाद्दिग्वाचकस्यापि पूर्वशब्दस्य योगे अन्यारादिति पञ्चम्या एव युक्तत्वात्षष्ठ्येव कथमिति वाच्यम् । तस्य परमाम्रेडितमिति लिङ्गेन अवयवयोगे षष्ठ्या एवेष्यमाणत्वात् । यत्तु एकदेशिशब्दश्चावयवरूढोऽत एव मत्वर्थीय इत्याहुः । तन्न । एकगोपूर्वादिति ठञ इव न कर्मधारयादित्यस्यापि सौत्रत्वादेव बाधसिद्धेः । न्यायैकदेशिन इत्यादिकं तूभयथापि गौणम् । एकदेशस्वामिनि तु यद्येकदेशिशब्दोऽसाधुस्तदावयवावयविसम्बन्ध एवायं निपात इति कल्प्यम् । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । नाभेरिति दिग्योगे पञ्चमी । नाभिमपेक्ष्य पूर्वभागः कायसम्बन्धीत्यर्थः । अत्र पूर्वं प्रति नाभेरवधित्वं नत्ववयवित्वमित्यसमासः । कायेन सह तु भवत्येव । नाभेः पूर्वकायः । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् । एकाधिकरणे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

किम् । पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व । इह समुदाये षष्ठी । उ-
द्भूतावयवभेदत्वाद्बहुत्वं एकत्वानवच्छिन्नत्वान्न समासः ।

अत्र व्याख्यातारः । संख्याविसायपूर्वस्येति ज्ञापकेन सर्व-
स्यैकदिशिवाचिनोऽह्नादेशः । अन्यथा सायपूर्वत्वानुपपत्तेः । अतो-
मध्याह्नः सायाह्न इत्यादि । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षतया च सर्वो-
ऽप्यवयववाची कालेन समस्यते इति ज्ञाप्यम् । तेन मध्यरात्रः
उपरतः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि सिद्धम् । अहः सर्वैकदेशे-
त्यादेराह्नोह्न इत्यादेश्चैकदेशिसमासमात्रविषयकत्वेन विशेषणस-
मासेनोभयत्राप्यनिर्वाहात् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेतिन्यायाच्च दि-
नमध्य इत्यादिसिद्धिरित्याहुः ॥

अर्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

नित्यक्लीबोऽर्धशब्द एकत्वावच्छिन्नावयविना सह समस्यते ।
अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली । नपुंसकपदं च यत्रार्थे नियमेन
नपुंसकत्वं तत्रैव समास इत्यर्थकम् । नचार्धमिति निर्देशादेव त-
त्सिद्धिः । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमिति ज्ञापनार्थत्वात् । तेन
तस्येदमित्यादेर्लिङ्गत्रयेऽपि प्रवृत्तिः । 'भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्य-
र्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमरः । समांशवाच्यर्धशब्दो नपुंसकमात्रलि-
ङ्ग इत्यर्थः ।

अत्राहुः—वापुंसीत्युभयान्वयी । तत्राद्ययोर्नपुंसकनिर्देशा-
त्पुंस्त्वस्य स्त्रीत्वेन सह विकल्पस्यानुपपत्त्याऽस्त्रियामित्यर्थः ।
भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति परिभाषितत्वेन खण्डस्य स्त्रीत्वायो-
गात् । शकलशब्दे च स्त्रीत्वाभावस्य निर्देशादेव निश्चितत्वात् ।
अर्धशब्दे तु निर्देशात्पुंस्त्वप्रतीत्या वा पुंसीत्यस्याविशेषात्स्त्रीन-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पुंसकपरत्वम् । तथाचार्धशब्दः स्त्रीलिङ्ग इति । तदसत् । अस्त्रि-यामित्यस्य पूर्वं निर्णीतत्वेनोत्तरत्रापि तदर्थस्य न्याय्यत्वात् । शब्दाधिकारस्य बहिरङ्गत्वात् । दैवतानि पुंसिवा । वापुंसि पद्मं । पुंसि वा हरिचन्दनम् । इत्यादौ पुंविकल्पे नपुंसकेनैव सह तल्लाभात् । क्लीबत्वस्य निर्देशात्पुंसिवेति स्त्रिया सह विकल्पापत्तेः । नच-तत्र पुंस्त्वतदभावयोर्विधाने तदभावपक्षे निर्दिष्टलिङ्गग्रहणा-त्तथा । अत्र तु निर्देशविशेषविधिभ्यां सिद्धस्य पुंस्त्वस्य वि-ध्यनर्हत्वात्तदभावविधेरविशेषात्तदन्यलिङ्गद्वयसिद्धिरन्यतरमात्र-ग्रहणे बीजाभावात् इति वाच्यम् । पूर्वोत्तरयोर्नपुंसकास्थिति-सत्त्वात् । अन्यत्र तदभावपक्षे एकस्यैव विधानाच्च । त्रिष्वित्य-स्य वक्तव्यत्वापत्तेश्च । यदि स्त्रीत्वमिष्टं तदा प्रमाणान्तरादस्तु अमरग्रन्थस्य तु द्विलिङ्गत्वे एव तात्पर्यम् । अवयववाची त्वभि-धेयवशात्सर्वलिङ्ग इति कैयटः । क्षीरस्वामिनापि निर्देशात्पुंसि-इत्युक्त्वा व्याख्यातम्—वाच्यलिङ्ग इत्येके । यट्टीका 'खण्डमात्रवृ-त्तितायामभिधेयलिंग इति' इति दिक् ।

न च विग्रहे नियतविभक्तिकत्वात्पिप्पलीशब्दस्योपसर्जनत-या ह्रस्वापत्तिः । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति निषेधात् । एकाधिकरणे किम् अर्धं पिप्पलीनाम् । अर्धपिप्पल्य इति तु कृत-समासानामेकशेषात् । अर्थभेदस्तु स्पष्टः । एकदेशिनेति किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तस्यात्र पशुं प्रति स्वामि-त्वम् । पशुना सह तु भवत्येव समासः पूर्ववत् । नपुंसकं किम् । ग्रामार्धो नगरार्धः ।

भाष्यकारास्त्वेतत्प्रत्याचख्युः । समुदायवृत्तीनां शब्दाना-मवयवेऽपि वृत्तिस्वीकारेणार्धपिप्पलीत्यादेः कर्मधारयादेव सिद्धेः । अन्यथा—अर्धाकारः अर्धजरतीयं अर्धोक्तमर्धविलोकितमित्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दौ समविभागविरहादनिर्वाहात् । नच षष्ठीसमासबाधार्थम् । तस्यापीष्टत्वात् इति । प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्येति कालिदासः । एतेन—

पणार्धक्रीतताम्बूलचर्वणाद्रावितानना: ।
अनभ्यासगलल्लाला यान्त्येते वारयात्रिकाः ॥ १ ॥

इत्यादि व्याख्यातम् ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्या-ण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एतान्यवयविना वा समस्यन्ते द्रव्यैक्ये । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयम् । एवमन्यत् । तुरीयस्यापीष्यते इतिवृत्तिः । अवयविना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अत्र स्वामिना भिक्षुकेण समासो माभूत् । द्रव्यैक्ये किम् । द्वितीयं भिक्षाणाम् । नचात्रापि पूर्ववत्कर्मधारयषष्ठीसमासाभ्यां सूत्रवैयर्थ्यम् । पूरणगुणेति षष्ठीसमासनिषेधात् । नच सूत्रारम्भेऽपि तद्दोषसाम्यम् । विभाषाग्रहणसामर्थ्यान्निषेधाप्रवृत्तेः । नच पाक्षिकवाक्यार्थं तत् । महाविभाषयैव तत्सिद्धेः । नच 'पूरणाद्भागे तीयादन्' इति स्वार्थेऽन्प्रत्ययं कृत्वा षष्ठीसमासनिषेधो नास्तीति कल्पयितुं शक्यम् । स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वादन्नन्तस्यापि पूरणार्थत्वमिति सिद्धान्तात् । न च पूरणाधिकारविहितत्वमेव पूरणार्थत्वम् । तत्र तदर्थत्वमात्रोपादानात् । नचैवं पूरणादिशब्दानामप्युदात्तानापत्त्या 'कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चै'रित्यादेरनुपपत्तिः । पादपूरणमित्रादिनिर्देशेन प्रत्ययानामेव ग्रहणात् । नचैवं षष्ठाष्टमाभ्यां ञचेति च-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारेण विहितस्यानोऽपि पूरणत्वेन निषेधप्रवृत्तौ 'तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि 'इति कालिदासप्रयोगानुपपत्तिः । तस्य प्रामादिकत्वादिति केचित् । षष्ठशब्दात्तत्करोति तदाचष्टे इत्याख्यानण्यन्तात्पचादित्वादजित्यपरे । उञ्छेषु षष्ठः उञ्छात्मको वा षष्ठः । समुदायवृत्ता इतिन्यायादित्यन्ये ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥४॥

प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । एवमापन्नजीविकः । पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । जीविकाप्राप्तः जीविकापन्नः । नच बहुव्रीहिणा गतार्थत्वम् । समासान्तोदात्तत्वस्यासिद्धेः । प्राप्तसुखं इत्यादौ जातिकालसुखादिभ्य इति निष्ठायाः परनिपातापत्तेश्च । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका स्त्री । न च जीविकाशब्दस्यैकविभक्तिचेति उपसर्जनत्वेन ह्रस्वेऽपि प्राप्ताशब्दे स न स्यादिति वाच्यम् । अकारश्लेषेण पूर्वपदस्याकारादेशस्यापि विधानादिति भाष्यम् । नच द्विवचनोत्तरं तत्प्रश्लेषे प्रकृतिभावापत्तिः । सौत्रत्वादिति प्राञ्चः । यद्वा समाहारे द्वन्द्वः । विषये सप्तमी अकारादेशापेक्षा । प्राप्तापन्नशब्दयोरकारादेशो भवतीत्यर्थः । नचैवं प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावात्तयोरुपसर्जनसंज्ञानापत्तिः सुबित्यनुवृत्त्या सन्निधानात्सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा तयोरेव तत्सिद्धेः । द्वितीयान्तस्य तत्सिद्धौ द्वितीयाश्रितेत्यादिना गतार्थत्वापत्तेरिति कैयटः । सूत्रान्ते प्रश्लेष इति दीक्षिताः ।

कालाः परिमाणिना ॥५॥

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यस्य स मासजातः । नच समासेऽपि षष्ठीश्रवणं जातशब्दे स्यादिति वाच्यम् । सम्बन्धस्य समासाभिहितस्य तत्रान्तर्भावात् उक्तार्थानामप्रयोगात् । मासजातस्य वस्त्रमित्यादौ तु स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठी । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्यैव वृत्तावन्तर्भावात् । अत एव बहुव्रीहौ तद्विग्रहे च विपरीतो विशेष्यविशेषणभावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । अतो मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव क्रियायोगो नतु विग्रहे प्रधानस्यापि मासस्य । एकत्वं चात्र मासस्य गम्यते । शब्दस्वाभाव्यात् । द्वित्वादिसंख्यायाः सापेक्षत्वात् । अत एव हरिणोक्तम्—

शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।
उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्तते ॥ इति ॥

देवदत्तस्य परिच्छेद्यत्वं जननद्वारकम् । मासपरिच्छेद्यं यज्जननं तदाश्रय इत्यर्थात् । एवं च परिच्छेद्यत्वं संसर्ग इति फलितार्थः । तच्च तन्मासघटकदिनप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वम् । नतु तन्मासघटकक्षणप्रागभावानधिकरणकालावृत्तित्वम् । तन्मासाद्यदिनमध्याह्नोत्पन्नादावपि मासजातपदप्रयोगात् । तच्छब्दप्रयोगापेक्षया मासो व्युत्पत्तिबलसाध्यः । नचतन्मासोत्तरोत्पन्नेऽपि तत्प्रयोगापत्तिः । प्रत्ययार्थस्यातीतत्वस्यापि जनने भानात् । तथाच तन्मासघटकदिनप्रागभावानधिकरणकालवृत्त्यतीतं च यज्जननं तदाश्रय इत्यर्थः । द्व्यहजात इत्यादिकं प्राग्व्याख्यातम् ।

नन्वेवं सति परिमाणिमात्रेण त्रिपद(१)तत्पुरुषः । अन्यत्र तु

(१) उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकेनेत्यर्थः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्विपद एवेति स्थिते 'त्रिलोकनाथेन सता मखद्विषः' इति कालिदासः। 'नवरसरुचिरा' मिति काव्यप्रकाशश्च कथम्। नचविशेषणसमासमाद्यपदद्वयस्य कृत्वा ततो द्विपदतत्पुरुष इति वाच्यम्। दिक्संख्ययोः संज्ञायामेव तद्विधानात्। समाहारद्विगौ च ङीप्प्रसङ्गात्। 'यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या' दित्यादिदर्शनेन पात्रादित्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। अत्राहुः—त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः। शाकपार्थिवादिः लोकशब्दस्य समुदायपरत्वात्। इदं च भाष्ये स्पष्टम्।

नञ् ॥ ६ ॥

अयं सुपा सह समस्यते। अब्राह्मणः अनुपलः। अत्र वदन्ति। आरोपितत्वं नञा द्योत्यते। तच्चोत्तरपदार्थतावच्छेदकनिष्ठं। तथाचारोपितं यद्ब्राह्मणत्वं तद्विशिष्टे समासः शक्तः। आरोप एव विशेषणविशेष्ययोः संसर्गः। ब्राह्मणभिन्नबोधस्त्वार्थः। अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादि सर्वनामकार्यं निर्वाह इति।

तत्रेदं वाच्यम्। आरोपस्य नियमेनानुपपत्त्या कथं तत्संसर्गको बोधः प्रयोक्तृनिष्ठारोपस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात्। अन्यनिष्ठस्यच मानाभावग्रस्तत्वात्। नहि ब्राह्मणपदादारोपसंसर्गकबोधसंभवः। तदीयशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकसमवायस्यैव संसर्गत्वात्। कालिकादिना ब्राह्मणत्ववति ब्राह्मणपदाप्रयोगात् समवायस्वाश्रयतादात्म्ययोः संसर्गतायामेव जात्यंशे निरवच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेः मिश्रादिसंमतत्वेन आरोपस्य संसर्गतायां ब्राह्मणत्वांशेऽन्याप्रकारकज्ञानस्यासंभवाच्च। नच समवायेन स्वाश्रयतात्म्येन वा सबन्धेन विशिष्टस्यैवारोपस्य संसर्गत्वमत्रास्त्विति वाच्यम्। तथापि आरोपितत्वस्य नञ्द्योत्यस्यानुपपत्तेः। संसर्गस्य द्योत्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वानङ्गीकारात् । आरोपस्य संसर्गत्वे तदुत्तरमार्थिकभेदबोधानापत्तेश्च । नच ब्राह्मणत्वोपरि प्रकारत्वेनाऽऽरोपितत्वभानं आरोपस्यच स्वाश्रयेऽनङ्गीकारेणार्थाद्भेदबोध इति वाच्यम् । आरोपसंसर्गतोक्तेर्व्यर्थत्वापत्तेः । ब्राह्मणत्वस्य ब्राह्मणत्वेनानुपस्थिततया तत्रारोपितत्वस्य प्रकारतया भानासंभवाच्च । ब्राह्मणत्वांशे निः प्रकारकानुभवविरोधाच्च ।

किंचारोपितत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः । तदानीमारोपे मानाभावात् । नान्त्यः क्षत्रियादावारोपितस्य तस्य ब्राह्मणेऽपि सत्त्वेन ततोभेदप्रतीतेरार्थिक्या असिद्धेः । तस्मादब्राह्मण इत्यत्र नञर्थभेदे ब्राह्मणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वयः भेदस्य विशेषणतयाऽऽश्रये इति युक्तम् । अतएव ब्राह्मणे तत्प्रयोगाभावः । नचैवं उत्तरपदार्थप्राधान्यं न स्यादिति वाच्यम् । अर्धपिप्पल्यादिवदिष्टापत्तेरिति नैयायिकाः । एतेनारोपमात्रं द्योत्यं विषयत्वं संसर्ग इत्यप्यपास्तम् ।

नन्वेवं असः, असर्वस्मै इत्यादौ सत्वं स्मायादेशश्च न स्यात् उपसर्जनानामन्तर्गणकार्यस्य सर्वनामकार्यस्य चानङ्गीकारादिति चेदुच्यते । 'एतत्तदोः सुलोप' इत्यस्य एतत्तदर्थनिष्ठैकत्वाभिधायिनः सोर्लोप इत्यर्थः सिद्धान्ते त्वयापीष्टः । तथाच अनेषो ददाति असो ददाति इत्यत्र तदर्थस्य गुणीभूतत्वादेकत्वस्य तत्रानन्वयादेव लोपस्याप्रसक्त्या अनञ्समास इतिज्ञापनार्थम् । नञ्समासे उपसर्जनस्यापि सर्वनाम्नस्तत्कार्यं भवतीति । नचैतत्तदोरित्यत्र सर्वनामत्वं नापेक्ष्यं मानाभावादिति वाच्यम् । अकोरित्यकच्सहितव्यावृत्त्यर्थविशेषणोपादानेन सर्वनाम्नोरेव ग्रहणात् । 'सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गये'त्यत्र तु विशेष्यस्यैकत्वादेकवचनम् । अतएव 'पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय' इत्या

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दौ विशेष्यबोधाद्बहुत्वम् । एतेन 'अनेकमन्यपदार्थे' इति व्याख्यातम् । सुबन्तमित्यस्य जातिपरस्य तत्रापि विशेष्यत्वात् । एतेनाध्यारोपितैकत्वानां प्रकृत्यर्थत्वादनेक इति बहुवचनं नतु वास्तवप्रकृतिभेदाभिप्रायम् । यद्वाऽनेकश्चानेकश्चेत्येकशेष इत्यप्यनाश्रयणीयम् । इत्यास्तां विस्तरः । यत्तु मतं अन्यपदार्थप्रधानोऽयं समासः भावप्राधान्यमाश्रित्य नविद्यते ब्राह्मणत्वं यत्रेत्यर्थात् । उन्मत्तगङ्गादावव्ययीभावस्येह तत्पुरुषस्य बहुव्रीहिबाधकत्वादकर्ता अभोक्तेत्यादौ 'नञ्नञ्श्चे'ति कबभावस्तत्फलमिति । तदपि भाष्ये निरस्तम् । अतस्मादित्यादेरसिद्धेः । अवर्षा हेमन्त इत्यत्र हेमन्तवत्त्वाद्विशेषस्याप्येकवचनापत्तेश्च । अधनो ब्राह्मण इत्यादौ परवल्लिङ्गतापत्तेश्च ।

मतान्तरंतु—

तपः श्रुतं चयोनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः

इति वचनात् । ब्राह्मणादिशब्दाः तदीयगुणसमुदाये जातौ च शक्ताः अपूर्णो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इतिसमासार्थ इति । तदप्यसत् । जातिब्राह्मणेऽप्यब्राह्मणशब्दप्रयोगापत्तेः ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्द्विज उच्यते ।

इत्यादिवचनानुरोधेन तपः श्रुतयोरुत्कर्षमात्राधायकत्वेन ब्राह्मणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावाच्च । अतएव 'सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थिति'रिति कुमारवचनादिप्रामाण्याद् 'ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्' 'ब्राह्मणं न हन्या'दित्यादीनां जातिमात्रपरत्वमितिसिद्धान्तः । अतएव छान्दोग्योपनिषदि संस्कारादिहीनेऽपि जाबाले नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीत्यादिना गौतमस्य तत्संस्कारप्रवृत्तिर्ब्राह्मणत्वनिश्चयादित्युक्तम् । 'तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्ते'-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रितिवेदान्त(१)सूत्रेऽपि तत्स्पष्टम् ।

प्रकृतमनुसरामः । यत्तु—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट्प्रकीर्तिता इति ।

तत्रान्योन्याभावात्यन्ताभावयोः शक्तिः । अन्ये तु व्युत्पत्तितात्पर्यादिवशगम्याः । अब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणभिन्न इति प्रतीतौ भेदप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकधर्मसाक्षाद्व्यापकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वं भेदस्यावबुध्यते । घटादावब्राह्मण इत्यप्रयोगात् । अत एवाजपन्यूंखसामसु इत्यत्रजपादिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजपत्वव्यापकमन्त्रत्वावच्छिन्न एव जपादिभिन्ने एकश्रुतिविधानादूहितै इन्द्रशत्रुशब्दे तदभाव इति स्पष्टमाकरे । तथाच तद्धर्मेण मनुष्यत्वादिना प्रतियोगिसादृश्यमनुयोगिनो वस्तुगत्या प्रतीयते नतु तत्र सादृश्यस्यापि भानम् । तदल्पता पुष्करिण्यां जलं नास्तीत्यादौ प्रकृष्टजले जलपदस्य लाक्षणिकत्वात् । एतेनानुदरा कन्येति व्याख्यातम् । अपचसि त्वं जाल्मेत्यत्र नञो न लोपस्तिङि क्षेपे इति प्रशस्तपाके पचेर्लक्षणया तस्याभावान्वये धातोरेव वा अप्रशस्तपाकपरतया नञस्तात्पर्यग्राहकतया तल्लाभः । एवमस्य ज्ञानं नास्तीत्यादौ योज्यम् ।

विरोधोऽधर्म इत्यादौ धर्मभेदस्य तज्जनकाश्वमेधादिक्रियायामपि सत्त्वात् । धर्माजनकत्वरूपो विरोधो ब्रह्मवधादौ प्रतीयते । अतश्च प्रतियोगिविशेषणतया वा अन्यथा वा एषाम-

---

(१) अ० १ पा० ३ सू० ३७ 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' (छान्दोग्योपनिषत् ४-४-५) इति श्रुतिलिङ्गाद्यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्णीते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृते । अतो नास्तिशूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकार इति सूत्रार्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्थानारम्भानमिति दिक् ।

इदं त्ववधेयम् । अविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अव्ययीभावस्य निर्मक्षिकमित्यादौ सावकाशत्वात् । इति प्राप्ते उच्यते । 'रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनं' 'अथासंहितये'ति 'अद्रुतायामसंहित'मितिच भाष्यवार्तिकयोः प्रयोगादुभयसमावेशो ज्ञाप्यते इति ।

इदं चावधेयम् । न ब्राह्मणस्य भाव इति भावप्रतिषेधयोर्युगपत्सम्बन्धविवक्षायां नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्यच प्रसङ्गे यदि परत्वात्प्रत्ययः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चात्समासः । तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमब्राह्मणत्वपदे स्यात् । इष्यतेतु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तस्मात्समास एव प्रथमम् । प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्प्रत्ययानुत्पत्तेः । नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवत्येवेति वैषम्यम् । अतः सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । तल्प्रत्यये लितीतिपूर्वोदात्तत्वं च सिद्धमित्याहुः ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

अत्र वार्तिकम् । ईषद्गुणवचनेनेति । अकृतेत्यपनीय तत्स्थाने गुणवचनेनेत्येव वक्तव्यमित्यर्थः । तेनेषत्पिङ्गलः ईषद्रक्तं ईषदुन्नतं इत्यादि सिद्धम् । ईषद्गार्ग्य इत्यादौच नातिव्याप्तिः । यद्यपि गर्गापत्यत्वे उत्कर्षापकर्षौ नस्तस्तदेकार्थवृत्तिक्रियागुणानां तत्संभवात् गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाशइत्यादौ तत्समानाधिकरणानामेव गुणानां तदर्थयोगात् ।

षष्ठी ॥ ८ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समर्थेन सह समस्यते । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । इह षष्ठीलोपमजानतामप्यर्थबोधाद्राजपदं राजसम्बन्धिनि लाक्षणिकम् । तस्याभेदेन पुरुषेऽन्वयः इति दर्शनान्तरम् शाब्दिकमते तु समासे शक्तिस्वीकाराद्राजसंबन्धप्रकारकाश्रयत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यको बोध इति प्रागुक्तम् । कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम् । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वक्ष्यमाणस्यायमपवादः । अन्यदग्रे वाच्यम् ।

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

एभिः षष्ठी समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्यायं प्रतिप्रसवः । ब्राह्मणयाजकः । याजक पूजक परिचारक परिवेषक स्नातक अध्यापक उत्सादक उद्वर्तक होतृ पोतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक तून ।

'गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्' । सत्रं गुणकात्स्न्ये इति सूत्रे पठितमेतद्भाष्ये । तरबन्तस्य गुणवाचिना समासः तरब्लोपश्च । सर्वेषांश्वेततरः सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् पूरणगुणेति निषेधस्यापवाद इतिभाष्यम् । ननिर्धारणे इत्यस्येति वृत्तिः । गुणस्य स्वाश्रयेणैव समासनिषेधादिति तदाशयः ।

न निर्द्धारणे ॥ १० ॥

निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः निर्द्धारणस्य द्विजापेक्षत्वात्तेन समासः प्राप्तः । अथ पुरुषोत्तम इति कथम् । तत्रकेचित् । निर्धारणविषयस्य तत्प्रतियोगिनश्चैकधर्मावच्छिन्नत्वे निर्धारणम् । गवां कृष्णा बहुक्षीरेत्यत्र गोत्वस्योभयत्र सत्वात्

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत्र तु सुखसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन सिद्धाया आत्मत्व-जातेः परमात्मन्यपि सत्त्वान्न निर्धारणमतो न निषेधः । आत्म-पदवाच्यतावच्छेदकसिद्धौ विभुष्वन्यत्रादिष्वतिप्रसङ्गादित्याहुः । तन्न उक्तरीत्या सिद्धस्यैवात्मत्वस्यात्मपदवाच्यतावच्छेदकत्व-मिति जलपरमाणुष्वपि तत्सिद्धेः । अतएवेश्वरेऽपि श्रौतात्म-पदप्रयोगः । संगच्छते ।

अन्ये तु निर्धारणविषयप्रतियोगिनोस्तन्निमित्तधर्मस्य शाब्दत्वे समासनिषेधः । जीवात्मभ्यः परमात्मनो निर्धारणेन नित्यज्ञान-वत्त्वादिकं निमित्तं तत्प्रयोगाभावात्समास इत्याहुः । द्विवचन-विभज्येतिसूत्रस्थकैयटस्वरसोऽप्येवम् । लीलावत्युपाये तु पञ्चमी-तियोगविभागात्पञ्चमीसमासः ।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
इतिभगवद्गीतोक्तेरित्युक्तम् ।
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥

इति तत्रोक्तत्वात्तदर्थलाभ इति तद्व्याख्यातारः । कुसुमाञ्जल्यु-पाये तु निर्धारणसप्तम्या समासः । नचैवं षष्ठीसमास निषेधवैय-र्थ्यम । तत्रान्तोदात्तत्वं, सप्तमीसमासे तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्व-पदप्रकृतिस्वर इति भेदादित्युक्तम् । यत्तु संज्ञायामितिसमासस्य नित्यत्वात्स्वपदविग्रहत्वमयुक्तमिति तदकिञ्चित्करम् । सप्तमीशौ-ण्डै रित्यत्र सप्तमीतियोगविभागात्समासस्य वाच्यत्वात् । अतएव नरशूर इतिप्रयोगस्यापि सिद्धिस्तत्रव्याख्यातेतिदिक् । प्रति-पदविधाना च षष्ठी न समस्यते इति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानम् । ज्ञोविदर्थस्येति षष्ठी । षष्ठीशेष इत्यपहायान्यासत्रां षष्ठी

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रतिपदविधाना । नच न निर्द्धारणे इति अस्य वैयर्थ्यम् । यतश्च निर्द्धारणमिति सूत्रस्य सप्तमीमात्रविधायकत्वाद्विशेषविहितसप्तम्या सामान्यप्राप्तषष्ठ्या बाधो माभूदिति चकारेण तदभ्यनुज्ञानेऽपि षष्ठीशेषे इत्यस्यैव तद्विधायकत्वात् । एवं स्वामीश्वरेत्यादावपीति गृहस्वामी सर्वेश्वर इत्यादिसिद्धम् ।

अत्रायं सिद्धान्तः । ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादि चतुर्दशसङ्ख्या दिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सङ्ख्यां शेष इत्यनुवर्तते । तत्र च षष्ठी शेष इत्येव तत्सिध्या तद्विधानं नियमार्थम् । षष्ठीभवति श्रूयते एव । षष्ठीभवतीत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य शेषवचनादेव सिद्धः । क्रियासंगतस्याप्येवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थत्वम् । ज्ञानमर्थगृण्हात्येवेत्यादौ क्वचित्तथा व्युत्पत्तेश्च । यद्वा षष्ठ्येव भवतीति नियमव्यावर्त्यस्य पूर्वप्राप्तस्य विभक्त्यन्तरस्याभावाल्लोपएव व्यावर्त्यः । तथा च षष्ठीलोपप्रयोजकः समास एव न भवतीति फलितार्थः । तस्य च तिङन्ते प्राप्त्यभावादेव व्यावर्त्यत्वानुपपत्त्या मातुः स्मरणमित्यादौ षष्ठीलोपाभावस्तदर्थः । मातुः स्मरतीत्युदाहरणं च वृत्तिकारादीनां कृदन्तस्यैवोपलक्षणमिति प्रामाणिकाः । नचैवं हरिस्मरणमित्यादीनामनुपपत्तिः । कर्मषष्ठ्या समासेन तत्संभवात् । नच विशेषाभावः । तत्र समासान्तोदात्तत्वं, कर्मषष्ठ्या समासेतु कारकपरत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति विशेषात् । तदुक्तं वाक्यपदीये ।

> कारकैर्व्यपदिष्टेच श्रूयमाणक्रिये पुनः ।
> प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

इति । अपिच मातुः स्मृतमित्यत्र नलोकेति कर्मषष्ठीनिषेधात् शेषषष्ठ्याश्चोक्तरीत्या समासाभावाद्वाक्यस्यैव साधुत्वम् । तदुक्तम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।
शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥

तथाच प्रतिपदविधानेति निषेधो व्यर्थः । तदुपपादः कृद्योगा-
चेत्येतदपि व्यर्थमेव । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र तु शेष इत्यस्य
निवृत्त्या कर्माणिषष्ठीमप्राप्तामेवेदं विधत्तेऽइति तद्योगे षष्ठीसमासो
भवत्येवेति दिक् ।

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययत-
व्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । सतांषष्ठः । पू-
रणार्थाः प्रत्यया एव गृह्यन्ते इति प्रागुक्तम् । गुणाति ये केवलं गुणे
गुणविशिष्टद्रव्ये च वर्तन्ते तेषामुपादानम् । चन्दनस्य गन्ध इत्यादौ
हि वैयधिकरण्यमेव । नतु कदापि चन्दनं गन्धइति सामानाधिकर-
ण्यम् । शुक्लादीनां तु पटस्य शुक्लइति शुक्लः पट इति चोभयं व्युत्प-
न्नम् । यद्यपि मतुब्लोपादाश्रयलक्षणया वा सामानाधिकरण्यं तच्च
गन्धवच्चन्दनमित्यादावपि । तदाश्रयाभेदप्रत्ययः समानः, तथापि
मतुपं विना नास्तीत्ययमेव विशेषः । लक्षणायाश्च तत्पदेषु निरूढ-
त्वाभावात् । आधुनिकलक्षणायाश्च निषेधात् । ननुभेदाभेदवादि-
मते गुणाभेदस्यैव द्रव्ये स्वीकारात्तत्ररूपादिपदेऽतिप्रसङ्गः स्या-
दितिचेन्न । तैरपिपटोरूपमितिप्रयोगप्रतीत्योरनङ्गीकारात् । रूप-
त्वादिव्याप्यधर्माणामेवाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति स्वी-
कारात् । तस्मादेकानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यस्य शब्दस्य गुणतद्वि-
शिष्टद्रव्योभयबोधकत्वं तेषामेवायं निषेध इति चन्दनगन्धः प-
टरूपमित्यादौ भवत्येव समासः । नचपटस्यशौक्ल्यमित्यत्र निषे-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धो न स्यात्सर्वदा व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् । यत्प्रतिपाद्यगुणप्रतिपादकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यामन्वयबोधकत्वं तेनापि सह समासनिषेधात् । अस्तिच शुक्लगुणस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मत्वाचभावप्रत्ययान्तगुणविशिष्टद्रव्यवाचि प्रकृतिकशौक्ल्यपदप्रतिपाद्यत्वं तत्प्रतिपादकशुक्लपदस्य चोभयथा बोधकत्वात् । नच रूपपदप्रतिपाद्यगुणप्रतिपादक शुक्लपदमादाय तस्यापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । समान प्रकारकत्वेनप्रतिपादकत्वस्योक्तत्वात् । नचैतावान् विशेषःकुतो लभ्यत इति वाच्यम् । तत्स्थैश्च गुणैः समासइति वार्त्तिकस्य मानत्वात् । गुणिनासह भेदेनान्वयबोधकत्वस्य तदर्थत्वात् । तस्यचगुणमात्रसाधारण्येन भेदमात्रेणान्वयबोधकत्वलाभात् । नच ब्राह्मणस्य शुक्ल इति नोदाहरणं दन्तादिनैव सह साकाङ्क्षत्वादिति वाच्यम् । प्रकरणादिना विशेष्यस्य निर्ज्ञातत्वे शुक्लेनापि सामर्थ्यात् । संख्यायास्तु न निषेधः । शतसहस्रान्ताचनिष्कात् क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं खारीशतमपि ददातीति मुनित्रयोक्तेर्ज्ञापकत्वात् । अनित्यश्चायं गुणेन षष्ठीसमासनिषेधः । उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिमुनिप्रयोगात् तेन यत्नगौरवादिसिद्धिः । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहिताः । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । न लोकेति निषेधस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीविषयकत्वात् ।

नन्वेवं तृतीयासमासेन फलतृप्त इत्यादेरापत्तिः ।

फलैर्नानाविधैश्चित्रैःस्वादुशीतैश्च वारिभिः ।

तृप्तास्तां भ्राजथुमतीं पप्रच्छुः कस्य पूरियम् ।

इतिभट्टिप्रयोगेण सुहितार्थयोगे शेषत्वविवक्षैवेति नियमस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नचेष्टापत्तिः, निषेधवैयर्थ्यादिति चेन्न षष्ठ्या

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

समासेऽन्तोदात्तत्वं स्यात् । तृतीयया तु थाथादिस्वरापवादस्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति विशेषात् । पितॄनतार्प्सीत्इतिप्रयोगेणतृपः सकर्मकस्या पिसत्त्वात्कर्मणिक्तप्रत्ययसंभवात् फलतर्पणामित्यत्र कारकात्परत्वेनकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वराच्च । अतएव सुहितार्थयोगे करणस्यशेषत्वाविवक्षेत्येसाहुरितिहरदत्तेन तत्रापरितोष उद्भावित इत्याहुः ।

सत् द्विजस्य कुर्वन्, द्विजस्य कुर्वाणः । शेषषष्ठी । चोरस्य द्विषन् । द्विषः शतुर्वावचनमितिपक्षे कर्मणि षष्ठी । ब्राह्मणस्य पश्यन्नित्यत्र तु न प्रसङ्गो लादेशप्रयोगे षष्ठ्यां निषेधात् । ओदनाद्यपेक्षायाश्चशत्राद्यन्तेन सहासामर्थ्यात् । अव्ययं ब्राह्मणस्य कृत्वा । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायांषष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी क्रियेत्यर्थः । एवं पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । कर्तरिषष्ठी । नच नलोकेतिनिषेधः । तोसुन्कसुनोः प्रतिप्रसवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र वृक्षस्योपरीति अव्ययत्वात्समासप्रतिषेध इति कैयटहरदत्तौ । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययेनैव निषेध इति रक्षितादयः । अतएवाव्ययपदेन कृन्मेजन्तः क्त्वातोसुन्कसुन इत्युक्त्वा अव्ययकृतो गृह्यन्ते इतिमाधवेनोक्तम् । तेन यत्कृतेऽरीन्नगृह्णीमः । तत्पाणिमात्मांपरिपातुकं तु इत्यादिसिद्धम् सर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोगोऽप्यत्रप्रमाणम् । तव्येति निरनुबन्धग्रहणात्तव्यतासह भवत्येव समासः । गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तव्यतस्तित्वेनान्तस्वरितत्वम् । तव्यस्य त्वाद्युदात्तत्वात्मध्योदात्तत्वं स्यादिति विशेषः । समानाधिकरणेन शुक्लस्य माणवकस्य, राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्येति भाष्यम् । मारावि शब्दो माङ्क्रियता मित्याह माराविकः । मारावीति माङ्युक्तस्य रावीति रुधातोर्भावेञिणन्तस्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नुकरणम् । तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानमितिठक् । मा-रान्निदस्येति पाठे उक्तशब्दं ददातीति स एवार्थः । एवं तक्षकस्य सर्पस्येत्यप्युदाहार्यम् । अन्यदग्रे वक्ष्यामः ।

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

मतिबुद्धीतिविहितक्तान्तेन षष्ठी न समस्यते । पूजार्थान्मत्या-द्यर्थाच्च तद्विधानात्पूजया तत्सूत्रविहितक्तप्रत्यय उपलक्ष्यते । तेनगत्याद्यर्थप्रकृतिकक्तान्तस्यापि निषेधः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । क्तस्यच वर्त्तमाने इतिषष्ठी । कलहंसराममहितः कृतवानित्यादौ तु कर्तुः शेषत्वे षष्ठी ततः समासः । शेष षष्ठ्या समासेऽन्तोदात्तत्वम् । अन्यथा कारकपरत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इतिविशेषान्न निषेध इति केचित् । अन्ये तु भूते क्तान्तात्कर्तरि तृतीया । पूजितो यःसुरासुरैरिति दर्शनात् । कर्तृकरणे कृता-बहुलमिति समासः । तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इतिनिर्देशेन वर्तमा-नार्थकेनक्तेन भूतार्थस्य क्तस्य बाधो नेति ज्ञापितत्वात् । तस्यचो-क्तप्रयोगानुरोधेन सामान्यापेक्षत्वाश्रयणादित्याहुः ।

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषांमासितं गतं भुक्तं वा । क्तो ऽधिकरणेचेतिक्तः । अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्तरि षष्ठी । वाचि-ग्रहणं स्पष्टार्थम् । किंवृत्तं यद्भुक्तं मित्यादौ भावे क्तः व्यधिकरणे बहुव्रीहिः । तद्वाकर्तरि क्तः । तृतीयासमास इत्याहुः ।

कर्मणि च ॥ १४ ॥

चकार इतिशब्दार्थः । कर्मणीति सप्तम्यन्तानुकरणम् । तं-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शब्दमुच्चार्य विहिता षष्ठी न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रविहितेति यावत् । चित्रं गवां दोहोऽगोपेन । अत्र तन्नियमात्कर्मणि षष्ठी । अथशब्दानुशासनमित्यत्र तु कर्तृकर्मणोरित्येव षष्ठी । शब्दानामनुशासनं नत्वर्थानामित्यर्थे कर्तृविशेषनिवृत्तावतात्पर्यात् । अतो नायं निषेध इत्याहुः । एतदभिप्रायेणैव अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कल्पतरावुक्तम्—प्रकृते तु ब्रह्मकर्मत्वमेवोपादीयते नतु कर्तृमतोऽतिशय इति उभयप्राप्त्यभावात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येव षष्ठी । तेन ब्रह्मजिज्ञासेत्युपपन्नः समास इति । केचित्तु तत्राकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रतिषेध इत्याश्रित्योभयप्राप्तावित्यस्य बाधात् कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी । अतः समास इत्याहुः । प्रसक्तिमात्रमुभयोरपेक्षितं नतु शब्दमुपादानमिति तदभिप्रायः । अतएवशेषषष्ठ्या समासइतिपक्षोऽपि कैयटादिभिरुक्तः । केचित्त्वविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि तत्रवक्ष्यमाणत्वान्नियमाप्रवृत्तिपक्षे इदमित्याहुः ।

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः तृचः कर्त्रर्थत्वाव्यभिचारात् । कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं अपां स्रष्टा वज्रस्यभर्ता । नचयाजकादित्वाद्भर्तृशब्दे समासः शङ्क्यः । पत्यर्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । ओदनस्य पाचकः कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वा । अथ कथं घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः निर्जानेत्रावतरत्वबोधिकामित्यादि । अत्र न्यासकारः । तृन्समासोऽयम् । नचतत्र नलोकेति षष्ठीनिषेधः । प्रकृतसूत्रेऽनुबन्धानिर्देशेन तदनित्यत्वासिद्धेरित्याह—शेषषष्ठ्यासमास इति कैयटादयः । अन्येतु

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जनिकर्तुः प्रकृतिः, तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यादिनिर्देशादयं निषेधोऽनित्य इत्याहुः ।

कर्तरि च ॥१६॥

कर्तृषष्ठ्या अकेन सह समासो न स्यात् । भवतः शायिका । पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् । तृचो योगे कर्तुरभिधानेन कर्तृषष्ठ्याऽनुपपत्त्या नात्र तृचोऽनुवृत्तिः ।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥१७॥

अर्थद्वये षष्ठी नित्यं समस्यते । नचात्र निषेधस्यैव नित्यत्वान्वयः सन्निहितत्वादिति वाच्यम् । तस्य प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वात् । विधेश्चवैकल्पिकत्वेन तस्यैव नित्यत्वान्वये वचनसार्थक्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । क्रीडाविशेषस्येयं संज्ञा । कर्मणि षष्ठी । जीविकायां दन्तलेखकः । क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरि इति निषेधे च प्राप्ते इदम् । अत्र जयादित्यः । तृजकाभ्यां मित्यत्र कर्तरीति षष्ठ्या विशेषणं नतु प्रत्यययोः । नच कर्त्रर्थकतृचा योगे कर्तृषष्ठ्या असंभवात्तद्ग्रहणवैयर्थ्यम् । तस्योत्तरार्थत्वात् ः कर्तरिचेति सूत्रे हि कर्तृग्रहणं तृजकयोर्विशेषणम् । कर्त्रर्थकाभ्यां तृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यते इति । एतन्मतेऽपि फलितार्थः प्रागुक्तार्थेन तुल्य एव । किन्तु सूत्रद्वयेऽर्थव्यत्यय इति विशेषः । नित्यं क्रीडेतिसूत्रे अकप्रत्ययमात्रमुदाहरणमिति तुल्यम् ।

वामनस्तु रमणीयकर्तेति जीविकायामपि तृचा समासमाह । अकेजीविकार्थे इतिसूत्रेऽकइति किमित्युक्त्वा तत्प्रत्युदाहरणात् । क्रीडायां लक्षणाभावेन तृजभावेऽपि जीविकायां ण्वुल्तृचाविति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तृचोऽपिसुलभत्वात् । अतएव तृजुत्तरार्थं इति व्याख्यातम् । अन्यथा कर्मणिचेति सूत्रे तद्विच्छेदेऽत्राप्यनतुवृत्तिप्रसङ्गादित्याहुः

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

कुशब्दो गतिसंज्ञाःप्रादयश्च समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुशब्दः पापार्थोऽत्रगृह्यते नपृथिव्यर्थः । अव्ययसाहचर्यात् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वार्तिकोक्त्या तस्याप्यव्ययत्वात् । कुपुरुषः कुत्सितः पुरुषइत्यर्थः । ईषदर्थेचाति कोः कादेशविधानात्तत्रापि समासः । ऊरीकृत्य । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । तत्र विषयविभागो वार्त्तिकैरुक्तः—स्वती पूजायाम् । सुभुजा । अतिराजा नपूजनादिति समासान्तनिषेधः । अतिसिक्तमेव भवतीत्यतिक्रमणेऽप्यतिः समस्यते इति कैयटः । अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवचनीयत्वात्षत्वाभावः । सुष्टुतमित्यत्रोपसर्गत्वात्षत्वम् । दुर्निन्दायाम् । दुर्गवः । समासान्तष्टच् । आङीषदर्थे । आकडारः । क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः । आमन्द्रैरिन्द्रहारिभिर्याहि मयूररोमभिरित्यत्र तु सामर्थ्येऽपिइन्द्रं प्रत्यगतित्वात्तद्वतेषदर्थत्वाभावाच्च न समासः ।

प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी प्रपितामहः । वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तीनां प्रादीनां गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणसामर्थ्यात्समासः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अवक्रुष्टः कोकिलया ऽवकोकिलः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । परिग्लानो ऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । एकविभक्तिचेत्युपसर्जनत्वात् ह्रस्वः । नित्यसमासत्वेऽपि चतुर्थीविधानसामर्थ्यात्पक्षे वाक्यम् । अतएव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्सूत्रेऽलंकुमार्यैअलकुमारिरिति भाष्यम् ।

दीक्षितास्तु नायमेतद्विषयः । प्रादिसमासस्यायं प्रपञ्च इति सिद्धान्तात् । अलंशब्दस्य च प्रादित्वविरहात् । किन्तु द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वेत्यनेन ज्ञाप्यमानोऽलंपूर्वस्तत्पुरुषोऽत्रसूत्रे पृथग्गतिग्रहणात्पर्याप्त्यर्थेनापि तेन भवन्नभिधानानुरोधाच्चतुर्थ्यन्तेनैव भवति । तस्य चानित्यत्वं निर्बाधमेवेत्याहुः ।

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । नच प्रादिग्रहणस्यागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानामपिसमासापत्तिः । कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेन तद्वारणात् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । अथ कथमधीत्येति । अधिपरी अनर्थकाविति कर्मप्रवचनीयत्वादितिचेत् अत्र केचित् । अध्यापकधूर्तैरिति निर्देशादनित्यो निषेधः । अतएव सुस्तुतमतिस्तुतमिति षत्वाभावेऽपि समासः कैयटादावुक्तः इत्याहुः । अधीत्य स्नात्वेति खट्वाक्षेपेसूत्रगतभाष्यप्रामाण्यादिति तत्वम् । अव्ययंप्रवृद्धादिभिः समस्यत इतिवक्तव्यम् । पुनः प्रवृद्धं बहिर्भवति । पुनर्गवम् । पुनः सुखम् । इवेन विभक्त्यलोप इत्यादि । अव्ययमव्ययेन प्रप्रयज्ञपतिमिति । उदात्तवता गतिमता च तिङाऽव्ययं समस्यते इतिवक्तव्यम् । अनुव्यचलत् । यत्परियन्ति । एतत्तत्वं सहसुपेसत्रोक्तम् ।

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्च समासः । कुम्भकारः । अतिङिति किम् । मा भवान् भूत् । अन्यथा माङि लुङिति सप्तमीनिर्दिष्टस्य माङउपपदत्वाल्लुङन्तेन समासःस्यात् । यद्यपि इहसूत्रेऽतिङिति नोपपदविशेषणम् । किन्तुसमासस्यैवेति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्पष्टतया भाष्ये नोक्तम् । तथापि अनत्रक्लृप्त्येति सूत्रे किंवृत्त-स्यानधिकाराद्किंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसंज्ञार्थमित्या-शङ्क्य अतिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यमिति सिद्धान्तित-त्वाल्लभ्यते । पूर्वसूत्रेऽपि गतीतिपृथक्कृत्पातिङिति पृथक्योऽयम् । तेनप्रपततीत्यादौ न समासः । नचसुप्सुपेत्यधिकारादेव तिङन्त-व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । सुप्सुपेत्यस्य निवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् । सुबिति प्रथमान्तं त्वनुवर्तते एव । अन्यथा राजदर्शीत्यादौ पूर्व-पदस्यासुबन्तत्वान्नलोपो नस्यात् । निर्गत इतिरुत्तम् । संयन्ते तिपरसवर्णविकल्पश्च न स्यात् । सुप्सुपेति निवृत्तमितिभाष्यस्य तु एकदेशनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति कैयटादयः ।

ननु कारको गत इत्यत्र तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां इति कर्तुं गत इत्यर्थे गतशब्दे उपपदे ण्वुल्विधानात्समास निवृत्त्यर्थं अक्रियार्थप्रतिङ्ग्रहणमस्तु । अन्यथा गतकारक इति स्यात् । अक्रियेत्युक्ते तु प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयप्रत्ययोक्तत्या क्रियावाचि-त्वान्न समास इतिचेन्न । अतिङिति सुबन्तविशेषणतया सुबन्तस्य द्रव्यवाचित्वेन क्रियार्थत्वाभावात् । कृदन्ते प्रकृत्यर्थस्य क्रियायाः प्रत्ययार्थे कर्तरि विशेषणत्वात् । अतएव गतशब्दे समासस्याप्य-प्रसक्तिः । धातुमात्रस्योपपदत्वात् । धातोश्च क्रियावाचित्वात्त-दाश्रयप्रत्ययोत्पत्तेः । नच तर्हिधातोरेव समासः स्यादिति वाच्य-म् । प्रत्ययार्थेन सह संसृष्टस्य निः कृष्य समासस्याशक्यत्वात् सुबन्तत्वाभावाच्च । नचकारकस्य गतिरित्यत्र भावप्रत्य-यस्य क्रियावाचकत्वात्तदन्तेन समासनिषेधार्थं अति-ङ्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रत्ययेन सत्त्व-रूपतापन्नक्रियाभिधानात् । साध्यरूपाक्रियाया धातुमात्र-बोध्यत्वात् । सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाभावात् । क्रियावाचिन

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्च सुबन्तत्त्वाभावात् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इतिन्या-याद । द्रव्यधर्मान्लिङ्ग संख्यादीन् गृह्णातीत्यर्थाद । अन्यदग्रे वक्ष्यामः । तस्मात्सुपेत्यस्य निवृत्तिरेव तत्प्रयोजनम् ।

तेन गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्रागसुबुत्प-त्तेरिति परिभाषा ज्ञाप्यते । एकदेशानुमतिद्वारा समस्तपरिभा-षाया लक्ष्यानुरोधेन ज्ञापनसंभवाद । गतीनां यथा । व्याजिघ्र-तीति व्याघ्री । आतोऽनुपसर्गे कः । नच पाघ्रेति शप्रत्ययापत्तिः । जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधारम्भात् । विआइति उपसर्गद्वयस्य घ्रश-ब्दाद सुपोऽनुत्पत्तावेव तेन समासः । अन्यथास्वार्थद्रव्यलिङ्गसं-ख्याकारकाणां क्रमेण प्रत्यय इति प्रक्रियामाश्रित्य पूर्वं लिङ्गा-काङ्क्षाध्रौव्येण तन्निमित्तकप्रत्ययो लक्षणान्तराभावाट्टाबेव स्याद । घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचकत्वाभावाद । ङीषश्च सूकरीत्यादौ सावकाशत्वाद । पश्चाद्गतिसमासे व्याघ्रशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि अदन्तत्वाभावात् ङीष् न स्याद सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे तु व्या-घ्रशब्दस्य पूर्वसिद्धौ जातिलक्षणो ङीष् सिद्धः । नच तत्रसामा-न्यनिमित्तटाबापत्तिः । अन्तरङ्गत्वात्समासस्यैव प्रवृत्तेः तदुत्तरं ङीषैव तद्बाधात् ।

एवं कारकाणां अल्पैरभ्रैर्लिप्ताअभ्रलिप्ती कर्तृकरणेकृता बहुलमिति समासः । ततः करणपूर्वादित्यनुवर्तमाने क्तादल्पा-ख्यायामिति ङीप् । यदि सुबुत्पत्त्यनन्तरं स स्यात्तदा पूर्वटाबु-त्पत्तौ ङीष् न स्याद । अत इत्यधिकाराद । नच वचनसामर्थ्यम् । अभ्रैर्विलिप्ताद्यौरिति वाक्यावस्थायामपि ङीषापत्तेः । पुर्वशब्दस्य व्यवस्थावचनत्वम् । अतइत्यस्य प्रातिपदिकादित्यस्य चाधिका-रस्य बाधो वेति कल्प्यत्वाद । साहि तस्य धनक्रीतेत्याद्यनुपपत्तेः । ननुत्वद्रीत्यापि उक्तप्रयोगोऽनुपपन्न एव । एवंदधिसेचावित्यादौ

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधश्च नस्यादिति चेत् ।

अत्राहुः । क्वचित्सुबुत्पत्तावपि कारकसमासो भवतीति सुपे-त्यस्यनिवृत्तावेव तात्पर्यं नतु सुपः प्रागेव समास इत्यत्र । तथाच कार्यानुरोधात्क्वचिदुत्पन्ने क्वचिच्चानुत्पन्ने सुपि समास इति । दधिसेचाविव्यत्र तुनिरुपपदात्सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासेऽपि सिद्धमिति प्रागुक्तम् ।

उपपदानां यथा कच्छेन पिबति कच्छपी । सुपीतियोगविभा-गात्कः । आतोनुपसर्गे इति कप्रत्ययः । जातिनिमित्तत्वेनावयवा-र्थबाधस्यावश्यकत्वादिति कैयटः । व्याघ्रीवव्याख्येयम् । यत्तु अतिङित्युपपदविशेषणं तेन प्रधानहारको व्रजतीत्यत्र नेति तन्न । प्रथमान्तसुबग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गात् ।

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

अम्मात्रविधायकसूत्रे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदेवोपपदं अव्ययेन समस्यते इति नियमोऽयं । इदंचामैवेत्यस्यावृत्त्या निरूपितत्वस्य तृतीयार्थत्वात् । तस्यचोपपदविशेषणत्वाल्लभ्यते । अम्मात्रनिरू-पितं यस्योपपदत्वं तदव्ययेन समस्यते इति पर्यवसानात् । ताव-न्मात्रस्य च पूर्वेणैव सिद्धत्वान्नियमविधिस्वाभाव्यात्तदेव समस्यत इत्यर्थसिद्धिः । एवंच तुल्यविधानमित्यध्याहारो नादरणीयः । स्वा-दुंकारम् । संपन्नंकारम् । लवणंकारम् । स्यादुमिणमुलितिस्वा दुग्रहणस्यार्थपरत्वात् । निपातनात्पूर्वपदे मान्तत्वम् । अत्र प्रत्यया-न्तरविध्यभावात्स्वादुशब्दस्याममात्रनिरूपितमुपपदत्वम् । अतए-वाव्ययान्तरं प्रत्युपपदत्वाभावादमैव समासः । अग्रेभोजम् । अग्रे-भुक्त्वा । अत्र तु विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलोर्विधानान्न तन्मात्रनिरूपितं तत् इति न समासः । उभयनिरूपितोपपदसंज्ञाया

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भिन्नत्वे मानाभावात् । नियमफलं तु कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुमित्यादौ माभूत् । अव्ययेनेति किम् । कुम्भकार इत्यादौ कुम्भादेः समासनिवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा अमं प्रत्येव यस्योपपदत्वं तदेवोपपदं समस्यते इतिनियमपर्यवसानप्रसङ्गात् । नच पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादव्ययपरत्वं नियमस्य भविष्यतीति वाच्यम् । अमन्तेन सह य उपपदसमासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति नियमापत्तेः । अग्रेभोजमित्यादौ समासाभावेऽपि अग्रेभुक्त्वा काले भोक्तुमित्यत्र दुर्वारत्वात् ।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

उपदंशस्तृतीयायामित्यादौ यान्युपपदानि तानि अव्ययेन सह वा समस्यन्ते । उभयत्र विभाषेयम् । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यत्रप्राप्ते, अव्ययेयथा भिप्रेताख्याने कृञःक्त्वाणमुलावित्यत्रोभयविधौ उच्चैः कारमाचष्टे इत्यत्र त्वप्राप्ते विधानात् । इहसमासे गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तम् । आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामितिकारमित्याद्युदात्तम् । अमा सहैवायम् । नेहापर्याप्तो भोक्तुम् । पर्याप्तिवचनेष्वितितुमुन् ।

क्त्वा च ॥ २२ ॥

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वाप्रत्ययेन वा समस्यन्ते । समासपक्षे ल्यप् । उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेतेतिक्त्वा । तृतीयेति किम् । अलंकृत्वेत्यादि ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

अधिकारोऽयम् शेषः किम् । उन्मत्तगङ्गम् । येषां पदानां यस्मिन्नर्थे संज्ञान्तरं नोक्तं तेषां तदर्थे यः समासः स बहुव्रीहिः । नचाकडारादेका संज्ञेति निरवकाशत्वादव्ययीभावादिसंज्ञा भविष्यन्तीति वाच्यम् । प्राक्कडारात्परंकार्यमिति पाठे परत्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात् । एकसंज्ञाधिकारे तु त्रिकतः शेषो भाष्ये व्याख्यातः। तथाहि । द्वितीयाश्रितेत्यारभ्य द्वितीयादीनां त्रिकाणां षण्णां समासउक्तः। ततश्च प्रथमायाः शेषत्वे प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिकरणानामित्यपि सिद्धम् । कण्ठेकालइत्यादौ तु सप्तम्याः पूर्वनिपातविधानाज्ज्ञापकाद्बहुव्रीहिः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् । श्रीः ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अन्यपदं समस्यमानपदद्वयाभिन्नपरम् । समस्यमानपदद्वयंच प्रथमान्तम् । त्रिकतः शेषस्योक्तत्वात् । तद्भिन्नपदंच द्वितीयाद्यन्तं तदर्थश्च कर्मत्वादि तस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन प्रतीयमानत्वात् । अतएव पठन्ति । अप्रथमाविभक्त्यर्थेचायमिति । तथाच द्वितीयाद्यर्थविशिष्ट एव बहुव्रीह्यर्थः । प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतः पशुर्यस्मैस उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृत ओदनो यस्याः सा उद्धृतादना स्थाली। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुर्देवदत्तः । वीराः पुरुषा यस्मिन् स वीरपुरुषो ग्रामः । अत्र सर्वत्र कर्मत्वादिविशिष्टस्य ग्रामादेर्लाभः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्म रथकर्मकावहनकर्ता पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः। ओदनकर्मकोद्धरणावधिः । चित्रगवीस्वामी । वीराभिन्नपुरुषाधिकरण इत्यादिबोधात् । अतो वृष्टे देवे गत इत्यादौ पदद्वयस्य भावलक्षणसप्तम्यन्तस्य समयपरिच्छेदद्वारा गमनक्रियारूपान्यपदार्थतात्पर्यकत्वेऽपि गमने वृष्टिध्वंसोत्तरकालीनत्वस्यैव प्रतीत्या कर्मत्वादिबोधाभावान्न बहुव्रीहिः । एतेन चित्रागावो यस्येति विग्रहे गवां प्राधान्यम् । समासे तु स्वामिनइतिवृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यभेदः स्यात् । अतश्चित्राणां गवामयमित्यादिरेव विग्रह इति मीमांसकोक्तं परास्तम् । समस्यमानपदयोः प्रथमान्तत्वं विना-बहुव्रीहेरेव दुर्लभत्वात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायन वचनाविरोधाच्च । तदस्यास्तीति प्रथमान्तादस्त्यर्थे वर्तमानान्मतुपो विधानात् । वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यभेदस्याप्रयोजकत्वात् । तथाच क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमितिप्रक्रम्य हरिणोक्तम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्यय इति ॥

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । व्याकरणमधीते वैयाकरणः । पचतीति पाचकः । विग्रहे कर्तुः क्रियायां गुणीभूतत्वेऽपि वृत्तौ विशेष्यत्वेन प्रत्ययात् । भावना च तेषां तिङ्वाच्या अस्माकं तु धात्वर्थ इति विशेषः । मासजात इत्यत्र वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यभेदः प्रागेव व्याख्यातः । अतएव सर्वतन्त्रेषु चित्रा गावो यस्येत्येव विग्रहो दर्श्यते इति दिक् । अनेकग्रहणं बहूनां समाससिद्ध्यर्थम् । तथाचसमर्थसूत्रे भाष्यम् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥

चतुः पदोऽयं बहुव्रीहिः । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोरित्यत्र बहुलवचनाज्जटाशब्दे ह्रस्वः । यद्वा त्रिपदबहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात्केश शब्देन बहुव्रीहिः । एवं सुष्टु नतं वासो यस्येति व्याख्येयम । समन्तानि शितीनि रन्ध्राणि यस्येति विग्रहः । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वशालाप्रियः पञ्चगवधन इत्यत्र शालाशब्दस्योदात्तत्वं समासान्तश्च यद्यपि उत्तरपदनिमित्तकतत्पुरुषसंज्ञया सिद्ध्यति । तथापि खादिरी इतरा शम्या यस्येति खादिरेतरशम्यामित्यत्र खादिरीशब्दस्य पुंवद्भावो न स्यात् । उत्तरपदस्य ततः परत्वाभावादिति चेत् न । तत्रेतरा चासौ शम्याचेति कर्मधारयं कृत्वा खादिरीइतरशम्याऽस्योति द्विपदस्यैव बहुव्रीहेर्वाच्यत्वात् । खादिरीपदस्य विकारतद्धितान्तत्वाद्वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधस्याप्रवृत्तेः ।

अथ पूर्वशालाप्रियइत्यादावपवादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरो दुर्वारः । नच विषयभेदाद्विरोधाभावः । तस्यानवयवाश्रयतयाऽन्तरङ्गत्वे-नबहुव्रीहिस्वरस्यैवापत्तेः नच समुच्चयेन निर्वाहः, अनुदात्तंपद

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेकत्वर्जमिति पदद्वये उदात्तद्वयानुपपत्तेः । नचान्तरङ्गत्वं न स्वरबलीयस्त्वे हेतुः बहिरङ्गेणापि सतिशिष्टेन स्वरेण बाधादिति वाच्यम् । तथापि निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति बहुव्रीहौ स्वावयवोत्तरपदाश्रये पूर्वयोस्तत्पुरुषे निमित्ततया बहुव्रीहिस्वरं बाधित्वा तत्पुरुषस्वरस्यैवोपपत्तेः । नच निमित्तिस्वरबलीयस्त्वे मानाभावः । युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दपाठस्य मानत्वात् । अन्यथैकशब्दस्य कन्नन्तत्वात् । यद्वा स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वात् एकः शितिः पादो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ तद्धितार्थेति द्वयोस्तत्पुरुषे च तत्स्वरं बाधित्वा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदाद्युदात्तसिद्धौ तदर्थस्य पाठस्य वैयर्थ्यात् ।

नन्वेकः शितिः पादो यस्येति पूर्वपदे कर्मधारयगर्भे बहुव्रीहाविगन्ते द्विगाविति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । एकः शितिर्येषां ते एकशितयः पादा यस्येति पूर्वपदे बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहावपि बहुव्रीहौ प्रकृत्येति वा सिद्धमिति युक्त्यारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दपाठप्रत्याख्यानात्कथं तस्य ज्ञापकत्वमितिचेत्सत्यम् । तथापि निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानित्यस्य वाचनिकत्वाङ्गीकारात् । नच सुसूक्ष्मजटकेशेनेत्यादौ त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वपदद्वयस्य तत्पुरुषसंज्ञायामन्तोदात्तापत्तिरिति वाच्यम् । नहि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषत्वमत्र विधेयम् । किन्तु लक्षणान्तरेण यस्य तत्पुरुषसंज्ञाप्राप्तिस्तस्यानुवादः । दिक्संख्ययोस्तु तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषसंज्ञाविधानवैषम्यम् । नच तत्रापि विशेषणं विशेष्येति तद्विधानमिति वाच्यम् । समुदायस्य वृत्ताववयवस्य संज्ञान्तरं विशेषवचनं विना न प्रवर्तते इति बहुलवचनात्सिद्धेः । अन्यथापूर्वशालाप्रिय इत्यत्रापि वचनान्तरेण सिद्धेरुत्तरपदे परे तत्पुरुषविधानवैयर्थ्यात् ।

नन्वेवमप्यधिकषाष्टिवर्षे इत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ आधिक्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हुणं चालुकीति अधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञत्वात्तद्धितार्थोत्तर-पदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषेऽन्तोदात्तता स्यात् । मैवम् । इगन्ते द्विगाविति पूर्वपदाद्युदात्तसिद्धेः ।

नन्वधिकशतवर्ष इत्यत्र दोषनादवस्थ्यम् । अधिकषष्ठिः इत्यत्रापि डच्प्रकरणे तत्पुरुषे संख्याया उपसंख्यानमिति ड-च्प्रसङ्गः । किञ्च तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं बाधित्वा सं-ख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहौ बहुव्रीहौसंख्येयेइति डच्प्रसङ्ग इति चे-न्न । उपसंख्यानस्य गोत्रिंशदिसाद्यनुरोधेनाव्ययादिमात्रपरत्वा-त् । अधिकषष्ठिर्वर्षाणामस्येति विग्रहे षष्ठिपदस्य संख्यापरतया संख्येयपरत्वाभावाच्च । नचैवं वर्णाणां संख्येयत्वादनेकमन्यपदा-र्थे इति बहुव्रीहिप्रसङ्गः । तस्यसंख्येयवृत्तित्वाच्च डजपि वय-स्विन्यभिधेये बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहिप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् । वृत्ति-विषये व्येकयोरित्यादिनिर्देशेन दशादीनामपि संख्यामात्रपर-त्वात्संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात्संख्योत्तरपदस्य बहुव्रीहेः प्रत्या-ख्यानात् । अव्ययिकन्यायेनाधिका षष्ठिर्वर्षाणामिति वाक्यमेवे-ति स्वीकारात् ।

नचैवमप्यधिकशतवर्षइत्यत्र तकाराकारस्यैवोदात्तत्वं स्यान्न-त्वाधिकशब्दस्याद्युदात्तत्वमिति वाच्यम् । तस्य युक्तारोह्यादिषु द्रष्टव्यत्वात् ।

स्यादेतत् । अनेकग्रहणं चित्रगुरित्यादावुत्तरपदस्याप्युपस-र्जनसंज्ञार्थमेवास्त्विति चेन्न । एकविभक्तिचापूर्वनिपात इत्येवसि-द्धेः । चित्रगुमानयेत्यादौ समासार्थस्य विभक्त्यन्तरयोगेऽपि चि-त्रा गावो यस्येति विग्रहे समस्यमानपदयोः प्रथमान्तत्वनिय-मात् । नचैवं राज्ञः कुमारी राजकुमारी तां पश्येत्यादिदर्श-नात्कुमारीशब्दस्यापि नियतविभक्तित्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

म् । तत्र द्वितीयाद्यन्तेनापि कुमारीशब्देन विग्रहोपगमात् । तत्तत्प्रयोगव्यक्तौ सर्वस्याप्येकविभक्तित्वात्समासत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नयत्तत्पुरुषादि तन्निरूपितविग्रहत्वावच्छेदेन यस्यैकविभक्तित्वमित्यर्थपर्यवसानात् ।

अथ प्रथमान्तेन विग्रह इत्येव पक्षो युक्तः । अन्यथा कर्मत्वादेः समासेनैवाभिहितत्वाद्राजकुमारीं पश्यत्यादौ द्वितीयादिकं न स्यात । अतः प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षायां प्रथमं प्रथमया (१)संस्कृत्वा ततः पश्येत्यादिसम्बन्धविवक्षायां द्वितीयादिकमनुपपन्नम् । अपिचोक्तविभक्तेः समासबहिर्भूतायाः कथं विग्रहे प्रवेशः । एवं पूरणगुणेतिसूत्रे समानाधिकरणेन षष्ठीसमासनिषेधोऽपि व्यर्थः । तथाहि तक्षकस्य सर्पस्येत्यत्र विषादिरूपसमासबाह्यपदार्थापेक्षा षष्ठी तथाच कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति पक्षे द्वयोरपि षष्ठ्यन्वये पश्चात्प्रातिपदिकार्थयोः परस्परावच्छेदः । ततश्च षष्ठ्यन्तयोर्मिथोऽसामर्थ्यं स्पष्टम् । ततश्च प्रथमान्तयोरेव समासप्रसङ्गस्तत्र बहुलवचनान्नेति प्रागुक्तम् । एवं राज्ञः कुमार्या इत्यत्र द्वयोः षष्ठ्यन्तात्पूर्वनिपातनियमो न स्यादित्याशङ्कापि मन्दा । कुमारीशब्दे प्रथमान्तत्वस्यावश्यकत्वात् । अतः प्रथमान्तेनैव विग्रहो युक्त इति प्राप्ते उच्यते ।

समासोत्तरश्रुतस्य द्वितीयादेरपि द्वितीयपदोत्तरं विग्रहे प्रवेश उपस्थितत्वात् बाधकाभावात् । अन्यथा विग्रहे नियतविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञायां कुमारीशब्दादेर्ह्रस्वापत्तेः । साधकत्वाच्च । अतएव बहुव्रीहिप्रकृतिकाद्द्वितीयादेर्विग्रहे वर्तिपदोत्तरं न प्रयोगः । स्वामिगतकर्मत्वाद्यबोधकत्वेन विरुद्धार्थकत्वात् । अतएवच कर्मत्वादेर्नसमासेनाभिधानम् । अनुप्रत्रे-

(१) संस्कृत्वेति । अत्र पदसंस्कारं कृत्वा इति पाठान्तरम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शमात्रेण वाच्यत्वे पचन्तीति पाचका इत्यत्र बहुत्वस्यापि कृदर्थत्वापत्तेः। षष्ठीसमासकर्मधारयादेः सर्वविभक्तिसाधारण्येन विभक्तिविशेषार्थानां तत्तदर्थकुक्षावन्तर्भावयितुमशक्यतया सर्वसाधारणस्यैवार्थस्य तद्बोधकल्पनौचित्यात्। कर्मत्वादेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तद्विभक्तिबोध्यत्वात्। अतएव द्वितीयार्थे बहुव्रीहौ कर्मत्वादेर्वृत्तिपदार्थादेव धर्मिविशेषणत्वेन प्रतीतत्वात्। उदककर्तृकप्राप्तिक्रियानिरूपितकर्मत्वादिबोधार्थं नाद्वितीयादिःकिन्तु क्रियान्तरनिरूपितकर्मत्वादिबोधार्थमेवेति नियमः। एवं नीलोत्पलस्येत्यादौ षष्ठ्या विग्रहेऽपि न संबन्धस्य समासे प्रवेशः। तदंशे विवरणत्वाभावात्। अत एव निषेधसार्थक्यं पाष्ठिकपरस्परान्वच्छेदेऽपि सामर्थ्यस्यालपायात्। 'मित्रावरुणावृत्तावृधा' मित्यत्र प्रथमं द्वयोः क्रियान्वयेऽपि पाष्ठिकाभेदमादायैव सामर्थ्येन पराङ्गवद्भावस्य पूर्वमुपपादितत्वाच्च।

वस्तुतः कारकविभक्तीनामेव क्रियान्वयनियमात्। तदन्तानामेव कर्तोऽपि कर्मेति न्यायेन क्रियान्वये पश्चान्मिथोऽवच्छेदः। षष्ठ्यास्तु कारकविभक्तित्वाभावात्प्रथममेव नामार्थान्वयः तस्यां सामानाधिकरण्याद्विभक्तिरिति पक्षस्यैव व्यवस्थितत्वात्। अतएव षष्ठ्याः क्रियान्वयात्पूर्वमेव नामार्थान्वयादश्वाभिधानीमित्यादौ विशिष्टेंशेऽपि न वाक्यभेदः। अतएव समानाधिकरणमसमर्थमिति वाचनिकमितिसिद्धान्तः। अतएव सर्पिषः पीयमानस्येति समानाधिकरणषष्ठीसमासप्रतिषेधोदाहरणं भाष्यकृद्भिरुक्तम्। अथात्वभिहितमिति वाचनिकात् सामर्थ्यप्रातिप्रसवादिति तदभिप्रायः। एवंच पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इतिपक्षे द्वितीयादयो यथा प्रातिपदिकोत्तरं द्योतकतयैवोपयुज्यंते तथा राजकुमारीमित्यादावपीति क्लेशोऽप्यनाश्रयणीयः। एवमलौकिकविग्रहेऽपि लौकिक-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विग्रहवदेव विभक्तिः तस्मात्परिनिष्ठितविभक्त्या विग्रहपक्षोऽप्यदुष्ट इति तिष्ठतु विस्तरः ।

अन्यग्रहणं किम् । वृत्तिपदार्थप्राधान्ये सावकाशस्य तत्पुरुषस्यान्यपदार्थे बहुव्रीहिणा परत्वाद्बाधो यथा स्यात् । अन्यथा नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणस्थले बहुव्रीहेरेव बाधापत्तेः । कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणस्थले बहुव्रीहेः सावकाशत्वात् । पदग्रहणं किं वाक्यार्थे माभूत् । ग्राहवती नदीति । अस्य हि मा स्नासीरिति तात्पर्यगम्यो वाक्यार्थः । अर्थग्रहणं किम् । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा षष्ठ्यर्थसंबन्धमात्रमर्थः स्यात् तथाच देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न स्यात् नामार्थयोर्भेदान्वयायोगात् । त्रिकः शेषस्योक्तनया समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः । नेह । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । पञ्च भुक्तवन्तो यस्येत्यत्रापि न भवत्यनभिधानात् । अव्ययानां वाच्यः । उच्चैर्मुखः उच्चैः शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यादप्राप्तौ वचनमिति कैयटादयः ।

अन्येतु प्रथमान्तत्वमात्रस्येहापि सत्त्वादकर्तव्यमेवेदम् । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृतेऽवान्तरद्वन्द्वोऽभ्युपगतः ।

प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिस्तदुत्तरपदलोपस्तु वा वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ।

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपः । अविद्यमानो घटो यत्र तदघटं भूतलम् । अविद्यमानघटं वा ।

अस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानमसुबन्तत्वात् अव्ययत्वात्सिद्धम् । तिङन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति प्रत्याख्यानम् । यद्यपि किंसब्रह्मचारीत्यत्र के सब्रह्मचारिणो यस्येति समासे कठ इत्युत्तरानुपपत्तिः । प्रश्नस्य बहुवचनान्तत्वे उत्तरेऽ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कवचनायोगात् । केषामिति षष्ठीसमासेऽपि स एव दोषः । आद्युदात्तत्वानुपपत्तिश्च । एतेन सुप्सुपेति कः सब्रह्मचारीति समानाधिकरणसमास इत्यपास्तम् । कः सब्रह्मचारी यस्य स किंसब्रह्मचारी त्वं इति समासे एकत्वस्वरयोरुपपत्तावपि तद्भिन्नस्य प्रश्नविषयत्वादहंकठ इति अस्मत्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं स्यात्। तथापि प्रथमोक्त एव बहुव्रीहिः । स्वस्य कठत्वोक्त्या तेषामपि कठत्वाक्षेपात् । अन्यथा सब्रह्मचारित्वायोगात् । अतएव कठा इति बहुवचनस्योत्तरे सर्वदा नास्तित्वम् । वर्तिपदार्थानां उपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किंसब्रह्मचारीति समासेन तेषामनभिधानात् । वाक्येन प्रश्ने तूत्तरेऽपि बहुवचनं भवत्येवेति सिद्धान्तः । द्वैद्रोणी अर्द्धद्रोणश्चार्धतृतीया द्रोणा इत्युच्यन्ते । अर्धस्तृतीयो येषामिति बहुव्रीहिः ।

नचान्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तत्वानियमादत्र च बहुत्वान्यथानुपपत्त्या वृत्तौ वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावात्कथं बहुव्रीहिरिति वाच्यम् । अर्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः । तदवयवाश्च कदाचिद्भेदेन कदाचिदभेदेन विवक्ष्यन्ते । यथा ब्राह्मणानां संघः । संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति । ततश्चेद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । द्रोणशब्दस्य लक्षणया द्रोणयोस्तदर्धे च वृत्तिरिति सामानाधिकरण्यमिति दोषाभावात् । नचैवं 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवं' 'संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धता'मित्यादावपि द्वयोः पूरणस्य द्वितीयस्य द्व्यात्मकसमुदायावयवत्वात्तदवयवस्य समुदायस्य समासार्थत्वाद्विवचनापत्तिः । द्वितीयशब्दस्याव्युत्पन्नस्य सहायार्थस्य तत्र प्रयोगात् ।

सचायं बहुव्रीहिर्द्विविधः । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च तस्यान्यपदार्थस्य यत्र क्रियान्वयः स आद्यः । यथा लम्बक-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्णमानयेत्यादौ । तदभावे द्वितीयः । यथा चित्रगुमानयेत्यादौ एवं च विशेषणत्वोपलक्षणत्वाभ्यां तद्गुणातद्गुणविभागः ।

यत्तु कैयटः संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे तद्गुणसंविज्ञानम् । स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ अतद्गुणसंविज्ञानमिति संक्षेपेण विषयविभाग इति । तत्संभवमात्राभिधानम् । अतएव संक्षेपेणेत्युक्तम् । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र समुदायेन सर्वशब्दस्योक्तद्वयाभावात् सर्वनामसंज्ञानुपपत्तेः । जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे जन्मनो ब्रह्मलक्षणत्वानुपपत्तेश्च । विशेषणादिविभागश्च कल्पतरावुक्तः । कार्यान्वयित्वेन विभेदकं हि विशेषणं नैल्यमिवोत्पलस्य अनन्वयित्वेन भेदकानामुपाधिता लक्षणता च सिद्धा ।

यावत्कार्यमवस्थायि भेदहेतोरुपाधिता ।
कादाचित्कतया भेदधीहेतुरुपलक्षणम् ॥

उपलक्षणत्वं च प्रत्याय्यव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वे सति, तत्समानाधिकरणत्वं बुद्धेः । विशेषणत्वं च तदवच्छेदकत्वे सतीत्यादि स्पष्टमन्यत्र । प्रकृते तु कार्यान्वयानन्वयाभ्यामेव तद्बोध्यम् । तत्रौत्सर्गिकस्तद्गुणसंविज्ञानो विशेषणत्वस्य मुख्यत्वात् । बाधकसत्वे तु द्वितीयः । आषाढादिचतुर्मासानित्यादौ श्रावणादिमासचतुष्टयस्य वचनान्तरैकवाक्यतया ग्रहणात् । अतएव द्विपदगर्भो बहुव्रीहिस्तद्गुण एवेत्यपास्तम् । लक्षितपादयःषडिसादौ व्यभिचारादिति अद्वैतचन्द्रिकायाम् ।

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येयार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते । दशानां स-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मीपे ये सन्ति ते उपदशाः। उपविंशाः। बहुव्रीहौ संख्येयेति डच्। 'तिविंशतेर्डिती'ति तिलोपः। 'अयं वीरो वारानजयदुपविंशम् वसुमती'मिति मुरारिः। सामीप्यप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति प्रागुक्तम्। एवमासन्नविंशाः। सामीप्यमव्ययत्वाहितपूर्वोत्तरान्यतरनिष्ठम्। 'वारानामन्नत्रिंशान् विशसितविषमक्षत्रजातिर्मरोह'इति मुरारिः। अदूरत्रिंशाः। अधिकचत्वारिंशाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। यद्यपि द्वौ त्रयो येषामुन्मुग्धानामिति विग्रहे पूर्वेणैव सिद्धम्। बहुव्रीहेरसंख्येयवृत्तित्वात्समासान्तदौर्लभ्यं च। द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः। तथापि संख्यायामनिर्ज्ञातायां बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्। कति भवतः पुत्रा इति दर्शनात्।

इदं च वाचनिकमिति केचित् अन्येतु वाशब्दस्यात्र संशयार्थत्वात्संशयस्यानियतसंख्याविमर्शित्वात्तद्विषयबहुत्वसद्भावान्न्यायसिद्धमित्याहुः।

यद्वा कार्यान्वयस्यान्यतरमात्रवृत्तित्वेऽपि बोधे पक्षानां विषयत्वात्। तदुक्तं सैषा पक्षाधिष्ठिता वागिति। द्विदशा इत्यत्र द्वौ दशेति न विग्रहः। दशसंख्याया एकत्वात्। नापि द्विशब्दस्य दशत्वावृत्तिगतसंख्यापरत्वात् द्विर्दशेति सुजन्ताद्विशब्देन तस्य शब्दान्तरत्वेन संख्यावाचित्वाभावात्। नापि द्वौ दशतौ वर्गाविति। अदन्तस्य संख्यार्थत्वाभावात्। तथापि सुजन्तेनैव विग्रहः। अस्वपदविग्रहोपगमात्। शब्दशक्तिस्वाभाव्येन समासेन क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणसुजर्थस्याभिधानान्न तत्र तत्प्रयोगः। वाक्ये तु सुचं विना तदर्थानवगमात्तत्प्रयोग इति विशेषः। एवंच न्यायसाम्याद्द्वौ दशताविव्यपि विग्रहः। तदुक्तम्।

शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः।
वृत्तिशब्दोन्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः। इति।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति कैयटः । सुजादीनां विशेषाणां वाक्ये प्रयोगेऽपि वृत्त्यन्तर्गतस्य द्व्यादिशब्दस्य तद्भिन्नतया सुजाद्यर्थप्रत्यायकत्वमिति कारिकार्थः । न च द्वित्राः द्विदशाः इत्यत्र वार्थसुजर्थयोः प्राधान्यात्पूर्वेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । तयोः प्राधान्याभावात् । कब्भावार्थत्वाच्च ।

दिङ्नामान्यन्तराले ॥२६॥

दिशां संज्ञाः समस्यन्ते अन्तराले वाच्ये । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यम् । नामेति रूढिग्रहणार्थम् । तेनैन्द्रीकौबेर्यादीनामन्तरालप्राधान्ये समासाभावः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे इत्युक्तत्वाद्वैयधिकरण्याच्च पूर्वेणासिद्धौ वचनम् । विभाषादिक्समासे इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पे अस्यैव ग्रहणाय प्रतिपदोक्तत्वसंपादनार्थमप्येतत् । कब्भावार्थं च ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥२७॥

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये तृतीयान्ते च प्रहरणविषये सरूपे पदे इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे कर्मव्यतीहारे समस्येते । इतिशब्दस्य लौकिकविवक्षापरत्वेन ग्रहणप्रहरणकर्मव्यतीहारयुद्धानां लाभः । तत्रापि युद्धं विषयीभूतं अन्ये वाच्या इति विशेषः । ग्रहणप्रहरणशब्दयोर्यथाक्रममधिकरणे करणे च ल्युट् । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । मुष्टीमुष्टि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य दण्डादण्डि । इच्कर्मव्यतीहारे इति समासान्त इच् । तस्य तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्यव्ययीभावमध्ये पाठादव्ययत्वम् । अन्येषामपीति दीर्घः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न च इदंशब्दात्पूर्वमाकारं प्रश्लिष्यैवात्वं विधीयतां उत्तरपदे यस्येति लोपावश्यकत्वेन प्रयोजनाभावादिति वाच्यम्। यदि नियोगतोऽस्यानेनैव दीर्घत्वं स्यादिति भाष्येण अस्यसीत्यादावतिप्रसङ्गस्य भाष्ये दर्शितत्वात्। एवं च मुष्टामुष्टीति प्रामादिकमिति कैयटादयः। सरूपेतिकिम्। हलैश्च मुसलैश्चेदं युद्धं प्रवृत्तम्। इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थम्। प्रथमाविभक्त्यर्थे एकशेषबाधनार्थं कबभावार्थंच। अन्यथा सहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः स्यात् समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषयिण्यानया बहुव्रीहिसंज्ञया त्वारम्भसामर्थ्यात्तद्बाधात्। नचपरत्वात्पूर्वयोगेनैवैकशेषबाधः स्यात्। अन्यपदार्थापेक्षया तस्य बहिरङ्गत्वात्। परादप्यन्तरङ्गस्यैकशेषस्य बलवत्त्वात्। नच विशेषविहितेनेचा बाधात्कबभावः। शेषाद्विभाषेति कबभावे पक्षे इचः सावकाशत्वात्।

तथाहि तत्रशेषपदं तन्त्रावृत्त्यादिना उभयपरम्। उपयुक्तादन्यः शेषः। अनुक्तसमासान्त इति यावत्। द्वितीयस्य तु शेषाधिकारोऽर्थः। आद्येन प्रियमधुक इत्यादौ द्वितीयेन दक्षिणपूर्वादौ तदभावः। दिङ्नामानीत्यादौ शेषग्रहणाननुवृत्तेः शेषाधिकार एव गृह्यते नतूपयुक्तादन्य इति कैयटफक्किकायास्तु एवकारस्य क्रियासंगतिं कृत्वा शेषाधिकारोऽपि गृह्यते नतूपयुक्तादन्यएवेति केवलानुपयुक्तग्रहणव्यवच्छेदे तात्पर्यमित्याहुः।

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥२८॥

तुल्ययोगवृत्तिः सहशब्दः तृतीयान्तेन वा समस्यते। पुत्रेणसह सपुत्र आगतः। सहपुत्रः। वोपसर्जनस्येति सादेशः। पितुरन्यपदार्थस्य प्राधान्येऽपि वैयधिकरण्यार्थं प्रथमार्थं कबभावार्थं च वचनम्। तुल्ययोगेति किम्—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।

तेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः । अतएवाग्ना ई पतीवत्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेत्यत्रैकक्रियान्वयं विनापि सहयोगोपपत्त्या त्वष्टुर्देवतात्वं नेति सिद्धान्तः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् विभाषा साकाङ्क्षे विभाषामपूर्वस्येत्यादिज्ञापकात् । तेन सकर्मक इत्यादि सिद्धम् ।

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

प्रागुक्तसमासं अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोग समाहाराश्चार्थाः । मिथोऽनपेक्षयोरेकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । यथा "अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मतिः" । अत्रगवादीनां नयनान्वयः । गम्यमानार्थत्वात् चशब्दाप्रयोगः । मुख्यानुषङ्गिकोद्देश्यत्वाभ्यां भिन्नक्रियान्वयित्वमन्वाचयः । भिक्षामट गांचानयेति । अत्रभिक्षाटनस्यावश्यकत्वं गवानयनस्य कृताकृतत्वम् ।

यद्यपि धवंछिन्धि खदिरमपीत्यन्यतरस्यावश्यकत्वविवक्षायां क्रियासाम्येऽप्यन्वाचय एव । घटमानय पटं चेत्यादावुभयप्राधान्यविवक्षायां समुच्चय एव । तथापि क्रियैक्यभेदौ न नियामकौ किन्तु गुणप्रधानभावविवक्षैवेति कैयटः ।

मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्राद्ययोर्न समासः । असामर्थ्यात् । अन्त्ययोस्तु धवखदिरौ वाग्दृषदम् । नच चार्थे विधानात् द्वन्द्वस्याव्ययत्वापत्तिः । तत्प्रकरणे पाठाभावात् । शेषग्रहणं किम् । याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्चायं याज्ञिकवैयाकरणः, कठबह्वृचः, नीलोत्पलमित्यादौ माभूत् । विशे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षणमित्यादावुपयुक्तत्वेन शेषत्वाभावः। अन्यथैकस्मिन्धर्मिणि अनेकधर्मसमुच्चयेन चार्थसद्भावात्। द्वन्द्वसंज्ञापत्तौ अभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणादेः पूर्वनिपातः स्यात्। तत्पुरुषेतु काणखञ्जादिवदनियतपूर्वनिपातसिद्धिः। इदंच परंकार्यमिति पक्षे। एकसंज्ञाधिकारे तुविशेषविहितत्वादेव तत्पुरुषसंज्ञासिद्धेः। नच शेषग्रहणपक्षे।

उपास्नातं स्थूलसिकतं तूष्णींगङ्गमहाह्रदम्।
द्रोणं चेदशको गन्तुं मत्वा तासां कृताकृते॥

इत्यत्र द्वन्द्वो नस्यात् क्तेननञ्विशिष्टेनेति समासविधानादशेषत्वादिति वाच्यम्। कृताकृतेत्यत्र भिन्नयोरेव कर्मणोरभिमतत्वात्।एकस्यैकदेशावच्छेदेन कृताकृतत्वविवक्षायामेव च क्तेनेत्यादिसमासप्रवृत्तेः। अत्र पदार्थभेदे द्वन्द्व इत्येके। अन्येतु पदार्थतावच्छेदकभेदेद्वन्द्वः। चार्थे इत्यस्यापि भेदेगम्ये इति नार्थः। धवखदिराविसत्र विभक्त्यर्थोपस्थित्यभावेन एकस्यान्यस्मिन् विशेषणत्वाभावेन भेदस्य संसर्गतया भानायोगात्। अत एव नप्रकारविशेषत्वाभ्यां, अपदार्थत्वात्, छिन्धीत्यनन्वयाच्च। अतोत्रास्तव एवभेदो विवक्षणीयः। सचपदार्थप्रतियोगिकश्चेत्यत्र नियामकाभावात्। तेननीलोत्पलादौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मेत्यादौच पदार्थैक्येऽपि समस्यमानार्थतावच्छेदकस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वादेभेदात्तत्सम्भवः।

नचैवमेकशेषानुशासनवैयर्थ्यम्। पयसी इत्यत्र जलदुग्धोभयपरत्वे जलत्वदुग्धत्वरूपपदार्थतावच्छेदकभेदेन तत्सार्थक्यात्। नचनीलघटयोरित्यत्र द्वित्वानन्वयः पदार्थे बाधात्। तदवच्छेदकस्यैकदेशत्वाद्द्रव्यभिन्नतयाद्वित्वान्वयानर्हत्वाच्चेतिवाच्यम्। साधुत्वमात्रार्थत्वात्। नचनीलघटयोरभेदइत्यत्र कर्मधारय

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवास्तु । नच द्विवचनानुपपत्तिः, एकधर्मिणि कर्मधारयोत्तरमिव द्वन्द्वोत्तरमपि द्विवचनानुशासनाभावादिति वाच्यम् । कर्मधारयादेव नीलाभिन्नतया घटोपस्थितौ तस्याभेदानाकाङ्क्षत्वादनन्वयापत्तेः । तत्राभेदस्य संसर्गतया भानेऽपि फलानुरोधेन निराकाङ्क्षत्वादित्याहुः ।

अपरे तु पदप्रतिपाद्यभेदे द्वन्द्वः । अतो नोभयत्राप्यनुपपत्तिः । एकशेषस्थले घटद्वयस्यात्र च नीलत्वघटत्वयोश्च भेदात् । नचैवमेकस्मिन् घटे घटश्चघटश्च घटा इत्यपि प्रसङ्गः । तत्प्रतिपाद्यानां घटघटत्वसमवायानां भेदादितिवाच्यम् । समस्यमानपदयोर्मध्येऽन्यतरपदबोध्यपावच्छिन्नभेदस्यान्यतरपदबोध्ये विवक्षितत्वात् । यद्वा विषयितासम्बन्धेनैकपदस्य यत्कार्यतावच्छेदकं तद्भिन्नविषयतासम्बन्धावच्छिन्नकार्यताकत्वस्यान्यपदेऽभिमतत्वात् । अत्र तु पदद्वयस्यापि घटत्वविशिष्टैतद्घट एव कार्यतावच्छेदक इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः । अनेकग्रहणं किम् । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । नचायं द्वयोर्द्वन्द्वगर्भो द्वन्द्व इति वाच्यम् । होतृपोत्रोरप्यानङ् प्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । धवखदिरयोः परस्परमनन्वये सामर्थ्याभावात्समासो न स्यात् । नचैकक्रियान्वयित्वमेव तदिति कैयटोक्तरीत्या निर्वाहः । कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यर्थे कृतः सर्वमृत्तिक इत्यापत्तेः । करणत्वकर्मत्वाभ्यां सर्वमृत्तिकापदार्थयोः क्रियान्वयित्वात् । नच वचनसामर्थ्यादसामर्थ्येऽपि समासो यद्वा कर्मत्वाद्येकरूपेणान्वयित्वसामर्थ्यमितिवाच्यम् । अन्वाचयेऽहरहरित्यादौ चातिप्रसङ्गात् । उत्तरपदोत्तरं द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्च । तदर्थस्यैकत्वात् । तस्माद्धवपदं धवखदिरोभयपरम् । एवं खदिरपदमपि । तथाच पदद्वयार्थयोः परस्परमभेदान्वयरूपं सामर्थ्यं वाक्ये च तद-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भावः स्पष्टः। द्वितीयार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थं च शब्दान्तरप्रयोगः। अर्थद्वयस्यैव पदद्वयबोध्यत्वान्न बहुवचनप्रसङ्गः। अतएव द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते इत्यत्र पृथिवीशब्दस्य द्विवचनान्तत्वंसंगच्छते। वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्णः। अन्यथासंनमेते इतिद्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यं पृथिवीशब्दोत्तरं पदपाठवेलायामितिशब्दप्रयोगः प्रगृह्यसंज्ञानिबन्धनप्रकृतिभावश्च न स्यात्।

तदेतत्सर्वमभिसंधाय वार्तिककारेणोक्तम्। युगपदधिकरण वचने द्वन्द्व इति। अधिकरणं समस्यमानपदयोरर्थौ तयोर्युगपद्वचने पदद्वयस्यापि पदद्वयार्थबोधकत्वेइत्यर्थः।

अत्र भाष्यकाराः। सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखाचदुरुपपादाचेति। दुःखेति प्रतीतिविरोधात्। दुरुपपादेति प्रमाणाभावात्। वृद्धव्यवहारेण शब्दार्थावसायात्। धवपदस्य खदिरबोधकत्वाभावात्। धवखदिरावितिवाक्याद्वृत्तिजन्यबोधादत्र वैलक्षण्याच्च। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन घटो घट इत्यादिवच्छाब्दबोधानुपपत्तेश्च। एकपदमुख्यार्थेन सममपरपदमुख्यार्थस्याभेदबोधोपगमे च योग्यताविरहात्। एकार्थत्वेऽपि तादृशान्वयसंभवे पदद्वयस्याप्यर्थद्वयबोधकत्वकल्पनप्रयासवैयर्थ्याच्च। पृथिवीत्यत्र च छान्दसव्यत्ययेनैकवचनस्थाने द्विवचनोपपत्तेः। द्वन्द्वेन समुदायाभिधायिना द्विवचनाद्युपपत्तेः। नच तस्यैकत्वादेकवचनापत्तिः। उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात्। अर्थग्रहणसामर्थ्याच्चकारेण प्रकाशितो योऽर्थस्तत्र द्वन्द्वः। गामश्वमित्यादौ तु चकारप्रयोगव्यतिरेकेणापि समुच्चयावगमान्न तस्य चमात्रप्रकाशितत्वं सामर्थ्यं तु पूर्वोक्तमेव। अन्यथायथोक्तरीत्यापि अनिस्तारात्। कृतः सर्वमृत्तिक इत्यत्र विधायकाभावेन समासापत्तेरभावात्। कृता-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सहैव तस्य विहितत्वात् । क्वचिदसामर्थ्ये समासदर्शनमात्रेण तदा-पत्तिसौकर्ये च असूर्यम्पश्याइत्यसमासमात्रेण कृतः सर्वमृत्तिकइति समासापत्तेस्तेनापि परिहर्तुमशक्यत्वात् । वचनप्रामाण्यात्समास-इत्यस्य तुल्यत्वादिति यत्किंचिदेतत् ।

न्यग्रोधो दृश्यतां प्लक्षश्चेत्युक्ते न्यग्रोधस्य न चार्थवृत्तित्वं किन्तु प्लक्षस्यैव । अतोऽनेकपदस्यचार्थवृत्तित्वाभावान्न समासः ।

यत्तु वदन्ति । विग्रहेयुगपदधिकरणवाचिताया दुरुपपादत्वं भाष्यार्थो नतु समासेऽपि । तत्पूर्वं विग्रहे खल्वपि युगपदधिकरण वचनता दृश्यते । धवौच खदिरौचेत्यादिदर्शनेन तथैव युक्तत्वात् । प्रक्रियादशायां प्रथमप्रवृत्तैकवचनस्य त्यागायोगात् । नच समासे प्रत्येकपदयोरुभयार्थत्वे विग्रहेऽपि तथात्वमिति वाच्यम् । राज-पुरुषइत्यादौ राजपदस्य सम्बन्धिलाक्षणिकत्वेन विग्रहस्यापि रा-जाचासौ पुरुषश्चेत्याकारापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । षष्ठ्याआक्रोशे इत्यादेरलुग्विधेस्तत्स्वरविधेश्च विरोधापत्तेः । इति ।

तदसत् । तद्विषयं चेति पूर्वग्रन्थे समासेऽपि युगपदधिकरण-वचनत्वस्य दर्शितत्वेन तत्साधारण्येनैव दूषणे भाष्यतात्पर्या-त् । अन्यथा चार्थेद्वन्द्व इति न्याससमर्थनानुपपत्तेः । विग्रहे तद्धारणानुपपत्तेश्च समासार्थावबोधकस्यैव तत्त्वात् । नच षष्ठी-समासाद्युच्छेदः । तत्रषष्ठ्यासम्बन्धस्य वक्तुं शक्यत्वात् । ताव-तापि सम्बन्धी नोक्त इति चेत् किं ततः । धर्ममात्रस्योक्तत्वात् । विग्रहे सर्वांशसाम्यस्य ब्रह्मणाप्यानेतुमशक्यत्वात् । अत्र चधव-श्चेति विग्रहे समासान्तर्गतधवशब्दद्वितीयार्थस्य प्रत्याययितुम-शक्यत्वात् ।

अतएवालुग्विध्यादेर्न विरोधः । अतएव युष्मदस्मत्प्रत्यय-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गोचरयोरित्यत्र युगपदधिकरणवचनत्वानुरोधेन द्विवचनान्ताभ्यामेव युष्मदस्मभ्यां द्वन्द्वे विग्रह इत्याशङ्क्योक्तभाष्यकैयटानुसारेणोभयथापि तदभाव इत्युक्तमौपनिषदवृद्धैः।

नन्वेवं आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति अङ्गवङ्गकलिङ्गा इति नस्यात्। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति अपत्यकृतबहुत्वविवक्षायां अपत्यप्रत्ययस्य लुग्विधानात्। युगपदधिकरणतां विनाच तद्राजार्थस्य बहुत्वानन्वयात्। तद्राजात्तेन बहुत्वोक्तौ लुगित्यर्थे प्रियवाङ्गाइत्यत्रापि तत्प्रसङ्गादिति चेन्न। बहुषुवर्तमानस्येत्यर्थमादाय संप्रति प्रतीयमानं यद्बहुत्वं तदाश्रयस्य तद्राजेन पूर्वमभिधानात्, इत्यस्य त्वयापि वाच्यत्वात्। तच्चसमासोत्तरसुपेति मम विशेषः। नहियुगपदधिकरणवचनपक्षेऽपि बहुत्वं तदर्थः। धर्मिणामेव तदर्थत्वात्। वस्तुतो बहूनां बोधस्य तदभावेऽप्यविशेषात्। अतएव तत्रैव बहुवचने परे लुगितिपक्षेऽपि प्रत्येकस्मादपि परतोवहुवचनमस्त्येवेति नदोषइति भाष्यकारैरेवोक्तम्। अलौकिकद्वन्द्वविग्रहे वर्तिपदानामेकवचनान्तत्वस्य युगपदधिकरणवचनत्वपक्षे तदभिप्रायविरुद्धत्वात्। समाहारद्वन्द्वे पाणिपादं वादयेत्यत्र प्रकृत्यर्थैकदेशे कर्मत्वस्य, एकत्वस्यतु समाहार एवान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्।

यत्तु समाहारसंज्ञा नदीवृद्ध्यादिवत् पारिभाषिकी नतु तस्य शब्दार्थत्वम्। एकत्वमनन्वितमेव। नच द्विवचनाद्यापत्तिरसाधुत्वादिति। तन्न। रथघोषाधिकरणविरोधात्। रथघोषेणमाहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीत्यत्रोभयपदलाक्षणिकसमाहारद्वन्द्वापेक्षया पूर्वपदमात्रलाक्षणिकषष्ठीसमासस्य लाक्षणिकतायास्तत्रोक्तत्वादेषा दिक्। इदं एकविंशतिरित्यादौ समाहारद्वन्द्व इति भाष्यम्। नच नपुंसकापत्तिः। लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात्। तेन राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्ध-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कष्टषिणषु संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धः । शतसहस्रमित्यादिषष्ठीसमासवारणाय तस्य द्वन्द्वविषयत्वात् । यदि त्वेकाधिका विंशतिरिति शाकपार्थिवादित्वादाधिकपदलोपस्तदा समासान्तोदात्तत्वम् ।

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासे उपसर्जनं पूर्वं प्रयोज्यम् । अधिहरि । नच राज्ञः पुरुषस्येत्यत्र द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनतया पर्यायेण पूर्वनिपातापत्तिः । अन्वर्थसंज्ञयाअप्रधाने एव तत्प्रवृत्तेः । अत्र विशेष्यतया पुरुषस्यैव प्राधान्यात् ।

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

एषु उपसर्जनं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रेऽग्रेवणम् । गणे निपातनादलुक् । आकृतिगणोऽयम् । धर्मादिष्वनियम इष्यते । अर्थधर्मौ धर्मार्थौ । जम्पती । दम्पती । जायापती । गणपाठाज्जायाया दंजम्भावः ।

द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥

हरिहरौ । अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे हरिहरगुरवः ।

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

अजादित्वादन्तत्वविशिष्टं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वेऽल्पाच्कं पूर्वं स्यात् । नच बहूनां संनिधाने द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरबनुत्पत्त्या तत्र नियमो न स्यादिति वाच्यम् । निपातनात्स्वार्थे तरप् कुत्वचुत्वाभावश्चेत्याश्रयणात् । धवखदिरौ । प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम् । मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथक्दन्ति संसदीत्यादौ द्वयोः पृथग्द्वन्द्वं कृत्वा पूर्वेण पुनर्द्वन्द्वः । नच जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावापत्तिः । नियतद्रव्यपरत्वात् । नापि तूर्याङ्गत्वेन । शङ्खस्य तदभावात् । यद्वा तूर्यशिल्पोपजीविनामेव तूर्याङ्गत्वेन ग्रहणात् । पूर्वाभ्यामल्पाच्तरं विप्रतिषेधेन । वागग्नी । वागिन्द्रौ । अनित्यमिदं प्रकरणम् । लक्षणहेत्वोः, समुद्राभ्राद्धः इत्यादि निर्देशात् । एतेन 'बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभा'दिति जैमिनिसूत्रम् 'अधीतिबोधाचरणप्रचारणै'रित्यादि व्याख्यातम् ।

ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तौ कृत्तिकारोहिण्यौ । समेतिकिम् । ग्रीष्मवसन्तौ । अभ्यर्हितं पूर्वम् । मातापितरौ, एते मान्या यथापूर्वं तेभ्योमाता गरीयसीति याज्ञवल्क्यः । लघ्वक्षरं पूर्वम् । कुशकाशम् ॥ सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं लघ्वक्षरादपीति वक्तव्यम् ॥ दीक्षातपसी ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ भ्रातुर्ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ एकादश द्वादश द्वन्द्वादन्यत्राप्येतत् । द्वित्राः । 'द्व्येकयो'रिति सौत्रत्वात्सिद्धम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेका-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लः । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति सामान्यतो ज्ञाते काल इत्युच्यते तदा कण्ठस्य विशेष्यत्वात्सप्तम्याः पृथगुपादानम् । अन्यदा विशेषणतयैव सिद्धेः । चित्रगुः ।

॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ विश्वदेवः । इदमपि विश्वशब्दस्य विशेष्यत्वे । द्विशुक्लः । द्वयोर्विशेषणत्वादनियमप्रसङ्गः । द्विपुत्र इत्यादि विशेषणत्वादपि सिद्धम् । तः परो यस्मात्स तपरः । जहत्स्वं पदात् स जहत्स्वः । तादृगर्थो यस्यां सा जहत्स्वार्था वृत्तिरिति तु सूत्रभाष्यप्रयोगाद्राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमित्याहुः । उक्तोभयसन्निपाते संख्यायाः शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत एव संख्यासर्वनाम्नोरिति नोक्तम् । अन्याय ऽपन्याय ।

वा प्रियस्य । प्रियगुडः । गुडप्रियः । गड्वादिभ्यः परा सप्तमीति वक्तव्यम् । गडुकण्ठः । गडुशिराः । क्वचिन्न । वहेगडुः । इह सप्तमीति ज्ञापकं सामान्यापेक्षम् । तेन 'मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणै' रित्यादि सिद्धम् । तथाच वामनः—'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपद'इति । शिष्टप्रयोगस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्गः ।

यत्तु शाबरभाष्ये अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र सिद्धान्तेऽपि अग्नये होत्रमस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति । सोमेश्वरेणच अग्निर्होत्रं यस्येतिषष्ठीबहुव्रीहिरित्युक्तम् । तत्र यद्यपि वैयधिकरण्यं तैत्तिरीयशाखायामन्तोदात्तपाठविरोधश्च । तथापि वाजसनेयके सर्वोदात्तस्वरपाठस्य तत्पुरुषेणाप्यनुपपत्त्याऽन्यतरत्र छान्दसत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् । व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि क्वचिदाश्रयणाच्च नातीव दोष इत्यभिप्रायः ।

नव्यमीमांसकास्तु 'उणादयोबहुल'मित्यनुसाराज्जुहोतेर्भावे त्रन् प्रत्ययः । अग्नेर्होत्रो होम इति षष्ठीतत्पुरुषः । यदग्नयेचेत्यादिप्रमाणावगतदेवतात्वाद् द्रव्यसम्बन्धविशेषो लक्षणया ष-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ष्ठ्यर्थः। अतोऽग्निदेवताकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्। नच प्रातः प्रयोगेऽग्निदेवताकत्वाभावान्नैवमिति वाच्यम्। एकस्यैव होमस्य ज्योतिष्टोमवत्सायंप्रातरभ्यासेऽपि कर्मभेदाभावेन विजातीयहोमत्वसामानाधिकरण्येन तत्सत्त्वादेव तदुपपत्तेः। (नहि तदवच्छेदेन सदेव)। तथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र विश्वेदेवसम्बन्धस्यैकयागमात्रवृत्तित्वेऽपि तेन यागाष्टकनामधेयत्वस्वीकारादित्याहुः।

यत्तु होत्रशब्दमधिकरणेव्युत्पाद्य षष्ठीतत्पुरुष इत्युक्तम्। तत्राग्निसम्बन्धिहोमाधिकरणमितिबोधेऽग्नेरधिकरणत्वं नायातीति विभाव्यमिति दिक्।

निष्ठा ॥ ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। कृतकृत्यः। निष्ठाशब्देनविहितस्यैव ग्रहणान्नपुंसके भावे क्त इत्यस्याग्रहणात् चारुस्मितमिति॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या॥ सारङ्गजग्धी पलाण्डुभक्षिती मासजाता सुखजाता दुःखजाता। नचजातिकालसुखादिभ्यः पराया निष्ठाया उत्तरपदान्तोदात्तत्ववचनादेव ज्ञापकात्सिद्धिः। अकृतमितप्रतिपन्नाइति येषान्तन्निषेधस्तदर्थं परनिपातस्य वाच्यत्वात्। वस्तुतस्तु प्रतिषेधस्योत्तरपदान्तोदात्तप्रसक्तिपूर्वकत्वात्तस्य च परनिपातं विनानुपपत्तेस्तेषामपि प्रतिषेधादेव ज्ञापकात्सिद्धिः। क्वचिन्न। कृतकटः पीतोदकः।

वाहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

आहिताग्निः। अग्न्याहितः। प्रहरणादिभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ। अस्युद्यतः। मुसलोद्यतः। असिपाणिः। दण्डपाणिः। क्वचिन्न। विवृतासिः।

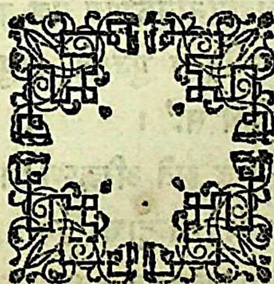
CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

कडारादय इत्यर्थः । गौणभूत उपदघातीतिवत् । कडार गडुल काण खञ्ज कुण्ठ खोड खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्गल तनु जरठ वत्र । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः । कर्मधारये किम् । बहुव्रीहौ मा भूत् । कडारपुरुषको ग्रामः ।

इती श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च समाप्तः ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ ३९ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयादयो विभक्तयोऽनभिहिते कर्मादौ भवन्तीत्यर्थः । अभिधानं प्रतिपादनं अश्वाभिधानीमादत्ते । अभिहितश्लोक इति बन्धनोच्चारणार्थयोः हिनोतेर्गतिवृद्ध्यर्थयोरपि प्रकृतानुपयोगात् । तण्डुलं पचति चैत्रः । चैत्रेण तण्डुलः पच्यते । आद्ये कर्तर्याख्यातोत्पत्त्या कर्तृकर्मणोरभिहितत्वानभिहितत्वाभ्यां तृतीयाविरहद्वितीये । अन्ते च कर्मणोऽभिहितत्वात्कर्तुश्चानभिहितत्वात् द्वाभ्यां द्वितीयाविरहतृतीये ।

अभिधानंच प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । देवदत्तः पाचकः । कर्तरि ण्वुल् । देवदत्तेन पक्वस्तण्डुलः । कर्मणि क्तः । औपगवः । चित्रगुः । तद्धितसमासाभ्यां जन्यजनकभावस्य स्वस्वामिभावस्य चोक्तत्वान्न षष्ठी । क्वचिन्निपातेनाप्यभिधानम् ।

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं च्छेत्तुमसाम्प्रतम् ।

न युज्यते इत्यर्थः । अथकथं—

'स्मृत्वा वालिभुजौ न सांप्रतमवज्ञातुं च ते वानरा' निति मुरारिः । उच्यते । अवज्ञाननिरूपितं तत्र कर्मत्वम् । अतएव-पक्त्वौदनं भुज्यते पक्त्वौदनो भुज्यते इत्युभयं प्रामाणिकम् । 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' ।

तथाहि । अयं नारद इति श्रीकृष्णसमवेतं ज्ञानं इतिशब्दश्च तदाकारपरामर्शकः अदःशब्दोत्तरद्वितीयाया विशेष्यत्वमर्थः । तथाचपूर्वोक्तव्यक्तिविशेष्यकनारदत्वप्रकारकज्ञानाश्रयः श्रीकृष्णइत्यर्थः । ज्ञानाकारपरमर्शकेतिशब्देन स्वपरामर्शनीयज्ञाने स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिपदजन्यबोधप्रकारकत्वलाभात् । इदमेवकर्मा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भिधानम् ।

अयन्तु विशेषः। द्वितीयाया ज्ञानार्थकधातुना योगे विशेष्यत्व-मर्थः । घटत्वेन पटज्ञाने घटं जानातीत्यादेरप्रयोगात् । इति शब्द-स्य तु उक्तप्रकारबोधकत्वं पटं घट इति जानातीतिप्रयोगात् । अतश्च द्वितीयाया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतदतिरिक्तधर्मप्रकारकत्वसा-धारण्येन प्रकृत्यर्थविषयकत्वं इतिशब्देन च स्वपूर्वपदार्थतावच्छे-दकधर्मातिरिक्तधर्मप्रकारकत्वं ज्ञानस्य नियमेन बोध्यते । विशेष्यं च पूर्वपदार्थोऽन्यो वेति न नियमः । अतएवामुमित्यत्र द्वितीया । विशेष्यत्वस्य इतिशब्देनानभिहितत्वात् । घटं जानातीत्यत्र तु प्रकारविशेष्ययोरेकपदोपात्ततया घटत्वापेक्षया घटपदे न द्वितीया-न्यविभक्तिः । एवञ्च प्रकारत्वानभिधानस्य द्वितीयाप्रयोजक-त्वविरहात् । अन्यथा घटत्वेन पटं जानातीत्यत्र घटत्वेऽपि द्वितीया-प्रसङ्गात् । नेदं प्रकृतोदाहरणं युक्तम् । तथापि व्यधिकरणप्रका-रकस्थले तथात्वेऽपि प्रकृते ज्ञानस्य प्रमाणत्वात् । नारदविशेष्य-तायाअपि तद्बोध्यत्वमित्यभिप्रायः ।

नचैवममुमित्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति वाच्यम् । अयं ना-रद इत्यबोधीत्यतो नारदविशेष्यकत्वस्य नियमतोऽनवभासनात् । इदंत्वावच्छिन्नविषयताातो नारदत्वावच्छिन्नविषयताया भेदा-दिति दिक् ।

स्यादेतत् । कर्मादीनां तिङादिभिरभिधाने उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्वितीयादीनां प्रसक्त्यभावादयमधिकारो व्य-र्थः । नचैको द्वावित्यादौ व्यभिचारः । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संख्ययोर्भेदाभ्युपगमात् । यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तशतसं-ख्या द्रव्यादिनिष्ठान्या, विभक्त्यर्थभूता प्रातिपदिकार्थशतादिगतै-कत्वसंख्या चान्या । तथात्रापि प्रवृत्तिनिमित्तं विभक्तिवाच्यम्—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चैकत्वं भिन्नमिति सम्भवात् । तदुक्तं हरिणा—

निमित्तमेकमित्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।
तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते इति ॥

यद्वा गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकस्यार्थः । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्तेः । तथाचैकत्वादेः प्राधान्येनाभिधानार्थं विभक्तिः । एतेन द्वावित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तद्वित्वस्यैकत्वात् द्विशब्दोत्तराद्विवचनानुपपत्तिः । गुणे गुणानङ्गीकारश्चेत्यादेरुक्तावपि न क्षतिः । अन्यथाच प्रातिपदिकमात्रप्रयोगस्यानर्हत्वादेकादिशब्दानां द्रव्यविशेषणत्वं न स्यात् । यद्वा वचनग्रहणसामर्थ्यादेकत्वाद्युक्तावपि प्रथमास्वीकारात् इति प्राप्ते—

उच्यते । 'कर्मणि द्वितीया' 'बहुषु बहुवचन'मित्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तिः । तत्र कर्मादीनामेकत्वादीनां च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावाद्द्वेधा वाक्यार्थः । एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमित्यादिरेकः । कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति द्वितीयः । तत्र प्रथमपक्षे द्वितीयादीनां कृदादीनां च कर्मादिवाचकत्वादन्यतरेणोक्तौ अन्यतरस्य गतार्थत्वान्नार्थोऽनभिहिताधिकारेण । द्वितीये तु कर्मादिसंख्यायाः कृदादिभिरनभिधानात्तैः कर्ममात्रे उक्तेऽपि तत्संख्याभिधानार्थं अस्ति द्वितीयादीनां प्राप्तिरिति तन्निवृत्त्यर्थतया न दोषः । तदुक्तं भाष्यकारैः । अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्थोऽनभिहिताधिकारेणेति ।

नन्वेवं कटं करोति भीष्ममुदारन्दर्शनीयमित्यत्र विशेषणोत्तरं द्वितीयादिकं न स्यात् । विशिष्टस्यैव कटादेः करोतिक्रिययेप्सिततमत्वात्तस्य च विशेष्यपदोत्तरद्वितीययैवाभिहितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् । कटः कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यादिवत् । आरम्भपक्षे तु तिङ्कृत्तद्धितेत्यादिपरिगणनेन द्वितीयया

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽभिहितेऽपि कर्मणि विशेषणेभ्योऽपि द्वितीयाया निर्बाधत्वादिति चेत् ।

अत्राहुः—गुणविशिष्टस्य कटस्य कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । द्वितीयोत्पत्तिं विना च कटस्य तद्विशिष्टत्वप्रत्ययाभावात्तस्यापि कर्मत्वं न स्यादिति सामानाधिकरण्यात् भीष्मादेर्द्वितीया । नच प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । विशेष्यपदोत्तरं द्वितीयाया एवोपस्थितत्वात् । पाठक्रमापेक्षया प्रथमायाः प्रथमोपस्थितेरेतदपेक्षया बहिरङ्गत्वात् ।

यद्वा विशिष्टस्य विधित्सायां धर्मिमात्रेण परितोषाभावाद्धर्माणामपीप्सिततमत्वात्तेषामपि कर्मत्वम् । तस्य चान्यवाचकपदोत्तरद्वितीययानभिधानात् । कृतः कट इत्यादौ तु क्तप्रत्ययस्य धातूत्तरवर्तित्वेन प्रातिपदिकार्थविशेषनिष्ठकर्मत्वमात्रानभिधायकत्वादविशेषाद्धर्मधर्म्युभयनिष्ठतदभिधानात्सर्वेषां प्रथमान्तत्वमिति वैषम्यम् । अत एवारुणयैकहायन्येत्यादौ कारकविभक्तीनां क्रियान्वयः शाब्दः । पार्ष्ठिकस्तु परस्परं विशेषणविशेष्यभावो, गुणस्य साक्षात्क्रयसाधनत्वाभावेऽपि तत्साधनगोरूपद्रव्यपरिच्छेदकत्वेनैव क्रयसाधनत्वनिर्वाहादिति मीमांसकाः । नीलं घटमित्यादावभेदः संसर्गः । भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबुद्धावेव प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था । एवमव्ययातिरिक्तत्वमपि नामविशेषणम् । चन्द्र इव मुखं, घटो नेत्यादौ अव्ययार्थे सादृश्येऽभावे च प्रतियोगितया चन्द्रघटादेः सादृश्यादेश्चानुयोगितया मुखादावन्वयात् इति नैयायिकाः । विशेषणविभक्तिरभेदार्था । अतो भेदसंसर्गकेति कार्यतावच्छेदके न देयम् । चन्द्र इवेत्यादौ चन्द्रादिपदोत्तराया विभक्तेः प्रतियोगित्वं, इवादिपदोत्तरायाश्चानुयोगित्वमर्थ इति तदेकदेशिनः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यादेतत्। सूत्रारम्भपक्षेऽनभिहित इति प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदासो वा। नाद्यः। असमर्थसमासवाक्यभेदयोरापत्तेः। प्रासादे आस्ते इत्यत्र प्रासादेक्रियाद्वयाधिकरणत्वात्। तस्य च सदिप्रकृतिकेन घञैवाभिधानात्तन्निबन्धनसप्तमीनिषेधप्रसङ्गात्। एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः। अभिहितस्याभिहितभिन्नत्वाभावात्। नच सदिक्रियानिरूपिताधिकरणशक्तेरभिधानेऽपि आसिक्रियानिरूपिताधिकरणशक्तेरनभिधानमाश्रित्य सप्तमीति वाच्यम्। आसने आस्ते शयने शेते इत्यादौ ततोऽप्यनिर्वाहात्। द्रव्यातिरिक्ते कारके प्रमाणाभावेन शक्तिरूपकारकभेदेनोभयोपादानस्यावश्यकत्वात्। द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तेः प्रत्यक्षानवगाह्यत्वात्। तत्पूर्वकानुमानस्यापि तस्यामप्रवृत्तेः। कार्यस्य द्रव्यान्वयव्यतिरेकमात्रानुविधायित्वेन कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेनापि तदसिद्धेः इति चेत्।

उच्यते। यदि द्रव्यमात्रं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञानविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्यात्। दृश्यते चासौ क्व देवदत्त इति प्रश्ने असौ वृक्षे इत्युत्तरे अधिकरणत्वेन प्रतीयमानस्य वृक्षस्य कतरस्मिन्निति वृक्षविशेषप्रश्ने यस्तिष्ठतीत्युत्तरे कर्तृरूपतया प्रतीतेः। नह्यधिकरणतया कर्तृरूपतया च प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमपलपितुं शक्यम्। तच्च विषयभेदायत्तं ज्ञानस्वरूपत्वे सौगतमतप्रवेशापत्तेः। अतस्तदुपपादकत्वेन कर्त्रादिरूपाः षट्शक्तयोऽवश्यमङ्गीकरणीयाः। यत्समावेशादेकस्मिन्नेव तत्तद्व्यपदेशभेदाः। अन्यथा कर्मकरणादीनां व्यवस्थैव स्यात्। तदेतदुक्तं वाक्यपदीये—नित्याः षट्शक्तयोऽन्येषामिति। ताश्च क्रियाभेदभिन्ना एव। अन्यथायं गमनस्य कर्ता नतु पाकस्येत्यादेरयोगात्। नतु द्रव्यव्यक्तिभेदेनापि तद्भेदो मा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नाभावात् । एवंच कर्तृत्वादिकं तासामनुगमकं शक्यतावच्छेदककमित्यप्यास्थेयम् । अन्यथा तदंशेऽनुगतव्यवहारोऽपि न स्यात् ।

अथैवमासने आस्ते इत्यादि कथमिति चेत् अत्राहुः—आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकंमभिधीयते । तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या । ततश्चासिसाधनमितिभाष्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यम् । शब्दव्युत्पत्तयेकेवलमत्रासिक्रियोपादीयते इत्यर्थ इति । उद्भवश्चायमेव यदाधेयकालविशेषादिरूपनिरूपकविशिष्टत्वेन प्रतीतिः । आसनमित्यत्र कालविशेषस्याधेयविशेषस्य चानवगमात् । केवलस्य च लिङ्गादेः प्रयोगानर्हत्वात् । धात्वन्तरप्रयोगे च क्रियान्तरनिरूप्याधिकरणानिरूपकस्यैवाधेयादेर्लाभादासिक्रियानिरूप्याधिकरणनिरूपकाधेयादेरनवगमतादवस्थ्यात् । अपि च प्रत्ययेनाधिकरणाभिधानेऽपि शक्त्यन्तरानाविष्टं शुद्धं शक्तिस्वरूपं न प्रत्याय्यते । आसनेनेत्यादौ कर्मादियोगानुभवात् विभक्तीनामेव शुद्धकारकशक्तिबोधकत्वात् ।

उक्तं च भट्टपादैः । कृदन्तेन हि द्रव्यविशिष्टं कारकमुच्यते । नतु विभक्त्येव निष्कृष्टाशक्तिः । तथा च कारकं कारकेणेति स्यादिति । एवं च निष्कृष्टरूपप्रतिपत्तिरेव उद्भव इति दिक् ।

नन्वेवमपि पक्त्वौदनो भुज्यते इति न स्यात् । क्त्वाप्रत्ययस्य कर्मार्थतायाः केनाप्यनङ्गीकारात् । आख्यातेन भुजिक्रियानिरूपितशक्त्यभिधानेऽपि पचिक्रियानिरूपितकर्मशक्तेरनभिधानेन द्वितीयापत्तेरितिचेत् मैवम् । प्रधानक्रियानिरूपितशक्त्यनुरोधेनैवाभिधानानभिधानप्रयुक्तकार्याणां प्रवृत्तेः ।

एतेन चैत्रेण भुक्त्वागच्छतीति भवत्येव । तद्वदित्यतिदेशेन प्रधानोक्तिप्रयुक्तकार्यातिदेशेऽपि स्वनिष्ठानभिधानप्रयुक्तकार्यनि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षेधाभावादतिदेशे तथैव व्युत्पत्तेरिति निरस्तम् । प्रधानानुरोधेनैव गुणकार्यप्रवृत्तेः कैयटादिविरोधाच्च । अतिदेशाविरुद्धस्यैव स्वाश्रयस्य प्रवृत्तेः कर्मवत्सूत्रगतभाष्यादि सिद्धत्वात् । तदुक्तं हरिणा—

प्रधानेतरयो र्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥

इति । अयमर्थः । वाक्यार्थे तिङन्तवाच्यैव क्रिया प्रधानम् । इतरत्त्वस्य प्रधानप्रतियोगिकत्वलाभाय आद्यदन्तस्यापीतरपदस्य परनिपातः । पृथक् इति शक्त्यन्वयि । क्रियाभेदेन कारकशक्तिभेदात् । अनुरुध्यते इति व्याचष्टे प्रधानेति । यदाभिधीयतेइत्यन्वयः । अनुक्तापि आख्यातेन । स्वप्रकृत्यर्थक्रियानिरूपितशक्तिमात्राभिधानात् । क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियानिरूपितशक्तेरभिधातुमशक्यत्वात् । तद्वद्—उक्तवत् । गुणानां प्रधानमुखप्रेक्षितया एकस्मिन्नेव पदे प्रधानशक्त्यभिधानप्रयुक्तकार्यबोधेन स्वानभिधानप्रयुक्ततद्विरुद्धकार्यप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । क्रियाद्वारकश्चतत्साधनयोः शक्त्योर्गुणप्रधानभाव इत्यर्थः । अङ्गगुणविरोधन्यायोऽप्यत्रानुसंधेयः ।

यत्तु मीमांसकैरुक्तम् । एवं सति ओदनं भुक्त्वा शास्त्रं पठ्यते 'श्रुत्वाप्यर्थं नानुमतस्तेनसोऽर्थःकुबुद्धिने'त्यादिप्रयोगानुपपत्तिरतो यद्वृत्तिकारकत्वं स्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्याप्रतिपाद्यं तत्वं प्रथमाप्रयोजकम् । अभिहितत्वं अन्वयश्च प्राथमिकः । तेनौदुंबरो यूपोभवति, स्वर्गकामो यजतेत्यत्र यूपम्भावयेदिति कर्मत्वलक्षणायामपि शक्तिजन्यबोधे कर्तृत्वस्योक्तत्वात्प्रथमोपपत्तिः । यत्र त्वन्वयानुपपत्त्यालक्षणाजन्यबोध एव प्राथमिकः । यथाऽग्निः पा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

के यतते चैत्रः इत्यत्राग्नेः करणत्वे तत्रयततिपदेनकरणत्वानभिधानात्प्रथमाया असाधुत्वमेव। पक्त्वौदनो भुज्यते इत्यादौ चौदनस्य पाचक्रियायां नान्वयः । किन्तु द्वितीयान्तौदनपदाध्याहार एवेति।

तदसत् । तत्र गुणप्रधानशक्तिभ्यांधर्मिभेदेनस्वानभिधानाभिधानप्रयुक्तकार्यारम्भे बाधकाभावात् । यत्पदोपस्थाप्यकारकनिष्ठशक्त्यभिधानं प्रत्ययेन तत्पदोपस्थाप्यकारकनिष्ठक्रियान्तरसाधनशक्तेरेव विरुद्धकार्यानारम्भकत्वाच्च । द्वितीये पदभेदेन तद्द्वेषाभावात्। नचैवं चैत्रेण भुक्त्वा चैत्रो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः। समानकर्तृकत्वस्यव्यभिचाराभावेन गुणक्रियायां पृथक्कर्तृवाचकपदप्रयोगाभावात्। अतएव चैत्रोभुक्त्वा चैत्रो गच्छतीति न प्रयोगः। कर्मैक्यस्यत्वनावश्यकत्वात्क्वचित्कर्मणः पृथक्प्रयोगोपीति अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेव्याकरवाणीति वाक्यव्याख्यानप्रस्तावे तर्ककौतूहले विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । यत्तु नव्यमीमांसकैरुक्तम् । पचतीत्युक्ते कीदृग्विधइति प्रश्नानुरोधेन तदुपपादकधर्मिज्ञानार्थंआख्यातस्यलक्षणयाकर्त्रादिपरत्वात् तादृशाभिधानादिकमेव विभक्तिव्यवस्थापकम्। नचैवं कृत्प्रत्ययेन शक्त्या तिङाच लक्षणया तदभिधानमिति उभयसाधारणाभिधानानुपपत्तिरितिवाच्यम्। वृत्त्या प्रतिपाद्यत्वस्य तदर्थत्वादिति। तदसत्। एवंसत्युभयापेक्षया कर्त्रादिशक्तेरेवानुशासनसिद्धायाः कल्पयितुमुचितत्वात् ।

यदपि यत्रतु षष्ठोक्तन्यायेनाश्रयानेकत्वग्राहकं प्रमाणमस्ति। यथादम्पत्योः। तत्रयजेतेत्यादिविधिवाक्ये एकवचनश्रवणान्नाख्यातेनाश्रयलक्षणा एकत्वानन्वयापत्तेः। द्वित्वलक्षणायांच प्रमाणाभावात् । अतस्तत्राख्यातेन कर्तृत्वत्वंलक्ष्यतावच्छेदकीकृत्यकर्तृत्वंलक्ष्यते नत्वाश्रयोऽपि। तस्यार्थादेवबोधोपपत्तेः। स्वर्गकामा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दिपदस्यापि तत्र लक्षणया भाव्यमात्रपरत्वात् । प्रथमाप्रयोजकं तु-सर्वत्रकर्तृत्वोक्तिरेव । साच यत्र कर्तरि लक्षणा तत्रकर्तृत्वप्रकारिका यत्र कर्तृत्वे लक्षणा तत्रकर्तृत्वविशेष्यकेतिभेदः ।

अथवा कर्तृत्वादेः सामानाधिकरण्यसंसर्गेण कृतावन्वयात् तद्घटकतया संसर्गमर्यादयैवकर्त्रादेर्भानम् । तदादायैवानुशासनम् । एवं चाभिहितत्वलक्षणे वृत्त्यैत्यापि नदेयम् । किन्तुसांसर्गिकविषयतासाधारण्येन शाब्दविषयाप्रतिपाद्यत्वमात्रमिति ।

तदप्यसत् । लः कर्मणीत्याद्यनुशासनविरोधात् । संसर्गस्य शास्त्रतात्पर्याविषयकत्वात् । गुणाधिकरणे वैश्वदेवीत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गवलाद्देवतात्वप्रतीतिरिति पक्षदूषणाय संसर्गविधया भासमानस्य पदार्थानुशासनप्रवृत्तैरनुशासनानुपपत्तेरितिमीमांसाकौस्तुभे स्वयमेवाभिहितत्वात् । कर्तरिकृदित्यत्र वाच्ये इत्यर्थस्य वाप्यनुमतत्वादुत्तरत्रकथं चित् प्रतिपाद्ये इत्यर्थानुपपत्तेः । शब्दाधिकारस्याप्यनभ्यर्हितत्वात् । तज्जन्यप्रतीति [illegible]स्यैवाभिहितपदार्थत्वाच्च । दण्डीत्यादिशाब्देऽभेदस्य संसर्गत्वेऽपि तस्य-दण्डिपदाभिधेयत्वव्यवहारविरहात् । यजेतेत्यादौ तु पदार्थतावच्छेदककर्तृत्वान्वयेऽपि संख्याया नक्षतिः ।

सदाहुः । परस्परसापेक्षयोरेवाग्नीषोमयोरिवदेवतात्वं कर्तृत्वम् । कर्तृरूपैक्याच्चाख्यातोपात्तसंख्याग्नीषोमौ देवतेतिवत्सह प्रयोगेऽप्यविरुद्धेतिदिक् ।

नैयायिकास्तु अनभिहितसंख्याके इति अधिकारार्थः । चैत्रः पचतीत्यत्र कर्तृसंख्यायाः पच्यते तण्डुलइत्यत्रकर्मसंख्याया एवाख्यातेनाभिधानात् । नच कर्तृकर्मणोः समानवचनत्वे उभयसंख्याभिधानापत्तिः । साकाङ्क्ष एव तदन्वयात् । तदुक्तमाचार्यैः—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।
संख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिरिति ।

नच सुपैव एकत्वप्रत्ययात्तिङो न तदर्थत्वं । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत-इत्यत्र द्वित्वप्रतीतेस्तिङ्मात्रसाध्यत्वात् । नच तत्र सुप एव द्वित्वे-लक्षणा । सुब्विभक्तौ लक्षणाङ्गीकारे व्यवस्थानुशासनविरोधा-त् । नच विभक्त्यन्तरार्थ एव सुपो न लक्षणा, द्वित्वं तु तद्विभक्त्य-र्थोऽपीति वाच्यम् । तथापि चैत्रद्वयादेरेवबोधप्रसङ्गादुभयनिष्ठ-द्वित्वप्रतीत्यनुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थमात्रगतसंख्याबोधकत्वस्य तत्र व्युत्पत्तेः । नचैकत्वेनोपस्थिते कथं द्वित्वान्वयः । तस्याविवक्षि-तत्वात् । द्वयोः प्रत्येकमेकत्वबोधेऽपि द्वौ गमनानुकूलकृतिम-न्ताविति बोधोपपत्तेः । नच ब्राह्मणाः पठत इत्यत्र बहवो ब्राह्म-णाः द्वौ पठनानुकूलकृतिमन्ताविति बोधापत्तिः । आख्यातजन्य-द्वित्वबोधे ब्राह्मणाः पठत इत्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । नच तथापि आख्यातैकवचनस्यैकत्वे शक्तौ न मानमिति वाच्यम् । तण्डुलं पचतीत्याद्यनुरोधेनद्वितीयाद्येकवचनानामेकत्वेशक्तावपिप्र-थमैकवचनस्यैकत्वशक्तौ विनिगमकाभावात् ।

तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे भावनाप्रकारतानिरूपि-तविशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुः । भाव-नायाश्चविशेष्योऽन्याविशेषणत्वे सतिप्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । भाव-नाया आश्रयाकाङ्क्षत्वात्पुरुषस्यापि क्रियाकाङ्क्षत्वात् ।

तदुक्तमाचार्यैः । नह्यन्यतराकाङ्क्षान्वयहेतुः, किन्तूभयाकाङ्क्षा । प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वयमलभमानः क्रियासम्बन्धमपेक्ष-ते । भावनापि व्यापारभूता सतीव्यापारिणमित्युभयाकाङ्क्षेति । तस्मात्तिङि संख्याभिधानानभिधानाभ्यां कृत्प्रत्ययस्थलेतुकर्तृ-कर्मणोरभिधानानभिधानाभ्यां व्यवस्था । अनभिहितइत्यस्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चकर्तृकर्मसंख्यायाः कर्तृकर्मणो र्वानभिधाने इत्यर्थः । एतेन कर्त्रे-कत्वत्वादिना शक्तौ गौरवमित्यादिकमपास्तम् ।

नव्यास्तु पच्यते तण्डुलइत्यत्र फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थ-त्वे कर्तृक्रियायाश्चाधेयत्वार्थत्वे मैत्रवृत्तिव्यापारजन्यफलशाली त-ण्डुलइति बोधो न स्यात् । शक्तिशाद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावविप-र्ययापत्तेः तस्माद्व्यापारो धात्वर्थः, फलमात्मनेपदार्थः, जन्यत्वं सं-सर्गः, मैत्रवृत्तिकृतिजन्यव्यापारजन्यफलशालीतिबोधः । एवंच-पचतीत्यत्रकृतेः, पच्यतेइत्यत्रफलस्याभिधानानभिधानाभ्यांव्यवस्था घटो ज्ञायतेइत्यादौ विषयताया घटो नश्यतीत्यादौचप्रतियोगिताया अपिभाक्तेकर्मत्वकर्तृत्वे तत्साधारणस्यैवाभिधानम् । कृत्प्रत्ययेच-सामानाधिकरण्यानुरोधेन विशिष्टवाचित्वेऽपि विशेषणस्याप्यभि-धानसत्त्वेन सर्वत्रैकरूप्योपपत्तेः । कृतामपि कृतावेवशक्तिः तद्विशिष्टे लक्षणेति तु न युक्तम् । क्वचिदपि कृतिमात्रबोधस्य कृत्प्रत्य-यादभावादित्याहुः ।

कर्मणि द्वितीया ॥ ४० ॥

अनभिहितेकर्मणि द्वितीया स्यात् । ग्रामङ्गच्छति ओदनं पचतीत्यादि । द्वितीयादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते पूर्वा-चार्यव्यवहारात् । एवं च सङ्केतविशेषसम्बन्धेन द्वितीयादिपद-वत्त्वमेव द्वितीयात्वादि । अन्यथातिप्रसक्तत्वात् । कर्माद्यर्थत्व-स्यान्योन्याश्रयग्रासात् । आख्यातादौ व्यभिचाराच्च । इह स्वादि सूत्रैकवाक्यतयाविधिः । वाक्यभेदेन नियमो वा । सोऽपि कर्मणि-द्वितीयेत्यादि प्रकृतार्थापेक्षः प्रत्ययनियमः । द्वितीयाकर्मण्येवे-त्यादिरर्थनियमो वेति सर्वे पक्षा ग्रन्थारूढाः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥ १ ॥

इति भाष्योक्तेः । इह तिङामिति स्वारस्यात्सुपामपि कर्मादिकमेव वाच्यम् । नतु कर्मत्वम् । तिङां कर्मत्वार्थकत्वे तयोरेवेति सूत्रे तयोरेवानुवृत्तौ कृतामपि तत्परत्वापत्तौ कृतः कट इत्यादौ सामानाधिकरण्येनान्वयायोगात् । लः कर्मणि, कर्मणि द्वितीयेत्यादौ धर्मपरत्वालाभाच्च । घटमित्यत्र घटः कर्मेत्यभेदबोधात्कर्मत्वसंसर्गेण घटादेरानयनाद्यन्वयाच्च प्रकारत्वसंसर्गत्वाभ्यां कर्मत्वादिभानमिति न युक्तम् । अनुभवविरोधात् ।

नच घट आनयनकर्म घटीयमानयनमित्यादिव्यवहारात् उभयमपि प्रामाणिकमिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निसंयोगी पर्वतीयो-वह्निरित्यादिव्यवहारेण पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वते वह्निसंयोग्यभेदो ऽथच संयोगसम्बन्धेन वह्निः प्रकारः इत्यस्यच प्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । वह्निसंयोगिनमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायानुदयात् । वह्निसंयोग्यभेदस्य व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावेनानुमितौ विषयत्वानुपपत्तेरन्यथातिप्रसङ्गात् । अनुमित्याकारकथने न तस्य तात्पर्यं किन्तु वस्तुगतिकथनमात्रे इत्यस्यापि तुल्यत्वात् ।

नच वह्निसंयोगिनोऽपि लिङ्गान्तरेण प्रत्यक्षादिना वा ग्रहणात्तथायुक्तं, इहतु घटस्य कर्मत्वसम्बन्धेन कुत्राप्यानयनानन्वये वस्तुतोऽपि तत्कथमिति वैषम्यमिति वाच्यम् । शाब्दबोधाभावेऽपि वस्तुत आनयने कर्मत्वेन घटसत्त्वेन तदुपपत्तेः । सदृशज्ञानान्तरमादायैव साम्यात् । यत्प्रकारकयत्संसर्गकयद्विशेष्यकशाब्दबोधो नभवति तादृशज्ञानान्तरमपि नभवति इति नियामकाभावात् । दण्डसंयोगेन पुरुषे शाब्दबोधानुदयेऽपि तादृशचाक्षुषादीनां सर्वसिद्धत्वात् । अत एव तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मत्वसम्बन्धेन पाकान्वयापत्तिरित्यादिकं सङ्गच्छते । पटादेर-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भेदेन कर्मान्वये निराकाङ्क्षतया कर्मत्वसम्बन्धेन धात्वर्थान्वयानुपपत्तेश्च। घटकर्मकं घटत्ववानयनमितिबोधाभावाच्चेत्यास्ताम्।

आधार आधेयं वा द्वितीयार्थः। ओदनं पचतीत्यत्र ओदनरूपो य आधारस्तद्विशिष्टाया विक्लित्तेर्बोधात्। आधेयत्वं संसर्गः। ओदनाधेया वा विक्लित्तिरर्थः। आधेयरूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात्।

आधेयत्वमेव संसर्ग इति पक्षान्तरम्। तत्रापि आधेयत्वस्य संसर्गत्वं प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितप्रत्ययार्थविशेष्यतायां प्रत्ययार्थप्रकारतानिरूपितधात्वर्थविशेष्यतायां वा। नाद्यः। स्वनिष्ठविशेष्यतायां स्वस्यैव संसर्गत्वानुपपत्तेः। नान्त्यः। स्वनिष्ठप्रकारतायामपि तदयोगात्। तस्मादोदनस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन द्वितीयार्थैकदेशे आधेयत्वे तद्वतश्चाभेदेन धात्वर्थे विक्लित्तावन्वयादोदनानिष्ठाधिकरणत्वनिरूपितं यदाधेयत्वं तद्वदभिन्ना या विक्लित्तिस्तज्जनको मैत्रकर्तृको व्यापारइति वाक्यार्थ इति युक्तम्। आकृत्यधिकरणरीत्या आधारत्वमाधेयत्वं वाऽर्थ इति पक्षान्तरम्।

वस्तुतो मतद्वयेऽपि तण्डुलं पचतीत्यत्राधेयत्वं मैत्रेणपच्यते तण्डुलइत्यत्राधिकरणत्वरूपं कर्मत्वं द्वितीयाख्यातयो र्यथाक्रममर्थः। तथाच तण्डुलवृत्तिर्याविक्लित्तिरित्यादिः पूर्ववद्बोधः।

द्वितीये तु तण्डुलस्याभेदेनतिङर्थआधारे स्वरूपसम्बन्धरूपवृत्तित्वेनाधारत्वे चान्वयः। आधारस्य वृत्तित्वेन आधारत्वस्य स्वनिरूपकसम्बन्धेनधात्वर्थे विक्लित्तावन्वयः। ओदनरूपं यदधिकरणं तद्वृत्तिर्याविक्लितिः तण्डुलनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकाधेयत्ववती वा याविक्लित्तिस्तज्जनको व्यापार इति बोधे तात्पर्यम्। अत एवचैत्रेण पच्यते तण्डुल'इत्यत्र तृतीयार्थो व्यापारः धात्वर्थः फलं अधिकरणं तिङर्थः व्यापारस्य जन्यत्वेन फलेऽन्वयः ततश्चै-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वृत्तिव्यापारजन्यविक्लित्यधिकरणं तण्डुल इति मतमाख्यातदी-
धितौ परैरुन्यस्तमिति विभावनीयम् ।

मतान्तरन्तु संसर्गा एवैते विभक्तयस्तु तात्पर्यग्राहका एवेति ।
इदंच कारकातिरिक्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वपक्षे कारकस्यापि ना-
मार्थत्वे संसर्गत्वस्याप्यनुपयोगादिति दिक् ।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

तसित्युभयान्वयि । तसिलन्तयोरुभसर्वशब्दयोर्योगे द्वितीया ।
वचने तु छान्दसत्वादुभेत्युक्तम् । अयचो नित्यत्वस्य पूर्वमुक्तत्वा-
त् । धिगित्यविभक्तिकम् । जश्भाव आर्षः ।

केचित्तु सप्तम्या अलुक् । प्रकृतिवदिसतिदेशात् । अन्यथा
गवित्ययमाहेत्यत्र वलोपस्येवात्रापि जश्त्वस्याप्रसक्तेः । नचायं
गान्त एव 'कस्यचद' इत्यस्याप्रवृत्तौ धकिदिति रूपस्य सर्वसंमत-
स्यानुपपत्तेरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । छान्दसत्वस्योभयथाप्यविशेषात् । नच प्रकृ-
तिवदिसव्ययत्वातिदेशादेव लुगिति वाच्यम् । सप्तम्या एव तथा
सत्यनुपपत्तेः । प्रथमैकवचनमात्रस्य ततोऽङ्गीकारात् ।

नचकार्यविशेषपुरस्कारेण तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां निर्वाहः ।
अतिदेशस्यानित्यत्वादिति वाच्यम् । कल्पनायां लाघवानवतारा-
त् । अतिदेशेन पदत्वस्यैवानेतुं युक्तत्वाच्च । नचधिगित्यस्यो-
पर्यादिभिर्द्वन्द्वः । त्रित्वस्य धिक्शब्देऽनन्वयात् । कृतद्विवचनत्वा-
र्थस्याम्रेडितान्तेष्वित्यस्य तत्राप्यन्वयप्रसङ्गात् च । उभयतः कृ-
ष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । इह प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः त-
स्योभयपदार्थेऽन्वयः । कृष्णप्रतियोगिकोभयपार्श्ववर्तिन इत्यर्थः ।
धिक्कृष्णाभक्तमित्यत्र विषयित्वं द्वितीयायाः । धिक्पदस्य च

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निन्दार्थः। कृष्णाभक्तविषयिका निन्दा। द्वितीया प्रकृत्यर्थविशेषणस्यैव निन्दायां हेतुत्वं व्युत्पत्तिलभ्यम्। कृष्णभक्त्यभावेनैव निन्दाप्रवृत्तेः। सच निन्दायां विशेष्यतावच्छेदकत्वेन भासते। कृष्णभक्तिरहितत्वावच्छेदेन निन्दाप्रतीतेः।

क्वचित्तु विशेषणपदार्थानामेव निन्दानिमित्तत्वं धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादौ। क्वचित्तात्पर्यगम्यानां धिक्तश्च तां च मदनं चइमां चमांचेत्यादौ यां चिन्तयामि सततं मयिसानरक्ताइत्यादि विशेषणगम्यस्यस्वविषयकानुरागाभाववद्विषयकानुरागवत्त्वादेः।

कथं धिङ्मूर्खेति। अत्राहुः। सम्बोधनस्य क्रियान्वयेन धिक्शब्दयोगो नास्ति। आक्षेपेण क्रियापदस्यात्रापि सुलभत्वात्। तत्त्वन्तु मूर्खत्वप्रयुक्तनिन्दाविवक्षायां द्वितीया। अत्र तु निमित्तान्तरप्रयुक्तानिन्दा। रत्नावलीव कान्ता मम हस्तादुभ्रंशिता-भवतेत्यादिना सागरिकाविच्छेदकारित्वेन निन्दाप्रतीतेः। एवमन्यत्रापि योज्यम्।

मीमांसकास्तु आधारत्वं द्वितीयार्थः तस्य च स्वनिरूपकाधिकाराश्रयसम्बन्धेनभावनायामन्वयः। धिङ्मूर्खेत्यत्र मूर्खस्य सम्बोधनद्वारा क्रियान्वये धिक्कारघटितसंसर्गेण तदनन्वयात्प्रथमेत्याहुः।

केचित्तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति सम्बोधनविभक्तिरेव। नच तस्य कारकत्वे मानाभावः। देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुतः सम्बोध्यस्यकर्तृत्वेऽपि देव त्वांभजे इत्यादौ तदभावाद्वास्तवक्रियाश्रयत्वमात्रेण तथात्वेऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम्। उपपदविभक्त्यन्यविभक्तेरेव कारकविभक्तित्वेन विवक्षितत्वात्। उपपदविभक्तित्वंच-शब्दविशेषयोगेनविहितत्वम्। अतोनान्योन्याश्रयः। नच कर्त्रादिषडन्यतमार्थविहितत्वं कारकविभक्तित्वं तदन्यविभक्तित्वंचोपपदविभक्तित्वमित्येव किं न स्यादिति वा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च्यम् । गुरुत्वात् । शब्दविशेषयोगस्य तत्तत्प्रत्येकोपपदविभक्तौ सुग्रहत्वात् । उक्तग्रहे च कर्त्रादिसर्वार्थानामुपस्थितेरपेक्षितत्वात् । अन्यथा तद्घटितान्यतमत्वग्रहायोगादित्याहुः ॥

उपर्युपरि अध्यधि लोकं हरिः । नत्रानधोधोबृहतः पयोधरान् उपर्यध्यधसः सामीप्ये इति द्वित्वम् । एवं च वीप्साप्रयुक्तद्वित्वे न द्वितीयेति कैयटाशयः । तेन उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः इत्यादिसिद्धम् । उपरिबुद्धीनामिति पृथक्पदमिति केचित् । इनपदस्य श्रेष्ठपरतया बुद्धिश्रेष्ठामिति द्वितीयान्तमेवेत्यन्ये ॥

तन्न इनपदस्य विशेष्यलिङ्गत्वे प्रमाणाभावाद्बुद्धिमित्यध्याहारापत्तेश्च । तत्र सामीप्यविशिष्ट उपरितनो देश उपर्युपरिशब्दस्य, तादृश एवाधस्तनो देशोऽधोध इत्यस्यार्थः । निरूपितत्वं द्वितीयार्थः । लोकनिरूपितं यत्सामीप्यं तद्विशिष्टोर्ध्वदेशवृत्तिर्हरिः । एतेनाध्यधिलोकं हरिरिति व्याख्यातम् । अधिशब्दोऽत्रोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोतीति कैयटोक्तेः । पयोधरनिरूपितसामीप्यवान् योऽधोदेशस्तद्वृत्तिं नारदमित्यर्थः ।

ततोऽन्यत्रापीत्युक्तान् परिगणयति वृत्तिकारः । 'अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेपी'ति । 'पर्यभिभ्यां चे'ति तसिलन्तावभितः परितः शब्दौ उभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थे वर्तेते । आभिमुख्यवृत्तेरप्यभितः शब्दस्य तिङन्तप्रतिरूपकनिपातस्यात्र ग्रहणमिति कैयटः ।

यत्तु तसिलन्तस्य लाक्षणिकत्वान्न ग्रहणमिति तन्न । अन्यत्रेति शब्देन द्वयोरप्युपादानात् । स्वरूपेणोपादाने एव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावतारात् । समयानिकषाशब्दौ समीपार्थौ । सर्वत्र षष्ठी प्राप्ता । ग्रामं समया । लङ्कां निकषा । अधिकरणप्रधानावेतौ । प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः । ग्रामलङ्काप्रतियोगिकसा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मीप्याश्रये देशे इत्यर्थः । हाशब्दः शोकार्थः । हा कृष्णाभक्तम् । तद्विषयकः शोक इत्यर्थः । हा तातेत्यादावन्तरङ्गत्वात्संबोधनविभक्तिरिति कैयटः ।

बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् । क्रियायोगादुपसर्गोऽयं प्रतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयः । अत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः । विषयत्वमाख्यातार्थः । स्वरूपसंबन्धः प्रथमार्थः । तथा च किञ्चिन्निष्ठं प्रतिभाविषयत्वं बुभुक्षितवृत्त्यभावप्रतियोगिप्रतिभानिष्ठविषयतानिरूपितम् । यद्वा किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिप्रतिभाविषयत्वं बुभुक्षितवृत्तिप्रतिभानिष्ठविषयतानिरूपितमिति नव्यमीमांसकाः ।

तच्चिन्त्यम् । किञ्चिन्निष्ठप्रतिभाविषयत्वस्य बुभुक्षितवृत्त्यभावप्रतियोगिनी या प्रतिभा तद्विषयत्वस्य चैक्येन निरूप्यनिरूपकभावानुपपत्तेः । बुभुक्षितवृत्तिप्रतिभास्वीकारे प्रतिभाविषयत्वस्य किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तेश्च । प्रतिभाया ज्ञानरूपायाः सविषयत्वनियमात् ।

वस्तुतस्तु बुभुक्षितवृत्तिनिरूपितत्वं स्वविषयकत्वं चेत्युभयसम्बन्धेन प्रतिभात्यन्ताभाववत्किञ्चिदिति धीः । यद्वा किञ्चिद्विषयकप्रतिभाविरहो बुभुक्षितवृत्तिः । एतेन स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमग्नमेनं हि न स्म प्रतिभाति किञ्चिदिति नैषधं व्याख्यातम् ।

दाशिग्रहणादन्येऽपि चैत्रं यावच्छीतम् । तत्पर्यन्तकालवृत्त्यभावाप्रतियोगि शीतमिति धीः । उष्णत्वे एव तदभावप्रतियोगित्वसिद्धिः । पुरुषाराधनमृते । ऋतेद्वितीया चेति चान्द्रसूत्रम् । पञ्चमीत्यग्रे विधेया । अथस्तोकंपचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे कथं द्वितीया विधायकाभावादिति चेत् ।

अत्राहुः । विक्लित्यादेः फलस्य धातूपात्तभावनां प्रति कर्मत्वात् तत्सामानाधिकरण्यात् द्वितीया । अतएव सक्तुल्लवावित्यादौ

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारकपूर्वत्वाच्चण् । नच विक्लित्त्यादेः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वाभावेन कर्मत्वाभावात्तद्विशेषणे सुतरां द्वितीयानुपपत्तिः । विक्लित्तिवत्तदुत्पत्तेरपि विक्लित्तिमुत्पादयतीति विवरणानुरोधेन धातुवाच्यत्वात्क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वेन विक्लित्तेर्मुख्यकर्मत्वात् । सुखं स्वपितीत्याद्यकर्मकधातुयोगेऽपि शरीरलाघवादेः सुखसाधनत्वात् सुखपदस्य सुखसाधने लक्षणा । सुखसाधनं शयनं करोतीत्यर्थः स्वव्यधिकरणफलहेतुव्यापारवाचित्वाभावेनाकर्मकत्वात् । धात्वर्थस्य चासत्त्वभूतत्वेन लिङ्गविशेषानन्वयात् तद्विशेषणे सामान्यविषयं नपुंसकमेव । अतएवार्द्रं पचतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । नियतलिङ्गेषु सामान्यप्रवृत्तानवकाशात् । कृद्योगषष्ठीकर्मलकारयोश्च मुख्यकर्मण्येव प्रवृत्तेः । अतस्तोकमोदनः पच्यते स्तोकमोदनस्य पक्ता इत्यादौ द्वितीया ।

यत्र तु विधिवशाद्धात्वर्थस्य करणत्वं तत्र तद्विशेषणे तृतीया । ज्योतिष्टोमेन यजेतेति ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्गं भावयेदिति स्वर्गस्य भाव्यत्वेनान्वये धात्वर्थस्य तदभावात् करणत्वाङ्गीकारात् । तत्रापि समीचीनमित्यादिविशेषणंभावनाया नतु धात्वर्थस्य । अतएव सा प्रथमैव नतु द्वितीयेति ।

वस्तुतस्तु अननुष्ठितस्य यागस्य फलसाधनत्वायोगात्तस्याप्यर्थाक्षेपेण भाव्यत्वाङ्गीकारात्तदवस्थामादाय द्वितीयान्तत्वेऽपि न क्षतिः । अतएवोद्भिदा यजेतेत्यत्र गुणविधित्वपक्षेऽर्थाक्षिप्तभाव्यत्वे करणत्वेनान्वयोपपत्तेर्मत्वर्थलक्षणा नास्तीति मीमांसकाः । नच सकलकारकाणां क्रियाविशेषणत्वादतिप्रसङ्गः । कारकाणां विभक्त्यर्थत्वादसत्त्वरूपत्वाच्च । शक्त्याधारस्तु यद्यपि नामार्थः सत्त्वरूपश्च तथापि नाक्रियाविशेषणम् । किन्तु तादृशकारकविशेषणमेव । अतएव नामार्थस्य भेदेन धात्वर्थान्वयो नास्तीति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सिद्धान्त इति ।

अत्र मीमांसकाः । व्यापारव्यधिकरणधातुवाच्यमुख्यफलाश्रयरूपकर्मणेव लकारषष्ठ्योः प्रवृत्तौ चैत्रेणास्यते मासः, सुप्यते रात्रिरिति कर्मलकारानापत्तिः । तादृशफलपरत्वे तस्यप्राकृतमकर्मकत्वं न स्यात् । उत्पत्तिफलयोरन्यलक्षत्वेन धातुवाच्यकल्पनानर्हत्वाच्च । अतस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इत्यनेन तत्र द्वितीया । अतएव नकर्मणि लकारषष्ठ्यौ इत्याहुः ।

तन्न । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मणा'मिति भाष्ये कर्मसंज्ञाविधानस्य तत्प्रयुक्तलकारषष्ठीसिध्यर्थत्वात् । अन्यथा द्वितीयामात्रविधानापत्तेः। धातुक्रोडीकृतस्यकर्मणोलकारेण नाभिधानमपितु तद्बाह्यस्यैव। विक्लित्यादेश्च धात्वर्थबाह्यत्वादित्यत्रदोषाभावाच्च।

इदंत्वत्रवक्तव्यम् । फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेऽपि उत्पत्तिः कस्यार्थः यामादायफलस्य कर्मत्वं स्यात् । आख्यातस्येति चेत् न, तथात्वस्यान्यत्राकल्पितत्वात् । तत्प्रकारकबोधे धातुजन्यफलोपस्थितिहेतुत्वकल्पनापत्तेश्च । व्यापारएवधात्वर्थान्वयस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात् । रत्नकोषकृन्मतेतुउत्पादनैवातिङर्थः । नतूत्पत्तिर्नवा तस्यापि विक्लित्तिविशेषणत्वं । नचाक्षिप्तोत्पत्तिरूपफलत्वेनैव कर्मत्वम् । कस्मात्त्वं नद्या इत्यादौ गम्यमानक्रियाया अपि विभक्तिनिमित्तत्वोपगमादिति वाच्यम् । तद्वदत्रानुभवाभावात् । विक्लित्तेः स्वोत्पत्त्याक्षेपकत्वे मानाभावात् । व्यापारस्यापि तदाक्षेपकत्वापत्तेश्च । प्रत्युतओदनस्य निर्वर्त्यकर्मतयाविक्लित्तेरपि तत्स्वरूपान्तर्भावेण साध्यत्वोपस्थित्या तस्य चानुत्पन्नैकस्वभावत्वात् असत्त्वभूतफले कारकविभक्तेस्तावताप्यसिद्धौ तद्विशेषणे दूरापास्तत्वात् । स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ तुमाव्यस्यभिन्नपदोपात्ततया धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तस्य सिद्धैकस्वभावत्वादसिद्ध-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्य तदनुपपत्त्या अर्थाद्भाव्यत्वलाभ इति वैषम्यम् ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥

इति रीत्या फलजनकत्वस्य व्यापारे लाभात् । तच्छाब्दे फलस्य भाव्यत्वानवगाहनात् ।

अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ विक्लित्तिमात्रं धात्वर्थः । तद्रूपक्रियाश्रयत्वादोदनस्य कर्तृत्वमित्याकरः । तदुक्तं वाक्यपदीये—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ इति ।

तद्विशेषणस्य स्तोकादेः कर्मत्वं न स्यात् । व्यापारस्य तत्समभिव्याहारे धात्वर्थत्वाभावे विक्लित्तेः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वाभावात् । एवं पश्यति भवः स्वयमेव, दर्शयते भव इत्यादौ विषयत्वापादनांशत्यागेन विषयत्वापत्तिमात्रस्य धात्वर्थत्वात् । तत्र विषयत्वापादनस्यानवगमात् क्रियात्वाभावात् विषय(१)त्वापत्तेः कर्मत्वानुपपत्त्या तत्र क्रियाविशेषणानामपि तन्न स्यात् । नच तत्र न भवत्येव विशेषणान्वय इति वाच्यम् । मानाभावात् । एवं स्तोकमोदनः पच्यते इत्यादेरप्यनुपपत्तिः । पाकः क्रियते इति विवरणानुरोधेन तत्र पाकवृत्तिकर्मत्वस्याभिहितत्वेन तद्विशेषणे द्वितीयानौचित्यात् । एवं च धात्वर्थान्तर्भूतस्य कर्मणो लकारेण नाभिधानमित्यप्यशास्त्रीयं वैधर्म्याभिधानम् ।

तथाहि—तत्कर्मत्वप्रयुक्ताया विशेषणद्वितीयाया अप्यनुपपत्तेः । सामानाधिकरण्याद्विशेषणे विभक्तिरिति पक्षे द्वितीयान्तसामानाधिकरण्याभावात् । कटोऽपि कर्मेत्यङ्गीकारे तु स्तोकादि-

---

(१) विषयान्तापत्तेः इति पाठः अन्यपुस्तकद्वये दृश्यते परन्तु सोऽसङ्गत इव भातीत्युपेक्षितः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्मणो धात्वर्थबहिर्भूतत्वात्तदभिधानस्य दुर्वारत्वात् ।

नचैवं ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयापि न स्यादिति वाच्यम् । तत्र तस्यैव प्राधान्यात् । एवमोदनं पचतीत्यस्य निर्वर्त्यकर्मतया फलविशिष्टस्यैवौदनपदार्थतया पचति व्यापारमात्रार्थो नतु फलावच्छिन्नव्यापारार्थः । साध्यत्वाख्यविषयतयैवौदनस्य कर्मत्वात् । अतो नोक्तरीत्या प्रकृतासिद्धिः । तस्मात्तनोऽन्यत्रापि दृश्यते इत्येवाश्रयणीयम् ।

केचित्तु 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूल'मिति सूत्रे तदिति नपुंसकद्वितीयैकवचनान्तेन तच्छब्देन वर्तते इति प्रकृतवर्तनक्रियाविशेषोपादानं ज्ञापकम् । यद्यपि तदधीते इत्यादौ सौत्रं नपुंसकत्वं न विवक्ष्यते तथापि प्रकृते सङ्ग्राह्यलिङ्गान्तराभावात्तद्विवक्षेत्याहुः ।

तृतीया च होश्छन्दसि ॥३॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीयाद्वितीये स्तश्छन्दसि । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रमत्र हविः । होमः प्रक्षेपः । विभक्तेर्भिन्नत्वेऽपि विरुद्धार्थकत्वाभावात् यवागूहविषोरभेदान्वयः ।

भाष्यकृतस्तु अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्तते । अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् । जुहोतिश्च प्रीणने । अग्निषु हूयमानेष्विति दर्शनात् । यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदा तयाऽग्निं प्रीणातीत्यर्थः । यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्यं हविः प्रक्षिपतीत्यर्थः । अतः सूत्रं न कार्यमित्याहुः ।

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥४॥

अन्तराशब्दो यद्यप्यन्तरायां पुरीति टावन्तोऽप्यस्ति, अन्तरेण शब्दोऽपि तृतीयान्तोऽपि तथापि प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोर्ग्र-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हणम् । उद्भूताधारशक्तिके मध्ये इत्यर्थे विनार्थे चैतौ । द्यामन्त-रा वसुमतीमपि गाधिजन्मा । मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्च-लच्चामरयोर्द्वयं सः, त्वामन्तरा तामरसायताक्षि, अन्तरेण हरिं न-सुखम् । सम्बन्धित्वमाद्ययोर्द्वितीयार्थः । द्यावापृथिव्योश्चामरद्व-यस्य च मध्ये इत्यर्थः । विनार्थे प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः । तदाद्ये संयोगविशेषावच्छिन्नं, द्वितीये भक्तिविशेषावच्छिन्नमित्याद्यनुसेयम् ।

किन्ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेसत्र तु तेषां तार-तम्येन ज्ञातेन किमित्यर्थः । द्वयोश्चैवान्तरा, अविद्यमाना अन्त-रा येषामिति भाष्ये तु सम्बन्धमात्रे षष्ठी । मध्यापेक्षया अवधि-त्वविवक्षायामेव द्वितीयास्वीकारात् । सम्बन्धविवक्षायां हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वं उतान्यसहितयोरित्याहुः ।

यत्तु अन्तरेण पुरुषमित्यादौ प्रतियोगित्वविवक्षायां षष्ठी न स्यात् । तद्विवक्षया द्वितीयासत्त्वेऽपि तयोरेवावधित्वं न त्वन्यस-हितयोरिति निर्णयासम्भवाच्च । मानान्तरेण निर्णयस्य तुल्य-त्वादिति तन्न । द्वितीयाप्रयोगस्यैव तादृशतात्पर्ये ग्राहकत्वात् । मध्यस्यावधिनिरूप्यत्वेन सप्रतियोगिकत्वाभावाच्च । अवधि-त्वस्यैव तेन विवक्षायां तु विशेषाभावात् । मध्यस्योभयनिरूप्य-तया तादृशप्रयोगाभावाच्च । निरूपकप्रतीत्यैव मध्यप्रतीत्युपप-त्तौ तदतिरिक्तावधित्वानिराकाङ्क्षत्वाच्च ।

यदपि तव मम च मध्ये कमण्डलुरित्यत्र षष्ठ्यन्तयोः कम-ण्डलावेवान्वयः, तन्निरूप्यत्वं मध्यमस्य मानान्तरगम्यम् । द्विती-याप्रयोगे तु तदपेक्षयैव मध्यबोधो युक्तपदस्वारस्यात् इति । त-च्चिन्त्यम् । सम्बन्धो हि मध्यनिरूपकत्वं, स्वस्वामिभावादिर्वा ? । नाद्यः । त्वन्मन्निरूप्यमध्यवृत्तिः कमण्डलुर्मध्यवृत्तिरितिबोधस्य निराकाङ्क्षत्वात् । नान्त्यः । अन्यदीयेऽपि कमण्डलौ तव मम चे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्यादिप्रयोगात् । तत्र मम च कमण्डलुरन्तरेति वाक्यजन्यधियो वैलक्षण्याच्च ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५॥

द्वितीया स्यात् । कालो मासादिरूपस्तदुपाधिः । अध्वा गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धः । क्रोशयोजनादिः । मासमधीते । क्रोशं शेते । अत्यन्तेति किम् । अमावास्यायां यजते । अत्यन्तो व्यापकः सम्बन्धः, तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति यावत् । तथा च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो मासनिष्ठात्यन्ताभावस्तदप्रतियोग्यध्ययनमिति धीः । अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं क्रोशनिष्ठात्यन्ताभावे निवेश्य पूर्ववदन्यद्वाच्यम् ।

ननु द्वितीयामात्रविधाने आस्यते मासः, शय्यते क्रोश इति आसितो मासः आसितव्यः मास इत्यादौ कर्मणि लकारादयो न स्युरिति चेत् ।

अत्र वार्तिककारः । कर्मवदिति वक्तव्यम् । तेन नोक्तदोषः । वत्करणन्तु स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासम् । शय्यते क्रोशम । अकर्मकत्वात् भावे लकारादय इति ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः प्राकृतमेवेदं कर्मेति । अयमर्थः । व्यापनादिविशिष्ट आसनादिर्मासमास्ते इत्यादौ धात्वर्थः । ततो विशेषणीभूतव्यापनादिक्रियापेक्षं स्वाभाविकमेतत्कर्म । ततश्चासनादेः करणत्वेनान्वयः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवत् । आसनेन मासं व्याप्नोतीत्यर्थः । प्रयोगस्य व्यवस्थितत्वाच्च कटे आस्ते इत्यादौ शुद्ध एवासनादौ वृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । तथाच वाक्यपदीये—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ॥
सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ इति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सार्वत्रिकस्यासनादेरपेक्षया व्यापनादेः क्रियान्तरत्वम् । अकर्मकेत्युपलक्षणम् । मासमधीते इति भाष्योदाहरणात् । मासमास्ते कटं इत्यादौ कटशब्दात्तु न द्वितीया व्यापनकर्मत्वादिति हेलाराजः । देशकालाध्वगन्तव्या इति नियमादिति केचित् ।

नचैवमपि भावे लकारादिकं न स्यादिति वाच्यम् । अकर्मकेभ्य इति धातुनामन्यपदार्थत्वात्तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादिसम्बन्धदर्शनात्तैरकर्मकत्वासम्भवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकारेण द्रव्यरूपेण कर्मणा येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणात् । अथवाऽन्तरङ्गेण द्रव्यकर्मणा बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षसकर्मकाकर्मकव्यवहारात्प्रवृत्तेः । अन्तरङ्गकर्मणोऽसन्निधाने तु बहिरङ्गेणापि कालादिकर्मणा सकर्मकत्वस्वीकारेण मास आस्यते इति कर्मण्यपि लकारादिः । उक्तंच वाक्यपदीये ।

आधारत्वमिव प्राप्तास्ते द्रव्यगुणकर्मसु ॥
कालादयो भिन्नकक्षं यान्ति कर्मत्वमुत्तरम् ॥
अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः ।
लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते इति ॥

एतेन 'सस्ने माघमघातिघाति यमुनागङ्गौघसङ्गे यये'ति नैषधं व्याख्यातम् । सस्नौ माघमिति सङ्गेनयोते च पाठकल्पनन्तु भ्रान्तिनिबन्धनत्वादुपेक्ष्यम् । सूत्रं तु क्रोशं कुटिला नदीत्यत्र गुणेनात्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थम् । क्रोशस्य क्रियायोगाभावे कर्मत्वानुपपत्तेः । अवच्छिन्नत्वं द्वितीयार्थः । क्रोशावच्छिन्नकौटिल्याश्रय इत्यर्थः ।

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

अपवर्गः क्रियाविरहः । सच द्वेधा । साधनवैकल्येन फलप्रा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्था च । तत्र सामर्थ्यात्फलप्राप्तिनिबन्धन एवापवर्गोऽत्र ग्राह्यो नत्वशक्त्यादिकृतः । एतदभिप्रायेणैवापवर्गः फलप्राप्तिरिति व्याख्यातम् । तत्र तात्पर्ये कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः । नेह । मासमधीतो नायातः । अत्र फलोपधानविशिष्टेऽध्ययने धातोर्लक्षणा । अन्यत्पूर्ववत् । दिनादिव्यापकं फलोपधायकमध्ययनमिति धीः । प्रत्युदाहरणे नायात इति फलराहित्यद्योतनार्थम् ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥७॥

कारकमध्यवर्तिनोः कालाध्वनोः एते स्तः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । देवदत्ताधिकरणदेशस्य लक्ष्यरूपकर्मणश्चेति द्वयोः कारकयोर्मध्यवर्ती क्रोशः । ननु अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहात् द्व्यहे वा भोक्तेत्यत्र द्रव्यस्य देवदत्तरूपकारकस्यैकत्वाद्भेदनिबन्धनो मध्यभावो नास्तीति चेत् । न, वार्तिककारीत्या क्रियामध्ये इति न्यासेनैवोपपत्तेः ।

भाष्यकृतस्तु शक्तेः कारकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् अद्यतनभोजनाक्रियानिरूपितकर्तृत्वाद्व्यहोत्तरकालीनभोजनाक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य भेदात् कारकमध्यत्वमस्त्येवेत्याहुः ।

वस्तुतः क्रियाभेदेन शक्तिभेदो नतु कालभेदेन । अनवस्थापत्तेर्मानाभावाच्च । क्रियाभेदश्च क्रियाविभाजकोपाध्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकः सच नाद्यतनद्व्यहकालीनभुजिक्रिययोः । अतो वार्तिकमावश्यकं लाघवाच्चेति विभावनीयम् ।

अधिकरणत्वं विभक्त्यर्थः । पञ्चम्यर्थो विधिः । अत्र मध्ये-भोजनाभावो विवक्षितः । मध्यस्य निरूपकानधिकरणत्वनिय-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भात् । एतद्दिनाव्यवहितोत्तरदिनवृत्त्यभावप्रतियोगिभोजनकर्तेति-धीः । द्व्यहे भोजनाभावेऽप्युक्तप्रयोगात् । क्रोशोदाहरणे तु एत-द्दशव्दवृत्तेरेव क्रोशवृत्तिलक्ष्यत्वेऽवसानत्वार्थं प्रतिपाद्यम् । नतु संनिहित-तलक्ष्यत्वेऽवाभावोऽपकर्षपर्यवसानात्कैमुतिकत्वाच्च ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।८।

कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः प्रागुक्ताः तद्योगे द्वितीया स्यात् । जप-मनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमिति धीः । अथ सामा-न्यतो लक्षणप्रणयने वृक्षं परि विद्योतते इत्यत्रापि विशेषविहित-त्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी स्यात् । साधु देवदत्तो मा-तरं प्रतीत्यत्र परत्वात् 'साधुनिपुणाभ्यामर्चाया'मिति सप्तमी स्यात् । अप्रतेरित्यस्योपात्तत्वेऽपि तत्रैव गौरवात् । इति चेत् ।

अत्र वार्तिकम् । प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति वक्तव्यमि-ति । ततश्च तदर्थपुरस्कारेणैव द्वितीयाविधानान्नोक्तदोष इति भावः । अप्रतेरित्यस्योक्तत्वान्न सप्तमी । वर्जनार्थकापशब्दसाह-चर्येण परेरापि तादृशस्यैव ग्रहणान्न पञ्चम्यपीति भाष्यम् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

यदपेक्षयाधिक्यं कर्मप्रवचनीयद्योत्यं तस्मात्, ऐश्वर्यद्यो-तककर्मप्रवचनीययुक्ताच्च सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । ततोऽप्यधिकाः । स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण । यस्येति षष्ठ्या नि-रूप्यत्ववृत्तित्वोभयपरत्वमाश्रित्य यच्छब्दस्योभयपरत्वात् । अधि-भुवि रामो भूवृत्तिस्वत्वप्रतियोगी । अधिरामे भूः । रामनिरूप्यस्व-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वाश्रयः । अधिकयोगे पञ्चमीसप्तम्यौ । 'यस्मादधिकं' 'तद्-स्मिन्नधिक'मिति च मौत्रनिर्देशात् । अधिको लोकात् लोके वा हरिः । स्वत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्सूत्रारम्भः ॥

भाष्ये तु स्वस्वामिनोराधिकरणत्वाविवक्षया पर्यायेण सप्तमी-सिद्धेर्यस्यचेत्यंशः प्रत्याख्यातः । अधिरीश्वरे इति कर्मप्रवचनी-यसंज्ञापि न कार्या । ऐश्वर्यविषयस्य अधेः क्रियायोगाभावादेव गत्युपसर्गसंज्ञयोरप्रसङ्गात् ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

कर्मप्रवचनीयैरेतैर्योगे पञ्चमी । अपाविष्णोः परिविष्णोः सं-सारः । विष्णुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः । परिर्वर्जनार्थ एवात्रेति प्रागुक्तम् ॥

आङ् मर्यादावचने ॥

आपाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः । तद्वर्जयित्वेत्यर्थः ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ११

तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । 'यस्मादि'त्यनेनैव पञ्चमी ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायाणामपि पर्युदासः । आस्थि-तप्रतिषेधश्च वक्तव्यः । भेदप्रतीयोगी अध्वा गन्त्राधिष्ठितस्तेन वि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शेषणीयः । तथाच गन्त्राधिष्ठिताध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तः चेष्टायां सत्याम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । अध्वभिन्ने किम्, पन्थानं गच्छति । अध्वनो गन्त्राधिष्ठितत्वेन विशेषणं किम्, उत्पथात्पथ आक्रमितुमिष्यमाणत्वे चतुर्थी यथा स्यात् । उत्पथेन पथे गच्छति । गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति । कर्मणि किम्, अश्वेन व्रजति । चेष्टायां किम्, मनसा हरिं व्रजति ।

अनध्वनीत्यस्य स्थाने ऽसंप्राप्त इति वक्तव्यम् । असम्प्राप्तं वस्तु गमनेन यत्संप्रेक्ष्यते तत्र कर्मणीत्यर्थः । तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र न चतुर्थी । सम्प्राप्तत्वात् । ननु असम्प्राप्तत्वं केन सम्बन्धेन । स्वस्वामिभावसम्बन्धेन स्त्रियाः सम्प्राप्तत्वेऽपि धात्वर्थतावच्छेदकसम्बन्धेनासंप्राप्तेः । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन ग्रामादेरपि प्राप्तत्वात् । मैवम् । तत्साक्षात्सम्बन्धाभावविशिष्टसंयोगादिनाऽसंप्राप्तेर्विवक्षितत्वात् । अत एवाजां नयतीत्यजायां न चतुर्थी । केचित्तु नयतिर्न गत्यर्थः । आक्षेपादेव तत्र गतिप्रतीतेरित्याहुः ।

अत्र भाष्यकाराः । गमनक्रियया ग्रामस्येप्सिततमत्वात्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन गतार्थमिदं सूत्रमिति ।

अत्र कैयटादयः । यद्यपीदं वार्तिकं कर्मणा यमभिप्रैतीत्यत्र भाष्यकृता प्रत्याख्यातम् । तथापि तत्रत्यन्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम् । सर्वापि क्रिया ज्ञानेच्छादिक्रिया (कर्म) तद्व्यतिरेकेणचेतनमात्रक्रियानुत्पत्तेः । तदुक्तम्—पूर्वं हि सम्पश्यत्यध्यवस्यतीत्यादि । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनां च भेदविवक्षा तदा सन्दर्शनादिक्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । यदा त्वभेदविवक्षा तदा

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गमनस्य कर्मत्वाभावा द्ग्रामः कर्मैव भवति इति द्वितीया। भेदा-भेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण, नियतविषये त्वारम्भप्रत्या-ख्यानयोर्नास्ति फलभेद इति।

अत्र नव्यमीमांसकाः। नैतद्युक्तम्। पच्यादिभ्यो ज्ञाना-द्यनुभवाभावात्। नियमेनारोपेऽपि प्रमाणाभावात्। विध्यभावे कारणाभावेन प्रयोगगतसाधुत्वज्ञानाभावात्तेन भेदाभेदव्यवस्था-प्रतीत्यनुपपत्तेश्च। अत एवात्र सूत्रे भाष्यकृतापि तद्वार्तिकस्य विधित्वमाश्रितम्। नचैवं गत्यर्थकर्मणीत्यादिसूत्रप्रत्याख्याना-नुपपत्तिः। धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपे तत्समनियतेऽख-ण्डोपाधौ च विवक्षिते द्वितीया। तदनवच्छेदकक्रियाजन्यफलशा-लित्वे विवक्षिते चतुर्थीत्यभिप्रायात्। गमनजन्यस्वास्थ्याद्याश्रय-त्वेन ग्रामाय गच्छतीत्यस्योपपत्तेः।

नचैवमध्वादिरूपापवादविषयेऽपि प्रयोगद्वयापत्तिः। तदंशे-ऽप्रत्याख्यानस्य भाष्याभिमतत्वात्। भाष्यकारो हि—अध्वादी-नां न स्वरूपेणापवादविषयत्वं। स्त्रियङ्गच्छतीत्यत्र द्वितीयानिय-मानापत्तेः। अपि तु संप्राप्तत्वेन, प्राप्त एव पन्थाः स्त्री च। तत्र पन्थानं गच्छति स्त्रियं गच्छतीति द्वितीयानियम इति प्रतिपादयन्न-संयुक्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इत्याह। अतो वार्तिक-प्रत्याख्याने न भाष्यतात्पर्यमित्याहुः।

अत एव वृत्तिकारेणात्र द्वितीयोपादानं अपवादविषयेऽपि-द्वितीयाविधानार्थम्। अन्यथा चतुर्थीविकल्पमेव कुर्यात्। तेनैत-त्सूत्रविषये कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य न प्रवृत्तिः। अतो ग्रामं ग-न्तेति व्रजन्ते द्वितीयैवेत्युक्तम्। सर्वात्मनैतत्सूत्रप्रत्याख्याने तु तत्र षष्ठ्या एव भाष्यसम्मतत्वापत्त्या वृत्तिग्रन्थानुपपत्तेः।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्तु द्वितीयेति सूत्रे ग्रामं गामीत्यत्रावश्यके णिनौ द्वितीयेवे-ति वृत्तिमतं कैयटादौ एतद्व्याख्यानोद्भावनेन दूषितं, तदपि स्वमतोपष्टम्भमात्रेणेति द्रष्टव्यम् ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ १३ ॥

विप्राय गां ददाति । तादर्थ्ये उपसंख्यानम् । तत्पदं कार्यपरम् । तस्मै इदं तदर्थमितिकार्यविशिष्टकारणलाभः । तदुत्तरभावप्रत्ययात्कार्यकारणभावसम्बन्धलाभः । कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानमितिन्यायात् । तस्योभयवृत्तित्वेऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठीव यूपाय दार्विति चतुर्थी विशेषणादेव । अत एव हेतुतृतीयापि दारुशब्दे न प्रवर्तते । प्रकृत्यैव हेतुत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । हेतुत्वस्य प्रकृत्यर्थानन्तर्भावे एव तद्विधानात् । तदाहुः ।

तस्मादित्युपकार्यं हि कार्यं प्रसवमृश्यते ।
तदर्थशब्दात्सम्बन्धे भावप्रत्यय इष्यते ॥
गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनी ।
गुणे कृतास्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते ॥

नचोपसंख्यानेन सूत्रं गतार्थम् । हरये रोचते भक्तिरित्याद्यर्थं तदारम्भात् । उपकारापकारसाधारणं तादर्थ्यम् । मशकेभ्यो धूमः । एतेन—

गोनासाय नियोजिता गदरजाः सर्पाय बद्धौषधिः ।
कण्ठस्थाय विषाय वीर्यमहतः पाणौ मणीन् बिभ्रती ।
भर्तुर्भूतगणाय गोत्रजरती निर्दिष्टमन्त्राक्षरा ।
रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥

इति कविराजशेषप्रयोगा व्याख्याताः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

'क्लृपि सम्पद्यमाने च विकारवाचकाच्चतुर्थी' । सम्पद्यते प्रादुर्भवतीत्यर्थात् । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां भक्तिर्ज्ञानं कल्पते इति प्रथमैवेति न चतुर्थीत्यन्ये । अपादानत्वविवक्षायां भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति पञ्चमीति केचित् ।

अन्येतु तत्रापि विरोधाभावाच्चतुर्थीत्याहुः । 'उत्पातेन ज्ञापिते च' । शुभाशुभसूचको विकार उत्पातः । तज्ज्ञाप्ये स्वोत्तरकालभावित्वेन बोध्ये चतुर्थी । वाताय कपिला विद्युत्, आतपायातिलोहिनी ॥ मांसौदनाय व्याहरति मृगः । हितयोगे चतुर्थी तत्समासविधानज्ञाप्या । ब्राह्मणाय हितम् सम्बन्धित्वं चतुर्थ्यर्थः ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि-स्थानिनः ॥ १४ ॥

पारिभाषिकोपपदस्य क्रियार्थक्रियारूपस्य तुमुन्ण्वुल्निरूपितभिन्नस्यासम्भवात् सामर्थ्यात्तयोरेव विशेष्यत्वम् । स्थानिपदं यद्यप्यादेशप्रयोज्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वेन प्रसिद्धं, तथाप्यप्रयुज्यमानत्वमत्र तदर्थः । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं फलान्याहारको वा यातीत्यर्थः । गम्यमानाहरणक्रियानिरूपितं कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥१५॥

भाववचनाश्चेति सूत्रेण तुमर्थे विहिता ये घञादयस्तदन्ताच्च चतुर्थी । यागाय याति । पाकाय पचनाय पक्तये । नच तादर्थ्येन गतार्थत्वम् । तुमुनेव घञादिभिरेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रथमाया एव प्रसक्तेस्तद्बाधार्थत्वात् । नच तर्हि भाववचनाश्चेति सूत्रमेव व्यर्थं शुद्धभावे घञं व्युत्पाद्य तादर्थ्यचतुर्थ्यैव निर्वाहादिति वाच्यम् । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विशेषविहितेन तुमुना घञो बाधापत्तेः ।

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात । हरये नमः । स्वापकर्षबोधानुकूलो व्यापारो नमस्कारः । अवधित्वं चतुर्थ्यर्थः । हर्यवधिकस्वापकर्षबोधनमित्यर्थः । स्वस्ति जाल्माय । अत्र स्वरूपकथनं जाल्मत्वादाशीरविवक्षा । स्वाहावषट्शब्दौ देवेभ्यः, स्वधेति पितृभ्यो हविर्दाने । 'तस्या द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं वषट्कारं च, हन्तकारं मनुष्याः, स्वधाकारं पितर' इति श्रुतेः। 'स्वजा नमस्कृत्य तथैव शक्र' इत्यादौ कृञएव नमस्कारोऽर्थः, नमः शब्दस्तात्पर्यग्राहकः । अतो द्वितीया । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात् ।

नमस्कुर्मो नृसिंहाय, रावणाय नमस्कुर्यादित्यादौ 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थी । नृसिंह मनुकूलयितुमित्यर्थः । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । अलं मल्लो मल्लाय । दैत्येभ्यो हरिः प्रभुः समर्थ इत्यादि । 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य य' इत्यादौ ऐश्वर्यमर्थः । पर्याप्तेस्तदभिभवसामर्थ्यरूपत्वात । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थी । स्वस्ति गोभ्यो भूयात अन्यथा पूर्वोक्ते सावकाशायाश्चतुर्थ्याः स्वस्तिभिन्नकुशलार्थेषु सावकाशया षष्ठ्या पक्षे परत्वाद्बाधः स्यात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालभिन्नेष्विति वक्तव्यम् । एतत्स्फोरणार्थमेव भेदाश्रयान्वयिनोऽपि बहुत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकबहुत्वसूचनाय निर्देशः । मन्येति श्यन्प्रयोगस्तनादिनिवृत्त्यर्थः । नतु तद्विशिष्टयोग एव चतुर्थीत्येतदर्थः । 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनो थे'त्यादिप्रयोगविरोधात् । नच यक्निर्देश एव स्यादिति वाच्यम् । अनभिहिताधिकारात् । अनादर इत्येतदुत्तरं 'उपमाने' इत्यधिकमापिशलिसूत्रम् । तथाच यत्प्रतियोगिकसादृश्याश्रयत्वेन तदभावाश्रयत्वेन वा प्रकृतस्य तिरस्कारविवक्षा तद्वाचकाच्चतुर्थी स्यात् । आद्ये तृणाय मत्वेत्यादि । द्वितीये न त्वां तृणाय मन्ये । एवं न त्वां शुने मन्ये इत्यादि । प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकम् । साम्याभावविवक्षायामेव चतुर्थी नतु साम्यविवक्षायाम् । प्रतिकृष्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयाध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥१८॥

रामेण बाणेन हतो वाली । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । प्रकृत्याभिरूपः । क्रियापदाश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठी प्राप्ता । साहजिकं प्रकृतिपदस्य, अभेदस्तृतीयायाः, रमणीयत्ववानभिरूपपदस्यार्थः । साहजिकाभिन्नरमणीयत्ववानित्यर्थः । प्रायेण याज्ञिकाः बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वाभावविशिष्टे बाहुल्ये प्रायशब्दः । प्रायेण याज्ञिक इतिच याज्ञिकत्वसमानाधिकरणधर्मलिङ्गकानुमितिविषययाज्ञिकत्ववति प्रयोगः । तथा च सम्भावितयाज्ञिकत्वाश्रय इति धीः ।

केचित्तु तृतीयाया अवच्छिन्नत्वमर्थः । तथा च किञ्चिन्न्यूनबाहुल्यावच्छिन्नयज्ञविद्यासम्बन्धवानिति धीरित्याहुः । गोत्रेण गार्ग्य इत्यत्र गोत्रत्वावच्छिन्नगर्गसम्बन्धवान् गोत्राभिन्नसम्बन्धवानिति वार्थः । समवायेन रूपवानित्यादावपि समवायाभिन्नरूपसम्बन्धवानिति धीरिति केचित् । समेन विषमेण याति । समादिदेशावच्छिन्नं गमनमित्यर्थः । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति, पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । द्रोणद्वयपरिमितं धान्यं, पञ्चघटितसमुदायावच्छिन्नान् पशून् क्रीणातीत्यर्थः ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः । प्रकृत्याभिरूपः कृतो, न त्वलङ्कारादिनेति गम्यमानक्रियायां करणत्वात्सिद्धम् । संघीभूय यज्ञमधीयत इत्यर्थाद्ध्ययनं प्रति बाहुल्यं करणमेव । अध्यवसायस्थलेऽपि ज्ञानं प्रति तत् । आचरणादिबाहुल्येनान्येषाम् याज्ञिकत्वप्रकारकतद्विशेष्यकप्रतीत्युत्पत्तेः । प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानामित्यादिदर्शनाद्विभक्तिप्रतिरूपकः प्रायेणेति निपात इत्येके । गोत्रेण गार्ग्य इत्यत्रापि अनेनाहं ज्ञाये इत्यर्थः । समेनेत्यत्र पथेत्यध्याहारः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्विद्रोणेनेत्यत्र तदर्थमूल्यलक्षणया सिद्धमिति ।

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया । पुत्रेण सहागतः पिता । पितुरागमनान्वयः शाब्दोऽन्यस्य त्वार्थः । भिन्नविभक्त्यन्तत्वात् । युक्तग्रहणं सहार्थे गम्यमानेऽपि तृतीयार्थम् । वृद्धो यूनेत्यादिदर्शनात् । तेन 'तुलां यदारोहति दन्तवाससे'त्यादि सिद्धम् । अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वेन पितेत्यत्र प्रथमासिद्धेः । एवंचाप्रधानत्वमकारकबोधार्थं स्यादिति कल्पनाभासो निर्मूलः । भाष्यकारादिसर्वाभियुक्तानुमतविरोधात् । पित्रा सह पुत्र आगत इत्यादेरपि दर्शनेन वास्तवाप्राधान्यस्याप्रयोजकत्वात् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ वहनक्रियान्वयाभावेऽपि विद्यमानेत्यध्याहारात्तदंशे साहित्यात्तृतीया । पुत्रकर्तृकागमनविशिष्टागमनकर्तेत्यन्वयः । वैशिष्ट्यं त्वेककालावच्छिन्नत्वम् । शिष्येण सह गुरुर्ब्राह्मणः, पुत्रेण सह पिता सुन्दर इत्यत्र वृत्तित्वं तृतीयार्थो ब्राह्मणपदार्थतावच्छेदकब्राह्मणत्वान्वयी, शिष्यवृत्तिब्राह्मणत्वाश्रयो गुरुः । पुत्रवृत्तिसौन्दर्याश्रयः पितेति धीः । यद्वा तृतीयार्थो वृत्तिः साहित्यं एकधर्मान्वयित्वं शिष्यसाहित्यवान् गुरुर्ब्राह्मण इत्यादिरर्थः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

विकारो हानिराधिक्यं वा । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तस्मात्तृतीया । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः । 'स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः' । अत्राक्ष्णेत्युक्ते निरूपयतीत्याकाङ्क्षोदयात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

करणे इत्यस्य नाधिक्यमिति केचित् ।

अन्येतु यद्यपि चक्षुष्मत्त्वे सति चक्षुष्मद्गोलकद्वयशून्यत्वं काण पदार्थः । तथाप्यत्र चक्षुष्मत्त्वमक्ष्णेत्यस्यार्थः । वैशिष्ट्यस्य तृतीयार्थत्वात् । येनाङ्गेन विकारस्तज्जातीयवाचकपदात्तृतीयेति ।

अन्ये तु अक्षिपदं गोलकपरम् । अभेदे तृतीया । काणपदार्थैकदेशे चक्षुःशून्ये तदन्वयः । गोलकाभिन्नं यच्चक्षुःशून्यं तद्वानित्यर्थः । यस्य गोलकमपि नास्ति तत्रोक्तप्रयोगो गौणः । सूत्रार्थसङ्गतिरप्येवमित्याहुः । खञ्जः संस्थानविशेषशून्यपादवान् । पादवृत्ति यदुक्तशून्यत्वं तदाश्रयपादवान् पादाभिन्नो य उक्तशून्यस्तद्वान्वा इत्यादि । मुखवृत्तिलोचनत्रयवानिति विकारलाभोऽर्थात् । यद्वा वृत्तिविषये त्रिपदं पूरणार्थपरं तृतीयं लोचनं यस्य त्रिलोचनः । मुखावच्छेदेन यत्तृतीयं लोचनं तद्वानित्यर्थः ।

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

तृतीया । इतरस्माद्व्यावर्तकं धर्मं प्राप्त इत्थंभूतः । इतरत्वं च समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तस्य लक्षणमुक्तधर्मस्तत्र तृतीया । जटाभिस्तापसः । अतापसव्यावृत्तिधीजनको धर्मो जटा भवत्येव । तापसत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण सत्त्वात् । किन्तु तापसभिन्नेऽपि सत्त्वादतापसव्यावृत्तौ नावच्छेदिका । तथा च प्रत्याय्यव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वे सति तद्व्यावृत्तिसमानाधिकरणत्वरूपे उपलक्षणत्वे तृतीयेत्यर्थः । अतएव शैत्येन जलं, शमादिना तापस इत्यादिर्न प्रयोगः । एतेन 'लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशै'रित्यादि व्याख्यातम् । अत एव तत्र केशैरुपलक्षित इति व्याख्यातम् । यदि विशेषणेऽपि तृतीया दृश्यते तदा तत्साधारणं वैशिष्ट्यं तृतीयार्थ इत्याहुः ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥२२॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । मात्रा मातरं वा संजानीते । 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति तङ् । मातुः संज्ञातेत्यत्र-पूर्वविप्रतिषेधेन षष्ठी 'संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकात् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः' अन्यारादित्यादेः स्वामीश्वरेत्यादेश्चान्यो देवदत्तादित्यादौ गोषु गवां वा स्वामीत्यादौ च सावकाशत्वात् अन्यो गोषु स्वामीत्यत्र स्वामीश्वरेत्यादेरेव प्रवृत्तिः । नन्वत्र पूर्वस्वाम्यपेक्षमन्यत्वं प्रतिपाद्यं, नतु गवापेक्षम् । निर्ज्ञातत्वात् । विवक्षायां च पञ्चम्या इष्टत्वात् । सत्यम् । तुल्यो गोभिः स्वामीत्युदाहरणम् । गोस्वामिनि जाड्यादिप्रयुक्तगोसादृश्यविवक्षायां पदद्वयार्थयोगस्य गवां सत्त्वात् ।

हेतौ ॥२३॥

तदर्थे तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यशः । योग्यतामात्रप्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । करणं तु व्यापारनियतं क्रियामात्रविषयं चेति भेदः । तदुक्तम्—

द्रव्यादिनियतो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति ।
अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरुच्यते ॥ इतिच ॥

अध्ययनेन वसति । वासप्रवर्तकेच्छाजनकेच्छाविषयतया हेतुत्वं, फलेच्छया उपायेच्छेति ततो वासः ।

अयमप्यस्य सूत्रस्य विशेषः । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' । प्रायग्रहणात्सर्वनाम्नः प्रथमा द्वितीययोरभावः । अन्यासां यथादर्शनं प्रयोगः । पर्यायग्रहणं अन्यनिवृत्त्यर्थमिति केचित् । उपलक्षणत्वात्प्रपञ्चार्थमित्यन्ये । अन्नेन हेतुना वस-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तीत्यादि ।

अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥२४॥

कर्तृभिन्नं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । तृतीयापवादः । शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् । शतेन बन्धितः । ऋणत्वं शतस्य प्रसिद्धम् । तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । पूर्वसूत्रे शास्त्रीयसाधारणहेतुग्रहणे बाधकाभावात् कर्तृकरणयोरिति तृतीयायास्तत्र प्राबल्यात्सिद्धेः ।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥२५॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । पाण्डित्यात्पाण्डित्येन वा मुक्तः । गुणेति किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । गुणपदं परतन्त्रमात्रपरम् । यस्य गुणस्य भावाच्छब्दे निवेश इतिवत् । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ पञ्चमीति केचित् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेरित्यादौ तु बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरितिवार्तिकप्रयोगात् । अन्येतु विभाषेति योगविभागादुभयत्रापि सिद्धमित्याहुः ।

षष्ठीहेतुप्रयोगे ॥२६॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वे द्योत्ये षष्ठी । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥२७॥

पूर्वविषये तृतीया षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोर्वा ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अपादाने पञ्चमी ॥२८॥

ग्रामादागच्छति । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चोपसंख्यानम्' । प्रासादादासनात्प्रेक्षते । प्रासदमारुह्यासने उपविश्येत्यर्थः । ल्यबन्तप्रयोगेऽपि यत्र तदर्थप्रतीतिस्तद्विषयकमिति केचित् । द्वितीयासप्तम्योरपवादः ।

"प्रश्नाख्यानयोश्च" कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् । गम्यमानक्रियामादाय सिद्धार्थकथनमेतत् । "यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ, कालात्सप्तमीच वक्तव्या"। निर्माणं परिच्छेदः । तद्योगश्चार्थद्वारकः । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि चतुर्षु योजनेषु वा । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे । उभयत्र दैशिककालिके परत्वे यथाक्रमं प्रथमासप्तम्योः सप्तम्यर्श्चार्थः । तत्रावच्छिन्नत्वसबन्धेन प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । तस्याश्रयत्वसबन्धेन सांकाश्ये आग्रहायण्यां चान्वयः गवीधुमदवधिकयोजनचतुष्टयावच्छिन्नपरत्वाश्रयः । कार्तिक्यवधिकमासावच्छिन्नपरत्वाश्रयश्चेत्यन्वयधीः ।

अत्रभाष्यम्—गवीधुमतो निः सृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । यद्वा चतुर्षु योजनेषु गतेषु ततः साङ्काश्यम् । कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे । तथाच गम्यमानक्रियामादायैव सिद्ध्या वार्तिकं नारभ्यमिति । भाष्यप्रयोगात्प्रभृतियोगे पञ्चमी । तत्रार्थग्रहणाच्च तत आरभ्येति तद्व्याख्यापरकैयटः । तेन 'इति स चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय'न्नित्यादि सिद्धम् ।

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चू-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न्तरपदाजाहियुक्ते ॥२९॥

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थपरम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । नीचार्थयोगे 'पञ्चमी विभक्ते' इत्येव सिद्धेः । घटादन्यो भिन्नो वेत्यादि । अत्र प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । तस्य पदार्थैकदेशेऽन्योन्याभावेऽन्वयः । नन्वेवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गः । नच तस्यान्योन्याभावबोधकत्वान्न दोषः तदाश्रयवाचकपदयोगे पञ्चमीविधानादिति वाच्यम् । भिन्न इत्यादौ तदसिद्धेरिति चेदत्राहुः—नञो द्योतकत्वान्न दोष इति ।

(१)अन्ये तु एवमपि घटस्यान्योन्याभावस्तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यादावतिप्रसङ्गः । अतोऽन्योन्याभावादिपदानां अन्योन्यपदवाच्यतादात्म्याद्यभावत्वेन बोधो नतु भेदत्वेन । नञोऽप्युभयसाधारणमभावत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतो न दोषः । नच नञ्योगे षष्ठी तथापि दुर्वारा । नियतप्रयोगा हि केचिदव्यया इति नेयं विभाषेत्यादिभाष्यप्रयोगाच्चेत्याहुः ।

तन्न । अन्योन्याभावत्वात्यन्ताभावत्वयोरेव नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया दीधितिकारादिभिरुक्तत्वात् । अन्यथा तत्तत्प्रकारकसन्देहानिवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मादन्यवाचकसत्त्वार्थकपदानामेव योगे पञ्चमी । अत्र चेतरपदं तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम् ।

गुणरहस्ये तु—अन्ये तु एवमपि घटस्यान्योन्याभावस्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यादावतिप्रसङ्गः ।

---

(१) अत्र यादृशं 'अन्येतु' इत्यादि मतमनूद्य खण्डितं, तस्यैव गुणरहस्ये 'अन्येतु'इत्यादिनाऽनूद्य खण्डना यथास्थितस्यैव चोक्तिद्वयस्य प्रकृतग्रन्थकृतानुवादकरणादापाततः पुनरुक्तवद्भानेऽपि न दोषः, 'तन्न' इत्यादिना खण्डनप्रकारस्य भिन्नत्वेन पृथगुल्लेखस्यौचित्यात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अतोऽन्योन्याभावादिपदानामन्योन्यपदवाच्यतादात्म्याद्यभावत्वेन बोधो नतु भेदत्वेन । नञोऽप्युभयसाधारणमभावत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतो न दोषः । नच नञ्योगे षष्ठी तथापि दुर्वारा नियतप्रयोगा हि केचिदन्यथा इति नेयं विभाषेत्यादि भाष्यप्रयोगाच्चेत्याहुः । तन्न । अन्योन्याभावपदस्यापि भेदपदवद्भेदत्वेनैव बोधकत्वात् । तादात्म्याभावत्वेन बोधो हि तादात्म्यस्य प्रतियोगित्वावगाही प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही वा । नाद्यः । घटादेरेव प्रतियोगित्वानुभवात् । नान्त्यः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य भेदत्वे संयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः । संयोगस्य संयोगितादात्म्यरूपत्वात् । भेदप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य नव्यैरनङ्गीकाराच्च । अखण्डोपाधिरूपताया एव स्वीकाराच्च । अत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वयोः पृथगेव नञ्पदशक्यतावच्छेदकताया दीधितिकारादिभिरुक्तत्वात् । अन्यथा तत्तत्प्रकारकसंन्देहनिवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मादन्यवाचकसत्त्वार्थकपदयोगे एव पञ्चमी तत्र चेतरपदोपादानं तात्पर्यग्राहकं अतो नञ्योगे न प्रसङ्गः ।

अन्ये तु यत्र प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽन्योऽन्याभावान्वयो न व्युत्पन्नस्तत्र षष्ठ्याः पञ्चम्या वा प्रतियोगिवाचकपदोत्तरमपेक्षा । यथा घटस्याभावो घटादन्य इत्यादौ । निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयानर्हत्वात् नञर्थे तु प्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटादेरन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्षष्ठ्या इव पञ्चम्या अपि नाकाङ्क्षा इत्याहुः ।

आराद्दूरसमीपयोः । आराद्देवदत्तात् । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्यामिति प्राप्तम् । ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम् । द्वितीयापीति प्रागुक्तम् । स्रक् पारिजातस्य ऋते न शालाम् । दिशि दृष्टः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शब्दो दिक्शब्दः । तत्समभिव्याहारे दिग्वाचकत्वाभावेऽपि यदा-कदाचिद्दिक्पर इत्यर्थः । ग्रामात्पूर्वो देशः । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयविना योगे षष्ठ्येव । पूर्वं कायस्येति प्रागुक्तम् । अञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेने'त्यस्य बाधार्थं पृथगुपादानम् । नच तेन सध्र्यङ् इत्यादौ पञ्चम्यर्थं तदिति वाच्यम् । साहचर्याद्दिक्शब्दस्यैवाञ्चूत्तरपदस्य ग्रहणात् प्राक् ग्रामात् प्रत्यग्ग्रा । दक्षिणाग्रामात् । दक्षिणादाच् । दक्षिणाहि उत्तराहि वा ग्रामात् । आहि च दूरे, उत्तराच्चेत्याहिः ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥३०॥

दक्षिणत उत्तरतो वा ग्रामस्य । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । एवं पुरः पुरस्तादुपर्य्युपरिष्टात् । 'विन्ध्याद्दक्षिणतोऽखिलैरपि बुधैः कृष्णादिको नेष्यते' इति तु ततः पश्चात्स्रंस्यते इति भाष्यप्रयोगस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वादिति केचित् ।

अन्ये तु प्रमाद एवायम् । ज्ञापकस्य पश्चाद्योगमात्रविषयकत्वादित्याहुः । श्रुतस्यैव चात्रातसुच्प्रत्ययस्य निमित्तता न तु लुप्तस्य । प्राक्ग्रामादित्यादौ प्रत्ययलोपे षष्ठ्यभावस्य कैयटसिद्धत्वात् ।

एनपा द्वितीया ॥३१॥

योगविभागात्षष्ठी च । दक्षिणेन ग्रामम् ग्रामस्य वा । उत्तरेण । 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय'मिति तु प्रमाद इत्येके । उत्तरेणेति तृतीयैकवचनान्तम् । 'दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेने'ति तृतीयान्तेनाभेदान्वयीत्यपरे । गृहानिति द्वितीयान्तमित्यन्ये ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पृथग्विनानानाभि-स्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

अन्यतरस्यामिति समुच्चयार्थम् । मण्डूकप्लुतया पञ्चम्यनुवृत्तिः । एभिर्योगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । घटात्पृथक् घटेन वा । हिरुङ् नानाच वर्जने इत्यमरः । 'नाना नारीं निः फला लोकयात्रे'ति क्षीरस्वामी । योगविभागाद्द्वितीयापीति वृत्तिः । नाना विष्णुं मोक्षदो नान्यदेवः ।

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिप-यस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

अद्रव्यार्थेभ्य एभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । असत्वेति किम् । स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थैःषष्ठ्यन्य-तरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्या सह विकल्पः । दूरमन्तिके वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ३५ ।

चकारात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थे विधिरयम् । नत्वत्र विभक्त्यर्थः कश्चित् । ग्रामस्य दूरं दूराद् दूरेण वा । एवमन्तिकेऽपि । 'तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधो नवा तत्रापि दर्शना'दिति वा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तिकम् । यदपेक्षया दूरत्वं तत्र पञ्चमी न स्यात् । अथ वा तत्रापि दर्शनादवाच्यः प्रतिषेधः । 'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावनेजनम् । दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः' । अत्र यदा दूरपदं धर्ममात्रपरं तदैव अनत्ववचनेनानुवृत्तिः । यदा तु धर्मिपरं तदा सामानाधिकरण्याद्विशेष्यसमानविभक्तिकत्वम् । दूरः पन्थाः 'अदवीयानयं पन्थाः स्वर्लोकमुपतिष्ठते' इति मुरारिः ।

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

चकारो दूरान्तिकसमुच्चयार्थः । कटे आस्ते । दूरे ग्रामात् । पूर्वोक्तविभक्तित्रयेण सहैतद्वाक्यविहितसप्तम्याः समुच्चयात् दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयः सिद्धाः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्' । इन्नन्तस्येत्यर्थः । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेतिकर्मक्तप्रत्ययान्तादधीतशब्दात् 'इष्टादिभ्यश्चे'ति कर्तरि इनिः । कर्मणि द्वितीया कृत्पूर्वी कटमितिवत्प्राप्ता तदपवादोऽयम् । अधिकरणविवक्षायां सप्तमीसिद्धावपि कर्मविवक्षायां द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । मासमधीती व्याकरणे । इत्यत्र मासे न सप्तमी । कालस्य बहिरङ्गकर्मत्वात् । नच क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽभिधानात्कथं द्वितीयाप्राप्तिः । तद्धितार्थेन सहैकार्थीभूतस्य क्तान्तस्य पृथग्व्याकरणेन सम्बन्धाभावात् । गुणभूतक्रिययापि कर्मणः सम्बन्धसम्भवात् । सहाधीतवान् व्याकरणमित्यादिवत् अग्रे विस्तरः । 'साध्वसाधुप्रयोगे च' साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । क्रियाविरहादधिकरणे सप्तम्यप्राप्तौ वचनम् । केचित्तु वैषयिकाधिकरणत्वेन तत्सिद्धावपि षष्ठीनिषेधार्थमित्याहुः । 'साधुनिपुणाभ्याम-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्चाया'मित्यनेन सिद्धेऽपि अनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम् । तेन तत्त्व-कथनेऽपि साधुयोगे सप्तमी । तत्रार्चापदं तु निपुणस्यैव वि-शेषणम् । साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षया षष्ठी न तु साध्वपे-क्षयेति सम्प्रदायः । वार्तिकेन सूत्रवैयर्थ्याभावात्तत्सूत्रे साधु-शब्दोपादानमित्यप्याहुः ।

'अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' । ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते । ऋद्धादीनां भोजनार्हत्वं । मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्वा-सीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति । मूर्खाणां भोजनाद्यनर्हत्वम् । कारकार्हा-णामकारकत्वम्, अकारकत्वार्हाणाञ्च कारकत्वं विपर्यासः । ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति । इदं च लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तमीविध्यर्थम् । अन्यथोत्तर-सूत्रेण सिद्धेरिति कैयटादयः ।

केचित्तु आसते इत्यनेन भोजनाभावो लक्ष्यते, ऋद्ध-दरिद्रादिपदैश्च क्रियार्हत्वानर्हत्वे व्यङ्ग्ये । औचित्यमनौचित्यञ्च व्यङ्ग्यो वाक्यार्थः । एतादृशलक्ष्यलक्षणभाव उत्तरसूत्रीयात्तस्मा-द्व्यावृत्त एवेति न वार्तिकवैयर्थ्यमित्याहुः ।

'निमित्तात्कर्मयोगे'

प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयत्वेन निमित्तपदं फलपरम् । हेतुतृतीया-पवादः । कर्मणा योगो वास्तवः संयोगसमवायान्यतरः । नतु-शाब्दविषयत्वनियमः । क्रियाकर्मणा सह सम्बन्धशालिनः फला-त्सप्तमीति वार्तिकार्थः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

पुष्कलकः शङ्कुः । सीम्नि सीमज्ञानार्थं निखात इति केचि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त् । पुष्कलको गन्धमृगः । सीमा अण्डकोशः । तदर्थं हत इत्यन्ये । चर्मणीत्यत्र चर्मद्वीपिनोः समवायः । त्रयाणां संयोगः । दन्तकेशादीनां शरीरावयवत्वाभावात् । गन्धमृगार्थत्वेऽपि समवाय इति विशेषः । कर्मयोगे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ।

अत्र नैयायिकाः । अत्र जनकत्वं जन्यत्वं वा सप्तम्यर्थः । चर्मपदं तदीययथेष्टविनियोगपरम् । चर्मयथेष्टविनियोगजनकद्वीपिहननानुकूलकृतिमान् । यद्वा निमित्तत्वम्—यथेष्टविनियोगविषयत्वेनेच्छाविषयत्वम् । तादृशेच्छाविषयत्वस्य सप्तम्यर्थस्य जन्यत्वसम्बन्धेन हननान्वयः, यत्किञ्चित्कर्मप्रकारकबोधजनकधातुयोगश्चात्र विवक्षितः, तज्जनकत्वं सकर्मकधातोः कर्मबोधकपदयोगेन चर्मणीत्यादौ, अकर्मकस्य तु कर्मविशिष्टस्वार्थशक्त्या, अविद्यारजनीक्षये यदुदेतीति दर्शनात् । उदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थात् । रजनीक्षयस्य सूर्योदयाजन्यत्वेऽपि ज्ञानविषयत्वेनोद्देश्यतया निमित्तत्वम् । सीम्नि पुष्कलको हत इतिवत् । तेन लोकानां रजनीक्षयज्ञानार्थं यदुदेतीत्यर्थः ।

केचित्तु एतद्द्वीपवर्तियावद्रविरश्मिसंसर्गाभावविशिष्टः कालो रात्रिः । यावदितिसंसर्गाभावविशेषणम् । तद्रश्म्युत्पत्तौ तत्प्रागभावनाशे विशिष्टकालनाशाद्रजनीक्षयप्रयोजकत्वं सूर्योदये सुलभमित्याहुः ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ३७

यस्य क्रियया क्रियान्तरं परिच्छिद्यते ततः सप्तमी स्यात् । निर्ज्ञातकालया क्रियया अनिर्ज्ञातकालायास्तस्याः परिच्छेदात् । गोषु दुह्यमानास्वागतः । दुह्यमानेति गोविशेषणम् । तथैवानुभवात् । कालिकसामानाधिकरण्यं सप्तम्यर्थः । तस्यागमनक्रिया-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यामन्वयः दुह्यमानत्वविशिष्टगवाधिकरणकालवृत्ति यदतीतमागमनं तदाश्रयः। दोहविशिष्टानां च गवां कालान्तरे विशेषणभावनिबन्धनादभावात् दोहसमानकालीनत्वमागमने पर्यवस्यतीत्यतो भावलक्षणत्वमभ्याहतम्। दुग्धास्वागत इत्यत्रातीतदोहनकालीनत्वस्यागमने बाधात् दोहनध्वंसविशिष्टे लक्षणा। तथाच विद्यमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्मसु गोषु इत्यर्थः। दोहनविशेषणतापन्नं यत्प्रतियोगित्वं तद्विशेषणीभूतस्य ध्वंसस्य समानकालीनत्वमागमने भाति। तथाच गोकर्मकदोहनप्रतियोगिकविद्यमानध्वंसाधिकरणकालवृत्ति यदागमनं इत्यादिः। धोक्ष्यमाणास्वित्यत्रापि विद्यमानध्वंसप्रतियोगी यो दोहनप्रागभावः तदधिकरणेत्यादि योज्यम्। गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यभियुक्तप्रयोगात्। यत्र परधर्मेण धर्मान्तरं स्वसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते तत्र सप्तमीति सूत्रार्थः। तेन विशेषणतासमवायोभयघटितदैशिकसामानाधिकरण्येन द्रव्यत्वादेः प्रतिपादनेऽप्यदोष इति तार्किकाः।

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी च स्यात्। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्न्यस्तवानित्यर्थः। अत्र प्रव्रजनहेतुभूताभावप्रतियोगिरागविषयत्वेन पुत्रादेः प्रव्रजनप्रतिकूलत्वात्तदनादरः। अन्यादृशस्थले तदप्रत्ययात्।

स्वामीश्वराधिपतिदायाद-साक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । पाक्षिकमसप्तम्यर्थं वचनम् । षष्ठ्यास्त्वभ्यनुज्ञानमात्रम् । गवां गोषु वा स्वामी । दायं भागं आदत्ते दायादः । निपातनात्सोपसर्गादपि कः । गोपदार्थस्याभेदेन दायेऽन्वयः । गवात्मकस्यांशस्यादातेत्यर्थः । गवां प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ।

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

आसेवा तदेकपरत्वम् । तदर्थे आभ्यां षष्ठीसप्तम्यौ । हरिभजनस्य हरिभजने वा आयुक्तः कुशलो वा । आसेवेति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं तद्यस्मात्ततः षष्ठीसप्तम्यौ । नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । अत्र विभक्तेरन्योन्याभावोऽत्यन्ताभावः प्रतियोगी चार्थः । अन्योन्याभावे कृष्णाभिन्नगव्याः सामानाधिकरण्येन कृष्णत्वविशिष्टगोत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः । तस्यानुयोगितया गोपदार्थे, तस्य वृत्तित्वेनात्यन्ताभावे, तस्य प्रतियोगिनि, तस्याभेदेन निर्धारणनिमित्ते गुणे बहुक्षीरत्वादौ, तस्य कृष्णाभिन्नायां गवि ततश्च कृष्णगवीभिन्नगोवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिबहुक्षीरत्ववदभिन्ना कृष्णगवीत्यन्वयधीः । एवं च निर्धारणप्रतियोगिनि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

बहुक्षीरत्वादेः प्रतीतौ निर्धारणनिमित्तत्वमपि सङ्गच्छते ।

यत्तु भेदोऽभेदश्च विभक्त्यर्थः कृष्णक्षीरपदार्थयोः प्रतियोगितया गोपदार्थस्याश्रयत्वेनान्वयः । अभेदे च गोपदार्थस्य प्रतियोगितया कृष्णपदार्थस्याधिकरणतयान्वयः । तथाच कृष्णभिन्ना गौर्न सम्पन्नक्षीरतमा, गवाभिन्ना कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेतिधीरिति । तदसत् । एकवाक्यत्वानुभवविरोधात् । कृष्णगोपदार्थयोः विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन वारद्वयमन्वयाच्च ।

यदपि विभक्त्यर्थः पूर्ववत् । कृष्णार्थस्य भेदे, तस्याश्रयतया गवि, तस्याः प्रतियोगित्वेन भेदे, तस्याश्रयतया सम्पन्नक्षीरतमायां, गोः प्रतियोगित्वेन भेदे, तस्याश्रयत्वेन कृष्णायां, तत्र सम्पन्नक्षीरतमाया अभेदेनान्वयः । तथाच गवाभिन्नकृष्णा कृष्णभिन्नगोभिन्नसम्पन्नक्षीरतमाभिन्नेति धीः । यद्वा सम्पन्नक्षीरतमा कृष्णभिन्नगोभिन्ना गवाभिन्नकृष्णा सम्पन्नक्षीरतमाऽभिन्नेतिभिन्नविशेष्यको बोध इति ।

तदप्यसत् । अन्वयबाहुल्यात् । कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमाभिन्नेतिसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेश्च । कृष्णवत् एव भेदे प्रतियोगित्वेनान्वये गौरवाच्च ।

केचित्तु अभेदो विभक्त्यर्थः । तत्र गोः प्रतियोगित्वेनान्वयः । गवाभेदस्य कृष्णायां सम्पन्नक्षीरतमायां चान्वयः । गवाभिन्नसंपन्नक्षीरतमायाश्चाभेदेन सम्बन्धेन गवाभिन्नकृष्णायां ततश्च गवाभिन्नकृष्णा गवाभिन्नसम्पन्नक्षीरतमाभिन्नेति धीः । नच गवान्तरे सपन्नक्षीरतमत्वाभावप्रत्ययासिद्धिः । व्यापकत्वविशिष्टाभेदसंसर्गत्वादित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । गवाभेदस्य कृष्णायां संपन्नक्षीरतमायां चान्वये गौरवात् । कृष्णाभिन्नगोविशेष्यकसम्पन्नक्षीरतमत्वसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेश्च ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पञ्चमी विभक्ते ॥४२॥

निर्धारणप्रतियोगितावच्छेदकधर्मो यत्र निर्धारणविषये नास्ति तत्र निर्धारणप्रतियोगिनः पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । पाटलिपुत्रकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि यदाढ्यतरत्वं तद्वन्तो माथुराः । अभावः पञ्चम्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेनात्यन्ताभावे, तस्य च प्रतियोगितया आढ्यतरत्वादौ निर्धारणनिमित्तेऽन्वयः ।

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

प्रशंसातात्पर्ये आभ्यां योगे पञ्चमी स्यात् । नतु प्रतेः प्रयोगे । साधुर्मातरि निपुणो वा । अर्चायां किम् । साधुर्भृत्यो राज्ञः । स्वरूपकथने तात्पर्यम् । साधुशब्दयोगेऽनर्चायामपि सप्तमीति प्रागुक्तम् । 'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्' । साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ।

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ४४

चात्सप्तमी ।

तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः । इत्यमरः ।

तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लो वेत्यत्रैतदभावः । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । विषयत्वं विभक्त्यर्थः । 'स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकातिथ्यग्रहायोत्सुकं' इत्यत्र तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । 'पर्यु-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्सुको निजमहोत्सवदर्शनाये'ति रत्नावल्याम् ।

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

लुप्संज्ञाप्रयोज्यलोपप्रतियोगिनः प्रत्ययस्यार्थे वर्तमानान्नक्षत्रात्प्रकृतिशब्दात्कालिकाधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ स्तः । 'मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्' । मूले श्रवणे इति वा । पुष्ये पायसमश्नीयात् मघाभिः पललौदनम् । 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यण् । 'लुबविशेष' इति तस्य लोपः । रात्र्यवच्छेदेन दिनावच्छेदेन वा मूलयोग इति विशेषस्यानवगम्यमानत्वात् । अधिकरणे किम् । पुष्ये शनिः । अत्र पुष्यः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-वचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

मात्रशब्दोऽवधारणार्थो द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात्प्रत्येकान्वयी । प्रातिपदिकस्येति षष्ठ्यर्थजन्यत्वस्यार्थपदार्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वयः । विशेष्यत्वं चानुप्रसयार्थः । प्रातिपदिकजन्यज्ञानविशेष्यमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे संख्यामात्रे प्रथमा स्यात् । वचनपदस्य संख्यापरत्वात् । प्रातिपदिकार्थस्तु तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्द(१)प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वेन विवक्षायां प्रथमा । तनैकत्वा(१)द्यावनुभवेऽपि न क्षतिः । प्रत्ययश्च स्वप्रकृतिकः तेनाख्यातार्थे कर्तरि तदन्वयेऽपि न दोषः । (१)तरेऽन्वयात् प्रत्ययार्थेति । एवञ्च चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रतियोगितया सादृश्याद्यन्वयेऽपि(१)तरविभक्तेरभेदार्थत्वपक्षे दोषतादवस्थ्यम् । सामानाधिकरण्याद्विभक्तिरित्याश्रयणात् । स्वतन्त्रप्रथमायामेवास्य नियामकत्वाद्वा । विभक्तेः प्रतियोग्याद्यर्थपरत्वमित्यादेश्चैकदेशिमात्रेणाभ्युपगमात् । एतेन वीरः पुरुष इत्यादौ प्रातिपदिकार्थत्वाभावमाशङ्क्य संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात्स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तपदसंस्कारबाधानुपपत्तिः । अन्यथा सर्वत्रैव प्रथमायाः पूर्वं प्रवृत्तौ द्वितीयादिप्रकरणं निर्विषयं स्यात् । अभेदान्वयस्य कर्मादिविरहे सार्वत्रिकत्वाद्वचनसा-

---

(१) एतादृशचिह्नगर्भितस्थले किञ्चित्पाठो लुप्त इति मूलप्रतिस्थचिह्नदर्शनादवगतम् । तत्रक्रमेण 'शाब्दज्ञानविशेष्यः' 'एकत्वादेः स्वादावनुभवे' 'समानाधिकरणार्थान्तरे' 'न क्षतिः । नच विशेषणोत्तरविभक्तेः' इत्यर्थकपाठसत्वे ग्रन्थः संलग्नो भवति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मध्ये प्रथमा । घट इत्यादावस्त्यस्त्यादध्याहारस्यावश्यकत्वात् । मात्रग्रहणेन सम्बोधने चेत्यस्यारम्भेण च विभक्त्यर्थाच्याधिक्यस्य व्यवच्छेदाच्च । राहोः शिर इत्यादावपि औपाधिकभेदेन षष्ठीप्रवृत्त्या अभेदस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावाच्चेति क्लेशः परास्तः । अव्ययेषु प्रथमाविभक्तेः सावकाशत्वात् ।

नच संख्याशास्त्रैकवाक्यतयास्य प्रवृत्तेस्तत्र कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अर्थे प्रथमेत्युक्तेऽपि कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यनेन प्रकृतिसमर्प्यमाणात् यस्माद्विहितास्तस्येति सम्भवात् प्रातिपदिकग्रहणस्याधिक्यात्संख्यारहितेऽप्यव्ययार्थे प्रथमेत्यर्थस्याकरसिद्धत्वात् । एतदुदाहरणतया उच्चैर्नीचैरित्यस्य लिखितत्वाच्च । षष्ठ्यैव पदत्वसिद्धावपि ग्राम उच्चैस्तत्र स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वं इत्यत्र सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येतत्प्रवृत्त्यर्थं प्रथमाया अपेक्षितत्वात् । न च तत्राप्यभेदान्वयस्य ग्रामादौ सत्त्वात् निरवकाशत्वमविशिष्टमिति वाच्यम् । विजयते इत्यादौ द्योतकेषु उपसर्गेषु सावकाशत्वानपायात् ।

नच तत्र प्रथमोत्पत्तौ प्रयोजनाभावः । आते पितर्मरुतां सुम्नमेतु, प्रतित्वा दुहितर्दिव इत्यादौ पदोत्तरं विहितानां युष्मदस्मदादेशानां तिङ्ङतिङइति निघातस्य च तथात्वात् । 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञे'ति वार्तिकात् । द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वाद्वा । जयत्यादेः प्रकृष्टजयपरत्वेऽपि प्रकर्षे प्रशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानसत्त्वात् ।

आपि च स्वः पश्येत्यादौ अव्ययोत्तरं प्रथमाया एव स्वीकारात् स्वरादेः कर्मत्वसंसर्गेण धात्वर्थान्वयः प्रथमायाः कर्मत्वे लक्षणा वेत्यन्यतरयं वाच्यम् । तथाच तत्रापि प्रथमाविधेः सावकाशत्वं सुलभमेव । किञ्च चैत्रः पचतीत्यत्रैव तदवकाशः । नच तिङर्थे

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तर्यभेदेन सम्बन्धेन तदन्वयान्न तथेति वाच्यम् । नैयायिकैः कृतेरेव तत्रान्वयस्वीकारात् । एतदनुरोधेन प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकबोधस्य सूत्रकाराभिमतत्वकल्पनस्यापि सम्भवाच्च । धान्येन धनीत्यादौ अभेदस्यापि विभक्त्यर्थत्वाच्च । षष्ठ्याः शेषार्थत्वेनाभेदस्य तदर्थताया दुर्वारत्वात् । कालादौ सर्वेषां स्वरूपसंबन्धत्वेन षष्ठीवाच्यतावच्छेदकसंबन्धत्वावच्छिन्नत्वस्य पदार्थमात्रे सत्त्वाद्विभक्तिवाच्याधिक्यव्यवच्छेदासम्भवाच्च । एतेन 'नवा वाक्यार्थत्वात्'इति वार्तिकं व्याख्यातम् ।

यत्तु प्रातिपदिकार्थेति वाक्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः संबन्धोऽस्ति नवा नाद्यः यस्मात्स्वादिविधिस्तस्मादित्यर्थपर्यवसाने प्रातिपदिकग्रहणवैयर्थ्यात् । नान्त्यः मृडानी हिमानीत्यादौ प्रथमानापत्तेः । अर्थे प्रथमेतिन्यासे तु यस्मात्स्वादिविधिस्तस्येति लाभेन स्वादीनां च प्रातिपदिकाल्लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टाच्च विहितत्वान्नियतोपस्थितिकत्वस्य तदर्थतया पुंयोगमहत्त्वादेरपि तथात्वात्तत्सिद्धेः इति ।

तत्तुच्छम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति परिभाषायाः प्रातिपदिकोद्देशेन यत्कार्यं विधीयते तन्मात्रपरत्वात् । धर्मिग्राहकमानेन तथैव लब्धत्वाच्च । इहच न प्रातिपदिकोद्देशेन प्रथमाविधानं किन्तु प्रातिपदिकार्थे वाच्ये प्रथमेति । ङ्याप्प्रातिपदिकादिसूत्रस्यैव प्रातिपदिकोद्देशेन स्वादिविधायकतया तत्र परिभाषाप्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वाच्च । नचोक्तदोषः लिङ्गग्रहणेन तत्सिद्धेः । नच पुंयोगादेरधिकार्थस्य प्रतीत्या न तथेति वाच्यम् । लिङ्गबोधकप्रत्ययार्थातिरिक्तार्थस्यैव व्यवच्छेद्यत्वात् । पुंयोगमहत्त्वादेश्च ङ्यादिबोध्यत्वात् । एतेन मृणाल्यादयो व्याख्याताः । स्त्रीस्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदीत्यमरः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्तु अर्थे प्रथमेति न्यासेनोपपत्तिरिति तन्न। कस्येति विशेषाकाङ्क्षापेक्षया कस्मिन्नर्थे इत्यस्या आकाङ्क्षायाः स्वरूपविषयकत्वेनान्तरङ्गत्वात्। कर्माद्यर्थे प्रथमायास्यापि प्रसङ्गात्। कर्मादीनां संनिहितत्वात् पूर्वोपस्थितत्वात् अर्थत्वस्य कर्मत्वकरणत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकानुगममात्रपरतया कर्मत्वादेरेव शाब्दे लाभोपपत्तेः। सर्वनाम्नां बुद्धिस्थत्वादिवत् शक्यतावच्छेदकैक्यस्यापि शक्त्यैक्यसंपादकत्वात्। ततश्च कस्येत्याकाङ्क्षाविरहेण ङ्याप्प्रातिपदिकानां प्रतियोगित्वेन लाभानुपपत्तौ सर्वविप्लवप्रसङ्गात्। अनभिहिते कर्मादौ द्वितीयादि, प्रथमा त्वभिहितानभिहितसाधारण्येनेति अनभिहितस्थले द्वितीयादिभिः सह वैकल्पिकत्वेन प्रथमायाः समावेशसम्भवात्।

एतेन सम्बोधनेचेति ज्ञापकेन मात्रग्रहणस्य प्रत्याख्यानमपि निरस्तम्। उक्तविधया तस्या अपूर्वविधित्वेनैवोपपत्तिप्रसङ्गात्। प्रातिपदिकपदोपादाने तु अन्तरङ्गतया सम्बन्धिन्येव साकाङ्क्षतया तदन्वयेनैवाकाङ्क्षाशान्तौ कर्मादीनां नान्वय इति वैषम्यम्। एवंच त्वद्रीत्या सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः। स्वौजसमौट् इत्यादिनैव प्रथमाया विधानात्। कर्मणि द्वितीयैवेत्याद्यर्थनियमपक्षे प्रातिपदिकार्थमात्रे द्वितीयादीनां, कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिप्रत्ययनियमपक्षे कर्मादौ प्रथमायाश्च व्यावृत्त्यर्थं नियमद्वयसम्पादकत्वेन सूत्रसार्थक्यमिष्टम्। तच्च कर्मादावेव प्रथमाया विधानप्रसङ्गेन दूरापास्तं स्यात्।

ननु प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादौ प्रथमायाः स्वयमेव प्राप्तत्वात्। सूत्रवैयर्थ्यभीत्या कर्मादौ प्रथमाविधाने सूत्रतात्पर्यं न कल्पयिष्यते किन्तु ङ्याप्प्रातिपदिकार्थे इत्यत्रैवेति चेन्न। शास्त्रतात्पर्यानुसारेणैव नियमस्य कल्प्यत्वात्। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्र-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

थमाविधानस्यैवानुपपत्तौ यथोक्तनियमस्यैव शशविषाणायमानत्वात् । द्वितीयादीनां परस्परातिरिक्तार्थे परस्परव्यवच्छेदपरतयैव कर्मणि द्वितीयेत्यादिशास्त्राणां तात्पर्यप्रसङ्गात् । द्वितीया कर्मण्येव तृतीया कर्तृकरणयोरेवेत्यादाविभेरेव नियमस्वरूपापत्तेः । तृतीयादिव्यवच्छेदश्च तत्फलमित्यस्य सम्भवात् । प्रथमायाः कर्मादावेव विहितत्वे तद्व्यवच्छेदस्याशक्यत्वात् । ततश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधानासिद्धौ प्रत्ययनियमस्य प्रथमाव्यवच्छेदार्थत्वं, तत्सिद्धौ च प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थमात्रे विधानं इति दोषो दुर्वारः । अन्यथाऽर्थे प्रथमेति न्यासे प्रातिपदिकस्यार्थोपरि प्रतियोगित्वेनान्वयलाभानुपपत्तेरुक्तत्वादिति तिष्ठतु तावत् ।

एवं परिमाणग्रहणमप्यावश्यकम् । प्रकृत्यर्थस्याभेदेन प्रथमार्थे परिमाणे तस्य च परिच्छिन्नत्वसम्बन्धेन व्रीहावन्वये यादृशो बोधस्तस्यासिद्धेः । नचोक्तबोधोऽसिद्ध एव । लिङ्गादिसाहचर्येण न्यायप्राप्तार्थानुवादकत्वस्यैव परिमाणांशे स्वीकारेण परिमाणस्य वाच्यत्वकल्पनादिति वाच्यम् । अनन्तस्थले द्रोणादिशब्दानां तत्परिमितलक्षणमपेक्ष्य प्रथमाया वाच्यत्वस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् । नच द्रोणं व्रीहिमानयेत्यादौ लक्षणावश्यकत्वात्प्रथमास्थलेऽपि तथेति वाच्यम् । तथापि लक्षणाया निरूढत्वसम्पादनाय परिमाणग्रहणस्यावश्यकत्वात् । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट' इत्यादिवत् ।

वचनग्रहणं तूक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यात् । एकः द्वौ बहवः । अन्यथानभिहिताधिकाराद्बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वात्प्रकृत्यैव- एकत्वादीनामभिहितत्वात् । अनभिहिताधिकारप्रत्याख्यानेऽपि उक्तार्थत्वादेव प्रथमा न स्यात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्तु न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः इति वचनादेव एकादिभ्यः प्रथमा भविष्यति । अन्यथा एकं पश्य, एकेन कृतमित्यादौ गत्यन्तराभावादिति तन्न । तत्र कर्मत्वादीनामनुक्तत्वेन द्वितीयादेः सम्भवात् । नच प्रातिपदिकार्थस्यानुक्तत्वात्प्रथमेति तुल्यम् । तस्य प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वात् । नचैवं प्रथमाविधायकस्यैव निर्विषयत्वानुपपत्तिः । तत्र वचनबलात्प्रथमाप्रवृत्तावपि एक इत्यादौ वचनव्यत्ययस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु एकत्वे एकवचनमित्याद्यर्थनियमैर्द्विवचनादीनां व्यावर्तनेऽपि एकत्वादावेकवचनादीनां विधानाभावादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायाप्रवृत्तिः । एकत्वे एकवचनमिति प्रत्ययनियमपक्षेऽपि सजातीयापेक्षतया संख्यान्तरे एकवचनादीनां व्यावर्तनेऽपि संख्यारहिते एकवचनादीनामव्यावर्तनात् । एक इत्यादौ एकत्वादिप्रत्ययः सुपैव नतु प्रकृत्येत्यत्र नियामकाभावात् । उपस्थितानामर्थानामत्यन्तत्यागे मानाभावाच्च । संख्यान्तरसम्भवे एव नियमप्रवृत्तेः । एकशब्दादौ च द्विवचनादीनां यथायथमसम्भवादित्यादि ।

तदपि चिन्त्यम् । शास्त्रतात्पर्याविषयत्वेऽर्थानां त्यागेऽपि क्षतिविरहाच्च । उपस्थितिमात्रस्याप्रयोजकत्वात् ।

एतेनानन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयानुवादमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वादिति निरस्तम् । प्रथमोपस्थितत्वे द्वौ बहव इत्यत्रैकवचनापत्तेर्दुर्वारत्वात् च ।

यदपि सम्बोधनेचेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेर्मात्रग्रहणं व्यर्थमिति ।

तत्राप्याहुः—तदभावे शेषे षष्ठ्यापत्तौ तद्बाधनार्थं सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं नियमार्थत्वमिति । यत्त्वेवं कर्मणि द्वितीयेत्यादी-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नामपि नियमत्वं न स्यात् । अतः सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरणं तदेव लक्ष्यसंस्कारकं एवञ्च कर्मणि द्वितीयेत्यस्याभावे शेषे-षष्ठीत्यस्याप्यभावाद्द्वितीयाया अपि प्राप्तत्वेन नियमत्वं युक्तमेवेति ।

तत्रेदं वक्तव्यम्—वार्त्तिककारस्त्वाह अभिहिते प्रथमेति । तिङादिभिरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः । वृक्ष इत्यादौ अस्तिक्रियाध्याहाराद् उदाहरणानि । एवञ्च वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिक्येऽपि अभिहितत्वात्प्रथमा सिध्यतीति भावः ।

एतच्च निरस्तम् । अभिहितानभिहिते हि प्रथमाभाव इति । अस्यार्थः । प्रासादे आस्ते इत्यत्र क्रियाद्वयानिरूपितमधिकरणं प्रासादाख्यं, तच्च सदिप्रकृतिकेन घञाभिहितं आसेर्लटानभिहितं तत्रैकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तन्निबन्धना प्रथमा परत्वात्सप्तमीं बाधित्वा स्यात् । अथ तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वक्तव्यम् । उक्तस्थले तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः । तिङ्सामानाधिकरण्यं हि तत्प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वम् । तच्च चैत्रः पचतीत्यादावस्ति । कर्तृत्वरूपेणाख्यातेन प्रातिस्विकरूपेण च प्रातिपदिकेन चैत्रस्य प्रतिपादनात् । प्रासादे आस्ते इत्यत्र त्वाख्यातोक्तकर्तृविशेषप्रतिपादकत्वविरहात् । प्रासादशब्दे न प्रथमेति चेत् ।

मैवम् । लटि तिङामप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । तथाहि—देवदत्त पच् लट् इति स्थिते तिङुत्पत्तेः पूर्वं तिङ्समानाधिकरणत्वाभावेन प्रथमैवेति नियमस्याभावात् । देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः सम्भवन्त्येवेत्यप्रथमासामानाधिकरण्यसत्त्वाच्छतृशानचावेव स्याताम् । नचेष्टापत्तिः । देवदत्तः पचतीति वाक्यविलोपापत्तेः । नच कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिविभक्तिनियमाश्रयणा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्र द्वितीयादिकमपीति वाच्यम् । कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियमपक्षे तदापत्तेः । शेषत्वेन षष्ठ्याः सम्भवाच्च ।

नच तिङ्विधिसामर्थ्यात्तिबादयो भविष्यन्तीति वाच्यम् । लङादौ तिङ्विधेः सावकाशत्वात् । अत एव प्रथमाविधेरपि न सामर्थ्यम् । लड्भिन्नलकारस्थले एव सावकाशत्वात् ।

नचाप्रथमासमानाधिकरणे इत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वमाश्रित्य प्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्निषिद्धत्वादत्र च तस्यापि सत्त्वान्न शतृशानचोरापत्तिरिति वाच्यम् । असमर्थसमासस्य वाक्यभेदस्य चाश्रयणे गौरवात् ।

भाष्ये तु पर्युदासपक्षेऽपि विभक्तिनियमे दोषो नेत्युक्तम् । तच्चिन्त्यमिति दीक्षिताः । द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिविभक्तिनियमे द्वितीयादेरनुत्पत्तावपि षष्ठ्या दुर्वारत्वात् । षष्ठी शेषे एवेति नियतत्वात् । विभक्त्यन्तरनियमो यत्र न प्रवृत्तः तस्यैव शेषत्वात् । तथाच प्रथमाभिन्नविभक्तिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्दुर्वारौ शतृशानचाविति ।

सम्बोधने च ॥ ४७ ॥

प्रथमा स्यात् । चैत्र मैत्र आगच्छति । सबोधनं च अयमेतद्वाक्यार्थबोधवान्भवत्वितीच्छा । तत्र विवक्षितविवेकेनेच्छा प्रथमार्थः । विशेष्यतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्येच्छायां तस्याश्च स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिबोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । मैत्रकर्तृकगमनक्रियाबोधोऽस्य जायतामित्याकारकेच्छायां तथैव सम्भवात् । चैत्रविषयिका या इच्छा तस्यां विषयित्वेन विशेषणीभूतो यो बोधः तस्मिन् विषयितासम्बन्धेन प्रकारतापन्ना मैत्र-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तृकागमनक्रियेत्यन्वयधीः ।

एतेनाचेतनेऽपि सम्बोधनं व्याख्यातम् । उक्तेच्छायास्तत्रापि सम्भवात् । तेनैकवाक्यतया व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातः । तदुक्तं हरिणा—

सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सतीति ॥

सामन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

उक्तप्रथमान्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । संज्ञाप्रदेशा 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानव'दित्यादयः । सेति किम् हे पचन् हे पचमानेत्यादौ शत्रादेः सम्बोधन एव विहितत्वात्प्रातिपदिकार्थ एव तदन्तर्भावात्पूर्वसूत्रेणैव प्रथमायामपि उक्तसंज्ञा यथा स्यात् । यदा तु उक्तशत्रादेरपि कर्तृबोधकत्वमेव लोट इव द्विर्वचनरहितस्य तदा 'सम्बोधनेचे'त्येव प्रथमा । अनन्तरस्य विधिर्वेति तस्या एव संज्ञाप्रवृत्तावपि रूपसिद्धेः सेति न कर्तव्यम् ।

एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशा 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धे'रित्यादयः । सुः सम्बुद्धिरिति वक्तव्ये एकवचनग्रहणं प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा यथा स्यात् । प्रक्रमात्तदन्तस्य माभूत् ।

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

शेषशब्दोऽन्यार्थः, तत्र पूर्वोक्तानां कर्मादीनां प्रतियोगित्वे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नान्वये कर्मादिकारकेभ्योऽन्येऽर्थाः शेष इत्युच्यन्ते । यद्यपि वास्तवः क्रियाकारकभावः सर्वत्रास्ति राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति प्रत्ययात् कर्तृसम्प्रदानभावः । वृक्षस्य शाखेति लोकप्रसिध्या वृक्षस्य, वैशेषिकरीत्या तु शाखाया अधिकरणत्वं, क्रयापहारयाञ्चाविनिमयानां स्वत्वोपायानां क्रियात्मकत्वाच्च । अपहारस्य स्वत्वहेतुतायाः शास्त्रानभिहितत्वेऽपि यथेष्टविनियोगात्मकताद्युपायत्वात् । तथापि स्वस्वामिभावादिमात्रसबन्धविवक्षायां क्रियाकारकसम्बन्धस्य वस्तुसतोऽप्यविवक्षैव शेषः । तदुक्तम्—

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।
श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते इति ।

अश्रुतायां, राज्ञः पुरुष इत्यादौ । श्रुतायां मातुः स्मरतीत्यादौ । मातुः सम्बन्धि स्मरणमित्यर्थः । इह प्रत्ययनियमपक्षे शेष एव षष्ठीत्यवधारणार्थं शेषग्रहणम् ।

अर्थनियमपक्षे तु षष्ठीत्येव वाच्यम् । षष्ठ्यास्तदन्यस्याश्च प्राप्तौ षष्ठ्येवेति । ननु प्रतिसम्बन्धिनि षष्ठीनिवृत्त्यर्थं शेषग्रहणमस्तु । सम्बन्धस्य द्विष्ठतया तस्मादपि तत्प्रसक्तेः । नच प्रातिपदिकार्थमात्रेऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमेति वाच्यम् । सम्बन्धस्याधिकस्य प्रत्ययादितिचेन्न । तस्य वाक्यार्थतया पश्चात्प्रतीतिरित्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् । पुरुषइत्युक्ते प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतीतेः । राज्ञ इत्येतावन्मात्रोक्तावपि प्रतियोगिविशेषानवच्छिन्नस्य(१) स्वामित्वस्य प्रतीतेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां राजपुरुषयोर्गुणप्रधानभावव्यवस्थया षष्ठीनियमोपपत्तेः तदुक्तम्—

---

(१) प्रतियोगिविशेषानवच्छिन्नस्य संबन्धिविशेषानवच्छिन्नस्येत्यर्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानस्तु प्रधानेषु प्रयुज्यते ॥

सम्बन्धस्योभयनिष्ठस्य गुणोत्तरषष्ठ्यैव प्रत्यायितत्वान्न-प्रतिसम्बन्धिनि प्रधाने षष्ठीत्यर्थः ।

तथाहि—क्रियापेक्षाः कारकशक्तयः प्रातिपदिकार्थेषु कल्प्यन्ते यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा शक्तयः प्रातिपदिकार्थतां न प्रतिपद्यन्ते । दात्रेण लुनातीत्येव तदा प्रयोगो नतु दात्रं करणमिति । क्रियायोगविवक्षायां करणादिशब्दैः शक्तयो न प्रतिपाद्यन्ते अपितु विभक्तिभिरेव । निष्कृष्टशक्त्यभिधानस्य तदेकसाध्यत्वात् । विवेचितं चैतत्प्राक् ।

यदा तु योग्यतामात्रविवक्षा तदा दात्रं करणमिति । तदा च विभक्त्युत्पत्तौ संज्ञानामानिमित्तत्वम् । तदुक्तम् ।

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।
विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते

इति । विभक्तिपदं सुप्तिङुभयपरम् । आदिपदं कारकार्थककृत्तद्धितपरम् । तथास्वविशेषसम्बन्धविवक्षायां राज्ञः पुरुष इति । स्वामित्वमात्राभिप्राये तु राजा स्वामीतिभावः । यदा तु पुरुषनिष्ठस्वत्वनिरूपितं राज्ञः स्वामित्वं विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राजेति । राज्ञः पुरुषस्य धनं इत्यत्र तु पुरुषधनयोर्यः सम्बन्धस्तस्य राजपदोत्तरषष्ठ्यानभिहितत्वात्तत्प्रतिपादनार्थं षष्ठीति बोध्यम् ।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥५१॥

ज्ञानभिन्नार्थकत्वेन विवक्षितस्य जानातेः करणे शेषत्वेन

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विवक्षिते षष्ठी । सर्पिषो ज्ञानम् । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिस्त-त्सम्बन्धिनी प्रवृत्तिः । ज्ञानपदं तत्पूर्वकत्वसम्बन्धेन प्रवृत्तिपरम् । एतत्प्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमिति पूर्वं व्याख्यातम् । यत्तु तिङन्तो-दाहरणं ग्रन्थेषु तदुपलक्षणं कृदन्ततत्तद्धातूनामिति प्रामाणिकाः ।

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥५२॥

शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । इक्स्मरणे । ककार इहैव विशेष-णार्थः । सोपसर्गग्रहणं तु एकदेशानुमतिद्वारा 'इङिकावध्युपसर्ग-तो न व्यभिचरत' इति सूचनार्थम् । अतएव स्मृत्यर्थेति नोक्तम् । तथापि इण्वदिकइत्यत्र कटी इत्यत्रप्रश्लिष्टस्यायतेर्वारणाय कि त्वभ्रौव्याच्च । मातुरध्ययाः पितुः स्मरणमित्यादि ।

कृञः प्रतियत्ने ॥५३॥

प्रतियत्नो गुणाधानम् । एधो दकस्योपस्करणम् । (जातिर-प्राणिनामित्येकवद्भावः) ।

रुजार्थानां भाववचनानाम-ज्वरेः ॥ ५४ ॥

अज्वरिसंताप्योरितिवक्तव्यम् । भेदप्रतियोगिकोटौ संतापि-रपि निवेश्य इत्यर्थः । उभयभिन्नानां भावकर्तृकाणां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी । चौरस्य रोगस्य रुजा । वचनेत्यत्र धातोर्ल्युटः साधुत्वमात्रार्थमुपादानात्तदर्थस्याविवक्षितत्वात्प्रत्ययार्थस्य कर्तुरेव विवक्षितत्वाद्भावकर्तृकोऽर्थः संपन्नः ।

केचित्तु भावे वचनं येषां ते भाववचनाः सन्ति भावे कर्तरि

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

येषां वचनमुच्चारणं भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमिति यावदित्याहुः ।

अज्वरीत्यादि किम् । रोगस्य चोरज्वरः चोरसंतापो वा इत्यत्र कर्मषष्ठ्येव यथा स्यात् । तेन समाससिद्धिः स्वरे च विशेष इति प्रागुक्तम् ।

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

सर्पिषो नाथनम् । तत्संबन्धिनी इच्छेत्यर्थः । आशिषि किम् । माणवकस्य नाथनम् । याञ्चात्र नाथत्यर्थः । अत्र समासोऽपि ।

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

चौरस्योज्जासनम् । जसुहिंसायाम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च । चोरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननं प्रहणनं वा । नट स्पन्दने चुरादिः । नटनृत्तावित्यस्य घटादेर्न ग्रहणम् । दीर्घनिर्देशात् । चौरस्योन्नाटनम् । क्रथ हिंसायामिति घटादिः । तस्य मित्त्वेऽप्यत्र निपातनाद्वृद्धिरिति वृत्तिः । अतएव युजादौ क्रथेः पाठः प्रामादिक इति संप्रदायः । नच घटादिपाठवैयर्थ्यम् । अक्रथि अक्राथि, क्रथं क्रथं, क्राथंक्राथमित्यत्र 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्या'मिति विकल्पेन चरितार्थत्वात् ।

यत्तु न्यासकृतोक्तम् । दीर्घनिर्देशान्मित्वेऽपि वृद्धिः षष्ठ्यपि तत्रैव । चङन्तेषु तु वृध्यभावाद्द्वितीयैव । चोरमचक्रथदिति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्राहुः—तिङन्तानामेतत्प्रकरणे उदाहरणत्वं नच क्राथेरेव षष्ठी नतु हस्वस्येति व्याख्यानात्प्रकरणं भित्वा तिङन्तोदाहरणत्वमस्त्विति वाच्यम्। मानाभावात्। तथापि द्वितीयाया दुर्वारत्वाच्चेति।

एतेनातिदेशिकाषित्त्वेन षिद्भिदादिभ्य इत्यङर्थो घटादिपाठ इति हरदत्तोक्तमपि परास्तम्। घटादयः षित इत्यस्य घटादिगणान्तराले पाठात् पित्वातिदेशवचनोत्तरं पठ्यमानस्य क्रथेःषित्त्वायोगादिति। वृषलस्य पेषणम्। हिंसायां किम्। धानापेषणम्। अचेतनानां मुख्यहिंसाविरहः।

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥५७॥

द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थत्वम्। शतस्य व्यवहरणं पणनं वा। शतसम्बन्धि क्रयविक्रयरूपेण विनियोगो देवनं वेत्यर्थः। एकार्थयोः किम्। शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः।

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

इह शेष इत्यस्य नान्वयः। उत्तरसूत्रद्वयारम्भात्। अन्यथा तत्र कर्मणि द्वितीयाविधानानुपयोगात्। अतएव पूर्वसूत्रे दिविर्न निर्दिष्टः। तत्र शेषसम्बन्धात्। पणादिसमानार्थकस्य दिवः कर्मणि षष्ठी। अत्र तिङन्तमप्युदाहरणम्। कर्मणि षष्ठ्या अप्राप्ताया एव विधानात्समासनिवृत्तौ तात्पर्याभावात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्। ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः।

विभाषोपसर्गे ॥५९ ॥

शतस्यं शतंवा प्रदीव्यति।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

मन्त्रभिन्नो वेदो ब्राह्मणम् । 'शेषे ब्राह्मण शब्द' इति जैमिनिसूत्रात् । तद्विषये प्रयोगे पूर्वोक्तार्थस्य दिवः कर्मणि द्वितीया । षष्ठ्यपवादः । नच गां घ्नन्ति, गां प्रदीव्यन्ति इत्यत्र व्यवस्थितविभाषया पूर्वेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः इत्यनुपसर्गार्थं एतदारम्भात् ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

इष गताविति दैवादिकस्य लोटि मध्यमैकवचने प्रेष्येति । साहचार्याद् ब्रुविरपि लोण्मध्यमैकवचनान्त एवात्र गृह्यते । देवतासंप्रदानं यस्यार्थस्य तद्वृत्त्योः देवतोद्देश्यकत्यागार्थयोरिति यावत् । प्रेष्यब्रूहीति शब्दयोः कर्मणो हविर्विशेषवाचकाच्छन्दासि षष्ठी । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा । प्रेष्येत्यादि किम् । अग्नये छागं वपां जुहुधि । हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतेति किम् । माणवकाय पुरोडाशान्प्रेष्य । हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । प्रस्थितत्वेन हविर्विशेषणे षष्ठी न भवतीत्यर्थः । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति । इह शेषस्य नान्वयः । तिङन्तयोरेवानुकरणेन समासानापत्तेः उत्तरत्र च्छन्दोग्रहणाद्भाषायामपीदम् ।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघास्तते

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वनस्पतीनाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीत्यपि वक्तव्यम् । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः । यद्वा चतुर्थीत्येको योगः । प्रकरणात् षष्ठ्यर्थे इत्यस्य लाभः । अर्थे इत्यपरः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति तदर्थः । व्यत्ययवचनाद्वा सिद्धम् ।

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

छन्दसि करणे बहुलं षष्ठी, घृतस्य घृतेन वा यजते ।

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ६४

अत्र प्राञ्चः । शेषग्रहणमनुवर्तते उत्तरसूत्रे कर्मग्रहणात् । अन्यथा कर्तरि चेत्यवक्ष्यत् । शेषसंबद्धं कर्मग्रहणं मानुवृत-दित्यर्थमेव कर्मणस्तत्र पृथगुपादानादिति ।

अन्ये तु सन्निहिततरस्य प्रकृतसूत्रस्थाधिकरणस्यैव निवृत्त्यर्थं कर्मग्रहणसम्भवाद्व्याख्यानमेव शेषानुवृत्तौ मानमित्याहुः । पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरह्न्यधीते इति सप्तम्याः षष्ठ्या बाधो माभूत् ।

कर्तृकर्मणोः कृति ॥६५॥

शेष इति निवृत्तम् । कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । भवतः शायिका । अपां स्रष्टा । कर्तृकर्मणोः किम् । शास्त्रेण भेत्ता ।

ननु कृतीति व्यर्थम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च । तत्र तिङ्प्रयोगे न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधात्कृद्योग एव षष्ठीपर्यवसानं सुलभं नचाव्ययप्रयोगे वक्ष्यमाणः षष्ठीनिषेधः कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्रैव प्रवर्ततां ननु उच्चैः कटानां

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्रष्टेत्यत्राकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदित्युच्चरार्थं तदिति वाच्यम् । उच्चैःस्थानस्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थात् कृदन्तस्यैव ते कर्तृकर्मणी नत्वाक्रियावाचिन उच्चैः शब्दस्येति । सामर्थ्यादेव तत्र कृद्ग्रहणलाभात् । नचोभयप्राप्ताविति वक्ष्यमाणे कृतीति शब्दोपात्ते विशेष्ये उभयप्राप्तावित्यस्य बहुव्रीहित्वसिद्धेः । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । ततश्च द्वयोः कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र निषेधो माभूत् । आश्चर्यमिदं वृत्तम् ओदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति वाच्यम् । तथाप्यत्र तद्ग्रहणे प्रयोजनाभावात् । तत्रापि व्याख्यानेन बहुव्रीहिनिर्णयसम्भवाच्चेति चेत् ।

अत्रभाष्यकृतः । तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदिति कृद्ग्रहणम् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनमिति । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः । सपूर्वाच्चेति इनिः । कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठ्या अप्रसक्तावपि कटात् कर्मणःषष्ठी माभूत् ।

स्यादेतत् । कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽभिहितत्वाद्द्वितीयया न भाव्यम् । सुतरां तदपवादेन षष्ठ्या इहाप्यनभिहिताधिकारात् । एवं कृतशब्दस्य कटेन सापेक्षत्वात्समासतद्धितावनुपपन्नाविति चेत् । अत्राहुः—

विशेषकर्मसंबन्धनिर्मुक्तेऽपि कटादिभिः ।
विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि ।
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
क्रिया संबध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति ॥

अस्यार्थः—कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

करणं अस्मिंश्चार्थविशेषे न भाव्यमेव वृत्त्या। तस्याः सामान्यविषयत्वात्। तथाहि—कर्मसामान्ये भावे वा क्तप्रत्यये सति कटरूपकर्मविशेषान्वयमप्रतिपद्यमान एव कृतशब्दः पूर्वशब्देन समस्यते। नच कर्मसामान्येति पक्षे कटस्याभिधानं दुर्वारं शक्यं च क्षुदुपहन्तुमित्यादिवदिति वाच्यम्, तद्धितवृत्तावेकार्थीभूतस्य कृतशब्दार्थस्य पृथक्कटेन संबन्धाभावात्। इति प्रथमश्लोकार्थः।

नन्वेवं कटशब्दस्यापि क्रियायोगाभावे द्वितीया नस्यादिति चेन्न। ग्रामं कृतवानित्यादौ गुणभूतयाऽपि क्रियया कारकाणां संबन्धदर्शनात्। तदाह— अविग्रहेति। प्राधान्येनागृह्यमाणःपीत्यर्थः। पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे व्युत्पादितस्य कृतपूर्वीत्यस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थसंपत्त्या करोतिक्रियापेक्षकर्मत्वानपायात्। इति

अत्र नव्यमीमांसकाः। एवं सति राजपदस्यापि ऋद्धपदानपेक्षस्य पुरुषपदेन समासे कृते पश्चादृद्धपदान्वयापत्तिः। ओदनः पच्यतेतमां, गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वयेत्यादावपि द्वितीयापत्तिश्च। उक्तयुक्तेः गुणीभूतेन लकारार्थेन कर्मणा ओदनादीनां योग इत्युक्तौ च क्तप्रत्ययार्थेनापि तदापत्तेः। क्रियायाः कारकेष्विव शक्तेरपि शक्तिमत्युत्थिताकाङ्क्षत्वात्, वैषम्ये बीजाभावात्। ओदनं पच्यते इति भावाख्यातेऽपि द्वितीयापत्तिश्च। तस्मान्न धात्वर्थे कर्मान्वयः। मीमांसकमते धात्वर्थान्वयस्य कारकाणामव्युत्पत्तेः। नापि क्तार्थेन प्रथमापत्तेः। असमर्थसमासापत्तेश्च। अपितु तद्धितार्थ एव। कर्तृत्वस्यात्र तद्धितार्थतया पाचकादिवद्विशेषणतया लक्षणया स्वातन्त्र्येण वा कृतेरपि तद्धितार्थत्वात्। तस्यां च लिङ्गान्वयिन्यां विशेष्यवाचकपदोपस्थाप्यायां चान्वये ओदनस्य पाचक इतिवन्न समासभङ्गः। तद्वाचकपदेन कर्मत्वानुक्त्या प्रथमानापत्तिश्च। पच्यतेतमामित्यादौ तु अतिशयमात्र-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्य तद्धितार्थत्वान्न कृत्यभिधानम् । तत्र लकारार्थकृतावेव तदन्वयात्तेनैव तदन्वयात्तेनैव कर्मत्वस्योक्तत्वान्न द्वितीया । तरप्रत्ययस्य तात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारेण तरामित्यस्यानर्थकत्वेन विशेषणसापेक्षस्यापि तेन सह व्युत्पत्तेश्च । एवमोदनस्य पाचकतम इत्यादौ योज्यम् । व्याकरणं प्राज्ञ इत्यत्रापि स्वार्थिकतद्धितेन कृदर्थकृतेरप्युपादानेन तत्र कर्मान्वयो द्रष्टव्यः ।

नचैवं ओदनस्य पाचकः, कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कारकान्वयो न स्यात् । धात्वर्थे त्वयानभ्युपगमात् । घञर्थस्य च लिङ्गान्वयित्वात् । तादृशेऽप्यन्वयोपगमे च वस्तुपदाभिधेयायामपि तत्प्रसङ्गादिति वाच्यम् । तत्रापि पक्त्रेत्यादिवत् कृतिविशिष्टपाकस्य कृतिलक्षणाभ्यां पृथक्कृतिपाकयोर्वाभिधानेन कृतौ कारकान्वयोपपत्तेः । पाकानुकूलकृतिसाध्यः पाक इत्यन्वयसंभवात् ।

यद्वा तत्र शेषषष्ठ्येव । तस्या अपि अध्याहृतास्त्यादिक्रियायां परम्परान्वयः । नच कृद्योगे षष्ठीविधिवैयर्थ्यम् । कर्त्रादिवाचकतृजादिपरत्वमात्रेण तदुपपत्तेः । तत्सिद्धं कृद्योग एव कर्तृकर्मणोः षष्ठी । ननु सार्थकतद्धितयोगे कारकवाचितद्धितयोगे वेत्येतदर्थं कृद्ग्रहणं तद्धितयोगे कारकाणां कृतावन्वय इत्येवं ज्ञापकत्वादिति ।

तत्रेदं वक्तव्यम् । अतिप्रसङ्गनिरासः प्रयोगानुसारादेव सुलभः । अन्यथा कुतो भवान् पाटलिपुत्रक इत्यादावसमर्थसमासस्य भाष्यसिद्धत्वात्सर्वसंमततया तेनाप्यतिप्रसङ्गापत्तिः स्यात् । किञ्चात्र कृतशब्दाद्भावे प्रत्ययः कर्मणि वा नाद्यः । तद्धितस्य कृति लक्षणायां मानाभावप्रसङ्गात् । अन्यथा शक्यते इत्यादावपि तत्प्रसङ्गात् । नान्त्यः । स हि सामान्ये, विशेषरूपे वा । नाद्यः । त्वदुक्तदोषापत्तेः । नान्त्यः । अनन्वितत्वं कटाभिधानं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चेत्यन्यतरस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च पूर्वीति तद्धितस्य लिङ्गान्वयित्वात्कथं तदर्थकृतौ कारकान्वयः । कर्तैव तत्र लिङ्गान्वयीति चेत् ।

न । कृतेः पृथक्घञर्थत्वे कृतेर्न लिङ्गान्वय इत्यस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् । पाकानुकूलकृतिसाध्यः पाक इत्यप्ययुक्तम् । घञादिभिः सिद्धभावापन्नभावः प्रत्याय्यते इति सिद्धान्तविरोधात् । नापि तृजादिमात्रविषयकत्वेन सूत्रसार्थक्यम् । हरिस्मरणमित्यादौ कर्मषष्ठ्या समासे कारकपूर्वतया कृदुत्तरप्रकृतिस्वर इत्यस्य समासस्य च सर्वाभियुक्तसंमतस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । मातुःस्मृतमित्यादेरसिद्धेश्च । कृद्योगषष्ठ्यास्तत्राप्रवृत्तौ शेषशष्ठ्या एव नलोकेति सूत्रे निष्ठाप्रयोगे निषेध इति त्वया वाच्यत्वात् इत्यास्तां विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते । अस्तु स्वार्थपरित्यागेन कथञ्चिद्वृत्तिः मासजातादौ वृत्तिवाक्ययोरुपस्थितत्याग्स्यापि दर्शनात् । एवमपि कृद्ग्रहणं व्यर्थम् । नलोकेति निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधसिद्धेः । निष्ठान्तधातूपात्त क्रियायोगे तन्निषेधात् । ग्रामं गतवानित्यादावपि कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । नच पाचयति चैत्रो मैत्रेणेत्यादौ णिच्प्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुः प्रयोज्यात्षष्ठी माभूदित्यर्थं तदितिवाच्यम् । लयोगे नेत्येव निषेधोपपत्तेः । नच णिजन्तोपस्थाप्यक्रियायोग एव नतु लकारान्तोपस्थाप्यक्रियया णिच एव लकारान्तरत्वादिति वाच्यम् । लप्रकृत्या लान्तपदेन वा या क्रियोपात्ता तद्योगे नेत्यर्थस्य गुणक्रियासाधारण्यात् । लक्ष्यानुरोधेन गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तेः । अन्यथा तत्र तृतीयापि न स्यात् । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्युभयत्र षष्ठ्या अपीष्टत्वादिति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत्राहुः— तद्धिताधिकप्रत्ययव्यवच्छेदार्थं कृद्ग्रहणं व्याकरणं प्राज्ञ इति प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण् इति सांप्रदायिकाः। एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठी नेति ग्रन्थकृतामाशयः। कर्तव्यपूर्वी कटमित्यत्र तव्ययोगे माभूदिति कृद्ग्रहणव्यावर्त्यमपि संभवत्येव । भाष्यस्यात्रोदासीनतयाभियुक्तप्रयोगदर्शनादन्यतरन्निर्णेयमिति दीक्षिताः। यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति न्यायेन कर्तव्यपूर्वी कटमित्येव युक्तमिति रहस्यम्।

अत्र पक्षधरमिश्राः। देवदत्त ओदनमित्यत्र पचतीति शब्दस्यानध्याहारे कर्तुरनभिधानात्तृतीया स्यादिति दोषस्तदध्याहारेऽपि समानः । न्यायादिमते आख्यातेन कर्तुरनभिधानात् । कर्तृसंख्याभिहितेति चेत् देवदत्तस्य पाक इत्यत्रापि तृतीयापत्तिः । कृत्प्रत्ययेन संख्यानभिधानादितिमणिकारफक्किकायां व्याचख्युः।

नन्वत्र कृद्योगे षष्ठ्येवापवादिका अन्यथा तृतीयाप्रसक्तौ तत्सूत्रप्रणयनानुपपत्तिरिति। मैवम् । कृद्योगेऽपि षष्ठी न कर्तृत्वप्रकारेण बोधयति किन्तु सम्बन्धत्वेन । सम्बन्धस्तु कर्तृत्वमेवेत्यन्यदेतत् । तथा च कर्तृसंख्यानभिधाने कर्तृत्वप्रकारकान्वयबोधार्थं तृतीयानियमे प्रकृतेऽपि तथा स्यादित्यर्थ इति।

नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यम् । सम्बन्धत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषवचनादेव सिद्धेः। एवं चैत्रस्य गत इत्यादौ शेषषष्ठीत्यस्यानुपपत्तिः। न लोकेतिसूत्रेण शेषषष्ठीनिषेधस्यैवैतन्मते वाच्यत्वात्। हरिस्मरणमित्यादौ कर्मषष्ठ्या समासे कृदुत्तरप्रकृतिस्वरानुपपत्तिश्च । तृतीयादेः कर्तृत्वप्रकारकबोधजनकतया तदपवादस्यापि षष्ठ्यास्तथौचित्याच्चेति।

उच्यते। सम्बन्धत्वेन कर्तृत्वकर्मत्वबोधिका षष्ठी निष्ठायो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गे न साधुरित्यत्र नलोकेत्यादिसूत्रस्य तात्पर्यात्सम्बन्धान्तरबोधिकायाः साधुत्वमेवेति टीकाकृतः । नचैतदप्ययुक्तम् । शेषषष्ठ्यापि सम्बन्धत्वरूपेण कर्तृत्वादेरेव बोधनात् । अत एवाधीगर्थेतिसूत्रे मातृस्मरणयोरस्थानादिक्रियानिमित्तः सम्बन्धो यद्वा स्मरणक्रियारूपतया स्वत एव संबोधनक्रियान्तरकृतः यथा जतुकाष्ठयोः संश्लेषो जतुकृतः, जतुनस्तु स्वेनैव नतु जत्वन्तरेणेति मतद्वयं कैयटेनोक्तम् । अन्यथा शेषषष्ठ्यापि सम्बन्धत्वेन विषयस्यैव बोधे मातरं स्मरतीत्यादिवत् शङ्कानुत्थानात् । सम्बन्धत्वं तु कर्तृत्वमेवेति । मिश्रोक्तेरपि कृद्योगषष्ठीपरत्वात् ।

वस्तुतस्तु उभयत्राप्यस्तु सम्बन्धत्वप्रकारककर्तृत्वविशेष्यक एव बोधः तथापि न सूत्रवैयर्थ्यम् । नलोकादिसूत्रे निषेधप्रतियोगित्वेनैतत्सूत्रोक्तषष्ठ्यां ऽन्वयार्थतया सार्थक्यात् । एतेन स्वरोऽपि व्याख्यातः । नच कृद्योगेऽपि शेषत्वेनादेव षष्ठीप्राप्तौ अस्यारम्भात् । ज्ञोऽविदर्थस्येत्याद्यष्टसूत्रीवत्समासनिवृत्त्यर्थत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । कर्मणिचेति समासनिषेधसूत्रस्य वैयर्थ्यात् । तस्य कर्तृकर्मणोरित्येतत्सूत्रीयषष्ठीग्रहणव्यावृत्तिमात्रार्थत्वात् । उभयप्राप्ताविति सूत्रस्यैतद्बोध्यषष्ठीनियममात्रपरत्वाच्च । अधीगर्थेत्यादीनां कर्मणि शेषषष्ठीविधायकानां वैयर्थ्याच्च । तेषां कृन्मात्रविषयकत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् । तत्रैतत्सूत्रेणैव त्वद्रीत्या समासनिवृत्तिसिद्धेः ।

इदंच वस्तुगत्योक्तम् । कृद्योगे तृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वज्ञापनार्थत्वेनैवोपपत्तेः । चैत्रेण हत इत्यादौ च निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उभयोः कर्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यत्र तस्मिन् कृति कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । नियमार्थमिदम् । आश्चर्यं गवां दोहोऽगोपेन । 'अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो न' इति वक्तव्यम् । उक्तनियमो न प्रवर्तते इत्यर्थः । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य । उभयत्र षष्ठी । नच क्तिना बाधा न भवति स्फुटा सीयुटो बाधा नेलिच वृत्तिरसङ्गतेति वाच्यम् । अप्रत्ययादित्यकारस्यैव प्राथम्येन ग्रहणात् । गुरोश्च हल इत्यकारस्य प्रकृतेऽनुपादानात् इति केचित् । करणत्वविवक्षयेति केचित् । 'शेषे विभाषा'इति वक्तव्यम् । स्त्रीप्रत्ययविषयमेवेदमिति केचित् । विचित्रा खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना वा ।

अन्येतु उभयभिन्ने प्रत्ययमात्रे विकल्पः । नञिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वादित्याहुः । शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येण वा ।

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

नलोकेति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः । वर्तमानार्थकक्तस्य योगे षष्ठी । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । 'नपुंसके भावे उपसंख्यानम्' । छात्रस्य हसितम् । शेषवचनाद्वा सिद्धम् । कर्तृत्वविवक्षायां तृतीया । छात्रेण हसितम् ।

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्तस्य योगे षष्ठी । इदमेषां शयितम् । अकर्मकेभ्यस्तूभयत्रापि । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । नचोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्य प्राप्तिः । कर्तृकर्मणोःकृतीत्येतन्मात्रपरत्वात् । एवंच गत्यर्थेषु चातुर्थ्यं ज्ञातव्यम् । इहाहिना सुप्तमिति भावे । इहाहिः सुप्त, इदमहिः सुप्त इति कर्तरि । इहाहेः सुप्तं ग्रामस्य पार्श्वे इति । पार्श्वं इत्यधि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

करणप्रयोगो नायमधिकरणे क्तः किन्तु भावे इति सूचनार्थः ।

नलोकाव्ययनिष्ठाखल-र्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

तृनामित्यत्र प्रत्ययस्वरूपतिरोभावापत्त्या णत्वं न प्रयुक्तमिति केचित् । सौत्रत्वादिति कैयटानुसारिणः । एषां योगे षष्ठी न स्यात् । कर्तृकर्मणोरित्यस्यापवादः । लादेशः । ओदनं पचन् पचमानः पेचानः पेचिवान् । 'लादेशे सल्लिट् ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम्' । लग्रहणमपनीय सल्लिडिति वक्तव्यम् । सदिति शतृशानचोर्ग्रहणम् । लिट्पदेन कानच्क्वसोः लिट्संज्ञाविधानात् किकिनोश्च । यथान्यासे तु किकिनोर्लादेशत्वाभावात् पपिः सोमं ददिर्गा इत्यत्र निषेधो न स्यात् ।

भाष्ये तु किकिनौ लिट्चेति लिट्कार्यातिदेशः । नतु लिट्संज्ञा । विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यते । अव्यभिचारात् । तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेध इत्युक्तम् । उः कटं चिकीर्षुः । कन्यामलङ्करिष्णुः । उकारान्तप्रयोगे इत्यर्थात् । व्यपदेशिवद्भावेन केवलेनापि निषेधसौलभ्यात् । उकेन सह द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाल्लकारेण समासः तेन सहैव द्वन्द्वे तु गुणावादेशौ स्याताम् । उकः काशीमागामुकः । कमेर्भाषायामनिषेधः । लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययं कटं कृत्वा । तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । निष्ठा देवदत्तेन कृतम् । ओदनं भुक्तवान् । खलर्थः त्वया सुकरम् । इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे इतिशेषषष्ठी । सिद्धय इत्यत्र वान्वयः । ईषज्जयः स्फुटमनेन दशाननोऽपीति मुरारिः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

'शानँश्चानश् शतॄणामुपसंख्यानम्' । तृन्निति शतृशानचावित्यारभ्य तृनो नकारेण प्रत्याहारः । तेन चानश्प्रभृतीनामपि ग्रहणम् । सोमं पवमानः । पूङ्यजोः शानन् । नडमाघ्नानः । ताच्छील्यादौ चानश् । अधीयन् पारायणम् । इङ्धार्योरिति शतृप्रत्ययः । तृन् । पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम् । स सर्वस्वं दाता तृणमिव सुरेशं विजयते इति सुबन्धुः । 'द्विषःशतुर्वेति वक्तव्यम्' । मुरस्य मुरं वा द्विषन् । एतच्च प्रत्ययग्रहणे प्रतिषेधार्थम् । प्रत्याहारग्रहणे विध्यर्थमिति विशेषः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥

यथासंख्यवारणाय योगविभागः । अकस्य भविष्यति । इन आधमर्ण्ये च । चकारेण भविष्यतीत्यनुवृत्तिः । षष्ठी न स्यात् । एधानाहारको व्रजति । व्रजं गामी । आधमर्ण्ये शतं दायी । भविष्यदित्यस्य स्वरितत्वम् । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । तेन भविष्यदधिकारविहितस्यैवाकस्य ग्रहणान्नेह वर्षशतस्य पूरकः । ण्वुल्तृचाविति सामान्यतो विहितोऽयं नतु भविष्यदधिकारस्थः ।

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

षष्ठी वा स्यात् । कर्तव्यमिदं कृष्णस्य कृष्णेन वा । नच कृत्यानां भावकर्मणोरेव विधानात्कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । कर्मणोऽभिधानावश्यकत्वेन तत्र षष्ठ्याः प्रसक्त्यभावादिति वाच्यम् । गेयो माणवकः साम्नामित्यत्र तत्सम्भवात् । भव्यगेयेत्यादिना

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तरि यद्विधानेन कर्मणोऽनभिधानात् । नच आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेत्यत्र दोषवारणार्थमपि तत् । कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणः शाखायाः कृत्येनाभिधानात् । गौणकर्मणो ग्रामस्यानभिधानादिति वाच्यम् । योगविभागेनैव तद्वारणात् । कृत्यानामुभयप्राप्तौ नेत्यनुवर्तते अतः कर्तर्यपि न षष्ठी किन्तु तृतीयैव । नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । कर्तरि वा । सर्वं निवृत्तम् । अर्थः पूर्ववत् ।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्याच्छेषे पक्षे षष्ठी । कृष्णेन कृष्णस्य वा तुल्यः समो वा । अतुलेति किम् । कृष्णस्य तुलोपमा वा नास्ति । अथ कथं तुलां यदारोहति दन्तवाससा, स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेत्यादि ।

अत्राहुः—तोलनं तुला अत्रैव निपातनादङ्गुणिलोपौ । उपमितिरुपमा धात्वर्थं प्रति करणात्तृतीया । तेनोपमीयेत तमालनीलमित्यादिवत् । प्रकृतसूत्रस्य तु शेषषष्ठ्यपवादत्वेन तृतीयाविधायकस्य नेह प्रवृत्तिरिति ।

अन्येतु 'स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समं चमर्यैव तुलाभिलाषिणः' इत्यादिवत्सहयोगे तृतीया । सहार्थोऽत्र गम्यमान इति परं विशेष इत्याहुः ।

तत्त्वं तु भेदानुयोगिपदानां धर्मिसमर्पकतया भेदप्रतियोगित्वमपि तादृशयोरेव तुलोपमाशब्दयोः कृष्णस्य तुलोपमा वा नास्ति इत्यत्र तुलोपमाशब्दयोस्तद्वत्परत्वाङ्गीकारात् । तुलां य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दारोहतीत्यादौ तु सादृश्यमात्रपरत्वान्नेयं तृतीया । अत एव इवादिप्रयोगे न तृतीयाप्रसक्तिः । तत्र शेषषष्ठ्या अप्यप्रसक्तेश्च । वेति वर्तमानेऽप्यन्यतरस्यां ग्रहणं उत्तरत्र चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा संनिहितायास्तृतीयाया एवानुकर्षप्रसङ्गात् ।

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

एतैर्योगे चतुर्थीषष्ठ्यौ स्त आशिषि गम्यायाम् । सुखपर्यन्तानां द्वन्द्वं कृत्वाऽर्थशब्देन बहुव्रीहिः । मद्रभद्रयोरन्यतरो न पठनीय इति केचित् । अर्थशब्दोऽपि पृथगेव निमित्तम् । व्याख्यानात्तु सर्वशब्दानामत्रार्थपरत्वमित्यन्ये । आयुष्यं चिरंजीवितं वा चैत्रस्य चैत्राय वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यमित्यादि । हितयोगे चतुर्थ्या अनाशिषि सावकाशत्वादाशिष्यनेन विकल्पः । आशिषि किम् । चैत्रस्यायुष्यमस्ति । तत्त्वकथनमेतत् । श्रीः

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयाध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ चतुर्थः पादः ।

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । समाहारे द्विगुरेकार्थप्रतिपादकः स्यात् । तद्धितार्थेति सूत्रे समाहारशब्दो भावसाधन इति स्थितम् तथाचैकत्वं न्यायसिद्धम् । तदुक्तं वार्तिककृता 'नवा समाहारैकत्वा'दिति ततश्च कर्मसाधनत्वभ्रमनिरासार्थं सूत्रम् । स नपुंसकमित्यस्य प्रवृत्त्यर्थं च । नचोत्तरपदनिमित्ते द्विगौ एकत्वविधानार्थमस्त्विति वाच्यम् । तदर्थस्योत्तरपदार्थे गुणभावात्प्रातिपदिकत्वसद्भावेऽपि विभक्त्यनुत्पत्तेः । तद्धितार्थे द्विगावपि पञ्चकपालशब्दं संस्कृतप्रत्ययान्तं कृत्वैकशेषे क्रियमाणे द्विग्वर्थसमुदायस्य द्विग्वर्थत्वाभावाद्बहिरङ्गत्वात्प्रथमकालिके ऽन्तरङ्गे द्विगौ चरितार्थत्वाचैकवद्भावो वचनसत्त्वेऽपि न प्रवर्तते सुतरां न्यायसिद्धः । यदा तु पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति प्रथममेव बहुत्वावच्छिन्ना अर्था विवक्षितास्तदा समाहाररूपत्वमेव नास्तीति न दोषः ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

अङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । द्वन्द्वघटकयावत्पदानां उक्तत्रयान्यतममात्राङ्गवाचित्वे एकवद्भावः । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । नेह मार्दङ्गिकाश्वारोहाः । प्राणिनामङ्गमवयवः । तूर्याणामुपकारकम् । सेनाया

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयः इति बोद्धम् । पाणिपादमित्यादौ जाति-रप्राणिनामित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थं वचनम् । रथवाजिप-त्तिकरिणीसमाकुलमित्यादौ सेनाङ्गवाचिपदानां अन्त्यवर्जं द्वन्द्वं कृत्वा अन्त्येन मध्यमपदलोपो व्याख्येयः । पातितै रथनागाश्वै-रित्यादौ कृतद्वन्द्वानामेकशेषेणापि समाधेयम् । एतेन इत्थं रथाश्वे-भनिषादिनां प्रगे इति माघोऽपि व्याख्यातः । यद्यपि समाहा-रद्वन्द्वोऽपि चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन एकवद्भावश्च न्यायेन सिद्धस्तथा-पि नियमार्थमिदम् । एतेषां समाहार एव द्वन्द्वो नेतरेतरयोग इति । नच समाहारे एषामेव द्वन्द्व इति विपरीतनियमोऽस्त्विति वाच्यम् । तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् तिष्यपु-नर्वस्विदमिति समाहारैकवचनव्यावृत्तेस्तदर्थत्वात् ।

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः कठकलापादिपरः । कठादिशब्दश्च शाखाभेदे-षु मुख्यो अध्येतृषु गौणः । स्फुटं चेदं शाखान्तराधिकरणे । गो-त्रंच चरणैः सहेत्येषां जातिसंज्ञा । तत्र जातिरप्राणिनामित्येव शाखाभेदवाचिनामेकवद्भावः सिद्धः । पुरुषभेदानामेकवद्भावा-र्थमारम्भः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । उद-गात्कौमोदपैप्पलादम् । कठकलापेषु उदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा तत्र गन्तव्यमिति पूर्वोक्तं विस्मृत्यासीनं प्रत्युक्तौ भवत्यनुवा-दः । 'स्थेणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम्' । नेह नन्दन्तु कठकाला-पा वर्द्धन्तां कठकौथुमाः । अद्यतन्यां किम् । उद्यन्ति कठकालापाः ।

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् । इत्यमरः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत्राध्वर्युशब्दो यजुर्वेदपरः। तत्रोत्पन्नस्य विनियुक्तस्य वा क्रतोर्वाचकानामक्लीबानां द्वन्द्व एकवत् । अर्काश्वमेधम्। साह्नातिरात्रम्। अध्वर्युपदं किम्। इषुवज्रौ । उद्भिद्बलभिदौ। सामवेद एषां विधानम्। क्रतुशब्दस्य सोमयागेषु रूढत्वाद्दर्शपौर्णमासावित्यादौ नेति वृत्तिः। अनपुंसकं किं राजसूयवाजपेये। अर्धर्चादिपाठात्क्लीबत्वपक्षे प्रत्युदाहरणम्।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा संनिहिता आख्या तेषां द्वन्द्व एकवत्। पदकक्रमकम्। क्रमकवार्तिकम्। पदं क्रमं वाधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्। वृत्तिं संहितामधीते वार्तिकः। उक्थादित्वाट्ठक् पदाध्ययनोत्तरं क्रमाध्ययनं इति पौर्वापर्यं सन्निधिः। अन्ये तु क्रमाध्ययनस्य संहिताध्ययनव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमेव तथेति बोध्यम्। अध्ययनतः किम्। पितापुत्रौ। अविप्रकृष्टेति किम्। याज्ञिकवैयाकरणौ।

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

प्राणिभिन्नवृत्तिर्या जातिः तद्वाचिनां द्वन्द्व एकवत्। आराशस्त्रि। जातिः किम्। नन्दकपाञ्चजन्यौ एकव्यक्तिकत्वान्न जातित्वम्। अप्राणीति किम्।

ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। नाजित्रयुक्तन्यायेन द्रव्यवृत्तिजातेरेव ग्रहः। नेह रूपरसौ। गमनाकुञ्चने। पृथिव्यप्तेजोवायूनामित्यादौ तु द्रव्यप्राधान्यं विवक्षितम्। बदरामलकानीत्यादेरिष्टत्वा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व । रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला इत्यादौ मध्यमपदलोपः ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

अग्रामा इति बहुवचनं सौत्रम् । भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां देशवाचिनां च ग्रामभिन्नानां द्वन्द्व एकवत् । उध्यश्चेरावती च उध्येरावति । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गः किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदीदेश इति किम् । कुक्कुटमयूर्यौ 'अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधः' अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुट इत्यादौ नगरस्यापि ग्रामशब्देन ग्रहणादारम्भः । नगराणां नायं पर्युदास इत्यर्थः । मथुरापाटलिपुत्रम् । 'उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधः' । ग्रामनगरयोर्द्वन्द्वे ग्रामनिमित्तः प्रतिषेध एव प्रवर्तते इत्यर्थः । शौर्यं नगरम् । केतवता ग्रामः । शौर्यकेतवते । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ । देश इह जनपदः तेन पर्वतानां न कैलासगन्धमादने ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत् । यूकालिक्षम् ।
क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादथवा क्षुद्र एव सः ।
शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥
पश्चादुपन्यस्त एव पक्षो व्यापित्वाद्ग्राह्य इति ग्रन्थकृतः ।

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरम् । नतु सहानवस्थानादि । प्रतियोग्यभावयो-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रित्यादावतिप्रसङ्गात् । शाश्वतिकः सार्वदिकः । निपातनादिकादेशः तत्त्वं चात्र एकार्थाभिनिवेशप्रयुक्तत्वाभावः । गोव्याघ्रम् । गजसिंहम् । शाश्वतिकः किम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे । एतेन तेषां न नित्यो विरोधो मथनप्रवृत्तिकाले तदभावादिति निरस्तम् । कालानवच्छिन्नत्वेन वैरविवक्षायां गोव्याघ्रमित्यादावव्याप्तेः । विषयान्तरसंचारसुषुप्त्यादौ तद्विच्छेदस्यावश्यकत्वात् । इह पशुशकुनिद्वन्द्वैकवद्भावविकल्पस्यावकाशो महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । येषांचेत्यस्य श्रमणब्राह्मणम् । मार्जारमूषकम् । अश्वमहिषम् । काकोलूकमित्यत्र परत्वाद्विभाषा प्राप्ता चकारस्य निर्धारणार्थतया तां बाधित्वा एकवद्भाव एव । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषेध इति नारभ्यम् ।

शूद्राणामनिरवसितानाम्॥१०॥

अबहिः कृतानां शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । निरवसानं बहिःकारः । तच्चार्यावर्तावस च प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालिकवचनात् । दक्षिणेन हिमवन्तं उत्तरेण पारियात्रमिति भाष्यम् । आदर्शादयः पर्वतविशेषा इति कैयटः । एवं तु किष्किन्धगान्धिकं शकयवनम् । शौर्यक्रौञ्चमिति न सिध्येत् । ग्रामघोषनगरादिभ्यो बहिर्भावविवक्षायां चण्डालमृतपा इत्यादावव्याप्तिः । यज्ञात्कर्मणस्तदुक्तौ तक्षायस्कारमिति न स्यात् । तस्मात्पात्राद्बहिः कृतानामित्येवार्थः ।

गवाश्वप्रभृतीनि च॥११॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एतानि कृतैकवद्भावानि निपात्यन्ते । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । एषां पशुद्वन्द्वविकल्पः प्राप्तः । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातम् पुत्रपौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । उष्ट्रखरम् । शाटीपच्छदम् । प्राणिजात्यर्थानां विध्यर्थः । अप्राणिजातीनामबहुप्रकृत्यर्थः पाठः । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । अत्र पुमान्स्त्रियेत्येकशेषाभावः । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् ।

अत्रवार्तिकम् । 'गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं' यद्रूपविशिष्टमुच्चारितं तत्रैवैकवद्भाव इत्यर्थः । तेनावङादेशाभावपक्षे न । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः ॥'

॥ विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

शकुन्यन्तानां द्वन्द्वः अन्यत्कण्ठोक्तं द्वन्द्वत्रयं चैकवद्वा । वृक्षादौ विशेषग्रहणम् । एकपदस्य द्वन्द्वाभावात्पदद्वयैकशेषात् पर्यायद्वयस्यापि विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात् । सामान्यविशेषयोश्च द्वन्द्वनिषेधस्य वाचनिकत्वात् । प्राच्यभरतेष्विति निर्देशादनित्यत्वेऽपि प्रकृते निषेधस्यैव प्रवृत्तेः । प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतं दधिघृते ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिकपिञ्जलम् । तित्तिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे ।

अत्रवार्तिकम्—'बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम्' ॥ समस्यमानपदानां बहुवचनान्तत्वे सर्वेषां द्वन्द्वः एकवद्भवति नान्यथेत्यर्थः । अनेन प्रकरणविहित एवैकवद्भावो नियतविषयत्वेन व्यवस्थाप्यते नत्वेतत्सूत्रविहित एव । प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावप्रसङ्गात् । बदरामलकम् । बदरामलकानीति भाष्यम् । तत्र बदरामलकानीति प्राप्ते जातिरप्राणिनामिति नित्य एकवद्भाव इति व्याचष्ट कैयटः ।

केचित्तु नित्य एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन क्रियते इत्याहुः ।

अन्ये तु अस्य बहुप्रकृतिके विकल्पविधिपरत्वेऽन्यत्र नित्यैकवद्भावापत्त्या बदरामलके तिष्ठत इति भाष्यविरोधान्नेदं युक्तमित्याहुः ।

अत्रायं वाक्यार्थः । फलादीनां द्वन्द्वोऽनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेव । तेन प्लक्षन्यग्रोधौ, व्रीहियवौ, कुशकाशौ इत्यादौ प्रकृतविकल्पो जातिरप्राणिनामिति निषेधश्च न । एतत्सूत्रोपात्तानां तु विषयविभागः प्रदर्श्यते । अप्राणिनां नित्यं प्राप्ते विकल्पो विधीयते सचैकजातिव्याप्यानां जातीनां—पदार्थविभाजकोपाधिसाक्षाद्व्याप्यजातिव्याप्यानामिति यावत् । विजातीयानां तु यथाप्राप्तं । व्रीहिकुशप्लक्षमित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यः प्लक्षशब्दस्पर्शम् । प्लक्षशब्दस्पर्शाः, इत्यत्र चार्थे द्वन्द्व इत्युभयम् । अद्रव्यवृत्तिजातितया शब्दत्वादेर्जातिरप्राणि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नामित्यस्याप्रवृत्तेः । हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्यं प्राप्तो विकल्पः । मृगशकुन्यंशे तु यो विभाषा प्राप्त एकवचनो द्वन्द्वः स मृगविशेषाणां तैरेव सह नान्यैरिति । इतरैः सह त्वितरेतरयोग एवेति फलितोऽर्थः ।

तेन पूर्वापरम्, अधरोत्तरमिति व्याख्यातम् । अश्ववडवग्रहणं पशुद्वन्द्वत्वादेव सिद्धेः प्रतिपदविधानार्थम् । तेनैकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्बाधित्वा सनपुंसकमित्यस्य प्रवृत्तिः । तच्छब्देनैकवद्भावविशिष्टपरामर्शात् । पूर्ववदिति तु एकवद्भावाभावपक्षे प्रवर्तते इति ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥१३॥

नियमार्थमिदम् । एकवद्भावविशिष्टो यो द्वन्द्वो विकल्पेन प्राप्तः स विरुद्धवचनानां यदि भवति तदा अद्रव्यवाचिनामेवेति । तेन विरुद्धद्रव्यार्थानामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । अत्र विरुद्धत्वं परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं परम्परया जलस्योष्णत्वं तद्द्वारको गुणद्वयविशिष्टजलयोर्विरोधः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यम् । पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वः । कामक्रोधाविति प्रत्युदाहृतं वृत्तौ । तत्राहुः—शीतोष्णं सुखदुःखमित्यादिवत्पाक्षिकैकवद्भावो दुर्वारः । प्रकृतसूत्रस्य नियमार्थत्वात् । नचाद्रव्यवाचिनां यदि भवति तदा विप्रतिषिद्धानामेवेति तदभिप्रायः । शीतोष्णे उदके इत्यस्यानधिकरणवाचीत्येतत्प्रत्युदाहरणतया तत्रैव लिखितत्वात्, उक्तरीत्या तत्रापि पाक्षिकैकवद्भावापत्तेः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न दधिपय आदीनि ॥१४॥

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी, मधुसर्पिषी, सर्पिर्मधुनी । अन्यथा व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः स्यात् । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ ।

स्कन्दश्चैव विशाखश्च द्वौ सुतौ संबभूवतुः ॥

इति भारतम् । परिव्राट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णे । इध्माबर्हिषी । निपातनादात्वम् । दीक्षातपसी । श्रद्धामेधे । मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलमुसले । उदूखलमुसले । आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । नचात्र दधिपयसीत्यादौ व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पनिषेधेऽपि जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावोऽस्तीति शङ्कनीयम् । लक्षणविशेषप्राप्तेः प्रतियोगित्वेनानुपादानात् । एकवद्भावमात्रस्य निषेधात् । नच जातिरप्राणिनामित्यस्यापि निषेधः । तथाच तेनेतरेतरयोगे प्रकृतसूत्रेण च समाहारे द्वन्द्वनिषेधात् एषां द्वन्द्व एव न स्यादिति वाच्यम् । नियमवाक्यानां विधिरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे जातिरप्राणिनामित्यादिभिर्विहितस्यैकद्भावस्यानेन निषेधात् ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥१५॥

द्रव्यसंख्याप्रतीतौ नैतत्स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । अयंच प्राण्यङ्गानां समाहार एव द्वन्द्व इति निषेधो न समाहारद्वन्द्वस्य । वैयर्थ्यात् प्रधानभूते समाहारे एव दशत्वसंख्यान्वयापत्तेः । दशपञ्चपूल्येतिवत् । तथाच वार्तिपदार्थानां संख्याविशेषबोधनतात्पर्ये इतरेतरयोगस्य न्यायत एव प्राप्तेः । तेन 'पञ्चसिंहास्यांघ्रिकरेभ्याभिख्याभिक्षाधुना माधुकरी सदक्षे'त्यादिसिद्धम् । नचैवं दश-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणक्षत्रिया इत्यादेरनुपपत्तिः । उक्तन्यायेनैव तद्वारणात् । तत्त्वं तु नोक्तन्यायेन तद्वारणं सुशकम् । उत्तरसूत्रवक्ष्यमाणरीत्याऽवयवेष्वेव संख्यान्वयसंभवात् । दृष्टान्ते तु समाहारिणां भिन्नसंख्यावरुद्धत्वेन वैषम्यात् ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

शब्दोपात्तसंख्यासामीप्यावच्छिन्नसंख्यया द्रव्यविशेषणे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशम् पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नवैकादश वेत्यर्थः । तत्रोपदशमिति सामीप्यप्राधान्येऽव्ययीभावः । समीपप्राधान्ये बहुव्रीहिरित्युक्तम् एकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावस्य अन्यदा बहुव्रीहेः प्रयोगः । समानसंख्यावगत्यनुरोधात् । यद्यप्यव्ययीभावो निःसंख्यस्तथाप्यभेदैकत्वसंख्याभिप्रायमिति संप्रदायः । सामीप्यतद्वतोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यम् । नच संख्यायाः समाहार एवान्वयोपपत्तौ द्वन्द्ववर्तिपदार्थानां तत्परिच्छेद्यत्वानुपपत्तिः । समाहारसमाहारिणोरप्यभेदोपचारात् । एकवत्त्वाभावपक्षे बहुव्रीहिः । समानवचनान्तत्वात् । अव्ययीभावे बहुवचनानुपपत्तेः । संभवेऽप्यसंभावापत्तेश्च । एकवद्भावपक्षेऽपि बहुव्रीहेरनुप्रयोगे तु षष्ठ्यामुपदशस्य पाणिपादस्येति स्यात् । इष्यते तु उपदशं पाणिपादस्येत्येवमाकरः ।

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । प्रकरणादनुवाद्यलाभेऽपि सग्रहणमेतत्प्रकरणबहिर्भूतस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य परिग्रहार्थम् । अतएव युनो-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रनाकाविरित्यादौ समाहारद्वन्द्वे नपुंसकता स्यादिति वदन्ति। एतेन जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे जन्मादीति सौत्रनपुंसकत्वानुरोधेन जन्मस्थितिभङ्गमिति शाङ्करभाष्यं व्याख्यातम्।

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। पञ्चपूली। अतइत्यधिकारे द्विगोरिति ङीप्विधानं चेह लिङ्गम्। 'वावन्तः' आवन्तो द्विगुः स्त्रियां वा। पञ्चखट्वम्। पञ्चखट्वी। स्त्रीत्वपक्षे उपसर्जनह्रस्व इति पूर्वं व्याख्यातम्।

'अनो नलोपश्च, वा च द्विगुः स्त्रियाम्'। पञ्चतक्षम्। पञ्चतक्षी। नचान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपसिद्धिरिति वाच्यम्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। 'पात्राद्यन्तस्य प्रतिषेधः'। पञ्चपात्रम्। त्रिभुवनम्। चतुर्युगम्। द्विमासम्। पात्रादिराकृतिगणः।

अव्ययीभावश्च ॥१८॥

नपुंसकं स्यात्। अधिस्त्रि उन्मत्तगङ्गम्। पूर्वपदार्थप्राधान्ये लिङ्गाभावे, अन्यपदार्थप्राधान्ये विशेष्यलिङ्गे प्राप्तेऽयमारम्भः। चकारात्पुण्याहम्। सुदिनाहम्। 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्नःक्लीबत्वम्'। कर्मधारये राजाहःसखिभ्यइतिटच्। रात्राह्नाहाः पुंसीत्यपवादः। सुदिनशब्दःप्रशस्तार्थः। 'सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वयंवे'तिदर्शनात्।

'पथः संख्याव्ययादेः'। त्रयाणां पन्थाः त्रिपथम्। विरूपः पन्थाः विपथम्। समासान्ताव्यभिचारिसंख्यादिपथशब्दसाहचर्याद्व्ययादेरपि कृतसमासान्तस्यैवेदम्। नेह। अतिपन्थाः सुपन्थाश्चेति। नपूजनादिति समासान्तनिषेधः। स्वतिभ्यामेवेति परिगणनात्सत्पथश्चार्चितेऽध्वनीति सिद्धम्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ।

इत्यत्र विपथं कापथमित्येवपाठ इति क्षीरस्वाम्यादयः ।

केचित्तु वारः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषात्पथेगतावित्य-स्मादाचि पथते व्याप्नोतीति पथशब्दोऽकारान्तः । नचैवं विपथ इत्यादि रूपासिद्धावपि कापथ इत्यस्यानुपपत्तिः । काशब्दस्य पथि-शब्दे एव विधानादिति वाच्यम् । ईषदर्थे कादेशो कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादित्याहुः ।

अन्ये त्वेवं सति पथोविभाषेति सूत्रवैयर्थ्यं स्यात् । अपथ-मित्यस्य पथशब्दादेवापथं नपुंसकमित्यनेनापन्था इत्यस्य च पथि-शब्देनैव सिद्धेरित्याहुः ।

अपरे तु अपथं नपुंसकमिति कृतसमासान्तनिर्देशसामर्थ्या-त्पथिशब्दे नञस्तत्पुरुषादिति समासान्तनिषेधस्य असखेत्यादौ चरितार्थस्य नित्यं बाधः प्राप्तः अतोऽपन्था इत्यस्य सिद्धये पथो-विभाषेति सूत्रमित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । पथशब्देनैवोक्तरीत्याऽपथशब्दसिद्धौ तद्बाधे-ऽपि क्षतिविरहात् । अपथमित्यत्र कृतसमासान्तस्य पथो निर्देश इत्याग्रहस्य निर्बीजत्वात् । पथःसंख्याव्ययादेरित्यत्र षष्ठ्यन्तविशे-षणान्वयादेव पथिशब्दनिर्देशनिर्णयसंभवात् । अपथोविपथः काप-थ इत्यादिरूपासिद्धेरिष्टापत्तेश्च । एतेनापथं नपुंसकमितिसूत्रे रात्रा-ह्नाहाः इति सूत्रानन्तरं पथः संख्येतिवार्तिकस्य पठितत्वात्तत्क्रमा-नुरोधात्कृतसमासान्त एव न्याय्य इत्यपास्तम् । प्रयोजनाभावे साहचर्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

यत्तु वार्तिकस्यावश्यकत्वे तेनैवापथशब्दसिद्धौ सूत्रवैयर्थ्य-मित्याशङ्क्य कैयटेनोक्तं सूत्रस्य पूर्वकालत्वादिति, तत्र पथशब्द-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मकारान्तं विना नकिञ्चिदनुपपन्नमिति व्यर्थ एव तदुपन्यासः प्र-त्युत पथशब्दसत्त्वे सूत्रस्य तद्घटितपथशब्दविषयत्वेनापि व्या-ख्यातुं शक्यतया भिन्नविषयत्वात् वार्तिकेन सूत्रस्य गतार्थत्वाद् शङ्कैव न स्यादिति त्वदुक्तावेव कैयटफक्किकायाः प्रातिकूल्यमिति यत्किञ्चिदेतत् । इदं च क्लीबत्वविधानं परवल्लिङ्गताया एवापवादः। तेन विपथा नगरीत्यत्र बहुव्रीहौ पन्थानमतिक्रान्तातिपथेति तत्पुरुषे च तदभावः । 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषुने'ति अतिपथेत्यत्र परवल्लिङ्गताप्रतिषेधात् । नचैवमुत्पथमिति प्रतीकस्य कुगतीति त-त्पुरुष इतिकैयटव्याख्यानविरोधः । तत्रोत्कृष्टः पन्था इति विग्र-हेण पथ उद्गत इतिविग्रहाभावेन गतिसमासत्वाभावात्परवल्लिङ्ग-स्यैव प्राप्तेः । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्ये इदं क्लीबत्वविधान-मिति सिद्धम् ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥१९॥

कर्मधारयशब्दः समानाधिकरणतत्पुरुषपरः । एवंच खण्डश-क्तिपक्षे तत्पुरुषस्य पृथक्शक्तिविषयतया नञ्पदेनापि तदन्वयः । तथा च नञ्तत्पुरुषभिन्नः समानाधिकरणतत्पुरुषभिन्नश्च तत्पुरुष इत्यर्थः । केचित्तु नविद्यते नञ्कर्मधारयत्वं यत्र भावप्रधान्यादि-त्याहुः । अधिकारोऽयम् । ननु संज्ञायामित्युत्तरसूत्रे नास्योपयो-गः । संज्ञायां कथान्तरयोगीनरविषयस्य तत्पुरुषातिरिक्तस्य न-ञ्कर्मधारयरूपस्य वा समासस्यासंभवाव । अनादिसंज्ञाया एव तत्र ग्रहणादिदानींतन्या अनुपादानात् । नाप्युपज्ञोपक्रममितिसूत्रे षष्ठीतत्पुरुषव्यतिरेकेण तदादित्वासंप्रत्ययात् । नापि च्छायेति सूत्रे षष्ठीतत्पुरुषं विना पूर्वपदार्थबाहुल्यानवबोधात् । नापि सभेत्य-त्रेशालेति वचनात्संघातार्थस्यैव सभाशब्दस्य ग्रहणाद समूहि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्यतिरेकेण समूहानुपपत्त्या षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणसंभवात् इति चेत्सत्यम् । विभाषासेनेत्यादिसूत्रे तदुपयोगात् । तत्रार्थवशात्षष्ठीतत्पुरुषपर्यवसानानुपपत्तेः । तत्पुरुषः किम् । दृढसेनो राजा । अनञ् किम् असेना । अकर्मधारयः किम् । परमसेना । इहाधिकारपाठस्तु मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थमित्याहुः ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥

कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यादुशीनरदेशोत्पन्नकन्थायाः संज्ञा चेत् । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ।

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायते इत्युपज्ञा । आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । उपज्ञाशब्दान्त उपक्रमशब्दान्तश्च तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् उक्तधात्वर्थयोः प्राथम्यविवक्षायाम् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । आचिख्यासाग्रहणात् संबन्धमात्रविवक्षायां देवदत्तोपज्ञो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

पूर्वपदार्थबाहुल्ये सति छायान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । एकस्येक्षोरुपजीव्यच्छायां प्रत्यप्रयोजकत्वात् । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु जात्यभिप्राय एकत्वे, आसमन्ता-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न्निषादिन्य इति केचित् ।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥२३॥

राजपूर्वो मनुष्यभिन्नपूर्वश्च सभाशब्दः क्लीबं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेष्यते । इदं च सभाशब्दोत्तरमकारप्रश्लेषात्पर्युदासलभ्यमित्युक्तं प्राक् । नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । विशेषस्य राजत्वानवच्छिन्नशक्यताकत्वात् न राजसादृश्यम् । नृपतिसभामगमन्नवेपमान इति तु नृपतिशब्दस्य गजपतिवद्राजविशेषार्थत्वादिति केचित् । नृपतिशब्दे बहुव्रीहिः । सभाशब्देन कर्मधारयः अनञ्कर्मधारय इत्युक्ते नेक्लीबत्वमित्यन्ये । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षः पिशाचादिपरः । रक्षः सभम् । नेह काष्ठसभा ।

अशाला च ॥२४॥

शालावाची संघातवाची च सभाशब्दः । राजामनुष्यपूर्वत्वे पूर्वेण पूर्वस्य क्लीबत्वमुक्तम् । संघातार्थमारम्भः । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ।

विभाषासेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥२५॥

एतदन्तस्य तत्पुरुषस्य वा क्लीबत्वम् ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । शोभार्थोऽप्यत्र छायाशब्दः । 'क तच्छयच्छायलत्वोऽपि पल्लवे' । गोशालम् गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । कृष्णचतुर्दशीत्याहुः । तिरश्चामपिफलकामनास्तीति पूर्वपक्षोपन्यासार्थं 'शुनश्च-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तुर्दश्यामुपवसतः पश्याम इति शाबरभाष्योक्तेः ।

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २६ ॥

एतयोरुत्तरपदलिङ्गसदृशं लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली । उत्तरपदार्थप्रधानस्य स्वयमेव सिद्धेः द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानतया पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्तौ नियमार्थं तत्पुरुषे विध्यर्थं च ।

'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलंजीविकः । निष्कौशाम्बिः । अत्रेदमवधेयम् । अवयवार्थव्यतिरिक्तसमुदायाभावपक्षे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यस्य सप्तम्यन्तत्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवतीति सूत्रार्थः । तथा च कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य ससंबन्धिकत्वात्तदाक्षिप्तपूर्वपदस्यैव कार्यप्रसङ्गे मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदस्य पुंस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र स्त्रीप्रत्ययश्च स्यात् ।

यदि तु षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तश्च समुदाय इत्याश्रित्य समासादन्यवल्लिङ्गमतिदिश्यते उत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य लिङ्गान्तरमिति तदाश्ववडवावित्यत्र परवल्लिङ्गे प्राप्ते पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं लिङ्गं समासार्थस्य विधीयते नतूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेराप: श्रवणे प्राप्ते लुग् वक्तव्यः स्यात् । तदुक्तम् । 'समासादन्यादितिचेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचन'मिति । समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि उत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वानपायात् ।

नचोपसर्जनह्रस्वत्वेन निस्तारः । द्वन्द्वे सर्वेषां प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽप्युपसर्जनसंज्ञाविरहात् सर्वपदार्थप्रधानत्वात् उपसर्जनसंज्ञाया श्चान्वर्थत्वात् । अतएव राज्ञः कुमार्या इत्यत्र न ह्रस्व इति प्रागु-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्तम् । नच समुदायार्थेऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति वाच्यम् । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽपि अवयवार्थानां कार्यसंबन्धात्फलतः प्राधान्यसत्त्वात् ।

अभ्युपेत्य तु ब्रूमः । एवमपि कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । अथ तत्र पुनः स्त्रीप्रत्ययात्सिद्धम् । तदुक्तं 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति' तन्त्रादिना लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो नसंभवति तत्रार्थस्यैवातिदेशः । मयुरीकुक्कुटावित्यादौ उभयसंबन्धे तूभयोः कुक्कुटमयूर्यावित्यादि । एवं चौपदेशिकस्य ह्रस्वः आतिदेशिकस्य श्रवणंचेति सिद्धमिष्टम् । नच पुनर्ह्रस्वापत्तिः । अनुपसर्जनत्वात्तदन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च । नचैवमपि दत्तागार्ग्यायण्यौ, दत्ताकारीषगन्ध्ये इत्यत्रह्रस्वे कृते समासात्पुनःष्फक्ष्यङौ स्यातामिति वाच्यम् । भस्याढतद्धिते इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिसंभवादिष्टापत्तेः । नैवम् दत्ता च युवतिश्चदत्तायुवती इत्यत्रातिप्रत्ययद्वयश्रवणापत्तेः । भसंज्ञाविरहेण तत्र पुंवद्भावानुपपत्तेः । तस्मादुपसर्जनह्रस्वे दोष एवेति स्थितम् । इति प्राप्ते ।

सिद्धान्तः 'समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनं निपातनात्सिद्ध'मिति । विभाषावृक्षमृगेति सूत्रे अश्ववडवेति ह्रस्वोच्चारणेन टापो निवृत्तिर्निपात्यते इति भावः । द्विगुप्राप्तेति वार्तिकमपि प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथाहि—परवल्लिङ्गंद्वन्द्वस्येत्येव वक्तव्यम् । नञ्पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादेरसिद्धिः । कर्मधारयाश्रयणेनैकदेशिसमासस्यार्द्धंनपुंसकमित्यस्य च प्रत्याख्यानात् । नचषष्ठीसमासनिवृत्त्यर्थं तत् । तस्यापीष्टतायाः प्रागुक्तत्वात् । पूर्वापरेत्यत्रापि षष्ठीसमासस्यानभिधानादेव वारणंभवत्विति ।

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्विवचनमतन्त्रम् । अर्थातिदेशोऽयम् । परवल्लिङ्गतापवादः । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैर्जवनैरित्यादि ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चच्छन्दसि ॥२८॥

पूर्ववत् । हेमन्तशिशिरावृतूनांप्रीणामि । हेमन्तश्चशिशिरंच हेमन्तशिशिरौ । हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियामिति शिशिरशब्दस्योभयलिङ्गत्वावहेमन्तशिशिराविति न पठनीयामिति केचित् । वस्तुतस्तु नपुंसकशिशिरशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि छन्दसि हेमन्तशिशिरावित्यस्य नियमार्थमेतत् । अहोरात्रे शिवे स्याताम् । द्विवचनमतन्त्रम् । अर्थातिदेशतया निपातनत्वाभावात् । तेन 'पूर्वपक्षाश्चितयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणीष्टका' 'अहोरात्राणि विदधत्' । न चेदं समाहारद्वन्द्वे सत्येकशेषादेव सिद्धम् । तत्रापि पुंस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लोके तु दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ पुण्यौ ।

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥२९॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । रात्रेः पुर्वभागः पूर्वरात्रः । एकदेशिसमासः । 'अहः सर्वैकदेशे' त्यच् पूर्वाह्णः । राजाहः सखिभ्यइति टच् । 'अह्नोह्न एतेभ्य'इत्यह्नादेशः । अह्नोदन्तादितिणत्वम् । द्व्यहः । 'नसंख्यादेः समाहारे' इति अह्नादेशनिषेधः । 'अह्नष्टखोरेव' इतिटिलोपः । परवल्लिङ्गमित्यस्यैवायमपवादः । सन्निधानात् । परत्वात्तु समाहारे नपुंसकस्य बाधः । अहोरात्रः । नच रात्रादीनां समासोत्तरपदानामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते । तदन्तस्य तु परवादित्यनेनैव सिद्धमिति वाच्यम् । समाहारे नपुंसकापत्तेः । तस्य पर-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वदित्येतद्रूपत्वादत्त्वात् । नचेष्टापत्तिः । मासेन स्यादहोरात्रः । ते तु त्रिंशदहोरात्र इत्यादिविरोधात् । द्विरात्रस्त्रिरात्र इत्यादौ तु संख्यापूर्वारात्रिरिति लिङ्गानुशासने विशिष्टपुंस्त्वविधानात् वृत्त्याद्युक्तं पुंस्त्वं चिन्त्यम् । 'अनुवाकादयः पुंसीतिवाच्यम्' । अनुवाकः । शंयुवाकः सूक्तवाकः । वाक्यविशेषार्थकत्वात्क्लीवत्वाद्वारम्भः ।

अपथं नपुंसकम् ॥३०॥

तत्पुरुषे । अन्यत्र त्वपथा नगरी । समासान्तविशिष्टनिषेधान्नेह । अपन्थाः ।

अर्धर्चाः पुंसि च ॥३१॥

चकारेण क्लीबानुकर्षः । आदिपरिग्रहार्थं बहुवचनम् । आकृतिगणोऽयम् । तेच गणरत्ने संगृहीतास्तएव चास्माभिरक्षरक्रमेण निबध्यन्ते ।

अर्द्धर्चकूर्चकवचकचा वर्चस्कपङ्कवलीकाः ।
निष्कानीकपिनाकाढकमोदककटकटङ्कपिण्याकाः ॥ १ ॥
पञ्चकपञ्चकदण्डकतण्डकषष्ठिकचषकसरकशोकाः ।
शाकाशोकौ शुल्कं मस्तकवरका विटङ्कपिटकशूकाः ॥ २ ॥
फलकनपुंसकमूलकपातकनखपुङ्खशङ्खाश्च ।
शृङ्गविडङ्गतडागोद्योगनिदाघा ध्वजवज्राम्भोजाः ॥ ३ ॥
कुञ्जोवाजःकुक्कुटकिरीटकुटकूटकर्वटकपाटाः ।
नटनिकटशकटकंकटपटपेटमठकण्ठकाण्डदण्डानि ॥ ४ ॥
नीडाण्डमण्डखण्डा खाढतृणस्थाणुवेणुरेणुतृणाः ।
तोरणसुवर्णभूषणकार्षापणवारणचरणरणाः ॥ ५ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

बाणव्रणापराण्हद्रोणाट्टतहस्तपलितघृतभूताः ।
कुस्तक्ष्वेडितवृत्तप्रयुतवसन्तामृतायुता वास्तु ॥ ६ ॥
पुन्नपुंसकयोः शेषोर्द्धपिण्याककण्टकाः ।
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ॥ ७ ॥
घातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ।
कुष्टं मुण्डं सीधु पुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥ ८ ॥
संगमं शतमानार्भशंवलाव्ययताण्डवम् ।
कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ॥ ९ ॥
पूयं पत्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ।
अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम ॥ १० ॥
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ।

पिण्याकंतिलखलि ॥ तण्डकं परिस्तारः—च्छदोगानां ग्रन्थविशेषः । दण्डकं छेदः । खर्वटः चतुश्शतग्रामाणां संग्रहस्थानम् अर्बुदोऽक्षिरोगसंख्याभेदौ । पातको गोहत्यादिः । चरकं वैद्यविशेषः । नडोऽन्तः सुषिरं तृणम् । पुस्तं मांसशष्कुली ।

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ।
शतमानं तु दशभिः धरणैः पलमेवच ॥

इति स्मृतिः । अर्भोऽक्षिरुक् । शंवलः पथि व्ययः । कवियमश्वमुखबन्धनम् । पारमवारंच नदीतीरे । पूयं क्लिन्नासृक् । मग्रीवं वातायनम् । पात्रीवं यज्ञोपकरणम् । विष्कसं यवपृष्ठम् । परवल्लिङ्गमित्यतिदेशोपयोगप्रसङ्गात्पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि व्याख्यायन्ते ।

लिङ्गं । स्त्री । अधिकारसूत्रे एते । आद्यो व्यापकः । द्वितीयः पुंसीत्येतत्पर्यन्तः । ऋकारान्तमातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः । अन्येषामृदन्तानां ङीप्विधानात् । स्वस्रादिसप्तकमध्येच तिसृ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चतस्र एतत्स्थानिनो त्रिचतुरी ऋदन्तत्वाभावात् । पञ्चैवेमे स्त्रीलिङ्गाः ।

अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः । अनिप्रत्ययान्तेऽवनिरित्यादिः । ऊप्रत्ययान्तश्चमूरित्यादिः । प्रत्ययेतिकिम् । देवयतेः क्विप् । द्यूः । विशेष्यनिघ्न एव ।

अशनिभरण्यरणयः पुंसि च । अन्यन्तत्वान्नित्यस्त्रीत्वप्राप्तौ पाक्षिकपुंस्त्वार्थमारम्भः । इयमयं वाऽशनिरिति ।

मिन्यन्तः ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियाम् । भूमिः । ग्लानिः । भवामि भवानीत्यादौ असत्त्वभूतत्वान्नातिव्याप्तिः ।

वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि । पूर्वस्यापवादः ।

श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ॥ इयमयं वा श्रोणिः ।

क्तिन्नन्तः ॥ कृतिरित्यादि

ईकारान्तश्च लक्ष्मीरित्यादि

ऊङाबन्तश्च कुरूः ॥ विद्या

य्वाद्यन्तमेकाक्षरम् ॥ ईदूदन्तं प्राग्वत् श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । वातप्रमीः ॥

विंशत्यादिरानवतेः ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आङभिव्याप्तौ । इयं विंशतिः । त्रिंशत् चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥

दुन्दुभिरक्षेषु ॥ दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्द्रौपदी हारिता । अक्षेति किम् । केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥

नाभिरक्षत्रिये ॥ इयं नाभिः ॥

उभावन्यत्र पुंसि ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तनाऽस्मिन्नर्थे पुंसि । नाभिः क्षत्रियः । 'समुच्छ्वसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्री-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ण्युपनीवि नाभिभिरितिभारविप्रयोगात्पुंस्त्वमपि । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् ।

नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् ।

द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे । इति मेदिनी ।

तलन्तः स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामाणां समूहो ग्रामता । देव एव देवता ।

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । भूर्भूमिः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली । वनिता योषित् ।

यादो नपुंसकम् । सरिदर्थोऽपि यादःशब्दः क्लीबम् ।

भाःस्रुक् स्रग्दिगुष्णिगुपानहः । इयं भा इत्यादिः ।

स्थूणोर्णे नपुंसके च । स्त्रियां क्लीबे च स्युः । स्थूणा । स्थूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । स्थूणा स्तम्भः । ऊर्णा मेषादिलोम ।

गृहशशाभ्यां क्लीबे । नियमार्थम् । गृहस्थूणम् । शशोर्णं शशलोमनीत्यमरः ।

प्रावृट् विप्रुट् रुट्तृट्त्विट्त्विषः । स्त्रियां स्युः । विप्रुषः स्पर्शमात्रवेद्या जलकणा इति वाचस्पतिमिश्राः ।

दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः । पक्षे ङीप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलि(किकि)केलिछविरात्र्यादयः । इयं तिथिरित्यादि । तिथयो द्वयोरित्यमरः । निखिलान्निशि पूर्णिमातिथीन् । इतिश्रीहर्षः ।

शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः । एतेऽपि स्त्रियां स्युः ।

प्रतिपदापद्विपत्संपत् शरत्संसत्परिषदुषः संवित्क्षुत्पुन्मुत् समिधः । इयं प्रतिपदित्यादि । उषाः प्रातर्देव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ता। जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वंदे भगवतीमिति भवभूतिः।

आशीर्धूः पूर्गीर्द्वारः। इयमाशीरित्यादि।

अप्सुमनः समासिकतावर्षाणां बहुत्वंच। पुष्पार्थो ऽत्र सुमनःशब्दः। प्रायिकं चैषां बहुत्वम्। एका च सिकता तैलदानेऽसमर्थेति भाष्यम्। समां समां विजायते इति सूत्रम्। वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीयेति मृच्छकटिकायाम्।

स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः। स्पष्टम्।

तृटिसीमासंवध्याः। स्पष्टम्।

चुल्लिवेणि खार्यश्च। स्पष्टम्।

ताराधाराज्योत्स्नादयश्च। शलाका स्त्रियां नित्यम्। नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारसूचनार्थम्।

इति स्त्र्यधिकारः

पुमान्। अधिकारोऽयम्। अधिकारान्तरपर्यन्तः।

घञबन्तः। पाकस्त्यागः। करो गरः। भावार्थ एवेदम्। नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिनादिभिर्बाधितत्वेन परिशेषात्। कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गं 'संबन्धमनुवर्तिष्यते इति भाष्यप्रयोगात्।

घाजन्तश्च। विस्तरः। गोचरः। चयः। जयः।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके। स्पष्टम्।

नङन्तः। यज्ञः। यत्नः।

याच्ञा स्त्रियाम्। पूर्वापवादः।

क्यन्तो घुः। किमत्ययान्तो घुसंज्ञो धातुः पुंसि। आधिः। निधिः। उदधिः। क्यन्तः किम् दानम्। घुःकिम्। जज्ञिर्बीजम्।

इषुधिः स्त्रीच। पूर्वस्यापवादः।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कण्ठखङ्गशरपङ्काभिधानानि । एतत्पर्यायाः पुंसि । देवाः । अमराः । असुरा दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गः नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽकूपारः । नखः कररुहः । केशः कचः । दन्तः दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठः गलः । खङ्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दमः इत्यादिः ।

त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके । स्वर्गपर्यायत्वेन प्राप्तपुंस्त्वापवादः ।

द्यौःस्त्रियाम् । द्योदिवोस्तन्त्रेणोक्तिः ।

इषुबाहूस्त्रियाच । चात्पुंसि ।

बाणकाण्डौ नपुंसकेच । प्राग्वत् । नान्तः । राजा । तक्षा । अपवादो वक्ष्यते ।

ऋतुपुरुषकपोलगुल्ममेघाभिधानानि । ऋतुर्यज्ञइत्यादि अभ्रं नपुंसकम् । मेघनामत्वेन प्राप्तपुंस्त्वापवादः ।

उकारान्तः । प्रभुः । इक्षुः । विशेषवचनाभावे चेदम् ।

धेनुरज्जुकुहूसरयुतनु करेणु प्रियंगवः स्त्रियाम् । समासे रज्जुः पुंसिच । कर्कटरज्ज्वा । कर्कटरज्जुना ।

श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके वसुचार्थवाची । तेन वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु इत्यादौ पुंस्त्वम् ।

मद्गुमधु शीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसकेच । चात्पुंसि । रुत्वन्तः । मेरुः । सेतुः ।

दारुकशेरुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । पूर्वापवादः ।

प्राग्रश्मेरकारान्तः । रश्मिदिवसाभिधानभितः प्राक् अकारान्त इत्यधिकारः ।

कोपधः । स्तबकः कल्कः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चिबुकशालूक प्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके। पूर्वापवादः। कण्टकानीकसरकमोदक चषकमस्तक पुस्तक तटाक निष्क शुष्कवर्चस्क पिनाक भाण्डक पुलाकानि नपुंसकेच।

टोपधः। अकारान्तत्वे सति टोपधः पुंसि। घटः। पटः। किरीटमुकुटललाटवटवीट शृंगाट कराट लोष्टानि नपुंमके। कुटकूटकवाटकर्पट तटनिकटकीटकटानि नपुंसकेच। चात्पुंसि।

णोपधः। गुणः। पाषाणः।

ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके। पूर्वापवादः। कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च।

थोपधः। रथः। काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानिनपुंसके।

काष्ठा दिगर्थास्त्रियाम्। इमाः काष्ठाः। तीर्थप्राथयूथगाथानि नपुंसके च।

नोपधः। इनः। फेनः। जघनाजिन तुहिन कानन वृजिन विपिन वेतन शमनमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके। पूर्वापवादः। मानयानाभिधान नलिनोद्यानशयनासनस्थान चन्दनालानसंमानवसनभवनसंभावनविभावन विमानानि नपुंसके च।

पोपधः। यूपः। दीपः। पापरूपोडुप तल्पशिल्पपुष्पशष्प समीपान्तरीपाणि नपुंसके। पूर्वापवादः।

शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानिनपुंसकेच। शूर्पः इदं शूर्पमित्यादि

भोपधः। स्तम्भः कुम्भः

तलभं नपुंसकम्। पूर्व स्यापवादः।

जृम्भं नपुंसकेच। मोपधः। सोमः। भीमः।

रुक्म सिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्म कुङ्कुमानि नपुं-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सके । पूर्वापवादः ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रम क्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसकेच । योपधः । समयः । हयः ।

किसलयहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । गोमयकषाय-

मलयान्वयाव्ययानि नपुंसकेच । रोपधः । क्षुरः । अङ्कुरः ।

द्वाराग्रस्फारतक्रचक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्र नारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्र(ग)मीर तिमिरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदर शरीरकन्दर मन्दारपञ्जरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वार काश्मीरनीराम्बरशिशिर तन्त्रमन्त्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रसूत्रव क्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रास्त्रशास्त्रवस्त्र पत्र पात्रक्षेत्राणि नपुंसके । पूर्वापवादः ।

शुक्रमदेवतायाम् । इदं शुक्रं रेतः ।

चक्रवज्रान्धकार सारवारपारक्षीरतोमर श्रृङ्गारभृङ्गारमंदारोशीरतिमिरशिशिराणिनपुंसकेच । सोपधः । वत्सः । वायसः । महानसः ।

पनसाबिसबुस साहसानि नपुंसके । चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवास मास कांसमांसानि नपुंसकेच । कंसं चाप्राणिनि । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु कंसो राजा ।

समाप्तोऽकारान्ताधिकारः ।

रश्मिदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि । रश्मिः मयूखः । दिवसः । घस्रः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वापवादः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दिनाहनी नपुंसके । तद्वत् ।

मानाभिधानानि । कुडवः । प्रस्थः ।

द्रोणाढकौ नपुंसकेच । इदं द्रोणम् अयं द्रोणः ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । इयं खारी । इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वंच । एते वयमिमे दाराः ।

नाडयपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । अयं नाडी-व्रणः । अपाङ्गः जनपदः । उक्तस्थले क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ।

मरुद्गरुत्तरदृत्विजः अयं मरुदित्यादि ।

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलि मौलि-रविकविकपिमुनयः । ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ।

हस्तकुन्त व्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । मुहूर्तो-ऽस्त्रियामित्यमरः ।

खण्डमण्डकरण्डवरण्ड तुण्डगण्ड मुण्डपाखण्ड शिखण्डाः ।

वंशांशपुरोडाशाः । पुरोदाश्यते इति पुरोडाशः । नि-पातनाड्डत्वम् ।

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । अर्घपाथिमथ्यृभुक्षिस्त-म्बनितम्बपूगाः । पल्लव पल्वल कफरेफ कटाहनिर्व्यूहम-ठमाणि तरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्ग सङ्ग समुद्रपुंरवाः ।

सारथ्यतिथिकुक्षिबस्ति पाण्यञ्जलयः । इति पुंलि-ङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । अधिकारोऽयम् ।

भावे ल्युडन्तः । हसनम् । भावे क्विप् । इध्मव्रश्चनः । कुठारः ।

निष्ठा च । भाव इत्यनुवर्तते । हसितम् । गीतम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वष्यञौ तद्धितौ । शुक्लत्वं । शौक्ल्यम् । षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामग्र्यम् । सामग्री ।

कर्मणिच ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ब्राह्मणस्य कर्म-ब्राह्मण्यम् ।

यद्यढक् यगञण्वुञ्छाश्च । भावकर्मणोरनुवृत्तिः ।

स्तेनाद्यत् । स्तेयम् ।

सख्युर्यः । सख्यम् ।

कपिज्ञात्योर्ढक् । कापेयम् ज्ञातेयम् ।

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम् ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् औष्ट्रम् । औद्गात्रम् ।

युवादिभ्योऽण् । द्वैहायनम् ।

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पैतापुत्रकम् । मानोज्ञकम् ।

हौत्रादिभ्यः । अच्छावाकीयम् ।

अव्ययीभावः । अधिस्त्रि । 'द्वन्द्वैकत्वम्' । पाणिपादम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रेच । अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । अधिकारोऽयम् ।

अनल्पे छाया शरच्छायम् ।

राजामनुष्यपूर्वा सभा । इनसभमित्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशास्त्रियांच ।

शिष्टः परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ।

रात्राह्नाहाः पुंसि । अपथपुण्याहे नपुंसके ।

संख्यापूर्वारात्रिः । संख्येति किम् । सर्वरात्रः ।

द्विगुः स्त्रियांच । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ।

इसुसन्तः । हविः । धनुः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अर्चिः स्त्रियां च। इयमिदं वाऽर्चिः।

च्छदिः स्त्रियामेव पटलं छदिरित्यमरः। साहचर्यात्क्लीबे इतित्वमरव्याख्यातारः।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुक विवरहल धनान्नाभिधानानि। मुखम्। आननम्। नयनम्। लोचनमित्यादि।

सीरार्थौदनाः पुंसि। वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च। अटवी स्त्रियाम्।

लोपधः। कुलम्। कूलम्। स्थलम्।

तूलोपलतालकुसूलतरल कवलदेवलवृषलाः पुंसि। अयं तूलः।

शीलमूलमङ्गलसामलकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिबलपलगलाविडालाखिलशूलाः पुंसि च।

शतादिः संख्या। शतम्। सहस्रम्। शतादिरिति किम्। एको द्वौ बहवः। पूर्वपदभ्रमनिरासार्थं संख्यापदम्। शतशृङ्गो नाम पर्वतः।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च।

लक्षाकोटी स्त्रियाम्। कियती पञ्चसहस्री कियती लक्षाऽथकोटिरपि कियती। 'वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात्क्लीबेऽपि लक्षम्।

शङ्कुः पुंसि। सहस्रः क्वचित्।

मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि। मन्नन्तो द्व्यच्कः क्लीबे न तु कर्तरि। चर्म। वर्म। द्व्यच् किम्। अणिमा। महिमा। अकर्तरि किम्। ददाति दामा।

ब्रह्मन् पुंसि च। नामलोमनी नपुंसके। प्रपञ्चार्थम्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

असन्तो द्व्यचकः ॥ यशः । मनः तपः । द्व्यच्किम् चन्द्रमाः ॥

अप्सराः स्त्रियाम् ॥ त्रान्तं । पत्रम् । छत्रम् ॥

यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ॥ भृत्रामित्र[छात्रपुत्रमन्त्र]वृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि ॥ तस्यमित्राण्यमित्रास्ते इति माघः ॥

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसिच॥ बलकुसुमयुद्धपत्तनरणाभिधानानि ॥ पद्मकमलोत्पलानि पुंसिच । वापुंसिपद्ममित्यमरः॥ पद्माह्विमेप्राट्षिखञ्जरीटानिति श्रीहर्षः ॥

आहवसंग्रामौ पुंसि ॥ आजिः स्त्रियामेव । फलजातिः । फलवाची शब्दः क्लीबे । आमलकम् । आम्रम् ॥

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । क्वचिदेवदम् । हरीतकी ॥

वियज्जगच्छकन् कृषत् पृषत् शकृत् यकृदुदश्वितः नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रनरजतवृत्तपलितानि ॥ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्याज्यस्यदाकाशकण्वबीजानि दैवं पुंसिच ॥ धान्याज्यसस्य रूप्य कुप्यपण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यमत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बशरवृंदारकाणि ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ इति नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसयोः। गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिशाल्मलितृटिमषिमरीचयः ॥ मन्युसिन्धुकर्कन्धु किष्कुकण्डुरेणवः॥ गुणवचनमकारान्तं नपुंसकंच ॥ त्रिलिङ्गमिति फलितार्थः । पटु, पटुः, पट्वी ॥

अपत्यार्थतद्धिते ॥ औपगवः ॥ औपगवी ॥

CC0: Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुंनपुंसकयोः घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः ॥ शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥ व्रजकुञ्जकुथकूर्चपुच्छदर्पार्भर्दर्चदर्भपुच्छाः ॥ कबन्धौषधायुधान्धाः ॥ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशांकुशकुलिशाः ॥ शलाकायां कुशा । अयोविकारः कुशा ।

गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ अविशिष्टलिङ्गम् ॥

अव्ययम् ॥ कतियुष्मदस्मदः। ष्णान्तासंख्या ॥ शिष्टा परवत् ॥ षान्तनान्तभिन्ना संख्या विशेष्यलिङ्गा ॥

गुणवचनं च । धर्मिलिङ्गमित्यर्थः ॥

कृत्याश्च ॥ करणाधिकरणयोर्ल्युट् ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री । इति पाणिनीयलिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रकृतमनुसरामः

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त स्तृतीयादौ॥३२॥

अन्वादेशविषयस्येदंशब्दस्य तृतीयादावनुदात्तोऽशादेशः स्यात् एकस्मिन् विधावुद्देश्यत्वेनोपात्तस्य विध्यन्तरेऽप्युपदेशोपादानमन्वादेशः । पश्चात्कथनमात्रस्य तथात्वे देवदत्तं भोजय इमंच यज्ञदत्तमित्याचक्ष्यमाणस्यैनादेशस्य प्रसङ्गात् । तत्र प्रत्यासत्त्या इदमेव कथितस्यानुकथनमेव तथेतिभ्रान्तिनिरासार्थम्—अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रमिति भाष्यम् । तेन शब्दान्तरेणेदमा वेति नाग्रहः । अतएवैकस्याभिधेयस्य पूर्वशब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेश इति वृत्तावुक्तम् । उद्देश्यत्वंच तत्कोटिप्रवेशसाधारणम् । वन्यद्विपेनोन्मथितात्वगस्य, अथैनमद्रेस्तनयाशुशोचेत्यत्रास्येत्यस्योद्देश्यत्वविशेषणत्वात् । अथ कथं भीरुरयं त्वमेव तादिमं राधे गृहं प्रापयेति ।

अत्राहुः—तदमुमिति अदःशब्दएव पाठ्यइति । अन्ये तु भीरुरयमिति न विधिः किन्त्वनुवाद इति ।

तन्न । पर्वतोवह्निमानित्यत्र वह्नेरिव विषयताविशेषस्यैवात्र विधिपदार्थत्वादज्ञातज्ञापकत्वरूपस्य विधित्वस्याविवक्षितत्वात् । अयं भीरुरित्यानुपूर्व्या इदमुद्देशेन भीरुत्वस्य विधेयत्वावश्यकत्वात् । अपूर्वं बोधयितुमित्यस्य कोर्थः, सम्बोध्यं बोधयितुमितिवा यं कंचिदिति वा । नाद्यः । सम्बोधनरहितवाक्ये तदसिद्धेः । तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेरित्यादेरसिद्धेश्च । नान्त्यः । प्रकृतेऽपि तस्य सत्त्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तस्माद्वाक्यद्वयस्य परस्परनिरपेक्षत्वे सत्येवान्वादेशः। अत्रापि भीरुत्वस्य तच्छब्देन हेतुत्वप्रतीतेरेकवाक्यत्वान्न तथा। वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्येत्यस्य शोचनहेतुत्वेऽपि तस्यशब्दानुपात्तत्वान्नदोष इति केचित्। एतेनायं दण्डोहरानेन। एतमातंङ्कितं विद्यादित्यपि व्याख्यातम्। मर्यादाभिविधौच य इत्यनेन सहैकवाक्यत्वात्। तदुक्तं वृत्तिकारैः—यत्र किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः, इहतु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वैकमेव विधानमिति। एतेन निरपेक्षत्वान्नान्वादेशत्वमित्यपास्तम्। अनु—पश्चादादेशो विधिरिति निराकाङ्क्षत्वस्य प्रतीयमानत्वात्(१)।

यत्तु तथापि तदेनमुल्लङ्घितशासनंविधे र्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिमित्येतद्विरोध इति तन्न। यद्वाक्यापेक्षमन्वादेशत्वं तद्वाक्यार्थमात्रस्यान्वादेश वाक्यार्थहेतुत्वे एवान्वादेशत्वाभावात्। तदेनमित्यत्र चानेकवाक्यार्थानां हेतुत्वादिति दिक्।

हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या।
एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम्।
जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविष्टः।
श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एषः।

इत्यत्र स्वयं श्रोणीतटं स्पृशति एनं निवारयेति व्यवासेन योज्यम्। आशीविषेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यमित्यत्र त्वन्वादेशविषयत्वमविवक्षितम्। अभून्नृपो विबुधसख इत्यत्रानद्यतनत्वनादित्याहुः।

ननु टायामोसि चान्वादेशो वक्ष्यते, अन्याः सर्वा हलादय एव विभक्तयः, तत्र इद्रूपलोपेनैवसिद्धमतोऽनुदात्तत्वमात्रं

(१) गम्यत्वादिति पाठान्तरम्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विधेयमिति चेत् । न, साकच्कार्थमादेशारम्भात् । नहि तत्रे-ङ्रूपलोपो लभ्यते । अक इति प्रतिषेधात् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । शित्करणं तु सर्वादेशार्थम् । अन्यथाऽलोन्त्यस्य स्यात् ।

नचान्त्यादेशे प्रयोजनाभावादेतद्व्यावृत्तिः, सदाद्यत्वेनैव तत्राकारसत्त्वादिति वाच्यम् । आदेशान्तरप्रतिषेधार्थत्वेन सार्थक्यसम्भवात् । मो राजि समः क्वावित्यादिवत् । यद्वाऽकारद्वयात्मकोयमादेशो ऽनेकाल्त्वात्सर्वस्य भविष्यतीति न कर्तव्यं शित्वम् । यद्वाऽनुदात्तत्वमात्रं विधेयम् । विचित्रास्तद्धितवृत्तय इत्यन्वादेशेऽकचोऽनुत्पत्तेः । महाविभाषाधिकारेण व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । नचाकचं विनाऽज्ञातार्थानवबोधः । आदेशपक्षेऽपि समानत्वात् । प्रकरणादिना तदुपपादने त्वकचमन्तरेणापि तदुपपत्तेः । लाघवस्य सम्भवात् ।

अत्रेदमवधेयम् । अन्वादेशपक्षे आभ्यामिति सर्वानुदात्तम् । सुप्स्वरेण विभक्तेरप्यनुदात्तत्वात् । अन्वादेशत्वाभावे तु अन्तोदात्तम् । ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वात् । नन्वन्वादेशत्वेऽपि उक्तसूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । नचेष्टापत्तिः । प्रतेबभ्रूविचक्षणशंसामि, आभ्यां गा अनु इत्यादौ तददर्शनात् । मैवम् । अन्तोदात्तग्रहणानुवृत्त्या अन्तोदात्तादिदमादेः परस्या एव विभक्तेरुदात्तविधानात् । अशश्चानुदात्तत्वात् ।

स्यादेतत् । तथापि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्याद्युदात्तत्वं दुर्वारम् । साविति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणात् ।

यत्तु हरदत्तः । ऊडिदमिति सूत्रेऽन्तोदात्तानुवृत्तिसामर्थ्यान्नात्र सावेकाच इत्यस्य प्रवृत्तिः । अनेन तेन वा उदात्तत्वे वि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शेषाभावात् । नच यदीमेना उशत इत्यत्र शसोऽव्याप्त्या तस्य चरितार्थत्वम् । तत्र सावेकाच इत्यस्याप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । ग्रीवायां बद्धोऽपि कक्ष आसनि मत्स्यं नदीन उदमिक्षियन्तमित्यादिवारणायएकाच इत्यस्यावश्यमनुवर्त्यतया तत एव सिद्धेः । अन्तोदात्तानामेवासन्नित्यादीनामादेशविधौ पाठात् । यद्वा साविति प्रथमैकवचनमेव ग्राह्यम् । नच त्वयेत्यत्रातिप्रसङ्गः । नगोश्वन्सावर्णेति प्रतिषेधात् । शेषलोपष्टिलोप इति पक्षे सावेकाच्त्वाभावाच्च । रूपविवक्षायां प्रयोजनाभावादेभिरित्यादौ प्राप्तिरेव नास्तीति ।

तच्चिन्त्यम् । आभ्यामिस्रेतव्याप्त्यैवान्तोदात्तानुवृत्तेरुपक्षीणत्वात् । नहि तत्र सावेकाच इत्यस्य प्रवृत्तिः । सप्तमीबहुवचने एषु इत्यत्र ए इतिरूपं तस्याभ्यामित्यत्राभावात्, तथाच एभिरग्ने सुन्वन्तिसोमान्पिबासि त्वमेषामित्यादौ एइति रूपसत्त्वाद्विभक्ते रुदात्तत्वप्रसङ्गः स्यादेव । अन्ये त्वन्वादेशेऽशमुदाहरन्ति । सप्तमीबहुवचनेएष्विति अशादेशे भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने त्वयमेकाच् नभवतीति स्वराप्रसङ्गइति कैयटग्रन्थानुसारादिष्टापत्तिर्वैदिकपाठविरोधात् । द्वितीयसमाधानमप्ययुक्तम् । रूपाविवक्षायां दोषाभ्यां स्वाहेत्यादौ तैत्तिरीयके मध्योदात्तविरोधापत्तेः । प्रथमैकवचने तस्यैकाच्त्वात् । इन्द्रो जातो वसितस्य राजेत्यत्रान्तोदात्तत्वानुपपत्तेश्च । यानितिरूपस्य षष्ठ्यामभावात् । सप्तमीबहुवचनग्रहणे तु यादिति तकारान्तप्रकृतिरूपस्य षष्ठ्यामपि सत्त्वात्सिद्धं विभक्तेरुदात्तत्वमिति ।

अत्रदीक्षिताः—सावेकाच इत्यत्राप्यन्तोदात्तग्रहणमनुवर्तनीयमतोऽन्वादेशे आभ्यामेभिरित्यादौ नोदात्तत्वप्रसङ्गः । वृत्तिकारादिभिस्तदनुक्तावपिफलानुरोधेन तदनुवर्तने बाधकाभावात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥३३॥

अन्वादेशविषयस्यैतदोऽशू स्यात् सचानुदात्तस्त्रतसोः परतस्तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः, अथो त्राधीमहे ऽतो न गन्तास्मः । त्रतसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं माभूदित्यनुदात्तारम्भः ।

ननु त्रतसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरेणोदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तश्चतयोर्भविष्यतीति त्रतसौचानुदात्तावित्यंशो न कार्य इति चेत् । न, लित्स्वरस्य परत्वेऽपि नित्यत्वादनुदात्तस्यैव प्रसङ्गात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन तस्य नित्यत्वात् । लित्स्वरस्त्वनुदात्ते कृते नप्रवर्तते । अनुदात्तविधानसामर्थ्यात् । ततश्च पूर्वस्य उदात्तभाविनो विरहे त्रतसोः यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात् । अपवादनिर्मुक्ते उत्सर्गस्य प्रवृत्तिनियमात् । अत एव गोः पदम् वृष्टोदेव इत्यत्र वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामिति णमुल ऊकारलोपस्य च सहविधानात् लित्स्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तंपदमिति सिद्धान्तः । तस्मादवश्यारभ्यमनुदात्तत्वम् ।

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥३४॥

द्वितीयायां टापि ओसोश्चेदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशविषये । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय, एनं व्याकरणमध्यापयेत्यादि ।
एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापयेत्यादि ।

यद्यपि पूर्वसूत्रे इदमित्यस्य नानुवृत्तिः तथाप्यत्र स्थानि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विशेषानुपादानादवश्याक्षेप्ये तस्मिन्नपेक्षालक्षणेनाधिकारेण पूर्वसूत्रोपात्तयोरिदमेतदोरनुवृत्तेः स्थानित्वसिद्धिः । एतमातं ङितं विद्यात्, अयं दण्डो हरानेन इत्यादौतु यथादेशस्तथा व्याख्यातम् । तथाचैतच्छब्दस्य पूर्वोक्तार्थचतुष्टयपराकारपरामर्षकत्वात् ङिद्विधावुद्देश्य परामर्शकत्वमेव नास्ति । उभयभिन्नार्थे ङित्वमित्यस्यैव चतुर्थचरणानुसारेणार्थसिद्धत्वात् । अयं दण्ड इत्यत्रापि इदमुद्देशेन दण्ड एव विधेयः ।

तथा च पूर्वविधावुद्देश्यत्वेन दण्डस्यानुपादानान्नान्वादेशत्वम् । अतएव पूर्वस्मिन् विधावुद्देश्यत्वेनोपात्तस्येत्युक्तम् । नच तत्र मानाभावः । भाष्याद्युदाहृतस्योक्तप्रयोगस्यैव तथात्वात् ।

अथ कथं 'शोणं पद्मणयिनं गुणमस्य पश्य किंचास्य सेवनपरैव सरस्वती या । एनं भजस्व सुभगे भुवनाधिनाथं के वा भजन्ति तमिमं कमलाशयाने'ति । नचान्वादेशमादाय द्वितीयस्यनान्वादेशत्वमिति वाच्यम् । अन्वादेशलक्षणस्य साधारण्यात्तथाकल्पने मानाभावात् । नच विध्यर्थकप्रत्ययान्तपदघटितवाक्ये एव तदिति वाच्यम् । मानाभावात् । अथैनं प्रत्यबोधयदित्यादिप्रयोगाविरोधाच्च ।

उच्यते तत्रेदंशब्दस्योद्देश्यपरामर्षकत्वाभावात्, तच्छब्देनैव निर्दिष्टत्वात् । नच वैयर्थ्यम् । संभेदे[१] तदभावात् । अत एव 'योविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः । आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भय'मित्यत्र इदंशब्दस्य तच्छब्दसमानार्थकत्वं काव्यप्रकाशादावङ्गीकृतं एवं 'यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः । दीव्यताक्षैस्तदा तेन नूनं तदपि हारितम्, ॥ 'करवाल करालदोः सहायो युधि यो-

(१)संभेदे नान्यतर वैयर्थ्यमिति न्यायात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः । 'यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनि-युज्येत ततः कृतं कृतं स्यात्' । इत्यादौ यच्छब्दाव्यवहितोत्तरव-र्तिनोस्तददसोरपि उद्देश्यमात्रसमर्पकत्वमित्यप्युक्तम् । एतेन त्व-मेव तमिममित्यपि व्याख्यातम् । ऐकपद्येन योजयितुमशक्यत्वा-त् । नचविनिगमकाभावः । प्राथम्यस्यैव तथात्वात् इमं प्रसिद्धं । यः पूर्वमुक्तस्तं वरुणं केचन भजन्तीत्यर्थात् । एतेन 'विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः । तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितराग मे हिमे' इति कुमारप्रयोगः । 'तमिमं ज्योति-ष्टोमादिभिरिष्टै'रिति कुसुमाञ्जलिश्च व्याख्यातः । अतएव 'तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ती'ति बृहदारण्यकं सङ्गच्छते । 'तमा-त्मेत्येवोपासीतेत्यारभ्येत्येषसेतुर्विधरण' इत्यन्तैः सूत्रादिभिः उक्तम् । एतं बुद्धेः साक्षिणमिति व्याख्यातत्वाच्च ।

'नपुंसकैकवचने एनदिति वक्तव्यम्' । अन्यथाऽतोमित्यम्भावे एन-मित्यापत्तेः कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्परिवर्त्तयैनत् । नन्वेवंसर्वत्रा-प्येनत् एव वक्तव्यः त्यदाद्यत्वेनपुल्लिंगएनमित्यस्यक्लीवसाधार-ण्येनएनौएनान् एने एनानीत्यस्यचसिद्धेरितिचेत् न एनाच्छ्रितकइ-त्यस्यचेष्टत्वात् अंतरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतित्यदाद्यत्वं बाधित्वालुक्प्रवृत्तौप्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वस्याप्रवृत्तेः ।

अत्रभाष्यं 'यथालक्षणप्रयुक्ते' इति प्रयोगानुपलम्भे लक्ष-णानुसारेण संस्कारप्रवृत्तिः तत्र नलुमताङ्गस्येत्यत्रांगाधिकार-निर्देशे तद्बहिर्भूते एतदादेशविधौ प्रत्ययलक्षणत्वादेनच्छ्रितक इति भाष्यं अथांगसम्बन्धिकार्यमात्रेप्रत्ययलक्षणनिषेधो नत्वं ङ्गाधिका-रविहितत्वाग्रहः तदा एतच्छ्रितक इति भाष्यमिति संप्रदायविदः ।

केचित्तु एतच्छ्रितइत्येवभवति सुपोधात्वितिलुकाएनस्यैनदादे-शस्यबाबाधात् एनदित्यस्यतकारोच्चारणसामर्थ्यादेकपदाश्रय-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वेनांतरंगे स्वमोर्लुकि प्रवृत्तावपि बहिरंगे समासलुकि तदप्रवृत्तेः ।

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

ण्यक्षत्रियेतियावदधिकारोयं ननु व्यक्तौ पदार्थे तत्तद्व्यक्ती-नां विशिष्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वादार्द्धधातुक इति परसप्त-म्याभाव्यं तथाच पूर्वमार्द्धधातुकप्रत्ययोत्पत्तिः ततोवक्ष्य-माणैरादेशैर्भाव्यं अन्यथानिमित्ताभावात् तत्रार्द्धधातुकविशेषा-श्रयेषुजग्ध्यादिषुयद्यपिनदोषस्तथापिसामान्याश्रयेषु अस्तेर्भूः अ-जेर्वी चक्षिङः ख्याञादिषुदोषोदुर्वारः तथाहि भव्यं प्रवेयं आ-ख्येयं इति नस्यात् ण्यत्प्रत्ययोत्तरं आदेशेतच्छ्रवणप्रसङ्गात् पूर्वं-हलन्तत्वेनयत्प्रत्ययस्यदुर्लभत्वात् नचजातिपक्षमाश्रित्यार्द्धधा-तुकसामान्यमुपजीव्यं नतुविशेष इति वाच्यं निर्विशेषसामान्या-भावात् लव्यंपव्यमित्यादावार्द्धधातुकसामान्ये गुणावादेशयोः कृतयोर्हलंतलक्षणस्यण्यतोदुर्वारत्वाच्च । दित्स्यंधित्स्यमिति आर्द्ध-धातुकसामान्येअतोलोपकृतेण्यत्प्रसङ्गाच्च नचाविशेषणजध्या-दीन्विधायसार्वधातुकेनेतिनिषेधोविधास्यतेनत्वार्द्धधातुकइत्यधि-कार इति वाच्यं सूत्रभेदप्रसङ्गात् ।

उच्यते जातिपक्षएवाश्रयणीयः नचादित्स्यमितिदोषः अचोयदित्सूत्रस्थमज्ग्रहणमजंतभूतपूर्वादपितदर्थमिति वक्ष्यमा-णत्वात् नचजातेः परत्वासम्भवः अतएवविषयसप्तम्या-श्रयणात् तथाचार्धधातुकविवक्षायां प्रथमतएवादेशादिप्रवृत्तौ पश्चाद्यथानिमित्तं प्रत्ययविशेषाव्यवतिष्ठन्ते बुद्धिस्थत्वं च अभि-व्यक्तेप्रत्ययविशेषे आर्द्धधातुकमित्याकारकबुद्धिविषयत्वमेवेति बोध्यं । व्यक्तिपक्षेतुआर्द्धधातुकास्वितिपाठितव्यं अर्श आदित्वाद-च् सति सप्तम्या आर्द्धधातुकपरासुशब्दसंहतिषुव्युत्पाद्यमाना-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वस्त्यादीनां भ्वादय आदेशाइत्यर्थः । नन्वङ्गाधिकारस्थेआर्द्धधातुकाधिकार एवजग्ध्यादीन्विधायायमधिकारस्त्यज्यतां मैवं जक्षतुः अधिजगेअध्यगीष्ट बभूव विव्यतुः इत्यत्रतत्तदादेशानामाभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधालोपाल्लोपेत्वगुण्यणामभावापत्तेः । नच तर्हि तेप्यत्रैव विधीयन्तामिति वाच्यम् । गतो गतवानित्यत्रानुनासिकलोपस्य सिद्धत्वादतोलोपापत्तेः । आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति व्याख्यायासिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्याने तु एक आर्द्धधातुकाधिकारो मास्तु । आङ्गस्यैवाधिकारस्य विषयसप्तमीत्वं परसप्तमीत्वं चेतिज्ञापकबलेनोभयरूपतासम्भवात् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥३६॥

अदो जग्ध्यादेशः स्यात् । ल्यपि तादौ कितिच । प्रजग्ध्यम् । जग्धः जग्धिः । अन्नमित्यत्रतुन । अन्नाण्ण इति निपातनादिति वृत्तिः ।

ननु ल्यबोदशात्पूर्वं क्त्वाप्रत्ययमाश्रित्यैव जग्धिरस्तु किं ल्यपः पृथग्ग्रहणेन । नच परत्वात्पूर्वमेव ल्यप् । प्रकृत्यादेशस्य तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षतयान्तरङ्गत्वात् । ल्यबादेशस्य तु पूर्वपदापेक्षसमासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादितिचेन्न ।

मैवम् । अन्तरङ्गानपिविधीन् बहिरङ्गो ल्युब्बाधते इति ज्ञापनार्थत्वात् । तेन प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ दधातेर्हिभावं स्थाधातोरित्वं च बाधित्वा ल्यबादेशः । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्तयोः प्रसङ्गे ल्यबादेशस्योपदोशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वचनमाश्रयणीयं स्यात् । तेन प्रदायेत्यत्र न ददादेशः प्रखन्येसत्र जनसनेत्यात्वाभावः, येविभाषेति विकल्पः । प्रकृ-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

म्येत्यनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घाभावः, आपृच्छ्य प्रदीव्ये-त्यत्र नशूठाविति बोध्यम्। अत एव व्याघ्रभूतिरवादीत्—

जग्धिविधिर्ल्यपि यच्चदकस्मात्सिद्धमदस्ति क्तिीति वि-धानात्।

हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भवतीति कृतं तदु विद्धि।

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्तिकितीति ल्यबुच्यते।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम्।

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥

अदेर्घस्लृ आदेशो लुङि सनि च। लृदित्वादङ्। अघस-त्। अत्तुमिच्छति जिघत्सति। सन्यङोरिति द्वित्वम्। हलादिः शेषः। सन्यत इतीत्वम्। कुहोश्चुरिति अभ्यासे जकारः। अ-च्युपसंख्यानम्। अत्तीति प्रघसः।

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

अनयोर्घस्लृ। घासः। प्रघसः। उपसर्गेऽद इत्यप्।

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

घस्तां नूनम्। मन्त्रेघसेत्युपधालोपाभावार्थं बहुलोपादा-नम्। आत्तामत्तमध्यतो मेदउद्धृतम्। बहुलं छन्दसीत्यडभा-वः। सग्धिश्चमे। व्याख्यातम्।

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

अदो लिटि घसादेशो वा स्यात्। जघास आद। न-च भ्वादिषु घस्लृ अदने इति स्वतन्त्रोऽपि धातुः तस्य जघासे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ति, अत्तेर्घ्लादिति सिद्धे किमनेनेति वाच्यम् । तस्यासार्वत्रिकत्वज्ञापनार्थत्वात् । तथाच यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैव तस्य प्रयोगो नान्यत्र । तथाहि—पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । घसति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लृदित्करणमाङि । अघसादित्यादि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । घस्ता । घत्स्यति इत्यादि । सृघस्यदः क्मरजिति विशिष्योपादानात् घस्मरः । अन्यत्रानभिधानम् ।

वेञो वयिः ॥ ४१ ॥

वेञो लिटि परे वयिरादेशो वा स्यात् । ऊयतुः । ऊयुः । 'लिटि वयोय' इति यकारस्य संप्रसारणनिषेधः । ववौ, ववतुः । ववुरित्यादि । आदेशाभावपक्षे रूपम् ।

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

अत्र वधादेशः । वध्यात् । अवधीत् । विधिलिङस्त्वार्धधातुकत्वाभावान्न । हन्यात् । अकारस्योच्चारणार्थत्वे लुङि अतो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणावृद्धिः स्यात् । हन्तीति वधकः । हन्तेर्ण्वुल् । औपसंख्यानिको वधादेशः । तत्रातउपधाया इति वृद्धिः प्राप्ता, जनिवध्योश्चेति यद्यपि निषिद्धा, तत्रापि स्थानिवद्भावाद्धनस्त इति तकारोऽन्तादेशः स्यात् । अवधीदित्यादौ एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति इट्प्रतिषेधश्च स्यात् । इति प्राप्ते वार्तिकम् । 'आदेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति । तथाचोक्तवचनादतिप्रसङ्गसमाधानमिति वार्तिकाभिप्रायः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भाष्यकृतस्त्वाहुः—अदन्त एवायम् । तेनातो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्धलन्तत्वं नास्तीति वृद्धेरप्रसङ्गः । तत्वमप्यलोन्त्यस्य विधीयमानमकारस्य लुप्तत्वान्न भवति । स्वरादिभिरस्थानिवत्त्वाभावात् । नापिधकारस्यअल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन धकारस्यान्तत्वाभावात् । स्वोपदेशेऽनेकाच्त्वाच्च नेट्प्रतिषेध इति । अन्यत्स्थानिवत्सूत्रे निर्णीतम् ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥४४॥

हनो वधादेशो वा । आत्मनेपदं यो लुङ् तत्परे आर्द्धधातुके । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । आहत । आहसाताम् । आहसत । आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिजिति कित्त्वम् । अनुदात्तोपदेशेति नलोपः । पूर्वसूत्रे योगविभागसामर्थ्यादात्मनेपदेषु लिङि नास्य प्रवृत्तिः ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इण्गतौ इत्यस्यगा इत्यादेशो लुङि । गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । इण्वदिक इतिवक्तव्यम् । अध्यगात् । अध्यगुः । आत इति झेर्जुस् ।

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

इणो गमिः स्याण्णौ नतुबोधने । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अधिगमयति । इक् स्मरणे ।

अत्र केचित् । आर्धधातुकबहिर्भूतानामपि कार्याणामतिदेशः । तेनेणोयण् इकोऽपि । अधियन्ति । अधीत्य । एति-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्तुशास्त्विति क्यावित्याहुः ।

अन्येतु आर्धधातुकीयानामेवातिदेशादियङ्ङत्र। अधीयन्ति-अत एव 'ससीतयोराघवयोरधीयन्निति भट्टिरित्याहुः ।

सनि च ॥ ४७ ॥

इणो गमिः स्यात्सनुबोधने । जिगमिषति । बोधने तु प्रतीषिषति । इह सनि कृतेऽजादेर्द्वितीयस्येति वचनात्सनएव द्वित्वम् । सन्यत इतीत्वम् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् । बोद्धुमिच्छतीत्यर्थः । अतिदेशादिकोऽपि । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । अज्झनगमां सनीति झलादौ सनि दीर्घः । गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्युक्तेरात्मनेपदे तदभावात् । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशगमेरेव दीर्घविधानात्प्रकृतिगमेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । सञ्जिगंसते ।

इङश्च ॥४८॥

इङ् अध्ययनेऽस्यगमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । अध्ययनं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः ।

गाङ् लिटि ॥४९॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि परे विवक्षिते वा । अधिजगे । नच स्थानिवद्भावादात्मनेपदसिद्धौ ङित्ववैयर्थ्यम् । गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्रेणो गादेशस्य ग्रहणं माभूदित्यर्थकत्वात् । अन्यथा अगासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यत्र ङित्वादीत्वप्रसङ्गात् । न च गाङ्ताविस्यस्यैव तत्रोपादानम्। तदीयङकारस्यैवात्मनेपदप्रवर्तनेन चरितार्थत्वादादेश ङित्वस्य त्वनन्यार्थत्वेन बलवत्त्वात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ सानुबन्धाद्यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्रेत्संज्ञायामकृतायामेवादेशप्रवृत्तिः । कृतायां वा इत्संज्ञायां तन्निबन्धनकार्याणि न प्रवर्तन्ते इति ज्ञापनार्थं ङकारनिर्देशः । तदुक्तम्—ज्ञापकं वा सानुबन्धस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्येति तेन चक्षिङः ख्याञादेशे नित्यमात्मनेपदं न भवति किन्तु ञित्वाद्वैकल्पिकमेव । पचमानो यजमान इत्यत्र टितइत्येत्वं न । नन्दना कारका । इत्यत्र युवोरनाकावित्यादेशयोः कृतयोः उगितश्चेति ङीप्, उगिदचामिति नुम् च न भवति । ल्युः कर्तरीत्यमरेण पुंस्त्वोक्तेः प्रायिकत्वात् । अत एव विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दनेति श्रीहर्षः ।

नन्वेवं तस्थस्थमिपां तान्तन्ताम इत्यत्र मिपोऽनुबन्धविशिष्टस्य निर्देशादमादेशस्य पित्वानुपपत्तौ सार्वधातुकमपिदितिङित्वादचिनवम्, अकरवमित्यादौ क्ङितिचेति निषेधाद्गुणो न स्यात् । माहिस्मचिनवमित्यत्रानुदात्तत्वं च न स्यात् । एवं वेदवेत्थ इत्यत्रापि तिप्सिपोरादेशे गुणो न स्यादिति चेन्न । पकारमपनीय तस्थस्थीमनामित्येव पठनीयत्वात् । णल्थलोर्विधौ तिप्सिपोरनुबन्धविशिष्टयोरनुपादानाच्च । अत्र भाष्यम् । ञित्करणसामर्थ्यादेव तङ्विकल्पसिद्धेः । तिप्तसिझत्यादौ उपात्तानामेवात्मनेपदानामत्वविधानात् । सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च स्थानिनोरेवोगित्वाभावे तदादेशयोरुगित्वस्य दूरापास्तत्वात् । तस्माद्विशेषणार्थमेवङित्वमितिस्थितम् ।

विभाषालुङ्लृङोः ॥ ५० ॥

अनयोरिङो गाङ् वा । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । गाङ् कुटेतिङित्वात् घुमास्थागेति इत्वम् । पक्षेऽध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥

इङो गाङ् वा स्यात् सन्परे चङ्परे च णौ । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति क्रीङ्जीनां णावित्यात्वम् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्भूभावः स्यादार्धधातुके । तत्रास्तेः प्रयोगनिवृत्त्यर्थ-आरम्भः । भविता । भवितुम् । इन्दामासेत्यादावनुप्रयोगविधानसामर्थ्यान्नभूभावः । अन्यथाऽभूततद्भावेऽस्तिकृभूयोगे इति पठित्वाऽस्ति प्रत्याहाराद्बहिः कुर्यात् । यथान्यासे भयो यण इति भकारवकारयोर्द्वित्वेऽर्धमात्रागौरवाच्च । यद्वा कृस्चानुप्रयुज्यत इति वा ब्रूयात् । प्रादुरासबहुलक्षपाच्छविः इत्यादौ तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमखण्डमेव । एतेन प्रादुरासूरथ कामकेलय इत्यपि व्याख्यातम् । आसेत्यसतेरिति वामनः । अस गतिदीप्त्यादानेषु । लुका निर्देशादस्य न भूभावः ॥

ब्रुवो वचिः ॥५३॥

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । अस्य वचिरादेश आर्धधातुके ॥ वचपरिभाषणे लुङ् । वच उम् । अवोचत् ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥५४॥

लिटि च ॥

अत्र भाष्यम् । ख्शाञ् इत्ययमादेशः । पूर्वत्रासिद्धमित्यधि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारे णत्वप्रकरणानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्। तथाच तस्यासिद्धत्वात्तन्निमित्तककार्यं न भवति। किन्तु शकारनिमित्तकमेव। चर्त्वस्य तु परत्वात्तस्मिन् कर्तव्ये यत्वं सिद्धमेवेति चर्त्वं न प्रवर्तते इति ख्यातेत्यादि सिद्धम्। यत्वाभावपक्षेतु खकारस्य चर्त्वेन ककारे कृते क्शातेत्यादि सिद्धम्।

तथाच वार्तिकम्। असिद्धे शस्य यवचनं विभाषेति। तेन सुष्ठुप्रचष्टे सुप्रख्यः। आतश्चोपसर्गे इति कः। सुप्रख्यस्य भावः सौप्रख्यम्। योपधलक्षणो वुञ् न किन्तु ष्यञेव। तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यः तत्र भव इत्यर्थे सौप्रख्यीयः। धन्वयोपधादिति वुञभावे वृद्धाच्छः। आख्यात इत्यत्र संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वाभावः। पुंख्यानमित्यत्र पुमः खय्यम्पर इति रुत्वाभावः। पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात्कृत्यच इतिणत्वाभावः। ख्याप्रकथने इस्रस्यापि तथा लुबयोगाप्रख्यानादिति निपातनात्। नमः ख्यात्रे इत्यत्र सस्थानत्वाभावात् शर्परे इस्रस्यैव प्रवृत्तिः। जिव्हामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा। तस्मात्ख्शाञादेश इति स्थितम्। वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः। अन्नसंचक्ष्याः। परिसंचक्ष्याः वर्ज्या इत्यर्थः। असनयोश्चप्रतिषेधः। नृचक्षारक्ष इति वेदे। नृचक्षोरक्ष इति लोके। विचक्षणः। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। सर्वप्रकरणापेक्षोयमारम्भः। तणि इतिसंज्ञाछन्दसोः पूर्वाचार्यसंकेतः। अन्नम्। अत्र जग्ध्यादेशाभावः। वधक इतिण्वुल्। तत्र वधादेशो विधीयते। गात्रम्। इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः। विचक्षण इति ख्याञादेशाभावः। अजिरेत्यत्र वीभावाभाव इत्यर्थः।

अत्रेदमवधेयम्–ख्याप्रकथने इत्यप्यदादौ पठ्यते। ससा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्वधातुकमात्रविषयः । अन्यथा तस्मान्नमः ख्यात्रे इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतया सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् इति केचित् ।

तच्चिन्त्यम् । तावतापि यत्र जिह्वामूलीयप्रसक्तिस्तादृशसमभिव्याहारे तत्प्रयोगो नास्तीत्येव कल्पयितुमुचितत्वात् । नध्याख्येति नत्वनिर्देशप्रसङ्गाच्च । ख्याप्रकथने इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्स निषेधो नतु ख्शाञादेशस्य । तत्र यत्वस्य लाक्षणिकत्वादितिकैयटोक्तेश्च । लुग्योगाप्रख्यानादित्यत्र निपातनाण्णत्वाभाव इति प्रतिपादककैयटग्रन्थविरोधाच्च ।

एतेन नध्याख्येत्यत्र ख्याग्रहणं नकर्तव्यमेवेति निरस्तम् । भाष्यवार्तिककाराभ्यां तथानुक्तत्वात् । एतेनख्याधातुरपि ख्शादियत्वविधिरप्युभयसाधारण इति हरदत्तमाधवादिग्रन्थोप्यपास्तः । चक्षिङ्मुपक्रम्यैव तद्विधानात्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च । इष्टापत्तेश्च स्वपरग्रन्थविरुद्धत्वात् । एतेन गोसंख्य इत्यत्र गाः सञ्चष्टे इत्येव विग्रह इत्यपि निरस्तम् । अत एव संपूर्वस्य ख्यातेर्नप्रयोग इति तत्र न्यासकारः । अतएव दृशे विख्येचेति सूत्रे ख्यातेरपि केंप्रत्यय इति तेनैवोक्तम् । संख्येतिप्रयोगस्तु आदेशस्येति तदभिप्रायः । एतेन ख्याधातौ नेतिकेचिदिति प्राचीनोक्तिर्व्याख्याता । पुंख्यानमित्यत्रफलैकरूप्यार्थं नप्रवृत्त्यैवेत्यर्थकत्वात् । कुप्वोः कजिह्वामूलीयानां तुंतत्रेष्टत्वात् । रूपद्वये बाधकाभावात् । नचाप्रख्यानादित्यादेशप्रयोगेऽप्युपपत्तेर्ज्ञापकत्वानुपपत्तिः । असनयोश्च निषेधात् । बाहुलके च प्रमाणाभावात् । इति दिक् ।

बालिटि । ५५ ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वोक्तं लिटि वास्यात् । चख्यौ । चक्शौ । चचक्षे । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति ककारस्य न खकारः ।

अजेर्व्यघञपोः । ५६ ।

अज गतिक्षेपणयोः अस्य वीत्यादेशो वा स्यादार्धधातुकविषये घञमपञ्च वर्जयित्वा । विवाय । विव्यतुः । विव्युः । वीभावनिषेधे क्यच उपसंख्यानम् । समज्या । नचापोऽकारमारभ्य क्यपः पकारेणप्रत्याहारात्सिद्धमिति वाच्यम् । संवीतिरित्यत्र वीभावानुपपत्तेः । वस्तुतो वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया व्याख्येयम् । तेन प्रवेता, प्रवेतु, प्रवीतोरथः, संवीतिरित्यत्र वीभावः । समाजः उदाजः । समजनं समज्येत्यत्र तदभावः । तेन वलादावार्धधातुके ल्युटिच विकल्पः । प्राजितेत्यपि सिद्धम् । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत इत्यमरः । प्राजनम् । प्रवयणम् । नचैवं वायावित्यस्य वैयर्थ्यम् । नहि तद्विकल्पार्थम् । अपितु याजिमनीति बाहुलकाद्युचि अजेर्वीभावविधानार्थम् । तेन वायुरिति सिद्धमिति भाष्यम् । एवं थलादौ आजिथेत्यादि ज्ञेयम् । पूर्वमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्हलादित्वाद्यङ् । वेवीयते । यङ्लुक्तु न । लुकाविषयापहारादार्धधातुकव्यक्त्यभिव्यक्त्यभावात । संग्रहः कौस्तुभे उक्तः ।

अजेर्वी वेति घञपोः क्यपि चायं न संमतः ।
वलादौ यौ च वान्यत्र नित्यमित्येव निर्णयः ।

आर्धधातुकाधिकारः समाप्तः ।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः । ५८ ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्षत्रियपदं तद्गोत्रपरम् । ऋषेरपत्यमार्षम् । इतश्चानिञ इति ढकि प्राप्ते शिवादित्वादण् । आर्षेयं वृणीते इत्यादौ शुभ्रादित्वाड्ढक् । ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोराणिञोर्लुक् वा । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यः पिता । ततो यूनीञ् । तस्य लुक् । कौरव्यः पुत्रः ।

यस्तु तिकादौ कौरव्यशब्दः तत्र कुरुनादिभ्यो ण्य इति विहितक्षत्रियगोत्रोपादानात्कौरव्यायणिरिति फिञ् । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् ण्यः । ऋष्यन्धकेत्यण् । इञ् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । क्षत्रिय । वासिष्ठादृष्यण् । तत इञ् । तस्यलुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । आर्ष । विदाद्यञ् । यूनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । ञित् । अणो यथा—तिकादिभ्यः । फिञ् । तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतोऽण् । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः ।

कुत्सायाम् सौवीरगोत्रं च विनेदम् । तत्रफेच्छचेति छप्रसङ्गात् ॥

यमुन्दश्च सुयामाच वार्ष्यायणि फिञः स्मृताः ।

इति परिगणनस्यार्षत्वादितिवृद्धाः । एभ्यः किम् । शिवादिभ्योऽण् । यूनि इञ् । तस्य लुक् । कौहडः पिता । कौहडिः । पुत्रः । यूनि किम् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्योण्यः । कण्वादिभ्योगोत्रे इति शैषिकोऽण् । वामरथ्यस्य कण्वादिवत्सर्वमिति कुर्वादिषु पाठान्न तस्य लुक् । अणिञोः किम् । दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः । यञिञोश्चेति फक् ।

अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् । मात्रपदं कार्त्स्न्यर्थपरम् । क्षत्रियादिजातिं विनापि अब्राह्मणत्वमात्रेण ततः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

परस्याणिञ्भिन्नस्यापि लुगित्यर्थः। बौधिः पिता। बौधिः पुत्रः। जाबालिः पिता। जाबालिः पुत्रः। औदुम्बरिः पिता। औदुम्बरिः पुत्रः। भण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ ताभ्यामत इञ्। तदन्तात्फको लुक्। भाण्डिजङ्घिः पिता पुत्रश्च। कार्णखरकिरप्येवम्।

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पीलाया वेत्यण्। अणो द्व्यच इति फिञ् तस्य लुक् पैलः पिता पुत्रश्च। अन्ये पैलादय इञन्ताः। तेभ्य इञः प्राचामिति लुक्सिद्धावप्यप्रागर्थः पाठः। पैलशालङ्कि, सात्यकि, सात्यंकामि, औदव्रजि, औदमेघि, औदश्वि, औदमज्जि, दैवस्थानि, पैङ्गलि, औदविनि, मौलिङ्कि, वाणि, सौमनि, औदमानि, औञ्जिह्मयनि, औञ्जिहानि, औदशुद्धि, आकृतिगणोऽयम्।

तद्राजाच्चाण इत्यन्तर्गणसूत्रम्। तद्राजसंज्ञकादणः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक्। द्व्यञ्मगधेत्यण्। अणो द्व्यच इति फिञ्। तस्य लुक् आङ्गः पिता पुत्रश्च॥

इञः प्राचाम्॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् तच्चेद्गोत्रं प्राचाम्। नच प्राचामिति विकल्पार्थम्। अभियुक्तव्याख्यानात्। पन्नं मार्गं अङ्गारं येन पन्नागारः। तत इञ्। यञिञोश्चेतिफक्। तस्य लुक्। पान्नागारिः पिता पुत्रश्च(१)। प्राचां किम्। दाक्षिः।

(१) मन्थरा मन्दा एषणा यस्य मन्थरैषणः विरक्तत्वात् मान्थरैषणिः पितापुत्रश्च इति पुस्तकान्तरे पाठोऽधिकः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पिता दाक्षायणिः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥६१॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य पूर्वेण प्राप्तो लुक् न । तुल्वलस्यापत्यं तौल्वलिः पिता । फक् । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि, तैल्वलि, धारणि, पारणि । धारयति-पारयतिभ्यां नन्द्यादिल्युः । तत इञ् । दैलीपि, दैवालि, दैवमित्रि, दैवयज्ञि । देवा मित्रमस्य । देवेभ्यो यज्ञमस्येत्यर्थः । प्राणेहति, चापटाकि, आनुहरति, श्वाफल्कि, आनुमति, आहिंसि, आसुरि, आयुधि, नैमिषि, आसिबन्धकि, बैलि, पौष्कि, पौष्करसादि-आनुहारति । पुष्करे तीर्थविशेषे सीदति पुष्करसत् । अनुहरतीत्यनुहरत् । बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । पौष्यि, वैरकि, वैहति, विलक्षणौकर्णो अस्य वैकर्णिः । कामालि । उपकोशलो ह स्म कामलायन इति छन्दोग्योपनिषत् । कारेणुपालि । करेणुं पालयति करेणुपालः । श्रीः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ द्वितीयस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ६२

तद्राजप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्रार्थमात्रकृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम्। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ। जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् तस्य बहुत्वेलुक् इक्ष्वाकवः। इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे इति कालिदासः।

कथं तर्हि ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्वस्माकमत्राशिष इति मुरारिः। अत्राहुः–इक्ष्वाकुषुजनपदेषु भवः। कोपधादण्। अस्य तद्राजत्वाभावान्न लुक् इति। कौरव्याः पशवः। तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इत्यादौ कौरव्ये पाण्ड्यच साधव इति व्याख्येयमिति। रघूणामन्वयं वक्ष्ये, ते यूयं रघवः प्रसिद्धमहसो यैः सोपि देवाधिपः। निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदित्यादौ तद्राजत्वाभावादपत्यप्रत्ययस्य लोपानुपपत्तावपि तदपत्ये लक्षणेति ग्रन्थकृतः। वंशत्वं जन्यजनकान्यतरत्वम्। अन्यस्य दुर्वचत्वात्। तथाच रघोरपत्यानां जन्यान् जनकांश्च वक्ष्ये। जनकत्वं साक्षात्परम्परासाधारणम्। जनकत्वेन रघुपर्यन्तानां जन्यत्वेन दशरथादीनां सङ्ग्रहः। तेषामपिरघोरपत्यत्वात् तज्जनकत्वेनाजस्यापि सङ्ग्रह इति न दोषः।

प्रकृतमनुसरामः। इह बहुपदं बहुवचनपरमर्थपरं वेति संशयः। उभयत्र लिङ्गसद्भावात्। तथाहि—तेनैवेति वचनमाद्ये लिङ्गम्। तद्धि प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः इत्यत्र लुको वारणार्थम्। नचतत्संम्भवति। तद्राजस्य बहुत्वे वृत्त्यभावेन लुगप्रसक्तौ तद्वारणायोपायस्यानुपादेयत्वात्। बहुवचनपरत्वे तु तत्र लुक्प्रसक्तिः। तथाच तेनैवेत्येतदुपादानं स्वप्रयोज्यनिषेधप्रतियोगिप्रसञ्जकत्वेन बहुष्वित्यस्य बहुवचनपरत्वं ग्राहयतीति फलितार्थः,

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्वितीये त्वस्त्रियामिति लिङ्गम् । तद्धि आङ्ग्यः स्त्रियइसत्र-लुकोऽप्रवृत्त्यर्थम् । नचोक्तरीत्या तत्रास्ति लुगापत्तिः । स्त्रीप्रत्यय-व्यवहितत्वेन बहुवचनस्य तद्राजात्परत्वाभावात् । भवति तु बह्वर्थत्वे आङ्गीशब्दवाच्यानां स्त्रीणां बहुत्वादिति पूर्ववदर्थपरत्वग्राहकत्वमिति । तत्राद्यः पक्षः बहुवचने परे लुगित्ययुक्तः । अन्यथा ह्यस्त्रियामिति निषेधः कर्तव्य इति गौरवम् । एतद्रीत्यातु स्त्रीप्रत्यय-व्यवधानादेव तदप्रवृत्तौ निषेधानुपयोगात् । नचाम्बष्ठ्यस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रियः आम्बष्ठ्याः । वृद्धेत्कोसलाजादादिति ञ्यङ् । यङः श्चाबिति चाप् । सवर्णदीर्घः । सचान्तवद्भावान्न व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गात्पूर्वपक्षेऽप्यस्त्रियामित्यावश्यकमिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन लुगप्रसक्तेः ।

नच सिद्धान्तेऽपि तेनैवेतस्यानुपादानाल्लाघवम् । प्रियवाङ्गा इत्यत्र समासार्थबहुत्वे तद्राजान्तस्य बह्वर्थकत्वाभावादेव लुगप्रसङ्गादितिवाच्यम् । तथापि गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाजपश्च गर्गवत्सवाजा इत्यादौ लोपप्रतियोगिनोऽपत्यप्रत्ययस्यैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्नत्वात् बह्वर्थत्वाभावाल्लुक् न स्यात् । तदुक्तं द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनमिति लुगर्थे वचनान्तरमारम्भणीयं स्यादित्यर्थः । नचपूर्वपक्षेऽपि बहुवचनेपरे लुग्विधानात्तस्मिन्निति निर्दिष्टपूर्वस्येति परिभाषोपस्थाने प्रत्येकस्य बहुवचनपरत्वाभावाल्लोपो न स्यात् । समासाद्युत्पन्नस्य बहुवचनस्यान्त्यादेव परत्वादिति वाच्यम् । अन्त्यमात्रस्य तावत् सिद्धेः ।

किञ्च विदस्यापत्यानि बहूनि बैदाः । बिदादित्वादञ् । बिदानामपत्यं युवा बैदः, बैदौ । अतइञ् । ण्यक्षत्रियार्षञित इतिलुक् । अत्र बहुष्वर्थेषु उत्पन्नोऽपत्यप्रत्ययो युवापत्यविवक्षायां द्वित्वविशिष्टे एकत्वविशिष्टेवाऽर्थान्तरे संक्रान्तः । तस्य बहुषूत्पन्नत्वा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त् लुक्प्राप्तौ अलुग्वचनमारम्भणीयं स्यात् । प्रत्ययपक्षे तु बहुव-चनपरत्वाभावादेव नलुक् ।

तदुक्तम्—गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोर्लुगिति । द्व्येकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः[१] नचात्र गोत्रेऽलुगचीति सूत्रेणाजादौ प्राग्दीव्यतीये परे लुङ्निषेधादेव सि-द्धिरितिवाच्यम् । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावात् । वर्णाश्रयेच प्रत्य-यलक्षणनिषेधात् । एवं बैदस्य बैदयोर्वाऽपत्यं बहवो माणवकाः विदाः। अत्रापि यञञोश्चेति लुङ्न स्यात् । अञो बहुप्रकृतित्वाभा वात् । नच प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणादञन्तस्यैव बहुत्वेन विशेष-णाल्लुक्सिद्धिरितिवाच्यम् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इत्यत्रा-तिप्रसङ्गात् । कश्यपस्य गोत्रापत्यं काश्यपः । बिदादित्वादञ् । तत्प्रकृतय इत्यर्थ इवेप्रतिकृताविति कन्प्रत्ययः । जीविकार्थेचाप-ण्य इति वा । आर्चासुपूजनार्थासुचित्रकर्मध्वजेषु चेति पाठाद्वा त-स्य लुक् । एतस्याञन्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक्प्रसङ्गात् । तस्मादञ्यो बहुष्वित्येव तत्र वक्तव्यम् । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधाना-त् । प्रत्ययानामेव कार्यभाक्त्वेन बहुत्वेनतेषामेव विशेषणीयत्वात् । तथाच विदा इत्यत्राञ्प्रत्ययस्यैकस्मादेवोत्पन्नतया लुङ् नस्यादि-ति लुग्वचनं कर्त्तव्यम् । तदुक्तम्—एकवचनस्य द्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि इति । उक्तार्थम् ।

अथोच्यते । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् गर्गवत्सवाजा इत्यत्र वार्तिपदत्रयस्यार्थत्रयवाचकत्वात्प्रत्येकं तद्राजप्रत्ययानां ब-हुत्वार्थकत्वमस्त्येवेति द्वन्द्वे पूर्वोक्तमबहुषु लुग्वचनमनारभ्यमेवेति । तर्हि पूर्वपक्षिणाऽपि बहुवचने परे लुगङ्गीकारात् बहुवचनं प्र-त्येकस्मादपि परतोऽस्त्येवेति न तद्दोषावकाश इति समानम् ।

[१] पुस्तकान्तरे निर्देश इत्यस्याग्रे 'उक्तार्थम्' इति पाठोऽधिकः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नच लुकि कृते कथं तदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन निर्वाहात् । नच नलुमताङ्गस्येति तन्निषेधः शङ्क्यः । लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं अङ्गाधिकारविहितं तद्बहिर्भूतं वा तन्न भवतीति तद्व्याख्यानात् । लुक्च प्रत्ययस्यैव कार्यं नतु समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य सुलभत्वात् । एतेनाङ्गानतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्यत्र अतिआङ्ग जस् इति स्थितेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि पूर्वं कृते बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजलोपो न स्यात् ।

नन्वेवं पञ्चभिर्गार्ग्यैभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः । क्रीतार्थस्यार्हीयस्य ठकोऽध्यर्धेति लुक् । लुकृतद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र यञ्लुकोऽङ्गकार्यत्वाभावादुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्याभिसमाश्रित्य यञञोश्चेति लुक्प्रसङ्गात् पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्यस्यापत्तेः । नचास्त्रियामिति निर्वाहः । वर्तिपदार्थस्यार्थान्तरेऽर्थे पुंसि संक्रान्तत्वादिति चेत् । न । इष्टापत्तेः । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमित्यत्र लौकिकविग्रहे सुबन्तप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकादेव प्रत्ययोत्पत्त्या बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् न स्यादित्यपि परास्तम् । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात्सुबन्तेनैव सामर्थ्यात् । सुबन्तस्यैव द्वितीयस्य सम्बन्धात् । प्रातिपदिकाधिकारस्य तु वृद्धादिविशेषणार्थत्वात् ।

नन्वेवं विदानामपत्यं वैदः वैदौ इत्यत्र लुक् स्यादिति सिद्धान्तिनं प्रतिउक्तापत्तिर्नसङ्गच्छते । उक्तरीत्या बहुवचनपरत्वेन पूर्वपक्षिणाप्यलुको वक्तव्यत्वात् । यदि त्वचीसनेनैव निषेधः । वर्णाश्रये इति निषेधस्य वर्णरूपाश्रयकार्यनिषेधकत्वेन प्रत्ययस्यासाधारणं यद्रूपं तत्त्वेन यत्र निमित्तत्वं तद्विषयकत्वाभावात् । अतएव गोहितमित्यादावत्रादेशादयो न भवन्ति । अच्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्येन वर्णाश्रयत्वात् । अतृणेडित्यत्रेमाम-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मस्तु तिपो लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव। तस्य हलादि-पित्सार्वधातुकाश्रयत्वात्। सार्वधातुकत्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यत्वा-त्। एवं लुकोऽपि अजादिप्रत्ययाश्रयत्वेन वर्णाश्रयत्वाभावा-दित्युच्यते तदपि तुल्यम्। अथवाऽविशेषेणालुकं विधाय हलि-नेति निषेधो वक्तव्यः। तेन गर्गरूप्यमित्यादौ नदोषः। नचैवं विदानामपत्यं बहवो माणवका इत्यत्रापि अलुक्स्यादिति वा-च्यम्। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणात्। युवबहुत्वे वर्तमानस्यैव यञञोश्चेति लुक्सम्भवात्। नच तत्राप्यलुक्प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्। समर्थानांप्रथमा-दित्यस्यानुवृत्त्या समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग्भवति इति व्याख्यानात्। प्राथमकल्पिके प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया इत्यादौ। प्रकृतेतु युवप्रत्ययस्य लुकि कृते गोत्रप्रत्ययान्तस्य बैदशब्दस्य युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त-त्वान्नप्राथम्यमिति पुनरलुग्विध्यप्रवृत्तेः। इदंचावश्यमभ्युपगम्यम्। अत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृग्वङ्गिरसिका, कुत्सकु-शिकिका, अत्रेरपत्यानीति 'इतश्चानिञ' इति ढक्। भरद्वाजस्या-पत्यानि। विदादित्वादञ्। उभाभ्यां युवबहुत्वेऽत इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्। अत्रिभृगु कुत्सेतिढको लुक्। यञञोश्चेति अञो लुक्। अत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुन्, वैरमैथुनि-कयोरितिवुन्। कश्यपकुत्साभ्यामञ्। वशिष्ठादिभ्य ऋष्यण्।

यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यात्तदा गोत्रेऽलुग-चीति यथाश्रुतन्यासेऽपि अलुक् दुर्वारः स्यात्। यद्वा गर्गभा-र्गविकाग्रहणं नियमार्थम्। गर्गादिभ्यो यञ्। तस्य लुक्। भृगु-शब्दादृष्यण्। तदन्ताद्यूनयञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणां मैथुनि-केति वुन्। अत्रात्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक् प्राप्तो गोपवनादि

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यात्तदा गोपवनादिषु गर्गभार्गविकापाठो व्यर्थः स्यात् । अतो द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याल्लुग्विधिर्न्नप्रवर्तते इति तेन ज्ञाप्यते इति नकोऽपि दोष इति कल्प्यते । इदमपि समानम् । यदप्युक्तं बैदस्य बैदयोर्वाऽपत्यं बहवो माणवका विदाः । अत्राञो बहुप्रकृतिकत्वाभावाल्लुकून स्यादिति । तदप्यसत् । अञन्तंयद्बहुष्वित्ति व्याख्यानेन तत्सम्भवात् । नच काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाइत्यत्र दोषः । अपत्यबहुत्वे वर्तमानस्यैवअञन्तस्य तत्रग्रहणात् । प्रतिकृतिबहुत्ववृत्तेः काश्यपाइसजन्तस्य लुगप्रसक्तेः लोपप्रतियोगिप्रत्ययार्थत्वेन साजात्यविवक्षयोक्तार्थलाभात् । गोत्रयुनोरपत्यत्वेन साजात्यसत्त्वात् । प्रतिकृतेश्च तदभावात् । तस्मात्सिद्धान्तेऽपि नगौरवम् । इति चेत्सत्यम् । तथापि पूर्वपक्षेऽपि दोषस्यानुपन्यासादिति प्राप्ते—

सिद्धान्तमाह भाष्यकारः । बहुवचने परतो लुगित्युच्यमाने अत्रय इत्यत्र दोषः । तथाहि—अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढक् । कित इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र जसि परतो लुकिक्रियमाणेऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण जस उदात्तत्वं स्यात् । अर्थपक्षेतु लुकः परनिमित्तत्वाभावान्न तत्प्रसङ्ग इति जसोऽनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनुदात्तत्वमेव । आंग्यः स्त्रिय इत्यादिवारणाय त्वस्त्रियामिति कृतमेवेति दिक् ।

अथास्त्रियामिति पर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधो वा आद्ये गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वे सर्वेषां लुक् स्यात् । एकैकस्य शब्दरूपस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायित्वात् । अन्त्ये तु नाति स्पष्टमेवेति चेदत्रापि भाष्यम् । देवा ज्ञातुमर्हन्तीति । देवा दिव्यदृशः पण्डिता इति यावत् । तत्रद्वेधा कैयटेन व्याख्यातम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवान्न्याय्यत्वमिति केचिदाहुः । अन्ये तु गार्गीशब्देन स्त्रीत्वप्रयुक्तानामर्थानामभिधानाद्यञो लुका नभाव्यम् । अन्येषां तु भाव्यमित्याहुः ।

अथ यत्र लोपभाजां तद्रहितानां च समासस्तत्र लोपप्रतियोगिप्रत्ययान्तपदस्य बह्वर्थत्वाल्लोपः, उत तेनैवेतिवचनात् न लोपः । [१]अविद्यमानसन्निधिकृतत्वात् बहुत्वस्य तन्मात्रकृतत्वाभावादिति चेत् । अत्रापि भाष्यम् । उभयथापीति ज्ञापकसद्भावात् । भृगुवत्साग्रायणेषु, अगार्ग्यगालवानामिति च प्रयोगदर्शनात् । आद्ये हि द्वौ लोपिनौ । आग्रायणस्तु नडादिफगन्तत्वात्तद्राजसंज्ञानास्तीसलोपी द्वयोश्च लुक् कृतः । अन्त्येतु द्वौ लोपिनौ । गालवस्तु ऋष्यणन्तः पूर्ववन्न लोपी । नच लोपिनो लोपः कृत इति तथाच ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयमप्युपपन्नमिति भावः ।

यस्कादिभ्योगोत्रे ॥६३॥

एभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् इति गोत्रप्रत्ययप्रकरणं तस्मादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणम् । अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणसामर्थ्यादेव पारिभाषिकगोत्रग्रहणम् । यस्काः । लह्याः । बहुषुकिम् । यास्कः । लाह्यः । स्त्रियांतु यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रेकिम् । यास्काः छात्राः । यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण एते पञ्च शिवादौ इत्रण् । सदामत्त कम्बलभार अहियोग कर्णाटक पिण्डीजङ्घ बकसक्थ एभ्यः षड्भ्य इञ् । विश्रि कद्रू अजबस्ति मित्रयु एभ्यश्चतुर्भ्यः शुभ्रादित्वाड्ढक् । रक्षोमुख जङ्घारथ मन्थक उत्कास कटुक पुष्करसत् वेषपुर परिमेखल क्रोष्टुमाय क्रोष्टुमान क्रोष्टुपाद शीर्षमाय

[१] अलुप्यमानसंनिधिकृतत्वात् । इति पाठान्तरम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एभ्यो द्वादशभ्य इञ् । यद्यपि तौल्वल्यादौ इञः प्राचामिति प्राप्तस्य लुक् प्रतिषेधाय पठितस्य पुष्करसदिशब्दस्य प्राच्यत्वे विवादाभावात् । बह्वच इञः प्राच्यभरतेष्वित्यस्यैव लुक्सिद्धः । तथापि गोपवनादिप्रतिषेधबाधाय तस्य यस्कादिषु पाठः । तत्र तौल्वल्यादय इत्यस्य कौश्चित्पठ्यमानत्वात् । यैस्तु तत्र नपठ्यतेतैरप्यस्मादेवज्ञापकात्तौल्वल्यादिप्रकृतिभूतानां तुल्वलेत्यादीनां गोपवनाद्यन्तर्भावस्यानुमेयत्वात् । खरपद अस्य नडादित्वात्फक् । पदक पर्यक आभ्यामत इञ् । भलन्दन अस्माच्छिवादित्वादण् । भण्डिल भण्डिक भण्डिव भण्डित एभ्यश्चतुर्भ्योऽश्वादित्वात्फञ् ।

यञञोश्च ॥ ६४ ॥

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तंच तदवयवयोरेतयोर्लुक् तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । गर्गादिभ्यो यञो लुक् । बिदाः । ऊर्वाः । विदाद्यञो लुक् । तत्कृतेति किम् । प्रियगार्ग्याः अन्यपदार्थकृतमिह बहुत्वम् । अस्त्रियां किम् । गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रेकिम् । द्वैप्याः । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । औत्साः । उत्सादिभ्योऽञ् । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिहगोत्रम् । नेह । पौत्रदौहित्राः । तद्राजसंज्ञारहितानां लुगर्थमेतदादिरारम्भः ।

यञादीनामेकस्य द्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् । आदिपदेन वक्ष्यमाणानामपि बहुत्वे लुग्भाजामुपग्रहः । आदिशब्दस्य व्यवस्थापरत्वात् । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वाकुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलंवा । बैदस्य बैदयोर्वा कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा । यञादीनां किम् । आङ्गकुलादौ माभूत् । संख्याविशेषग्रहणं किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । परत्वाद्विकल्पो माभूत् । तत्पु-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ष्ठेतिकिम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्याः किम् । शोभनगार्ग्यः । कर्मधारये माभूत् ।

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

बहुत्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । यथात्वाङ्गिरसः पूर्वे भृगवश्चापसेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैतस्त्वापसेधिमेति आथर्वणश्रुतिः । तेनैवेत्येव मियात्रेयाः । अस्त्रियमित्येव । आत्रेय्यः स्त्रियः ।

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ६६

प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्य बह्वच्प्रकृतिकस्य इञो बहुत्वे लुक् । पन्नागाराः । मन्थरैषणाः । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । बह्वचः किम् । चैकयः । पौषयः । प्राच्यभरतेषु किम् । वालाकयः । हास्तिदासयः । इह कर्मधारये प्राच्यग्रहणं व्यर्थम् । व्यावर्त्याभावात् । द्वन्द्वे तु अन्यत्र भरतानामभावात् । प्राच्यग्रहणेनैव सिद्धिः ।

यद्यपि सामान्यविशेषयोर्वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः तथापि सौत्रत्वादेव तत्संभवः । एवं चान्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति ज्ञापनाय भरतानां पृथङ् निर्देशः । तेनेञः प्राचामित्यत्र भरतगोत्रग्रहणं न । औद्दालकिः पिता । औद्दालकायनः पुत्रः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोत्रप्रत्ययस्य न लुक् । गौपवनाः । शैग्रवाः । विदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः । तत्समाप्त्ये मध्ये वृत्करणाभावात् । आगणान्ताद् ग्रहणे प्राप्ते गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्य इति वाच्यम् । तेन हारिता इत्यत्रालुगेव ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥६८॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः । तिकादिभ्यः फिञो लुक् । नच गणे द्वन्द्वरूपाणामेव पाठात्तिकादिभ्य इत्येवोच्यतामिति वाच्यम् । द्वन्द्वे पूर्वपदानामेव प्रत्ययस्य लुक् नतूत्तरपदानामिति शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् । वाङ्गरयश्च भाण्डीरथयश्च वङ्गरभण्डीरथाः । अत इञो लुक् । औपकायनाश्च लामकायनाश्च उपकलमकाः । नडादिफको लुक् । माढकयश्च नारकयश्च मढकनरकाः । अत इञो लुक् । वाकनखयश्च श्वागुरपारिणद्धयश्च वकनखश्वगुरपरिणद्धाः । औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः । अत इञ्शिवाद्यणोर्यथाक्रमं लुक् । लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च लङ्कशान्तमुखाः । अतइञोलुक् । (१)औरगयश्च शालङ्कयश्च उरगशलङ्कयः । तिकादिफिञतइञोर्लुक् कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । अतइञोलुक् । आग्निवेश्याश्च दाशेरकयश्चाग्निवेशदाशेरकाः । गर्गादियञोऽतःइञश्च लुक् । भ्राष्ट्रकयश्च कापिष्ठलयश्च भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । अतइञो लुक् ॥

---

[१] औरगायनयश्चेतिपाठः साधुः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे वा लुक् द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च । अद्वन्द्व पदस्य द्वन्द्वानुवृत्त्यभावज्ञापकत्वात् । एषां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते इति वृत्तिः । कैयटस्तु भ्राष्ट्रकि कापिष्ठलि इति द्वन्द्वस्य तिककितवादिषु पाठोऽनार्षः । भ्राष्ट्रककापिष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः इति भाष्योदाहरणादित्याह । तस्मात्कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः अनयोः पूर्वेण द्वन्द्वे नित्यो लुक् । अद्वन्द्वे विकल्पः । उपका औपकायनाः । लमका लामकायनाः । कृष्णाजिनाः कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः कार्ष्णसुन्दरयः । अन्येषां तु द्वन्द्वे तदभावे वा विकल्पेन लुक् । भ्राष्ट्रकाः । भ्राष्ट्रकयः । कापिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । वडारक अडारक भ्रटुक अकन्धुक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकर्ण खरिजङ्घ शलाषण पतञ्जल कावेरिणि गडु उषितक कुश कुत्स निदाघ कलशीलकण्ठ कामकण्ठ कृष्णपिङ्गलकर्ण पर्णक जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम प्रतिलोम अविदग्ध प्रतान अनभिहित ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति-कुण्डनच् ॥ ७० ॥

एतदवयवस्याणो यञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् । प्रकृतिभागस्य यथाक्रमं उक्तावादेशौ च स्याताम् । अगस्तयः कुण्डिनाः ननु द्वयोर्विशिष्टयोरेवादेशद्वयं यथाक्रमं विधीयतां किं प्रत्यय लोपं विधाय प्रकृतिभागस्यादेशकरणेनेति चेन्न, आगस्तीया इत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । अगस्त्यादण्याणि आगस्त्यः । अग-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्तीनां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयेऽजादौप्रत्यये विवक्षितेऽप्य-
गस्तीत्यादेशापत्त्या वृद्धत्वाभावाच्छो न स्यात् । लुकं कृत्वा-
ऽगस्तीत्यादेशविधाने तु तत्र गोत्रेऽलुगचीति लुक्प्रतिषेधात् ।
तत्संनियोगशिष्ट आदेशोऽपि नभवति इति वृद्धत्वाच्छप्रत्यये सूर्य-
तिष्यागस्त्येति यलोपे चकृते आगस्तीयाइति सिद्धम् । कौण्डि-
न्येतु उभयथापि न विशेषः । कौण्डिन्यशब्दात्कण्वादिभ्योगोत्र
इत्यणि कृते आपत्यस्येति यलोपेच कौण्डिनाः छात्राइत्येव-
सिद्धेः । चकारः स्वरार्थः । कुण्डिनीशब्दस्येनिप्रत्यये मध्योदा-
त्तत्वात् । गर्गादिभ्यो यञ् । भस्याढेइति पुंवद्भावे नस्तद्धिते
इति टिलोपे कौण्ड्य इति स्यात् अस्मादेव निपातनान्न पुंवत् ।
यस्येतिचेतीकारलोपः । वस्तुतष्टिलोपाभावमात्रं निपात्यम् ।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः ॥७१॥

एतयोरवयवस्यसुपो लुक् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीय-
ति । सनाद्यन्ता इति प्रत्ययविशिष्टस्य धातुसंज्ञायां पुत्रपदो-
त्तराद्वितीयाया लुक् । सुबन्तात्क्यच् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥७२॥

एभ्यः शपो लुक् । अत्ति । योन्यदेवमुपासते इत्यादौ
आसतेरादानार्थे रूपम् । आश्वसेयुर्निशाचराः । न विश्वसेदवि-
श्वस्ते इत्यादौ गणकार्यस्यानित्यत्वान्न लुक् । घटादयः षित
इत्येव सिद्धे क्षमूष् इति षित्करणेन ज्ञापितत्वादिति केचित् ।
पचाद्यजन्तादाचारक्विबित्यन्ये । एतेन पथिकवनिता प्रत्ययादा-
श्वसन्ति इति मेघदूतं, देवीगिरां दीर्घतरं श्वसन्तीति भानुदत्त-
प्रयोगश्च व्याख्यातः ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

बहुलं छन्दसि ॥७३॥

बहुलं शपो लुक् । वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयते । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । त्राध्वं नो देवाः ॥

यङोऽचि च ॥७४॥

अच्प्रत्ययेपरे यङो लुक् । लोलुवः । पोपुवः । पचाद्यच् । इदमेव ज्ञापयति सर्वे धातवः पचाद्यन्तःपातिन इति । चकारादन्यत्रापि बहुलम् । वेभिदीति । चेच्छिदीति । अत्राच्प्रत्ययनिमित्तको लुक् परनिमित्तकः चकारलभ्यस्त्वनैमित्तिक इति विवेकः । अत्र भाष्यमते छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिः नतु वृत्तिमते । हुश्नुवोरित्यत्र सार्वधातुकग्रहणेन क्वचिद्भाषायामपि यङ्लुको भाष्यकारेणापि स्वीकारात् । पूर्वप्रयोगानुसारेणैव प्रयोगव्यवस्थासंभवात्

नन्वत्राजिति प्रत्याहारः एव गृह्यतामिति चेत् । अत्राहुः । तथासत्यणीत्येवावक्ष्यत् । यङन्तादन्यस्याचोऽसंभवात् । नच पापच्यै इत्यत्र तत्संभवः । शपा व्यवधानात् । एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् । लिटस्तझयोरेशिरचाम आवश्यकत्वात् । अमन्त्र इतिवचनान्मन्त्रे कथञ्चित्तत्संभवे तु यङा प्रत्ययेन साहचर्यात् ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥७५॥

मण्डूकप्लुत्या शपोऽनुवृत्तिर्नतुसन्निहितस्यापि यङः श्लाविति द्वित्वविधानसामर्थ्यात् । अन्यथा सन्यङो रित्यनेनैव सिद्धेः ॥

बहुलं छन्दसि ॥७६॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शप श्लुः स्यात् । जुहोत्यादिभ्योऽपि क्वचिन्न । देवतानां स्वस्ति मघवा धातिन्द्रः । दाति प्रियाणि । अन्यस्मादपि । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

एभ्यः सिचो लुक् परस्मैपदेषु । लुगेवानुवर्तते नतु श्लुः । व्याख्यानात् । गादेशस्येतिपि शब्लुकानिर्देशात् । इणादेशो गा अत्र गृह्यते नतु गै इत्यादिः । अतएव गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्यव्यावृत्तरूपेणैवोपादानात् । गादेशस्य लुङ्मात्रविषयकत्वेऽप्यनुकरणेऽपि प्रकृतिवदित्यतिदेशेन शपो लुक्प्रवृत्तेः । अगात् । अस्थात् । अदात् । अधात् । पिबतेरेव ग्रहणं नतु पातेः । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणात् । अपात् । अभूत् । अस्त्यादेशस्यापीदं रूपम् । आर्धधातुकमात्रविषयकस्यतस्य शपो लुक्सम्बन्धाभावेन लुग्विकरणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । गैशब्द इत्यस्य त्वगासीत्, पारक्षणे अपासीत् । घमरमनमातामितीट्सकौ । पैशोषणे इत्यस्यापि नसंग्रहः लाक्षणिकत्वात् । परस्मैपदे किम् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ।

अत्र भूभ्य इति भीधातोर्ङसा निर्देशः । एरनेकाच इति यण् । तेन माभैः शशाङ्कममसीधुनि नास्ति राहुरिति सिद्धमिति कल्पनमनादेयम् । मास्मभैषीस्त्वयाद्यैव इति भट्टिविरोधात् । माभेर्मांसं विक्था इति तु छान्दसम् । माभेरिति तु प्रामादिकमित्याहुः । आगमशासनस्यानित्यत्वादीडभावे वा समाधेयम् ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥७८॥

पूर्वविषये वा लुक् । धेटः पूर्वेण प्राप्ते इतरेणत्वप्राप्ते विकल्पः । अघ्रात् । अधात् अशात् । अच्छात् । असात् । शोच्छो तनूकरणे षोऽन्तकर्मणि । पक्षे अघ्रासीदित्यादि । परस्मैपदे किम् । अघ्रासत सुमनसो देवदत्तेन । कर्मणितङ् ।

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

सिचो वा लुक् तथासोः परतः । थासासाहचर्यादेकवचनस्य तस्य ग्रहणम् । अतत । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात असाथाः । जनसनेत्यात्वम् । पक्षेऽसनिष्ट असनिष्ठाः । यूयमतनिष्टेत्यत्र न लुक् । बहुवचनस्यात्रानुपादानात् ।

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥८०॥

एभ्यो लेर्लुक् मन्त्रे । अक्षन् पितरोमीमदन्त पितरः । घस्लादेशगमहनेत्युपधालोपः । शासिवसीति षत्वम् । अडभावे मात्वा ह्वकासो अशिबास उक्षन् । ह्वृकौटिल्ये इत्यस्य गुणविशिष्टस्य निर्देशः । अकारउच्चारणार्थः । माह्वर्मित्रस्य । धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । नशेर्वेति कुत्वम् । वृइति वृङ्वृञोर्ग्रहणम् । सुरुचो वेन आवः । मानआधक् । दादेर्धातोरिति घत्वम् । एका च इति भष्भावः । आदिति आकारान्तग्रहः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृजुवर्जने । मारोअस्मिन् महाधने परावर्क् । परावग्भारभृद्यथा । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । आग्मन् । मन्त्रपदं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । ऐतरेय ब्राह्मणे हरिश्चन्द्रं प्रतिवरुणस्योक्तिः ।

लिग्रहणमादिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरस्याप्रवृत्त्यर्थम् । अन्यथा सिचमेवान्ववर्तिष्यदितिकैयटहरदत्तादयः । नचलिङ्लिटोरपि लोपापत्तिः । सिचः स्थानिभूतो योलिः इति व्याख्यानात् । केचित्तु विभाषेत्यनुवर्तते । न ता अगृभ्णन्नजनिष्टहिष इत्याद्यनुरोधात् । तेन सिजनुवृत्त्यादिकमपि अफलम् । नचालिङ्ल टोर्लुगापत्तिः । छन्दसि रूपान्तरस्यानापाद्यत्वादित्याहुः ।

आमः ॥८१॥

इजादेश्चेत्यादिनाम् वक्ष्यते । ततः परस्य लुक् । ईहांचक्रे । तिवाद्यादेशापवादत्वाल्लावस्थायामेवायम् । तेन चक्षुः कामं याजयांचकारेत्यादावामन्तस्यातिङन्तत्वादनिघातः । अनुप्रयुज्यमानस्य च निघातः । आमन्तस्य सुबन्तत्वात्पदत्वम् । कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वात्सुपोलोपः । कृदतिङित्यत्र तिङ्भाविन एवलकारस्य कृत्संज्ञानिषेधात् । नचैवं यत्प्रकारयांचकारेत्यत्र तिबादिलुकि सति गतिर्गतौ तिङिचोदात्तवतीति प्रशब्दस्य निघातो नस्यात् । आमन्तस्य तिङन्तत्वाभावादिति वाच्यम् । प्रशब्दस्य कारयामित्यनेन समासे समासस्वरेणान्तोदात्तेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण चादूयुदात्ते प्राप्ते तद्बाधेन कृत्स्वरे कृते शेषनिघातेनैव प्रशब्दानुदात्तत्वसिद्धेः । नच नकारयांचकारेत्यादौ सुबन्तत्वेन नञ्समासापत्तिः । ततश्च नकारलोपापत्तिरिति वाच्यम् । अनभिव्यक्तार्थेनामन्तेन सह सामर्थ्याभावात् ।

आमोलेर्लोपेलुङ्लोटोरुपसंख्यानम् । तां वैजवापयोविदामक्रन् । अस्य भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । लिग्रहणानुवृत्त्याऽन्यत्र

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नप्राप्नोतीत्यारम्भः । अनुप्रयोगवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययमात्रलोपप्रसङ्गे- ष्टत्वात् तदनुवृत्तिर्नेति भाष्यम् । तन्निपातनेनापि लुक्सिद्धिरिति- कैयटः । आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात्स्वाभाविक्येव तरबादे- रनुत्पत्तिर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायते ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥८२॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् । अथ तत्र वार्तिकम् । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावा- दिति । नच स्त्रीसमानाधिकरणत्वात्तदापत्तिः । भूतमियंब्राह्मणी- त्यत्रातिप्रसङ्गात् । यद्यपि एकत्वे सुः इत्याद्येकवाक्यत्वे सुबुत्प- त्तिर्नप्राप्नोति । अव्ययानां संख्याराहित्यात् । तथाप्यविशेषेण- स्वाद्युत्पत्तौ द्व्येकयोरित्यादिर्नियमविधिः । यद्वाऽस्मादेव ज्ञापका- त्सुबुत्पत्तिः । तेनप्रत्ययलक्षणेन पदत्वाद्रुत्वादिसिद्धिः । अतएव घटो नेत्यादौ शङ्खः पाण्डुर इत्यादौच निपातोत्तरविभक्तीनां प्र- तियोगित्वादौ लक्षणेति तार्किकसंप्रदायः ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वप- ञ्चम्याः ॥८३॥

अत्र योगविभागः । अदन्तादव्ययीभावात्सुपो लुङ् न ततोऽम्त्वपञ्चम्याः । पञ्चमी भिन्नस्यामादेशश्च । अलुक् सर्ववि- भक्तिसाधारणःअम्भावस्तु पञ्चमीभिन्नस्यैवेति फलितम् । अ- न्यथा पञ्चम्यां अम इवालुकोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । यद्वा तुशब्दो- ऽवधारणार्थः । तथाचापञ्चम्या अमेव लुक् तु तस्या अपीत्येक- वाक्यतायामपि तदर्थसिद्धिः । दिशयोर्मध्यमपदिशम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानपञ्चम्या ग्रहणम् । नेह आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । कर्मप्रवचनीययोगेऽत्र पञ्चमी । यद्वाऽव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशनिषेधः । अत्रतूत्तरपदाद्विहिता सा । तस्याश्च समासावयवत्वात्तस्यच प्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात्सुशब्दे उत्पन्ने तस्या अम्भावः । यदातु समासाद्विहिता पञ्चमी तदा श्रूयते एव । आउपकुम्भाव । कुम्भस्यसमीपमित्यव्ययीभावः । तत आङ्योगे पञ्चमी ॥

तृतीया सप्तम्योर्बहुलम् ॥८४॥

अम्भावः स्यात् । उपदिशम् । उपादिशेन । उपदिशे एतेन 'प्रतिहट्टपथे घरट्टजादि'ति नैषधं (१)व्याख्यातम् । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वाच्यम् । बहुलग्रहणसिद्धार्थकथनमेतत् । ऋद्धिः—सुमद्रम् । सुमगधम् । नदीसमासः—उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । संख्या—एकविंशतिभारद्वाजम् त्रिपञ्चाशद्गौतमम् । एकविंशतिर्भरद्वाजाः । त्रिपञ्चाशद्गौतमवंश्याः इति संख्यावंश्येनेति समासः । वर्तिपदानां स्वार्थविशिष्टार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टयोरेकत्वविशिष्टेऽर्थान्तरे संक्रमात्तद्राजस्येति लुगभाव इति कैयटः । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यादिवल्लोपप्रसङ्गाद्भाष्यप्रयोगादेव नलोप इति दीक्षिताः । ततः सप्तमी । नित्योऽम्भावः ।

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥८५॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य एते आदेशाः स्युः । नच टेरेत्व-

(१) नैषधीयचरिते द्वितीयसर्गे पञ्चाशीतितमोऽयं श्लोकः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मात्मनेपदे परत्वात्स्यादिति वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन त-तदुत्तरमेवोक्तादेशानां प्रवृत्तेः । ईजतुरित्यादौ संप्रसारणे कृते द्वित्ववत् ।

ननु स्थानिनः षट् आदेशास्तु त्रयः अतो यथासंख्येन कथं निर्वाह इति चेत् । न, अर्थत आन्तर्येण व्यवस्थासंभवात् । यद्वा डारौरसश्च डारौरसश्चेत्येकशेषाश्रयणात्,कृतैकशेषाणां द्वन्द्वे तु ए-कवचनद्विवचनयोर्डा, बहुवचनैकवचनयो रौ,द्विवचनबहुवचनयोश्च रसादेशः स्यात् । कृतद्वन्द्वानामेकशेषे तु तिप्तस्झीनां डारौरसः क्रमेण । तआतांझ इत्येषां डारौरस इतीष्टसिद्धिः । अयमर्थो भाष्ये—

डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वप्रसारणे ।
समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तरा ॥
आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्ति सर्वेषाम् ।
टेरेत्वंच परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥ इति ।

स्यादेतत् । डादेशोऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यमात्रस्य प्राप्नो-ति । नच शित्करणेन निर्वाहः सार्वधातुकत्वापत्त्या श्वः कर्ते-त्यत्र तास्यनुदात्तेदिति सूत्रेण तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्त-मित्यस्य निघातस्यापत्तेः । तिङ्ङतिङ इति निघातस्य तु न प्रस-ङ्गः । नलुटीति निषेधात् इति चेत् । न, अन्त्यादेशेऽपि टिलोपेन आख्याततकारसहितस्यैव आसो निवृत्त्या रूपसिद्धेः । नचान्त्यस्य डादेशे तकारान्तं नाङ्गम् । तकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् । प्रत्ययाव-धिकपूर्वभागस्यैवाङ्गसंज्ञाविधानादिति वाच्यम् । डित्त्वसामर्थ्याद-ङ्गसंज्ञामङ्गसंज्ञां विनैव तत्प्रवृत्तेः । नचैवं तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न स्या-त् रूपान्तरापत्तेरिति वाच्यम् । पचन्ति पचन्तु इत्यादिवदेकदे-शविकृतस्यानन्यत्वात् ।

अथवा सर्वादेशः प्रत्ययसंज्ञेत्संज्ञा लोपश्चेत्येतेषां पूर्वपूर्वसा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पेक्षत्वादनेकाल्त्वादेव सिद्धम् । अन्तादेशत्वे हि प्रत्ययावयव एव स्यान्नतु प्रत्ययः । समुदायस्यैव तथात्वात् । तदभावे च नेत्संज्ञा । तदभावेच न लोपः । अतः पूर्वमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । तत इत्संज्ञादीति न क्षतिः । यद्वा अ, अ इति प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । तेनानेकाल्त्वात्सर्वादेश इति भाष्यम् ।

स्यादेतत् । तिबादीनां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं परत्वात्प्राप्नोति । शब्दान्तरप्राप्त्याऽनुदात्तस्यादेशानां चानित्यत्वात् । तथाच तेषामुदात्तत्वं न स्यात् । इति चेत् । न, अन्तरङ्गत्वादादेशानामेव प्रथमं प्रवृत्तेः । नच तथापि तेषामनुदात्तत्वं क्रियतामुत लोप इति वीक्षायां परत्वाट्टिलोप एव ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुदात्तत्वमेव डादीनां स्यादिति वाच्यम् । टिलोपानन्तरं स्वरविप्रतिषेधाश्रयेण उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं बाधित्वा प्रवृत्तेः । नतु तथात्मनेपदैकवचनस्य तस्य स्थाने योऽजादेशः तत्रपरत्वाट्टिलोपे कृते पश्चादेवानुदात्तत्वप्रवृत्त्याऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यस्याप्रवृत्तेः । अनुदात्ते कृते सति तद्विशिष्टनिमित्तको यत्रोदात्तलोपस्तत्रैव तत्संभवात् त्रिप्स्थानीयडादेशस्तु तिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेनानुदात्त इति तत्र स्यादेवोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । तकारस्थानीयडादेशे तु तास्यनुदात्तेदिस्तस्य प्रवृत्तिं विनानुदात्तस्यचेति स्वरस्यैवानवकाशत्वेन तयोर्विप्रतिषेधायोगादिति चेत् ।

अत्र भाष्यकाराः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरस्यापवादः । नचापवादविषये उत्सर्गा अभिनिविशन्ते तथाच परत्वाट्टिलोपे कृतेऽपि अनुदात्तस्यचेति स्वरः प्रवर्तते एव । उदात्तत्वाभावमात्रस्य तत्रत्यानुदात्तशब्देन विवक्षितत्वात् । एवं स्थिते शास्त्रीयानुदात्तत्वाभावेऽपि डादेशे प्रत्ययस्वरस्य प्रवृत्तिनिर-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ट्टेण उदात्तत्वाभावरूपानुदात्तत्वस्य सत्त्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरो निःप्रत्यूह एव । नचतासेरुदात्तत्वात्पूर्वमेव टिलोपप्रवृत्तेरुदात्तलोपोऽपि कथमिति वाच्यम् । बाधकाभावेन उदात्तविशिष्टस्यैवतासेः प्रवृत्तेः डादेशेतु अपवादप्रवृत्तेर्भावितया पूर्वं न प्रत्ययस्वरप्रवृत्तिरिति वैषम्यम् । तस्मात्पदद्वयेऽपि स्वरसिद्धिरिति सर्वं शिवम् ।

इति श्रीसिद्धान्त सुधानिधौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमान्हिकम् । पादोऽध्यायश्चायं समाप्तः ।

सद्वृत्तपदवाक्यमाननिगमाकूपारपारङ्गम-
श्रीलक्ष्मीधरलब्धबोधजनुषा विश्वेश्वरेणोदिते ।
श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ सुधिषणैरध्यायमध्यायतं(१)
ध्यायंध्यायमिहाभिधेयमधुना शोधाय धीर्धीयताम् ॥ १ ॥

(१) अधिकमायतोऽध्यायतः अतिविस्तृत इत्यर्थः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । पञ्चमसमाप्तिपर्यन्तम् । अत्र विधीयमानाः प्रत्ययसंज्ञाः स्युः । तेन प्रकृत्यादौ नातिव्याप्तिः । अथैवमपि हनस्त च, त्रपुजतुनोः षुक् इत्यादिविकारागमेषु अतिव्याप्तिर्दुर्वारा । नच परत्वाभावात्तेषां संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम् । श्वस्वद्दुजकत्सु परत्वं विनापि प्रत्ययत्वस्वीकारादिति चेत्व ।

अत्राहुः—प्रयोजनाभावान्न तेषां संज्ञेति । तथाहि—परविधानार्थं न तेषां तत्संज्ञा। षष्ठ्यैव स्थानसंबन्धावयवसंबन्धान्यतरस्य प्रतिपादितत्वात् । नाप्युदात्तत्वार्थम् । आगमानां विशिष्यानुदात्तस्वरविधानात् । विकाराणां तु निरच्कानां स्वरस्यैव विरहात् । साच्कानां तु प्रवृत्तिकालेएवान्तरङ्गत्वात्स्थानिस्वरप्रवृत्तेः । पञ्चमीनिर्देशाभावाच्च । नच तद्व्यतिरेकेणापि प्रत्ययसंज्ञाबलादेव परत्वं स्यादिति वाच्यम् । षष्ठ्यैव स्ववाक्योपात्तसंबन्धविशेषोक्तौ विरोधाद्वाक्यान्तरोपात्तपरत्वान्वयानुपपत्तेः ।

नन्वेवं गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानात्प्रत्ययविज्ञानोत्पत्तावपि विकारागमस्थलेऽनुवाद्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् प्रत्ययविधिर्नस्यात् । पञ्चमीनिर्देशाभावात् । श्रुतयोरेवस्थान्यादेशयोराग मागामिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगात् । वाक्यान्तरस्यच संबन्धविशेषकल्पकस्याभावात् । नच हनस्तचेत्यत्र धातोरितित्रपुजतुनोः षुगित्यत्रच प्रातिपदिकादिति पञ्चम्यन्तस्यानुवृत्त्या तेन प्रत्ययविधिः । श्रूयमाणेनच षष्ठ्यन्तेन स्थान्यादेशभावस्यागमागमिभावस्य च निर्वाह इति वाच्यम् । हन्तेरादेशविधावुपयोगा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त् । विभक्तिभेदाच्च । तेनधातोर्विशेषयितुमशक्यतया हन्तेस्त-कारादेशो धातुमात्राच्च क्यप् इति वाक्यार्थप्रसङ्गात् । यद्वा हन्तेस्तो भवति धातोः क्यप् भवति कस्माद्ध-न्तोरिति वाक्यभेदेन हन्तिना धातुविशेषणात् । यद्वा महासंज्ञाक-रणमन्वर्थत्वविधानार्थम् । तेन निरर्थकानां विकारागमानां न प्र-त्ययसंज्ञा । विकारागमानांचानर्थकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृते-रेव तदर्थत्वात् तरबादिवदर्थान्तरद्योतकत्वाभावान्निर्विवादम् । नच प्रत्ययसंज्ञासिद्धौ प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वान्निर्वाह इति वाच्यम् अर्थवत्त्वाभावेन प्रत्ययत्वमेव नास्तीत्युक्तौ उक्तयुक्तेरन्योन्याश्रय-ग्रस्तत्वेनानुल्लासात् ।

अथप्रत्याययतीति कर्तृसाधनः प्रत्ययशब्दः उत प्रत्याय्यते इति कर्मसाधनः ? नाद्यः । स्वार्थिकेष्वव्याप्तेः । प्रकृत्यर्थातिरि-क्तार्थविषयबोधस्य तैरजननात् । नान्त्यः । यस्यार्थः प्रकृत्या प्र-त्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थ इति तदर्थात् । स्वार्थिकसन्प्रत्यये संगृहीतेऽपि इच्छार्थकसनादावव्याप्तेः । इच्छार्थानां तेषां प्रकृति-बोध्यार्थबोधकत्वादितिचेत्

उच्यते । एक एव शब्दोऽनेकशक्तियोगात्प्रवृत्तिनिमित्तद्व-यावच्छिन्नोऽधिक्रियते इति यथासंभवमुभयत्र संज्ञाप्रवृत्तिः । ण्य-न्तस्य निपातनादचि णेर्लुक् । नचागमेऽप्येवं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययस्यागमव्यतिरेकेणापि प्रयोगादागमस्य तु तदभावादिति प्रत्ययस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वपर्यवसानात् ।

अनुन्यासकारस्तु प्रतियन्त्यर्थमनेनेति करणेऽच्प्रत्ययः । य-द्वा पुंसि संज्ञायां घप्रत्यय इत्याह । नच ल्युटा बाधितत्वात्करणे कथमुक्तप्रत्ययौ । क्तल्युट्तुमुन्खलर्थे वासरूपविधेरभावादिति वा-च्यम् । तत्र करणाधिकरणयोरित्यस्य ल्युटोऽनुपादानादिति अ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न्यत्र विस्तरः ।

तत्सिद्धं यौगिकोऽयं प्रत्ययशब्द इति नच प्रकृत्यादावव्याप्तिः । अधिकाराविशेषविहितत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात् तत्प्रकारकबोधाभावेनोक्तधर्मे रूढयत्वच्छेदकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् अत एव गोशब्दशक्तौ गोत्वं नोपाधिस्तत्प्रकारकबोधादिति न्यायचिन्तामणावुक्तम् ।

नैयायिकास्तु—

> यादृशार्थप्रकृत्यन्यो निपातान्यश्च वृत्तिमान् ।
> स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ॥

यादृशार्थेत्यस्य वृत्तावप्यन्वयः । वृत्तिः शक्तिर्निरूढलक्षणा वा । प्राशस्त्ये मतुपो विधानात् । तथाच यादृशार्थप्रकृतिनिपातभिन्नत्वे सति यः शब्दो यादृशार्थे उक्तान्यतरवृत्तिमान् स तादृशार्थकप्रत्ययः । उक्तान्यतरवृत्त्या गुणगुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधके शुक्लस्थादौ व्यभिचारवारणाय प्रकृतिभिन्नेति । शक्त्या समुच्चयादिबोधके चादिनिपाते तद्वारणाय निपातभिन्नेति । स्वरादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृतयो नत्वेकत्वादौ । तृतीयादौ सत्यपि कर्मत्वादेर्लक्षणा न निरूढा । प्रायशः प्रयोगविरहात् । पशुना रुद्रं यजते इत्यादौ त्वानुशासनिकत्वात् । स्वार्थिकप्रत्ययमात्रस्य स्वरूपमर्थः । तेन जुगुप्सते देवतेत्यादौ स्वार्थिकसन्तलादौ नातिव्याप्तिः । भावघञादीनामप्युक्तैव गतिः । भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य कर्मत्वान्वयो न स्यात् । सुबर्थे धात्वर्थान्वयस्याव्युत्पत्तेः । यद्वा

> इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः ।
> तिङर्थस्य विभाग्न्यः स वा प्रत्यय उच्यते ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यः शब्दः शब्दान्तराविशेषिततया यादृशस्वार्थविशेष्यकतिङ- र्थप्रकारकान्वयबोधने स्वरूपयोग्यः स तादृशार्थे प्रत्ययः । चैत्रोऽ स्तीत्यादौ पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्वार्थे नाम्नि तिङर्थान्वयबोधकत्वमे- वेति नातिव्याप्तिः । चैत्रत्वविशिष्टचैत्रस्यैकनामार्थत्वेन तत्रैव कृत्य- न्वयात् । पदान्तरार्थं धर्मितावच्छेदकीकृत्य यदर्थप्रकारकबोधो न भवत्येव तत्त्वमित्यर्थात् । पदान्तरपदेन च प्रत्ययत्वाभिमतार्थप्र- कारकबोधो विशेष्यतासंबन्धेन यच्छब्दार्थे भवति तद्भिन्नपदं ग्राह्य- म् । अन्यथा तिङपेक्षया भेदस्य चैत्रपदेऽपि सत्त्वात्तदर्थचैत्रत्व- धर्मितावच्छेदककचैत्रविशेष्यकतिङर्थकृतिप्रकारकबोधोदयेनाति- व्याप्तिः । यजेत स्थीयते इत्यादौ तिङां, पुत्रीयतीत्यादौ क्यजा- दीनां, पाचकोस्तीत्यादौ कृतां, काश्यपिरित्यादौ तद्धितानां प्रकृ- त्यर्थावच्छिन्ने एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य वर्तमानत्वादेर्बोधक- त्वं नतु तदवच्छिन्न इति न तेष्वव्याप्तिः । निपातीकाशादीनां- समासमात्रप्रयोगभाजां तादृशस्वार्थे तिङर्थान्वयबोधं प्रति स्वरू- पायोग्यत्वात् तद्वारणाय निपाताद्यन्यत्वमपि निवेश्यमित्याहुः ॥

परश्च ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः । ननुपञ्चमीनिर्देशपरशब्दाध्याहारेण गापोरि- त्यादिषष्ठीनिर्देशे च आनन्तर्याश्रयेण परत्वसिद्धौ व्यर्थमेतदिति- चेत् । न, पञ्चम्याकाङ्क्षितस्यावधेः पूर्वशब्देनापि समर्पणसंभवा- त् । आनन्तर्यस्यापि पूर्वत्वेन निर्वाहसंभवात् नियमार्थतया सूत्र- प्रवृत्तेः । नच बहुजकचोः पूर्वं मध्ये च विधेर्बहुजेव पूर्वमकजेव मध्ये इति नियमार्थत्वात् प्रत्ययान्तराणां तद्देशव्यावृत्त्या पर- त्वमेवार्थाद्भविष्यतीति वाच्यम् । मध्यस्यानियतत्वेन टेः प्रागि- त्येव मध्यविशेषस्य तेन नियमेऽपि मध्यान्तरस्य व्यावर्तयितुम-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शक्यत्वात् । बहुजकचोर्विधेयत्वेन पुरस्तादेव बहुच् । प्राकुटेरेवाकच् इत्यस्यैव नियमार्थतया प्रत्ययान्तरे देशभेदस्य व्यावर्तयितुमशक्यत्वाच्च । नच तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन निस्तारः । परस्य सतो यत्कार्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तेः । धर्मिणः परत्वविधाने तस्यानुपयोगात् । नियमार्थस्यापूर्वविधौ अप्रवृत्तेः ।

ननु नित्यशब्दपक्षे स्वभावत एव परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । कार्यशब्दपक्षेऽपि न परग्रहणेनार्थः । तस्मादित्यस्य पञ्चमीनिर्देशलिङ्गेन प्रदेशेषूपस्थितस्य द्वेधार्थपर्यवसानात् । सत एव कार्यित्वेनोपादाने उत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यापेक्षा षष्ठी । असत एव विधाने उत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कर्तृषष्ठीति ज्ञापनात् । नचैवं सन्नित्यादिप्रथमानिर्देशनैरर्थक्यमिति वाच्यम् । निर्देशमात्रार्थत्वात् । पश्चात्परस्य सनो भावो भवतीति षष्ठीकल्पनात् ।

यद्वाऽनियतदेशे सनादेरुत्पत्तावपि कृत्कृत्यप्रत्ययादिसंज्ञाशास्त्रकार्यं यद्विधीयते तन्नान्यदेशस्य । यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात्प्रयोगो भविष्यतीति न दोषः । विकारागमेषु च पूर्वोक्तरीतेरनुसर्तव्यत्वात् । गापोष्टगित्यादौ धातोरित्यधिकाराद्धातोः परष्टक् गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम् । नचप्रयोगासमवायिनां क्विबादीनां सर्वदा लोपप्रतियोगिनां तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यानुपस्थानादनियतदेशे लोपः स्याचद्वारणाय परभूतानामेव लोपो यथास्यादित्येवमर्थमिति वाच्यम् । अनुबन्धासंजनेन लिङ्गेन तेषां परभूतानामेव लोपनिर्णयात् । अनुबन्धकार्यस्य कितीत्यादिविहितस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात् । नचानियतदेशपक्षेऽपि पाक्षिकीं परतामुपजीव्यैवानुबन्धासङ्गस्य कृतार्थत्वात् कथं नियमेन परत्वसिद्धि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रिति वाच्यम् । पाक्षिकवैयर्थ्यस्य तथापि दुष्परिहरत्वात् । स्पृ-
शोनुदक इत्यादौ सकृच्छ्रुतायाः पञ्चम्याः पूर्वपरान्यतराध्या-
हारेणोपपत्तौ यदा पूर्वशब्द एवाध्याह्रियते तदानुबन्धानर्थक्यस्य
दुर्वारतया परभूतलोपलिङ्गत्वे बाधकाभावाच्चेति प्राप्ते ।

सिद्धान्तः । प्रयोगनियमार्थं वेति । वाशब्दो वार्तिकमते
क्विवाद्यर्थं परवचनमिति पक्षस्य स्थितत्वाद्विकल्पार्थे । भाष्यमते तु
उक्तरीत्यान्यथासिद्धत्वात्तर्हीत्यर्थे परभूतानामेव प्रयोगो नत्वपरभू-
तानामेवेति नियमार्थमिदम् । नचविपरीतप्रयोगस्यादर्शनान्न तथेति
वाच्यम् । सदेवदत्तो बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयो-
क्तव्ये बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति, किमस्य प्रमाणमिति वक्तव्ये कि-
मस्यद्वयसमिति च प्रयोगादर्शनात् तदसाधुत्वदर्शनाय नकेवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलः प्रत्यय इति, नियमो बोध्यते । न
च चन्द्रो मुखमित्यादाविवाभेदोपचारात्कथमसाधुत्वमिति वाच्य-
म् । भृत्यादावपि तदभेदोपचारदर्शनादपत्यार्थस्य नियमेनानव-
गमात् । तदुक्तं हरिणा—

सोऽयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि ।
बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नापत्ये नियमो भवेत् ॥

तस्मादपत्यविवक्षायामभेदोपचारव्यतिरेकेण गर्गा इति बहु-
वचनान्तवदेकवचनान्तानां बभ्र्वादीनां प्रयोगो माभूदिति नियमार्थं
वचनम् । एतेन रघूणामित्यादौ अभेदलक्षणेति सांप्रदायिकग्रन्थो
व्याख्यातः । अभेदोपचारेणैव प्रयोगनिषेधात् । अत एव शक्ति-
भ्रमेण गवि प्रयुक्तो गवयशब्दोऽसाधुः । सादृश्यलक्षणया तु साधुरे-
वेत्यभ्युपगमः । उभयनियमश्चायम् । तस्मादित्युत्तरस्येतिसिद्धे प्रकृतेः
पर एव प्रयोगो नतु पूर्व इति, माकदाचिदप्रयुक्तो भूदितिच । ननु
वावचने परत्वोपलक्षितः सन् पक्षे भवति, पक्षे तु नैवोत्पद्यते इति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पाक्षिकप्रत्ययानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणमस्तु । परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वे न निवृत्तौ तात्पर्यायोगात् । अन्यथा तत्र प्रत्ययानुवृत्त्या वाव-चनेन प्रत्ययसंज्ञाया एव विकल्पः स्यादितिचेन्न । तत्र वृत्तिपक्षे सनो नित्यत्वात् । कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे च तदनुत्पत्ते र्वा-वचनस्य प्रत्याख्यानात् । तस्मात्प्रयोगनियमार्थमेवेति स्थितम् ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

नन्वस्वरस्याच उच्चारणानुपपत्तेरन्तोदात्तमध्योदात्तानुदात्त-स्वरितानां च चित्त्वरित्त्व पित्त्वतित्त्वलिङ्गेन प्रत्ययविशेषे नियत-त्वात्पारिशेष्यात्प्रत्ययान्तराणामाद्युदात्तत्वसिद्धिरिति चेत् । न, चिदादीनामनियतस्वरमाप्तौ अन्तोदात्त एव चिदिति नियमो नतु चिदेवान्तोदात्तइति स्वरान्तरस्य तत्र व्यावृत्त्यनुपपत्तेः । तथा चतल्लिङ्गरहितानां प्रत्ययानामानियमेन स्वरमाप्तौ नियमार्थमिदम् ।

स्यादेतत् । ञ्नित्यादिर्नित्यं प्रत्ययस्यच अदुपदेशाल्लसार्व-धातुकमनुदात्तं सुप्पितौ चेति स्वरान्तरसंनिधावेवाद्युदात्तानुदा-त्तत्वे विधीयेयाताम् । अलं प्रत्ययसंज्ञासांनियोगेन तद्विधानेन । एवमाद्युदात्तानुदात्तयोः सकृद्ग्रहणे लाघवमिति चेत् । मैवम् । तथासति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य चेति परि-भाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादिरुदात्तोऽन्तश्चानुदात्तः स्या-त् । आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने आद्युदात्तत्वविशि-ष्ट एव तव्यादिरुत्पद्यतेऽनुदात्तत्वविशिष्टश्चतिबादिरिति नदोषः । उत्पन्नस्यैव प्रत्ययस्य तदादिग्रहणादिकार्यसंबन्धात् उत्पद्यमान-स्य तदयोगात् ।

स्यादेतत् । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यारम्भादेवात्र न तदादिग्र-हणम् । अन्यथा प्रत्ययस्यचेत्यनेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । एवं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धातुप्रातिपदिकयोरन्तोदात्तत्वविधानसामर्थ्यात् सुप्पितौ चेत्यत्रापि न तदन्तग्रहणम्। अनुदात्तप्रत्ययपरत्वस्थले एव तयोरन्तोदात्तत्वविधेः सप्रयोजनत्वात्। यातीत्यादौ कृष्णतर इत्यादौ च पिति प्रत्यये तच्छ्रवणात्। यात इत्यादौ सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेण तद्बाधात्। नचास्ते, शेते इत्यादौ तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरस्यावकाशोऽस्त्विति वाच्यम्। न्यायसाम्येन तत्रापि तदादिग्रहणप्रसङ्गात्। नच यथान्यासे लवितव्यमित्यादौ तव्यप्रत्ययस्योत्पत्तिशिष्टाद्युदात्तत्वप्रवृत्तेस्तदुत्तरं प्रवर्तमान इडागमः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति। उक्तरीत्या तु तव्यप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं आद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादिडागमे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्प्रवर्तमानमाद्युदात्तत्वं इडागम एव विश्राम्येदिति वाच्यम्। आगमानामनुदात्तत्वस्यावश्यमारम्भणीयतया तेनैव गतार्थत्वात्।

तथाहि—लूञ् छेदने लुटि तिपो डा तासिः इट्। यद्यत्रेटोऽनुदात्तत्वं नस्यात्तदा तासिभक्तत्वादिडुदात्तः। शेषनिघातेन च तास्याकारोऽनुदात्तः। टिलोपे कृते तस्योदात्तलोपत्वाभावादाकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं न स्यात्। इटोऽनुदात्तत्वे तु तास्याकारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्ध्यति। अत्र ह्याद्युदात्तस्य इटश्च प्राप्तौ परत्वादिट्। कृताकृतप्रसङ्गित्वेन द्वयोर्नित्यत्वात्। नचेटि कृते शब्दान्तरप्राप्तेः स्वरोऽनित्य इति वाच्यम्। स्वरे कृते इटोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्या तथात्वात्। आगमवत्स्वरस्यापि शब्दभेदहेतुत्वात्। श्रुतिभेदस्योभयत्र साम्यात्।

अथान्तरङ्गत्वादाद्युदात्तत्वमेव पूर्वं प्रवर्तते। उत्पत्तिसंनियोगशिष्टत्वात्। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागम इति बहिरङ्गत्वात्। नच प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययाश्रयणे प्रकृतिरप्याश्रितैवेति वाच्यम्। प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्नास्ती-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ति अस्य समनन्तरमेवोक्तत्वात् । तथाचाद्युदात्तत्वानन्तरं प्रवर्त्त-
मान इट् शेषनिघातेनानुदात्त एव भविष्यतीति किमित्यागमाना-
मनुदात्तत्वमारभ्यमितिचेत् । न । तथापि लविषीयेत्यत्राशीर्लिङि
विशेषविहितत्वात्पूर्वं सीयुटि कृते पश्चाल्लादेशप्रवृत्त्या तत्र प्रवर्त-
मानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यात् । आगमानामनुदात्तत्वविधाने
तु सीयुटोऽनुदात्तत्वे कृते इटोदित्यकारादेशस्योदात्तत्वं सिध्य-
तीति तस्यावश्यमारभ्यत्वात् । एवंचागमे कृते तद्विशिष्टस्यैव
प्रत्ययत्वं नतु केवलस्यापीति भाष्याभिप्रायो लभ्यते । अन्यथा
सीयुटि कृतेऽपि इटः प्रत्ययत्वे तदुदात्तत्वस्य सिद्धावनुपपत्त्य-
भावादिति केचित् ।

अन्ये तु आगमविशिष्टस्य केवलस्यच प्रत्ययत्वात्कदाचि-
त्सीयुट ईकार एवोदात्तः स्यात् इति तद्व्यावृत्त्यर्थमागमानामवि-
द्यमानवचनमावश्यकमेव । अतएव प्रत्ययादेर्झस्यान्तादेश इति व्या-
ख्यानं निर्दोषम् । शयांतैरित्यत्र अडाटोः कृतयोरपि झकारस्य
प्रत्ययादित्वानपायादिति व्याचख्युः ।

यत्तु आगमा अनुदात्ता इति विशेषवचनेन सीयुटोऽनुदात्त-
त्वे तत्रोदात्तत्वस्य न प्रवृत्तिरिति । तदसत् । तद्वचनानारम्भपक्ष
एवोक्तापत्तेर्भाष्यकाद्भिरुपन्यासात् । उक्तदोषभयादेवागमानुदा-
त्तत्ववचनस्याश्रितत्वात् । तच्च ज्ञापकबललभ्यम् । यासुट्परस्मै-
पदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुट उदात्तवचनेनागमान्तराणामनुदा-
त्तत्वानुमानात् । नचचितुशादिंसादौ पिद्भक्तत्वाद्यासुटोऽनुदात्त-
त्वप्रसङ्गे उदात्तविधानार्थत्वमेव तस्योति वाच्यम् । अपिचलिङि-
सेत्रं यासुट्संनियोगेन लिङोऽपित्त्वविधानेनापि तादृशार्थसिद्धेः ।
यथान्यासे हि नवमात्राः । उक्तन्यासे षडेवेति लाघवसम्भवात् ।
तथाच गुरुतरन्यासकरणसामर्थ्यादागमा अनुदात्ता इति ज्ञापन-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽव्याहतम् ।

यद्यप्यागमैः स्वोत्तरस्याच आदित्वनिरासात्कथमाद्युदात्तत्वम् । आगमानामविद्यमानवद्भावातिदेशे तु अत्रादेशादिकं न स्यात् । स्वरविधावेवाविद्यमानत्वमितिचेत् । लविँतेत्यत्रोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो न स्यात् । तृजन्ताद्युदात्तं ह्येतत् । शेषनिघातेन द्वयोरनुदात्तत्वम् । तत्राविद्यमानवद्भावेनेटः स्वरितत्वानुपपत्तेः । नचषाष्ठिकस्वरविधावेव तदतिदेश इति वाच्यम् । चिन्तित इत्यत्र निष्ठा च द्व्यजनादिति स्वरप्रसङ्गात् । तथापि प्रत्ययस्वरविधावुक्तातिदेशान्नदोषः । सचातिदेशो ज्ञापकसिद्धः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये यद्यागमानामादित्वविघातकत्वं स्यात् तदा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति यासुट उदात्तत्ववचनं व्यर्थं स्यादतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कार्ये आगमानामविद्यमानवद्भावं ज्ञापयतीति नानुपपत्तिः । तस्मादागमानुदात्तत्वानुरोधादपि प्रत्ययसंज्ञासांनियोगेनाद्युदात्तत्वं नारम्भणीयम् ।

अथ स्रौघ्नी माथुरीत्यादौ विभज्यान्वाख्याने स्रौघ्न ई इति स्थिते आद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येतिचेति अकारलोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन त्वाद्युदात्तत्वविधानेऽणो लोपप्रवृत्तेः पूर्वमेवोदात्तत्वादनुदात्ते ङीपि परेच तल्लोपादुक्तस्वरासिद्धिरितिचेत्तदप्यसत् । स्वार्थादीनां क्रमेण प्रतीतिरितिन्यायेन स्त्रीत्वनिमित्तकप्रत्ययस्य बहिरङ्गत्वात्तन्निमित्तकस्य लोपस्यापि तथात्वेन प्रथममन्तरङ्गस्याद्युदात्तस्यैव प्रवृत्तौ उक्तस्वरसिद्धेः । एवमङ्गस्य भस्येत्यस्य चापेक्षितत्वादपि लोपस्य बहिरङ्गत्वमवसेयम् । अन्यथा औत्सी कांसिकी आत्रेयीत्यत्रापि लोपेन ञित् नित् कित्

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वराणां बाधापत्तौ उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । यद्यपि ञित्-
दिस्वराणां प्रत्ययस्वरापवादत्वादेव बलवत्त्वं कंसेन क्रीता कंसि-
की । कंसाट्टिठजिति ठचश्चित्करणसामर्थ्यात्पूर्वमेकादेशः ततः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ततश्चादेरुदात्तत्वं अन्त्यस्य लोप इति नास्ति
विप्रतिषेधः । तथाप्यात्रेयीत्यत्र इतश्चानिञ इति ढक् । आयना-
दिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थमिति पूर्वमेयादेशः ततो ङीप् । अ-
त्रान्तरङ्गपरिभाषां विनोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अतः प्र-
त्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तवचनं व्यर्थमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु उक्तन्यासे परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत
यथान्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते परत्वादिति । अस्मि-
न्नेव प्रदेशे आद्युदात्तविधानं युक्तम् । प्रामाणिकगौरवस्य न्या-
य्यत्वात् । तथाहि प्रत्ययाद्युदात्तस्यावकाशः समत्वमित्यत्र प्रकृते-
रनुदात्तत्वे धातुस्वरस्य प्रसयो यत्रानुदात्तः तत्र पचतीत्यादौ
गोपायति धूपायतीत्यत्र धातोरन्तइति भवति विप्रतिषेधेन । तत्राहि
गुपित्यस्य पूर्वमन्तोदात्तः तत आयप्रत्ययः सनाद्यन्ताइति धा-
तुसंज्ञा । तत्र स्वरद्वयप्राप्तौ अन्तोदात्त एव । तथापचतीत्यादौ
कार्यमित्यादौच सावकाशयोः पित्त्वतित्त्वानिबन्धनयोरनुदात्तस्व-
रितयोः कार्या हार्येत्यत्र टापि पूर्वमेकादेशो कृते तस्य पूर्वं प्रत्य-
न्तवद्भावात्तित्स्वरः परं प्रत्यादिवद्भावात्तु पित्स्वरः प्राप्नोति ।
विप्रतिषेधात्तित्स्वरः । पित्स्वराच्चित्स्वरो विप्रतिषेधेन । पित्स्व-
रस्यावकाशः पूर्वोक्तः । चित्स्वरस्य चलनः कम्पन इति युजन्त-
म् । आम्बष्ठ्या सौवर्येत्यत्र यङ श्चापि कृते उभयं प्राप्नोति ।
चित्स्वरो भवति परत्वात् ।

वस्तुतस्तु नायं विप्रतिषेधो युक्तः । आयप्रत्ययस्य संनियो-
गशिष्टत्वादाद्युदात्तत्वे कृतेऽपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमिति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रीत्या पश्चात्प्रवृत्तधातुसंज्ञानिबन्धनस्यान्तोदात्तस्य निर्बाधत्वा-त् । पित्स्वरतित्स्वरयोरपि तथा शब्दान्तरप्राप्त्या तयोरनित्य-त्वेऽपि परत्वात्पूर्वं स्वरिते कृते एकादेशप्रवृत्तेः स्वरितानुदात्त-योरेकादेशोऽन्तरतमत्वात्तित्स्वरः । स्वरितेऽनुदात्तभागस्यापि सत्त्वात् । आम्बष्ठ्येत्यत्रापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तसिद्धेः । नच(१) सामान्यविघातार्थश्चकार इति न सामर्थ्यमिति वाच्यम् । तावन्मात्रार्थत्वे टाप्प्रकरणे एव तद्विधानप्रसङ्गात् । तस्मात्संज्ञा-सन्नियोगेन प्रत्ययानामाद्युदात्तत्वविधानं सार्थकमिति सिद्धम् ।

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वापवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ताः । सुप्त्वापि-त्त्वाभ्यामनुगमस्य सूत्रे द्वित्वम् । दृषद्दृषदौ दृषदः । पचति पठति ।

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥

गुपू गोपने । तिज् निशाने । कित निवासे रोगापनयेच । मानुत्तरसूत्रे वक्ष्यते एते अनुदात्तेतो निर्दिश्यन्ते इतिभाष्यम् । तत्स्वरसादेव 'स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु' इति खण्डनव्याख्यायां चि-कित्सतामिति युक्तमिति वर्द्धमानः । कैयटस्तु क्रमदर्शनाय कि-तिपठितो नत्वयमनुदात्तेदिति व्याचख्यौ । वक्ष्यमाणेष्वेवार्थेषु एतेषामात्मनेपदित्वमर्थान्तरेऽननुबन्धाश्चुरादय एवैते बोध्याः । अयं चार्थविशेषो मुनित्रयानुक्तोऽपि इच्छासन्विधौ श्रुतस्य वा-ग्रहणस्यैतत्सूत्रद्वये व्यवस्थितविभाषात्वेनार्थविशेषपुरस्कारेणैव सनोविधानाद्वृत्तिकारादिभिः प्रयोगानुसारादुपनिबद्धः । अत एतदर्थेषु धात्वन्तरत्वादेषां नित्यं सन्विषयत्वादनुदात्तरूपलिङ्गस्या-

---

(१) सामान्यग्रहणाविघातार्थं इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

GCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

थयत्रे चरितार्थत्वात्समुदायविशेषकत्वमिति सन्नन्ते च आत्मनेपदप्र-वर्तकत्वम् । अयं विशेषः । गुपेर्निन्दायां सन् । तिजेः क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने इति । सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वम् । तङ् सन्यङोरिति द्वित्वम् । धातोरित्यविहितत्वान्नार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न । यद्यपि हलन्ताच्चेति सनः कित्वादपि गुणाभावः सुसाधः तथाप्युक्तरीत्या तत्प्रसक्तिरेव नास्तीति किन्तदनुसरणेन । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । प्रत्ययान्तत्वादाम् । जुगुप्सां चक्रे इत्यादि ।

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

एभ्यः सन्स्यात् अभ्यासस्य दीर्घश्च । मान पूजायाम् । बध बन्धने । अत्र दानशानौ स्वरितेतौ । आद्यौ अनुदात्तेतौ । मीमांसते । बीभत्सते भष्भावचर्त्वे । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते ।

ननु दीर्घत्वमभ्यासाकारस्य प्राप्नोति । विशेषविधेः सामान्यबाधकतया सन्यत इतीत्वस्य दुर्लभत्वात् । अभ्यासस्येतिवचनादभ्यासप्रतीक्षायामपि इत्वापेक्षायां प्रमाणाभावात् ।

उच्यते । ईच्चाभ्यासस्येति सूत्रयितव्यम । नचैवं हलादिःशेषस्यापिबाधापत्तिः । ईचाच इति वाच्यत्वात् । हलादिशेषविनाऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावेन तदबाधात् । यद्वा दीर्घश्चेतोभ्यासस्येति सूत्रणीयम् । तथाचानुवादसामर्थ्यादित्वप्रवृत्त्यनन्तरं दी-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रीत्या घः। यद्वाऽऽभ्यासस्येति छेदः। अभ्यासस्य विकार आभ्यासः। सचार्थादित्वमेव। लोपस्याभावरूपतया तदादेशस्य विधातुमशक्यत्वाद्। तत्प्रयोज्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वं हि स्थानित्वम्। ह्रस्वाकारस्यैव दीर्घविधानेतु तद्धितनिर्देशवैयर्थ्यम्। दीर्घश्रुत्याऽचश्चेति परिभाषोपस्थानात्। अजन्तस्य ह्रस्वस्य दीर्घस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावात्। यद्वासन्निमित्तकविकारस्यैव ग्रहणात्

वस्तुतस्तु अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते इति दीर्घोक्तिः इत्किद्ग्रहणेनज्ञापयिष्यमाणत्वादित्वानन्तरमेव दीर्घ इति नदोषः। भामत्यां तु मीमांसाशब्दो माङ्माने इत्यस्माद्धुत्पन्नः। नच तस्य सूत्रेऽनुपादानात्सनोऽसिद्धिः। मानित्यनेनैव नकारान्तत्वं निपात्योक्तधातोर्ग्रहणसम्भवात्। मुण्डमिश्रादिसूत्रे हलकलयोरदन्तत्ववत् इति शब्दतात्पर्याभ्यामुक्तम्। नच समिमीमिति इस्भावापत्तिः। घ्वादिसाहचर्येणेच्छासन्येव तद्विधानादिति दीक्षिताः। एवंच नान्तत्वनिपातनस्य स्वकल्पनायामन्तर्भावो न युक्तः। वाचस्पतिमिश्रैः स्वयमेवोक्तत्वात्। मानपूजायामिति वृत्तिग्रन्थो भङ्क्त्वाव्याख्येय इत्यपि मिश्रतात्पर्यकल्पनमयुक्तम्। तस्मादपि सन्प्रत्ययस्य मिश्रैरेव लिखितत्वात्। अतएव माङ्माने इत्यस्मान्मीमांसाशब्दे पूजितविचारार्थत्वं प्रसिद्धिवशाद्। मानपूजायामित्यस्मात्तु स्मृत्यैवेति तत्र कल्पतरुकारैरुक्तमिति दिक्।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

अत्रार्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे तेच सन्निधानादिच्छा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निरूपिते एव तथाच धात्वर्थविषयकेच्छायां धातोः सन् । सधा-त्वर्थ इच्छा च समानकर्तृके स्याताम् । इच्छाया धात्वर्थकर्तृसमेव-तत्वे सतीति यावत् । अत एव जिज्ञासा इत्यादौ स्वसमानाधिकरण-ज्ञानेच्छायाः प्रतीतिः । पक्तुमिच्छति पिपक्षति चैत्रः । सन्प्र-कृत्यर्थस्य सनर्थ इच्छायां विषयत्वेनान्वयः । चैत्राभिन्नकर्तृका पाकविषयिका इच्छेति सनर्थविशेष्यको बोधः । सन्नन्तस्य धातु-त्वेनेच्छायाः प्रधानत्वात् ।

न्यायमते तु सविषयार्थकधातूत्तराख्यातस्याश्रयत्वलाक्षणिक-त्वेनेच्छाया आश्रये तस्याभेदेन चैत्रेऽन्वयः । पाकविशेष्यके-च्छाश्रयाभिन्नः चैत्रः ।

मणिकृन्मते तु इच्छाया एवाश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रेऽन्वयः । आख्यातं च धातुसाधुत्वार्थमित्युक्तेच्छाश्रयश्चैत्र इतिधीः । ओदनं बुभुक्षते इत्यत्रभोजनविशेष्यतया ओदनस्य इच्छाविषयत्वानु-भवाद्धातोः सन्प्रत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारवाचित्वं । पाकं चिकीर्ष-तीत्यत्रापि प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते नतुकृतेः इत्याहुः ।

केचित्तु सकर्मकधाताविपि कर्माविवक्षायामकर्मकेऽपि गृहे तिष्ठासतीत्यादौ धात्वर्थविषयकेच्छाया एवानुभवः । अतः स्थि-तिप्रकारकगृहविशेष्यकेच्छाभिप्रायेण गृहं तिष्ठासतीति नप्रयो-गः । नच विशेष्यत्वस्यौदनं बुभुक्षत इत्यादौ द्वितीयार्थत्वाभावे पाकत्वं चिकीर्षति शत्रुधननाशेच्छायां शत्रुधनं चिकीर्षतीत्य-पि स्यादिति वाच्यम् । कृञ् योगे साध्यत्वाख्योद्देश्यत्वाख्य-विषयतयोरन्यतरस्यैव द्वितीयार्थत्वादित्याहुः ।

स्यादेतत् । धातोरिति किमर्थम् । नचसोपसर्गात्तद्वारणार्थं तत् । अन्यथा द्विर्वचनाडागमावुपसर्गस्यैव स्यातामिति वाच्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रीत्या ॥ कर्मत्वसमानकर्तृकत्वयोरुपादानात्तयोश्च क्रियैकनिरूप्यत्वात् । क्रियायाश्च धातुमात्रवाच्यत्वात् । उपसर्गस्यच द्योतकमात्रत्वात् । धातोरेव तदुत्पत्तिसम्भवात् । वाचकत्वपक्षेऽपि विशेष्यमात्रस्य कर्मत्वं विशेषणात्तु सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता द्वितीयेति पक्षे उपसर्गार्थस्य पृथगकर्मकत्वात् । कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति पक्षेपि समुदायस्याकर्मकत्वात्तस्मादनुत्पत्तेः । अन्यथाधातोरित्युक्तेर्व्यनिस्साराव । अर्थद्वारके हि समुदायस्य कर्मत्वे आश्रीयमाणेऽवयवस्याकर्मकत्वात् ततः सन् प्रत्ययो न स्यात् । कर्मण इति पञ्चम्यन्तनिर्देशात् । नच कर्मण इतिषष्ठीमाश्रित्य कर्मणोऽवयवाद्धातोः सन् इत्यर्थ इति वाच्यम् । केवलाद्धातोस्तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्

अदादीनां व्यवस्थायै पृथक्त्वेन प्रकल्पनात् ।
धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ।

नापि सुबन्तात्सनुत्पत्तिवारणार्थं तत्र विशेषविहितानां क्यजादीनां अपवादविधया बाधकत्वात् । नच सनो वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे क्यजादीनां सावकाशत्वमिति वाच्यम् । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि वैकल्पिकत्वे अपवादनिर्मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्त्या वाक्यस्यैव प्रवृत्तेः । सुबन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छानवबोधादनभिधानेनापि तद्वारणस्य सुकरत्वाच्च । नच प्रातिपदिकात्सनुत्पत्तिवारणार्थम् । कर्मणइति वचनात् कर्मत्वेच सति सुबन्तताया आवश्यकत्वात् । तदेतदाह वार्तिककारः । "कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम्" । सोपसर्गकर्मेति चेत् । कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वादिति प्राप्ते—

सिद्धान्तः । यत्तावदुक्तम् । अनभिधानादिति तदगतिक-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गतिमात्रम् । लक्षणाश्रयणाद्धि लक्ष्यव्यवस्था स्यादृगा । गत्यन्तराभावात्तु पचन्तीत्यादौ लक्ष्यानुरोधेन लक्षणव्यवस्थापनाद् । यदप्युक्तम् । क्यजादीनामपवादत्वादिति तदप्यसद् । आत्मीयत्वेन सुबन्तेच्छायामेव क्यजादेर्विधानाद्राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यादौ परकीयत्वेन तदिच्छायां सनो दुर्वारत्वाद् ।

अथात्र समानकर्तृकत्वग्रहणादेव न दोषः । सुबन्तेन सह समानकर्तृकत्वानुपपत्तेः । पुत्रादेः सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसम्बन्धयोग्यत्वात् । नच कटं करोतीत्यादौ कटादीनामपि सत्त्वभूतार्थपरत्वात्कथं साधनाकाङ्क्षेति वाच्यम् । शब्दान्तरसन्निधानादेव तत्र साध्यत्वप्रत्ययात् । तदुक्तं हरिणा—

निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः ।
क्रियाणामेवं साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते ॥

अतो नैतदर्थं धातुग्रहणमित्युच्यते तथापि आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीत्यादौ तुमुनन्तस्य साध्यरूपाभिधायित्वात्कर्तृयोगसम्भवात्तत्र सनो दुर्वारत्वाद् । क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वत्रेच्छतीत्यनेन तुमुनो निमित्तेन इच्छाया अभिधानान्न सन् । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तुमुन उपपदनिमित्तकत्वेन तदभावे तुमुनोऽसम्भवेन इच्छतीत्यस्य प्रयोगं बाधित्वा सन्विधेर्दुरुपपादत्वात् इति चेद् ।

सत्यम् । तथाप्यासनमिच्छतीति ल्युटो भावमात्रविहितत्वादिच्छार्थोपपदनिमित्तत्वाभावात्सनो दुर्वारत्वात् । नचात्रापि ल्युडभिधेयभावस्य सत्त्वरूपत्वान्न समानकर्तृकत्वयोग इति वाच्यम् । धातुवाच्यक्रियाया असत्त्वभूतत्वात्तदपेक्ष्य समानकर्तृकत्वोपपत्तेः । अथ वृत्तिसमानार्थकेन वाक्येन भवितव्यम् । आसिसिषते इत्यस्य चासितुमिच्छतीति वाक्यं समानार्थम् । समानकर्तृकत्वस्योभयत्र

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रीत्या न्दियाव् । आसनमिच्छतीत्यत्र तु स्वस्य परस्य वेति संशया-त्समानकर्तृकत्वप्रतीतिनियमाभावात्सन्न भविष्यति । समानकर्तृ-कत्वस्य तत्र सनान्तर्भावयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा धातुपदो-पादानेऽपि संगमनमिच्छति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सनो दुर्वा-रत्वात् । इह केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात्क्त्वाप्रत्ययोपादान-म् धातोरेव सन्प्रत्ययस्यापाद्यत्वात् । समानकर्तृकत्वप्रतीतिनि-पादयिषायां संजिगंसते वत्सो मात्रेति सन इष्टत्वात् ।

एवं कर्मसमानकर्तृकग्रहणमपि व्यर्थम् । संकीर्णप्रयोगदर्शने साध्वसाधुविभागार्थं हि शास्त्रारम्भः। गमनेनेच्छति देवदत्तस्यभो-जनमिच्छतीत्यर्थे च जिगमिषति बुभुक्षते इत्यादिप्रयोगादर्शनात् । इच्छायां सन्विधानेनैवोपपत्तेः । इच्छायाः कर्मणोऽवश्यंभावात् । संनिधानात्प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वाश्रयणात् । समानकर्तृकत्वस्यापि प्रत्यासत्त्यैव सिद्धिसम्भवादितिचेन्न । अङ्गपरिमाणार्थं कर्मणो धातोर्वेत्यन्यतरस्योपादानावश्यकत्वात् । समानकर्तृकत्वस्य गुरुत्वात् । इच्छायां वेत्युच्यमाने प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतेराक्षेपेऽपि प्राचिकीर्षदित्यादौ सोपसर्गस्याङ्गत्वं स्यात् । साक्षात्प्रकृतिविशे-षनिर्देशेतु अंगस्वरूपस्य सुज्ञानत्वात् ।

इदंच यद्यपि अन्यतरग्रहणेनापि सिध्यति तथापि धातुग्रहण-मेवावश्यकम् । धातोरिति शब्दमुच्चार्यविहितत्वात्सन आर्धधातु-कसंज्ञाया अपि सिद्धेः तेन शिशयिषते इत्यादौ गुण इट्च सि-द्धः । पूर्वसूत्रद्वयाविहितस्य तु सनो नार्धधातुकत्वमित्युक्तमेव । नचेकोझलिति सनः किल्वविधानं गुणनिषेधार्थं सत् स्वप्रयो-ज्यनिषेधप्रतियोगिप्रसंजकत्वेनार्धधातुकत्वं सन आक्षेप्स्यतीति वाच्यम् । सामान्येन ज्ञापकत्वे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात् । विशेषविषय-त्वे तिगन्तान्यस्मिंस्तदनाक्षेपात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यदप्युक्तम् । सोपसर्गं न कर्मेति । तदप्यसत् । संघातः क्रियाविशेषप्रक्रमादर्थद्वारकस्य कर्मत्वस्य समुदाय एव विश्रान्तेः । विशिष्टक्रियाया एव साधनानिर्वर्त्यत्वात् । नहि विशेषणविशेष्ययोः स्वस्वकारणनिर्वर्त्यत्वान्नीलघटयोरिवात्रार्थः समाजः तत्रनीलत्वघटत्वयोर्भिन्नकारणप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकतया विशिष्टस्यार्थसिद्धत्वादत्र तु प्रकर्षं प्रति कारणान्तरस्याकल्पितत्वात् । नचोपसर्गस्य द्योतकत्वाद्विशिष्टो धात्वर्थ एवेति वाच्यम् । तथापि तादृशविशेषस्यात्र शब्दानुपात्तत्वेन संघातस्यैव विशिष्टप्रतीत्यन्वयव्यतिरेकप्रयोजकान्वयव्यतिरेकप्रतियोगितया तस्मादेव सन्प्रत्ययापत्तेः ।

यत्तूपपदमतिङित्यत्रोक्तम् । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि इति तदपि विशिष्टक्रियोत्पत्तिमाश्रित्यैवेत्यविरोधः । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षेऽपि प्रकृते विशिष्टक्रियाया एव कर्मत्वस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्सोपसर्गात्सन्प्रसङ्गसंभवाच्च ।

यदपि विशिष्टात्सन्प्रसङ्गो नस्यादिति तदप्यसत् । कर्मणोऽवयवाद्धातोरिति व्याख्यानात् । नचैवं केवलादप्रसङ्गः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलस्यापि स्वावयवत्वात् । अनुदात्तङित इत्यादौ ङिदन्तस्येति व्याख्यानावश्यकत्वे शीङादेर्ङिदन्तत्वस्य तथैव वाच्यत्वात् । नचैवं महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ क्यजापि स्यादिति वाच्यम् । सुबन्तात्क्यज्विधानेन तस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानेन सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् । सन्विधौ तु पदविधित्वाभावात्सापेक्षत्वेऽपि सन्प्रत्ययः ।

यद्वा धातुरेव विशिष्टक्रियावाची उपसर्गस्तु द्योतक इति नसापेक्षत्वम् । वावचनं तु व्यर्थम् । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रीत्या नैकपदस्य च व्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नविषये बाध्यबाधकभावानुपपत्त्या वाक्यस्य सुस्थत्वात् । प्रत्युत वावचनेन एकार्थीभावपक्षे सनभावस्य विधातुमशक्यतया प्रत्ययसंज्ञाया एवाभावस्य विधेयत्वादानर्थक्यापत्तेः । तन्निबन्धनकार्यविकल्पापत्तेश्च ।

अत्रवार्तिकम् । तुमुनन्ताद्वा, तस्य लुग्वचनमिति । अयमर्थः । तुमुनन्तात्सनिति लक्षणं कर्तव्यम् । समानकर्तृकधातुकर्मपदानामनुपादानेन लाघवात् । वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पक्षे तदीयेऽर्थे सन्प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययार्थनिर्देशायावश्यं कर्तव्यम् । तुमुनश्च लुग्वक्तव्यः । नन्वेवं तुमुनन्तस्य पदत्वात्तुमुन् लुकि वृत्ते जिघांसतीत्यादौ नलोपादिप्रसङ्ग इतिचेत् । अत्राहुः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति लुकोऽसिद्धत्वान्नदोष इति । अस्मिन् सूत्रन्यासे इकोझलिति ज्ञापकाद्वार्धधातुकत्वमाक्षेप्यमिष्टसिद्ध्यर्थम् । 'लिङुत्तमाद्वा सन् उत्तमस्य च लोपो वक्तव्यः' । कुर्यामिति इच्छति चिकीर्षति । अत्र चैत्रश्चिकीर्षतीत्यत्र सन्प्रत्ययप्रकृतेस्तिङन्तत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातः आत्मविशेषगुणविशेषकान्तिवाचकस्य इषेरर्थे चायं विधीयते नतुश्नाश्यन्विकरणयोरित्यवधेयम् ।

'आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम्' श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति । यद्यपि श्वा चेतन एव तथापि दुःप्रसक्तः दुःखाभावप्रयोजकत्वेन मरणेच्छायास्तत्रासंभवादिदमुक्तम् । अचेतनग्रहणं नकर्तव्यमिति यावत् ।

भाष्यकारस्तु चेष्टादिना इच्छामनुमाय कटं चिकीर्षतीत्यादिप्रयोगवत् अवयवशैथिल्यलोष्ठपतनादिलिङ्गकेच्छानुमित्या उक्तस्थलेऽपि सन्प्रत्ययः । वस्तुतः कूलादौ इच्छाया असत्वेऽपि क्षतिविरहात् । नच लोष्ठपतनादाविच्छाकार्यत्वमेव नास्ति इतिवा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रुपम् । आरोपेणैव प्रमानुमितिनिर्वाहात् । 'उपमानाद्वा सिद्ध'- मिति तु मत्याख्यातम् । 'नवै तिङन्तेनोपमानमस्ती'ति । अत्र व्याचक्षते । तिङन्तार्थेन नोपमानम् । क्रियायाः साध्यैकस्वभावत्वात् । अनिष्पन्नरूपत्वात् । इदं तदिति परामर्षाभावात् । तादृशपरामर्शविषयवस्तुगोचरत्वाच्चोपमानोपमेयभावस्य । नहि देवदत्तो गच्छतीत्यादौ देवदत्तादिशब्देन स गच्छत्ययं पचतीत्यादौ तदिदमाद्यैः पदैर्यथा देवदत्तादीनां परामर्षः तथा क्रियाया अस्ति । इयमित्यादिना क्रियायाः सिद्धरूपापन्नाया एवाभिधानात् । किं बहुना क्रियादिपदैरपि पचतीत्यादि समानाकारकमत्ययानुपधानात् । अत एवोक्तं मीमांसकैः—

यादृशी भावनाख्याते धात्वर्थश्चापि तादृशः ।
नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित् ॥

नच तथाप्युपमानोपमेयभावस्य कानुपपत्तिरिति वाच्यम् । साधारणधर्मनिबन्धनत्वादुपमायाः असिद्धायाश्च क्रियाया धर्मानाश्रयत्वात् । तदाश्रयत्वाङ्गीकारे तु सिद्धरूपत्वापत्त्या स्वरूपप्रच्यवप्रसङ्गादित्याभिप्रायस्य पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् । नचासिद्धेऽपि घटादौ प्रागभावप्रतियोगित्वादिधर्माणां सत्त्वादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । प्रतीतिबलादन्यथानुपपत्त्या च तत्र तथात्वेऽपि प्रकृते मानाभावात् । अत एवातीतघटादौ घटत्वं नास्तीति तार्किकाः । अपिच परिपूर्णेन चन्द्रादिना न्यूनधर्मस्य मुखादेरुपमानक्रिया च सर्वा स्वाश्रये परिसमाप्ता । उत्कर्षापकर्षहीनत्वात् । तदुक्तम् ।

येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।
अतो तस्य समाप्तत्वादुपमानार्थो न विद्यते ॥

अथः संयोगहेतुत्वस्योभयसमवेतपतने साम्यमेवात्र समासिप-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दार्थः । भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यं नास्ति । उभयानुगतधर्मस्यैवोपमानियामकत्वात् । क्रियात्वस्य त्वकिञ्चित्करत्वाच्च । तदेतदभिप्रेत्योत्प्रेक्षायां लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । इत्युदाहृत्याचार्यदण्डिनोक्तम् ।

केषाञ्चिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।
नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥

अयमर्थः किमत्रोपमानम् । न तावत्कर्ता । तस्य धात्वर्थभावनायां विशेषणत्वेन इवार्थे प्रकारत्वासम्भवात् । अन्यविशेषणस्यान्यत्रान्वयायोगात् । तदुक्तम्—

कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।
स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम् ॥

स्वविशेष्यक्रियायां साधनं विशेषणत्वेनान्वयः । तत्र व्यग्रः तदन्वये निराकाङ्क्षः । अन्यत्क्रियाभिन्नं व्यपेक्षितुं स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतामापादयितुमसमर्थः । नच यथा पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ सप्तम्यर्थविशेषणस्यापि पृथिव्यादेरेवकारार्थेऽन्योन्याभावेऽन्वयायोभयत्र युगपदेवान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । यद्वा एवकारस्य समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वबोधकत्वमिति कल्प्यते । तथात्र कर्तुर्भावनायां सादृश्येच सममेवान्वयः । यद्वा इवपदस्य कर्तृसादृश्यपरत्वमिति वाच्यम् । तथापि लेपकर्तृसदृशं तम इति बोधासम्भवात् । धात्वर्थस्य कर्तरि विशेषणत्वानुपपत्तेः । क्रियाप्राधान्यभङ्गापत्तेश्च । नच लेपकर्तृसदृशतमःकर्तृका लेपक्रियेति बोधोऽस्त्विति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । किमत्राख्यातार्थस्य कर्तुः सादृश्ये क्रियायां चान्वयः उत कर्तृविशिष्ट एवेवपदार्थः । नाद्यः । धात्वर्थे एव तदन्वयात् । नान्त्यः । सांहि धात्वर्थलेपस्योभयत्रान्वयात् । लेपकर्तृसादृश्यस्ये-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अपदार्थत्वाद्वा । नाद्यः । तस्य विशेषणत्वायोगात् । नान्त्यः । उपमानस्य इवादिपदार्थबहिर्भावनियमात् । उपमेयतावच्छेदकरूपानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोग्युपस्थितेः । सादृश्यबुद्ध्यपेक्षितत्वाच्च । लेपकर्तृत्वेनैव सादृश्यविवक्षायां धर्मोपमानयोरैक्यापत्तेश्च । धर्मान्तरेण च लेपकर्तृसादृश्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । अप्रसिद्धसादृश्यस्थले तन्निमित्तधर्मोपादानावश्यकत्वाच्च । चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रसिद्धिबलादाह्लादकत्वादिप्रत्ययसम्भवेन धर्मलोपोपादानयोः स्वीकारेऽपि 'त्रिविष्टपं तत्खलु भारतायते' इत्यादौ 'सुपर्वभिः शोभितमन्तराश्रितै' रित्याद्यनुपादाने सादृश्यानुल्लासस्याभियुक्तानुभवसिद्धत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः । नापि लेपनमेवोपमानम् । लेपक्रियातमसोः साधारणधर्माभावात् । लेपनस्यैव तद्धर्मत्वासंभवात् । धर्मधर्मिभावस्य भेदनिबन्धनत्वात् । धर्मधर्मितावच्छेदकरूपभेदस्य भेदाभेदवादिभिरप्यङ्गीकारात् । भेदमादायापौनरुक्त्यम् । अभेदमादाय सामानाधिकरण्यमिति तत्सिद्धान्तात् । अतएव कार्यादिस्थलेऽप्यन्यप्रकारेणैव भेदाभेदाभ्युपगमः । तदुक्तं भामत्याम् ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।
हाटकाद्यात्मना भेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति ।

तदिदमुक्तं—

यदि लिम्पनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।
स एव धर्मो धर्मी चेत्यनुन्मत्तो न भाषते इति ।

स्यादेतत् । 'तेन तुल्यं क्रियाचे'दिति सूत्रे क्रियाया उपमेयत्वं सूत्रवार्तिकभाष्यसिद्धं उक्तयुक्त्या तन्न स्यात् । उपमेयभूताया अपि क्रियायाः सामान्यधर्माश्रयत्वविवक्षायां सत्त्वरूपत्वमसङ्गादुपमानक्रियातो वैलक्षण्यनिरुक्तेरिति चेत् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

 उच्यते। क्रियाया उपमानत्वं नास्तीत्यत्रैव ग्रन्थकाराणां तात्पर्यम्। सत्वरूपत्वप्रसङ्गस्तु युक्त्यन्तरस्योपलक्षणम्। तथाहि कूलं पिपतिषतीत्यत्रेवपदाध्याहारो विवक्षितः, अन्यथानुपपत्त्या लक्षणा वा? नाद्यः। पिपतिषायाः सादृश्यप्रतियोगित्वं, कूलस्य वा। नाद्यः। धात्वर्थस्य वाक्यार्थे प्राधान्योपगमात्। भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तस्मरणाच्च। नच सत्त्वार्थकापेक्षयैव विशेष्यत्वं तदर्थ इति वाच्यम्। नहीदं वाचनिकं येनोक्तरीत्या व्यवस्थाप्येत किन्तु लाघवतर्कसहकृतानुभवसिद्धं तथाचान्यत्र तदन्वये कार्यकारणभावकल्पनावश्यकत्वम्। आख्यातार्थकर्त्रादेरपि लिङ्गसंख्यानन्वयित्वेन तत्रापि तद्विशेषणत्वापत्तेश्च। फलस्यापि तथात्वाच्च। नचाख्यातार्थापेक्षयैव प्राधान्ये तात्पर्यम्। प्रथमान्तस्य विशेष्यत्वप्रसङ्गात्। तस्मात्क्रियान्तरापेक्षया तिङन्तक्रियायाः प्राधान्यम्। अत एव पचति भवति पश्य मृगो धावति इत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यां पाकधावनक्रिययोर्भवनदर्शनक्रियान्वयः। भोक्तुं पचतीत्यादौ सामानाधिकरण्येन तुमुन्प्रकृत्यर्थस्य तिङन्तार्थक्रियान्वयश्च सूत्रसिद्ध इत्यग्रे विस्तरः।

किञ्च क्रियासादृश्यस्य कूले नान्वयः। अयोग्यत्वात्। अन्यस्य चानुपस्थितत्वात्। न द्वितीयः। कूलसादृश्यस्यापि पिपतिषायामभावात्। एतेन इवद्योतकत्वेनाप्यनिस्तारः। नापि लक्षणेति द्वितीयः। पिपतिषासदृशे लक्षणायाः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात्। क्रमिकव्यापारसमूहस्यैव क्रियात्वेन धातोस्तदतिरिक्तांशबोधने लक्षणयाप्यसामर्थ्यात्। अत एवेच्छाजन्यसदृशस्य सनर्थतया तस्यच पतनान्वयात्। कूलकर्तृकं इच्छाजन्यसदृशं पतनमिति बोधोऽप्यनाशङ्क्यः। प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधंप्रति प्रत्ययजन्योपस्थितिहेतुतायाः क्लृप्तत्वात्। इच्छाजन्यत्वस्य पदार्थान्तरसाधा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रणतया उपमानविशेषानवधारणाच्च । तादृशपतनपरत्वेऽपि गौरवाधिक्याच्च ।

ब्राह्मणवदधीते इत्यादौ तु ब्राह्मणपदस्य तदुपादानकाध्ययनपरत्वेऽपि तिङन्तानुपस्थाप्यत्वादध्ययनस्य वतिप्रत्ययार्थे सादृश्ये प्रतियोगित्वेनान्वयः । तस्यच तिङन्तार्थाध्ययनक्रियायामिति नदोषः । रोदितीव गायतीत्यादौ तु सादृश्यसम्बन्धेन क्रियायाः क्रियान्तरेऽन्वयः । इवपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । अत एवात्रासत्त्वरूपत्वनिर्वाहः । पदान्तरार्थे विशेषणत्वानापन्नत्वात् । कर्मत्वकर्तृत्वयोरपि संसर्गताया एवोक्तत्वात् । नचोपमेयक्रियाया अधिकरणत्वापत्तिरितिवाच्यम् । वृत्तिनियामकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव मुख्यत्वात्तस्यचात्रानवगमात् । वैशिष्ट्यमात्रस्य तथात्वे पर्वतीयो वह्निरित्यादौ व्यभिचारात् । अतएव भट्टमते भूतलाभावयोस्तादात्म्याङ्गीकारे भूतले घटाभाव इत्यादावाकाङ्क्षोत्थापनार्थं सप्तम्या उपयोगो नत्वधिकरणत्वबोधार्थमिति सिद्धान्तः ।

एवंच कारकविभक्तिप्रकृतिपदानभिधेयत्वादेवासत्त्वभूतत्वम् । लिङ्गानन्वयस्तु स्पष्ट एव । संख्या तु यद्यपि उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इति भाष्यप्रयोगबलात्प्रतीयते तथापि ण्वुलर्थे भाव एव तदन्वयो नतु धात्वर्थे । तस्य संख्यांशे निराकाङ्क्षत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः । अन्यथा चैत्रेण स्थीयते इत्यादौ एकत्वस्याप्यन्वयापत्तेः । एतेन कारकसंख्याद्यन्वयेऽपि सर्वनामपरामर्षानर्हत्वादेवासत्त्वरूपतेत्यपास्तम् । संकोचे मानाभावादित्यग्रे विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । यद्वा इच्छेवेच्छा इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्तदर्थस्योपमानत्वात् । अत इच्छासदृशेऽपि व्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्भेत्स्यतीर्रे सन्निधिः। सच व्यापारोऽवयवशैथिल्यप्रयोजकत्वेन कु-
लावयवनिष्ठस्पन्दादिः। लक्ष्यानुरोधेन गौणमुख्यन्यायाप्रवृ-
त्त्या उभयत्र प्रत्ययः। यत्तु समाधानान्तरं भाष्ये सर्वस्य वा-
चेतनावत्त्वात्। आस्कन्दकपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दयति, अ-
यस्कान्तमयः संक्रामति, शृणोत ग्रावाण इति लिङ्गाच्चेति।

यच्च व्याख्यातं आत्माद्वैतदर्शने एतत्। वैचित्र्येण च सर्व-
पदार्थानामुपलम्भात् सर्वत्रातिप्रसङ्गो नोद्भावनीय इति तत्प्रौढि-
वादमात्रम्। ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादौ बाधायामध्यासे वा सामाना-
धिकरण्यं नत्वभेदे इति वेदान्तिभिरभ्युपगमात्। अतएवोक्तम्।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नामचेत्यंशपञ्चकम्।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥
खवाताग्निजलोर्वीषु देवतिर्यङ्नरादिषु।
अभिन्नाः सच्चिदानन्दा भिद्येते रूपनामनी॥ इति।

सांख्यैरपि अचेतनप्रकृतिपरिणामित्वाभ्युपगमात् इति-
दिक्। ग्रामं गन्तुमिच्छतीत्यत्र ग्रामगमनयोरुभयोरपि इषिकर्म-
त्वे ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी न स्यात्।
गतिकर्मत्वाभावात्। गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तु गमनमित्युक्तौ
च इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र कर्मप्रत्ययेन ग्रामस्याभिधानं
न स्यात्। तस्येषिकर्मत्वाभावात्। स्वप्रकृत्यर्थसाधनत्व-
प्रकारस्यैव प्रत्ययाभिधेयत्वात्। तस्माद्गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तु
ग्रामो गमनं चेति सिद्धान्तः। इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य
ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्षयोः कर्मणोरेकेनाभिधातुमशक्य-
त्वात्। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्ग्रामस्यैवाभिधानम्। इषिक्रियाया-
श्चाख्यातान्तवाच्यतया प्राधान्यात्प्रधानशक्त्यभिधानेन ग्रामात्प्र-
थमा। गमिक्रियाया गुणत्वात्तदपेक्षया द्वितीयाचतुर्थ्योरनुपपत्तेः।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गुणस्य प्रधानविरुद्धकार्यानारम्भकत्वादिति प्रागुक्तम् ।

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

यद्यपि सनैव इच्छाया अभिधानान्न पुनः सन्निति न वक्तुं शक्यम् । पाकेच्छायास्तेनाभिधानेऽपि पाकेच्छाविषयकेच्छाया अनुक्तत्वात् । अन्यथा प्रतीषिषतीत्यत्र इषेरपि सन्न स्यात् । तथापि वाचनिक एवायं निषेधः । इच्छासन्नन्ते चायम् । जिगुप्सिषते मीमांसिषते इत्यादौ स्वार्थसन्नन्तादिच्छासन इष्टत्वात् । शैषिकादित्यादावुदाहरणम्—शालायां भवः शालीयो घटः तत्र भवमुदकमिति पुनः छ प्रत्ययो न । विरूपस्तु भवत्येव । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्रभव आहिच्छत्रीयः । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः सोस्यास्तीति पुनर्नठन् । विरूपस्तु भवत्येव । दण्डिमती सेनेति । एवंच वह्निमद्वानिति तार्किकप्रयोगाः प्रामादिकाः । तसौ मत्वर्थेइति भसंज्ञात्वात्पदकार्यस्य जश्त्वस्य च दुर्लभत्वात् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ।

—:*:—

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

स्वाश्रयसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयार्थकात्सुबन्तात्क्यच्प्रत्ययो वा । स्वपदमिच्छापरम् । स्वाश्रयत्वं समवायित्वं धात्ववयवत्वात्सुपो लुक् । क्यचिचेतीत्वम् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयति । पुत्रविषयकेच्छाबोधे पुत्रस्य स्वीयत्वं स्वरूपसदेव प्रयोगनियामकं तत्र तस्य शाब्दे प्रकारत्वानुभवविरोधात् । यद्यपि क्यचश्चकारो नान्तोदात्तत्वार्थः एकाच्त्वेन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेः पूर्वं प्रत्ययस्वरः पश्चात्सतिशिष्टो धातुस्वर इति क्रमसत्त्वात् । नापि क्यचिचेत्यत्र विशेषणार्थः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येत्यतएव क्यषो व्यावृत्तेः । तन्मात्रानुबन्धकमपहाय तत्तदतिरिक्तोभयानुबन्धकस्य न ग्रहणमित्यस्य तदर्थत्वात् । नापि नःक्ये इत्यत्र सामान्यग्रहणविघातार्थः । अन्यथोक्तरीत्या तत्रक्यषो ग्रहणं न स्यात् । ननु इच्छेति भावेप्रत्ययः । आत्मन इति कर्तरि षष्ठी । क्रियाकारकसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । तथाच राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि क्यच्स्यात् । मैवम् । आत्मन इति विशेषणवैयर्थ्यात् । उक्तसम्बन्धमनादृत्य सुबन्तेनैवान्वयात् । तद्वारकस्यैवात्मन इच्छासम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । तथाचेच्छासमवायिनः सुबन्तस्य च यःप्रसिद्धसम्बन्धस्तस्येष्यमाणतावच्छेदकत्वे क्यजिति फलितम् । अन्यथा एषितृस्वामिजन्यत्वस्य राजपुत्रेऽपि सत्त्वाद्दोषतादवस्थ्यात् । मात्वावृका अघायवो विदन्नित्यादौ तु व्यसनस्य स्वसंबन्धित्वेनेच्छानुपपत्त्या छान्दसःक्यच् । ज्ञापकं चात्रेत्त्वबाधनार्थमाकारविधानम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ सुप इति किमर्थम् । न तावत्प्रातिपदिकवारणार्थम् । सुबन्तात्प्रातिपदिकाद्वा क्यचि विशेषाभावात् । नच पदसंज्ञैव विशेषः । सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिपक्षे नियमार्थमावश्यकस्य नःक्ये इति सूत्रस्यैव प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तिपक्षे विध्यर्थत्वसम्भवात् । नापि धातुव्यावृत्त्यर्थम् । विशेषविहितस्य सनो बाधकत्वात् । परेच्छायां च सनोऽभावात् ।

उच्यते महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीत्यस्येष्टत्वेऽपि महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्ये माभूदिति सुब्ग्रहणम् ।

ननु प्रत्येकं सुबन्तत्वात्तथाप्यनिस्तार इति चेत् न । किं समुदायादापत्तिः, उतावयवात् । नाद्यः । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायद्वयस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । नान्त्यः । असामर्थ्यात् । महान्तं पुत्रीयतीत्यस्यागमकत्वात् । ऋद्धस्य राजपुरुषः ऋद्धस्योपगोरपत्यं ऋद्धस्यौपगव इत्यादिवत् । तदुक्तम् । 'समानाधिकरणानां सर्वत्राप्रवृत्तिरयोगोदकेने'ति । समानाधिकरणानां शब्दानां मध्ये एकस्य बहिर्भाव एकस्य च वृत्तिप्रवेशो न भवति । सगुणस्यैव पुत्रस्येषिकर्मत्वादित्यर्थः । नचैवं राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यत्रापत्तिः । सविशेषणानां च सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेत्यस्य वाच्यत्वात् । नचैवं पुत्रप्रातिपदिकार्थस्य इच्छाकर्मत्वविरहे द्वितीयाद्यनुपपत्तिः समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततोऽपीति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यमात्रेण गुणेभ्यस्तदुत्पत्तेः नचैवं प्रत्ययस्याप्यापत्तिः । सविशेषणानामिति निषेधात् । महान्तं पुत्रीयतीत्यस्यागमकत्वात् । क्यजर्थैकार्थीभूतस्य विशेषणस्य व्यपेक्षानुपपत्तेः । युगपदेकार्थीभावव्यपेक्षयोरयोगात् ।

अथ कथं मुण्डयति माणवकमिति असामर्थ्यादितिचेत् । न

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत्र माणवकस्य करोतिक्रियाकर्मत्वाभावात् । मुण्डत्वस्यैव त-थात्वात् । यत्र तूभयोस्तथात्वं तत्र भवत्येव वृत्तिः । बलीवर्दं क-रोति मुण्डं चेति । मुण्डयतेश्च क्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षया माणवके द्वितीया । नचैवं माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यत्रापि क्यजा-पत्तिः । मुण्डत्वमेवेष्यते माणवकशब्दस्तु तदाश्रयविशेषप्रतिपत्त्य-र्थतुल्यत्वादिति(१) वाच्यम् । माणवकस्य मुण्डत्वगुणेन संस्कार्य-त्वादुभयोरेवेष्यमाणत्वात् । यद्वा गुणवचनत्वान्मुण्डशब्दस्य सा-पेक्षत्वेऽपि समासः । क्यच् तु पुत्रीयतीत्यादौ सावकाश इति वै-षम्यम् । नच मुण्डयत्ययं नापित इत्यादौ मुण्डत्वविषये प्राप्नी-ण्यविवक्षायां द्रव्यविशेषस्यानाकाङ्क्षितत्वाण्णिजपि सावकाश इति वाच्यम् । तत्करोतीति सिद्धे मुण्डादिभ्यः पुनर्विधानस्य सापेक्ष-त्वेऽपि तद्विधानार्थत्वात् । यद्वा सौत्रधातवस्तेभ्यश्चुरादिवत्स्वार्थे णिच् । यद्यपि तेषामविशेषो नोक्तस्तथापि प्रयोगदर्शनादेव तन्नि-र्णयसंभवात् । यद्वा गां दोग्धि पय इत्यत्र शुद्धस्य दुहेः पूर्वं गवैव संबन्धः । पश्चात्तु दुहिना पयसः तथा करोति मौण्ड्येन सं-बध्यते । तद्विशिष्टस्तु माणवकेनेत्यदोषः । यद्वा विशेषापेक्षायां वाक्यम् । सामान्यापेक्षायां वृत्तिः । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थं मा-णवकादिपदोपादानम् । नचैवं क्यचोऽप्यापत्तिः । अगमकत्वात् ।

अथेष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति कर्मणि क्यच् स्यान्नवेति संदेहे केचिदाहुः । इच्छायां क्यज्विधानात् इच्छतीति कर्तृप्रत्ययेन विग्र-हवत् उक्तकर्मप्रत्ययाभ्यां विग्रहेऽपि भवत्येवेति ।

सिद्धान्तस्तु इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्र इति विशेषकर्म-संबन्धस्यानुभूतत्वात् तदवस्थायां वृत्तिरेव नास्ति । कुतः पूर्व-

(१) प्रतिपत्त्यर्थतुल्यत्वादितितुल्यत्वादिति वाच्यम् इति पाठा-न्तरम् ।

CC0: Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कटोऽनेनेत्यादिवत् । क्रियाफलस्य पुत्रादेः प्राधान्यप्रतिपिपादयिषायां पुत्र इष्ट इत्यादिवाक्यस्यैव प्रयोगात् । क्यजन्तस्याकर्मत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादेन तादृशार्थे क्यजन्तस्य कर्मक्तप्रत्ययान्तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । वाक्ये च कर्तृप्रत्ययस्य कर्मप्रत्ययस्य चोत्पत्त्यनन्तरमकर्मकत्वेन कर्मणि प्रत्ययानुत्पत्तेः ।

'क्यचि मान्ताव्ययस्यप्रतिषेधः' । इदमिच्छति, किमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । 'गोसमानाक्षरनान्तादित्येके' । एभ्यः क्यच्प्रत्यय इति न्यासं कुर्वन्तीत्यर्थः । गव्यति । घटीयति । मधूयति । दधीयति । कर्त्रीयति । राजीयति । तक्षीयति । अत्र वाच्यतीत्यादेरसिद्धिः । मतभेदप्रदर्शनार्थं तु भाष्यकारेणेदमुपन्यस्तमित्यभियुक्ताः ॥

अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षा-पिपासागर्धेषु ॥ ९ ॥

क्यजन्तास्त्रयो निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । तत्कालीनोपभोगार्थमशनोदकयोर्धनान्तरस्य चेच्छायामिति बुभुक्षेत्यादेरर्थः कालान्तरोपयोगार्थमशनस्य स्नानार्थमुदकस्य धनाभावे सति धनेच्छायां च उदकीयतीत्यादि । एवं च बुभुक्षादीनां प्रयोगोपाधित्वम् ।

अन्येतु अशनायतीत्यादीनां बुभुक्षादिकमेवार्थः । प्रकृत्यर्थस्याविवक्षितत्वात् । उदन्या तु पिपासातृडितिकोशात् । किमु-धनं धनायितुमिति भारविप्रयोगाच्चेत्याहुः । अत एव धारारायो धनायायदीतिमयूरः ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

(१)अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि काम्यच्च॥१०॥११॥

पूर्वोक्तविषये काम्यच्प्रत्ययः स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । चकारोऽन्तोदात्तत्वार्थः । धातुस्वरेणैव सिद्धेः । नापि ककारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः । आदितः कर्तव्यत्वापत्तेः । तथापि चिदेवायं नत्वनुबन्धान्तरेण व्यपदिश्यते इति नियमार्थत्वात्ककारस्येत्संज्ञापरित्राणसिद्धिः ।

अत्रवार्तिकम् । 'काम्यचश्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्थाभावा' दिति । अयमर्थः प्रयोजनाभावादेव ककारस्य नेत्संज्ञा । कार्यविशेषस्य वा विरहे लोपमात्रस्य वर्णोपदेशफलत्वानुपपत्तेः । संहितापाठे काम्यच्चेति चकारद्वयेनापि तत्स्थितेश्च । अग्निचित्काम्यतीत्यत्र लघूपधगुणप्रतिषेधोऽपि न फलम् । धातोर्विहितत्वाभावेन काम्यच आर्धधातुकत्वाभावात्गुणप्रसक्तेरेव दुर्लभत्वात् । नापि उपयट्काम्यतीत्यत्र वचिस्वपियजादीनां किताति संप्रसारणम् । यजादिभ्यो विहितो यः किदिति व्याख्ययैव तस्याप्रवृत्तेः । सुबन्तादस्य विहितत्वात् । विचः छन्दस्येव विधानात्तत्र संप्रसारणादर्शनाच्च । एवं तु वाक्काम्यतीत्यत्र संप्रसारणार्थं कित्त्वं स्यादतोविहितविशेषणत्वमत्र युक्तम् । यद्वा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानान्न दोषः । तस्माच्चित्त्वं व्यर्थमितिस्थितम् ॥

उपमानादाचारे ॥ १२ ॥

---

(१)एतत्सूत्रव्याख्याग्रन्थःखण्डित इति सकलमूलभूतपुस्तकस्थ चिह्नदर्शनादवगम्यते

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारे क्यच् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । कुटीयति प्रासादे । कुट्यामिवाचरति इत्यर्थः ।

पौरं सुतीयति जनं समराङ्गणेऽसा—
वन्तः पुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ॥
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे ।
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥

इति काव्यप्रकाशे वाचकलुप्तायामुपमायां कर्माधिकरणक्यचौ कर्तरि क्यङ्चेति त्रयमुदाहृतम् ।

तत्र व्याचक्षते । क्यजादीनामाचारमात्रार्थत्वे सुताद्यन्विते आचारे पौरादिकर्मकत्वान्वयो न स्यात् । नच सुताद्यनन्वितस्यैवाचारस्य पौराद्यन्वयः । प्रकृत्यर्थानन्वितप्रत्ययार्थाबोधात् । अन्यथा चैत्रो न पचतीति बाधधीकाले चैत्रः पचतीतिवाक्याच्चैत्रः कृतिमानिति बोधापत्तेः । किञ्चाश्रुतस्यैवादिपदस्य कल्पनापेक्षया क्यजादिशक्तिकल्पनमेव युक्तम् । नच गौरवम् सन्प्रत्ययादेरपि इच्छाशक्तिविलोपापत्तेः । तत्रापीच्छतीत्यादेरध्याहारसम्भवात् । अथ तत्रानुशासनबलाद्विनाप्यध्याहारं बोधाच्च शक्तिरिति चेत् । क्यजादावपि समानम् । अतः क्यच आचारजातीयाचारो भेदश्चार्थः । अतएव सुतं सुतीयतीत्यादेर्नप्रयोगः । तथाच पौरं सुतीयतीत्यादेः सुतभिन्नपौरवृत्तिर्यः सुताचारजातीयाचारस्तदनुकूलकृतिमानित्यादिरर्थः । एवंच सुतपौरादेः सादृश्यविशेष्यकबोधात् श्रौती पूर्णोपमैवेयं नतु वाचकलुप्तेति ।

तत्रेदं वक्तव्यम् । सन्प्रत्ययस्येच्छायामिव क्यचोऽपि भेदादौ शक्तिरित्यनुशासनान्न लभ्यते एव । सुतं सुतीयतीत्यादेश्चाध्याहृतवशब्दार्थभेदान्वयानर्हत्वादेव वारणम् । प्रकृत्यर्थान्वितेत्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दिकं त्वयुक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परान्वयमात्रस्याव-श्यकत्वान्नतु प्रकृत्यर्थान्वयात्पूर्वं प्रत्ययार्थान्वयस्यापि । तावतै-वोक्तबोधकाले चैत्रः कृतिमानिति बोधवारणात् । तथा चोक्त-व्युत्पत्तिसिद्धिमेव लिखित्वा अथ स्थित्वेत्यादौ क्त्वाप्रत्यय-स्याव्यवहितपूर्वकालस्याद्येत्यनेन सममभेदान्वयबोधः समर्थितो द्र-व्योपायविवृतौ (१)पक्षचरमिश्रजलदठक्कुरादिभिः । अतएव देवद-त्तेन दृष्टो घट इत्यादौ निष्ठाप्रत्ययार्थस्य विषयस्य तृतीयार्थकृत्य-न्वयानन्तरमेव प्रकृत्यर्थदर्शनान्वयादेवदत्तकृतिविषयदर्शनवि-षय इति बोधाभ्युपगमः । तस्मादध्याहृतस्य इवपदस्यैव तद्भिन्न-वृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं चार्थः । तथाच सुतभिन्नवृत्तिसुतवृत्तिपौर-विषयकाचारानुकूलकृतिमानिति धीः ।

नन्वेवं प्रकृत्यर्थस्य सुतादेः भेदादौ इवार्थे इवार्थस्य च वृ-त्तित्वस्य क्यजर्थे आचारेऽन्वय इति फलितम् । नच तद्युक्तम् । प्रत्ययार्थानन्वितस्य प्रकृत्यर्थस्यान्यत्रानन्वयात् । प्रत्ययार्थे प्र-कृत्यर्थभिन्नस्यान्वयविरहाच्चेति चेन्न । सुतादेः साक्षादाचाररूप-प्रत्ययार्थानन्वयेऽपि भेदादिविशेषणतापन्नस्य तदन्वयसत्त्वात् । अतएव यथाकथंचित् सम्बन्धमात्रेण प्रकृत्यर्थान्वयव्युत्पत्तिनि-र्वाह इति मिश्रैर्विभावितम् । सुतस्य क्यजर्थभेदे तस्य पौरेऽन्वय-व्यवधानेनैवाचाररूपप्रत्ययार्थे तदन्वय इति स्वयमपि लिखितत्वा-च्च । अतएव नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इत्यत्र षोडशिग्रहणा-भाव इष्टसाधनमित्यादिबोधो दीधीतिकारादिभिः स्वीकृतः । आ-ख्यातार्थकृतौ तदर्थवर्तमानत्वानन्वयाभ्युपगमेन द्वितीयानियमाभा-वाच्च । "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्"इति न्यायसूत्रेऽनुपमृद्य प्रादुर्भा-वाभावादिति व्याचक्षाणैर्वाचस्पतिमिश्रदीधितिकारादिभिः प्रादु-

(१) द्रव्यकारणविवरणे इत्यर्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भावस्य नञर्थाभावान्वयं कृत्वा तत्र पञ्चम्यर्थहेतुत्वान्वयाङ्गीकारा-च्च । "तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः" इतिसूत्रेऽपीतरो-त्पत्त्यभावादिति बोधोपगमाच्च । कलंजभक्षणाभावविषयकं का-र्यमितिभाभाकरान्वयबोधस्वीकाराच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

यद्यपि नारीयते इत्यत्र चण्डीदासादिभिरुक्तम् । नात्र वाच-कलोपः । क्यङादीनामेव तदर्थविहितत्वेन तत्कर्मक्षमत्वात् । प्र-त्यये तथा स्वातन्त्र्येणाप्रयोगस्य वत्यादावपि तुल्यत्वात् । समुदितमेव पदं वाचकम् । प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थवाचका-विति मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेव । सदृशाचारस्य क्यङाद्यर्थत्वात् । अतो वाचकलुप्ताभिधानमालङ्कारिकाणामयुक्त-मेवेति । तदप्यसत् । सदृशाचारस्य क्यङाद्यर्थत्वे मानाभावात् ।

यद्यपि धर्मलोपोऽप्यत्रोपमायां आचाररूपधर्मस्य वस्तुत्वा-दित्युपमानुपपादकत्वादिति । तदप्यसत् । उपमानादित्यनेनोप-मानत्वेन तद्विशेषाणामिवाचार इत्यनेनापि आचारत्वेन धर्मवि-शेषाणामनुगमात् । सुतीयतीत्यादौ स्नेहनिर्भरत्वादेर्नारीयती-त्यादौ कातरत्वादेश्च प्रत्ययात् । प्रामाणिकलेखनस्य च तत्र सा-क्षित्वादित्यलङ्कारकौस्तुभविवरणे विस्तरः ।

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ १३ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् तस्य सान्तत्वे सलोपश्च । चकारस्यान्वाचयवृत्तेर्वाक्यभेदस्य च स्वीकारात् । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ङित्त्वादात्मनेपदम् । सलोपवाक्ये कर्तुरिति स्थान-षष्ठी सकारस्य तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । सान्तस्य कर्तुर्लोप इति अतो हंसायते इति न दोषः ।

'सलोपो वेति वक्तव्यम्' । पयायते । पयस्यते ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

'ओजसोऽप्सरसो नित्यं वाच्यः' । ओजायमाने योऽहिं जघान । अप्सरायते । वृत्तावोजःपदं तद्वत्परम् । विशेषणस्यो-जस एव सामान्यधर्मत्वं 'क्षोणीमास्तृणतीभिरन्तरतमं व्योमेदमो-जायते' इति मुरारिः ।

अपर आह—सलोपेऽप्सरस इत्येव । ओजायमानामिति छा-न्दसत्वात्सिद्धमिति मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासो न त्वयं स्थितः पक्षः इत्याहुरिति कैयटः । तेन पयायतामभ्युदयस्त्वदीय इति नैषध-मपि व्याख्यातम् ।

'आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' ।

अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीवते । क्लीवायते । होडते । होडायते । धातुसंज्ञानामेवैतेषामनेकार्थत्वादाचारलक्षणक्रियावच-नत्वमपि सिद्धम् । अवहोडेत्यादावप्रत्ययस्तु गुरोश्च हल इत्य-नेनापि सिद्धः । तथापि अवगल्भाञ्चक्रे इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वा-दाम्र्थमारम्भः ।

अपर आह—सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारक्विब्वक्तव्यः अ-श्वति । गर्दभति । प्रातिपदिकोपादानादिह सुप इत्यस्य नानु-वृत्तिः । तेन शपोऽकारेण सह प्रकृत्यकारस्यातोगुण इति पररूप-म् । पदत्वाभावात् । नचैवं पूर्ववार्तिकवैयर्थ्यम् । अनुदात्तानु-बन्धेन तङर्थत्वात् । क्विपस्तत्रानुवाद्यत्वात् । तेन गल्भतीत्यादि ज्ञे-यम् । अ इवाचरति अति । अतः अन्ति । प्रत्ययग्रहणस्थानेऽने-काच इयुक्तेर्नाम् । अतुः उः । अन्तरङ्गत्वादतोलोपं बाधित्वाऽ-तोगुणे इति पररूपम् । नचवार्णादाङ्गमिति न्यायेनातोलोपाप-त्तिः । व्याश्रयत्वात् । नचपरत्वनित्यत्वाभ्यां प्रथमं दीर्घत्वप्रा-प्तिः । बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । नाप्यपवादत्वेन । आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वात् । अन्यत्र चरितार्थस्यापवादस्याप्यन्तरङ्गेण बाध-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वीकारात् । पररूपस्याङ्गग्रहणेन ग्रहणात्मामतोलोपं बाधित्वा परत्वादत आदेरिति दीर्घः आत औ णल इत्यौकारादेशः । अतुसादौ आतो लोप इत्याहुः ।

वस्तुतो व्याश्रयेऽपि परिभाषाप्रवृत्तेरचः परस्मिन्निति सूत्रीयकौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् , द्वितीयस्याकारस्य पररूपलोपोभयस्थानितया तदंशे समानाश्रयत्वाच, पररूपस्यैकः पूर्वपरयोरित्याधिकारीयत्वेन द्वयोरप्यकारयोस्तत्स्थानित्वात् । ण्यल्लोपाविति दीर्घं बाधित्वातोलोपस्य दुर्वारत्वाच्च, लक्ष्यं दृष्ट्वा बहुश्रुतैर्निर्णेयम् । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनं ग्रहणाद्वा प्रातिपदिकेति क्विप् । प्रत्ययान्तत्वादाम् । मालाञ्चकार । अमालात् । ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपस्य हल्ङ्यादिसूत्रेण विहितत्वात् । यमरमनमातां सक्चेतीट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । नामधातोर्नवृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । अकवायीदिति माधव इति दीक्षिताः ।

तत्त्वं तूभयमतेऽपि वृद्धिरेवेति इको गुणवृद्धी इति सूत्रे विवेचितमस्माभिः । तेन भूद्रूशब्दयोरभवीदद्रवीदित्यप्ययुक्तम् । धातुपाठस्थस्यैव भवतेरुपादानात्सिचो लुक्वुक् अभ्यासात्वंचेत्येतेषां न प्रवृत्तिः । बुभाव । बुभुवतुरित्यादि ।

प्राञ्चस्तु स्वामास स्वांचकारेत्यादिप्रत्ययान्तत्वादाममुदाहरन्ति । नच कास्यनेकाच्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति तत्र प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वादनेकाच्त्वाभावान्नेदमयुक्तमिति वाच्यम् । क्षीरांचक्रे इत्यादेर्भाष्योदाहरणस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नच भूतपूर्वादप्यनेकाचो वचनसामर्थ्यादामिति वाच्यम् । अनुबन्धासञ्जनेन तस्य चरितार्थताया भाष्यसिद्धत्वात् । अतएव

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

काम्प्रत्ययादित्याम्प्रत्ययो यथा स्यादिति भाष्यकारैरुक्तम् । आम्प्रत्ययनिमित्ततायां प्रत्ययान्तत्वस्यानवच्छेदकत्वे तद्रूपमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य विधेरुपन्यासानर्हत्वात् । कास्यनेकाजिति आमित्यस्यैव वक्तव्यत्वापत्तेः ।

कशब्दाच्चकाविति हरदत्तः । ण्यल्लोपाविति वृद्धिं बाधित्वातोलोपाच्चकेति माधवः । दिवुशब्दाद्दिवतीति माधवः । ऊठि यण् । नचासिद्धं बहिरङ्गमिति ऊठ् यणि कार्येऽसिद्धः । नाजानन्तर्य इति निषेधात् । नच वार्णादाङ्गमिति पूर्वं गुणः । व्याश्रयत्वात् । अतो द्यवतीति दीक्षिताः ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १४ ॥

अभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ्हलन्तानामेषां लोपश्च । पूर्ववद्वाक्यभेदोऽन्वाचये चकारः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अभूतेति किम् । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीति काकुः । एवं सत्यच्वेरिति न कर्तव्यम् ।

तथाहि—अभूतार्थे च्विविधानात्तदन्तात्क्यङ् न भविष्यति । उक्तार्थानामप्रयोगात् । नच पटपटायते इत्यत्र डाच्यपि क्यषून स्यात् तस्यापि तदर्थे विधानादिति वाच्यम् । तत्र लोहितादिडाज्भ्य इति विशिष्योपादानसामर्थ्यात् । अप्रयुक्त एव भवतौ भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्यात् डाचं विधाय भवत्यर्थे क्यष् विधीयमानत्वात् । इति वार्तिकम् ।

भाष्यकारास्त्वाहुः । अच्वेरिति पर्युदासेनाच्व्यन्ते च्विसदृ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शेऽभूततद्भावे क्यङ्विधानाद्वार्तिकमेव नारभ्यमिति । अत्र, अभिमनस्, सुमनस् । उन्मनस् । दुर्मनस् इति हलन्ताः प्रकृतयः पठ्यन्ते । तत्र तत्रोपसर्गाणां प्रत्ययार्थे विशेषणत्व मुत प्रकृत्यर्थ इति विचारः । यदि मनश्शब्देनासमस्ता सुदुरुद्भयः तदाद्यः पक्षः, मनश्शब्दश्च तदा वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । मनस्वी सुष्ठु भवति । उद्भवति । दुर्भवति । आभिमुख्येन भवतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङित्यर्थसम्पत्तिरिति केचित् ।

अन्येतु अस्मिन्नर्थे भवतिः प्राप्त्यर्थो गृह्यते । अतो मनः शब्दस्य मत्वर्थलक्षणया तद्वत्परत्वम् । किन्तु मनः शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थ इत्याहुः । यदातु अभ्यादीनां मनः शब्देन कृतबहुव्रीहिकाणां निर्देशस्तदा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमिति द्वितीयः पक्षः । तत्र पूर्वपक्षेऽभिमनायते इत्यादौ मनः शब्दात्क्यङि मनायते इत्यादेस्तिङन्तस्य अतिङन्तात्स्वादेः परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातः स्यात् । प्रकृत्यर्थ विशेषणत्वे तु सुमनायते इति विशिष्टस्यातिङन्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तपदात्परत्वं नास्तीति न निघातः ।

किन्तु तत्र अड्ल्यब्द्विर्वचनेषु दोषः स्यात् । उपसर्गस्य धातुस्वरूपान्तर्भावात् ततः पूर्वमट् स्यात् । एवं समासाभावाल्ल्यप् न स्यात् । क्यङन्ताच्च सनि कृते सोपसर्गस्य द्वित्वं स्यात् । तथा च स्वमनायत सुमनाय्य अभिमिमनायिषत इत्यादिकं न स्यात् । मैवम् । संग्रामयतेः सोपसर्गाद्विधेरावश्यकत्वात् । असंसंग्रामत शूर इति यथा स्यात् । नच संग्रामेत्यखण्डमेव नतु सोपसर्गमिति वाच्यम् । वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पानुपपत्तेः । तच्च नियमार्थम् । अस्मादेव सोपसर्गान्न त्वन्यस्मादिति । तथा च धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये कर्तव्ये उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं पृथक्कर्तव्यमिति ज्ञाप्यते । अन्यथा ग्रामेत्येवानुदात्तेतमपाठिष्यत् । अर्थात्

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

संशब्दपूर्वत्वलाभसंभवात् । इकृ स्मरणे इत्यादावधिवत् । अनुबन्धश्च तत्र द्वितीयोऽकारः । पररूपाश्रयणात् । अन्यथा णौ चङीत्युपधाह्रस्वापत्तेः । पूर्वपदोपादानाद्यत्र समासस्तत्रैव पृथक्करणं नत्वांदोलयित्वा प्रेङ्खोलयित्वेत्यादौ । आन्दुदोलत् । अपिप्रेङ्खोलत् । अवधीरत्कवज्ञायांकीति ण्यन्तसंज्ञा । आववधीरत् । इति बोपदेवः । अवधीर्येति काव्यप्रयोगास्तु धीरेति धात्वन्तरमूहित्वा समर्थनीयाः । एवंच स्वरविधावपि नदोषः । तत्रोपसर्गस्य धातावन्तर्भावात् । प्रत्ययार्थपक्षोऽप्येवं साधीयान् । नच तत्रोपसर्गार्थे क्यङ्विधानात्तत्प्रयोगो न स्यात् । अपि काकः श्येनायते इत्यादावाङ्वदिति वाच्यम् । मनायत इत्युक्ते सुदुरादीनां मध्ये कस्यार्थे क्यङिति विशेषानवगमेन तदर्थ मुपसर्गाविशेषस्य प्रयोगात् । उत्पुच्छयत इत्यत्रापि । अनेकयोगसत्त्वेन विशेषस्यावश्यकत्वात् । भृश शीघ्र चपल पण्डित उत्सुक उन्मनस् अभिमनस् दुर्मनस् रहस् रोदस् रेहस् शश्वत् प्रमत् वेहत् शश्वत तृपत शुचिवर्चस् ओजस् सुजरत् ।

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥१५॥

पूर्वोक्तविषये । वा क्यष इति परस्मैपदविकल्पः । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अव्यक्तानुकरणादिति डाचो विवक्षायां 'डाचि बहुलं द्वे' इति द्वित्वम् । ततो डाच् टिलोपः । पूर्वपटच्छब्दचरमावयवस्य तकारस्य नित्यमाम्रेडिते इति पररूपात्पकारान्तर्भावः । अत्र ककारपकारौ भाष्ये प्रत्याख्यातौ । वा क्यष इत्यत्र वायादित्यतोऽपि सिद्धेः । नियमार्थत्वात्प्रकरणस्य पाश्येत्यादावदोषात् । क्याच्छन्दसीत्यत्रापि भुरण्युरित्यादिसंग्रहाय यादित्येव वाच्यत्वात् । एतेन

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ककारो व्याख्यातः । नच गुणनिषेधार्थः । आर्द्धधातुकत्वाभावादेत्र तदप्रसक्तेः । नच यस्य हलः क्यस्य विभाषेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः । हलन्तादेतदविधानात् । एतेन नः क्ये इत्येतदर्थत्वमप्यपास्तम् । नच लोहितायतीत्यत्राकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घाद्यर्थः तत्र क्ङिद्ग्रहणाननुवृत्तेः । नच उरुया इत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयास्थाने यादेशे दीर्घापत्तिः । छान्दसत्वात् । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इतिवत्पुनर्ह्रस्वसम्भवाच्च ।

अत्रवार्तिकम् । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' इति लोहितशब्दाड्डाजन्ताच्च क्यष् विधेयः । आदिशब्दो व्यर्थः । अन्येषां भृशादिपाठेन निर्वाहात् । परस्मैपदस्यानिष्टत्वात् । तेन ।

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानिच ।
मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणानित्यचर्मणी ॥

इति पठितानां पदद्वयोदाहरणं निर्मूलम् ।

कष्टाय क्रमणे ॥ १६ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी । कष्टार्थं यत्प्रातिपदिकं तस्मात्क्रमणेऽर्थे क्यङ् । अभिधानस्वाभाव्यात् । क्रमणविशेषस्यानार्जवस्य लाभः । अयमेवार्थः । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः पापचिकीर्षाया' मिति वार्तिककृता व्याख्यातः । सत्रादयश्च शब्दा वृत्तिविषये पापपर्यायाः । नच पापादिशब्देऽतिप्रसङ्गः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । कष्टायते । सत्रायते । पापं कर्तुं प्रवर्तत इत्यर्थः ।

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ १७ ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रोमन्थतपः शब्दाभ्यां कर्मभ्यां वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् उत्साहे। रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते। तपश्चरति 'तपसः परस्मैपदं च'। 'तपस्यते लोकजिगीषुरग्रे' रिति च्छान्दसत्वात्। उद्गीर्णस्यावगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति भाष्यम्। मुखप्रदेशादाकृष्टत्वमुद्गीर्णत्वम्। अपानदेशान्निःसृतत्वमवगीर्णत्वमिति कैयटः। 'हनुचलन' इति वक्तव्यम्। एतेन हनुचलनसहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेशादाकर्षणपूर्वकं चर्वणमुपलक्षयति। नेह। कीटो रोमन्थं वर्तयति। अपानदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थ इति कैयटः। वर्तुलं करोतीति न्यासकारादयः। अनभिधानादत्र नेति भाष्यम्। वर्तीत्यत्र ण्यन्तत्वाद्युचः प्राप्तावपि अस्मादेव निपातनात्क्विबिति बहवः। वस्तुतः इगन्तमेतत्। अर्थे लक्षणा। यदुपास्तमसदवन्नेत्यादावुपयकारैस्तथा व्याख्यानात्। चरोरिति भावे क्विप्।

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥१८॥

बाष्पमूष्माणं वा उद्वमति बाष्पायते। ऊष्मायते।

'फेनाच्चेति वक्तव्यम्'

'मन्थेनेव तमोमयो निधिरपामह्नाय फेनायते' इति मुरारिः।

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १९ ॥

शब्दं करोति शब्दायते इत्यादि। 'शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणा' इति मेघदूतः। 'कस्तस्मै प्रथमाय मानिषु महावीराय वैरायता' मिति मुरारिः। द्वितीयेनोपमन्युनाम्ना मुनिना सह कलहायमानो दुर्वासाः साम गायन् क्रोधान्धो विस्वरम-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

करोदितिहर्षचरितम् । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यते इति संप्रदायः । शब्दयतीत्यादि ।

'अटाट्टाशीकाकोटापोटा सोटा प्रुष्टा स्नुष्टा सुदिनदुर्दिननीहारग्रहणंकर्तव्यम् ।'

अटायते । अट्टायते इत्यादि ।

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् २०

कर्तृ इति लुप्तषष्ठीकम् । तच्च सुखादिविशेषणम् । वेदनस्य कर्तारमन्तरेणानुपपत्त्या तद्विशेषणवैयर्थ्यात् । तथाच वेदनाकर्तुः सुखादेर्वेदनायामित्यर्थः । वेदनापदस्य साक्षात्कारपरत्वे तात्पर्यग्राहकं कर्तृपदमिति यावत् । पर(तस्नद)गुणानां परायोग्यतया स्वसुखस्यैव स्वीयप्रत्यक्षविषयत्वात् । सुखायते । दुःखायते । नेह सुखं वेदयते प्रसाधको राज्ञः, सुखप्रसादादिलिङ्गेनानुमिनोतीत्यादिरर्थः । सुख दुःख तृप्र अप्र आस्र अलीक करुण कृपण सोढ प्रतीप ।

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥२१॥

क्रियाविशेषे । पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । करण इत्यनुवृत्तस्य लक्ष्यानुरोधेन विशेषपरत्वात् एवं पुच्छादौ बोध्यम् । नच वेदनाग्रहणात्करणविच्छेदः । वेदनारूपे करण इत्यन्वयसंभवात् नमस्यति देवान् वरिवस्यति गुरून् चित्रीयते विस्मयते इत्यर्थः ङकारः क्यजन्तानुबन्धः प्रातिपदिकानुबन्धे प्रयोजनाभावात् । तेन क्यजन्तादात्मनेपदम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

केचित्तु परसमवेताश्चर्योत्पादनमस्यार्थः । 'ततश्चित्रीयमाणोसौ' इति भट्टिप्रयोगादित्याहुः ।

अथ नमस्यति देवानिति कथं द्वितीया चतुर्थ्याः प्रसङ्गादितिचैवम् । नमस्यधातुव्युत्पत्तये नमः शब्दसदृशावयवान्तरकल्पनेऽपि प्रकृत्यन्तरत्वात् । अर्थवत एव नमो निपातस्य योगे चतुर्थीविधानात् । यद्वा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति सिद्धम् ।

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥२२॥

पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते । 'हर्षोत्पुच्छयमानकर्णकरवोत्कर्णे व्रजायोत्सुकाः' । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । विविधं विरुद्धं वा उत्क्षेपणं व्यसनम् । परितः क्षेपणं पर्यसनम् । णाविष्ठवदिति टिलोपः । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोति । संभाण्डयते संचीवरयते भिक्षुः । अर्जयति परिधत्ते वा । उदपुपुच्छत । समबभाण्डत । समचिचीवरत । ङकारस्त्वात्मनेपदार्थः । णकारो णेरनिटीति सामान्यग्रहणार्थः ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् २३

कृञर्थे । इदं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थम् । राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजत् । इत्यादावपि तद्दर्शनेन तत्करोति तदाचष्ट इत्यस्य धात्वर्थत्वनियमपरत्वाभावात् । सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति प्रागुक्तम् । मुण्डं करोति मुण्डयतीत्यादि । व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । वस्त्रात्समा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च्छादने । संवस्त्रयति । हल्यादिभ्यो ग्रहणे । अदन्तत्वं निपातनात् । हलं कलं वा गृह्णाति हलयति कलयति । महद्धलं हालिः । परत्वाद्वादौ वृद्धिः पश्चाट्टिलोपः इष्ठवद्भावेनैतयग्लोपित्वान्न सन्वद्भावदीर्घौ । अजहलत् । अचकलत् । तदुक्तम् । हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति । न चेकारलोपादप्यग्लोपः । परत्वाद्वृद्धौ ऐकारलोपे तदभावात् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति तूस्तयति । न च कृताकृतप्रसङ्गित्वाल्लोपो नित्यः । वृद्धेरपि तथात्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः । वृद्धेरपि तथात्वात् । यद्यपि लोपाभावेऽचोञ्णितीति अन्त्यस्य इकारस्य वृद्धिः । लोपसत्त्वे त्वत उपधाया इति हकारोत्तराकारस्येति एकलक्षणविहिताया एकस्थानिकायाश्च वृद्धेर्न शब्दान्तरात्प्राप्तिः । तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वेन द्वयोरभेदमाश्रित्य भाष्यकृतोक्तम् ।

ननु टिलोपस्य स्थानिवद्भावादत उपधाया इति वृद्धिर्न प्राप्नोति । अत्राहुः—'प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते । पूर्वविधौ तद्विधानात् । अप्राप्तौ तु पूर्वविध्यभावात् स्थानिवद्भाव एव न स्यात् । वस्तुतो लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्या नित्यत्वं वक्तव्यम् । न्याय व्युत्पादनार्थं त्वन्यथोक्तमिति ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥२२॥

क्रियातिशये वर्तमानादेकाचो हलादेर्धातोर्यङ् स्यात् । पुनः पुनरतिशयेन वा पचति पापच्यते । सन्यङोरिति द्वित्वम् । अभ्यासदीर्घः । यद्यपि समभिहारस्तुल्यकालीनानामनेकेषां मूर्तानां

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धर्मः क्रिया चैकेन धातुना युगपदनेका न बोध्यते । साध्यैकस्वभावतया निवृत्तभेदाया एकस्या एवाभिधानात् । समुदायघटकानां चाधिश्रयणादीनां अवयवानां यौगपद्यं नास्तीति न समभिहारसंभवः । तथापि ।

'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ।
समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ॥
समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥

इति रीत्या पूर्वापरसमानकालीनव्यापारसमुदायस्य बुद्धिविशेषविषयतापन्नस्य क्रियात्वात्तदवयवावान्तरव्यापारगतः पौनःपुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियागतो वा समभिहारो गौण इहाश्रयणीयः । यद्वाधिश्रयणादीनां तादर्थ्यात् क्रियात्वम् । मुख्यं तु यदव्यवहितोत्तरं फलोत्पत्तिस्तस्यैव व्यापारस्य । तदुक्तम्—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यया ।

अतोऽवयवत्वं साधारं चोक्तम् । धातुग्रहणं सन्सूत्रस्थधातुपदव्याख्येयम् । एकाचः किम् जागर्ति । हलादेः किम् ईक्षते भृशमित्यादौ मा भूत् । भृशं शोभते रोचते इत्यादौ त्वनभिधानान्न । पौनः पुन्ये तु भवत्येवेत्याहुः । सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनामुपसंख्यानम् । अनेकाच्त्वादजादित्वाच्चाप्राप्तौ वचनम् । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अशाश्यते ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

नुवद्भावातिदेशादेकाच्त्वप्रयुक्तो यङ् इडभावश्च । इजादि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वाभावादामभावश्च । उदाहरणानि । ऊर्णोनूयते । ऊर्णुनाव । ऊर्णुतः । ऊर्णुतवानित्यादि । तथा चानेनावश्यकातिदेशेन गतार्थत्वाद्यङ् विधावूर्णोतेरुपसंख्यानं न कर्तव्यमित्याशयः । क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोड्विधानम् । यङोऽवकाशः । लोलूयते इत्यादिरधातुसंबन्धः । लोटस्तु अनेकाजहलादिर्धातुसबन्धः क्रियासमभिहारवृत्तिः । स भवान् जागृहीत्येवायं जागर्ति । ईहस्वेहस्वेत्येवायमीहते । इहोभयंप्राप्नोति । स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । लोट् भवति विप्रतिषेधेन । केवलस्य लोटः समभिहारानभिव्यञ्जकत्वात्तदन्तस्य द्वित्वं यदा तु यङन्तेन समभिहारान्तरं प्रतिपिपादयिषितं तदा विरोधाभावाद्भवत्येव । लोलूयस्व लोलूयस्वत्येवायं लोलूयते । न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणोर्लं विधानम् । क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् । लोड् बहिरङ्गः कर्त्राद्यपेक्षत्वाद्धातुसंबन्धापेक्षत्वाच्चेति स्वार्थे समभिहारे विहितो यङन्तरङ्गः । अतोविप्रतिषेधो नारभ्यः । सन्निधानाद्वाग्रहणानुकर्षाद्यङो वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे लोटः सावकाशत्वात् । एवं यङैव समभिहारस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वा द्विर्वचनाभावः । भृशार्थे पौनः पुन्यविवक्षायां तु पापच्यते पापच्यते इति भवत्येव ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥२३॥

गत्यर्थादेकाचो हलादेर्धातोः कौटिल्यविशिष्टसमभिहार एव यङ् नित्यग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । चङ्क्रम्यते । कुटिलं गच्छतीत्यर्थः । नित्यग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । चंक्रम्यते इति पदबोध्यार्थस्य कुटिलं क्रामतीतिवाक्येन बोधयितुमशक्यतया तदर्थे

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाक्याप्रवृत्तेः। कौटिल्यमात्रप्रतिपिपादयिषायांतुवाक्यस्येष्टत्वात्।

लुपसदचर जपजभदहदश गॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥२४॥

एभ्यो धात्वर्थ गर्हायामेव यङ्। गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते। गर्हितस्य प्राप्त्यभावाद्वा प्रतियोगिनो लोपायोग्यत्वाद्वा तत्प्रतियोगिकलोपनिन्दा। सासद्यते। चञ्चूर्यते जञ्जप्यते। जञ्जभ्यते। दंदह्यते। दंदश्यते। जपजभ दहदशेतिनुक्। जेगिल्यते। ग्रो यङीतिरेफस्य लत्वम्। तक्रकौण्डिन्य न्यायेन कौटिल्यभावगर्हायां यङः क्रियासमभिहारमपोद्यस्वीकृतत्वात्तत्रार्थे यङभावः॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण चुरादिभ्यो णिच् ॥२५॥

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति धातुसूत्रेण सिद्धौ चुरादिव्यतिरिक्तानामुपादानं प्रपञ्चार्थम्। सत्यं करोति सत्यापयति।

"अर्थवेदसत्यानामापुक्वेतिवक्तव्यम्"। अर्थापयति। वेदापयति। आचार्यमतभेददर्शनाय भाष्येऽत्र बहवः पक्षा उपन्यस्ताः। आपुकिं पुकिं आकिं वा पूर्वं कृते पश्चात्तद्विशिष्टाणिजुत्पत्तौ णाविष्ठवदिसतिदेशेन टिलोपः स्यादिति आशङ्काअगेव कर्तव्यः। पररूपेऽचोञ्णितीति वृद्धौ कृतायामादन्तत्वात् णिनि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मित्तः पुक् । अत्रापि टिलोपापत्तिः नच वचनसामर्थ्यं वृद्धिबाधेन कृतार्थत्वसम्भवात् । अगागममन्तरेणापि तत्सिद्धेः । तस्मादापुक् वक्तव्यः, तस्य णिज्भक्तत्वात्प्रातिपदिकाकारस्य टिलोपे सत्यापयति । एवं पुक् आक् वा विधेयः । वचनसामर्थ्याट्टिलोपाभाव इति ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुपदमत्र तत्प्रयोजको हेतुश्चेति पारिभाषिकहेतुपरम् । तद्व्यापारो हेतुमत्पदार्थः । सच त्रिविधः । प्रेषणमध्येषणं तत्समर्थाचरणंचेति । यद्यपि प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशः सकलकारकसाध्यपाकाद्यपेक्षो नतु तदर्थावान्तरप्रेषणादिव्यापारापेक्षः । काष्ठस्य पाकापेक्षया करणत्वस्य ज्वलनापेक्षया कर्तृत्वस्य दर्शनात् । ततश्च हेतुत्वस्य पाकनिरूपितत्वात्तस्यैव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो नतु प्रेषणादेः । तदनिरूपकत्वात् । स्वनिरूपकप्रतियोगिकत्वस्य संबन्धिशब्दे व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तथापि णिच्प्रकृत्यैव प्रधानक्रियायाः प्रकाशितत्वात्तदर्थे णिचोऽनुपादानात्तस्या नहेतुमत्पदार्थत्वं । नापि प्रयोजकानिरूपकस्य प्रयोज्यस्य, तस्य द्रव्यत्वात्सिद्धरूपत्वात् णिचश्च स्वभावात्करणाधिकाराद्वा क्रियार्थत्वात् । अतः पारिशेष्यात्पाकार्थो यः प्रेषणादिलक्षणो यश्च पाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते । इह पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो बुध्यते नतुप्रयोजकसाध्यः । अतः करणस्य प्रत्ययार्थस्य हेतुमतीति विशेषणात् प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षे णिजर्थः प्रेषणादिः । अथानेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वाऽधिश्रयणादिवत्प्रयोजकव्यापारोऽपि धात्वर्थः । पञ्चभिर्हलैः कृषतीति द-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्शनात् । पचतीत्यादौ तु द्योतकस्य णिचो विरहादप्रतीतिः । सोऽयं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः । इत्युभयथासंभवाद्विचारः ।

ननु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे हेतुमत इति पञ्चमीनिर्देशः स्यात् । हेतुमतीति सप्तमीनिर्देशात्तु प्रत्ययार्थविशेषणत्वमेव निर्णीतमिति-कुतः संदेह इति वाच्यम् । प्रमाणे स्त्रियामित्यादौ प्रमाणे स्त्रियां च वर्तमानात्प्रातिपदिकादिति विषयसप्तमीनामपि दर्शनेन हेतु-मत्यभिधेये णिच् । उत, हेतुमति वर्तमानाद्धातोरिति तत्संभवात् । तत्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वमेव युक्तम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां णिचो वाचकत्वावधारणात् । द्योतकत्वकल्पने गौरवात् । प्रत्ययेत्यस्या-न्वर्थत्वाच्च । अतएव तनूकरणे तक्ष इत्यादौ तनूकरणादीनां न प्रकृत्यर्थत्वम् । कर्त्रादीनां सार्वधातुकार्थत्वात् । किञ्च प्रकृत्यर्थ-त्वपक्षे उक्तः करोति, प्रेषितः करोतीत्यादौ णिच् स्यात् । प्रकृ-त्योक्तेऽपि प्रयोजकव्यापारे तत्स्वीकारे उक्तप्रेषितादिशब्दाभिहि-तेऽपि तस्य दुर्वारत्वात् । करोत्यर्थस्य हेतुमद्विषयत्वात् । प्रत्य-यार्थत्वे तु उक्तार्थत्वाण्णिजभावः । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञ-दत्तेनेत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोर्द्वयोरपि कर्त्रोः कर्तृलकारेणाभि-धानापत्तौ पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति स्यात् । धातूपात्तव्या-पाराश्रयत्वस्य साम्यात् । प्रत्ययार्थत्वे तु धात्वर्थव्यापारस्य प्र-त्ययार्थव्यापारे विशेषणत्वाण्णिजर्थकर्तुरेव प्राधान्यादभिधानं नतु तत्प्रकृत्यर्थकर्तुरिति तत्रानभिहिते कर्तरि तृतीया । गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्राप्युभयव्यापारस्य गम्यर्थत्वात् गत्यर्था-कर्मकेति कर्तरि क्तप्रत्ययः स्यात् । इष्यते तु प्रयोज्यस्य कर्मत्वा-त्कर्मण्येव । तदुक्तम्—

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्यतिभेदयन्ते इत्यत्र विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात् 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इति आत्मनेपदनिषेधः स्यात् । प्रत्ययार्थत्वे तु णिजर्थस्य प्रयोजकव्यापारस्य व्यतीहारो नतु प्रकृत्यर्थस्य प्रयोज्यव्यापारस्येति प्रत्ययार्थव्यतीहारनिमित्तस्तङिति ।

ननु प्रत्ययार्थपक्षे प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा स्यात् ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्द्वारेण तस्येप्सिततमत्वात् । ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति गत्यर्थकर्मणीति विभक्तिद्वयं न स्यात् । ण्यर्थे प्रत्येव ग्रामप्रयोज्ययोः कर्मत्वेन ग्रामस्य गमिकर्मत्वा भावात् । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये षष्ठी न स्यात् । ण्यर्थकर्मत्वात् कर्तृत्वाभावात् । अभिषावयतीत्यादौ उपसर्गस्य ण्यर्थविशेषकत्वात्सुनोति प्रति अनुपसर्गत्वात्षत्वं नस्यात् इति चेन्मैवम् ।

गतिबुद्ध्यादिसूत्रस्य नियमार्थतया एतेषामेवाण्यन्तावस्थायां कर्ता ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञो नत्वन्येषामिति । पाचयतीत्यादौ दोषाभावात् नच तत्र स्वव्यापारापेक्षया प्रयोज्यस्यापि परत्वात्कर्तृसंज्ञाप्राप्तौ कर्मसंज्ञाविधानार्थमेव गत्यादिसूत्रमिति वाच्यम् । ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्यकर्मत्वसिद्धेः प्रधानाप्रधानव्यापारसंनिधौ प्रधाननिमित्तकार्यस्यैव प्रवृत्तेः । नियमवशात्तु प्रधानप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमित्तकार्यसद्भावात्सिद्धं कर्तृत्वम् । तदुक्तम्—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः ।
नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति ।

ग्रामं गमयतीत्यत्रापि प्रकृत्यर्थस्यैव ग्रामः कर्म नतु ण्यर्थस्य ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रेष्यः प्राप्नोतीति तथार्थलाभात् । एधोदकस्योपस्कुरुष्वेति साधनविशिष्टक्रियायामेव तस्य प्रेषणादेधो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दकस्योपस्कारयतीत्यत्रापि प्रकृत्यर्थापेक्षयैवैधोदकस्य कर्मत्वात् । भेदिकेत्यत्रापि क्षुद्रहणस्य कर्तृभूतपूर्वादपि षष्ठ्यर्थत्वात्स्वक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयषष्ठीसंभवात् । प्रयोज्यव्यापाराभिमुख्यस्यैवाभिशद्धस्य द्योत्यत्वात्तस्य सुनोत्यर्थविशेषकत्वादभिषावयतीति षत्वसिद्धेः । ण्यर्थविशेषकत्वेतु षत्वाभावस्येष्टत्वात् । तदेवं प्रत्ययार्थपक्ष एव भाष्यकृता समर्थितः ।

कैयटस्तु प्रकृत्यर्थपक्षोऽपि साधुरेव । दोषाणां सुपरिहरत्वात् । प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्य धात्वर्थत्वात्तस्यैव णिचा द्योतनात्प्रधानकर्तर्येव लकारोत्पत्त्या कर्तृद्वयाभिधानाभावेन प्रयोज्यस्य तृतीयान्तत्वोपपत्तेः । णिचा च द्योतकेन प्रधानभूतस्य गत्यर्थत्वं निवर्तितम् । गमनानुकूलव्यापाररूपप्रधानार्थस्याभिधानादिति ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरि क्तस्यानुत्पत्तेः । व्यतिभेदयन्त इत्यत्रापि हिंसानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थतया विशेष्यत्वेन हिंसायास्तदर्थत्वाभावान्नात्मनेपदनिषेध इत्याह ।

अथ पृच्छतु मा भवानित्यत्र प्रष्टुः प्रयोज्यत्वादेतद्वाक्यवक्तुश्च प्रयोजकत्वात्तद्व्यापारे णिच्प्रसङ्गः । तथाचैकविषयत्वाण्णिचलोटोः पर्यायः स्यादिति चेत् । न, प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवेति कर्तृत्वस्यैवात्र विधेयत्वात् । राजा भव युध्यस्वेतिवत् । प्रश्नप्रवृत्तौ सिद्धायां तु तत्र प्रयोजकत्वाभावादेव णिजप्रसङ्गात् ।

ननु पाचयतीत्यादावपि स्वयं प्रवृत्ते प्रेरणानुपयोगात्समानमेवेतिचेत् । सत्यम् । प्रश्नो हि जिज्ञासाविषयविषयकं वाक्यम् । णिजर्थोऽपि पूर्वोक्तस्त्रेधा । प्रेषणमाज्ञा । अध्येषणं प्रार्थनम् । समर्थाचरणं त्वनुमतिरुपदेशोऽनुग्रह इति । अनुमतिर्निवारणाभावेच्छा उपदेशस्तदर्थिनस्तदुपायकथनम् । ज्वरहरणकामो दशमूलिकषायंपिबेदित्यादौ, अनुग्रहो बहुधाकेनचिज्जिघांसितं पलायमान

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न्निरुन्धतः कारणाभावविघटकत्वेनानुग्राहकत्वं कारीषोऽग्निरध्यापयत इत्यत्राध्ययनप्रतिकूलशैत्यापनायकत्वेनाग्नेः । एवंचानुमतेः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन अनुरोध्येच्छाया विपरीतायास्तत्प्रवृत्तिविरोधित्वेन तदभावेनानुमन्तुरनुग्राहकत्वात् । एवं प्रवर्तनात्वं णिचः शक्यतावच्छेदकमित्यप्ययुक्तम् । चेतनशब्दमात्रव्यापारत्वात्तस्या अग्न्यादेरध्ययनादिप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । तदतिरिक्तप्रवर्तनात्वे मानाभावात् । तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इत्यत्रापि ब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकाविद्यानिवृत्त्युपयोगितदुपदेशसंपादकत्वादनुग्राहकत्वम् तन्निवृत्तिश्चोपदेशमात्रादिति वेदान्तिनः । परम्परया निदिध्यासनादिति तार्किकाः ।

एवं स्थिते जिज्ञासायां नैतद्वाक्यवक्तुरुपयोगस्तस्या ज्ञानविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वात् । नापि उक्तवाक्ये अर्थविशेषविशेष्यकस्वीयजिज्ञासाविषयत्वप्रकारकश्रोतृसमवेतज्ञानसाधनत्वज्ञानेनैव तदुत्पत्तेः । किन्तु प्रष्टव्यार्थनिर्वचनसामर्थ्यप्रदर्शनमात्मनोऽनेन विधीयते ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा पृच्छतेत्यादिवत् । तच्च न प्रश्नस्वरूपोपयोगि जिज्ञासानिवृत्तेरबुधप्रश्नेनानुपपत्तावपि प्रश्नस्वरूपस्य निर्वाहात् । तथाच यदीयव्यापारो नियोज्यप्रवृत्तिविषयक्रियास्वरूपसिद्धौ उक्तान्यतमविधयोपयोगी स एव प्रयोजक इति सिद्धम् ।

एतेन—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छयादेर्लोट् विधीयते ।
सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः ॥

इति हरिवाक्यं व्याख्यातम् प्रैषशब्देन प्रवृत्तप्रेषणस्य स्पष्टमभिधानात्तस्य यथोक्तार्थ एव पर्यवसानात् ।

एतेन प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयुक्तिर्णिजर्थः । केवला तु

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लोडर्थः। यद्वा प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः अनियतकर्तृका तु णिजर्थः। पचेति हि वक्तैव प्रेरकः। पाचयतीत्यादौ तु वक्तृभिन्नोपीति अशास्त्रीयवैधर्म्यमात्राभिधानं निरस्तम्। प्रयोज्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि पाचयतीत्यादिव्यवहारात् शब्दप्रयोगस्य वक्तृविशेषनियतत्वेऽपि प्रेरणस्यैकधर्मत्वादितिदिक्।

अत्र वार्तिककारः कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः निर्व्यापारेऽपि पञ्चभिर्हलैः कृषतीतिप्रयोगदर्शनात्तत्रान्यैः कर्षयतीत्यर्थावगमात्। कृषेर्विलेखनार्थत्वात्। णिच्प्रसक्तौ तन्निषेधो वक्तव्यः। यज्यादिषु वा विपर्यासः पुष्पमित्रो यजते याजका याजयन्ति। अत्र हि यजेः प्रक्षेपविशेषार्थत्वात् तत्रर्त्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य च प्रयोजककर्तृत्वात्पुष्पमित्रो याजयते याजका यजन्तीति प्राप्तम्। तत्र पुष्पमित्रादिव्यापारे णिजभावो वक्तव्यः।

भाष्यकारास्तु नात्र कृषिर्विलेखनवृत्तिः किन्तु भक्तबीजबलीवर्दैर्यत्प्रतिविधानं तद्रूपसमर्थाचरणलक्षणव्यापारार्थः। धातूनामनेकार्थत्वात्। अतएव यत्समये उक्तसंविधानकरणं तत्र विलेखनाप्रवृत्तावपि उक्तप्रयोगः संगच्छते। ततश्चोपपदयोगाद्धातुनैव तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वान्न णिच्। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति तदभावः। विलेखनार्थत्वे तु पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति णिजिष्टएव। यज्यर्थोपि न प्रक्षेपमात्रं किन्तु त्यागविशेषोऽपि। सच यजमानसाध्य एव तत्प्रयोजकास्त्वित्रर्त्विजइति सिद्धमिष्टमित्याहुः।

तत्करोत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्। व्याकरणस्य सूत्रं करोति सूत्रयतीत्याद्यर्थं करोत्यर्थेऽपि णिज्वक्तव्यः। लक्ष्यलक्षणसमुदायो वा व्याकरणशब्दार्थ इति षष्ठी, लक्षणमात्रार्थत्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन षष्ठी। इहसत्वार्थस्यापि सूत्र शब्दस्य णिजर्थेन सहैकार्थीभावे व्याकरणेन सह संबन्धानाकाङ्क्षत्वाद्व्याकरणस-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ब्दोत्तरं न षष्ठी किन्तु करोत्यर्थापेक्षा द्वितीयैव । तेन सह सामर्थ्यात् । इदंच प्रक्रियाविभागार्थम् । सूत्रिधातोर्विशिष्टक्रियावचनस्य सत्त्वादितिकैयटः ।

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकम्" आख्यानं वृत्तम् । कर्मणिल्युट् तस्मात्तदाचष्टे इत्यर्थेणिच् आख्यानान्तर्गतकृत्प्रत्ययनिवृत्तिः प्रकृतेः स्वरूपेणावस्थानं णिजपेक्षया प्रकृतित्वात्कंसवधादिमादाय यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा तन्निरूप्यकर्मत्वाभाववतोऽपि कंसादेरित्युक्तम् । प्रकृतिवद्भावातिदेशेनच कंसादेः णिच्प्रकृत्यपेक्षया बहिःकृतत्वात्तस्याङ्गसंज्ञाविरहान्न ततोऽडागमादि । एवंतु तत्करणेन स्वाश्रयकार्यस्यापि प्रवृत्त्या पुष्ययोगं जानाति पुष्येणयोजयतीति तृतीया । यद्वा प्रकृत्या तुल्यं वर्तते इति प्रकृतेरिववा प्रकृतिवदितिचातिदेशद्वयाश्रयणाल्लक्ष्यानुरोधात्काचित्कस्यचित्प्रवृत्तिरित्याश्रयणीयम् । प्रकृतिप्रत्यापत्त्याच नलोपादेरपि निवृत्त्या राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्याद्युपपत्तिः । अतएव लुप्यमानकृत्प्रत्ययप्रकृत्यर्थं प्रति यत्कारकं तद्वदिति न व्याख्यातम् । अत्र राज्ञ आगमनं प्रति कर्तृत्वेन कर्मत्वासिद्धेः अतएव क्रियाख्यानमत्र ग्राह्यं नतु संज्ञाभूताख्यानमात्रम् । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिं बन्धयति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्कंसवधादीनां कृदन्तत्वम् ।

दृश्यर्थायांच प्रवृत्तौ णिज्वाच्यः । कृतस्तदाचष्टे इत्यादिपूर्ववत् एवमुत्तरत्र । मृगान् रमयति । यदारण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रतिपाद्यमाचष्टे एतस्मिन्नवकाशे एवंविधा मृगा सन्तीति तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्थाप्रवृत्तेः । यदातु ग्रामस्थो मृगरमणमाचष्टे तदामृगाणामसन्निकर्षान्नदृश्यर्था प्रवृत्ति रितिवाक्यमेव ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्। आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति। आङो लोपोऽत्राधिकः। रात्रिनिवृत्तिपर्यन्तं कथाः कथयतीत्यर्थः।

चित्रीकरणे प्राप्यर्थे। आश्चर्यकरणे गम्ये तत्प्राप्नोतीत्यर्थे णिज्वक्तव्यः। उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्याम् सूर्यमुद्गमयाति तत्र सूर्योद्गमनं प्राप्नोतीत्यर्थः। एकदिनेन तत्र गमनादाश्चर्यम्।

नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे। पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति। मघाभिर्योजयति। पुष्यो योगक्रियाकर्ता सहि चन्द्रं संबध्नाति। उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात्षष्ठ्यभावे तृतीयासमासः। कंसं घातयतीत्यादौ सन्नियोगशिष्टन्यायेन कृत्प्रत्ययाभावाद्वधादेशनिवृत्तावपि अत्र कुत्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम्।

वस्तुतस्तु सर्वत्र हेतुमतिचेत्येव पराधीनप्रवृत्तेरपि।
निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतयः।
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये॥

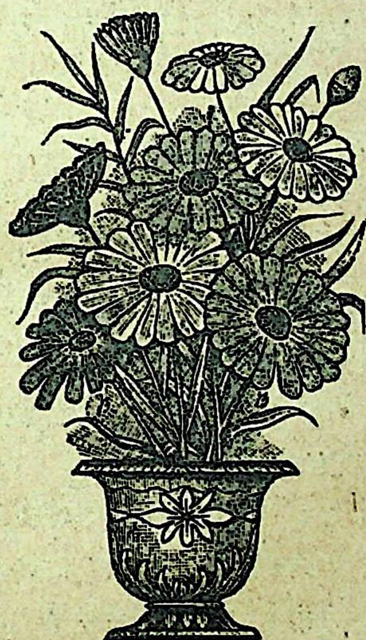
इति वाक्यपदीयोक्तरीत्या परम्परया स्वार्थपरत्वपर्यवसानाव। गुर्वादेराज्ञाकरणेन हि ऐहिकामुष्मिकफलसंपत्तेः प्रयोज्यत्वस्य च प्रयोजकाभिप्रायानुवृत्तिनिबन्धनत्वात्। त्वरया माहिष्मतीं प्राप्नुयामित्यभिप्रायस्य सूर्येण स्वोदयद्वारा संपादनाव। नचकंसं घातयतीत्यादौ चिरातीते वर्तमानत्वान्वयायोगात् वार्तिकावश्यकत्वमिति वाच्यम्। कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायैः शौभिकपदाभिधेयैर्घातनात्। कंसपदस्य सामाजिकवृत्तिकंसत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यनटपरत्वात्। चित्रेष्वपि उद्गूर्णनिपातितप्रहारदर्शनाव। कथकेष्वपि बुद्धिविषयत्वेन वर्तमानव्यपदेशाव। तदुक्तं हरिणा—

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ॥
प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

अतएव तद्दर्शनादिना यथायोग्यं तद्विषयकरागद्वेषादीनां तत्कार्याणां चोपलम्भ इति भाष्यम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयाह्निकम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥२७॥

एभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे यक् । एते द्विविधा धातवः प्रातिप-दिकानि च । यदि हि धातव एव स्युः तदा केषाञ्चिद्दीर्घपाठवैयर्थ्य-म् । अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घसिद्धेः । प्रातिपदिकमात्रत्वेतु यकः कित्वानर्थक्यम् । आर्धधातुकत्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेः । किञ्चकण्डूर्मन्तूरित्यादौयग्रहतिप्रयोगो नस्यात् । यको नित्यत्वात् ।

ननुयगन्तादेव क्विपाउक्तरूपसिद्धिः । नचाल्लोपस्य स्था-निवत्त्वादुवङापत्तिः । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिह्रासकुत्वेषु तन्नि-षेधात् । नचक्वौ लुप्तमित्यस्य क्वाचित्कत्वादुवङश्चक्विनिमित्तक-त्वाभावात्स्यादेव स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । उवङि कृतेऽपि व-कारस्यऊठ्संभवात् । वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्मिन् कर्त-व्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन कित्प्रत्ययपरत्वात् । अतएव पु-नरुवङोऽप्रवृत्तिः इतिचेत् न, कण्डुवौ कण्डुव इत्यादिप्रसङ्गात् । ओः सुपीत्यस्य यणादेशस्यासंयोगपूर्वपरत्वात् । कण्ड्वेत्यत्र नो-ङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तनिषेधप्रसङ्गाच्च । मन्तुर्वल्गुरित्यादौ ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुगापत्तेश्च । वल्गुर्मन्तुरित्यादौ दीर्घाप-त्तेश्च । तस्य यलोपापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाच्च । वलादित्वाभावेन यलोपानापत्तेश्च । नच क्विलोपात्पूर्वं यलोपः । परत्वान्नित्यत्वा-च्च क्विपोल्लोपस्य बलवत्त्वात् । वलीति वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणा-भावाच्च । इदंचवेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोप इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदादरे त्वयं दोषो बहिः कार्यः । नन्वेवं वावचनं करिष्यते तथा-च यगभावपक्षे सर्वेष्टसिद्धिः । नचयगन्तात्क्विपि तत्राप्येतद्दोषता-दवस्थ्यमितिवाच्यम् । कण्डूरित्यत्र कर्त्रर्थानवगमादेभ्यो यगन्ते-भ्यः क्विबनुत्पत्तेः । मैवम् । संपदादित्वाद्भावे क्विपो दुर्वारत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अतएव क्रियायां कण्डूयतीति, वेदनामात्रे कण्डूरिति प्रयोगः संगच्छते । तदुक्तम् ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंजनादपि ।
आहचायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितइति ॥

व्याख्यातप्रायम् ।

यत्तु प्राञ्चः कण्ड्वादिभ्यो यक्स्या (त्स्वार्थे) क्त्वर्थे । कण्डूं करोति कण्डूयति । तत्र वदन्ति । यगुत्विधेरनन्तरं एतदारम्भात् धातोरेवयग्विधानम् । अतः प्रातिपदिकाद्धिधानं करण इत्यस्यानुवर्तनंच न तदनुरुद्धम् । हेतुमति गुपूधूपेति पूर्वोत्तरसूत्रयोर्धातुग्रहणान्वयस्य निर्विवादत्वाच्च । आर्द्धधातुकसंज्ञारूपफलस्य यङादि विषयक्यापि विस्पष्टत्वाच्च । सुख्यततियादावतोलोपस्यान्यथानुपपन्नत्वाच्च । एतेन यकः कित्वमार्धधातुकत्वमेव ज्ञापयत्यावश्यकत्वात् लाघवाच्चातो नोक्तदोष इति तदभिप्रायकल्पनमपास्तम् । अप्रकृतस्यार्द्धधातुकत्वस्य कल्पने प्रकृतधात्वधिकारत्यागेच गौरवस्य विपरीतत्वात् । कण्ड्वादिद्वैविध्यस्य तैरपि स्वकृतस्यानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च ।

नच यगन्ताः सन्तो धातवः केवलास्तु प्रातिपदिकानि । यद्वा यगन्तधात्ववयवेषु तेषु धातुशब्दो गौणः प्रत्ययसदसद्भावाभ्यामवस्थाभेदाच्च द्वैविध्यमिति वाच्यम् । यक आगमत्वाभावेन तद्विशिष्टाः कण्ड्वादय इति वचनस्य व्याहतत्वात् । कण्ड्वादय इत्यस्यय ग्विशिष्टसमुदायपरत्वेऽपि तस्य प्रातिपदिकत्वाभावस्य स्पष्टत्वात् । एतादृशद्वैविध्यस्य कयजादिप्रकृतिभूतप्रातिपदिकमात्रसाधारण्येन विशिष्योल्लेखानर्हत्वाच्चेति केचित् ।

इदंत्विह वक्तव्यम् । कण्ड्वादीनां प्रातिपदिकमात्रत्वं यकस्तत्प्रकृतिकवैकल्पिकत्वं चेति तावदाशङ्कायां भाष्यारूढमेव ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कित्वनिषेध्यगुणप्रसञ्जकत्वेनार्धधातुकत्वमुभाभ्यामेव कल्पनीयम् । प्रकृतेर्धातुकल्पनद्वारा साक्षाद्वेति तु भेदः । नचोक्तरीत्या सार्वधातुकत्वमप्याक्षिप्येत । गुणप्रसक्तेस्तावतापि निर्वाहात् । प्रकृतेर्धातुत्वाक्षेपे त्वार्द्धधातुकत्वमेव सिध्यति सार्वधातुकत्वबाधादिति वाच्यम् । तिङ्त्वशित्वाभावो धातोर्विहितत्वाभावश्चेत्यंशद्वयेन सार्वधातुकत्वाभावनिर्णयात् । अंशद्वयबाधापेक्षया धातोर्विहितत्वाभावज्ञानबाधेनार्धधातुकत्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् । सुख्यतीत्यादावतोलोपानुरोधाच्च । अतएव सन्सूत्रेऽङ्गपरिमाणज्ञानस्य कर्मणइत्यनेन सिद्धावपि सन आर्द्धधातुकत्वार्थं धातोरित्येवावश्यकमिति सिद्धान्तः । यगन्ताः कण्ड्वादय इत्यत्रापि न व्याघातः आगमाभिप्रायेण तथाप्रयोगो नतुप्रकृत्यभिप्रायेणेति चेत् अत्रापि यगन्तधात्ववयवेषु गौणत्वस्योक्तत्वात् । कण्ड्वादयो द्विविधा इत्यत्र कण्डू इत्यादिशब्दस्वरूपमात्रस्योभयानुगतस्य विवक्षितत्वात् । तच्च क्वचिद्धात्ववयवभूतं क्वचिच्च न तथेत्यस्य द्वैविध्यग्रन्थार्थत्वात् ।

एतेन कण्ड्वादय इत्यस्य यग्विशिष्टसमुदायपरत्वे तस्य प्रातिपदिकत्वाभाव इति दूषणमपास्तम् । विभाजकोपाधेरेव विभाज्योपाधित्वस्य सहृदयेन शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् ।

एतेन द्वैविध्यस्य तेनाप्युक्तौ प्रातिपदिकाच्च यगुत्पत्तौ केवलधातोः कण्डवतीत्यादि निरस्तम् । प्रातिपदिकत्वमात्राभिप्रायेण ग्रन्थव्याख्यायामुक्तदोषस्य निरनुयोज्यानुयोगत्वात् ।

कण्डू गात्र विघर्षणे । मन्तुरपराधे रोषेच । वल्गु पूजामाधुर्ययोः । असूञ् उपतापे । मनसउपताप इत्यन्यः पाठः । अर्थनिर्देशान्तर्गतं मनस्पदमिति दीक्षिताः । धात्वन्तरमेवेत्यन्ये । असु असू इतिकेचित् । अस्यति असूयति । लेट् लोट्वौर्त्यें पूर्वभावे स्वप्नेच ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वेत्यपि धातुरिति केचित् । लेख्यति लोख्यति । लेलादीनौ । ध्यायतीव लेलायतीवेतिश्रुतौ चलतीवेति वेदान्तिनः । इरस् इरञ् इरज् ईर्ष्याया-म् । इरस्यति । हलिचेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौर्त्यस्वप्नयोः । मेधा आशुग्रहणे । कुषुभ क्षेपे । मगध प-रिवेष्टने । नीचदास्ये वा । तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुखःदुख तत्क्रि-यायाम् । सुखयति । दुःखयति । तदनुभवतीत्यर्थः । सपर पू-जायाम् । सपर्यति । अरर आराकर्मणि । भिषज चिकित्सा-याम् । भिष्णज् उपसेवायाम् । इषुध शरधारणे । चरण गतौ । खुरण धौर्ये । तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः ।

कमर्थिनः कुषुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मागधाः ।
कमिषुध्यन्तु यज्वानो रामोऽरण्यं भुरण्यती-

त्यत्र गमनार्थः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा स्खलने च । अदन्तत्वपक्षे लेखयति । लिट अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । हृणीङ् रोषे ल-ज्जायांच । महीङ् पूजायाम् । स्वर्गलोके महीयते । पूज्यो भव-तीत्यर्थः । रेखा श्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । तिरस् अन्तर्धौ । अगद नीरोगत्वे । उरस् बलार्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ । संभूयस् प्रभूतभावे । अम्बर संबर भरणे । आकृ-तिगणोऽयम् ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

एभ्य आयप्रत्ययः । गुपूरक्षणे । धूपसंतापे । विच्छ गतौ । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पनच । गोपायति । धूपायति । इत्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दि । पणायति । पनायति । अनुदात्तेत्त्वस्य केवले चरितार्थत्वान्न तङ् । तेन पनायते इत्यात्मनेपदमुदाहरन् क्षीरस्वामी चिन्त्यः । नचपनेरप्यर्थद्वयमिति । वाच्यम् । पृथङ् निर्देशवैयर्थ्यादिति जयादित्यसीरदेवदीक्षितादयः ।

केचित्तु तन्मते धात्वर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वाङ्गीकारादर्थनिबन्धनसाहचर्याश्रयणमयुक्तम् । अर्थद्वयपठितस्य पणेः पनिसाहचर्येणार्थावधारणासंभवाच्च । स्तुत्यर्थेऽनयोः सहपाठाभावात् । नचैवं पञ्चम्यपाङ्परिभिरित्यत्रापि साहचर्याद्वर्जनार्थस्यैव परेर्ग्रहणमिति सिद्धान्तविरोधः । तयोरपपरी वर्जने इति सूत्रे पाठादेव वर्जनार्थे साहचर्यस्य दृष्टत्वेनार्थभेदमाश्रित्य तन्निर्णयोपपत्तेरित्याहुः । नचोपलेभे वणिजां पणायामिति भट्टिः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

स्वार्थे । ऋतीयते । ऋत इति तान्तः सौत्रो धातुः जुगुप्साकृपयोर्वर्तते । ऋतीयते स्यात् घृणयोरिति भट्टमल्लोक्तेः । जुगुप्सा करुणे घृणे इत्यभिधानात् ।

अर्तनं च ऋतीया च ऋणीया च घृणार्थकाः ।

इत्यमरः । तान्तत्वं च वाञ्छलुञ्च्यृतश्चेति निर्देशादिति केचित् । अन्येतु ईयङो दीर्घोच्चारणं तत्र लिङ्गम् । इदन्तत्वे हि इयङमेव कुर्यात् । सवर्णदीर्घेणेष्टसिद्धेरित्याहुः । तन्न एरनेकाच इति यण्प्रसङ्गात् ।

नचाकृत्सार्वेतिदीर्घेण यङन्त्र सिध्येदिति वाच्यम् । सन्यङोरिति द्वित्वापत्तेरिति केचित् । तन्न सन्साहचर्येणार्थविशेषवाचकस्यैव यङः तत्र ग्रहणसंभवात् । नच स्वार्थिकस्यापि सनस्तत्र ग्रहणाद्दोषतादवस्थ्यम् तथापि ङकारफलस्यात्मनेपद-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यादितो ङित्वेनापि संभवात् । ङ्यप्रत्ययविधानेन सिद्धेः ॥ ङिदन्तत्वस्य समुदाये सुलभत्वात् । अन्यथा भ्राजधातोर्ऋकारस्य प्रागपि पठितुं शक्यत्वादित्यादेरनुपपत्तेः ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

स्वार्थे । कमु कान्तौ । कामयते । अथ णकारोऽत्र व्यर्थः । क्ङितिचेति निषेधेन वृध्यर्थत्वानुपपत्तेः । नच णकारसामर्थ्याद्वृद्धिः । णेरनिटीत्यत्र सामान्यग्रहणार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् । नच तत्रैव सामान्यग्रहणविघातार्थत्वेन ङकारोऽपि चरितार्थः । तन्मात्रस्यानुबन्धान्तरेणापि संभवात् । आत्मनेपदार्थत्वेन ङस्य चरितार्थत्वाच्च । तथाच द्वयोः सावकाशतया वृद्धिनिषेध एव । विध्यपवादत्वेन निषेधानां बलीयस्त्वात् ।

स्यादेतत् नकम्यमिचमामिति मित्त्वनिषेधात् कमेर्न वृद्धिनिषेधोऽन्यथा ङित्वादेव वृद्धिनिवृत्तावदवस्थ्ये मित्त्वप्रतिषेधवैयर्थ्यात् । अथ कामयमानं प्रयुङ्क्ते इति णिङन्ताण्णिचि णिनिमित्ताया वृद्धेर्ह्रस्वत्वं माभूदित्येतदर्थत्वेन सार्थक्यम् । नचणिज्निमित्तवृद्धेर्ह्रस्वत्वमेव न प्राप्नोति णिङा व्यवधानादिति वाच्यम् । णेरनिटीति लोपे तदभावात् । नच स्थानिवद्भावादिति वाच्यम् । तथापि णिज्निमित्तवृद्धेर्णिङ्निमित्तह्रस्वत्वं माभूत् इत्यर्थकत्वेन चरितार्थत्वात् ।

अथ तत्र ह्रस्वत्वमेव न प्राप्नोति । अन्तरङ्गे ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वादिति चेत् । तथापि णिङ्निमित्तवृद्धेर्णिङा व्यवधानेन तदन्ते प्रसक्त्यभावात् लोपे कृतेऽपि स्थानिवद्भावात् । नच क्विलुगुपधेति उपधाविधौ स्थानिवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । प्रत्ययविधिमात्रविषयत्वात् । अतएव पटयतीत्यादौ

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

टिलोपस्य स्थानिवद्भावान्नोपधावृद्धिः । तस्माण्णिजुनिमित्तवृद्धे-र्णिङन्ते प्रसक्त्यभावान्न तस्या ह्रस्वत्वनिषेधार्थं मित्त्वप्रतिषेधः सार्थक इति चेन्न ।

तथापि चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं कमे-र्णिङि माभूदित्येतदर्थं मित्त्वप्रतिषेधप्रवृत्तेः । नच तत्र ह्रस्वविकल्प एव विधेयः । अशमि, अशामीत्यनयो र्ह्रस्वे तदभावे स्वाभाविकवृध्यवस्थाने च सुलभत्वात् । तथाच तदर्थं मित्त्वप्रति-षेधस्य नोपयोग इति वाच्यम् । ण्यन्ताण्णौ कृते पूर्वणिलोपे स्था-निवद्भावेन णिचा व्यवधानात्तत्र ह्रस्वस्य दुर्लभत्वापत्तेः । दीर्घ-विधाने तु नपदान्तेति सूत्रेण दीर्घविधौ स्थानिवद्भावनिषेधात्त-त्सिद्धिरिति वैषम्यम् ।

किञ्च आयादीनामार्धधातुके वैकल्पिकत्वाद्णिङन्तात्कमे-र्यदा णिच् क्रियते तदा मित्त्वनिषेधोऽर्थवानेवेति वृद्धिप्रतिषेधो दुर्वार इति ।

अत्र वार्तिकम्—तद्धितकाण्योरिक्प्रकरणादिति । इग्लक्ष-णयोरेव गुणवृध्योः क्ङितिचेत्ययं निषेधः । अत उपधाया वृद्धिस्तु नेग्लक्षणा । अतइति स्थानिनिर्देशात् । एवं नडादिभ्यः फकि कृते नाडायन इति क्ङितिचेति वृद्धिरपि इत्यर्थः ॥

आयादय आर्धधातुके वा ॥३१॥

इह परसप्तमीत्वे पक्षद्वयं संभाव्यते । यदैतद्वाक्यनिरपेक्षैरा-यादिविधिवाक्यैः परनिमित्तानपेक्षा आयादयो विधीयन्ते तदा-ऽऽयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन् परेऽनेन तेषां पाक्षिकी निवृत्तिः क्रियते । शब्दानां नित्यत्वेऽपि प्रक्रियादशायां क्वचिदु-त्पन्नस्य लोपादिना निवृत्तिः । क्वचिदपवादविधिना तद्विषये

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञाप्यत इति निवृत्तिपक्षस्याप्युपपत्तेः । अथ तद्योगस्य सूत्रत्रयशेषतया एतदेकवाक्यतया तेषां प्रवृत्तिस्तदा आयादिप्रकृतिके आर्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्ते इति पक्षः। नचैवं सार्वधातुके आयादीनां दौर्लभ्यम् । गुपूधूपेत्यत्रैवार्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथक्पाठसामर्थ्यात्सार्वधातुकेऽप्यायादयो भवन्तीति विज्ञानात् । तत्राद्ये गोपायांचकार । गोपायति यद्यपि सिध्यति । तथापि आमि परत आयस्य पाक्षिक्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्येत् । गोपायांचकारेत्यस्य प्रसङ्गात् । गुप्तिरित्यपि न स्यात् । गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् । अकारेण क्तिनो बाधात् । गुप्तइत्यत्र क्तप्रत्यये परे आयस्य पाक्षिकनिवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणप्रसङ्गश्च । नचात्र सूत्रे लोपशब्देन लोपानुपादानान्न प्रत्ययलक्षणत्वमिति वाच्यम् । प्रत्ययलोपसूत्रे-लोपसंज्ञासूत्रे च तद्भावितग्रहणस्यानाश्रितत्वात् । द्वितीये तु गोपायांचकारेत्यस्यासिद्धिः । प्रत्ययान्तत्वं विनामो दुर्लभत्वात् । आमनुत्पत्तौ च निमित्ताभावादायप्रत्ययानुत्पत्तेः । अथायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिट् तस्मिन् परे आयादिविकल्पप्रवृत्तेस्तेषां च विकरणवदामुमध्यपातित्वादेतत्सिद्धम् । तथापि गोपायेति न स्यात् । प्रत्ययान्तत्वाभावादप्रत्ययादित्यस्याप्रवृत्तेः ।

अत्र वार्तिकम्—सिद्धं तु सार्वधातुके नियमवचनात् । अविशेषेणायादीन् विधाय सार्वधातुके नित्यमिति वचनमारभ्यम् । नन्वेवं स्यादिभिरायादीनां बाधप्रसङ्गः, करिष्यति इत्यादौ गोपायतीत्यादौ च परस्परपरिहारेणोभयेषां सावकाशतया गोपायिष्यतीत्यादौ परत्वात्स्यादीनां प्राप्तेः गोपायतीत्यत्र प्रयोजनाभावेन शपोऽनुत्पत्तेरिति चेन्न । तत्रापि गोपायतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमित्येतदर्थं शप आवश्यकत्वात् । लक्षणसत्त्वाच्च । कामयते इत्यत्र

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शपं विना इष्टसिद्धेश्च । तथाच निरवकाशत्वादेव तत्रायादीनां सिद्धेः । अथैवमपि आयादिभिः स्यादीनां बाधो दुर्वार इति चेत् तर्हि शपि नित्यमित्येव वचनं कर्तव्यम् । नचैवमपि विच्छे-स्तौदादिकत्वादसंग्रहः स्यादिति वाच्यम् । शिति नित्यमित्येव सूत्रणीयत्वादिति ।

भाष्यकारास्तु आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । ततश्चार्धधा-तुकविवक्षायामेव गुपादिभ्यो वैकल्पिकेष्वायादिषु कृतेषु यथा-प्राप्तं प्रत्यया भविष्यन्तीति सूत्रभेदो नाश्रयणीय इत्याहुः ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यष् क्विप् णिच् णिङ् यङ् यगाय ईयङ् च एते द्वादश सनादयः एतदन्ता धातुसंज्ञाः स्युः । संज्ञा-विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादन्तग्रहणम् । ननु भुवोऽर्थं वदन्ति भूवादय इति व्याख्यानात्क्रियावाचिनां सनाद्यन्ताना-मपि धातुसंज्ञा सिद्धा इतिचेन्न । भूप्रभृतयो वासदृशा इत्यर्थमा-श्रित्य क्रियावचनत्वे सति गणपठितस्य धातुसंज्ञाविधानात् । अन्यथा हिरुगित्यादावतिव्याप्तेः । नन्वेवं भूवचिख्यात्रादीनां-आदेशानां तन्न स्यात् । यद्यपि भूवचिख्यादयो धातुमध्ये पठ्यन्ते तथाप्यादेशानां तद्भिन्नत्वात् । जग्ध्यादीनां स्वरूपेणापि पाठा-भावाच्चेति चेत् । न, स्थानिवद्भावेन तत्सिद्धेः ।

अत्र भाष्यम्—इष्यादीनामर्था आदिश्यन्ते सनादिषु । इष्यादयश्च पाठमध्यगता इति तेषामपि स्थानिवद्भावेन सिद्धं धातुत्वम् । नचादेशशब्दस्य रूढतया स्थानिनिवृत्तिप्रयोजकस्यै-वादेशत्वम् । इष्यादिप्रयोगप्रसङ्गे च सनादीनां न विधानमिति वाच्यम् । आदिश्यन्ते इत्यादेशा इति क्रियानिमित्तत्वात्तस्य ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नच षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वाच्यम् । षष्ठीग्रहणस्य-तत्र निवर्तनात् । नचापवादेषूत्सर्गप्रसङ्गः । तेषामपि स्थानिव-त्त्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् । शबाद्यपवादानां श्यनादीनां शित्क-रणेन तदभावज्ञापनादिति ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते । स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञावि-धाने संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावात्प्रत्ययानामेवाडा-दिधातुकार्यप्रसङ्गः । तेषामेवेष्याद्यर्थे विधानात् । यङ्प्रत्ययसम-भिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोः स्वार्थे । आयादीनांच शुद्ध एव स्वार्थे विधानात्तेषां स्थानिनः कस्यचिन्निर्दिष्टस्याभावात्स्था-निवद्भावानुपपत्त्या धातुसंज्ञानुपपत्तिश्चेति ।

अत्र कैयटः । कर्तुमिच्छतीति करणाङ्गे इत्यर्थे सर्वे सर्व-पदादेशा इति न्यायाद्वर्तमानस्येषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दः सनन्त आदिश्यते इति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम् । एवं समभिहारवि-शिष्टलवनक्रियावाचिलूशब्दप्रसङ्गे लोलूयशब्दो, गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्दश्चादिश्यते इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्राय इति । ननु भूवादयो धातव इत्यत्र सनाद्यन्ताश्चेतिन्यासे यद्यपि सना-दीनामियत्ता न लभ्यते तथापि सनाद्यन्ता धातव इत्यनन्तरं भूवादयश्चेति सूत्रणीयम् । एकवारं धातुपदोपादानेन लाघवा-दिति चेत् । तथैव युक्तमिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । अनुदात्त-ङित इत्यत्र धातुग्रहणानुवृत्तेः कैयटादिप्रसिद्धत्वात् । अत्रैव तदारम्भे च तस्या दुर्लभत्वात् ।

स्यतासी लृलुटोः ॥३३॥

लृ इति लृङ् लृटोः सामान्यग्रहणम् । यथाक्रमं लृलुटोः स्यतासी स्याताम् । भविष्यति । अभविष्यत् । भविता । आर्द्धधा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तुकस्येड्वलादेरिति इट् ।

ननु विकरणानां क उत्सर्गः कोऽपवादः । नच यगुत्सर्गः । भावकर्मग्रहणानुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानात् । शबादयः स्यादयश्च तदपवादा विशेषविहितत्वादिति वाच्यम् । पचति पचत इत्यादौ अपवादयोः शबादिस्ययोः सावकाशतया पक्ष्यतीत्यत्र परत्वाच्छबादिप्रसङ्गात् । किञ्च भावकर्मणोर्यग्विधानान्न तयोरुत्सर्गापवादभावः । समानविषयकत्वाभावात् । नच यक्शपावुत्सर्गौ श्यनादयो अपवादा इति वाच्यम् । दीव्यति पक्ष्यतीत्यादौ द्वयोः सावकाशयोः देविष्यतीत्यादौ परत्वाच्छ्यनादिभिः स्यादीनां बाधप्रसङ्गात् । मैवम् । श्यनादयः शपआदेशाः शप् स्यादिभिर्बाध्यते इति दिवादिभ्यः स्यादिविषये शप एवाप्रसक्त्या तदादेशानां श्यनादीनां प्रसक्त्यभावात् । कर्तरिशबित्यतोऽनुवृत्तस्य शप्पदस्य दिवादिभ्य इति पञ्चम्या तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठ्यन्तत्वकल्पनात् । यद्वा सार्वधातुके यक् । स्यतासीऌलुटोः च्लिलुङि च्लेः सिच् एवं कर्तरिशबित्यस्मादनन्तरं । एवं दिवादिभ्यः श्यनिरस्मात् । एवमन्यत्राप्यवधेयम् ।

यद्वा लावस्थायामेव स्यादय इत्यन्तरङ्गाः । सार्वधातुके श्यनादय इति बहिरङ्गाः । ननु स्यादिभ्यः परत्वाल्लादय एव स्युः । नचतेषामनित्यत्वम् । कृतेष्वपि स्यादिषुआतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारेऽपि धातोर्विहितस्य लस्येति विहितविशेषणाश्रयणाल्लादेशानां प्रसङ्गात् मैवम् । लादेशोत्तरभावित्वेऽपि स्यादीनामन्तरङ्गत्वानपायात् । तद्विधौ सार्वधातुकत्वादेः प्रत्ययधर्मस्य कर्त्रादेरर्थविशेषस्य वानपेक्षितत्वात् । श्यनादिविधौ तु तस्याश्रितत्वेन तेषां बहिरङ्गत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अवश्यंच लादेशानन्तरं स्यादिविधिरभ्युपेयः । अन्यथा तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानं 'विकरणस्वरः धातुस्वरं न बाधते' इत्यत्र ज्ञापकं न स्यात्। लावस्थायां तासेः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वमप्राप्तमेवेति तस्यापूर्वविधित्वमेव स्याद् लादेशोत्तरं तासिप्रवृत्तौ तु तदुदात्तस्यैव सतिशिष्टत्वात्तत्परस्य सार्वधातुकस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वं सिद्धमेवेति वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्नुदात्तविधानमुक्तार्थज्ञापकं संपद्यते ।

एतेन संख्याशास्त्रात्मनेपदपरस्मैपदशास्त्राभ्यां सह लादेशविधानस्यैकवाक्यत्वात् लादेशानां बहिरङ्गत्वाद लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात्प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति निरस्तम् । उक्तज्ञापकानुपपत्तेरिति कैयटः ।

सिब्बहुलं लेटि ॥३४॥

लेट् छन्दसि वक्ष्यते । सिबुत्सर्गः छन्दसि सनाद्यन्ते वाच्यः । परिनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब्विधेयः । तदन्तस्य धातुसंज्ञायां इन्द्रे वस्तेन नेषतु इत्यादि सिद्धम्। नीधातोः सिपि गुणे लोट् । गेषृनेषृभ्रेषृहेषृगताविल्यत्र नेषतेरपि प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमितिचेव तथापि अवयासिसीष्ठा इत्यत्रैकाज्लक्षणेट्प्रतिषेधो माभूत । यातेरवपूर्वात्सप् । लिङ् सुट् सीयुट् । सबन्तस्याङ्गस्यानेकाच्त्वादिट् । नच सिपैवानेकाच्त्वमस्त्विवति वाच्यम् । श्रवणप्रसङ्गेन तस्योच्चारणार्थत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात् । तदन्तस्य धातोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधापत्तेः ।

अथ याशब्द उपदेशेऽनुदात्तः । न तस्मात्परमार्द्धधातुकम् । सिपा व्यवधानात् । सिबन्ताच्च परमार्धधातुकं नत्वसावुपदेशेऽनुदात्त इति चेत् । मैवम् । सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य सनाद्यवयवा

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धातुसंज्ञा इत्यर्थे सिपो याद्यवयवत्वात् यातिग्रहणेन ग्रहणादिट्-प्रतिषेधप्रसङ्गाच । स्थानिवत्त्वेन तत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेऽपि स्था-निवद्भावेन सिवन्तस्यानुदात्तत्वात्तत्प्रसङ्गाच ।

अथवा यथान्यासपाठापेक्षमिदं भाष्यम् । यद्यप्यतोलोप इति लोपावश्यकत्वात्सवकारश्रवणं न कुत्रापि ततश्च तदनुबन्धः पकारो व्यर्थः । अनुदात्तस्य श्रवणाभावात् । तथापि सकार-मात्रे कृते छन्दस्युभयथेति आशिषि लिङोऽपि सार्वधातुकत्वाद्-दुपदेशात्परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण वा सशब्दाकारस्योदात्ततया तस्यानुदात्त इटि परेऽतोलोप इति इटउदात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तत्वं स्यात् । पकारोच्चारणे तु त-त्सामर्थ्यात्सकाराकारस्य धातुस्वरेणोदात्तत्वं न भवति । एत-त्प्रदेशपाठाद्वा याशब्दस्यैव धातुस्वरः । तथाचानुदात्तस्य सशब्दा-कारस्य लोपो नतूदात्तस्येति उदात्तनिवृत्तिस्वराभावः । तिङ्ङ-तिङ इति निघातो निपातैर्यद्यदीति निषिद्धः अत्रशब्दस्य तिङि चोदात्तवतीति निघातः ।

सिप्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः । सविता धर्मसाविषत् । प्रण आयूंषि तारिषत् । षूप्रेरणेइत्यस्मात्तरतेश्च लेट् । णित्वाद्वृद्धिः ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रेलिटि ३५

कासः प्रत्ययान्ताच्च लिटि परे आम् स्यात् नतु मन्त्रे । अतो ब्राह्मणे भवत्येव । तंह कश्यपो याजयांचकारेत्यादि । कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानम् । चकासामास । नच कास्ग्रह-णात्सिद्धिः । अत्रत्यकास्ग्रहणस्यानर्थकत्वात् । यद्वा कास्यनेका-ज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम् । प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वक्तव्यम् । चुलुम्पांचकार । चुलुम्प् लोपे इति बोपदेवः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अम्भोधेर्नारिकेलीरसमिव चुलुकैरुच्चुलुम्पंत्यपो ये ।

इति भवभूतिः । वृत्करणं यजादिसमाप्त्यर्थम् । भ्वादिस्त्वाकृतिगण इति सिद्धान्तात् । दरिद्रामास । चिकीर्षांबभूव । इत्यादय (ईयङन्ता) उदाहार्याः ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३६

इजादे र्गुरुमत ऋच्छसन्यस्य धातोर्लिटि परे आम्स्यात् । इन्दामास । एधाञ्चक्रे । गुरुमत आम्विधाने लिण्णमित्त्वात्प्रतिषेधः । इयेष उवोषेत्यादौ माभूत् । यद्यपि उवोषेत्यत्र उषविदेत्यामा विकल्पेन भाव्यं तथापि द्विवहुवचनयोर्गुणाभावाद्गुरुमत्त्वात्प्रतिषेधे परमिति प्रतिपदविधेश्च वलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकृतोदाहृतम् । ईषतुरीषुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्वादिजादेः सर्वत्र गुरुमत्वादाम्प्रसक्तिरिति भावः । गुरुमद्ग्रहणं तु इयजिथ त्वं इयजाहं उवपाहं इत्यादिव्यावृत्त्यर्थं स्यात् ।

यद्वा उपदेशे गुरुमत इति व्याख्येयम् । तथाचोक्तवार्तिकमनारभ्यम् । नचैवं व्युच्छाञ्चकारेत्यत्राव्याप्तिः । तुगागमोत्तरमेव तत्र संयोगे गुर्विति गुरुत्वप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । ऋच्छेति पर्युदासेन तुङ्निबन्धन गुरुमत्त्वस्योपदेशग्रहणेन व्यावृत्तिर्नेत्यस्य ज्ञापितत्वात् । तुग्ग्रहणंचागममात्रोपलक्षणम् । तेनोखांचकारेति नुमागमनिबन्धनगुरुत्ववतोऽपि तत्सिद्धिः । अतएवानृच्छेतिज्ञापनार्थमेव नतु निषेधार्थम् । ऋच्छत्यॄतामिति गुणविधानेन ऋच्छतेर्लिटि आमभावस्य ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । नचाम्विधानेऽपि गुणार्थं तद्विधानमिति वाच्यम् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषाबाधकल्पनापेक्षया आम्विरहज्ञापनस्य लघुत्वात् । नच ऋगतिप्रापणयोरित्यस्य गुणविधानार्थं तदस्तु । नच ञित्येव

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तदादेशविधानाल्लिटि च तदभावात्तत्परत्वासम्भवः तत्प्रकृतिमात्र-परत्वसम्भवात् । तिष्ठतेरित् । जिघ्रतेर्वेत्यादौ चङि परे तिष्ठजिघ्रयोरादेशयोरभावेऽपि स्थाघ्राधात्वोरुपादानात् तद्वदत्रापि ऋच्छतीति श्तिपा धातुनिर्देश इत्यस्य च वक्तुं शक्यत्वात् । नच तत्र गुणविधानवैयर्थ्यम् द्विर्वचने सवर्णदीर्घे च कृते एकादेशस्य धातुग्रहणेन ग्रहणे ऋकारान्तत्वाद्गुणे रपरत्वे च अरतुः अरुरिति स्यात् । यणादेशात्पूर्वं द्विर्वचनं परत्वात् । स्थानिवद्भावेन यणादेशोत्तरमपि द्विर्वचनप्रवृत्त्या द्वयोरपि नित्यत्वात् । यद्वा । निन्यतुरित्यत्र भाविनं यणमालोच्य यथापूर्वं नेयङ् । एवं द्वित्वे कृते सवर्णदीर्घप्रवृत्त्या न पूर्वं यण् । यणि कृते तु स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम् । यणादेशं बाधित्वा परत्वात्सवर्णदीर्घः अभ्यासग्रहणेन ग्रहणे तु उरदत्वं रपरत्वं हलादिः शेषः आतआदेरिति दीर्घत्वं अतोलोप इत्याकारलोपश्चेति आरतुः आरुरिति सिद्धमितिचेन्न ।

परत्वादुरदत्वस्य प्रवृत्तेः । नच सवर्णदीर्घस्य वर्णमात्राश्रयत्वादुरदत्वस्य चाङ्गाधिकारीयत्वेन परनिमित्ततया बहिरङ्गत्वात्पूर्वं सवर्णदीर्घ एव स्यादिति वाच्यम् । प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकाराश्रयणात् । उरदत्वस्याप्यन्तरङ्गत्वात् । ततश्च परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामुरदत्वम् । रपरत्वं हलादिः शेषः । अतआदेरिति दीर्घः । परस्य यण्इत्यारतुरित्यादिसिद्धेः । अथ सप्तमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमङ्गाधिकारः बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा वव्रश्चेत्यादि न स्यात् । उरदत्वस्य परनिमित्तत्वाभावेऽचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाभावे न संप्रसारणे इतिनिषेधाप्रवृत्तौ वकारस्य संप्रसारणापत्तेरितिचेत् ।

तथापि ऋच्छत्यृतामित्यत्र ऋऋतामितिप्रश्लेषेणार्तेर्त्रिशिष्य गुणविधानात् । ऋच्छतिपदेन तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । नच

CC0. Vasishtha Tripathi Collection: Digitized by eGangotri

ऋकारनिर्देशे चक्रतुरित्यादावतिप्रसङ्गः वर्णग्रहणेतदन्तग्रहणादिति वाच्यम् । ऋतश्च संयोगादे रित्यस्य नियमार्थत्वात् । तस्माद्विनैवार्त्ते-र्गुणवचनम् आरतुरित्यादि ऋच्छिग्रहणं विनैवार्तेर्लिटि गुणसिद्धिः एवंचानृच्छ इतिपर्युदासउच्छेराम्त्रेत्यन्यतरदावश्यकमिति स्थितम् ।

भाष्यकारस्तु उभयं न वक्तव्यम् । उपदेशे गुरुमतइत्यस्या-नाश्रयणात् । नचेयेषेत्यादावतिव्याप्तिः । सन्निपातपरिभाषया स-माधानात् । लिट्संनिपातकृतगुणस्य लिड्लोपनिमित्तमामं प्रति निमित्तत्वानुपपत्तेः । आमि सति हेर्लुक्प्रसङ्गाव । ऊर्णोतेस्तु नाम् । नुवद्भावस्योपसंख्यातत्वाव । यद्वा संहितयापाठेऽनृच्छो दयायासश्चेति, ऋच्छ उकारान्तस्यचाम्निषेधाव । लुप्तविभक्ति निर्देशश्चायम् ।

दयायासश्च ॥३७॥

दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अय गतौ आस उपवेशने एभ्य आम् लिटि । दयांचक्रे । अयांचक्रे । आसांचक्रे ।

उषविदजागृभ्योऽन्यतर-स्याम् ॥ ३८ ॥

ओषांचकार । उवोष । विदामास । विवेद । जागरांबभूव । जजागार । विदेराम् किद्वक्तव्यः । तेन गुणाभावः । यद्वा विदेत्य-कारान्तत्वम् आम्विधौ सूत्रे संनिपात्यते । तेनलघूपधत्वाभावान्न गुणः । आम्विधावित्युक्तेर्वेचीति सिद्धम् । लिट्संनियोगेनेत्यु-क्ते तु विवेदेत्यपि नस्यात् । तथाच भारद्वाजीयाः पठन्ति । विदे-राम् किन्निपातनाद्वागुणत्वमिति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भीह्रीभृहुवांश्लुवच्च ॥३९॥

ञिभी भये। ह्रीलज्जायाम्। डुभृञ् धारणपोषणयोः। हु दानादनयोः। एभ्यो लिटि वाम्। आमि श्लाविवकार्यं च। श्लुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेऽतिदेशेन गुणः। नलुमताङ्गस्येति निषेधस्य प्रत्ययलोप इत्येतस्य प्राप्तिविषयकत्वात्। बिभयां चकार- जिह्रयामास, बिभरांबभूव, जुहवामास।

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥४०॥

आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते। उदाहरणमुक्तम्। ननु विनापि वचनमनुप्रयोगसिद्धिः। तथाहि आमन्तात्कालविशेषमात्रं गम्यते। नतु साधनसंख्यादि। तथाच तदभिव्यक्त्यर्थं प्रकृत्यन्तरप्रयोग आवश्यकः। तत्र तस्यैव धातोर्नानुप्रयोगः। ओषाम्बोषेति। उत्तरेणैव सर्वार्थप्रत्ययादामन्तवैयर्थ्यात् नापि पचत्यादेः आम्प्रकृतिसम्बद्धसाधनाद्यनवबोधात्। कृञस्तु सामान्यवचनत्वादनुप्रयोगः। वृक्षः शिंशपेतिवत्सामान्यविशेषयोरभेदान्वयात्तदर्थान्वययोग्यत्वात्। नच भ्वस्त्योरपि सामान्यत्वात्तत्प्रयोगवारणार्थं सूत्रम्। तदनुप्रयोगस्येष्टत्वात्। नच सूत्रात्तदलाभः। कृभ्वस्तियोग इत्यत्र कृशब्देन कृञो ञकारेण प्रत्याहारग्रहणात्। सम्पदाचेति सम्पदेस्तदन्तर्भावेऽपि अनन्वितार्थत्वेन तन्निरासात्। नाप्यात्मनेपदविध्यर्थम्। सिद्धेऽनुप्रयोगे पुनर्वचनमत्यन्तानुगुणस्योनुप्रयोगार्थम्। तेनात्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मनेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यते। तथाचाम्प्रत्ययवत्सूत्रं नारभ्यमितिवाच्यम्।

परस्मैपदेनापि कर्त्रर्थस्यावगमात्तदन्तानुप्रयोगस्याम्प्रत्ययव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दिति सूत्रव्यतिरेकेण दुर्वारत्वात् । नच लट्परानुप्रयोगवारणार्थम् । तस्यामन्तार्थभूतकालविरुद्धकालबोधकत्वेनानुप्रयोगप्रसक्तिविरहात् । अनुप्रयोगस्यामन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वात् । सांप्रतिकवर्तमानतासंभवेभूत(पूर्व)पूर्वाश्रये लट्प्रयोगानुपपत्तेः । नचनिष्ठापरस्यानुप्रयोगवारणार्थम् । पुरुषोपग्रहविशेषानवगमप्रसङ्गेन तदनुप्रयोगवारणात् । नापि लुङ्परस्य तद्वारणार्थम् । अनद्यतनकालावबोधात्तन्निवृत्तेः । नापि लङ्परस्य तद्वारणार्थम् अनद्यतनपरोक्षबोधापत्तेरेव तदभावात् । नापिहशश्वतोर्लङ्वेत्यनद्यतने भूते परोक्षे लङ्विधानात्तदन्तानुप्रयोगवारणार्थम् । लिट्प्रयोगे तदन्तानुप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् । लोकवेदयोस्तथैव दर्शनात् । विकल्पितानां खादिरपलाशादिसाधनानां मध्ये येनोपक्रमस्तेनैव समाप्तिविधानात् । उपक्रान्तश्रेषे तत्प्रतिनिधेरेवोपादानं नतु साधनान्तरस्य । साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रियानिर्वाहविहरात् । लोकेऽपि स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय यदा गवांस्वामीति षष्ठ्युपक्रान्ता तदाश्वानांचेत्यत्रापि षष्ठ्येव प्रयुज्यते । अश्वेषुइत्युक्ते अश्वेषु तिष्ठतीत्यादेरपि प्रत्ययस्य प्रसङ्गात् ।

यत्तु सर्वत्र सन्देहसम्भवात्सप्तम्यन्तप्रयोगोच्छेदापत्तिः । सन्देहनिवर्तकसामग्र्यां तादृशप्रयोगापत्तिश्च दार्ष्टान्तिके सन्देहाभावेन भाष्यविरोधश्च । आमन्तात्परं लङन्तानुप्रयोगेऽर्थान्तरसन्देहाभावादिति । तन्न । सन्देहस्य सार्वत्रिकत्वे मानाभावात् । सप्तम्यन्तोपक्रमे सप्तम्यन्तप्रयोगसम्भवाच्च । तस्माद्यो ऽर्थोयया शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तयैवासौ निर्वाह्यः । प्रतिपत्तिलाघवात् । अन्यथा शब्दान्तरविषयकशक्तिज्ञानादेस्तदतिरिक्तार्थतात्पर्यसङ्कोचार्थं प्रक्रान्तार्थपरत्वादिप्रतिसन्धाने च तद्गौरवप्रसङ्गादिति प्राप्ते—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सिद्धान्तः । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थंचेति । सिद्धेऽनुप्रयोगे नियमार्थं वचनम् । आमन्ताव्यवहितोत्तरमेवानुप्रयोगो न पूर्वं नापि व्यवहितमिति कथं तर्हि 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' । 'सिन्धोः सोऽप्येकदेशो तमपि चुलुकयां कुम्भयोनिश्चकारे' इत्यादि । प्रमाद एवायमिति केचित् । पातं यातीति पातयाः इत्यादिव्याख्येयमित्यन्ये ॥ तथापि 'संयोजयां विधिवदास समेतबन्धु'रित्यनुपपन्नम् । घञन्तत्वे संयोगेत्यापत्तेरितिचेत् । न घञर्थे कप्रत्ययस्यानुसन्धेयत्वात् ।

प्रकृतमनुसरामः । अनुप्रयुज्यमानयोर्भ्वस्त्योरामन्तानुरोधेन सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । आमन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात् ।

तपर्त्तुपूर्तावपि मेदसांभरा विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे ।

इत्यादिदर्शनात् । अस्तेर्भावकर्मणोर्लिटि कृते एशिइटिच रूपे विप्रतिपत्तिः । उभयत्रापि हएतीति हादेशा एधामहे 'ईक्षामहे इतिकेचित् । तासिसाहचर्यादिट्येव हत्वं तासेरेशोऽसम्भवादित्यन्ये । तत्साहचर्यादेव सार्वधातुके एव एति हत्वं नत्वत्रार्द्धधातुकत्वात् । अत उक्तद्वये एधामासे, ईक्षामासे इत्येव रूपमित्यपरे ।

विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ४१

लोटि विदेराम् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च निपात्यते । विदप्रकृतिकस्य लोटो लोपश्च । आम इत्यत्र लेरित्यस्यानुवृत्तौ तत एव लोटोऽपि लोपः । एवमुत्तरसूत्रे लुङ्लिङोरपि बोध्यम् । पुरुषवचने त्वविवक्षिते । इति शब्दस्य प्रकारार्थस्योपादानात् साहश्यंतु विदामित्येतदुत्तरप्रयुज्यमानलोडन्तकरोतित्वेन ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ।

इति माघः ।

किं नस्तेन विदांकरोतु भगवानम्भोजिनीवल्लभः ।

इति मुरारिः ।

एवं विदांकुरु इत्यादि । आमभावपक्षे वेत्तु वित्तात् वित्तां विदन्तु इत्यादि ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि ॥४२॥

अक्रीरिति लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च आद्यचतुष्टये निपात्यते । तत्रापि चिकयामिति शुद्धाच्चिञ आम् द्विर्वचनं कुत्वं च । त्रिभ्यो ण्यन्तेभ्य आम्मात्रमिति विवेकः । अक्रीरित्यत्र तिपि सार्वधातुकगुणः । हल्ङ्यादिलोपः । मन्त्रे घसेति सिचो लोपः । अभ्युत्सादयामकः प्रजनयामकः । चिकयामकः । रमयामकः । अभ्युदसीषदत् । प्राजीजनत् । अचैषीत् । अरीरमत् इतिलोके । पाक्षिकं छन्दस्यपीदम् । विकल्पस्यानुवर्तनात् । पावयां क्रियात् । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङि आम् । तादृशस्यैव कृञोऽनुप्रयोगः । तां बैजवापयो विदामक्रन् वेत्तेर्लुङ्याम् । लुङन्तकृञोऽनुप्रयोगः । सिचो लुक् । झोन्तः इतश्चेति लोपः । संयोगान्तलोपः । अवेदिषुरित्यर्थः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोर्लुङि च्लिप्रत्ययः स्यात् । यद्यपि सिजादिभिरादेशै-रपहारादस्य क्वापि न प्रयोगः । नापि क्विबादिवत् किमपि कार्यम् । तथापि मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति सूत्रे विधेयलोपप्रतियोगितया लेरिति सामान्यग्रहणार्थं च्लिवि-धानम् । अन्यथा चङङ्क्सिचां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । घयतेरादन्त-त्वात्तदर्थं चङो, घस् गम्यो लृदित्वात्तदर्थमङो धात्वन्तरार्थंच सिच इति विवेकः । जनेर्विहितस्य तु चिणो यदि मन्त्रे लुग् दृश्यते तदा चतुर्थस्य तस्यापि ग्रहणं कार्यमित्यभिप्रायेण भाष्ये 'तत्रावरतस्त्रयाणां ग्रहण' मित्युक्तम् ।

"व्यवहितस्य क्सविधाने चानिट्त्ववचने च्लिसंप्रत्ययार्थम् ।" अस्यार्थः । शल इगुपधादिति सूत्रेऽनिट इत्यनेन च्लेर्विशेषणार्थं च्लिविधानम् । अन्यथा तस्य धातुविशेषणापत्तेः तत्र को दोष इति चेत् ।

तदाहि अनिट्त्वं प्रत्ययान्तरगतमाश्रयणीयम् । अन्यत्र यस्माद्धातोरिडागमो नास्तीति लुङादेशानां सार्वधातुकतया तेषामिट् प्रसक्तिविरहात् । तद्गतानिट्त्वस्य वक्तुमशक्य-त्वात् ततश्च गुहादिभ्यः क्सो न स्यात् । वैकल्पिकेनेटातेषा मन्य-त्र सेट्त्वात् । यदि तु पाक्षिकेणेडभावेन तेषामनिट्त्वमभिधीयेत तदा नित्यं क्सः स्यात् । च्लिप्रत्ययस्य विशेष्यत्वे तु तस्यार्धधा-तुकतया गुहादि प्रकृतिकस्य तस्य प्रकृतेरूदित्वेन यदा इडभा-वस्तदा क्सादेशादघुक्षादिति यदा त्विट् तदा सिजादेशादगूहीदिति सिद्धम् ।

'घस्लृभावे वे'ति वार्तिकान्तरम् । तथा हिलुङि यदार्धधातुकं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सश्यिमन्तदेर्घस्लृभावो विधेयः । तत्र च्लौ परतो घस्लृभावे सति लृदित्वादङादेशः सिद्धः । अन्यथा सिच्येव परतो घस्लृभावः स्यादिति सिचः श्रवणापत्तिः । उत्सर्गस्यापि प्रवृत्तस्यापवादेन बाधितुमशक्यत्वात् । तदप्रवृत्तेरेवापवादकार्यत्वात् ।

एवं 'मन्त्रेघसे'ति सूत्रे सिचो लुग्विधाने 'आदिः सिचोऽन्यतरस्या' मिति स्वरः स्यात् । लुमता लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन तत्स्वरस्येष्टत्वात् । इदित्करणं तु मन्त्रेघसेति आम इति च सूत्रे लेरिति सामान्यग्रहणार्थम् । तथाच यथासंभवं च्लिलिटोर्लुक् । तदविघातार्थश्चकारः अन्यथा लिटो ग्रहणं न स्यात् । च्लेः सिजिसत्र तु लेरित्युक्तेऽपि नदोषः । लुङित्यनुवृत्त्यैव लिङ्लिटोरनतिप्रसङ्गात् । तयोर्लुङ्परत्वासंभवात् । तदनुबन्धकग्रहण परिभाषया समाधानाच्चेति ।

अत्र भाष्यकृतः । यथान्यासे 'च्लिलुङि' 'च्लेःसिच्' 'ले' रिति त्रीणि च्लिग्रहणानि । तदपेक्षमन्त्रे घसेतिसूत्रे चङङ्सिचां त्रयाणां ग्रहणेऽपि गौरवाभावात् सिज्लुकीति वाच्यत्वात् । नच यथान्यासे गातिस्थेति सूत्रे सिच इत्यपहाय लेरित्येव पठनीयम् । तस्यैव मन्त्रेघसेतिसूत्रेऽनुवृत्त्या तत्र लेरित्यस्य परित्यागाल्लाघवमिति वाच्यम् । घेटश्चातुः शब्द्यप्रसङ्गात् विभाषाघ्राधेडित्यत्रापि लिग्रहणानुवृत्त्या लेरादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावात् च्लिग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि कृते चङ्निमित्तद्वित्वमाप्त्या अदधादिसस्यापि प्रसङ्गात् । अदधत् । अधात् । अधासीदिति त्रयमेव त्विष्यते ।

नच चङ्लोपस्य स्थानिवद्भावादातोलोप इत्यालोपेऽदधदित्येव रूपमिति वाच्यम् । क्लिलुगुपधात्वे लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् । नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाकारलोपस्य

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दुर्लभत्वात् । अथ चङो लुकि न द्वित्वं न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधादिति ब्रूषे, तथापि बहुवचनेऽशानित्यस्यापत्त्या रूपचतुष्टयस्य दुर्वारत्वात् । चङि सिज्लोपविकल्पे च अदधुः अधुः अधासिषुः इति त्रयमेव त्विष्टम् । नचनियमार्थत्वेनाभिमतस्याऽऽत इत्यस्य विध्यर्थत्वमाश्रित्य चङ्लोपेऽपि जुसा अदधुरित्येव रूपमिति वाच्यम् । तत्र सिज्ग्रहणानुवृत्त्या चङो लोपे जुसादेशानुपपत्तेः । सिजनुवृत्त्यनङ्गीकारे । अभूवन्नित्यत्रापि प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्रसङ्गात् ।

अथ लुक् सिजपवादो विधायिष्यते अतोऽकृतेष्वादेशेषु लेरेव लुक् । तेनाभूवन्नित्यत्र न जुस् आत इति अधुरदुरयुरित्यादि सिद्ध्यर्थं अपूर्वविधिरिति चेत् मैवम् ।

मा हि दातामित्यत्रादिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरानुपपत्तेः । लेरन्यतरस्यामिति न्यासे चङादावतिप्रसङ्गात् ।

तस्मात्स्वरानुरोधेन च्लेरादेशानन्तरमेव लुगित्यवश्यं वक्तव्यम् । ततश्चाभूवन्नित्यतिप्रसङ्गवारणाय आत इत्यत्र सिजनुवृत्त्यावश्यकत्वे चङ्लोपपक्षे जुसादेशानुपपत्त्या अधानिति चतुर्थं रूपं दुर्वारमिति तदनुरोधेन गातिस्थेति सूत्रे सिज्ग्रहणमेव कार्यम् । तथाच मन्त्रेघसेति सूत्रे लेरिति पदमवश्योपादेयमिति च्लिग्रहणत्रयं दुर्वारमिति । तत्सूत्रे चङ्सिचामुपादानेन यथा न्यासापेक्षया गौरवमिति तदनुरोधेन च्लेर्विधानं युक्तम् ।

यदप्युक्तम् 'क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रसयार्थ' मिति तदप्यसत् । धातोरेव तत्रानिट इसनेन विशेषणीयत्वात् । नचेट् आर्धधातुकभक्तत्वात्तस्यैव तदभावादनिडिति व्यपदेशो युक्तो नतु धातोः, प्रतियोगिप्रसक्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । सामयिकात्यन्ताभावविशेषस्यैव तद्व्यपदेशनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । धातोरिटश्च

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निमित्तनैमित्तकभावसत्त्वेन षष्ठीबहुव्रीहेरुपपत्तेः । अवयवावयवि-भावस्य प्रकृते प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वाभावात् । यद्वा पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः । विशेषणसामर्थ्यात् ।

ननु तथापि आर्धधातुकमात्रे ऽनिट इत्यर्थे गुहादिभ्यो न स्यात् । ऊदित्वाद्विकल्पितेट्कत्वात् । निष्ठायामनिट इत्यर्थे गुहादिभ्यो-ऽपि नित्यं क्सप्रसङ्गः । नचेष्टापत्तिः । तत्र तद्विकल्पस्यैवप्रमाणत्वात् । क्त्वायां विकल्पितेट्कानामपि इषु रिषु श्रिषु मुषादीनां भूयसां शलन्तानामिगुपधानां निष्ठायामनिट्त्वात् । तेभ्योऽपि क्सप्रसङ्गश्च । लिटि अनिट इत्यर्थे तु कुतोऽपि न स्यात् । शलन्तानामिगुपधानां गूहसादीनामपि तत्र क्रादिनियमबलेन सेट्त्वात् । नच क्सेनानिट्त्वाश्रयेण भाव्यम् । क्सप्रत्ययेऽनिट इत्यर्थादिति वाच्यम् । तद्विषये लिटि प्राप्त्यभावादिति चेन्न । बलादावार्धधातुकेऽनिट इति व्याख्यानात् । विकल्पितेट्कानां गुहादीनामिटोभावाभावाभ्यां भेदात् । इड्विशिष्टेभ्यः सिच् । तद्रहितेभ्य क्स इति इष्टसिद्धेः ।

यदप्युक्तम् । 'घस्लृभावे वेति । तदप्यसत् । विषयसप्तमीमाश्रित्य आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति व्याख्यानात् । अङ्प्रत्ययगतमार्धधातुकसामान्यमाश्रित्य घस्लादेशप्रवृत्तेरित्याहुः।

नन्वेवं च्लिप्रत्याख्याने मन्त्रेघसेति सूत्रेण सिचो लोपे आदिः सिच इति स्वरः स्यात् ।

अत्राहुः—छन्दसि क्वचिदडाटोरुदात्तत्वेन भाव्यं क्वचिन्निघातेन यत्र त्वडाटोस्तिङ्निघातस्य निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेष्यते स विषयश्छन्दसि नास्ति एतच्च भाष्यकारेण च्लेः प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते । माहि लावीरित्यादौ तु सिच एव चित्त्वेनानन्यार्थेन चागमानुदात्तत्वं बाधिष्यत इति तदर्थोऽप्यनुबन्धासङ्गार्थश्चिल्ल

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नैकर्तव्य इति ।

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

च्लेः सिजादेशः स्यात् । चित्वं तु न विशेषणार्थम् । सौ वृद्धिरित्यध्यगिनेर्वायुरित्यादौ परस्मैभावेनानतिप्रसङ्गात् । पृथङ्निर्देशादङ्गाङ्गिभावनिर्णयेन समुच्चयशङ्कानुपपत्तेः । नापि स्वरार्थः । अनच्कत्वात् । नच माहि काष्टामित्यत्र चितः सप्रकृतेरिति स्थानिवद्भावेन धातोरुदात्तार्थः । 'आदिसिचोऽन्यतरस्या'मिति पाक्षिकोदात्तप्रवृत्त्या चित्स्वराविषयत्वात् । नचेटि कृते तस्योदात्तत्वार्थः । प्रत्ययस्वरेण सिद्धेः । तथापि इट आगमाअनुदात्ता इत्यस्य प्रसक्त्या तद्बाधेनोदात्तत्वविध्यर्थम् ।

ननु स्थानिवत्त्वाच्चित्वं सिद्धं तदुक्तम् । सिचः चित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्वादिति चेत् ।

अत्र वार्तिकम् । अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वमिति । अयमर्थः स्थानिवद्भावेन नेट उदात्तत्वसिद्धिः । येन नाप्राप्तिन्यायेन आगमानुदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरापवादत्वात्स्थानिवद्भावेनापि प्राप्तमुदात्तं बाधित्वानुदात्तत्वप्रसङ्गात् । पुनश्चित्करणसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वर इति ।

अत्र केचित् । प्रत्ययस्वरस्य द्वावपवादौ । आगमानुदात्तत्वं याद्युडत्र ज्ञापितं तत्समानदेशं चित्स्वरश्च षाष्ठिकः तत्रापवादविप्रतिषेधाच्चित्स्वर एव भविष्यति । अतो व्यर्थं सिचश्चित्वमिति ।

अत्र कैयटः । आगमानुदात्तत्वं चित्स्वरश्च न प्रत्ययस्वरापवादः । प्रकृत्यागमानामानुगागमादीनां कुण्डिनजादीनां च चितां तदप्रसङ्गात् । स्थानिवदित्ययं कार्यातिदेशो न रूपातिदेशः । परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्ति । आगमानुदात्तत्वेन चाविशेषा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्सर्वस्वरो बोध्यः । तस्मात्तद्बाधार्थं सिचश्चित्वमिति स्थितम् । इदित्करणं तु न तावदमंस्तेत्यादौ नलोपवारणार्थम् । इनः सिजिति सिचः कित्वविधानेन सिजन्तस्य नकारलोपो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । अन्यथेदित्वादेव नकारलोपनिषेधे कित्वेनापि तल्लोपानुपपत्तेः ।

ननु सिचमेव निमित्तीकृत्य लोपो यथा स्यात् नतु ततः परं यत्सार्वधातुकं तन्निमित्तीकृत्यैतदर्थं तत् । तथा सति हि अतो-लोप इति सिचमाश्रित्याकारलोपः स्यात् । सिचं निमित्तीकृत्य नकारलोपे तु समानाश्रत्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वान्नातोलोप इति चेन्न । बाह्यसार्वधातुकाश्रस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यनेन निर्वाहात् । आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्य लोपविधानाच्च । अन्यथा हत इत्यादावनिस्तारात् । तदाहुः—अवयवलोपिनामतोलोपो नास्तीति । तस्मात्कित्करणं ज्ञापकमेवेति व्यर्थमिदित्वम् ।

स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वेति वक्तव्यम् । त्रिभ्यः क्से द्वाभ्यां च पुषादित्वादङि प्राप्ते पाक्षिकसिज्विध्यर्थं वचनम् । अस्पृक्षत् । अस्प्राक्षीत् । अमृक्षत् । अम्राक्षीत् । अकृक्षत् । अक्राक्षीत् । अतृपत् । अत्रप्सीत् । अद्राप्सीत् ।

नच च्लेः चित्करणप्रत्याख्यानात्प्रयोजनाभावाच्च ककारस्येत्संज्ञाविरहे च्लिरेव विधीयते नतु च्लिः । ततश्चलादित्वादनुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यमागमे निमित्ताभावात् क्सादेशानुपपत्तौ सिच् । अमभावपक्षेतु क्स इति सिद्धमिष्टम् । नचैवमन्त्यस्य सिजादयः स्युरिति ककारश्रवणापत्तिः । सिचो यकारादित्वेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशसम्भवात् । यस्पच लोपोव्योरिति लोपात् । एवं चादेः परस्येत्यस्याप्रवृत्तिः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नच तथापि चङ्ङोः सर्वादेशत्वानुपपत्तिः। चअङ् अअङ् इति तयोरपि अनेकाल्त्वव्याख्यानात्। चिण्भावकर्मणोरित्यत्रापि चकारस्य नेत्संज्ञेति सर्वादेशत्वसिद्धिः। अन्तावयवत्वे हि न प्रत्ययसंज्ञा ततो नेत्संज्ञा ततो लोपाभाव इति लुटः प्रथमस्येति सूत्रे स्पष्टमेतत्। धातुग्रहणानपेक्षणादत्रादेः परस्येत्यस्यानवकाशः दीपजनेत्यादौ तु तदवकाशे प्रसक्तेऽपि दीपादिभ्यो विहितस्य च्लेश्चिणिति व्याख्येयम्। अत एतद्वार्तिकं व्यर्थमिति चेत्। न, सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वेन चकारे इत्संज्ञाया अनुक्तत्वात्। लकारस्य झल्त्वाभावादमागमाभावे क्सस्यैव प्रसङ्गात्। सिजर्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वात्। तथाच क्से कृतेऽस्पृक्षत् सिचि च पाक्षिकेऽमागमेऽस्प्राक्षीदिति तदभावे वृद्धावस्पार्क्षीदिति त्रैरूप्यं सिद्धम्॥

शल इगुपधादनिटः क्सः॥४५॥

शलन्तो य इगुपधस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः। अधुक्षत्। ननु च्लिनिमित्तकगुणस्य पूर्वप्रवृत्त्या न क्वापि इगुपधत्वम्। नच कित्वकरणसामर्थ्यात्पूर्वं क्सस्याचीत्यत्र विशेषणार्थत्वेन ककारोपपत्तेः। अन्यथावत्साइत्यादावपि सलोपप्रसङ्गात्। भूतपूर्वगत्याश्रये विहितविशेषणाश्रये च सुप्रसिद्धेः। मैवम्। भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्ववैयर्थ्यात्। सस्याचीत्युच्यमानेऽपि प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव सस्य ग्रहणसंभवात्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वत्सा इत्यादावदोषात्। अनुबन्धविशिष्टरूपस्यानवकाशत्वाद्गुणात्पूर्वमेव क्सादेशप्रवृत्तेः।

ननु च्लेरवश्यं सिचा भाव्यमितीडभावोपलक्षितमस्य स्वरूपं क्वापि नास्तीति विशेषणाप्रसिद्धिः। मैवम्। क्सस्यायं विषय इति सिचः पूर्वमप्रवृत्तेः। अपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेः।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्सस्यापि तावन्न प्रवृत्तिः । अनिट इति विशेषणानवधारणात् । अतोलिकारस्यैव वलाद्यार्धधातुकत्वादिट्प्रसङ्गे तन्निषेधादनिट्त्वमस्तीति क्सादेशः । इट्प्रतिषेधाभावे तु सिजेव भवत्यकोषीदिति ।

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

अत्र 'श्लिष' इति एको योगः । श्लिषः परस्य च्लेः क्सादेशः स्यात् । पुषादित्वात्मास्यङो बाधनार्थमेतत् । तत 'आलिङ्गने' इत्यपरः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थोऽयम् । आलिङ्गने एव क्सो नतु प्रत्यासत्तिमात्रे । समाश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । नेह समाश्लिषज्जतु काष्ठम् । नचात्मनेपदेऽपि चिणं बाधित्वा क्स एव स्यात् ततश्च समाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति न सिध्येदिति वाच्यम् । बाध्यविशेषचिन्तायां 'मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायेन तद्बाधात् । बाध्यसामान्यचिन्तायां तु चिण्ग्रहणं चिणेव यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्माभूदित्यर्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु कर्मण्यनालिङ्गने आतांप्रभृतिषु शलइगुपधेति क्सः प्रसज्येत । तत्र आतां प्रत्यये यद्यपि क्ससिचोर्न विशेषः क्सस्याचीत्यतो लोपात् । एवं च समाश्लिक्षत जतूनि काष्ठैरित्यत्रापि, तथापि आश्लिक्षाता इतिरूपं सिचं विना न सम्भवति । आश्लिक्षाथा इति प्रसङ्गादिति चेत् मैवम् ।

योगविभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादिति क्सस्यापि नियमेन व्यावर्तनात् । श्लिष इत्यनेन प्राप्तस्यैव क्सस्य नियमेन व्यावर्तने तद्वैयर्थ्यात् । एकवाक्यतया विधावपि तादृशार्थसिद्धेः । तस्मादालिङ्गने चिण्विषयादन्यत्र सिजेव नतु क्स इति सिद्धम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न दृशः ॥ ४८ ॥

क्सो न स्यात् । इरितोवेति अङ्सिचौ । अदर्शत् । अद्राक्षीत् ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः श्र्यादिभ्यश्च शुद्धेभ्यः परस्य च्लेश्चङादेशः । द्वित्वादि । अचीकरादित्यादि । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् । अन्तरङ्गत्वादुवङ् । तदुक्तम् । 'श्चङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वा'दिति । 'कमेरुपसंख्यानम्' । आर्द्धधातुके णिङो विकल्पेन विधानात्तदभावपक्षे सिचि प्राप्ते वचनम् । तत्पक्षे तु ण्यन्तत्वादेव सिद्धम् । तत्र ण्यन्तत्वात्सन्वद्भावादित्वदीर्घौ । अचीकमत । सन्वल्लघुनि चङ्णीति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो णिच् । अभ्यस्यासम्भवात् । चङ् परे णौ परतो यल्लघु तत्र परतोऽभ्यासस्य सनीव कार्यं स्यादिति तदर्थः । णिङभावपक्षे त्वचकमतेति रूपम् ।

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमत भाषिणः ।

अस्यार्थः—कमेर्लुङि किंरूपमिति प्रश्ने यैरचकमतेत्युक्तं ते उक्तरथैरिष्टसुखं नाकं यान्ति, उक्तलक्षणस्मरणात् । यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं ते पद्भ्यामेव यान्ति । सामान्यलक्षणस्मरणेऽपि विशेषलक्षणस्मरणभावादिति निन्दार्थवादोऽयं लक्षणस्मरणादरार्थः इति कैयटः ।

अन्येतु अकामिष्टेति रूपं भवति इति यैरुक्तं त एवोपचारादकमिष्टशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकरणयोरभेदस्य विवक्षितत्वान्न विभक्तिः । ते रथैरपि गच्छन्तः सुखं न लभन्ते । असाधूच्चार-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

णाव । यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं ते पदातयोऽपि सुखं यान्ति इति व्याचख्युः ।

कर्मकर्तरि चोपसंख्यानम् । अचीकरत कटः स्वयमेव । उदशिश्रियत कटः स्वयमेव । कर्मकर्तर्यपि कर्तृत्वसद्भावाद्बाधकाभावाच्च सूत्रेणैव सिद्धम् । नच चिणेव तत्र बाधकः । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति निषेधात् ।

नन्वहेतुमण्ण्यर्थमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । यथा उदपुपुच्छत गौः । पुच्छमुदस्यति इत्युत्पुच्छयते गौः । यदात्वन्तर्भावितण्यर्थत्वाद्गोः कर्मत्वं तदोत्पुच्छयते गामिति पुच्छोदसनानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । पुनर्गोरेव सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायां भूतकाले च लुङ् इति चेन्न ।

हेतुमदित्यपहाय णिमात्रे प्रतिषेधारम्भात् । तथाच भारद्वाजीयाः पठन्ति 'यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रिन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ।

विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥

आभ्यां परस्य च्लेः चङ् वा । अदधत् । सिचपक्षे विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः इति वा लुक् । अधात् । अधासीत् । टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः । अशिश्वियत् । अङोऽप्यत्र विकल्पः । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरीत्येव अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

चङादेशो वा । इमान्मामित्रावरुणा (१)गृहानजूगुपतम् । अगोपिष्टं । अगोपायिष्टं वा । भाषायां तु चङन्तवर्जम् ॥

(१) इमाझा मित्रावरुणा इति पुस्तकान्तरेपाठः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ याचने च । एभ्यश्च्लेः छन्दसि चङ् न । मात्वायतो जरितुः काममूनयीः । त्वमिच्छतः स्तोतुः काममूनं माकार्षीरित्यर्थः । मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिः । काममैलयीत् । मैनमर्दयीत भाषायां तु औनिनत्(१) । अदिध्वनत । ऐलिलत् । आर्दिदत् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ५२॥

सिजपवादः । पर्यास्थत । उपसर्गादस्यत्यूह्योरित्यात्मनेपदम् । अस्यतेरिति थुक् । अवोचत । वच उम् । अख्यत । आतोलोप इत्याकारलोपः ॥ अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थम् । परस्मैपदे पुषादित्वादेव सिद्धेः । अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाप्त्यर्थम् । आगणान्ताः पुषादय इति सिध्दान्तात् । अत्राप्यातिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्यचिदविधानाद्बाधकाभावात्स्वाश्रयं कार्यं कर्मकर्तरि प्रवर्तते एवेति । पर्यास्थेतां कुण्डले स्वयमेव । तस्मादुपसंख्यानं नारभ्यम् ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्देच । एभ्यः परस्य च्लेरङ् स्यात् । अलिपत् । असिचत् । अह्वत् । अन्त्ये आतो लोपः ॥

---

(१)'औननत्' इति तु वास्तवं रूपम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ५४॥

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यादात्मनेपदे । आद्ययोः स्वरितेत्त्वादन्त्यस्य च ञित्वात्कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् । अलिपत । असिचत । अह्वत । पक्षे सिच् । अलिप्त । असिक्त । झलोझलीति । सिज्लोपः । अह्वास्त ।

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदे । दिवादौ पुषपुष्टावित्यारभ्य गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यन्ताः पुषादयः । अपुषत् ।

स्यादेतत् । पुषपुष्टावित्यस्य भ्वादौ क्र्यादौ चुरादौ च पाठात् दैवादिकानामेव पुषादीनां ग्रहणे किं बीजमिति चेत्सत्यम् । द्युतादीनां पृथगुपादानेन भ्वादीनामग्रहणात् । अन्यथा पुषेरुत्तरमेव तेषां पाठेन पुषादित्वेनैव संग्रहसिद्धेः । क्र्यादावपि पुषेरुत्तरं चतुर्णामेव धातूनां सत्त्वात् । तेषां लृदित्करणेनैवोपपत्तेः । नचानेकानुबन्धासञ्जने गौरवम् । त्रयाणामननुबन्धकत्वात् । ग्रहेस्तु लृकारेणापि स्वरितेत्त्वनिर्वाहात् । चुरादावपि णिज्विधानेन तदनन्तरस्य च्लेरसम्भवात् । अतो दैवादिकस्यैव पुषादेरुपादेयत्वात् ।

अथ पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव पठ्यन्तामिति चेत् । न, तावत्सु लृकारपाठे गौरवस्य वैपरीत्यात् । नच तत्रत्यानुबन्धस्थाने लृकारपाठान्न गौरवमिति वाच्यम् । आदितामीदिता-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मूदितांच तत्र सत्त्वात् । पुषादौ ञिष्विदा, मिदी, शमु, सूति सूयति धूजूदितां वेसादिकार्यविशेषाणामनिर्वाहात् । द्युतदीप्ता-वित्यारभ्य कृपूपर्यन्ता भ्वाद्यन्तर्गता द्युतादयः । तेभ्यो द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदविकल्पः। परस्मैपदेऽङ् आत्मनेपदे सिजाति वि-वेकः । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । अश्वितत् । अश्वेतिष्टेत्यादि । लृदितो यथा गम्लृ गतौ अगमत् । घस्लृ अदने । अघसत् । शक्लृ शक्तौ । अशकदित्यादि ।

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ॥५६॥

एभ्यश्च्लेरङ् । लुक्शपा शासिना साहचर्यात् । ऋसृगताविति जुहोत्याद्योरेव सर्त्यर्त्योर्ग्रहणम् । असरत् । अशिषत् । शास-इदङ्हलोरितीत्वम् । शासिवसीति षत्वम् । आरत् ।

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरितो धातोः परस्य च्लेरङ् वा । श्च्युतिर् आसेचने । अश्च्युतत् । पक्षे अश्च्योतीत् ॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचु-ग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥५८॥

जॄष् वयोहानौ दिवादिः । स्तम्भुः सौत्रः । म्रुचुम्लुचु ग-तौ । ग्रुचुग्लुचुस्तेयकरणे । ग्लुञ्चु गतौ । श्विः प्रागुक्तः । ए-भ्यश्च्लेरङ् वा । अजरत् । ऋदृशोऽङीति गुणः । कित्वान्नलोपो गुणाभावश्च । अस्तभत् । अम्रुचत् । अम्रोचीदित्यादि । श्वेरङि श्वयतेर इत्यकारादेशे अश्वदिति रूपम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इह ग्लुचिग्लुञ्च्वोरन्यतरन्नोपादेयम् । ग्लुचिग्रहणे न्यग्लुचत्, न्यग्लोचीदिति रूपद्वयं बस्य न्यग्लुञ्चीदिति ग्लुञ्चेः । ग्लुञ्चिग्रहणेतु न्यग्लुचत् । न्यग्लुञ्चीत् इतिरूपद्वयं ग्लुञ्चेः । न्यग्लोचीदिति तु ग्लुचेरित्यन्यतरोपादानेन रूपत्रयसिद्धेः । नचार्थभेदः । धातूनामनेकार्थत्वात् इति भाष्यम् । एवं चोभयोपादानसामर्थ्यादग्लुचादित्यत्र नलोपो नास्तीति कल्पनं निर्मूलम् ।

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥५९॥

च्लेरङादेशो वा । अकरत् । अथोऽमरत् । अदरदर्थान् । अन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । छन्दसि किम् । अकार्षीदित्यादि ।

चिण्ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ । आत्मनेपदी । अतस्तशब्द एकवचनं ग्राह्यम् । कर्तरि पदेः सिचो वा चिण् तशब्दे परे । चिणो लुगिति तशब्दलोपः । प्रत्यपादि । प्रतिपन्नवानित्यर्थः ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

दीपीदीप्तौ । जनी प्रादुर्भावे । बुध अवगमने दिवादिः । पूर्वोत्तरयोर्नित्यात्मनेपदिभिः साहचर्यात् । तेन बुधिर्बोधने इति भौवादिकस्यानुपादानम् । सकर्मकत्वेऽपि भवत्येव । क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादिदर्शनात् । पूरी आप्यायने । तायृ संतानपालनयोः । ओप्यायी वृद्धौ । एकवचने तशब्दे परे एभ्यश्च्लेर्वा चिण् । पक्षे सिच् । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । जनिष्ट

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ध्योरिति न वृद्धिः । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्धेत्यादि ।

च्चिण् भावकर्मणोः ॥ ६१ ॥

भावे कर्मणिच च्लेश्चिण् । अशायि देवदत्तेन । अपाचि तण्डुलश्चैत्रेण । नित्यत्वार्थं पुनश्चिणुपादानम् । यद्वा यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदित्येतदर्थम् ।

सार्वधातुके यक् ॥ ६२ ॥

भावकर्मणोरित्यनुवर्तते । स्थीयते चैत्रेण । पच्यते तण्डुलस्तेन । 'लः कर्मणिच भावेचाकर्मकेभ्य' इति लकारः । इह भावे एकवचनमेव । कर्मणि तु तदनुरोधेन त्रीणि वचनानीति विवेकः ।

अथ क्रिया साध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदैव धातुना प्रत्याय्यते । तदुक्तम् ।

निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाख्यातेऽभिधीयते ।
श्रुतेरशक्यभेदानां प्रविभागप्रकल्पनेति ॥

एवंच कर्तृकर्माख्यातयोरपि साधनभेदाद्द्विवचनबहुवचने भवतः । एवं भावाख्यातेऽपि ते स्याताम् । नच तत्राख्यातार्थकर्तृकर्मगतसंख्याबोधकत्वाद्द्विवचनादि । अत्र साधनस्य कर्त्रादेस्तिङन्तवाच्यत्वान्न तथेति वाच्यम् । पाकः पाकावित्यादावपि द्विवचनादेरनापत्तेः । कर्त्राद्यनभिधानस्य तुल्यत्वादिति चेत् । मैवम् । शक्तिः कारकमिति हि प्रागुक्तम् । तदाश्रयश्च द्रव्यमनेकम् । नचौदनः पच्यत इति कर्मलकारेण शक्तेरेवाभिधाने तदाश्रयौदनादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचारेण तदुपपत्तेः । एवं स्थिते यद्यपि असत्वभूतत्वाद्भावस्यैकत्वसंख्याप्यन्वयानर्हा तथापि भेदाभावरूपमे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कत्वमादायैकवचनमेव ।

यद्वा 'एकवचनं' 'द्विवह्वो।र्द्विबहुवचने' इति न्यासे एकवचनस्य द्विबहुत्वाभावमात्रेणोपपत्तिः । घञादिभिस्तु सत्त्वरूपो भावोऽभिधीयते इति द्रव्यभेदसंख्याभेदनिबन्धनो वचनभेदः । गुडतिलोदनाद्याश्रयभेदात्तदाश्रितपाकभेदात् ।

नचाख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदोऽस्तीति वचनभेदापत्तिः क्वचिदिष्टत्वात् । उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इति । उष्ट्रादिभेदाश्रयभेदानेकप्रकारयुक्तान्यासनादीनि भिन्नानि । उष्ट्राणां हि स्वत एव विलक्षणान्यासनानि । हताश्च नानाप्रकारं शेरते । उत्तानावतानावकीर्णकेशा विवस्त्राश्च । तथा च यादृशान्युष्ट्राणामासनानि हतानां च शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्ते इत्यर्थः। इवशब्दं विनापि तदर्थप्रत्ययात् । भवद्भिरास्यते इत्यत्र त्वाश्रयभेदादेवाश्रितभेदप्रत्ययात् प्रयोजनाभावाद्भावभेदः सन्नपि न विवक्षितः । ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इत्यादिवत् । नच सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदप्रतीतिः । घटान् पचतीत्यादावभिन्नस्यैव पाकस्यावगमात् ।

वस्तुतो भाष्यप्रामाण्यादत्रैव बहुवचनं साधु ।

केचित्तु कर्मण्ययं लकारः उष्ट्रासिकास्वरूपभावस्य कर्मत्वात् । गोदोहस्सूयते इतिवदित्याहुः ।

केचित्तु उष्ट्रासिका इति द्वितीयाबहुवचनम् । क्रियाविशेषणत्वात् । स्त्रीत्वबहुत्वयोः प्रतीत्या क्लीबत्वैकत्वयोरप्रवृत्तेः । तथाच तत्सदृशान्यासनानि क्रियन्ते इत्यर्थः । नचैवमसत्त्वोक्तिविरोधः । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रे तात्पर्यादिति ।

तच्चिन्त्यम् । किमाख्यातवाच्यस्य बहुत्वादुष्ट्रासिका इत्यत्र बहुत्वमुत तद्बहुत्वादास्यन्त इत्यत्र बहुत्वम् ? । नाद्यः । प्रमाणा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भावात्। आस्यते स्थीयते इत्यत्र संख्यानवगाहित्वांशे प्रतीत्यविशेषात्। किञ्च त्वन्मते सामानाधिकरण्यात्क्रियाविशेषणे द्वितीया। न चात्रोष्ट्रासिका इत्यस्याभेदेन धात्वर्थासनान्वयः। तादृशान्यासनानीति तदर्थविरोधात्।

न द्वितीयः। प्रमाणाभावात्। बहुवचनान्तस्यापि धात्वर्थान्वयसंभवात्। भिन्नसंख्यानवरोधस्य धात्वर्थे सत्त्वात्। नच चन्द्रो मुखमित्यादिवदुष्ट्रासिकानामभेदेनैव धात्वर्थासनान्वयः। सदृशानीति तु फलितार्थकथनमिति वाच्यम्। तत्रोभयोर्भिन्नधर्मावच्छिन्नोपस्थितिसत्त्वात्। उष्ट्रासिकाभिन्नान्यासनानीति बोधस्य निराकाङ्क्षत्वात्। अभेदान्वये भिन्नधर्मावच्छिन्नोपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। विशेष्यतावच्छेदकांशेऽधिकधर्मानवगाहिनो रक्तदण्डवान् दण्डवानित्यादिशाब्दस्यानङ्गीकारात्।

एवं च सादृश्यसंम्बन्धेनोष्ट्रासिकानां धात्वर्थान्वय इत्येव कैयटाशयः। तत्र च द्वितीयान्तत्वमनुपयुक्तमेव। तस्मादास्यन्त इत्यत्र धातूपादानं साधुत्वमात्रार्थम्। दध्ना जुहोतीत्यादिवत्। उष्ट्रशब्दस्य तदासिकासदृशे लक्षणा। तस्याभेदेनासिकास्वन्वयः। उष्ट्रासिकाः क्रियन्ते इत्यनेन समानोऽर्थः। बहुत्वस्य तु ण्वुलुप्स्याप्यभावे सत्त्वरूपतापन्नेऽन्वयः। नचैवमन्यत्रातिप्रसङ्गः। प्रामाणिकप्रयोगानुरोधादेव लक्षणादिकल्पनात्। अन्यथा प्रकारान्तरेऽपि तदापत्तेः।

तस्मादस्ति तिङभिहिताद्भावात्कृदभिहितस्य विशेषः पाका इत्यत्रैकशेषः। न तिङन्तस्य। एकस्य तिङन्तस्यानेककालभावबोधकत्वात्। भिन्नकालावबोधकानां लकाराणां युगपदेकप्रयोगसमावायाभावात्। किञ्च कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते। लिङ्गसंख्याकारकयोगित्वात्। यद्यपि सर्वनामपरामर्शार्हत्वरूपं द्रव्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वमुभयत्र तुल्यं तथापि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः । इह संख्यायोगित्वं संपातायातम् । पूर्ववाक्येनैव तस्य संपादितत्वात् ।

अतएव 'द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति । तद्वच्चास्य कृदभिहितस्य भवति पाको वर्तते इति । क्रियावन्न भवतीति' भाष्ये कारकान्वयमात्रमत्रोदाहृतम् । एवंच द्रव्यविशेष्यकां प्रतीतिं जनयतीत्यर्थव्याख्यानं युक्तम् । द्रव्यं कारकान्वययोग्यम् । तद्विशेष्यकबोधस्य पाक इत्यादौ स्पष्टत्वात् । तदुपस्थाप्यपाकस्य कारकान्वययोग्यत्वात् । नचायमर्थः कृत्प्रत्यये संभवति नतु तदर्थे भावे इति वाच्यम् । विषयतया जनकत्वस्य तत्रापि संभवात् । शाब्दे विषयस्याहेतुत्वेऽपि शाब्दहेतूपस्थितिविषयत्वरूपजनकत्वसंभवात् । अतस्तत्र निर्मूलमनुशासनविरुद्धं चेत्युद्भावनमभिप्रायानवगाहनप्रयुक्तमित्युपेक्ष्यम् ।

नचौदनस्य पाक इत्यादौ षष्ठ्याद्यनन्वयापत्तिः । कारकाणां क्रिययैवान्वयित्वादिति वाच्यम् । पाक इत्यादौ प्रकृतिभागेनासत्त्वापन्नायाः प्रत्ययभागेन च सत्त्वापन्नायाः क्रियाया अभिधानात् । तदुक्तं हरिणा—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः इति ॥

अतएव कृदन्तविशेषणत्वे स्तोकः पाक इति । धात्वर्थविशेषणत्वे तु स्तोकं पाक इत्यभ्युपगमः ।

अत्रेदमवधेयम् । द्वाभ्यां क्रियाद्वयप्रतीतिर्न तदर्थः । किन्तु कदाचिद्धातुमात्रस्य पाके तात्पर्यं कदाचित्समुदायस्येति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्तु रूपग्रन्थे घञन्तसमुदायस्य संयोगत्वविभागत्वविशिष्ट-वाचकत्वं निराकृत्य संयोगादिपदानां नैमित्तिकसंज्ञात्वं दीधितिकृता निराकृतं तत्प्रौढिमात्रमिति तार्किकाः।

यत्त्वमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूरिति कुसुमाञ्जलिश्लोकेऽमृतस्य रसो रस्यमानममृतमिति यावदिति व्याख्याय कृदभिहितो भाव इत्युपायकृतोपन्यस्तम्। तत्रायमाशयः रस इति भावे कृत्। अमृतस्येत्यत्र कर्मणि षष्ठी। कृद्वाच्यक्रियायाः सत्त्वरूपत्वात्कथं तत्र कारकान्वय इत्याशङ्कोपपत्त्यर्थं कृदभिहितेत्यादेरुल्लेखः। धातुवाच्यायां तदन्वय इति हृदयम्।

यद्वा भावमात्रार्थत्वे भावस्यासत्त्वभूतत्वात्कथं तत्र सुबाद्युत्पत्तिः इत्याशङ्कायां कृदभिहितेत्यादेरुपष्टम्भः। पूर्वोक्तशङ्कासमाधाने तु हृदयस्थ एवेत्यवधेयम्। तथाचामृतकर्मकं रसनमिति धीः। तत्रप्रस्यन्दपदार्थान्वयानुरोधात्। रस्यमानममृतमितिअमृतप्राधान्यसंपादनार्थम्। एतेन रस्यमानममृतमितिव्याख्यानविरोधाद्रसन इति कृन्न भावार्थ इति दूषणाभासो निरस्तः। पदद्वयव्याख्यानपरत्वेन फक्किकायाः कृन्मात्रार्थानभिप्रायकत्वात्। एतेन कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे इति काव्यप्रकाशकारिकायामुक्तन्यायेन युक्तोपदेशायेति व्याख्यातृवचनमपि व्याख्यातम्। इत्यास्तां विस्तरः।

प्रकृतमनुसरामः। ननु क्रियाया अपि क्रियायां कारकत्वमस्त्येव। पचति भवति। पश्य मृगो धावतीति दर्शनात्। अत्र-कैयटः—करणादिरूपेण समवायं न गच्छतीति विवक्षितमित्याह। अयं त्वभ्युपगम्यवादः। कर्तृकर्मत्वयोः संसर्गमर्यादयैव भानोपगमात्। कारकविभक्तिप्रकृतित्वाभावस्य च कारकत्वाभावपदेन विवक्षितत्वात्। न च साध्यक्रियायाः कथं कर्तृकर्मत्वे इति वा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च्यम् । विषयभेदादेकस्यार्थस्य साध्यसाधनभावसंबन्धसंभवात् । तदुक्तं हरिणा—

> तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धं तं प्रतिक्रिया ।
> सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं तमेव तु पुनःप्रति ॥
> मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।
> तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यते ॥

इति ॥ अस्यार्थः—क्रियासमूहस्य न दर्शनकर्मत्वम् । क्रमिकत्वादवयवानां लौकिक प्रत्यक्षासंभवात् । किन्तु येऽवयवाः सिद्धास्तेषामेव । तथाच समुदाये कारकान्वयोपयोगि साध्यत्वम् । अवयवेषु दर्शनोपयोगि सिद्धत्वमप्यस्तीति । कर्तृत्वकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य विरुद्धं यतो भवतिक्रियापेक्षमेव तस्य कर्तृत्वम् । सर्वश्चार्थः स्वरूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नम् । उत्पद्यमानस्यासिद्धस्यैव सर्वत्र भवने कर्तृत्वंदर्शनेन साध्यत्वोपस्थितावपि भवनकर्तृत्वान्वयस्य युक्तत्वात् । कर्मण्यपि फले रूपे क्रियायाः प्राधान्यात्कर्मत्वमपि । करणत्वादीनां तु सर्वात्मना गुणाभावमन्तरेणानुपपत्त्या प्राधान्येऽत्यन्तविरोधित्वान्न भवन्तीति ।

यत्तु अर्थाध्याहारवादे कर्तृत्वादिकं प्रकार एवेति तन्न । घटं पश्यतीत्यादेरपि साधुत्वापत्तेः । कारकशक्तेः विभक्त्यतिरिक्त शब्देन निष्कृष्य वक्तुमशक्यत्वात् च । प्रकृतिमात्रस्य प्रत्ययमात्रस्य च योऽर्थस्तस्यार्थाध्याहारेणाप्यलाभात् द्वारमित्यादौ पिधानाद्यविशिष्टार्थस्यैव तद्दर्शनात् ।

इदमप्यत्रधेयम्—पचति भवतीतिवत् पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । शाब्दिकमते क्रियाया वाक्यार्थे प्राधान्यात् । पाकक्रिया व्रजतीत्यन्वयानर्हत्वात् । तार्किकमतेऽपि आख्यातार्थकृतिप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । व्रजने तदन्वयबा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धाच्च । पश्य मृगो धावतीत्यत्रापि मृगकर्तृकगमनस्य कर्मत्वेन द-र्शनान्वयो योऽग्य एवेति दर्शनविषयको बोधः । तार्किकाणां तु मृगो धावतीति भिन्नं वाक्यम् । पश्येत्यत्र वाक्यार्थः कर्मेति तदुत्तरं न द्वितीया । वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वविरहात् । एतेन धावति मृगं पश्येति स्यादिति निरस्तम् । कृतेर्द्वितीयान्तपदोप-स्थाप्येऽन्वयानर्हत्वात् । तद्विशिष्टमृगस्य कर्मत्वे धावन्तं मृगं पश्ये-ति शतृशानचोर्दुर्वारत्वाच्च ।

यत्तु विशिष्टस्य कर्मत्वेऽपि तस्यानतिरिक्ततया विशेषणवि-शेष्ययोस्तत्त्वं दुर्वारमिति । तदसत् । पर्याप्तिसंबन्धेनोभयनिष्ठविष-यताया एव विशिष्टपदार्थत्वात् । अन्यथा प्रत्येकप्रसिद्ध्या विशि-ष्टाप्रसिद्धिस्थलस्य दौर्लभ्यापत्तेः । तथाच प्रत्येकत्वस्य कर्मत्व-पर्याप्त्यधिकरणतया न द्वितीया । तिङन्तात्तदसंभवाच्च । विशिष्ट-स्य च प्रातिपदिकात्वाभावादिति न दोषः ।

एतेन नच वाचनिक्येव प्रथमेति वाच्यम् । तादृशवचनस्य पाणिनीयशास्त्रेऽभावात् । क्रियाविशेष्यकबोधानुभवानुमानादिति निरस्तम् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यस्यैव सत्त्वात् । अन्यथा-क्रियाविशेष्यत्वपक्षेऽप्यनिस्तारात् ।

एतेन दर्शनं मृगो धावति कल्पस्येति वाक्यं निरस्तम् । केनाप्यभियुक्तेनानुपन्यासात् ।

एतेन पश्य मृगो धावति तं पश्येत्यादिवाक्ययोर्वैलक्षण्यं न स्यादित्यपास्तम् । एकत्र मृगगमनस्यापरत्र च मृगस्य कर्मत्वेनै-व वैलक्षण्यस्य स्पष्टत्वात् । मृगत्वस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वेन पू-र्वत्र भानाच्च । यो मृगो धावति तं पश्येत्यत्रापि गमनक्रियावि-शिष्टस्य मृगस्य कर्मत्वाच्च । अत एव मृगो धावति तं पश्येति वाक्यस्य बोधकारणताया आवश्यकत्वे पश्य मृगो धावतीत्यस्य

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न हेतुत्वम् । गौरवात् ।

यत्त्वेकविषयत्वाभावेन लाघवगौरवतर्कानवतार इति तदसत् । अवच्छेदकत्वकल्पने एव विषयैक्यस्यापेक्षितत्वात् । अतएव नीलधूमत्वं न व्याप्यतावच्छेदकं धूमप्रागभावत्वं त्ववच्छेदकं धूमत्वानधिकरणवृत्तित्वादिति दीधितिकारादयः ।

प्रकृते तु उक्तवाक्यद्वयजन्यबोधस्यान्यादृशत्वकल्पने मानाभावादेकाकारकबोधं प्रत्येव हेतुत्वकल्पने बाधकाभावात् । एतेनापाक्षीद्देवदत्तोऽत्रेहि इत्यादौ शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति लट एव तद्विधानादित्यपास्तम् । पश्य मृगो धावतीत्यत्र शत्रादिप्रसङ्गान्मृगादेर्न द्वितीयेत्यस्य सार्थकतानुपन्यासात् ।

पूर्वोदाहृतवाक्यपदीयकारिकायास्त्वयमर्थः । आख्यातशब्दे धावतीत्यादौ भागाभ्यां धातुस्वरूपं—पश्येत्यादिसमभिव्याहारश्चेति द्वाभ्यां साध्यत्वं—स्वास्मिन्नितरकारकाणामन्वयः स्वस्य कारकत्वेनान्यान्वयो वा । मृगो धावतीत्यत्र वाक्ये साधनत्वम् । कर्मत्वसंबन्धेनेतरक्रियान्वयश्च । पश्येत्येतत्समभिव्याहारे तस्य कर्मसाकाङ्क्षया उपस्थितगमनक्रियाया एव तत्त्वेनान्वयात् ।

एतेन भागाभ्यां पश्य धावतीति तिङन्तशब्दाभ्यां पश्येति क्रियायाः साध्यत्वम् । धावतीत्यस्याश्च साधनत्वं कारकत्वेनक्रियान्तरान्वयः । न च—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते

इति वाक्यपदीयात्कथं कर्मीभूतभावनायास्तिङन्तार्थत्वमिति वाच्यम् । करणत्वादिनान्यान्वयित्वस्य तदर्थत्वादित्यपास्तम् । दृष्टान्ते तिङन्तद्वयस्य दार्ष्टान्तिके च प्रकृतिप्रत्यययोर्भागशब्देन परामर्षे वैरूप्यप्रसङ्गात् । एकस्यैव साध्यसाधनोभयरूपत्वमित्यस्यासिद्धेः । मद्रीत्या तु एकस्यापि पदान्तरसमभिव्याहारतदभा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ताभ्यां गुणप्रधानभावस्येति उभयैकरूप्यसंभवात्। मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपतेति वाक्यपदीयस्य स्वव्याख्याने संमतिलेखनमप्यनादेयम्। मृगो धावतीत्युक्ते साध्यत्वमेव पश्येति समभिव्याहारे तु साधनत्वमपीति तदभिप्रायात्। अन्यथा यथासंख्येन विपरीतसाध्यसाधनभावलाभप्रसङ्गादित्यास्तां तावत्।

एवं घञादावपि प्रकृतिभागस्यासत्त्वरूपापन्नक्रियाबोधकत्वं यदन्वयादोदनस्य पाक इत्यादौ कर्तृकर्मवाचकषष्ठ्यादिविभक्तयः भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियायोगनिबन्धनास्तुमुनादयश्च। एतेन शेषषष्ठ्येव तत्र स्यादिति शङ्का निरस्ता। कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेश्च। प्रत्ययभागसमभिव्याहारात्तु सैव क्रियासत्त्वरूपत्वमापद्यते। यतस्तस्याः क्रियान्तरे साधनत्वान्वयः। अतएव तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादौ तद्रूपनिबन्धनास्तृतीयादय इति पञ्चमे कैयटादौ स्पष्टम्। तथाच घञादिसमभिव्याहारप्रयुक्तं सत्त्वरूपत्वं धातुस्वरूपनिबन्धनं चासत्त्वरूपत्वमिति उभयविधकार्यनिर्वाह इति भावः।

युक्तं चैतत्। क्रियाविषयकशाब्दबोधे धातुशक्तिज्ञानहेतुत्वस्यावश्यकल्प्यतया घञादीनां हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवात्। नचैकस्या एव क्रियाया उभयरूपत्वं विरुद्धमिति वाच्यम्। निरूपकभेदेन तदभावात्। अन्यथा दृष्टान्तेऽप्यनिस्तारात्। तत्र रूपद्वयसमावेशस्यावश्यकत्वाद्वाचकभेदाभावाच्च। अन्यथा गमनक्रियायां कारकान्वयादिकं स्यात्। अतएव स्तोकं पाक इति स्तोकः पाक इति चोभयथा विशेषणं संगच्छते। एकस्याः एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां बोधने त्वनुभवविरोधः। अतएव तयोरभेदान्वयेन न निस्तारः। एकरूपावच्छिन्नोपस्थितेरभेदान्वयप्रतिकूलत्वाच्च।

CC0: Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अत एव भाष्ये द्रव्यवत्प्रकाशते इति वतिप्रत्ययः संगच्छते । केवलसत्त्वभूतार्थबोधकघटादिपदवैलक्षण्यसूचकत्वात् । अन्यथा घञर्थभावस्य केवलसत्त्वरूपतया उपमानोपमेयभावानुपपत्तेः । एवंच प्रसिद्धिवशादुपमानत्वं घटादेरिति कैयटफक्किकाभ्युपगमस्य-वादत्वेनैव व्याख्येया । कृदभिहित इत्यस्य कृदन्ताभिहित इत्यर्थस्यावश्यकत्वात् । तिङभिहित इत्यत्र तथात्वे विवादाभावात् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणस्य च निरूढतया च गौरवाभावात् । अयं चार्थः साध्यत्वेन क्रियातत्रेत्युत्तरकारिकायां स्पष्ट एव तस्या इति धात्वर्थक्रियाया उत्तरार्द्धे उपादानात् ।

अतएव कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ चेच्छब्दादिसमभिव्याहारे उत्थिताकाङ्क्षावशेन हेतुहेतुमद्भावसंबन्धेन क्रियायाः क्रियान्तरान्वयः । अन्यथा कृष्णं नमेदित्यादावपि प्रसङ्गात् । पक्त्वा भुङ्क्ते इत्यादौ च समानकर्तृकत्वादिना प्रकृत्या प्रत्ययान्तस्यैव क्रियान्तराकाङ्क्षेति विशेषः । अतएव क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं न साध्यत्वम् । पक्त्वेत्यादावप्यसत्त्वभूतक्रिया प्रतीयत इति सिद्धान्तविरोधात् ।

एतेन धात्वर्थफलान्वये स्तोकादिभ्यो द्वितीया नपुंसकता च । धात्वर्थभावनान्वये ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेत्यादिवत्प्रथमा सामान्ये च नपुंसकत्वम् । घञर्थान्वये तु प्रथमा पुंल्लिङ्गता चेति विभागाय शक्त्यन्तरमावश्यकमिति निरस्तम् । एतेन—

क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता ।
सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥

इति वाक्यपदीयमपि व्याख्यातम् ।

साध्यभूतायामपि क्रियायां साधनत्वोपपत्त्यर्थो घञ्विधिरित्यर्थात् । सिद्धत्वप्रकारकबोधार्थं घञादिरिति वक्तुमशक्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वात् । साध्यत्वासिद्धत्वयोर्धातुजन्यधीप्रकारत्वाभावेन वस्तुतस्तत्र यथासम्भवं साध्यत्वादिकमित्यत्रैव तात्पर्यात् । साध्यत्वेनाभिधीयते इत्यत्राप्येवम् । एवं—

यादृशी भावनाऽऽख्याते धात्वर्थश्चापि तादृशः ।

नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित् ॥इति भट्टकारिका व्याख्याता । क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोश्च समभिव्याहारविशेष एव नियामकः ।

यत्तु पचति पाकं उत्पादयति इत्यादौ उत्पाद्यत्वमेव कारकान्वयितावच्छेदकम् । अतएव पचतीत्युक्ते कस्मात् कस्मै कुत्र किमित्याकाङ्क्षा तत्समर्पककारकाणां तस्यामेवान्वयश्च सङ्गच्छते । उत्पत्तिमत्त्वेनोपस्थितस्यैव कारकाकाङ्क्षत्वात् । तस्याः स्वयमुत्पाद्यतयावगमेनासिद्धत्वादन्यक्रियासाधनत्वेनान्वयश्च भाष्योक्तो युज्यते । सिद्धस्यैव क्रियासाधनत्वादिति ।

तच्चिन्त्यम् । क्रियाजन्येत्यादौ उत्पाद्यत्वान्वयेऽपि कारकानन्वयात् । किञ्चैवमपाक्षीत्पपाचेत्यादौ कारकान्वयो न स्यात् । पाकानुकूलव्यापारमुत्पादितवानिति प्रतीत्या व्यापारस्य सिद्धत्वेन तदनाकाङ्क्षापत्तेः । अतीतोत्पत्तिकस्य सिद्धत्वनियमात् । उत्पत्तिप्रतियोगित्वमात्रस्य तदाकाङ्क्षानियामकत्वे तु घटादावपि कारकाद्यन्वयापत्तिरिति दिक् ।

*कर्तरि शप् ॥ ६८ ॥

---

*अत्रग्रन्थकृता 'अचः कर्मकर्तरि' 'दुहश्च' 'नरुधः' 'तपोऽनुतापेच' इति चतुर्णां सूत्राणामव्याख्यानादस्मिन् सूत्रेऽष्टाध्यायीक्रमप्राप्तोऽङ्को ६८ थं नियोजितः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् भवति । ननु भावकर्मकर्तारो यक्शबादिविकरणानामेवार्थाः सन्तु अन्वयव्यतिरेकयोः सार्वधातुकस्याप्यभावात् । तद्व्यतिरेकेऽपि गच्छ ग्रामम्, अशायि भवता, अकारि कट इत्यादौ कर्त्रादिप्रत्ययात् । अत्तीत्यादौ विकरणाभावेऽपि तत्प्रत्ययाच्च । अजागर्भवानित्यादावुभयाभावेऽपि तद्बोधाच्च ।

किञ्चैकत्वे एकवचनमित्यादिनियमस्तेषां सार्वधातुकार्थत्वे विरुध्येत । एकत्वातिरिक्तस्य कर्त्रादेरपि तेन बोधात् । अत एव विभक्त्यन्तः सार्थकः शब्दः पदमिति लक्षणनिरासे खण्डनकृतोक्तम्—भवतीत्यत्रातिव्याप्तिरिति । शपः कर्तरि विहितत्वादिति तद्व्याख्यातार इति चेत् ।

मैवम् । एकत्वे एकवचनमेवेति नियमस्य वाच्यतया विरोधाभावात् । एकत्वे एवेति नियमेऽपि द्वित्वादीनामेव व्यवच्छेदात् । धारय इत्यादौ च विकरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । कृन्मात्रे विकरणानुत्पत्त्या कृतामेव कर्त्रर्थत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । लः कर्मणि चेत्युक्त्या कर्त्रादीनां लकारार्थत्वावश्यकत्वाच्च ।

ननु कर्मादौ वर्तमानाद्विकरणाल्लः इति व्याख्येयम् । न च सार्वधातुकत्वस्य तिङादिवृत्तित्वात्तत्पूर्वं विकरणाभावान्निमित्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सार्वधातुके इति विषयसप्तमीमाश्रित्य पूर्वं विकरणप्रवृत्तौ भावकर्मकर्तृवाचिनो विकरणात्परो लः साधुर्भवतीति व्याख्यानात् ।

मैवम् । लिङ्लिटोरार्धधातुकत्वेन तत्र विकरणानुत्पत्त्या लादेशानामसाधुत्वप्रसङ्गात् । विधानसामर्थ्यात्साधुत्वे तु भावाद्यर्थानामनवगमप्रसङ्गात् । अथ गमिक्रियाया यथा कर्तृकर्मणी द्वे साधने तत्र कर्तरि लकारः कर्मणि द्वितीया ग्रामं गच्छतीत्यादौ तथा

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यदा भावकर्मणोर्लः तदा कर्तरि विकरणः यदा कर्तरि लः तदा भावकर्मणोः स इति स्यादिति चेन्न। कर्तृकर्मणोस्तत्र भिन्नपदवाच्यत्वात्तन्निबन्धनकार्यभेदसम्भवेऽपि एकपदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने परस्परोपकारकत्वानुपपत्तेः। पचतीत्यत्र कर्मणो विकरणार्थत्वे तण्डुलादिपदाद् द्वितीयानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च। परिगणनस्य प्रत्याख्यातत्वात्।

तस्मात्सार्वधातुकार्था एव कर्त्रादयः। अत एव मणिकृतोक्तम्—अनर्थकानामपि इड्नुमाद्यागमानां षकारणकारादिवर्णविकाराणां श्यपूश्यनादीनां विकरणानां चानुशासनादिति। एतेन गच्छेत्यादौ विकरणस्यैव व्यापारवाचकत्वं तिङादिलोपशून्यानामपि बोधोदयादिति मीमांसाकौस्तुभोक्तमपास्तम्॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

दीव्यति। शपोऽपवादः श्यनादयः। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वे श्यनः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे लकारचतुष्टये आद्युदात्तानि रूपाणि। लङ्यट्स्वरेण तथात्वम्।

वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥

एभ्यः श्यन् वा। उभयत्र विभाषेयम्। अनवस्थानार्थस्य भ्रमेः क्लमित्रस्योश्च दिवादित्वान्नित्यं प्राप्तेऽन्येषां च तदभावादप्राप्ते विधानात्। भ्राशृभ्लाशृ दीप्तौ अनुदात्तेतौ। दन्त्यान्ताविति बोपदेवः। भ्रमु चलने। भ्वादिर्ज्वलादिः फणादिः। भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः पुषादिः शमादिः। भ्वादेर्भ्रम्यति शमादेस्तु दीर्घे

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भ्राम्यति । श्यनभावे द्वयोरपि भ्रमतीति त्रैरूप्यम् । क्रमु पादविक्षेपे । क्लमु ग्लानौ । त्रसी उद्वेगे । त्रुट छेदने । लष कान्तौ ।

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

अनुपसर्गाद्वा श्यन् । यसु प्रयत्ने । यस्यति यसति । अनुपसर्गात्किम् । आयस्यति । प्रयस्यति । दिवादित्वान्नित्यम् ।

संयसश्च ॥ ७२ ॥

संयस्यति । संयसति । पूर्वसूत्रेऽनुपसर्गादिति भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अस्य नियमार्थत्वात् सोपसर्गस्य यसः विकल्पश्चेत्तर्हि समादेरेव ।

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

षुञ् अभिषवे । अभिषवः स्नानमिति चान्द्राः ।
वारांस्त्रीनभिषुण्वते विदधते वन्यैः शरीरस्थितीः ।

इति मुरारिः । सोममभिषुणोतीत्यादौ संस्कारार्थः । संधानं स्यादभिषव इति सुराप्रकरणेऽमरः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः तेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्सु इत्यस्य विकरणनिमित्तको न गुणः । तदन्तस्य तु तिङ्निमित्तको गुणः । एवमुत्तरत्र । सुनुत इत्यादौ तस्याङित्त्वान्न गुणः ।

श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रु श्रवणे । अस्य श्नुप्रत्ययः स्यात्तत्सन्नियोगेन शृभावश्च । शपोऽपवादोऽयम् । शृणोति, अश्रौषीदित्यादौ शपोऽप्रसक्त्या नायम् ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अक्षू व्याप्तौ । वा श्नुः । अक्ष्णोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

श्नुर्वा । शपोविषये । तक्ष्णोति तक्षति । तक्षणमवयवविभागः । नेह । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुदति । शित्वं लघूपधगुणबाधार्थम् । पित्त्वाभावादुदात्तत्वं धातोरन्तोदात्तत्वबाधकं सति शिष्टत्वात् । ततोऽदुपदेशात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तमिति मध्योदात्तानि रूपाणि । तुदन्तीत्यत्र त्वन्तेरनुदात्तत्वे एकादेशस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

मित्त्वादन्त्यादचःपरः । आगमस्यापि प्रत्ययत्वम् । विरोधाभावात् । तेन प्रत्ययादित्वाच्छस्येत्संज्ञा । अथास्य शित्वं न गुणवारणार्थम् । (१)भिशब्दादेव श्नमोविधानात् । तदवयवभिशब्दस्याङ्गसंज्ञाविरहात् । इगन्तत्वस्य रुधादौ कस्यापि धातोरभावात् । अतएव नार्द्धधातुकत्वाभावार्थम् । अङ्गसंज्ञाविरहादेवेटोऽप्रसक्तेः । नच पॄमॄ इति क्र्यादीयोच्छान्दसव्यत्ययेन श्नमिकृते पृणतीत्यत्र प्वादीनां शिति ह्रस्वार्थम् । पृण प्रीणने इति तुदादौ पाठात् । एतेन श्रृणतीति व्याख्यातम् ।

नच यत्र भूम्या पृणसे इत्यत्र तदर्थम् । श्नोह्रस्वत्वेनोपप-

(१) भिनत्तीत्यादावितिशेषः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्तेः । प्रसय इत्याद्यर्थं छन्दसि ह्रस्वत्वस्यावश्यकत्वात् । नचा-नुपदेशात्परं लसार्वधातुकमित्यनुदात्तार्थं श्नमेव वक्तव्य इति वाच्यम् । श्नसोरल्लोपप्रसङ्गात् । उपधाया इत्यनुवृत्तौ अङ्क्त अञ्जन्तीत्यत्रातिप्रसङ्गात् । नापि श्नान्नलोप इत्यत्र विशेषणार्थम् । अन्यथा यज्ञानामित्यादावपि नलोपापत्तेरिति वाच्यम् । दीर्घत्वस्य प्राक् प्रवृत्तेरिति चेन्न । परत्वान्नलोपप्रसङ्गात् । नच नामीति दीर्घस्याप्रवृत्तावपि सुपिचेति दीर्घत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । सन्निपातन्यायेन तदप्रवृत्तेः । नच श्निकरणेऽपि विश्नानामित्यादौ तत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायेन तद्वारणात् ।

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनोति । सार्वधातुकेति गुणः । अत्र वार्तिकम् ।

तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिज्लोपे च न दुष्यति ।
चिण्वद्भावेऽत्र दोषः स्यात् सोऽपि प्राप्तो विभाषया ॥

अस्यार्थः—कृञोऽपि तनादित्वादेव सिद्धतया पृथगुपादानवैयर्थ्यम् । नचानुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामित्यनुनासिकलोपरूपं तनादिकार्यं कृञो माभूदिति ज्ञापनार्थम् । अनुनासिकाभावादेव तदप्रसक्तेः । नच तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचूलोपो माभूदित्येतदर्थम् । ह्रस्वादङ्गादिति तदावश्यकत्वे विशेषाभावात् । नच तेन लोपे पूर्वत्रासिद्धमिति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावसिद्धिः । तनादिभ्य इत्यनेन तु सिज्लुकि स न स्यादिति वाच्यम् । लुको वैकल्पिकतया तदभावपक्षे ह्रस्वादङ्गादिति लोपप्रवृत्त्या तत्सिद्धेः । नच येन नाप्राप्तिन्यायेन लुको ह्रस्वादङ्गादिति लोपबाधकत्वात्कथमेवमिति वाच्यम् । अप्रवृत्तिपक्षे बाधायोगात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धिन्वि कृण्व्योर च ॥ ८० ॥

धिवि प्रीणने। कृवि हिंसायाम्। इदित्वान्नुमागमः। इका तन्निर्देशः। अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शपो विषये। पूर्वं वकारस्याकारादेशस्ततश्चानुकृष्ट उकारः। अतोलोपः। तस्य स्थानिवद्भावान्न लघूपधगुणः। धिनोति। उप्रत्ययस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति पिन्निमित्तको गुणः। धिनुत इत्यादौ ङित्त्वान्न। अत एव वकारस्य लोपो न विहितः। लघूपधगुणापत्तेः। नच तत्रापि नधातुलोप इति गुणनिषेधः। उकारसंनियोगशिष्टत्वेन उकारस्य वलोपनिमित्तत्वानुपपत्तेः। आर्द्धधातुकनिमित्तत्वाभावात् लोपस्य तादृशस्थले एव निषेधव्यवस्थापनात्। तत्सूत्रप्रत्याख्यानाच्च। नुम्विशिष्टनिर्देशस्तु नुमुत्तरमकारादेशो यथा स्यात्। अन्यथाकारोत्तरं (नुम्)स्यात्। तस्यान्त्याच्त्वात्।

भाष्ये तु परत्वात्पूर्वं नुम्। नच प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगशिष्टत्वादत्वमन्तरङ्गं प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य नुमागमो बहिरङ्गः। तस्याङ्गाधिकारीयत्वादिति पूर्वमत्वमेव स्यादिति वाच्यम्। नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थमिति वक्ष्यमाणत्वान्नुमोऽप्यन्तरङ्गत्वात्। अन्यथा कुण्डेत्यादौ गुरोश्चहल इति अप्रत्ययानुपपत्तेरित्युक्तम्।

अत्रेदम्बोध्यम्। कृञ् हिंसायामितिस्वादौ। कृण्वेस्तस्यच कृणोतीत्यादिरूपाणि तुल्यानि। तङ्गितु कृणुत इत्यादि। लिडादौ करोतिवत्। चकारेत्यादि। अनयोस्तु चकृण्वेत्यादि।

केचित्तु स्वादिष्विमौ पठन्ति। नच तत्र स्वादिपाठसामर्थ्यात् श्नुप्रत्ययप्रवृत्तावूठ्प्रसङ्गः श्नुविषय एवोक्तादेशप्रत्यययोर्विधानोपयोगात्। अन्यथा भ्वादिपाठे शपोऽपि दुर्वारत्वात्। अयं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वादिष्विति वृत्तिस्वारस्याच्च । कृणोतिपरत्वेन तद्व्याख्याने मानाभावात् ।

क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥

क्रीणाति ।

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यःश्नुश्च ॥ ८२ ॥

चात्श्ना । स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः नकारोपधा रोधनार्था इति केचित् । प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणार्थः । चतुर्थोऽनवधारणार्थ इति माधवः । स्कुञ् आप्रवणे । स्तभ्नोति स्तभ्नातीत्यादि, स्कुनोति स्कुनुते ।

हलः श्नः शानज्झौ ॥८३॥

हलः परस्य श्नः शानच् हौ परे । श्न इति निर्देश आदेशत्वप्रतिपत्त्यर्थः । अन्यथा स्वतन्त्रप्रत्ययान्तरत्वप्रसङ्गात् । गृहाण । सौत्रेभ्यः शानच् न । स्तभ्नीहीत्यादि इति केचित् । संकोचे मानाभावात्स्तभानेति माधवादयः । तत एव उद्दिवं स्तभान तेजसा दिवमुत्तभानेत्यादि वैदिकप्रयोगाः । एतेन मदाश्विनं नयनचारिणं स्तभानेति मदीयो रुक्मिणीपरिणये प्रयोगो व्याख्यातः । शकारः सार्वधातुकत्वार्थः । तेन कुषाणेत्यादौ न गुणः । स्थानिवद्भावेन शित्वासिद्धेः । ननु सार्वधातुकादेशानुबन्धाः स्थानिवन्न भवन्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन तातङि ङकारो नानुबन्धनीयः । अपित्वादेवातिदेशिकङित्त्वसिद्धेः । एवं तप्तनप्तनथनाश्चेति तादेशानां

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अपित्सार्वधातुकादेशत्वप्रयुक्तं ङित्त्वं न भवति । तेन शृणोत ग्रावाणः । अस्मिन् हव्या जुहोतन इत्यादौ न गुणः इति चेन्न । अचिनवमित्यादौ पितादेशस्यामोऽपित्त्वापत्त्या गुणनिषेधप्रसङ्गात् । एवं वेद वेत्थेत्यादावपि बोध्यम् । विदेःशतुर्वसुरिति शत्रादेशस्य वसोरशित्त्वप्रसङ्गाच्च । तातङादीनां च ङित्त्वादेः कृतत्वेन गौरवाभावादिति दिक् ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

सर्वत्रेति वक्तव्यम् । हिभिन्नेऽपीत्यर्थः । जातवेदः प्रतिहव्या गृभाय जिह्वया मधु । गृहाणेत्यर्थः । यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थम् । उदगृभायत् । उन्मथायत । स्कम्भुः सौत्रः । लङि तिप् श्नःशायच् । अट् । अपिशब्दः शानजबाधनार्थः । बधान वत्सम् ।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

छन्दसीत्यनुवर्तते । योगविभागेन विकरणानामपि व्यत्ययः । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । न मरति म्रियते इति प्राप्ते । योअस्मानुशासाति । शास्तीति प्राप्ते । ततः सर्वेषां विधीनां व्यत्ययः । सुपां यथा—युक्तानासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिङां यथा चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । वर्णस्य यथा—त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरमिति । शुधितमिति प्राप्ते । लिङ्गस्य यथा—मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । कालस्य यथा—श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधाता यष्टा इति प्राप्ते । पुरुषस्य यथा-अधास्व वीरै र्दशभि र्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । उपग्रहस्य यथा—ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीममन्य ऊर्मि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशीर्लिङि अङ् स्याच्छन्दसि । शपोऽपवादः । प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः । उपस्थेयं वृषभं तु प्रियाणाम् । अञ्जसा सत्यमुपगेयम् । यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गमेम जानतो गृहान् । मन्त्रं वोचेमाग्नये । वच उम् । विदेयमेनां (१)वचसि प्रतिष्ठाम् ।

शकिरुहोश्चेति वक्तव्यम् । शकेम त्वा समिधम् । अस्रवन्ती आरुहेमास्वस्तये ।

दृशेरग् वक्तव्यः । अङि तु गुणः स्यात् । पितरं च दृशेयं मातरं च । उपस्थेयामेत्यत्राऽपि वक्तव्यः । स्थाधातोर्लिङ्मस् यासुट् अङ् आलोपः । सलोपः अतोयेय इति इय् । मस आद् । अन्यथा यलोप उपस्थेमेत्यपि स्यात् ।

भाष्यकृतस्तु सार्वधातुकत्वात्सलोप आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् । छन्दस्युभयसंज्ञात्वादित्याहुः ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

---

(१) मनसीति पाठान्तरम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥८७॥

कर्मणेति तत्स्थक्रियापरम् । कर्मपदमपि शास्त्राधारतण्डुलादिकर्मपरम् । कर्तरि शबिति सूत्रात्कर्तृपदानुवृत्तौ तस्य प्रथमान्तत्वेनान्वयः । तथाच कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । इह पच्यादिधातवो विक्लित्त्यादिफलस्य तदनुकूलव्यापारस्यच वाचकाः । तत्र यदा व्यापारे देवदत्तादीनां कर्तृत्वम् । तण्डुलादीनां च तज्जन्यफलाश्रयत्वं विवक्ष्यते । तदा देवदत्तः तण्डुलं पचतीत्यादयः प्रयोगाः । यदा तु व्यापारांशपरित्यागेन विक्लित्त्यादिमात्रे वर्तन्ते तदा तण्डुलादीनामेव कर्तृत्वम् । तदुक्तं हरिणा—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ॥ इति ।

तथाच कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिरूपा धात्वर्थत्वेन फलस्यापि क्रियात्वात् । तां प्रति तण्डुलादेः कर्तृत्वे कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता सम्पद्यते । ननु धर्मिणोरैक्यात्तत्स्थक्रियाप्येकैवेति कथं भेदनिबन्धनं तुल्यत्वमिति चेत् । न, कर्मत्वोपाधिपरिच्छिन्ने या क्रिया सैव चेत् कर्तृत्वोपाधिपरिच्छिन्ने इत्यस्यैव विवक्षितत्वात् । अतएवात्र कर्मकर्तेति व्यवहारः । तदुक्तं दुर्गसिंहेन—

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।
सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥

कर्मस्थक्रिययेत्यादेः प्रयोजनं तु कर्मस्थक्रियाणामेव कर्मवद्भावो यथा स्यात् कर्तृस्थक्रियाणां माभूत् । द्वयोरेव क्रियाधारत्वात् । तद्विवेकस्तु वाक्यपदीये—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ॥
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

CC0: Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दृश्यते हि पक्केषु तण्डुलेषु शिथिलावयवत्वरूपा विक्लित्तिः ।

भिन्नेषु च काष्ठेषु अवयवविभागः । अभिषुते च सोमे द्रवत्वादि इति तेषां कर्मस्थक्रियत्वम् । ग्रामादौ तु गमनादिजन्यं फलं संयोगादि यद्यप्यस्ति सकर्मकाणां कर्मस्थ-फलाभिधायित्वनियमात् । तथापि न तत्कर्मस्थम् । कर्मदर्शन-मात्रेण यत्फलं ज्ञातुं शक्यते तस्यैव तादृशपरिभाषाविषयत्वात् । ग्रामदर्शनमात्रेण चायं ग्रामः केनचिद्गत इति नावगन्तुं शक्यते । एतादृशार्थधातूनां कर्तृस्थक्रियत्वमित्युत्तरार्द्धार्थः । एतेन जाना-त्यादिकं व्याख्यातम् । तदुक्तम्—

निर्वर्त्येच विकार्येच कर्मवद्भाव इष्यते ।

नतु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं(१)व्यवस्थित इति ॥

तथाच पश्यति राजा स्वयमेव, आरोहति हस्ती स्वयमेवेत्ये व रूपम् । अत एवारुह्यते हस्तीत्यत्र कर्मवद्भावं दर्शयन्तो भाष्य-न्यायविरोधादुपेक्षणीया इति कैयटादयः ॥

नन्वेवं सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यते इति भाष्य-वार्तिकाभ्यां, संयोगरूपफलस्य कर्मस्थत्वात्प्राप्तिरिति कैयटादि-ग्रन्थेन च विरोध इति चेन्न । उदाहरणं दिङ्मात्रं नतु स्थिरोदा-हरणमिति स्वीकारात् ।

अत्रेदमवधेयम् । निवृत्तप्रेषणदशायां फलमेव क्रिया तदाश्र-यत्वात्कर्मणः कर्तृत्वम् । तथाच वाक्यपदीये—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥

व्यापाराणामिति फलाभिप्रायं बहुत्वम् । छत्रिणो गच्छ-न्तीत्यादिवत् । तद्व्याख्यायां च हेलाराजेनोक्तम् । पच्यते ओ-

(१) सिद्धान्तोऽत्रेति पाठान्तरम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दनः स्वयमेवेत्यादौ फलमेव धात्वर्थत्वादक्रिया तदाश्रयत्वादेवोद्दनादेः कर्तृत्वमिति ।

स्यादेतव । तण्डुलं पचतीत्यादावपि फलाश्रयत्वात्तण्डुलादेः कर्तृत्वं स्यात् । परत्वात् । नच । फलानाश्रये देवदत्तादौ कर्तृसंज्ञायाः सावकाशत्वात्कर्मसंज्ञा निरवकाशेति वाच्यम् । ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगाश्रयस्य देवदत्तादेः कर्मत्वस्य तथाप्यापत्तेः । नच प्रत्ययार्थान्याविशेषणत्वविशिष्टाविषयतया धातुजन्यधीविषयत्वमेव क्रियात्वम् । तत्र तु व्यापाररूपधात्वर्थविशेषणत्वात्फलस्य नोक्तरूपं क्रियात्वम् । पाचयति इत्यादौ णिजर्थविशेषणस्य धात्वर्थव्यापारस्य क्रियात्वरक्षणार्थं प्रत्ययार्थान्येत्युक्तमिति वाच्यम् । पश्य मृगो धावति । पचति भवति इत्यादौ धावनपचनक्रिययोः प्रत्ययार्थान्यस्मिन् दर्शनभवनक्रियारूपे विशेषणत्वादव्याप्तेः ।

अत्राहुः–तद्धात्वर्थाविशेषणत्वविशिष्टतया तद्धातुजन्यधीविषयत्वमेव क्रियात्वमिति केचित् ॥

तत्रेदं विचार्यम् । णिचो द्योतकत्वपक्षे पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यव्यापाररूपधात्वर्थस्य प्रयोजकव्यापाररूपधात्वर्थाविशेषणत्वादव्याप्तेः । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यत्रैकोदनाभिन्नाश्रयिका पाकानुकूला भावनेति बोधस्य स्वयमेवाभ्युपगतत्वात् । व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावे च विशेष्यत्वानुपपत्तेर्नात्र फलमात्रवाचकत्वम् ।

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ॥

इत्यभ्युपगमात् । तस्मात्फलाश्रयस्यैव व्यापाराश्रयत्वविवक्षायां कर्मवद्भावविधानात् । ओदनाभिन्नाश्रयिका ओदनपाकानुकूला भावनेत्यर्थः । वत्करणं किम् । भिद्यते कुसू-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लेनेत्यादौ भावे लकारोऽपि यथा स्यात् । अन्यथा कर्तुः कर्मसंज्ञा विधाने अकर्मकव्यपदेशविरहाद्भावे लकारानापत्तेः ।

कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य कर्तुर्माभूत् । साध्वसिश्छिनत्ति । साधु स्थाली पचति । संयोगधारणादिरूपा क्रियाऽत्रासिस्थाल्यो र्वर्त्तते। नन्वसिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्व्यापारो न धातुवाच्यः यदा तु धातुना विवक्षा तदा तयोः कर्तृत्वमेव । तथाच करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां विवक्षावेलायां तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात् कर्त्रवस्थायां तत्प्रयुक्ततुल्यक्रियत्वाभावादेव तत्र नातिप्रसङ्गः । ततश्च कर्तृकर्मसमवेतक्रियाया एव धातुवाच्यत्वात्कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्तेत्यर्थानुपपत्त्या परिशेषादेव कर्मस्थक्रियया तुल्यत्वलाभात्कर्मणेति व्यर्थमिति चेन्न ।

क्रियायाः सादृश्यप्रतियोगिन्या धातुवाच्यत्वेनाविशेषित्वात् । वस्तुतो धात्वर्थत्वस्य च करणादिव्यापारेऽपि सत्त्वात् ॥

अथ तुल्यक्रिय इति व्यर्थम् । कर्मणेति तृतीयाया एव तुल्यार्थाध्याहारेण व्याख्यानसम्भवात् । कर्मणा तुल्यः कर्तेत्यत्र च क्रिययैव तुल्यत्वस्योपादानात् ।

मैवम् । सहार्थेऽपि तृतीयासम्भवात् कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यते पचत्योदनं देवदत्त इति तत्रातिप्रसङ्गात् । कर्मपदस्य त्वास्ते इत्याद्यकर्मकनिवृत्त्यर्थत्वेनोपपत्तेः । तुल्यक्रिय इत्युक्ते च यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वृत्तिक्रिया लक्ष्यते इत्यर्थलाभाद्यथोक्तार्थसिद्धिः ।

इह धातोरित्यनुवृत्त्या प्रत्यासत्त्या यस्य धातोः यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवत्स्यादित्यर्थलाभात् । 'अकर्मकाणां कर्मवद्भावः' 'समानधाता'विति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च सिद्धम्। तेन भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्ति पचत्योदनं देवदत्तः। राध्यत्योदनः स्वयमेवेत्यादौ नातिप्रसङ्गः। ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी विक्लित्तिलक्षणा क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वेऽपि। राध्यतेर्विक्लित्तिवचनत्वात्। उक्तवाक्यद्वयस्य लोके युगपत्प्रयोगाभावेऽपि क्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय पचत्योदनमित्युपात्तम्। अन्यथा लुनाति केदारं देवदत्तो लावयते केदारः स्वयमेवेत्यादावपि तदनुपपत्तेः।

ननु लुनाति लावयतोर्भेदात्समानधातौ विधीयमानः कर्मवद्भावो न स्यात् आहर कुम्भं करोति कटमित्यादावणादिवत्। मैवम्। णिजाधिक्येऽपि मत्यभिज्ञानाद्लुनातिलावयतोरभेदादिति केचित्। लावयतावेव केदारस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यन्ये। एतेन-'कर्मवत्कर्मकस्ये'ति 'समानधातौ'विति च वार्तिकं व्याख्यातम्।

इदमप्यत्र विचार्यम्। अतिदेशात्स्वाश्रयनिवृत्तिर्नवेति। ननु स्वाश्रयार्थं वत्करणमित्युक्तत्वाच्छङ्काया एवानुपपत्तिः। मैवम्। दोषान्तरोद्भावनाय तदुपपत्तेः। नाद्यः। अचीकरत कटः स्वयमेवेत्यत्र यक्चिणोः प्रतिषेधेऽपि स्वाश्रययोश्चङ्शपोरप्रवृत्त्यापत्तेः। एवं भिदुरमित्यत्र कुरच् न स्यात्। यद्यपि लान्तस्य कर्ता कर्मवदिति वक्ष्यते तथाप्यापातत उक्तम्। न द्वितीयः। आत्मनेपदविधानस्य शबादिनिषेधस्य च वक्तव्यत्वात्। अन्यथा स्वाश्रययोः परस्मैपदशपोर्दुर्वारत्वात्।

मैवम् कर्त्रैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति व्याख्याततत्वात्। कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागात् शबादीनां यग् बाधकः। यद्वा कार्यातिदेशोयम्। परस्मैपदशबाद्योश्च विरोधान्निवृत्तिः। अतिदेशाविरुध्दस्यैव स्वाश्रयस्य प्रवृत्तेः।

स्यादेतत्। कृत्यक्तखलर्थेष्वपि कर्मकर्तुः कर्मवद्भावः स्यात्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ततश्च सकर्मकत्वात्कर्मण्येव ते स्युः । भेत्तव्यः कुसूलः, भिन्नः कुसूलः ईषद्भेदः कुसूल इत्यादि स्यात् ।

अत्र भाष्यम् । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारको निर्देश इति । अयमर्थः—व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिषीति संहितायां मकारस्य परसवर्णे संयोगान्तलोपेन द्वितीयो लकारः प्रश्लिष्यते । संयोगान्तं यत्पदमिति पक्षे तु हलो यमामिति लोपः । तथाच-लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वाक्यार्थः ।

तदेतदाह वार्तिककारः—'तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेश' इति । तत्र वाच्यत्वं षष्ठ्यर्थः। तेन लान्तवाच्यस्य कर्तुर्विधीयमानः कर्मवद्भावोऽर्थवशाल्लान्तकार्ये एव पर्यवस्यति । तेन कृत्यादौ अतिदेशाप्रवृत्त्याऽकर्मकत्वात्तेषां भाव एवोत्पत्त्या कर्तु रनभिधानात्कर्तृविभक्ती कृद्योगषष्ठीतृतीये भवतः । भेत्तव्यं कूसूलस्य, भेत्तव्यं कुसूलेन । भिद्यते कुसूल इत्यत्र च न द्वितीया । कर्मकर्तुरभिहितत्वात् । भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेत्यकर्मकत्वाद्गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्ये'त्यत्र सिनो ग्रासः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरिष्यमाणत्वात् ।

स्यादेतत् प्रकृतसूत्रमेव मास्तु हन्त्यात्मानम्, आत्मना हन्यते इत्यादिवदौपाधिकभेदेन निर्वाहात् । अतएवात्मान मात्मना वेत्सि इत्यादयः संगच्छन्ते । तदुक्तम् ।

एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते ।
कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते ।

एवंच पच्यते ओदन इत्यादौ निवृत्तप्रेषणत्वाभावेऽपि मुख्ये कर्मण्येव प्रत्ययोऽस्तु स्वयमित्यस्यात्मनेति कर्तृपरत्वेन व्याख्यानात् । पच्यते ओदनेनेत्यादावपि आत्मेत्यध्याहारात् भावे लकारानुत्पत्तावपि न क्षतिः । नच भेत्तव्यं कुसूलेन भिन्नमीषद्भे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दमिति भावे कृत्यादयो न स्युः, कर्मणि तदङ्गीकारे आत्मेति विशेष्यानुरोधात्पुंस्त्वापत्तिरितिवाच्यम्। सामान्ये नपुंसकसंभवात्स्वरूपमिति क्लीबविशेष्याध्याहारसंभवाच्च। सूत्रारम्भपक्षेऽप्युक्तविवक्षया आत्मा कुसूलेन भेत्तव्य इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च।

तदुक्तं वार्तिककृता—सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वादिति। औपदेशिककर्मत्वादेव सिद्धौ आतिदेशिके तदनपेक्षितमित्यर्थः। अत्र कैयटादयः—एवं हि 'नदुहस्नुनमां'मिति निषेधः शुद्धकर्मविषयः स्यात्। आतिदेशिक कर्मत्वस्याप्रसिद्धेः। ततश्च दुग्धे गौर्गोपालेनेत्येव स्यात् नतु दुह्यते इति। नच न दुहेत्यनारम्भ्यमेवेति वाच्यम्। नमते दण्ड इत्यादेरसिद्धेः। कर्तरि तङो दुर्लभत्वात्। कर्मणि यक्प्रसङ्गात्। एवंच अचः कर्मकर्तरि इति चिण्विकल्पो निरवकाशः स्यात्। कर्मकर्तुरप्रसिद्धत्वात्। आत्मनाऽऽत्माऽज्ञायीत्यत्रातिप्रसङ्गश्च स्यात्। नच निवृत्तप्रेषणक्रियायां भूतपूर्वगत्या कर्मत्वं सांप्रतिकगत्या च कर्तृत्वमिति तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। लङादिषु शबादीना प्रसिद्धेः यगादीनां चापत्तेरिति। स्वयमित्यस्य च कर्त्रन्तरव्यावृत्तिप्रतिपादनद्वारा केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादने तात्पर्यम्। अन्यथा प्राकृतकर्मत्वापत्तेरिति।

'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः'। आत्मानमात्मना वेत्सि इत्यत्र कर्तृस्थभावकत्वेन कर्मवद्भावाप्रवृत्तावपि सृजस्यात्मानमात्मनेत्यत्र कर्मस्थभावकत्वेन तस्य दुर्वारत्वात्।

स्यादेतत्। आत्मनस्तावद्देहेन्द्रियसंबन्धरूपामुत्पत्तिक्रियामादाय कर्मत्वम्। कर्तृत्वं त्वीश्वरस्य तदनुकूलेच्छारूपं जीवस्य तु तादृशादृष्टादिरूपं व्यापारमादाय। तथाच कर्तृत्वोपाधिपरिच्छिन्ने

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

(१)च यत्र क्रियैक्यं तत्र विधीयमानस्य कर्मवद्भावस्य न प्रसङ्गः । एवमन्योन्यमाश्लिष्यते इत्यत्रापि अन्योन्यसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयाविति बोधात् । संयोगमादाय कर्मत्वं गमनादिक्रियामादाय च कर्तृत्वमिति न क्रियैक्यमिति ।

अत्राहुः—अजा ग्रामं नयतीत्यत्राजायाः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्रामरूपेण कर्मणा सकर्मकत्वात्तद्वारणायोक्तवार्तिकमिति । तथाह्यजा ग्रामं नयति इत्यत्र ग्रामसंयोगानुकूलाजानिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारवानिति बोधात् । ग्रामसंयोगानुकूलव्यापाररूपां क्रियामादायाजायाः कर्मत्वं तदाश्रयत्वादेव चोक्तस्थले कर्तृत्वमिति ।

अत्र भाष्यकृतः—नैतद्वार्तिकमारभ्यम् । तपस्तपः कर्मकस्यैवेत्यत्र तप इति योगविभागेन तपेरेव सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति नियमव्याख्यानात् ।

स्यादेतत् उपवासादिरूपस्य तपसः कर्तृत्वे तपेः दुःखार्थत्वम् । तपस्तापसं तपति दुःखयतीति प्रतीतेः । तापसस्य तु कर्तृत्वे ज्ञानं तथा । तप्यते तपस्तापसः । तपो जानातीति बोधात् । तथाच कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियत्वं नास्ति कर्तुरिति कर्मवद्भावो न प्राप्त इति विध्यर्थमेतदिति वृत्तिकारः । तत्कथं नियमार्थत्वमिति ।

अत्र कैयटः—शरीरसंतापलक्षणा क्रियाऽवस्थाद्वयेऽपि तुल्या । शरीरसंतापलक्षणमेवार्जनं तापसस्य यतो व्यापार इति । तथा चान्यस्य सकर्मकधातोः कर्ता न कर्मवत् । नचैवं तपेरकर्मकस्यापि कर्मवद्भावापत्तिः, तपः कर्मकस्यैवेति नियमान्तरेण तद्व्यावृत्तेरिति ।

---

(१) 'कर्मत्वोपाधिपरिच्छिन्ने' इत्यधिकमपेक्ष्यते

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' । दुग्धे गौः पयः । न दुहेति वक्ष्यमाणेन यको निषेधः । उदुम्बरः पच्यते फलम् । गौर्दुग्धेति पय इति बोधः । दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वेऽपि सकर्मकत्वादप्राप्तौ पच्यत इत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्तावारम्भः ।

केचित्तु पचिरत्र द्विकर्मकः वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवात् । वृक्षोऽकथितकर्म । तस्यैव यदा कर्तृत्वविवक्षा तदायं कर्मवद्भावः । ओदनं पचतीत्यादौ त्वनभिधानान्नेत्याहुः । तथाच फलपाकानुकूलोदुम्बरनिष्ठपाकानुकूलव्यापारवानिति उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र द्विकर्मकदशायां बोधः । उदुम्बरपाकलक्षणा क्रिया कर्मावस्थायां। सैव कर्तृदशायामुदुम्बरनिष्ठा फलपाकानुकूलव्यापारवानुदुम्बर इति बोधात् । तस्य च पाकरूपत्वात् ।

'सृजियुज्योः श्यंस्तु'।अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्' । सृज्यते स्रजं भक्तः। देवाद्यर्थं श्रद्धया मालां संपादयतीत्यर्थः । श्रद्धायुक्तेति किम् । 'स्रजं सृजन्त्या तदशाधि साधु' । उपभोगार्थमेवात्र स्रजो निर्माणम् । श्यना च यगत्र बाध्यते । नतु चिण् । चिणात्मनेपदार्थ इति भाष्योक्तेः । असर्जि मालाम् । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति इत्यस्य संबध्नातीत्यर्थः.। ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायामेतत् ।

'करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवदिति वक्तव्यम्' । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् कण्टकैः परिवारयति वृक्ष इत्यत्र उपघातकद्रव्यसंयोगप्रतिबन्धो वारणम् । कण्टकव्यापारः संमन्तात्संयोगः । कण्टकानां कर्तृत्वे तु संयोग एव धात्वर्थः । संमन्तादवच्छिन्नस्वसंयोगवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुलग्रहणात्साध्वसिः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

च्छिनत्तीत्यादौ न दोषः ।

'स्रवत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः'। स्रवति कुण्डिका उदकम्। स्रवन्ति वल्मीकान्युदकम् । निष्क्रामदुदकं निष्क्रामयत्यर्थे क्रियासाम्यात्प्राप्तिः ।

भाष्यकृतस्तु स्रवन्ति वल्मीकान्युदकमित्यत्र विसृजन्तीत्यर्थावगमात् । कृपणो सौ नकिंचित्स्रवतीति लोके च विसर्गपदस्य दानार्थत्वदर्शनात् । भिन्नक्रियत्वादेवात्र न कर्मवद्भाव इत्याहुः ।

'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' । एषां यक्चिणौ चिण्वदिट्च न भवति किन्त्वात्मनेपदमात्र मित्यर्थः । भूषाफलं शोभाख्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्थक्रियत्वम् । अण्यन्तार्थं भूषाग्रहणम् । अलङ्कुरुते स्वयमेव कन्या । अलमकृत । ण्यन्तत्वे तु वक्ष्यमाणवार्तिकेनैव तन्निषेधसिद्धेः । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्ट । हस्तिनं कश्चित्पांश्वादिनाऽवकिरति तत्र सौकर्यविवक्षायां हस्तिनः कर्तृत्वम् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट ।

ननु प्रत्ययार्थत्वात्सन्नन्ते इच्छायामेव प्राधान्यम् । साच कर्तृस्थैवेति नात्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । अत्राहुः—करोतिक्रियामपेक्ष्येह कर्मस्थक्रियत्वम् आर्थं च करोतेः प्राधान्यं तदर्थत्वादिच्छाया इति । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते आदृत । आदरविषयो भवतीत्यर्थः ।

तपस्तपः कर्मकस्यैव ॥ ७७ ॥

तपः कर्मकस्यैव तपेः कर्ता कर्मवत्स्यात् क्रियाभेदादपूर्वविधिरयमिति वृत्तिः । नियमार्थमिति भाष्यम् । तच्च पूर्वत्र व्याख्यातम् । तप्यते तपस्तापसः । कर्तुः कर्मवद्भावे तस्याप्यभिधाना-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दुभयत्रापि प्रथमान्तत्वम् ।

स्यादेतत् । तप इत्यौणादिकमसुन्नन्तं मात्रार्थम् । तापसेन तपस्तप्यते इति कर्मणि लकारे प्रकृत्यर्थक्रियाया एव कर्मप्रत्ययार्थत्वं दृश्यते । क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यम् । इह तु भेदाभावात्प्रकृतिप्रत्ययार्थत्वानुपपत्तिः । किंच तपः कर्मकस्यैवेति वचनात्प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं विरुद्धमिति ।

अत्र भाष्यम्—'सामान्यतपे स्वयन्तपः कर्मेति' । अस्यार्थः ज्ञानरूपतपोविशेषः कर्मेति । अत्रयत्रपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानात् । तपः कर्मकेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

नदुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥७८॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ नस्तः । कर्मवद्भावातिदेशात्प्रसक्तिः । 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता' इति भारविः । 'स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि' इति माघः । दुहेर्यंयकोऽपि निषेधः । चिणस्तु वचनान्तरेण विकल्पः । दुग्धे गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । लुग्वा दुहेति क्सस्य लुक् चिण्पक्षे अदोहि । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट प्रास्नाविष्ट ।

नन्वयं चिण इव चिण्वदिटोऽपि निषेधः । चिण्वदित्यत्र तृतीयान्ताद्वतेर्विज्ञानात् । चिण्निषेधस्यापि चिण्कार्यत्वादिति चेत् । नैवम् । सप्तम्यन्तादेव तत्र वतेर्व्याख्यानात् । चिणिपरे यत्कार्यं तस्यैवातिदेशात् । चिण्निषेधेन तदतिदेशस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

यत्तु चिण्निषेधस्य चिणि परे विहितत्वाभावात्तस्मिन् कर्त-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्ये नास्त्यतिदेश इति । तत्राहुः अतिदेशो न विरुध्यते इति वक्तव्ये निषेधो नातिदिश्यत इति उक्तेरनौचित्यमिति ।

वस्तुतस्तु तस्मिन् चिण्निषेधे कर्तव्ये विधेये अतिदेशो नास्तीत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः प्रतियोगित्वमेव विवक्षितं तथाच चिण् निषेधः प्रतियोगितया चिणवद्भावे न विषयीकरोति चिणवद्भाव-प्रतियोगिको न भवतीति यावत् ।

'यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसङ्ख्यानम्' । भारद्वाजीयास्तु 'णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणा' मिति पठन्ति । कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । वचनस्य शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थत्वम् । श्रथ्नाति ग्रन्थं देवदत्तः । श्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थः । ग्रथ्नाति श्लोकं देवदत्तः । ग्रथ्नीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः । चौरादिकावप्यत्र श्रन्थिग्रन्थी गृह्येते । नच णिग्रहणादेव गतार्थत्वम् । आधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे सार्थक्यात् । ग्रन्थते । श्रन्थते । लुङि प्राग्वत् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेव । ये धातव आत्मनेपदविधावकर्मका निर्दिष्टास्तेषामन्तर्भावितण्यर्थतायां सकर्मकदशायां कर्मवद्भावात्प्राप्तौ यक्चिणौ निषिध्येते । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । तान् यदान्यो वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यकृषत । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावात्प्रतियोगिप्रसक्तिः । तथाहि—पुच्छमुदस्याति उत्पुच्छयते गौः ण्यर्थान्तर्भावे उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायां यथोक्तं रूपम् । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ८० ॥

कुष निष्कर्षे । रञ्ज रागे । अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु श्यन् परस्मैपदं च स्यात् । यगात्मनेपदयोर्यथाक्रममपवादौ । कुष्यति कुष्यते वा पादः । रज्यति रज्यते वा वस्त्रम् । नित्तुमर्थं स्वरार्थंच श्यनो विधानम् । तेन कुष्यन्ती जङ्घेति शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम् । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक उदात्तत्वश्रवणं स्यात् । इदंच यग्विषय एव प्रवर्तते : निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात् । तेन लिङाशीर्लिङोः स्यादीनां विषये नास्य प्रवृत्तिः ।

धातोः ॥ ८१ ॥

अधिकारोऽयम् । तृतीयाध्यायपर्यन्तम् । नचैवं लादेशेषु दोषः स्यात् । तथाहि तत्र धातोरित्युपस्थाने तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया धातोरव्यवहितपरस्य लस्य तिबादयो भवन्तीत्यर्थः स्यात् । तथाच विकरणव्यवधाने तिबादीनामसिद्धिः । स्यादीनां लावस्थायामेव प्रवृत्तेः । सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षे शबादीनामपि तथात्वात् । नच परत्वाद्विकरणेभ्यः पूर्वमेव लादेशप्रवृत्तिः । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन विकरणानां नित्यत्वात् । नचादेशानां निरवकाशत्वम् । लुक्श्लुविकरणेषु विकरणलोपेन लिङ्लिटोश्च विकरणानुत्पत्त्या तत्र सावकाशत्वात् । एवं धातोः परस्य तस्य एत्वविधाने आदेः परस्येति तकारमात्रस्य एकारादेशापत्तौ सर्वादेशार्थं तस्य शित्वं कर्तव्यमिति गौरवम् । प्राग्लादेशेभ्य इति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पक्षे तूक्तपरिभाषानुपस्थाने विधानसामर्थ्याद्विनापि शित्वं तत्सिद्धिः । नचालोन्त्यपरिभाषया अन्त्यादेशत्वापत्तिः । एकारस्य एकारविधाने प्रयोजनाभावात् । एवं लोटो लङ्वत्, एरुः, सेर्ह्यपिच्चनित्यंङितः, इतश्च, तस्थस्थमिपां तां तं तामः, लिङः सीयुट्, यासुट् परस्मैपदेष्वित्यादावपि बोध्यम् । धातोः परत्वेन तद्विशेषणापत्त्या विकरणव्यवधाने तदप्रवृत्तेः ।

उच्यते तथाचार्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा वृक्षत्वमित्यादावतिव्याप्तेः । परस्मैपदानामिति मध्यमपुरुषथकारस्थाने अकारादेशे शित्वस्य कर्तव्यत्वापत्तेश्च । सिद्धान्ते तु धातोः परस्य थस्येति व्याख्याने थकारमात्रस्य अकारादेशे अतो गुण इति पररूपे च सिद्धमिष्टम् । नच तत्राप्यलोन्त्यपरिभाषया अकारस्याकारादेशविधानवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेव सर्वादेशत्वसिद्धिः । णलादीनां यथासंख्यसंपादनेन चरितार्थत्वात् ।

नच परत्वादिट्प्रसङ्गः । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन अकारादेशस्य नित्यत्वात् । तत्र कृते वलादित्वाभावेनेटोऽप्राप्तेः । नच शब्दान्तरप्राप्त्या अकारादेशस्याप्यनित्यत्वम् । सहि इटि कृते इकारस्य प्राप्नोति अकृते तु णकारस्येति वाच्यम् । तस्य प्रायिकत्वात् नचोक्तदोषाणामापत्तिः । शबादीनां सार्वधातुके परत एव विधानात् । स्यादिस्थले ऽपि धातो र्विहितस्य लस्येति विहित विशेषणाश्रयणात् । ननु विन्दतीत्यादावपि णलादीनामापत्तिः धातोर्विहितस्य वेत्तेरनन्तरस्येति व्याख्यानात् । नचाजक्षिष्यन्नजागरिष्यन्नित्यादौ अदभ्यस्तज्झेर्जुस्प्रसङ्गः । धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति व्याख्यानात् । आत इत्यत्र तु धातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति व्याख्येयम् । आकारान्ताद्विहितस्येति व्याख्यानेऽपिबन्नित्यादावतिप्रसङ्गात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तस्मादा तृतीयाध्यायाद्धात्वधिकार इति स्थितम् ।

प्रयोजनानि । प्रातिपदिकात्तव्याद्यनुत्पत्तिः अङ्गसंज्ञा कृदुपपदसंज्ञाचेति । तत्र नाद्यः । तयोरेवेति भावकर्मणोः कृत्यविधानात् । कृताञ्च कर्तरि तिङां च भावकर्मकर्तृषु विधानात् । कर्त्रादिरूपसाधनाभावादेव प्रातिपदिकेभ्यस्तदनुत्पत्तेः । नचैवंकर्मादौ विधीयमाना द्वितीयादयोऽपि प्रातिपदिकान्न स्यु रिति वाच्यम् । वचनसामर्थ्याच्छब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षसाधन एव तत्प्रवृत्तेः । प्रकृते तु प्रकृति वाच्यान्तरङ्गक्रियापेक्षसाधनसम्भवे शब्दान्तरवाच्यबहिरङ्गक्रियासाधनानाश्रयणात् ।

न द्वितीयः । यङ्विधेरेव धातुग्रहणानुवृत्तेः । तेन प्रास्थितेत्यादौ सोपसर्गस्य गमनार्थत्वेऽपि धातोरेवाङ्गसंज्ञा नतुधातूपसर्गसमुदायस्य । तेनाडादिव्यवस्था । अन्यथा स्यादिषु तदननुवृत्तौ करिष्यतीत्यादावङ्गसंज्ञा न स्यात् । नच चूर्णचुरादिभ्यो णिच् धातोश्चेतिधातुमात्राण्णिजापत्तिः । हेतुमतिचेत्यस्य तदभावज्ञापकत्वात् । अन्यथाकरोत्यर्थे करणे विहितस्य हेतुमत्यपि करणे सिद्धत्वात् । ननु चुरादिग्रहणं ज्ञापकम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्याद्यर्थतयान्यथासिद्धेः । कण्ड्वादिभ्य इत्यत्रापि न धातुमात्राद्यगापत्तिः । कण्ड्वादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यकः कित्वेन तेषां धातुत्वसिद्धेः पूर्वमुक्तत्वात् । धातोरित्यतएव सिद्धिप्रसङ्गात् । कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्य इति सामानाधिकरण्येनान्वयसम्भवे समुच्चयानौचित्याच्च ।

न तृतीयः । कृदुपपदसंज्ञयोरेवाधिकारत्वेनोपपत्तेः । तत्र स्वरितत्वमात्रकल्पने लाघवात् । नाप्यार्धधातुकसंज्ञार्थोऽयं धात्वधिकारः । वस्तुतो धातोर्विहितस्येति व्याख्याने जुगुप्सते लूभ्यामित्यादावातिव्याप्ते रिति वाच्यम् । यङ्विधेरनुवृत्तस्यैव धातोर्विहितस्येति विहितविशेषणाश्रयेण सिद्धेः । यदि द्वितीयप्रा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तुग्रहणं विना शब्दव्यापारो न लभ्यते इत्याग्रहस्तदा शमिधातोरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणमनुवर्त्यमिति ।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥९२॥

अस्मिन् धात्वधिकारे प्रत्ययविधौ सप्तमीनिर्दिष्ट मुपपदसंज्ञम् । यथा कर्मण्यणित्यादौ कर्मणीति । तेन कुम्भकार इत्यादौ कुम्भादीनामुपपदसंज्ञा । कर्मपदेन तेषामेवोपादानात् । अशब्दसंज्ञेति स्वरूपग्रहणानुपपत्तेः । नच स्थग्रहणं व्यर्थम् । सप्तमीत्यत एव तन्निर्दिष्टग्रहणसिद्धेरिति वाच्यम् । स्तम्बे रमः, कर्णेजपः, इत्यादेः श्रूयमाणसप्तमीकस्य सप्तम्यां जनेर्डइति सप्तमीशब्दनिर्दिष्टस्यैव वासंज्ञाप्रसङ्गात् । तथाच सप्तम्या एव संज्ञा स्यान्नतु तदन्तस्य संज्ञाविधित्वात् । समासस्तु समर्थपरिभाषया तदन्तस्यैव सिद्धः केवलसप्तम्या सामर्थ्याभावात् । स्थग्रहणेतु सप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात्कुम्भकारादावपि सिद्धिः । तत्रग्रहणं विषयनिर्देशार्थम् । तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे इति । अन्यथा प्रतिसूत्रमधिकाराश्रवणे गौरवात् । आहर कुम्भम् । करोति कटम् । इत्यादौ तु कुम्भस्य नोपपदसंज्ञा असामर्थ्यात् । नच महान्तं कुम्भं करोति इत्यत्रातिप्रसङ्गः । महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकार इत्यस्येष्टत्वात् । नच महान्तं कुम्भकार इत्यस्यापत्तिः । उपपदसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् । उपोच्चारितं पदमुपपदमिति । पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थितेश्च । महत्पदार्थापेक्षस्य कुम्भस्य अणन्तेन समसकार्थीभावानुपपत्तेः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अत्राधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः तथाचैतद्धात्वधि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारविहितत्वे सति तिङ्भिन्नप्रत्ययत्वं लक्षणम् । अतिङ् किम् । करोति । तिबादेर्माभूत् न च प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इतिपक्षे धातोः परस्य प्रत्ययस्य कृत्संज्ञाविधानेऽपि तिङ्षु नातिप्रसङ्गो विकरणव्यवधानादिति वाच्यम् । लुग्विकरणादौ तथाऽप्यतिप्रसङ्गात् । विकरणानां सार्वधातुके परत उत्पत्त्या लकारस्य कृत्संज्ञायां स्थानिवद्भावेन तिङ्षु दोषाच्च । नचैवमतिङ्ग्रहणेऽपि दोषतादवस्थ्यम् । पर्युदाससामर्थ्या त्स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः । तिङ्भाविनो लकारस्यैव भेदप्रतियोगितया निवेशात् । अतएव कारयांचकारेत्यादौ आमन्तस्य कृत्संज्ञा । तत्र लकारस्यैव लोपेन तस्य तिङ्भावित्वाभावात् ।

नन्वस्तु तिङां कृत्संज्ञा । नच कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिप्रसङ्गः । एकत्वादेस्तिङैवोक्तत्वेन तदनापत्तेः । नचाणादिप्रसङ्गः । अपत्याद्यर्थयोगाभावात् । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति पृथक्तिङ्ग्रहणसामर्थ्याच्च । नचपचतीत्यादौ ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक्प्रसङ्गः । तत्र धातोरित्यनुवृत्तेः । शबन्तस्य च धातुत्वाभावात् । नच चिकीर्षतीत्यत्र तदापत्तिः । सन्नन्तस्य धातुत्वादिति वाच्यम् । तत्रापि शपा व्यवधानात् । एकादेशे कृतेऽपि पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेन व्यवधानसद्भावात् । सत्यम् । अनुपादेयत्वादेवातिङित्यस्येति तत्त्वम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयस्य प्रथमपादे पञ्चमाह्निकम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥९४॥

अत्रासरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना तत्र नित्यमेव बाधः । स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वादधिकारलाभः । स्त्रियोऽभिधेयत्वे इत्यर्थे तु लव्येत्येव यता बाधितत्वात् लवितव्येति तव्यप्रत्ययो न स्यात् । अपवादेनोत्सर्गस्य नित्यबाधे प्राप्ते पाक्षिकोत्सर्गप्रवृत्त्यर्थमारम्भः । तदुक्तम् 'असरूपवावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषये प्रवृत्त्यर्थ'मिति ।

स्यादेतत् । न तावत्तव्यादयोऽस्योदाहरणम् । द्विविधा एव हि धातवः । अजन्ता हलन्ताश्च । तत्राचोयत् हलोण्यत् ताभ्यामेव सर्वविषयाऽवरोधे विधीयमानानां तव्यदादीनां आरम्भसामर्थ्यादेव समावेशसिद्धेः । नापि पचाद्यचो विषये ण्वुल्तृचौ सर्वधातुभ्योऽचूप्रत्ययविधानेन तयोरपि सामर्थ्यादेव सिद्धेः ।

उच्यते । इगुपधेत्यादेः कस्य विषये ण्वुल्तृचोः समावेशार्थत्वात् । असरूपः किम् । आतोऽनुपसर्गे को नित्यमेव कर्मण्यणो बाधको यथा स्यात् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । तथाचानुबन्धविनिर्मुक्तप्रत्ययव्यक्त्योः सादृश्यं बोध्यम् । अस्त्रियां किम् अप्रत्ययः नित्यमेव स्त्रियां क्तिनो बाधको यथा स्यात् । अत्रोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारस्थत्वे एवायं निषेधः प्रवर्तते इति वृत्त्यनुसारिणः । अपवादमात्रस्य स्त्र्यधिकारत्वेऽपि इति दीक्षितादयः ।

कृत्याः ॥ ९५ ॥

'प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यम्' । ण्वुल्तृचावित्यतः प्राक् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञाः । कृत्संज्ञाऽप्येयं संज्ञा । प्रागिति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

किम् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा माभूत् । अन्यथा तयोरेवकृत्येति भावकर्मणोस्तदापत्तेः । एवंतु कर्तरि कृदिति कर्तर्येव सः । वस्तुतस्त्वर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र तृजूग्रहणमेव योगापेक्षं ज्ञापकम् । ण्वुलः प्रागेव कृत्याधिकार इति । अन्यथा तृचोऽपि कृत्यपदेनैव संग्रहापत्तेः । तेन ण्वुलः कृत्यसंज्ञानापत्तिः वृत्तिकारेणतुरा(१) ।

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातोरेते स्युः । तित्वं स्वरितार्थम् । रित्वमुपोत्तमं रितीति मध्योदात्तार्थम् । रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तम् । करणीयम् । ईकार उदात्तः । सौवर्यःसप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तात् 'केलिमर उपसंख्यानम्' । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमाः सरलाः। पक्तव्याः भेत्तव्या इत्यर्थः । ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः रेफः स्वरार्थः । कर्मकर्तर्ययमितिवृत्तिस्त्वयुक्ता । भाष्ये कर्मण्येवोक्तत्वात् । 'वसेः स्तव्यः कर्तरि णिच्च' । णित्वाद्वृद्धिः । वसतीति वास्तव्यः । वास्तुनि भवो वास्तव्यः। दिगादित्वाद्यदिति [illegible]यम् । यथाकथञ्चिदन्वाख्येयत्वात् । तदुक्तम्—

उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते ।
उपायानां हि नियमो नावश्यमवतिष्ठते ॥

नच स्वरे भेदः। तव्यान्तत्वे कृत्योकेष्णुजिति अन्तोदात्तत्वम्। यति तु ययतोश्चातदर्थे इत्यनेनेत्यविशेषात् ।

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः । हलन्ताण्ण्यतो वक्ष्यमाणत्वात् अजन्तविषयत्वेऽस्य संभव-

(१) अत्रादर्शपुस्तके एव किंचित्पाठस्त्रुटितः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सपि अज्ग्रहणं किम् । अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेवातोलोपापत्त्या प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामजन्तत्वाभावेऽपि यथा स्यात् । निरूपितं चेदं न पदान्तसूत्रे । अतएव परसप्तमीपक्षेऽज्ग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति न्यासकारः । तेन गणयतीत्यादौ अतोलोपस्य परनिमित्तकतया स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिरित्यभिप्रायः ।

'तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्' । ण्यतो बाधनार्थमारम्भः । शंसीति सानुस्वारपाठो हेयः । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति सूत्रविरोधात् । तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । नच जनेर्ण्यति जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधाज्जन्यमिति रूपसारूप्यादुपसंख्यानवैयर्थ्यम् । यतो नात्र इत्येतदर्थत्वात् ।

'हन्तेर्वा यद्वक्तव्यः' । वध्यः घात्यः । वधमर्हतीति दण्डादिभ्य इति यतैव साध्यम् । नचअसिवध्य इत्याद्यनुपपत्तिः समासविधायकाभावादिति वाच्यम् । पादहारकाद्यर्थमिति तत्सिद्धेः । नैवम् । स्वरे दोषप्रसङ्गात् । असिवधशब्दाद्यति तित्स्वरितमित्यापत्तेः । कृदन्तेन समासे तु गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्दे आद्युदात्तसिद्धिः । वस्तुतोऽसिवधशब्दाद्यदेव दुर्लभः । दण्डादिषु केवलस्यैव वधशब्दस्य पाठात् । प्रत्ययविधौ च तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

अदुपधात्पवर्गान्ताद्धातोर्यत् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नच वैरूप्यात् ण्यदपि वासरूपन्यायेन स्यादिति वाच्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति सिद्धान्तात् ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शकिहोश्च ॥ ९९ ॥

शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अनुपसर्गेभ्य एभ्यो यत् । अथवा एभ्यो यत्स्यान्नतूपसर्गयोगे । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् ।

'चरेराङि चागुराविति वक्तव्यम्' । आचर्यो देशः । अगुरौ किम् । आचार्य इत्यत्र ण्यदेव स्यात् । न च यमेः पोरदुपधादित्येव सिद्धमिति वाच्यम् । सोपसर्गान्माभूदित्येव नियमार्थत्वात् । तेन प्रयाम्यमिति ण्यदेव । नचैवमनियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादीनामनुपपत्तिः । 'तेन न तत्र भवेद्विनियम्य'मितिवार्तिकप्रयोगान्निपूर्वादपि यदनुमानात् ।

यत्तु यमः समुपनिषुचेतिवैकल्पिकेऽप्प्रत्यये नियमशब्दः तत्रसाधुरिति यत्प्रत्यये नियम्यशब्दः साध्यः । नचैवंकृद्योगषष्ठ्यापत्तौ तेनेति त्वयेतिच कर्तरि तृतीया दुर्लभा । अपः कृत्यसंज्ञाविरहेण कृत्यानां कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । करणे तृतीयोपपत्तेः । यद्वा पर्यवसितं नियमयन्नित्यादाविव यमोऽपरिवेषणे मिदिति मतमाश्रित्य ण्यन्ताद्यद्बोध्यः । अथवा ण्यत्येव संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति तच्चिन्त्यम् क्लिष्टत्वात् । त्वयेति करणत्वे कर्तुरध्याहारापत्तेः । ण्यर्थस्याविवक्षितत्वकल्पनात् । संज्ञापूर्वक इत्यस्याप्यगतिकगतित्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

यथाक्रममर्थत्रये निपात्यन्ते । नञ्युपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तौ यदेव स च गर्ह्यायामेवेति नियमद्वयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्योति किम् । अनुद्यं गुरुनाम । अत्र क्यबेव । अगर्ह्यत्वेऽपि वदनानर्हत्वात् । आत्मनाम गुरोर्नामेति स्मृत्या तदुच्चारणनिषेधात् पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । नच पणितव्यशब्दस्योभयसाधारण्यात्कथं स्तुत्यर्थस्य बहिर्भाव इति वाच्यम् । रूढ्यार्थनियमलाभात् ।

धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ।
अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थंच निपातनम् ॥

इत्युक्तेः । शतेन वर्या कन्या वरयितॄणां नियमाभावात् । वृत्यो यत् । अनिरोधरूपार्थस्य संभक्तित्वाचिन्त्येव सौष्ठवादिति संप्रदायः । वृङस्तु वृत्येति वक्ष्यते । अत्र त्रयोऽत्यन्ते निर्विभक्तिको निर्देशः । नतु द्वन्द्वः । तेन वर्येति निपातः स्त्रियामेव । अस्त्रियां तु ण्यत् । वार्या ऋत्विज इति वृत्तिः । केचित्तु द्वन्द्वएव । सुग्रीवो मम वर्योऽसाविति भट्टिप्रयोगादित्याहुः ।

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहन्त्यनेन वह्यं शाकटम् । कर्मणि तु वाह्यम् । हलन्तत्वाण्ण्यत् । बोढव्यमित्यर्थः ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥१०३॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऋदन्तत्वात्प्राप्तस्य ण्यतोऽपवादः । 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्' स्वामीति किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । तदस्य प्राप्तमित्यनुवृत्तौ वर्तमाने कालाद्यत् । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेण गन्तुं योग्या । प्रजनेत्यादि किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तुमर्हेत्यर्थः ।

अजर्यं संगतम् ॥ १०५ ॥

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगतस्य विशेष्यत्वे । तेन सङ्गतप्रयोगोऽप्यपेक्षणीयः । तेन सङ्गमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमिति कालिदासप्रयोगे तु तदध्याहार्यम् । केचित्तु जरणाभावविशेष्यसङ्गतेऽजर्यपदस्याजहल्लक्षणेत्याहुः । तन्न । सङ्गतस्याजर्यपदभिन्नपदजन्यधीविशेष्यत्वस्य सूत्रार्थतो लाभात् । अन्यथा योगरूढेरेव दुर्वारत्वात् । नच भट्टिप्रयोगे पौनरुक्त्यापत्तिस्तद्बाधिका । तत्र विशेषणमात्रपरतायाः सम्भवात् ।

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । उत्तरसूत्राद्भावपदापकर्षः । वदेर्भावे क्यप् स्यात् चाद्यत् । उपसर्गभिन्ने सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । कित्वात्संप्रसारणम् । यति ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्मणो वेदस्य वदनमित्यर्थः । कर्मण्ययमित्यन्ये । भावग्रहणमुत्तरार्थमित्युत्तरसूत्रभाष्यस्वारस्याद् । उपसर्गे तु अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् । अनूद्येति क्यप्प्रयो

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गस्तु कश्चित्कोऽसाधुः ।

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

क्यप् स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । भाव इत्युत्तरार्थम् । भुवोऽकर्मकत्वेन व्यावर्त्याभावादिति भाष्यम् । प्राप्त्यर्थस्य सकर्मकत्वेऽपि प्रथममनुपस्थितत्वात् । कालादिकर्मणि त्वनभिधानादिति कैयटः ।

हनस्त च ॥ १०८ ॥

क्यप् स्यादुपसर्गभिन्ने सुपि उपपदे तकारश्चान्तादेशः 'स्त्रियां चिदिति वक्तव्यम्' । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । दस्युहत्यायेति भाष्योदाहृतश्रौतप्रयोगे तु क्लीबत्वं छान्दसमिति कैयटः ।

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

इत्यः स्तुत्यः । वृत्यः । वृइति वृञो ग्रहणं नतु वृङः । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इत्यत्र आत्मनेपदिभ्यां ईडवन्दिभ्यां साहचर्येण वृङ एवोपादानात् । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । दृधातोराङ्पूर्वस्यैव प्रयोगात् । सर्वत्र ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । शिष्यः । शास इदङ्हलोरितीत्वम् । शासिवसीति षत्वम् । जुष्यः । क्यपि प्रकृते पुनः क्यब्ग्रहणं पूर्वस्मादस्य वैलक्षण्यसूचनार्थम् । तेन पूर्वश्छन्दसिस्त्रियां चिद्वक्तव्यमिति सिद्धम् । न चैवमवश्यस्तुत्य इत्यत्र ओरावश्यके इति ण्यदापत्तिः । पूर्वविप्रतिषेधवचनेन क्यप्सिद्धेः । यदि तु पुनः क्यब्ग्रहणस्येदमेवप्रयोजनं तर्हि चित्त्वं वाचनिकं बोध्यम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

'आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्'। अञ्जू व्यक्त्यादौ। बाहुलकात्करणे क्यप्। अनिदितामिति नलोपः। अञ्जसनेनेत्याज्यम्। नच दीर्घानुपपत्तिः। आङ्पूर्वत्वात्। ण्यति तु उपधालोपो न स्यात्। नचाङः पदत्वादवग्रहप्रसङ्गः। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमितीष्टापत्तेः संहितैव ह्यपौरुषेयी। पदच्छेदस्तु पौरुषेयः। अतएव यत्रार्थनिश्चयो नास्ति तत्र नावग्रहः। तदुक्तम्। हरिश्चुरनवगृह्य इति। हरिशब्दो हरिच्छब्दो वेति संदेहात्।

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥११०॥

क्लृपिचृतिव्यतिरिक्तादृदुपधात्क्यप्। वृत्यम्। वृध्यम्। किस्वान्न गुणः। अक्लृपीति किम्। कल्प्यम्। चर्त्यम्। ण्यद्गुणौ। तपरः किम्। कीर्त्यम्। णिजभावपक्षे ण्यत्। णिचि तु अचो यत्।

ई च खनः ॥ ११११ ॥

च त्क्यप्। खेयम्। अत्र भाष्यम्। इकारो ह्रस्व एव विधेयः। आद्गुणेन रूपसिद्धेरविशेषात्। नच षत्वतुकोरित्येकादेशस्यासिद्धत्वादधीत्येत्यादाविव तुक् प्रसङ्गः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैवासिद्धत्वस्वीकारात्। अन्यथा वृक्षेछत्रमित्यत्र ह्रस्वाश्रयस्य नित्यस्य तुकः प्रसङ्गात्। दीर्घात्पदान्ताद्वेति वैकल्पिकस्येष्टत्वात्।

केचित्तु प्रश्लेषनिर्देशेन द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वस्य पक्षे परत्वात्तास्य बाधाय विधीयते। येविभाषेत्यात्वस्यावकाशः खायते। इतरस्यावकाशआत्वाभावपक्षे। आत्वपक्षे तूभयप्रसङ्गे परत्वादात्वमेव स्यादिति कल्पयन्ति। तन्न। क्यप् संनियोग-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शिष्टत्वेनेत्वस्यान्तरङ्गत्वात् । यकारादौ प्रत्यये परे विधीयमानस्यात्वस्य बहिरङ्गत्वात् । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्च विप्रतिषेधायोगात् । नच ये इति विषयसप्तम्याश्रयणादात्वस्यैव परनिमित्तत्वाभावादन्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । परसप्तम्या एव तत्र युक्तत्वात् इति कैयटः ।

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृत्याः कर्मकराः । भरणीया इत्यर्थः । 'समश्च बहुलम्' । संभृत्याः । पक्षे सम्भार्याः । नचसंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य संनिधानादेतत्सूत्रप्राप्तिमात्रविषयत्वात्संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यपो दुर्वारत्वम् । तथाच भार्याशब्दो न सिध्येत । तथाचैतत्प्रतिषेधसामर्थ्याल्लक्षणान्तरप्राप्तस्यापि क्यपोऽयं निषेध इति वाच्यम् । अस्त्रीसंज्ञानिषेधत्वेनोपपत्तेः । भार्यो नाम क्षत्रियः । कर्मव्युत्पत्त्या संज्ञापदस्य संज्ञिपरत्वात् ।

ननु संज्ञायां समजेत्यस्मादनन्तरं 'न स्त्रिया'मिति पाठ्यम् । तथाच स्त्रियामित्यधिकाराद्विधौ शास्त्रीयस्त्रीग्रहणाद्भृत्येति क्यप् । निषेधे तु स्तनकेशवतीति लौकिकस्त्रीग्रहणात्क्यपो निषेधे ण्यत्प्रत्यये भार्येतिचेत् । मैवम् । सूत्रभेदापत्तेः । उच्यते संज्ञायामिति सूत्रे व्रजयजोर्भावे क्यबित्यस्माद्भावपदानुवृत्तेः । भार्याशब्दस्य तु कर्मसाधनत्वान्न तत्र क्यप्प्रसङ्गः ।

अथवा विधिप्रदेशेषु संज्ञाशब्दो न कर्मसाधनः किंतु भावसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्ययः । भृत्याशब्देन च गृहिण्यनभिधानान्न क्यप् । तथाच वार्तिकम् ।

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ।
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यद्वा बाहुलकाण्ण्यत् । तथाचोक्तम् ।

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति चेत्स्मृतम् ॥

यथा यत् यथा भित्ति स्तथैत्र सा ।

यथा अजन्ताद्विहितो यत् बाहुलकात्क्वचिद्धलन्तादपि । यथा वा भित्तिरित्यङ्विषये क्तिन्नित्यर्थः । केचित्तु बिभर्त्तेर्भृ इति दीर्घान्ताद् क्र्योदर्त्वाण्यत् । क्यप् तुभरतेस्तौदादिकादेव । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येत्याहुः ।

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

क्यप् मृज्यः। पक्षे ण्यत् । मार्ग्यः । मृजेर्वृद्धिः । चजोरिति कुत्वम् ।

राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥११४॥

एते निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । राजानं क्रीणातीत्यादिदर्शनाल्लतात्मकः सोमः सूयते कण्डयतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः । राजसूयस्य पवित्रेष्टिसोमात्मकषोडशप्रधानरूपत्वेऽपि एकदेशसंबन्धस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । वैश्वदेवेन यजेतेत्यादावेकदेशवर्तिनापि विश्वदेवसंबन्धेन वैश्वदेवपदस्य यागाष्टकपरत्वदर्शनात् । सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि । सरतीति सूर्यः निपातनादुत्वम् । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि प्रेरयति लोकान् । क्यपो रुट् निपातनात् । मृषेत्युपपदादेव वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । तेन यत् न । विशेष्यलिङ्गोऽयम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्षीरे पयस्याऽपि पदे द्रव्यवाचिभूयं नानार्थकोषविषयोऽस्य मृषोद्यमस्तु ।

अर्थद्रव्यवाचित्वं मृषोद्यं मृषेति वक्तव्यमस्त्वित्यन्वयः । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः। रोचते रुच्यः। सुन्दरं रुच्यमित्यमरः। कुप्यं संज्ञायाम् । स्वर्णरजताभ्यामन्यत्कुप्यम् । गुपेरादेः कुत्वम् । कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं कर्मकर्तरि च । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे । शुद्धे कर्तरि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः ॥

भिद्योध्यौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वंच । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकं उध्यः । अजाद्यदन्तमित्यस्यानित्यत्वात् भिद्यपदस्य पूर्वनिपातः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता ॥

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुष्यति सिध्यतिभ्यामधिकरणे क्यप् । पुष्यन्ति सिध्यन्तिवास्मिन्नर्थाः पुष्यः सिध्यः ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधनीयः विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधिविशेषः पापं वा । तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्क इत्युपक्रम्य तान्येव भावोपहतानि कल्कः इति भारतात् । कल्कः पापाशये पापं इति कोषाच ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जिसो हालिः । बलेन कृष्टव्यः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । एषु किम् । अन्यत्र यदेत्र । त्रिपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ११८ ॥

'क्यप् छन्दसीति वक्तव्यम्' । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । अन्यत्र प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥११९॥

अवगृह्यं प्रगृह्यं पदम् । गृह्योऽस्वैरी परतन्त्र इत्यर्थः ।

गृहासक्ताः पक्षिमृगाः छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥

इत्यमरः । ग्रामगृह्या सेना । तस्माद्बाह्येत्यर्थः । स्त्रीनिर्देशादपुन्नपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः । तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुरिति कालिदासः ।

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ण्यत् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

पत्रं वाहनम् युजेः क्यप् कुत्वं च । ण्यद्व्यावृत्तये सूत्रम् । तद्वहतिरथयुगेति तद्धितेनापि सिद्धेः ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

नन्वत्र किं निपात्यते यत्प्रत्यये पाक्षिकी वृद्धिर्वा ण्यत्प्रत्यये पाक्षिको ह्रस्वो वा । प्रत्यस्तमितप्रकृतिप्रत्ययविभागसमुदायद्वयं वा ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आद्यः । अमावास्याया वेत्यत्र अमावस्याशब्दानुपादानप्रसङ्गात् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । यतोनाव इत्युत्तरपदाद्युदात्तप्रसङ्गाच्च । अन्तस्वरितस्यैवेष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः । कृतायां वृद्धौ स्वरतद्धितयोः सिद्धावपि प्रकरणविरोधात् । नान्त्यः । तिति प्रत्ययग्रहणेन स्वरितानुपपत्तेः । मैवम् । ण्यत्प्रत्यये पाक्षिकस्य ह्रस्वस्य निपातनात् । एकदेशविकृतन्यायेनामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणोपपत्तेः । अमावास्याशब्दस्य प्रकृतित्वादमावस्याशब्दस्य विकृतित्वात् । नचैवं ण्यत्प्रकरणे एवास्य पाठापत्तिः ॥(१)

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥

एतानि निपात्यन्ते 'निष्टर्क्ये कृतेराद्यन्तविपर्यासः' कृतधातौ ककारस्यान्तत्वं तकारस्य चादित्वं यथा तर्कुरित्यादावित्यर्थः । कृतेः कुरित्यौणादिकः कुप्रत्ययः ॥ अत्र श्लोकवार्तिकम् ।

(१) अत्र मूले किंचित्त्रुटितः पाठः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥
ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यविधिश्चतुः ॥

निस्पूर्वकात्कृन्ततेः क्यपि प्राप्ते ण्यत् । ककारतकारयोर्व्यत्यासः । उपसर्गसकारस्य षत्वंच । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवहूयादिचतुष्टये चतुर्भ्यः क्यप् । कित्वान्न गुणः । उपसर्गभेदान्नयतेर्भेदः । मर्यादिचतुष्टये यत् । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । खान्य इति ण्यत् । देवयज्येति यकारः । आपृच्छेत्यादि द्वये क्यप् । कित्वात्संप्रसारणगुणाभावौ । प्रश्नाव्याद्यादिचतुष्टये ण्यत् । चतुरिति सुजन्तम् । चतुरो वारान् यद्विधीयते इत्यर्थः । उपचाय्येति पृडशब्देउत्तरपदे निपातः । 'हिरण्य इति वक्तव्यम्' उपचेयपृडमन्यत् मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधत्वात्कः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

षष्ठी पञ्चम्यर्थे । ऋदन्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् । नच ऋ गतावित्यस्यैव ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । हल्साहचर्येण वर्णग्रहणात् । परं कार्यमिति निर्देशात् । ईडवन्देत्यादि लिङ्गाच्च । अन्यथा वृधातूत्तरस्य ण्यतोऽप्रसिद्धेः । कार्यम् । वर्ण्यम् ।

'पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः' ।ऋदुपधादिति प्राप्तस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते इति पाणिसर्ग्या रज्जुः । 'समवपूर्वाच्च' समवसर्ग्या । 'लपिदभिभ्यां चेतिवक्तव्यम्' । पोरदुपधादितियतोऽपवादः । अपलाप्यम् अपदाभ्यम् । दभिर्वार्तिकबलाल्लब्धधातुभावः । विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । न मा नशन्ति न दभाति तस्कर इत्यादिप्रयोगात् । वृत्तिकारस्तु आसुयु इत्यादिसूत्रे रपेरुत्तरं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लुपि पठित्वा चकारेण दम्भेः संग्रह इत्याह । तदुक्तभाष्यवार्तिकविरुद्धम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभाव आवश्यकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । तत्र द्योत्ये उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् । अचो यदित्यस्यापवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । अचो ञ्णितीति वृद्धिः । वान्तो यिप्रत्यये इत्यवादेशः । क्वचित्स्पष्टार्थं अवश्यपदस्यापि प्रयोगः । अवश्यलाव्यम् । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मकारलोपः । मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः । नचैवं समासान्तोदात्तप्रसङ्गः । मयूरव्यंसकादिषु उत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य निपातनात्सिद्धेः ॥

आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुञ् अभिषवे इत्यस्मात् । आसाव्यः । यु मिश्रणे । याव्यः । युञ् बन्धने इत्यस्य तु न ग्रहणम् । सानुबन्धकत्वात् । वपादीनां चतुर्णामुपादानं पोरदुपधादिति यतो बाधनार्थम् । वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

अत्र वार्तिकम् ।

आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ।

अनित्यमात्रे उक्तनिपातने घटादावतिप्रसङ्गः ।

अतो दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम् । तत्रापि एकयोनाविति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाच्यम् आहवनीयेन सह यो गार्हपत्यादानीयते स एकयोनि-र्दक्षिणाग्निः । अनित्यत्वं च तस्य सततमप्रज्वलनात् । यस्तु वै-श्यकुलादेरानीयते तत्र नायं निपात इत्यर्थः । 'वैश्यकुलाद्वित्त-वतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति दक्षिणाग्नेर्योनिविकल्पश्रवणात् ।

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
तस्मिन्नानाय्य इत्यमरः ॥

प्रणाय्यो ऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

संमतिः प्रीतिविषयत्वम् । प्रणाय्यश्चौरः । प्रीत्यनर्हत्वात् । भोगेच्छापि संमतिः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्र-णेयोऽन्यः ।

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

—मीयतेऽनेनेति पाय्यं मानम् । करणे ण्यत् । मस्य पत्वम् । आतो युक् । सम्यक् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविः । दर्शेऽग्नीषोमीययागे ण्यदायादेशौ समो दीर्घश्च । निचीयते धान्या-दिकमत्रेति निकाय्यो निवासः । ण्यदायादेशौ धात्वादेश्च कत्वम् । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् । प्रकृतौ पञ्चदश सामिधे-न्यः श्रूयन्ते । साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिविकृतिविशेषविषयक-त्वात् । 'एकविंशतिमनुब्रूया'दित्यादौ विकृतिविशेषे सामिधेनीवि-वृद्धिश्रुतौ आगम्यमानानामृचां कुत्र देशे निवेश इति संदेहे इयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्धाय्या इति द्या-वापृथिवीत्वेन कल्पितयोः समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये धाय्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नामाकाशत्वेन संस्तवात् पूर्वासां चागन्तूनामृचां धीयमानतया धाय्यात्वात् । तन्मध्ये निवेश इति पूर्वपक्षः । धीयमानत्वं न धाय्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् स्तोभादिविधौ स्तुतशस्त्रार्थतया धीयमानासु तच्छब्दप्रयोगाभावात् । किन्तु पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इत्यादिवेदप्रयोगो यत्र पृथुपाजाअमर्त्य इत्यादौ ता एव । अत आगन्तुत्वाविशेषेऽपि धाय्यापदवाच्यानामेव समिद्ध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये निवेशोऽन्यासामागन्तूनामन्ते एवेति सिद्धान्तः । तस्मादत्र समिधेनीपदं तद्विशेषपरं बोध्यम् । मानेत्यादि किम् । अन्यत्र मेयम् । निचेयम् । संनेयम् । धेयम् ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डेन पीयते सोमोऽस्मिन् कुण्डपाय्यः क्रतुः । अधिकरणे यत् । नतु ण्यत् । तित्स्वरापत्तेः । यतोनाव इत्याद्युदात्तः पाय्यशब्दः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथाच वार्तिकम् । 'कुण्डपाय्ये यद्विधि'रिति । संचीयतेऽसौ संचाय्यः । कर्मणि ण्यत् आयादेशः क्रतौ किम् । कुण्डपानं संचेयः ।

अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

अग्निपदेन तद्धारणार्थमिष्टकानिर्मितस्थलं ग्राह्यम् इष्टकाभिरग्निं चिनुते इत्यादिदर्शनात् । पर्य्युपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ ॥ संपूर्वस्य वहेः संप्रसारणदीर्घौ । भाष्येतु ऊहतेरेव ण्यत्प्रत्यये सिद्धेः समूह्येति न कर्तव्यम् । नानार्थतया ऊहेर्वहार्थत्वात् । समूह्यं चिन्वीत पशुकामः । पशवो वै पुरुषाः पशूनेवास्मै तत्समूह-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तीति ब्राह्मणप्रयोगादित्युक्तम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

अग्निपदमनुवर्तते । तच्चाद्यस्यैव विशेषणम् । न द्वितीयस्य तस्य भावार्थत्वेन अग्निवाचकत्वायोगात् चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । कर्मणि क्यप् । अग्नेश्चयनमग्निचित्येति भावे । अन्तोदात्तावेतौ ॥

कृत्याधिकारः समाप्तः ।

ण्वुल् तृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरेतौ कर्तरि स्तः।कारकः,कर्ता।चित्त्वं तु न स्वरार्थम्।एकत्वेनाद्युदात्तान्तोदात्तयोर्विशेषाभावात्।नाप्तृनृतृच् इत्यत्र विशेषणार्थः। तृमात्रग्रहणे मातरावित्यादावतिव्याप्तेरिति वाच्यम्। नप्तृग्रहणस्य नियमार्थत्वात् व्युत्पत्तिपक्षे औणादिकतृप्रत्ययान्तानां मध्ये नप्तृशब्दस्यैव दीर्घो नान्येषामिति। किन्तु तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयः सु इत्यत्र सामान्यग्रहणविधानार्थः 'अन्यथा तत्र निरनुबन्धकत्वादयमेव गृह्येत नतु तृनादयः ।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

यथाक्रमं स्युः। नन्दयतीति नन्दनः ग्राही पचः। 'अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः'। पचादिगणारम्भस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः। नदट् नदी। चोरट् चोरी। जारभरश्वपचशब्दयोः कर्मण्यणो बाधनार्थं च। पक्षे त्वणपि न्यङ्क्वादिगणे श्वपाकशब्दपाठात्।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । बुधः । ज्ञः । प्रियः किरः । वास-रूपन्यायेन ण्वुल्तृचौ । क्षेपकः । क्षेप्तेत्यादि ।

आतश्चोपसर्गे ॥१३६॥

श्याद्व्यधेति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥१३७॥

शित्वात्पिबाद्यादेशः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्पिबेर्न गुणः । पिबः जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेट्ष्टित्वा-त्स्तनन्धयीति स्वशीवात्रापि ङीप्प्राप्तः स्तशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तादयः । पश्यः । संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति प्रयोगात् । अयंच शप्रत्ययस्य निषेधो न जिघ्रभावस्य । कप्रत्ययं विनाऽऽ-तोलोपस्य दुर्लभत्वात् । उपसर्गग्रहणस्य नेहानुवृत्तिः । धयैरामो-दमुत्तमं । फलानि धूमस्य धयानधोमुखान् । यथोचितं कर्तुमिदं पिबस्त्वेति भट्टिश्रीहर्षादिप्रयोगात् । यदा पश्यः पश्यति रुक्म-वर्णमिति श्रौतप्रयोगाच्च ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द धारि-पारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा हिभ्यश्च ॥१३८॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अनुपसर्गेभ्यः एभ्यः शः स्यात् । शित्वात्सार्वधातुकत्वम् । तुदादिभ्यः शः । शे मुचादीनामिति नुम् । लिम्पः । विन्दः लाभार्थस्यैव विन्देर्ग्रहणं नुमा निर्देशात् । ण्यन्तेषु आर्धधातुकत्वाभावान्न णिलोपः शप् गुणायादेशौ । धारयः । धृञ् धारणे । धृङ् अवस्थाने । द्वयोर्ण्यन्तयोरुपादानम् । नमह्यमत्रोत्तरधारयस्य ते इत्यत्र शेषषष्ठ्यन्तेन समासः । पारयः । पार कर्मसमाप्तौ । वेदयः । विद चेतनाख्यानादिषु । ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्तः । उदेजयः । एजृ कम्पने । उत्पूर्वः । चेतयः । चिती संज्ञाने ण्यन्तः । सातयः । सातिः सुखार्थः सौत्रो ण्यन्तः । साहयः । षह मर्षणे चुरादिर्हेतुमण्ण्यन्तो वा । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः । इगुपधत्वात्कः । 'नौ लिम्पेर्वाच्यः' । निलिम्पा देवाः । गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् । कर्मण्यणो बाधः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

शः स्यात् । पक्षे आदन्तत्वा द्वक्ष्यमाणो णः । ददः । दधः । सोपसर्गात्तु प्रदः । प्रधः । ननु दददाने दध धारणे आभ्यां पचाद्यचि ददो दध इति । दाञ् धाञ्भ्यां णे दायो धाय इति च सिद्धम् । उच्यते अददः अदध इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरासिध्यर्थं सूत्रम् । अचि अच्कात्रशक्तावित्यन्तोदात्तप्रसङ्गात् ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इति शब्द आद्यर्थः । अनुपसर्गेभ्यो ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्यात् । पक्षेऽच् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । सोपसर्गेभ्यस्तु उज्ज्वलः । 'तनोतेरुपसंख्यानाम्' । अत्रानुपसर्गविभाषयो नान्वयः । अवतान इति भाष्योदाहरणात् ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥१४१॥

एभ्यो नित्यं णः स्यात्। उत्तरसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणादत्रानुपसर्गग्रहणनिवृत्तौ तत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यापि निवृत्तेः। ईयङ् आदन्ता इत्यादिच्छेदः। इह कृतयणादेशस्य शीङोः अतगतावित्यस्याच्छन्दान्तानां पतत्यादीनां अदन्तानां वा न ग्रहणम्। व्याख्यानात्। नच श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वादेव सिद्धौ पृथगुपादानवैयर्थ्यम्। आतश्चोपसर्गे इतिकप्रत्ययबाधनार्थत्वात्। अवश्यायः। प्रतिश्यायः। दायः। धायः। स्रुगतौ आङ् संपूर्वः। आस्रावः संस्रावः। श्रुइति तालव्यं पठित्वा आश्रावः संश्राव इतिकेचित्। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥१४२॥

णः स्यात्। सानुबन्धनीसाहचर्यात् टुदु उपतापे इत्यस्यैव ग्रहणम्। दुनोति दावः। दुगतावित्यतस्तु पचाद्यच्। दवतीति दवः। 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः। नयतीति नायः। उपसर्गे तु प्रदवः। प्रणयः॥

विभाषा ग्रहः ॥१४३॥

व्यवस्थितविभाषया जलचरे ग्राहः। ज्योतिषि ग्रहः। भावाः पदार्था इत्यत्र भावयतेरच्। भव इत्यत्र भवतेः। 'भवतेश्चोपसंख्यान' मिति तु वृत्तिः॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गेहे कः ॥१४४॥

गेह इति नोपपदं किन्तु प्रत्ययार्थकर्तृनिर्देशः । गृहपतिना संयुक्ते ञ्य इत्यादिप्रयोगात् । गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । कित्वात्संप्रसारणम् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थाद् गृहा दाराः ।

केचित्तु गृह ग्रहणे इतिभ्वादेरिगुपधत्वात्के गृहशब्दसिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थमित्याहुः ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥१४५॥

क्रियाकौशलवति कर्तरि ष्वुन् स्यात् । 'नृति खनि रञ्जिभ्य इति वक्तव्यम्' । नर्तकः । खनकः । रजकः । रजकेत्याद्युपसंख्यानाद्रञ्जेर्नलोपः । षित्वान्नर्तकीत्यादि । भाष्ये तु रञ्जेः क्वुन् वक्ष्यते ॥

गस्थकन् ॥१४६॥

गायतेस्थकन् स्यात् पूर्वविषये । गैशब्दे इत्यस्य ग्रहणं गामादाग्रहणेष्वविशेष इति न्यायात् । गाङ्गतावित्यस्य तु न । गानशिल्पिन्येव गाथकशब्दस्य रुढत्वादिति संप्रदायः ॥

ण्युट् च ॥१४७॥

गायनः । टित्वाद्गायनी ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥१४८॥

हाङ् हाकोर्ण्युट् वा व्रीहौ कालेच वाच्ये । जहात्युदकमिति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हायनो व्रीहिः। प्ररोहार्थदत्तोदकादूर्ध्वगमनेन जलत्यागः । जहाति जिहीते वा पूर्वोत्तरभावानिति हायनो वर्षम् ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

'समभिहारस्थाने साधुकारिणीति वक्तव्यम्' समभिहारपदमेव वा तत्परतया नेयम् । सकृदपि यः सुष्टु करोति तत्र यथा स्यात् । बहुशोऽपि दुष्टुकर्तरि माभूत् । प्रवकः सरकः । लवकः ।

आशिषि च ॥ १५० ॥

अन्यदीयहिताशंसनमाशीः । तद्विषयार्थवृत्तेर्धातोः कर्तरि वुन् स्यात् । जीवतादिति जीवकः । नन्दतादिति नन्दकः पित्रादेरियमुक्तिः। चिरकालीनत्वादिविशिष्टजीवनादिः प्रकृत्यर्थः। इच्छाविषयजीवनाश्रयत्वं च प्रत्ययार्थः । जीवनस्याश्रयत्वे तस्य चेच्छाविषयैकदेशे इच्छायामन्वयः इच्छायां प्रयोक्तृवृत्तित्वमर्थाल्लभ्यते । तथाच चिरकालीनजीवनाश्रयत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यः पुत्रादिरिति बोधः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ।
पादश्चायं समाप्तः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ द्वितीयः पादः

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

कर्मण्युपदे धातोरण् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । कर्मस्वरूपं प्राङ् निर्णीतम् । ग्रामं गच्छत्यादिस्तं पश्यतीत्यादावनभिधानान्नायम् । अणिकृते कृद्योगषष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कुम्भ अस् कारेत्यलौकिकविग्रहवाक्ये उपपदमतिङिति समासइति केचित् ।

तच्चिन्त्यम् । कर्मोपपदाभावे कर्मण्यणोऽनुपपत्त्या तदुत्पत्तेः प्राक् कृद्योगाभावेन द्वितीयोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तस्या एव परित्यागे मानाभावादलौकिके समासविग्रहवाक्येऽप्यनुप्रवेशौचित्यात् । अन्यथा कृद्योगेऽपि षष्ठी तस्यां च कृद्योग इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः । कर्मसमर्पकप्रातिपदिकमात्रापेक्षायां च षष्ठ्या अपि विग्रहान्तर्भावस्य दुर्वारत्वात् । समर्थपरिभाषानुपस्थित्यापत्तेश्च । अतएव महान्तं कुम्भकार इत्याद्यापाद्यवाक्ये विशेषणे द्वितीयैव भाष्यादौ दृश्यते । समासान्तर्गतस्य कुम्भस्य षष्ठ्यन्तत्वे तद्विशेषणे महच्छब्देऽपि तस्या एव प्रसङ्गात् । अतएव युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति पक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्तैकवचनस्यैवालौकिके विग्रहवाक्ये प्रवेश इति पूर्वं स्वयमेवोक्तम् । कुम्भस्य कर्तेत्यादौ कर्मयोगस्यानुपजीव्यत्वात्कर्त्रादौ तत्प्रत्ययोत्पत्तौ पश्चात्तद्योगे द्वितीयाद्यपवादेन षष्ठीति वैषम्यमिति दिक् ।

'अकारानुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन' । यद्यपि सर्वधातुभ्योऽजितिपक्षे पचाद्यचा निर्मुक्तः कर्मण्यणोऽवकाशो न लभ्यत इति येननाप्राप्तिन्यायेनाणस्तद्बाधकत्वाद्विप्रतिषेधो नास्ति । उत्सर्गापवादयोरतुल्यबलत्वात् । तथापि काष्ठभेद इत्यत्र काणो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विप्रतिषेधो बोध्यः । अजपवादयोस्तयोर्विप्रतिषेधादण्प्रवृत्तेः । ओदनपाक इति भाष्यं तु गणपठितधातुविषयोऽच्प्रत्यय इत्याशयेन नेयम् ।

'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदस्वरत्वंच' 'ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम्' मांसशीला मांसकामा मांसभक्षा । कल्याणाचारा । मांसशब्दः समत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषोगुरुरिति मध्योदात्तः । तत्र कृदुत्तरप्रकृतिस्वरबाधार्थं पूर्वपदप्रकृतिस्वरारम्भः ।

ननु भक्षयतेरच्। एरजण्यन्तानामित्यस्य मुनित्रयेणानुक्तत्वात्। मांसं भक्षोऽस्येति बहुव्रीहिणैवोक्तस्वरसिद्धिः । नच बहवो भक्षा अस्येत्यत्र बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति अन्तोदात्तप्रसङ्गादुक्तवार्तिकध्रौव्यमिति वाच्यम् । भावे भक्षपदं व्युत्पाद्य बहुषु भक्षोऽस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहौ उत्तरपदत्वाभावेन तदप्रवृत्तौ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यस्यैव प्रवृत्तेः । नचार्थसाम्ये बहुव्रीहिकर्मोपपदयोरर्थसाम्ये बहुव्रीहिर्नभवतीति वार्तिकेन ज्ञाप्यम् । काण्डलावो मांसकाम इत्यादिबहुव्रीहेरपीष्टत्वात । अम्भोभिगम इत्यत्रानभिधानाद्बहुव्रीहिकर्मोपपदयोरभावादम्भोभिगामीत्यस्यैवेष्टत्वात । सत्यम् । अण्बाधनार्थमेवतैदारम्भात ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

माङ् मेङाविह गृह्येते नतु मापाने इत्यकर्मकत्वात् । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । कर्मण्यणिति सिद्धे वक्ष्यमाणकापवादार्थमारम्भः । तेनान्यत्राप्यादन्ताद्विहितः प्रत्ययः एजन्तात्सिद्धः । तथाच कैयटः ।

आत्वभाविन एजन्तादादन्तत्वनिबन्धनः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वात्रामश्चेत्यणा पुनः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

अनुपसर्गादादन्ताद्धातोः कर्मणि उपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । येवा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येण हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोमप्रतिरन्त आयुः । सोपसर्गात्त्वण् गोसंदायः । 'कविधौसर्वत्र संप्रसारणिभ्योडः' । ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रेत्युक्तेरातश्चोपसर्गे इत्यस्यापि विषये । आह्वः । प्रह्वः ।

अत्रवार्तिकम् । नित्यं संप्रसारणं ह्वो यण् वार्णादाङ्गं न पूर्वत्वं हि । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हि । प्रोवाच भगवान् कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तुते । आतः कोलिण् नैङः पूर्वः । सिद्ध आह्वस्तथासति ।

अस्यार्थः—कप्रत्ययेनैव आह्व इत्यादि सिद्धम् । आह्वाड इत्यत्र संप्रसारणातोलोपयणादेशेषु अस्य सुसाधत्वात् । न [illegible] उवङ्प्रसङ्गः । आतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् । नच परमत्वातोलोपं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपापत्तिः । वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वात् । समानाश्रये एव तदङ्गीकारे तु ह्वाअइस्त्ववस्थायां संप्रसारणं बाधित्वातोलोपः । ततः संप्रसारणम् । आतोलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोवङ् । नच कृताकृतप्रसङ्गित्वात्संप्रसारणं नित्यम् । आतोलोपस्यापि तथात्वात् नच संप्रसारणेपूर्वरूपे च कृते आतोलोपस्य नप्रसङ्ग इति कथं स नित्य इति वाच्यम । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदानित्यमिति स्वीकारात् । पूर्वरूपेणालोपस्य निमित्तापहारेऽपि संप्रसारणेन तदभावात् ।

ननु तथाप्यकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादुवङि कर्तव्ये

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कथं स्थानिवद्भावः । नच स्थानिद्वारकं तत् । उकारस्थानिनो वस्यातो लोपात्पूर्वसत्त्वादिति वाच्यम् । तस्याचः परस्मिन्नित्यत्र दूषितत्वात् । अत उवङ् दुर्वार इतिचेत् । न, तथासिद्धवदत्राभा-दित्यातोलोपस्यासिद्धत्वेन तद्वारणात् । उभयत्राप्यजादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वेन समानाश्रयत्वात् । नन्वेवं जुहुवतुरित्यादेरसिद्धिः । तत्राशितीति पर्युदासपक्षे एकारस्यैवातोलोपं बाधित्वापरत्वात्पूर्व-रूपप्रवृत्तेः । ननु संप्रसारणं बाधित्वा परत्वादात्वप्रवृत्तौ तदानीं पूर्वरूपप्रसक्त्यभावादातो लोप इतिचेत्सत्यम् ।

एङः पदान्तादित्यत्र एङ इति विभज्य संप्रसारणादित्य-नुवर्त्य संप्रसारणात्परस्य एङः पूर्वरूपं स्यादिति व्याख्यानात् । अर्थात्पूर्वत्वविधानेनात्वबाधात् । नचप्रकृतेऽपि तदापत्तिः । आ-दन्तत्वक्षणे आत्वस्योपजीव्यत्वात् । लिटस्तु धातुमात्राद्विहित-त्वेन वैषम्याद् ॥

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुपीति विभज्यते । आदन्तात्सुप्युपपदे कः । कच्छेन पिबति कच्छपः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः ।

केचित्तु कच्छं पिबतीति इति कर्मोपपदकप्रत्यय एव कार्यो रू-ढत्वेनावयवार्थानन्वयेऽपि क्षतिविरहादित्याहुः । सतिसंभवे रूढा-नामप्यसदर्थाश्रयेणान्वाख्यानानौचित्यम् । तैलपायिकादौ त्वग-त्याऽसदर्थाश्रयणमिति कैयटः । स्थ इत्यत्र सुपीत्यनुवर्तते । कर्तरि पूर्वेणैव सिद्धे रयं भावे । अनिर्दिष्टार्था इति न्यायात् । न-चैवं भावे कप्रत्ययेन तिष्ठतेः कर्तरि पूर्वेण प्राप्तस्य कप्रत्ययस्य बाधापत्त्या समस्थो विषमस्थ इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । भावइत्यस्य पर्यवसानेऽपि साक्षाद्भावशब्दस्यानुपादानात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कोचित्तु घञर्थे कविधानमिति वार्तिकादेव तिष्ठतेः कप्रत्यय-सिद्धिरित्याहुः । तन्न उपपदमतिङिति नित्यसमासार्थं उपपदा-त्कप्रत्ययस्यात्र विधानात् । तद्वार्तिके स्थग्रहणस्य स्वकर्तरि का-रके चरितार्थत्वात् । आखूनामुत्थानमाखूत्थः । श्येनोत्थः । शल-भोत्थः । नपुंसकोदाहरणं तु आकरविरुद्धम् । ल्युः कर्तरीम-निज् भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यत इत्यमरेण भावे कस्य पुं-स्त्वोक्तेः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजा-पनुदोः ॥ ५ ॥

यथाक्रमं कः । 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वाच्यम्' । तुन्द-परिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अन्यत्र तुन्दपरि-मार्जः । शोकापनोदः । संसारानित्यताज्ञानेन शोकनिवृत्तिकृ-दित्यर्थः। 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्'। मूलविभुजो रथः । महीध्रः । कुध्रः । सरोरुहम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

प्रोपसर्गविशिष्टाद्दारूपाज्ज्ञानातेश्च कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः पथि प्रज्ञः । उपसर्गान्तरयोगे तु न । अनुपसर्ग इति निषेधात् । प्रशब्दमात्रे उक्तविधिना तद्बा-धेऽप्यन्यत्र बाधाभावात् । गोसंप्रदात्यः ।

समि ख्यः ॥ ७ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गाः संचष्टे गोसंख्यः । संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः । ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वं तु प्रागेव निरस्तम् ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

अनुपसर्गाभ्यामाभ्यां कर्मण्युपपदे टक् । गायतेरेवात्र ग्रहो नतु गागानोरनभिधानात् । सामगः । सामगी । पा पाने । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणात् । 'पिबतेः सुरासीध्वोरिति वक्तव्यम्' । सुरापी । सीधुपी । या तु सुरां रक्षति सा सुरापा । उपपदनियमान्नेह । क्षीरं पिबति क्षीरपा । 'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' । ब्राह्मणी भवति या सुरापी नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । सुरापा वा ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

अंशहरः । ग्रहणमत्र हरतेरर्थः । उद्यमने तु भारहारः ।

'अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम्' । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः इत्यादि । घटीशब्दग्रहणं लिङ्गविशिष्टग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्' ।

'सूत्रे च धार्येऽर्थे' सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रस्य संग्रहमात्रं करोति नतु धारयति तत्र सूत्रग्राह एव ॥

वयसि च ॥ १० ॥

कालिकशरीरावस्थाविशेषो वयः तत्र द्योत्ये हरतेरच् । कवचहरः कुमारः । उद्यमनार्थमारम्भः । कवचोद्यमने तदभावे वा वयोविशेषमात्रं गम्यम् । कवचोपादानयोग्य इत्यर्थः । फलोपधानेऽपि योग्यतानपायात् ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आङि ताच्छील्ये ॥११॥

कर्मण्युपपदे आङ् पूर्वाद्धरतेरच् ताच्छील्ये । पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्यमौत्सर्गिकी प्रवृत्तिः । अन्यत्र भाराहारः ।

अर्हः ॥ १२ ॥

कर्मण्युपपदेऽर्हतेरच् अणपवादः ।

पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥१३॥

'हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्' । हलदन्तादित्यलुक् । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः । अन्यत्र स्तम्बे रन्ता । कर्णेजपिता ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥१४॥

'शमि उपपदे धातुमात्रादच् संज्ञायाम्' । शंभवः । शंवदः । धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु प्रतिषेधार्थम् । अचोऽवकाश उक्तः । टस्यावकाशः श्राद्धकरः । शंकरा नाम परिव्राजिका तच्छीला तत्र परत्वाट्टः स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव । कुणरवाडवस्त्वाह गृणातेः शंगराशब्दं व्युत्पाद्य पृषोदरादित्वाद्गकारस्य ककार इति शंकराशब्दसिद्धेः । तस्माच धातुग्रहणं न कार्यमिति भाष्यम् ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

खे शेते खशयः । 'पार्श्वादिषूपसंख्यानम्' । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः ।

'दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्' । दिग्धसहितं उपपदं नतु प्रत्येकम् । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति कैयटः ।

'उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम्' । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः अवनतो मूर्धा यस्य तादृगधोमुखः शेते इति यावत् ।

'गिरौ डःछन्दसीति वक्तव्यम्' गिरौ शेते गिरिशः । यद्वा गिरिरस्यास्ति लोमादित्वात् शप्रत्ययः । यद्वा संख्यैकवचनाच्चेति शस् । रूढानां कथञ्चिद्व्युत्पाद्यत्वात् ॥

वैरवासिष्टगिरिशास्तथैकागारिकादयः ।
कैश्चित्कथञ्चिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैः ॥

एतेन गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति व्याख्यातम् । यत्तु छन्दसीति वचनाद्भाषायां गिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुरिति कैयटेनोक्तं तत्राहुरित्यस्वरसः । तद्बीजंतु प्रकारान्तरेण तत्सिद्धेरुक्तत्वान्न साधुत्वमिति ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । अधिकरणे किम् । कुरूंश्चरतीत्यत्राणेव । यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुरुचारः । यस्तु कुरुषु भ्रमति स कुरुचरः । अत्र कुरुपदं तदेकदेशपरम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥१७॥

भिक्षां चरति भिक्षाचरः । गुणोपसर्जनमर्जनमिह चरत्यर्थः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः। सेनाचरः अत्र प्रवेशोऽर्थः। आदायेति ल्यबन्तानुकरणम्। कर्माकाङ्क्षत्वेऽपि वचनात्समासः। आदायचरः। आदानोत्तरकालीनचरणाश्रय इत्यर्थः। सहचरीत्यादिकं तु पचादिषु चरडिति पाठात्। टविधानं तु नित्यसमासार्थम्॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ॥१८॥

पुरः सरः। अग्रतः सरः। अग्रमग्रेणाग्रे वा सरत्यग्रेसरः। निपातनादेत्वम्। अग्रसरशब्दो बाहुलकादिति हरदत्तः॥

पूर्वे कर्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वः सरति पूर्वसरः। कर्तरि किम्। पूर्वदेशं सरति पूर्वसारः॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

हेतुरैकान्तिकं कारणम्। यशस्करी विद्या। अतः कृकमीति सत्वम्। कीर्तिसंयोगव्यवच्छिन्नेत्यर्थः। श्राद्धकरः। आनुलोम्यमनुकूलत्वम्। वचनकरः। आनुलोम्यं [illegible]त्यम्॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिं-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु ॥ २१ ॥

अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । एषु कृञष्टः स्यात् । दिवाकर इत्यादि । भास्करः । कस्कादित्वात्सः । बहुशब्दो वैपुल्यार्थः । संख्यायाः पृथगुपादानात् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । एककरः । द्विकरः । अहस्करः । कस्कादिः । धनुष्करः । नित्यंसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् ।

किंयत्तद्बहुषुकृञोऽज्विधानम् । वार्त्तिकमेतदिति कैयटहरदत्तादयः । इष्टिरिति माधवादयः । किंकरशब्देऽचा टस्य बाधात् किंकरीत्यसाधुरिति कैयटहरदत्तादयः । 'हुं त्यज त्यज तवास्मि किंकरेति श्रीहर्षः ।

न्यासकारास्तु हेत्वादौ पूर्वसूत्रेण ट एव । तेन किंकरीत्युपपन्नमित्याह । तस्यायमाशयः । अहेत्वर्थं दिवेत्यादिसूत्रमिति सर्वसिद्धम् । तदपवादस्य किंयदिति वार्तिकस्य स एव विषयः । एतेनाज्विधौ हेत्वाद्यभाव इति विशेषणं मुनित्रयेण न दत्तमिति निरस्तम् । तथाच हेतुविवक्षायां ट उपपन्न एव ।

एतेन पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वादिति तद्दूषणमपास्तम् । उक्ताभिप्रायेणैव तत्प्रवृत्तेः । अतएवोक्तं वार्तिकमेवेति पठन्ति प्राञ्चः । नच पक्षेकर्मण्यण् प्रसङ्गः । अजभावे दिवाविभेति टस्यैव प्रवृत्तेः । नच सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्त-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वात्कथं तादीति वाच्यम् उक्तप्रयोजनसंभवे तदपनयस्य दुर्निश्चयत्वात् ।

अन्ये तु इह किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव 'किंयत्तद्बहुषु कृञ' इत्येव पाठम् । वार्तिकस्याप्ययमेवाशयः । तथाच कर्मण्यणो बाधाच्चरितार्थमुक्तवार्तिकम् । हेत्वादिविवक्षायां परत्वाट्टेन बाध्यते तेन पुंयोगं विनापि किंकरीति स्यादेवेत्याहुः ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे कृञष्टो भृतौ गम्यायाम् । कर्मकरो भृतकः । नच कृत्रिमाकृत्रिमयोरित्यर्थग्रहणापत्तिः । पुनः कर्मपदोपादानसामर्थ्यात् । अन्यत्र कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

हेत्वादिषु प्राप्तस्य टस्य प्रतिषेधोऽयम् । शब्दकार इत्यादि ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥

'व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' ।

न शाले स्तम्बकरिता वप्तुर्गुणमपेक्षते ।

इति मुद्राराक्षसम् । शकृत्करिर्वत्सः । अन्यत्र स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेरिन् पशौ कर्तरि । दृतिहरिर्ना-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

थहारिः पशुः । हृतिश्चर्मकोषः नाथो नासारज्जुः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

आद्ये उपपदस्यैदन्तत्वमिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । फलानि गृण्हाति फलेग्रहिः । द्वितीये मुमागम इन्च । आत्मम्भरिः । चात्कुक्षिम्भरिरुदरम्भरिश्च । 'आत्मोदरकुक्षिष्विति चान्द्रपाठात् । मृदुतरकराकारै स्तालोत्करैरुदरम्भरिरितिश्रीहर्षः ।

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनतीति विग्रहः । वाजसनिं रयि मस्मे सुवीरम् । ये पथां पथिरक्षयः । हविर्मथीनामभि ।

एजेः खश् ॥ २८ ॥

ण्यन्तस्यैका निर्देशो न शुद्धस्य व्याख्यानात् । शिखाच्छवादि । अरुर्द्विषदिति मुम् । जनमेजयति जनमेजयः । यत्तु भविष्ये—

जन्मनैवातिशुरुत्वन रिपूनेजितवान् यतः ।
एजिश्च कम्पने धातु र्जन्मेजय इति स्मृतः ॥

इत्युक्तम् । तत्रोच्छद्राभावेऽपि उच्छब्दयोगं विनापि अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देत्यादिना शप्रत्ययः । छान्दसत्वान्नैरुक्तव्युत्पत्तेर्वा बोध्यः ।

'खश्प्रकरणेवातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य उपसं-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ख्यानम्' । वातमजा मृगाः शुनिन्धयः । खित्यनव्ययस्येति-ह्रस्वः । तिलंतुदः । शर्धंजहा माषाः । शर्द्धोऽपानशब्दः । तं जहतीत्यन्तर्भावितण्यर्थ इति माधवादयः । गर्द्धेति पाठस्तु भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धः । सर्वत्रारुर्द्विषदिति मुम् ।

नासिकास्तनयो र्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

अत्र यथासंख्यबाधनार्थं वार्तिकम् । 'स्तने धेटो नासि-कायां ध्मश्चेति वक्तव्यम्' । स्तनन्धयो बालः । धेटष्टित्त्वस्यावयवे ऽचरितार्थत्वान्न ङीप् । स्तनन्धयी । प्रत्ययान्तरे तु ङीप् नेष्यते इति वर्धमान क्षीरस्वामि हरदत्तादयः । तेन शप्रत्यये कप्रत्यये च टाबेवेति संप्रदायः । नासिकंधमः । नासिकंधयः

'घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्' घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि ।

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

ध्माधेटोरित्यनुवर्तते । यथासंख्येनेति भाष्यवृत्त्यादयः । उभ-यत्रापि पूर्वनिपातव्यत्ययो यथासंख्याभावज्ञापक इत्याहुः । यथा-संख्यसूत्रे नाडीमुष्ट्योश्चेति भाष्यं तु प्राप्तिमात्राभिप्रायम् । नाडिंधमः । नाडिंधयः ।

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् । रुजो भङ्गे वह प्रापणे । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः । उदिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । वहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ततो न यथासंख्यमिति कैयटः । असत्यु ... चिन्युच्छब्दे कर्मणीत्यस्यान्व-यासंभवाच्चेति दीक्षिताः । तेन प्राग्धातोरिति सूत्रे 'उपसर्जन-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

संनिपात' इति वार्तिकं तु द्वयोरुपपदत्वेऽगत्वत्पुरुषाभिप्रायमिति कैयटे एव स्पष्टम् ।

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वहं स्कन्धं लेढि वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अभ्रंलिहाः पर्वता इत्यादौ संयोगो लिहेरर्थः । सार्वधातुकमपिदिति खशो ङित्वान्न गुणः ।

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

प्रस्थंपचा स्थाली खारिंपचः कटाहः ।

मितनखे च ॥ ३४ ॥

'कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः' । नखंपचा यवागूः । पचिरत्र क्लेशार्थः । कुचभारो न नखंपचः प्रियस्येति माघः ।

विध्वरुषोस्तुदः ३५

विधुंतुदः । अरुन्तुदः मुमि कृते संयोगान्तस्येति सलोपः । अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगित्यमरः । अरुर्व्रणं तुदतीति । व्रणवेधस्य व्यथातिशये हेतुत्वात् । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुरित्यमरः ।

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ३६

सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्या राजदाराः । नञो दृशिअन्वयात्सूर्यशब्देन सममसामर्थ्येऽपि समासो वचनसामर्थ्यात् । गुप्तिविशेषेचात्र तात्पर्यम् । न सूर्यदर्शनाभावे । सूर्यभिन्नदर्शने वा । तत्र तु न खश् । अनभिधानादिति वदन्ति । तन्न । शृणुत

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शृणुतासूर्यंपश्या न सा किल भाविनीति श्रीहर्षेणासूर्यं पश्याना-
मत्रधिगिरि पाश्चात्यदृषदामिति विद्यानाथेन च प्रयुक्तत्वात् ।

उग्रंपश्येरम्मदपाणिंधमाश्च ३७

एते निपात्यन्ते । उग्रं यथा स्यात्तथा पश्यति इत्युग्रंपश्यः । इरया उदकेन माद्यति ज्वलति इरम्मदो मेघज्योतिः । निपातनात्श्यन् । पाणयो ध्मायन्तेऽत्र पाणिन्धमोऽन्धकाराद्याद्वतोऽध्वा । तत्र सर्पादिशंकया तदपनोदाय पाणिशब्दकरणात् । दुर्गमत्वमात्रे तात्पर्यम् । शस्त्राशस्त्रिकयैव काननभवन्दीर्वाणिपाणिन्धमाः पन्थानो दिवि संकुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भटानिति मुरारिः ।

प्रियवशे वदः खच् ३८

प्रियंवदः । अनिष्ठुरोक्तिः । वदस्थैर्ये इत्यस्माद्वशवदो बोध्यः । वशे वदति वर्तते इति व्युत्पत्तिः । खशा रूपनिर्वाहेऽपि प्रत्ययान्तरमुत्तरार्थम् । तत्रापि प्रयोजनं तु वक्ष्यते । इह करणं त्वन्यतोऽपि खजिति ज्ञापनार्थम् । तदेव वार्तिकेनोक्तम्—

'गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।, नचेह ग ।श्चेति सूत्रेण सिद्धिः । तस्य संज्ञायामेव प्रवृत्तेः । मितंगमा ह[illegible]तनी । 'विहायसो विहः खच्च विभाषा डिद्वक्तव्यः' । विहंग[illegible]ः । डित्वपक्षे टिलोपः । खशि तु आर्धधातुकत्वानुपपत्त्या इडंले स्यात् । सार्वधातुकत्वेन शप् च स्यात् ।

द्विषत्परयोस्तापेः ३९

द्विषन्तं तापयति द्विषन्तप' । परंतपः । द्विषतीताप इत्यत्र न ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् ।

वाचि यमो व्रते ४०

वाक्शब्दे उपपदे यमः खच् व्रते गम्ये । वाचंयमो मौनव्रती । अशक्त्यादिना मौनव्रते तु कर्मण्यण् । वाग्यामः ॥

पूः सर्वयोर्दारिसहोः ४१

पुरंदरः । वाचंयमपुरंदरौचेति अमन्तत्वम् । सर्वंसहः । अत्र हरदत्तः । वाचि यम इति सूत्रस्य । पुरिदारेत्यंशस्यच वैयर्थ्यम् । वाचंयमपुरंदरौ चेत्यनेनैव खच् प्रत्ययस्यापि संम्भवात् । व्रतविषयत्वस्यापि निपातनबलादेव लाभात् । तथाचात्र सर्वे सह इत्येव सूत्रं युक्तमिति । दारीति दॄविदारणे एव गृह्यते नतु-दॄभये दृङ्आदरे इति संप्रदायः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । संज्ञायां वक्ष्यमाणत्वात् ।

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ४२

सर्वंकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो वायुः । करीषंकषा वात्या । दो संदोहवशीकृतत्रिभुवनश्रीगर्वसर्वंकष इति मुरारिः ।

मेघर्तिभयेषु कृञः ४३

मेघंकरः । ऋतिंकरः । भयंकरः । तदन्तविधिना अभयंकरः ।

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ४४

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चात्खच् । क्षेमंकरः । क्षेमकार इत्यादि । वेत्यपहायाणुग्रहणं हेत्वादौ टप्रत्ययाभावार्थम् । अल्पारम्भाः क्षेमकरा इति कर्मणः शेषत्वविवक्षायाम् ।

आशिते भुवः करणभावयोः ४५

आशितो भवत्यनेनाशितंभव ओदनः । अतिथ्यादिभोजनपर्याप्त इत्यर्थः । आशितस्य भवनं आशितंभवः । वासरूपविधिना ल्युडपि । आशितभवनः । आशितभवनम् । घञ् तु सरूपत्वाद्बाध्यते इति वृत्तिकारादयः । यत्तु क्तल्युट्तुमुन् खलर्थेषु वासरूपविधेरभावादयुक्त एव ल्युडिति तन्न । तस्य यत्र क्तादीनां घञादिबाधकत्वेन प्रसक्तिस्तन्मात्रपरत्वात् । अत्र तु ल्युटोऽपवादः खच् । न तु खचो ल्युडिति वासरूपविधेर्दुर्वारत्वात् । क्तादीनां बाधकत्वस्थले न वा सरूपन्यायो, बाध्यत्वस्थले त्वस्त्येवेति पर्यवसानादिति दीक्षिताः ॥

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

विश्वंभरा भूः । रथन्तरति रथन्तरम् । सामानि केवलं रूढमेतत् । व्युत्पत्तिफलं तु रथन्तरमा[illegible]भावा वसिष्ठ इत्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमवग्र[illegible]श्च । अखण्डत्वे नब्विषयस्येत्याद्युदात्तनिस्वग्रहत्वयोः प्रसङ्ग[illegible] । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतविशेष[illegible] । युगन्धरे दधि प्राश्येति भारतम् । शत्रुं सहः । शत्रुंतपः । [illegible]अरिंदमः । शमनार्थत्वात्सकर्मकत्वम् । ण्यर्थान्तर्भावो वा ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गमश्च ॥ ४७ ॥

सुतंगमः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । अन्तं गच्छतीत्यन्तगः इत्यादि । 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' । सर्वत्रगः । पद्भ्यां गच्छति पन्नगः । 'उरसो लोपश्च' । उरगः । 'सुदुरोरधिकरणे' सुखेन गम्यतेऽत्र सुगः । दुःखेन दुर्गः । 'निसो देशे' निर्गम्यते यस्मान्निर्गः । वस्तुतस्तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वक्तव्यम् । ग्रामगः गुरुतल्पग इत्यादि ॥

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥

डः स्यात् । शत्रुं वध्यात् शत्रुहः । शत्रुहननाश्रयप्रकारकेच्छाविशेष्य इत्यर्थः । आशिषि किम् । शत्रुं हन्ति शत्रुघातः । 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । 'चारौवे'ति वा[illegible]म् । चार्वाघाटः । चार्वाघातः 'कर्मणिसमिच' । वर्णान् संहन्ति वर्णसंघाटः वर्णसंघाटः । पदसंघातः । पदसंघातः ।

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाद्धन्तेरेतयोरु[illegible]पदयोर्डः । अनाशीरर्थ आरम्भः । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः [illegible]र्यादिः ।

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कुमारघाती। शिरसः शीर्षभावो निपातनात्। शीर्षघाती।

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥५२॥

लक्षणेति कर्तृविशेषणम्। लक्षणवति कर्तरि अनयोरुपपदयोर्हन्तेष्टक्। जायाघ्नो मनुष्यः। पतिघ्नी स्त्री। तत्सूचकलक्षणाश्रय इत्यर्थः॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

जायाघ्नः तिलकः। पतिघ्नी पाणिरेखा। तत्सूचकत्वमर्थः। पित्तघ्नं घृतम्। अमनुष्येति किम्। आखुघातः शूद्रः। मलम्बघ्नशत्रुघ्नकृतघ्नादयो मूलविभुजादित्वात्। चोरघातो नगरघातो हस्तीत्यादयो बाहुलकात्।

शक्तौ हस्तिकपाटयोः।५४।

शक्तौ द्योत्यायां हन्तेष्टक्। मनुष्यकर्तृकार्थमारम्भः। हस्तिघ्नो ना। कपाटघ्नश्चौरः। कवाटेतिपाठे यवादित्वाद्धत्वमिति स्वामी। कुत्सितमटति कवाटम्। अटतेः पचाद्यच्। कवंचोष्ण इति योगविभागात्कवादेश इति हरदत्तः। स्वबलेन हन्तुं सामर्थ्यं शक्तिपदार्थः।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥५५॥

हन्तेष्टक् टिलोपघत्वानि निपात्यन्ते। शिल्पिनि किम्। पाणिघात इत्यादि। 'राजघस्योपसंख्यानम्'। राजा नीराजनया स राजघः।

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्ना-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

०धप्रियेषुच्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ५६

च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु आढ्यादिषूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् । अच्वौ किम् । आढ्यीकरणम् । अत्र ल्युडेव ।

ननु च्वावपि ख्युनि दोषाभावाद च्वाविति व्यर्थम् । रूपस्वरयोरविशेषात् । ङी पश्च नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामिति ख्युनोऽपि विधेयत्वात् । ख्युनि उपपदसमासस्येव ल्युटि गतिसमासस्यापि नित्यत्वात् । लित्स्वरेण नित्स्वरेण वा कृञ आद्युदात्तसाम्यात् । सुमह्रस्वयोश्चानव्ययस्येति पर्युदासात् । च्व्यन्तस्याव्ययत्वात् ।

अत्रभाष्यम् । उत्तरार्थं तदिति । तथाच केवलोत्तरार्थत्वे भाष्यवार्तिकप्रामाण्यान्नीर्णीते च्वौ ल्युड्भवत्येव । वृत्तिकारास्तु उत्तरत्रैव ग्रहणापत्त्या इहकिंचित्त्रपो इति न्यायेनात्रग्रहणसामर्थ्याल्ल्युडपि नेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ५७

पूर्वविषये कर्तरि भुतेरेतौ स्तः । अनाढ्यआढ्यो भवत्याढ्यंभावुकः । आढ्यं भविष्णुः । नाराचैः कृतवीर्यनन्दनवधूबाष्पप्रियंभावुकैरिति मुरारिः । कर्तृग्रहणंकरणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थंचेति संप्रदायः । नचास्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धिः । अगतिकगतित्वात् ।

अत्रवार्तिकम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इष्णुचइकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः ।
नञस्तु स्वरसिध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥

अस्यार्थः—भुवः सेट्त्वाद्वलादिलक्षणेनेटैव सिद्धौ स्नुष्णुजेव विधेयो नत्विष्णुच् । नच स्नकारस्य चर्त्वे कृते क्ष्णुरित्यत्र कत्वं खत्वंवेति सन्देहापत्तिः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । इत्याक्षेपः । नञ्समासेऽनाढ्यंभविष्णुरित्यत्र कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेति अन्तोदात्तार्थमिति समाधानम् । अन्यथा तत्रालंकृञित्यादिना विहितस्य प्रतिपदोक्तस्यैवेष्णुचो ग्रहणं स्यात् । स्नुप्रत्यये षत्वणत्वयोरसिद्धतया ष्णुइति रूपाभावाच्च । ननु चकारानुबन्धमात्रेणाप्येतत्सिद्धम् । नच स्वरार्थतया तदन्यथासिद्धिः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तसिद्धेः । प्रत्ययस्वरे आगमानामविद्यमानवद्भावस्योक्तत्वात् ।

यत्तु हरदत्तः । षत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तद्रहितप्रत्ययापेक्षया तत्सहितप्रत्ययविधाने प्रक्रियालाघवेन सामर्थ्योपक्षयात् । सर्वथापि त्विकारो व्यर्थ एवेति । नैवम् । तदनुबन्धकग्रहणपरिभाषया तत्रखिष्णुचोनुपादानापत्तेः । इकारोच्चारणसामर्थ्यात्तु तद्बाधात् । नचचकारसामर्थ्यम् । विनिगमकाभावात् ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ५८

उदकभिन्ने सुप्युपपदे कर्तरि स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । यद्यपि स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मणीत्यस्यानुवृत्तिर्युक्ता तथापि पूर्वसूत्रे कर्तृग्रहणस्यैतदर्थत्वात्तद्वैयर्थ्यपरिहाराय कर्मण्युपपदे एकः कर्ता करणादौ चान्य इति कर्तृप्रत्ययार्थत्वात् उभयत्र सिद्धिः । सुप्युपपदे इत्यस्य पर्यवसानादिति प्राञ्चः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दीक्षितास्तु मन्त्रस्पृगिति क्विपैव सिद्धम् । क्विन्प्रत्ययो यस्मादित्यर्थाश्रयणेनान्यत्रापि कुत्वविधानादित्याहुः । अत्र नकारो न नित्स्वरार्थः एकाच एवैतद्विधानेन विशेषाभावात् । दधृगित्यत्र चान्तोदात्तस्य निपातयिष्यमाणत्वात् । क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्र क्विप्रत्ययस्येति पाठादेव सिद्धेः । एकपकारको द्विपकारको वा निर्देश इति संदेहस्य व्याख्यानान्निवृत्तेः । तदनुबन्धकपरिभाषया च क्विपोऽनुपादानात् ।

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥

आद्याः पञ्च क्विन्नन्ता निपात्यन्ते । त्रिभ्यः क्विन् विधीयते । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनलभ्यम् । ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । धृषेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि क्विन् । रमागमश्च । दिशेः कर्मणि । उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन् उपसर्गतकारस्य लोपः षत्वं च । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । युजेरपि । क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च ।

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

चात्क्विन् । तादृशः तादृक् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् । एवं यादृश इत्यादि । ञकार आद्युदात्तार्थः । नकारेण तत्सिद्धावपि कञ्करावित्यत्र विशेषणार्थःकृतः । तत्र कन् इत्युक्तौ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्नाविति विहिते कन्यतिप्रसङ्गात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

'समानान्ययोरुपसंख्यानम्' दृग्दशेति सादेशः। सदृशः सदृक्। ननु कर्तर्ययं प्राप्नोति। तथाच दर्शनक्रियाकर्तेति बोधः स्यात्। इष्यते तु कर्मणि। कर्मण एव सौकर्यात्कर्तृत्वविवक्षणात्। तमिवेमं जनाः पश्यन्ति सोयं सइव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीत्यर्थः। रूढ्यर्थानुकूल्यमात्रेण चेदमुक्तम्। वस्तुतः सादृश्यमात्रप्रतीतेः।

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥

सुप्युपपदे एभ्यः क्विप्। उपसर्गे सत्यसति वा। सुपीत्यनुवृत्तावपि उपसर्गग्रहणमन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम्। तेन वदः सुपीत्यत्रानुपसर्गग्रहणमनारभ्यम्। सुसदित्यत्र तु न छन्दसीत्यनुवृत्तेः। दिविषद इत्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वमिति माधवादयः। सदादिषु केषाञ्चित् सकर्मकत्वेऽपि न कर्मणीत्यस्यैव तत्रान्वयः। किन्तु सुमात्रस्य। होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। वेद्यां सीदतीति वेदिषत्, पूर्वपदादिति षत्वम्। दुरोणे गृहे सीदतीति दुरोणसत्। उपनिपूर्वात्सदे विशरणार्थात् क्विपि उपनिषत्पदं व्युत्पादितम्। उपनीयाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह। तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः इति वाचस्पत्यम्। सू इति षूङो ग्रहणम्। अदादिना द्विषा साहचर्यात्। न तुदादिदिवाद्योः सुवति सूयत्योः। द्विष अप्रीतौ। द्रुह जिघांसायाम्। दुह प्रपूरणे। युज समाधौ। युजि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जियोंगे इति द्वयोरप्युपादानम् । विदत्यकारानुबन्धस्य विवक्षितत्वाद्विदज्ञाने विदविचारणे विद्सत्तायामित्येते गृह्यन्ते । नतु विद्लृ इति । भिदलृविदारणे । छिदर् द्वैधीकरणे जिजये णीञ् प्रापणे राजृदीप्तौ । अण्डसूः । प्रसूरित्यादि । अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः । स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । सर्वत्रापि प्रत्ययविषयश्चेदं धर्मिग्राहकप्रमाणात् । तेन ग्रामनाय इत्यादौ न ।

भजो ण्विः ॥ ६२ ॥

अंशभाक् । प्रभाक् । णित्वाद्वृद्धिः ।

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

ण्विः स्यात् । दुरुच्यवनः पृतनाषाडयुध्यः । सहिरत्राभिन्नार्थः ।

वहश्च ॥ ६४ ॥

दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरिषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥

कव्यवाहनः पुरीषवाहनः पुरीष्यवाहनः ।

हव्येऽनन्तः पादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे वौ छन्दसि ञ्युट् पादान्ते । अनन्तः पादमित्यनेन प्रत्ययान्तस्य चरणोत्तरपादावयवानन्तर्गतत्वोक्तेः । अग्निश्च हव्यवाहनः । पादान्ते किम् । कव्यवाडग्निरजरः पिता नः ।

जनसनखनक्रमगमो विट् ६७

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जन जनने जनी प्रादुर्भावे षण दाने षणु सम्भक्तौ द्वयोर्ग्रहणमिति संप्रदायः। विड्वनोरित्यनुनासिकस्यात्वम्। अब्जा गोजाः। गोषा इन्द्रो नृषा असि। सनोतेरन इति षत्वम्। इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्। आदधिक्राः। शावसे पश्च कृष्टीः। वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः।

अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम्। अन्नशब्दे उपपदे अदो विट्। आमात्र सस्यात्। अनन्ने किम्। अन्नादः।

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यात्। आममांसभोक्तेत्यर्थः। पूर्वेण सिद्धेऽण्बाधार्थमारम्भः। क्रव्याद इति तु पक्वमांसशब्दादण्। पृषोदरादित्वादुपपदस्य क्रव्यादेशश्च। क्रव्याद इत्यण् न भवतीत्येतत्करस्य तु आममांसभक्षक इत्यर्थाविवक्षायामित्यर्थः।

दुहः कब् घश्च ॥ ७० ॥

कामं कामदुघे धुक्ष्व। अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतादावुपपदे वहादिभ्यो ण्विन्। अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनम्। श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः। कर्तृवाचिनि श्वेतशब्दे वहेः कर्माणि प्रत्ययः। उक्थानि उक्थैर्वा शंसत्युक्थशा य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जमानः । उक्थे कर्मणि करणे वा शंसेर्नलोपश्च । पुरो दाशन्त एतमिति पुरोडाः । पुरः शब्दे दाशृदाने इत्यस्मात्कर्मणि प्रत्ययो डस्यडत्वं च ।

'श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्' यत्र डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र डस्प्रत्ययोऽन्यत्र ण्विन्नेवेत्यर्थः । अयंचावे यज इत्येतद्विहितस्यापि ण्विनोऽपवादः । श्वेतवा इन्द्रः । श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभिः । पदस्य किम् । श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । नचैवमवयाः श्वेतवा इति निपातनवैयर्थ्यम् । अत्वसन्तस्येत्येव दीर्घसिद्धेरिति वाच्यम् । हे श्वेतवा इति सम्बुध्यर्थत्वात् । नच डस् वैयर्थ्यम् । श्वेतवोभ्या मित्याद्यर्थत्वात् । नच रुत्वनिपातनस्य पदमात्रविषयकत्वमिति वाच्यम् । आकारात्परस्य उत्वाभावे रूपासिद्धितादवस्थ्यात् । उक्थशा इति सम्बुध्यर्थं निपातनं कर्तव्यं यदि मन्त्रे दर्शनमस्तीति कैयटादयः ।

अवे यजः ७२

अवशब्दे उपपदे यजेर्ण्विः स्यान्मन्त्रे । त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि । अवयजति इत्यवयाः । अवप्राजौ अवयाजः । अवयोभ्यामित्यादि । योगविभाग उत्तरार्थः ।

विजुपे छन्दसि ७३

उपेत्युपपदे यजेर्विच्छन्दसि । उपयट् उपयजौ उपयजः । उपयड्भिरूर्ध्वं यजन्ति तदुपयजामुपयट्त्वम् । नचान्येभ्योऽपि दृश्यते इति सिद्धिः । उपय [illegible]ः छन्दस्येवेति नियमार्थत्वात् । चित्करणं वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणाविघातार्थम् ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

सुपि उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोरेते त्रयः स्युः छन्दसि । चाद्विच् । सुदामा सुधीवा । सुपीवा भूरिदावा । घृतं घृतपावानः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे । अश्व इव तिष्ठत्यश्वत्थामा ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । चत्वारः प्रत्यया धात्वन्तरादपि स्युः । सुष्टु शृणोति सुशर्मा । नेड्वशीति नेट् । प्रातरेति प्रातरित्वा । पिस्त्रातुक् । विजायते । विजावा । विड्वनोरित्यात्वम् । ओणृ अपनयने । अवावा । णस्यात्वे अवादेशः । रोट् रेट् सुगण् । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ।

क्विप् च ॥ ७६ ॥

अयमपि प्राग्वत् । सत्सूद्विषेत्यस्यैव प्रपञ्चः । अपिशब्दानुवृत्त्या सर्वधातुभ्यः छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । उखायाः स्रंसते उखास्रत् । पर्णाद् ध्वंसते पर्णध्वत् । वसुस्रंस्विति दत्वम् । वाहाद्भ्रश्यति वाहभ्रट् । व्रश्चेति षः । वहाभ्राडिति वृत्तिः । वहः स्कन्धः । अन्येषामपीति उपपदान्तस्य दीर्घ इति हरदत्तः ।

स्थः क च ॥ ७७ ॥

चात्क्विप् । पूर्वोक्तेन क्विपा सुपि स्थ इति च कस्य सिद्धौ शमिधातोरित्यचो बाधार्थमारम्भः । शंस्थः । शंस्थाः । ईत्वमकारादाविति वचनाद्भाष्यप्रयोगाद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभाव इति कैयटः । इदं च प्रत्ययप्राधान्येऽल्विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पक्षे । नियमार्थमिति पक्षे तु अनल्विधाविति निषेधान्न स्थानिवत्त्वमिति दीक्षिताः ॥ ननु शमिधातोरित्येतदुत्तरमेव स्थः कचेति सूत्र्यताम् । चकारोऽच्समुच्चयार्थः । सवर्णदीर्घे शंस्था इति सिद्धम् । एवंचोत्सर्गापवादयोः समानदेशत्वमीत्वस्याप्रसक्तिश्चेति लाघवम् ।

अत्राहुः । एवं सत्यशंस्था इत्यत्र अचकावशक्ताविति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । कृद्ग्रहणपरिभाषया शंस्थाशब्दस्याजन्तत्वात् । क्विबन्तेन नञ्समासे तु अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ततेति ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ७८

अजात्यर्थे सुप्युपपदे ताच्छील्ये द्योत्ये णिनिः स्यात् । सुपीति वर्तमाने सुब्ग्रहणमनुपसर्ग इत्यस्य निवृत्त्यर्थं सुम्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः । इति भाष्यम् । यत्तु सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् । 'उत्प्रतिभ्यां माङि सर्तेरुपसंख्यान'मिति जयादित्य हरदत्तमाधवादयः । तद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव ।अतएव 'लिङ्गशेषविधिर्व्यापी' 'स बभूवोपजीविना' मित्यादिप्रयोगाः । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । तृना ताच्छील्यद्योतनम् । ताच्छील्ये किम् । कदाचिदुष्णं भुङ्क्ते । 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' । साधुकारी । साधुदायी । ब्रह्मणि वदः' । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषः । तत्ताच्छील्यार्थं वचनद्वयमिति कैयटहरदत्तादयः ।

नन्वेवं ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया भट्टवार्तिकव्याख्यानमसंगतं स्यादिति चेत् । अत्राहुः—सुप्यजाताविति ताच्छील्ये उपसंख्यानेन साधुकारिणि आवश्यकाधमर्ण्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

योरिति णिनिस्तद्धर्मे पर्यवसन्नः। एवंचोक्तवार्तिकेन ताच्छील्यादि-विरहे णिनेरुपसंख्यानेऽपि तच्छीलादावपि तस्य सुलभत्वात्। आक्रोशेऽधिकारे णिनिविधायकं वार्तिकमस्तीति कल्पनं तु निर्मूलमेवेति।

कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं सादृश्यार्थं च सूत्रम्। उपपदार्थः प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम्। उष्ट्रक्रोशी ध्वांक्षरावी। यद्यपि उष्ट्रसदृशक्रोशनाश्रय इति बोधः। तत्रोपपदार्थप्रत्ययार्थयोरभे-दान्वयस्यान्यत्रादृष्टत्वात्। एतेनोष्ट्रस्य सादृश्यार्थतया तस्याश्र-यत्वेन प्रत्ययान्वयोऽप्यनाशङ्क्यः। तथापि सादृश्यं णिन्यर्थः। तत्र प्रतियोगितया उपपदार्थस्यान्वयः। सादृश्यस्य च प्रयोजकतया धात्वर्थे तस्य स्वरूपसंबन्धेन प्रत्ययार्थान्तरे आश्रये तस्याभेदेन देवदत्तादौ उष्ट्रसादृश्यप्रयोजकक्रोशनाश्रयाभिन्नो देवदत्त इति-बोधः। प्रकृत्यर्थान्वयात्पूर्वमपि प्रत्ययार्थे पदान्तरार्थान्वयस्य व्युत्प-न्नत्वात्। कर्तरि किम्। अपूपानिव भक्षयति माषान्। उपमाने किम्। उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

णिनिः स्यात्। स्थण्डिलशायी।

यः स्थण्डिले व्रतवशात् शेते स्थण्डिलशाय्यसावित्यमरः।

अयाचिताशी। अश्राद्धभोजी। नचात्र श्राद्धभोजीशब्दस्य व्रतविषयत्वाभावेऽपि न श्राद्धभोजीति अलौकिकविग्रहवाक्ये णिन्यन्तेन सह नञ्समासेन सिद्धिः। आद्युदात्तापत्तेः कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्येष्टत्वात् नचाणिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नासिद्धिः । तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तिपक्षे दोषप्रसङ्गात् । अत्र न श्राद्धस्य भोजीति न विग्रहः । सुबुपपदं विना भोजीत्यस्या साधुत्वात् किन्तु श्राद्धं भुङ्क्ते इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धेन सह असमर्थसमासं कृत्वा अश्राद्धशब्दे उपपदे णिनिर्वाच्यः । ननु श्राद्धीयतद्भिन्नयो रागाद्भोजनप्रसक्तौ श्राद्धभोजननिषेधमात्रं विध्यर्थो नत्वश्राद्धीयं भोजनमपि पंच पंञ्च नखा भक्ष्या इतिवत् । तत्कथं यदा अश्राद्धं नभुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यादिति भाष्यं संगच्छते इतिचेत् अत्र कैयटः । अश्राद्धं मया भोक्तव्यमेवेति येन संकल्पः कृतः स यदा बुभुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तस्य स्यादेव व्रतलोप इति ॥

बहुलमाभीक्ष्णे ॥ ८१ ॥

सुप्युपपदे णिनिः पौनः पुन्ये द्योत्ये । क्षीरपायिण उशीनराः । कषायपायिनो गान्धाराः । सामर्थ्यच्छया पानान्तराभावाद्वा कषायपानं नतु ताच्छील्यात् ।

मनः ॥ ८२ ॥

मनज्ञाने इति दैवादिकस्य ग्रहणं नतु मनु अवबोधने इत्यस्य उत्तरसूत्रे खशि श्यनोऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् । सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ।

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

स्वस्यैव मन्यर्थकर्मत्वे खश् चाणिनिः । नच वासरूपविधिनैव सिद्धिरिति वाच्यम् । करणे यजइत्यादौ णिनेरेवानुवृत्त्यर्थं तदवच्छेदाय समुच्चयोक्तेः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तमन्यः । पण्डितमानी । मान इति घञ् । आत्मन इति कर्मषष्ठ्यन्तेन समासः । मति शब्द इह लक्षणया आत्मविशेष्यकभ्रमपरः । पण्डितपदं पण्डिताभेदप्रकारकपरम् । तस्याभेदसंसर्गेण भ्रमान्वयः । आश्रयः कृत्प्रत्ययार्थः । तथाच पण्डिताभेदप्रकारकात्मविशेष्यकभ्रमाश्रयः इत्यर्थः ।

भूते ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लडित्येतत्पर्यन्तम् । धात्वर्थविशेषणं चेदम् । धातोरित्यधिकारात् । नच भूतक्रियार्थकाद्धन्तेः क्तप्रत्ययो विधेयः । तस्मिंश्च भूतशब्दस्य भूताक्रियाविषयत्वलाभ इत्यधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इत्यधिकाराश्रयो निष्ठाधिकारात् । वस्तुतो भूतशब्दार्थबोधे निष्ठादिविधिवाक्यबोधस्यानपेक्षितत्वान्न दोषः ।

अथ प्रयोजनानि । कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्यनेन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भूते णिनिं बाधित्वा भविष्यत्कालयोर्णिनिर्विधीयते । असति भूताधिकारे द्वयोरपि सामान्ये विधानं स्यात् । पुनर्विधेर्वासरूपनिवृत्त्यर्थतयाप्युपपत्तेः । एवं ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विबिति नियमेन भूतार्थेऽपपदान्तराद्धन्तेः क्विप् निवर्तते । तेनाखुहेत्यादौ कालान्तरे भवत्येव । एवं सुञो वर्तमाने भूते च विहितयोः शतृङ्वनिपोः विषयभेदान्न बाध्यबाधकभावः । भूतवर्तमानोभयाधिकारानारम्भे तु यज्ञसंयोगे विशेषे विधीयमानः शतृप्रत्ययः कालत्रयेऽपि ङ्वनिपं बाधेत । ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात् । नच वासरूपन्यायेन ङ्वनिप्सिद्धिः । सुत्वा सुत्वन्नित्यत्र कालभेदनियमो न स्यात् । एवं स्वपेर्भूते लिट् । वर्तमाने नजिङिति सिद्धिः । उभयाधिकाराभावे

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वपो विशेषविहितेन नजिङा लिटो बाधापत्तेः । एवमनेहेत्यत्र नञ्याहन एहचेत्यासिप्रत्ययो वर्तमानकाले एव तृनं बाधेत । अस-त्यस्मिन् कालान्तरेऽपि बाधेत । एवं भूते कानच् वर्तमाने चान-शिति चानश् कानचो बाधको न भवति । यद्यप्यभ्यस्तानामा-दिरित्यस्य लादेशसार्वधातुकमात्रविविषयत्वा चानश्यपि तदप्र-वृत्तेर्नविशेषः तथापि कानजात्मनेपदित्वात्कर्त्रभिप्राये एव । चा-नश् तु अविशेषणेति विशेषो बोध्यः ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेः कर्तरि णिनिः स्यात् । अग्नि-ष्टोमेनेष्टवानग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमेन करणेन स्वर्गं भावित-वानिति वृत्तिन्यासहरदत्तादयः। तेषां चायमाशयः । स्वर्गोत्पाद-नरूपे सामान्यव्यापारे । विशेष्यव्यापारे अग्निष्टोमाख्ये यागः करणं यद्यपि स्वयमसिद्धः साधनत्वापत्यनर्हतया अनुष्ठीयमानत्वा-त्कर्म तथापि शक्तिभेदात्करणत्वमप्युपपन्नम् । निपीयमानेन मधुना मत्तः कोकिल इति पानकर्मणो मधुनो मादनक्रियायां करणत्वदर्शनात् । यज्यादौ द्वे रूपे धातुत्वं सामान्यं यजित्वा-दिश्च विशेषः । तत्र धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति यजि-त्वादिना रूपेणोपस्थापितस्य अंशान्तरस्य करणत्वेनान्वयः । अतएव भावना तिङर्थ इति मीमांसकमतमुपेक्ष्यमिति ।

इदं त्विह वक्तव्यम् । विधिवाक्ये यथा तथास्तु । इदं त्वनुवा-दवाक्यम् । अत्रच भावनाया अंशत्रयसाकाङ्क्षत्वं नास्त्येव फ-लांशस्य सामान्यतः स्वर्गादित्वादिना वा रूपेणाननुभवात् । अ-तोऽत्र यागस्वरूपमेव यजिनोपस्थाप्यते तृतीयया तु विधिवाक्य-प्राप्तकरणत्वस्यैवानुवादः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिवत् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते ।
तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति ॥

इति वार्तिककृतोक्तेः विधिवाक्ये आक्षेपेण प्रतीतस्य साध्यत्वस्यानुवादवाक्येषु नानुवादोऽपितु तत्र प्रतीतस्य करणत्वस्यैवेति तदर्थात् । अतो वैयाकरणमतेऽपि ज्योतिष्टोमाभिन्नयागकरणकभावनाध्वंसाश्रय इत्येव धीर्युक्ता । मीमांसकमते तु भावनायास्तिङर्थत्वादाक्षेपे चात्र मानाभावात् । ज्योतिष्टोमाख्ययागध्वंसाश्रय इत्येवेति दिक् ।

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

सहेचेत्येतत्पर्यन्तं कर्मणीत्यधिकारः । पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती । अत्रवृत्तिः । 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' । इह न चोरं हतवानिति । इदंचकर्मणीनिरिति सूत्रे वक्ष्यमाणस्य कुत्सितग्रहणस्येहापकर्षलभ्यम् । पितृव्यवधादिकां प्रति सिद्धक्रियां कुर्वाणो यः कर्ता कुत्स्यते तत्र भवति नान्यत्रेति न्यासकारः । अन्ये तु भाष्यानुक्तमपि शब्दशक्तिबलाल्लभ्यत इत्याहुः ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥

हनो भूते एषु क्विप् । ब्रह्महा भ्रूणहा वृत्रहा । नियमार्थं सूत्रम् । सच धातूपपदकालप्रत्ययानां चतुर्णामिति वृत्तिः । धातुकालयोरेवेति भाष्यम् । तत्र वृत्तेरयमभिप्रायः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विबिति अत्र वाक्यस्य रूपम् । तथाच यत्रैवकारो ततोऽन्यत्रावधारणमिति न्यायात् ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणस्यानन्तर्याद्धन्तिविषयं भवति ब्रह्मादिभिन्नोपपदसंबन्धनिवृत्तिफलको धातुनियमः । अत्रच भूत इत्याश्रयणात् काला-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न्तरेऽन्योपपदादपि क्विप् भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहेति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यत्र तु आनन्तर्यसाम्येऽपि प्राथम्यादुपपदनियमः । अत्रापि भूत इत्याश्रयणात्कालान्तरेऽन्यस्मादपि धातोर्भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यतिवा वृत्राजिदिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्विविति प्रकृतिप्रत्यययोरानन्तर्यतौल्येऽपि प्राधान्यात्प्रत्ययनियमः । अत्र ब्रह्मादिष्वित्याश्रयणात् पुरुषहेति प्राग्वत्सिद्धम् । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेवेति कालनियमः । अत्राप्युपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भविष्यत्येव । पितृव्यघातीति । नियमस्य सोपपदमात्रविषयकत्वात् मध्येपत्रादन्यायाच्च वृत्रं हतवानिति निष्ठा भवत्येव । तस्माद्विनिगमकाभावाच्चतुर्विधोऽत्र नियम इति सिद्धम् ।

एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विप् नोपपदान्तरे इति धातुनियमः । तेन पुरुषं हतवानित्यत्र नक्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव भवति न प्रत्ययान्तरमिति क्विपि भूतकालो नियम्यते इति कालनियमः । तेन ब्रह्मादावुपपदे हन्तेर्भूते कर्मणि हन इति णिनिर्न भवति । अतएवोपपदान्तरे भूतेऽपि क्विप्सिध्यर्थं उत्तरसूत्रं संगच्छते । तथाच ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्विबित्युपपदनियमो ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विप् भूते एवेति प्रत्ययनियमश्चेति द्वयं भाष्यानारूढत्वादुपेक्ष्यमिति कैयटः । तेनान्योपपदाद्धन्तेर्भूते क्विप् ब्रह्माद्युपपदाद्धन्तेरपि कालान्तरे भवत्येव । पुरुषं हतवान् पुरुषहा । ब्रह्म करोति ब्रह्मकृदिति बोध्यम् । धातुकालनियमाश्रयणे च लक्ष्यानुरोध एव बीजम् । तेन विनिगमकाभावो निरस्तः । भाष्यानुसारेणैव लक्ष्यव्यवस्थितिसिद्धेः । यत्तु अत्र बीजमुक्तम् । धातुकालयोः प्रकरणलक्षणजघन्य प्रमाणेन, उपपदप्रत्ययौ तु श्रुत्योपस्थितौ । अतः प्रकरणो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पस्थितविषय एव नियमो युक्त इति । तन्न । धातुकालान्वय-व्यतिरेके वाक्यार्थनिष्पत्तेश्चतुर्णामपि साम्यात् । प्रकरणोपस्थितिस्तु श्रुतिविरोध एव दुर्बला । नह्यत्र श्रुत्या तद्बाधो विरोधाभावात् । किन्तु कल्पनीयवाक्यान्तरेणेति बोध्यम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । यो मातृहा पितृहा । मातृघातः ।

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ८९॥

सौ कर्मादिषु च कृञः क्विप् । कर्मणीत्यनुवृत्तस्यापि सुशब्देन समं नान्वयोऽव्ययत्वेन कर्मत्वानुपपत्तेः । कालोपपदप्रत्ययविषयस्त्रिविधो नियम इति वृत्तिः । बहुलग्रहणलभ्यंचैतदिति न्यासकारः । सुकृत् कर्मकृदित्यादि । भूते एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां नक्विप् । स्वादिषु कृञ एवेति नियमात् मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्याय इत्यत्र नक्विप् । स्वादिषु कृञएवेतिनियमात्कर्मकृतवानित्यत्र नाण् । स्वादिष्वेव कृञ एवेति नियमाभावादुपपदान्तरेऽपि क्विप् । शास्त्रकृत् भाष्यकृत् ।

सोमे सुञः ॥ ९० ॥

सोमं सुतवान् सोमसुत् ।

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

चितवानग्निमग्निचित् । उभयत्र चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

कर्मण्युपपदे तत्रैव कारके चिञः क्विप् । अग्न्याधानस्थलविशेषाख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनाचित् । इष्टकाभिश्चयनेन श्येनाकारतया संपादित इत्यर्थः ।

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

विपूर्वात्क्रीणातेः । कर्मण्युपपदे इनिः स्यात् । 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' । इदं च पुनः कर्मग्रहणलभ्यम् । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । तस्य प्रत्यवायजनकत्वात्तत्कर्तुः कुत्सितत्वम् कुत्सिते किम् । धानविक्रायः ।

दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥

अन्येभ्यो पि दृश्यते इति सिद्धे नियमार्थम् । तेन प्रनिनादेरणादेश्च निवृत्तिः । निष्ठा तु भवत्येव । पारं दृष्टवानिति । पारं दृष्टवान् पश्यति वा परदृश्वा । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थताया वृत्तिकारादिभिरुक्तत्वेऽपि कालान्तरनिवृत्त्यर्थताया अनुक्तत्वात् ।

राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥

क्वनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भूतणिजर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा राजकृत्वा ।

सहे च ॥ ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सहशब्दस्यासत्त्वार्थत्वात् । कथयति परिश्रान्तिं रात्री तमः सहयुध्वनामिति श्रीहर्षः । सुत्राम्णो विजय-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सहकृत्वा दशरथ इति मुरारिः ।

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥

सरसिजम् । स्फुरदुरसिजभारभङ्गुरांगी । हलदन्तादिसलुक् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ।

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

जातिशब्दभिन्ने पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः । संस्कारजः । अदृष्टजः । संस्कारत्वमदृष्टत्वंच नजातिर्व्यवस्थापकाभावादिति वैशेषिकाः ।

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥९९॥

प्रजायते इति प्रजा । प्रजा स्यात्संततौ जने धातूपपदप्रत्यय समुदायेन संज्ञायां गम्यायां ।

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाज्ज नेः कर्मण्युपपदे डः । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा । स्त्र्यनुजः अनुरोधविशिष्टं जननं जनेरर्थः । तदेकदेशानुरोधापेक्षया कर्मत्वम् ।

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

उपपदान्तरेऽपि जनेर्डः । अजः । ब्राह्मणजः । सप्तमीनिर्देशादुपपदान्तरमेव लब्धम् । अतो धात्वन्तरलाभार्थमन्येभ्योऽपि दृश्यते इत्यपि वक्तव्यम् । तेन क्वचित्कारकान्तरेष्वपि धात्वन्तरादपि । परितः खाता परिखा । यत्तु अन्यात्यन्तेति सूत्रे-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽन्यत्रापि दृश्यते इति वार्तिकम् । तद्भूतकालव्यतिरेकेऽपि तदर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रेऽपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तदेतच्चेति वार्तिकद्वयमप्यनारभ्यम् । इकोगुणेति सूत्रे गमेरप्ययं डो वक्तव्य इति भाष्यस्वारस्यात् ।

निष्ठा ॥ १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोः क्तक्तवतू स्तः । आद्यो भावकर्मणि अन्त्यः कर्तरीति विवेकः । ननु इहैव क्तक्तवतू निष्ठेति संज्ञा कार्या । यौ भूते क्तक्तवतू(तौ)निष्ठासंज्ञौ । विशिष्टानुवादसामर्थ्याद्भूते तयोर्विधानमनुमेयम् । अन्यथा विहितयोः संज्ञा संज्ञया च विधानमित्यन्योन्याश्रयः । नच सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्ययं परिहारः । मृजेर्वृद्धिरित्यादिना हि प्रयोगसमवेतानामाकारादीनां साधुत्वमन्वाख्यायते क्तक्तवत्वोस्तु सानुबन्धकयोः प्रयोगसमवायो नास्ति इति मैवम्, वर्तमानार्थकयोः संज्ञानुपपत्तेः । नचान्योन्याश्रयः । निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यस्मरणात्सामर्थ्याच्चद्विधानोपपत्तेः ।

'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः । समुदायघटकयत्किञ्चिद्व्यापारव्यक्तिष्वतीतासु समुदायरूपक्रियाया भूतत्वाभावात्सूत्रेणाप्राप्तावारम्भः । आद्यकर्मणो यत्किञ्चिद्व्यापारस्य भूतत्वे निष्ठेति वार्तिकार्थः । अयंच कर्तर्यपीति वक्ष्यते । नच तदनुवादसामर्थ्या देवादिकर्मणि निष्ठासिद्धिः । वर्तमानार्थकनिष्ठापरतयापि तदुपपत्तेः ।

भाष्यकारास्त्वाहुः । यस्या व्यापार व्यक्तेरतीतत्वं तद्विवक्षया सूत्रेणैव सिद्धम् । अत एव प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्तः इति लट इव प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति लुङोऽपि प्रयोगस्येष्टत्वात् । तस्य चाद्यव्यापारविवक्षाव्यतिरेकेण दुरुपपा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दत्वात् । उक्तंच हरिणा—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥

समुदायाभिप्रायेण तु कटं प्रकरोतीत्येव सिद्धमिष्टम् ।

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा तु विधिनेष्टवान् ।

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

जरन् जरन्तौ । वासरूपविधिना जीर्णो जीर्णवान् ।

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूतसामान्ये । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान ।

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

चक्राणा वृष्णिम् ।

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

योनो अग्ने अररिवाँ अघायुः । रादाने । आदन्तत्वाद्ध्रस्वेकाजितीट् । नञ् समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दीर्घादटीति नस्य रुत्वम् । आतोटि नित्यमिति अनुनासिकः । ननु वावचनं व्यर्थम् । नच लादेशेषु वासरूपविधेरभावात्पक्षे लिडादेशाश्रवणार्थम् । छन्दसि लुङ् लङ् लिट इत्येव सिद्धेः । मैवम् । उत्तरार्थत्वात् । अथोभयोरपि कित्त्वं किमर्थम् । असंयोगाल्लिट् किदित्ये-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व सिद्धेः । नच वद्धधानेत्यत्र बधबन्धने इत्यस्मात्कानचि छान्दसत्वाद्धलादिः शेषाभावे किरवेनानुनासिकलोपार्थं तत् । संयोगान्तत्वादसंयोगादित्यस्यानवकाशात् । मैवम् । अञ्जेः कसौ आजिवानित्यत्र नलोपार्थं चेति वाच्यम् । (१)छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङित्वेनैव नलोपसिद्धेः । सत्यम् । ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं अन्यथा तेरतुरित्यादाविव तितिराण इत्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणापत्तेः । नह्येतन्ङित्वेनैव वार्यम् । प्रतिषेधविषये एव विधानात् । कित्वसामर्थ्याच्च तद्बाधात् । एतेन कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामप्यनयोः साधुत्वकल्पनमपास्तम् ।

भाषायां सदवसश्रुवः ॥१०८॥

एभ्यो भूतसामान्ये वा लिट् तस्य च नित्यं क्वसुः । तथाहि 'भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्' इति वार्तिकम् । अन्यथादेशविधानसामर्थ्यात्सदादिभ्यो भूतसामान्येऽनुमीयमानो लिट् लुङो बाधकः स्यात् । लुङो ह्यपवादत्रयम् । एतत्सूत्रानुमितो लिट् । अनद्यतने लङ् । परोक्षे लिट् च । यत्रापवादविप्रतिषेधाल्लङ् लिटावेव स्याताम् । भूतसामान्यस्यावकाशत्वात् परोक्षे लिडिसस्यात्राप्रकृतत्वेन तस्य क्वस्वादेशविध्यस्वभावत्वात् ।

'अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिड् वक्तव्यः' । उपसेदिवान् कौत्सः । उपासदत् । उपासीदत् । उपससाद । 'तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यम्' । विकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्येति । परोक्षे लिडित्यस्य तिङां श्रवणार्थं अपरोक्षेति । अनद्यतनेति वार्तिकेन वा विहितस्य लिटोऽप्रवृत्तौ लङ् लिटौ भवतः । परोक्षे लिडित्यस्य तु क्वसभावात्तिङादेशः ।

(१) छान्दसलिडादेशयोरनयोरित्यधिकः पाठो मूलपुस्तके ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भाष्यकारास्त्वाहुः—अत्र वेत्यनुवृत्तं लिटा सम्बध्यते न क्वसुना। लिडभावपक्षे लुङ्। ततो लङ्लिटोर्विधावप्येतत्सूत्रानुवृत्त्या अनद्यतनपरोक्षयोरपि सदादिभ्यो वा लिड्भवतीति सिद्धम्।

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

एते निपात्यन्ते। उपेत्यतन्त्रम्। उपेयिवान्। ईयिवान्। समीयिवान्। भूतसामान्ये वा लिट् क्वसुश्चेति। समिति प्राग्वत्। अटद्भिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी। नञ् पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च। अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच्।

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः।

ईयिवानित्यत्रेणो लिट् क्वसुः। इडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद्द्विर्वचनं दीर्घं इणः कितीत्यभ्यासदीर्घः। तत्सामर्थ्यान्नैकादेशः। नचेयतुरित्यादिर्दीर्घावकाशः। तत्रापि यणादेशस्य स्थानिवद्भावेनैकादेशप्रसङ्गात्। पूर्वपरोभयविधेरपि पूर्वविधित्वात्। ततश्च वलादिलक्षणेटो 'नेड्वशि कृती'ति निषेधे, क्रादिनियमात्प्राप्तौ वस्वेकाजाद्घसामिति एभ्य एव वसोरिट् नान्येषामिति नियमेन निषिध्यते। उक्तरीत्या एकाच्त्वाभावात्। तथाच पूर्वएव इडत्र निपात्यते इति स्वीकारे विशेषानुपादानात्संप्रसारणस्थलेऽपि इडापत्तिः। तस्माद्वस्वेकाजिति निषिद्धस्य प्रतिप्रसवमात्रं क्रियते इति वलादावेवेट् नत्वजादाविति नदोषः। तस्माद्द्विर्वचनेऽभ्यासदीर्घे चैकादेशः। तस्येयादेशो निपात्यते। इयादेशस्य निपातने तु ईयिवानित्यादि न स्यात्। नच दीर्घ एकादेशबाधकः। इणो यणित्यस्यैव तथात्वात्। अत्रच तन्निमित्तत्वाभावेन एकादेशस्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सुस्थत्वात् । नचाभ्यासदीर्घोत्तरं वार्णादाङ्गमिति न्यायेन एकादेशं बाधित्वा इणोयणादेशे तस्य स्थानिवद्भावादेकादेशप्राप्तेरुक्तत्वात् । अभ्यासदीर्घत्वमेकादेशबाधकमिति कथमेतदिति वाच्यम् । रूपातिदेशादिकारस्वरूपाश्रयस्यैकादेशस्य यकारे प्राप्त्यभावात् । पूर्वं बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावेऽपि बाधितत्वाच्च । पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवद्भावाभावाच्च ।

यद्वा अभ्यासदीर्घे कृते तदुत्तरस्य इकारस्याप्राप्त एव यणादेशो हलादौ निपात्यते ततो वस्वेकाजित्यनेनैव इड् भवतीति नाजादावतिप्रसङ्गः । अपर आह—

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड्भवति परत्वात् ।
अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ।
अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं नच विहन्यते ह्यस्य ।
द्विर्वचनं चैकाच्त्वात्तस्मादिड् बाधते द्वित्वम् ।

अस्यार्थः-इणो भाषायां भूतसामान्ये लिडेव विभाषा विधेयः । तस्यच नित्यं क्वस्वादेशः । द्विर्वचनं बाधित्वा परत्वादिटः पूर्वं प्रवृत्तेः । नच बिभिद्वान् चिच्छिद्वान् इत्यादावतिप्रसङ्गः तस्य द्विर्वचनस्य नित्यत्वात् ततोऽनेकाच्त्वादिटो विघाताभावात् । तथाच परत्वान्नित्यत्वाच्च इट् सिद्ध एवेति न किञ्चिन्निपात्यमिति ।

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतसामान्ये धातोर्लुङ् । अपाक्षीत् । सामान्यविवक्षायां लुङ् विशेषविवक्षायां वक्ष्यमाणौ लङ्लिटाविति विवेकः । 'वसेर्लुङ्रात्रिशेषेऽनद्यतने जागरणसंतताविति वाच्यम्' । रात्रेराद्ययामत्रयं जागरित्वा चतुर्थे यामे यदाऽमुत्रावात्समिति प्रयुङ्क्ते तदातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवासस्यानद्यतनत्वाल्लङ्प्रसङ्गे लुङ् विधी-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यते । जागरेति किम् । यदा प्रहरत्रयमध्ये किञ्चिदपि जागरित्वा चतुर्थे प्रयुङ्क्तेऽमुत्रावसामिति लङेव यथा स्यात् ।

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतानद्यतनक्रियावृत्तेर्धातोर्लङ् । संपूर्णो दिवसस्तत्पूर्वोत्तरवर्तिन्यो रात्र्योश्चरमप्रथमयामौ चेत्येतावान्समयोऽद्यतनस्तद्भिन्नोऽनद्यतन इति संप्रदायः । दिवसश्च शब्दप्रयोगाधिकरणं ग्राह्यो नतु शाब्दबोधाधिकरणम् । प्रयोगाधिकरणादिनाऽतीतस्यापि भाविदिनवृत्तिशाब्दबोधापेक्षयानद्यतनत्वेन लङ् प्रयोगापत्तेः । अपचत् । न विद्यतेऽद्यतनो यस्मिन्सोऽनद्यतनः तेन द्वयोर्विषये लुङेव । अद्य ह्यश्चाभुंज्महि । नचैवमद्यतनेऽप्यद्यतनाभावेन लङापत्तिराधाराधेयभावस्य भेदनिबन्धनत्वादिति वाच्यम् । समुदायावयवयोर्भेदमाश्रित्य समुदायेऽद्यतने अवयवा अद्यतनाः सन्तीत्युपपत्तेः । तदाह हरिः ।

कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ॥

नच निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोऽनुगम्यते ।

अद्यतनकालोपाधीनां भूयस्त्वात् एकस्मिन्नपरस्य वृत्तिः सम्भवत्येव । परन्तु नैकेन रूपेण इदानीमिदानीमिति प्रत्ययाभावात् । भिन्नरूपेण तु भवत्येव । 'परोक्षे विज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः' । अरुणद्यवनः साकेतम् । प्रयोक्तृसमानकालीनतया तत्प्रत्यक्षयोग्ये परोक्षेऽप्यर्थे प्रयोक्त्रा विज्ञाते लङित्यर्थः । परोक्षे किम् । उदगादादित्यः । विज्ञाते । किम् । चकार कटं देवदत्तः । दर्शनविषये किम् । जघान कंसं किल वासुदेवः ।

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अभिज्ञा स्मृतिः यत्तु यां काश्चित्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावित्यत्र 'वचनान्मध्यमायां स्युः । प्रत्यक्षब्राह्मणोदिताः'। जानातिराभिपूर्वोऽयं प्रत्यक्षे वर्तते इति मीमांसकैरुक्तम् । तत्प्रायिकम् । स्मृतिवाचकत्वं च न स्मृतित्वावच्छिन्नशक्यताकत्वं किन्तु स्मृतितात्पर्येण प्रयुक्तत्वं तेन बुध्यादीनां ज्ञानार्थानां च संग्रहः । स्मृतिवाचिन्युपपदे भूतानद्यतनेऽर्थे धातोर्लृट् । लङोऽपवादः । अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामः ।

न यदि ॥ ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न । स्मरसि देवदत्त यत्काश्मीरेषु अवसाम ।

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

धात्वर्थस्य लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षत्वेन उक्तविषये वा लृट् । 'सर्वत्रेति वक्तव्यम्' । यद्योगे तदभावे चेत्यर्थः । यदीत्यस्यानुवृत्त्योभयत्र विभाषेयम् । स्मरसि देवदत्त यत्काश्मीरान् गमिष्यामः । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । स्मरसि देवदत्त काश्मीरान् गमिष्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । उभयत्राप्यगच्छामाभुंज्महि इति वा । गमनं लक्षणं प्रसिध्या परार्थमुपादीयमानत्वात् । भोजनं लक्ष्यं स्मार्यमाणत्वात् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थक्रियावृत्तेर्धातोर्लिट् । अत्र वार्तिकम् ।

परभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यते ।

उत्वं पादेः परादक्ष्णः सिद्धं वा स्यान्निपातनात् ।

अस्यार्थः । परोक्षे लिटीत्येतत्सूत्रस्थत्वेन परोक्षशब्दोपल-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्षणम् । परमक्ष्णः परोक्षम् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अक्षि च बाह्येन्द्रियमात्रपरम् । अतएवाक्ष्णोऽदर्शनादित्यजिति केचित् । यद्वा अच्प्रत्यन्ववेति । योगविभागादत्रैव निपातनाद्वा समासान्तोऽच् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति टच् वा । तस्याव्ययीभावविधानेऽपि परशब्दस्याक्षशब्देन सह तदसंभवेन समासान्तरे प्रवृत्तेः । परत्वंच तज्जन्यज्ञानविषयत्वानापन्नत्वम् । अन्यथा तस्यापि साक्षात्कारयोग्यत्वात्परोक्षत्वानुपपत्तेः । साक्षात्कारश्च प्रयोक्तृवृत्तिर्ग्राह्यः । तथाच ह्यः पपाचेति प्रयोगः ।

यत्तु भाष्ये वर्षशतवृत्तं परोक्षं वर्षसहस्रं वृत्तं वा कुडयकटान्तरितं वा द्व्यहवृत्तं वा त्र्यहवृत्तंवेति पक्षा उक्तास्ते प्रदर्शनमात्रार्थाः । यद्यपि क्रियाया अयुगपद्भाविव्यापारसमूहरूपत्वात्तत्साधनीनां च शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात्परोक्षत्वनियमादेतद्विशेषणमनुपयुक्तम् । तथापि शक्तिमतो द्रव्यस्य परोक्षत्वमिह विवक्षणीयम् । तत्प्रत्यक्षपरोक्षत्वाभ्यां क्रियाप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभिमानात् । नचैवमयं पपाचेति न स्यात् । शक्तिमतो देवदत्तस्य प्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम् । तद्व्यापार व्यक्त्याविष्टस्य परोक्षताया वाच्यत्वात् ॥

केचित्तु क्रियाया एव अत्र परोक्षत्वं व्याख्येयम् । समुदायस्य परोक्षत्वेऽपि प्रत्येकमपरोक्षत्वात् । पिण्डीभूता न शक्या निदर्शयितुमिति भाष्यस्वारस्यात् । धातुपदस्य क्रियापरत्वे स्ववाच्यत्वं सम्बन्धः । साधनपरत्वे स्वार्थसाधनत्वमिति लक्ष्यतावच्छेदकसम्बन्धलाघवस्यैव विनिगमकत्वात् । प्रत्येकं क्रियात्वाभावेऽपि धात्वर्थत्वानपायादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । तत्समुदायघटकसर्वव्यापाराणां प्रत्येकं प्रत्यक्षस्थलेऽपि लिडापत्तेः । समुदायस्य परोक्षतायास्तत्रापि सु-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्थत्वात् । तथाच परोक्षविशेषणमेव निष्प्रयोजनं स्यात् । नन्ववयवानामेवेह पारोक्ष्यं विवक्षितमितिचेत् कतिपयानां, यावतां वा, नान्त्यः । वैयर्थ्यतादवस्थ्यात् । नाद्यः । अपसिद्धान्तात् । व्यापारैकदेशसाक्षात्कारेऽपि लिट्प्रयोगस्यानिष्टत्वात् । अन्यथायदा तेन स्थाल्यां तण्डुलोदकं दृष्टं तदा साधनपरोक्षेव्यापारपरोक्षे वा सूत्रार्थेपपाचेति भवत्येवेति भाष्यविरोधात् । यावव्द्यापारपरोक्षस्यैव तत्रोक्तत्वात् । क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षे भवत्येवेति स्वयमभ्युपगमाच्च । क्रियाविष्टकर्तृसाधनप्रत्यक्षेऽपि साधनान्तराप्रत्यक्षसत्वेन क्रियानाविष्टत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

एवं भूतत्वमपि अवयवस्यैव विशेषणं स्यात् । अवयवस्य परोक्षान्वयितावच्छेदकत्वे तस्यैव भूतान्वयितावच्छेदकत्वात् । तथा च ह्यः पपाचेति प्रयोगे प्रकृतपाकानुकूलव्यापारत्वावच्छेदेन भूतान्वये बोधानुपपत्तिरिति दिक् ।

'सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम्' । सुप्तोऽहं किल विललाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् । इदं च चित्तविक्षेपनिमित्तमात्रोपलक्षणम् । इदंच न्यायलभ्यम् । स्वव्यापारस्यापि व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधानसंभवात् ।

'अत्यन्तापह्नवे चेतिवक्तव्यम्' । नो खण्डकांजगाम नो कलिङ्गान् जगाम । निषिद्धदेशेषु चिरं त्वयोषितमित्युक्ते चिर वासनिषेधार्थं तद्देशगमनस्यापन्हवः । 'नकारि सोमं (न)प्रपपौ नदाघजस्य प्रतिजग्राह को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय' । अपह्नवत्वं स्वरूपसदेव नियामकम् । नतुशाब्दधीविषयः अपह्नवत्वव्याघातात् । कारी ऋत्विग्भूत्वा सोमं न पपावपितु यजमान एव भूत्वा अयाज्ययाजनमप्रतिषिध्य ऋत्विक्त्वमेवापह्नुतम् । दाधा जनपदविशेषः । तत्र जातस्य नाहं प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिग्रहापह्नवे निषिद्धप्रति-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ग्रहस्य सुतरामेव निह्नवः । कोमनुष्योममास्त्यारोपणेन प्रहरेदि-त्यर्थः । व्याप्यानिषेधाभिप्रायेण तद्व्यापकनिषेधोऽप्यन्तापह्नव इति बोध्यम् । अथ कथं व्यातेने किरणावलीमुदयन इति । यत्तु आशंसायां भूतवच्चेति लिट् कर्तुमिच्छतीत्यर्थादिति तन्न । तत्र लुङ एवातिदेश इति सिद्धान्तात् ।

यदप्याहुः । यद्यपि उत्तमपुरुषत्रयादेशविधानं यथासंख्य-संपादनेन चरितार्थं तथापि णलुत्तमो वेति ज्ञापकादपरोक्षेऽपि लिट् साधुरिति ।तन्न सुप्तादिविषये चरितार्थत्वात्। यच्चत्रापि ग्रन्थ-करणरभसवशाच्चित्तविक्षेप इति तन्न । बहुतरमनः प्रणिधानसाध्य-शास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थेऽनद्यतनत्वातीतत्वयोश्च विस्तारक्रियायामसंभवात् । सत्यम् । तिङन्तप्रतिरूपकनिपातइति केचित् । शिष्यश्लोकोयमित्यन्ये । इदंच वर्धमानतद्विवरणादौ स्पष्टम् ।

हशश्वतोर्लङ्च ॥ ११६ ॥

अनयोर्योगे लिटो विषये लङ् चाल्लिट् इति हाकरोत् शश्वदकरोत् । चकारच ।

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

सन्निहितसमये पृच्छ्यमानेऽर्थे पूर्ववत् । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमास-न्नम् । तदुत्तरमनासन्नमिति संप्रदायः अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

स्मशब्दयोगे लट् । लिटोऽपवादः । धर्मेण स्म कुरवो यु-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्यन्ते । 'स्मपुरा भूतमात्रे, न स्मपुराद्यतने इति वक्तव्यम्' । स्मपुरेतिशब्देन आद्यन्तानुकरणद्वारा पञ्चसूत्री गृह्यते । तत्र भूतमात्रे प्रत्ययः । स्मपुराशब्दवत्सूत्रत्रयलक्षणस्तु प्रत्ययोऽद्यतने न भवतीति वार्तिककृद्‌द्व्यार्थः । तथाच लट्स्मे अपरोक्षेच पुरिलुङ्चास्मे इतिसूत्रत्रयेणानद्यतनभूतप्रत्ययः । ननौ पृष्टप्रतिवचने 'नन्वोर्विभाषा' इत्येताभ्यां भूतसामान्ये इति पर्यवसन्नम् ।

अत्र भाष्यम्—स्मादिविधिः पुरान्तो यद्य विशेषेण किं कृतं भवति ॥ नस्म पुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥ अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट्स्म इत्यत्र नास्ति नञ्कार्यम् ॥ अपरोक्षानद्यतनौ ननौ विभाषा चहि निवृत्तौ ॥ नपुरानद्यतन इतिभवेदेतद्वाक्यं तत्रचापिलुङ्ग्रहणम् ॥ अविशेषेण स्मपुरा हेतू इति तत्रचापि शृणु-भूयः ॥ अपरोक्षेचेत्येष प्राक् पुरिशब्दादिति निवृत्तः ॥ सर्वत्रानद्यतनस्तथासति नञा किमिह कार्यम् ॥ स्मादावपरोक्षेचेत्यकार्यमपि शक्यमेतदिति ॥शक्यंहि निवर्तयितुं परोक्षे इति लट्स्म इत्यत्र॥ स्यादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेत्येवमेव सिद्धमपि ॥ लट्स्म इति भवेन्नार्थः तस्मा द्वाच्यं परार्थं तु ॥

अयमर्थः—उक्तसूत्रत्रये ऽनद्यतनग्रहणानुवृत्त्यैव-सिद्धेः द्वितीयं वार्तिकं नकर्तव्यम् । ननावित्यादिसूत्रद्वयं च तदनुवृत्त्यभावेन तत्प्रवृत्तिसिद्धेः । नचैवं पुरिलुङ्चास्मे इत्यत्र तदनुवृत्तिर्नस्यादितिवाच्यम् । तस्य भूतसामान्यविषयकत्वलाभार्थं नपुराद्यौऽव्यमिति वाच्यम् । लुङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्रानद्यतनग्रहणानुवृत्त्यनुमानात् । अस्यभूतसामान्यपरत्वेविभाषानुवृत्त्या विकल्पेन लड्विधानादेव पक्षे लुङः सिद्धेः । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणं विना लुङ् दुर्लभः । विकल्पविधाने लडभावपक्षे लङ एवप्रसङ्गादिति विशिष्य तदुपादानसार्थक्यम् ।

—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

भूतानद्यतने लट् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥१२०॥

अनद्यतनपरोक्षेत्युभयं निवृत्तम् । ननुयोगे भूते लट् उत्तरवाक्ये । नच प्रतिवचनस्य प्रश्नपूर्वकत्वात्प्रश्नपदं व्यर्थम् । विरुद्धवचनाभिमुख्यतद्धीजानामपि वाच्यत्वात् । अपाक्षीः किम् । ननु पचामि भोः । 'ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यम्' । क्रियासमाप्तिविवक्षितत्वात् । अस्यार्थः । पाकादिक्रियानिवृत्तावपि तत्कार्यस्य श्रमादेरनुवृत्तेस्तस्या एवासमाप्तिविवक्षायां वर्तमाने लडित्येव सिद्धम् । एतादृशवर्तमानानुपादाने ननु मां कुर्वन्तं पश्य, ननु मां कुर्वाणं पश्येति वर्तमानलडादेशयोः शतृशानचोरसिद्ध्यापत्तेः ।

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

अनयोर्योगे वा लट् । पक्षे लङ् पूर्वविषये । अपाक्षीः किम् । न पचामि । नापाक्षम् । अहं नु पचामि । अहं न्वपाक्षम् ।

पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनेत्यनुवर्तते । भूतानद्यतने पुरायोगे विभाषा लुङ् चाल्लिट् नतु स्म योगे । पक्षे लिट् । रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पुरायासीत् । आयात् ययौ वा । स्मयोगेतु याति स्म पुरा । 'हशश्वद्भ्यां पुरालक्षणो विप्रतिषेधेन' रथेन ह पुरा शश्वद्याति । अयासीदित्यादि । स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन परपूर्वविप्रतिषेधाभ्यामित्यर्थः ॥ तथाचा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्मेग्रहणं नकर्तव्य मित्याशयः । नह स्मावे शश्वत् पुराग्निरप-रशुवृक्णं दहति ।

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते कालेधातोर्लट् । पचति । करोति । 'प्रवृत्तस्याविरामे नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्त्यवर्तमानत्वात्' । भवन्तीति लट् संज्ञा प्राचाम् । इहाधीमहे । मध्ये भोजनादिक्रियाव्यवधानादप्राप्तिः । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्रवन्ति नद्यः । स्थानादेः सार्वदिकत्वात्साध्यत्वाभावे क्रियात्वाभावात्क्रियाधर्मस्य वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति वचनारम्भः । जन्यस्य प्रागभावध्वंसावश्यकत्वाद्वर्तमानत्वस्य च तत्प्रतिद्वन्द्वित्वान्नित्यप्रवृत्तस्य च भूतभविष्यत्वाभावेन वर्तमानत्वं क्रियात्वं च नास्तीत्यभिप्रायः । पर्वतादिपदं चात्माकाशादेर्नित्यस्योपलक्षणम् । पर्वतादिस्थितेरनित्यत्वात् ।

अत्र सिद्धान्तः । न्याय्यं त्वनपवर्गात् । अध्ययनप्रवृत्त्यनन्तरकालीनतत्समाप्तिपूर्वकालीनभोजनादेर्नान्तरीयकतया व्यवधायकत्वाभावात्तदवयवत्वाद्वा सूत्रेणैव सिद्धम् । अन्यथा भुङ्क्ते इत्यादावपि जलपानादिना व्यवधानापत्तेः । तदुक्तं हरिणा—

व्यवधानमिवोपैति विच्छिन्नमिव दृश्यते ।
क्रियासमूहे भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥
नच विच्छिन्नरूपापि साविरामान्निवर्तते ।
सर्वैव हि क्रियान्येन संकीर्णेवोपलभ्यते ॥
तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।
सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौच भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

याः ता भूतादिभेदभिन्नाः पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिका इत्युपपादनीयम्। तदाह हरिः—

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते॥
प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपास्तत्रक्रियाः।
साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रियाः।

प्रसिद्धपरिमाणानां तत्क्रियाणामेव क्रियान्तरपरिच्छेदकतया कालरूपत्वात्कालस्य च क्रियाकारणत्वादित्यर्थः।

स्यादेतत्। निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भाविस्वात्प्रकारान्तराभावाद्वर्तमानकालो दुर्वचः। तदाहुः—

नवर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितः सागराय।
कूटस्थो लोको नविचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सोपजनं वः।
मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः।
काकं स्वोहानुयच्छति किं ते पतितलक्षणम्।
अनागतेन पताति अतिक्रान्ते च कारकः।
यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययं।
हिमवानपि गच्छति।
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम्॥
सर्वत्रच गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते।

अयमर्थः—परिवर्तनक्रियाया अनेकक्षणवृत्तितया क्षणानां च यौगपद्याभावात्कथं तस्या वर्तमानत्वम्। स्थूलकालोपाधिमादायैक्योक्तौ तु युगादिरूपोपाधिमादाय तद्वृत्तिध्वंसप्रागभावदशायां प्रतियोगिनामपि वर्तमानत्वव्यवहारापत्तेः। नच यत्कालावच्छेदेन यस्य सत्वन्तस्य स एव वर्तमानकाल इतिवाच्यम्। सर्व-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection, Digitized by eGangotri

स्य वर्तमानरूपतयात्माश्रयापत्तेः । नच सत्वं सम्बन्धमात्रं तद्घटितत्वमात्रस्य तदीयत्वे तद्ध्वंसप्रागभावसम्बन्धस्यातिप्रसक्तत्वात् । नच यस्य तत्प्रतियोगिकध्वंसादिवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेऽपि विवक्षितस्य तद्वृत्तिप्रतियोगिताकत्वरूपास्याभावान्न दोष इति वाच्यम् । तत्प्रतियोगिकध्वंसाद्यधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धस्यापि ध्वंसादिकाले सत्त्वात् । नच यत्र समये यदत्यन्ताभावो नास्ति स तस्य वर्तमानकाल इति वाच्यम् । अप्रसिद्धेः । घटाधिकरणकालेऽपि घटात्यन्ताभावसत्त्वात् ।

नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीयः । पूर्वापरकाले वर्तमानत्वाभिमतकालेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वात् । नच प्राक्कालावच्छेदेन संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे यदत्यन्तभावो नास्तीति वाच्यम् । व्यधिकरण सम्बन्धेन धर्मेणचावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य घटाभावस्य तदापि भूतलकपालादौ सत्त्वात् । घटध्वंसप्रागभावकालीनपदार्थात्यन्ताभाववृत्तिघटात्यन्ताभावस्याधिकरणस्वरूपतया तादृशपदार्थात्यन्ताभावस्य घटवत्यपि सत्त्वाच्च ।

नच भूतभविष्यद्भिन्नत्वं तत् । भूतत्वादेरपि भविष्यद्वर्तमानभिन्नत्वादिना निर्वाच्यत्वात् । अत्रोच्यते ।

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ।

हेतुः प्रयोजनं गमनस्य देशान्तरप्राप्तिः तदर्थं फलार्थं । इह प्रत्यभिज्ञानात् । क्षणभङ्गनिरासे देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिर्निर्हेतुका न सम्भवति इति गमनक्रियैव तस्या निमित्तम् । तदालम्बनश्च गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उत्पद्यते इति सत्त्वं तावदवगम्यते । क्रियायाः वर्तमानत्वाभावे च भूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गः वर्त-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

माने हि भूतत्वं भविष्यत्वं च प्रतिपद्यते तत्रानेकक्षणसमूहात्मकं क्रियाप्रबन्धरूपं बुद्ध्या संकल्प्य गच्छतीत्यादि प्रयुङ्क्ते इति कैयटः। अयं भावः—विद्यमानप्रागभावप्रतियोगी भविष्यन्। तदुपलक्षितः कालोऽपि तथा(१)। ध्वंसप्रतियोगित्वादि मात्रस्यातीतादित्वे सर्वदा तत्प्रतीत्यापत्तेः। ननु स्वध्वंसादिघटितस्यास्य पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादावनुपपत्तिः। एतत्प्रयोगकाले पर्वतादिस्थितेरतीतत्वाद्यभावात्। ध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नसमय सम्बन्धस्य स्थितित्वात् 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत् आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादौ तु सुतरामितिचेत् सत्यम्। धर्मिसत्ताया एवात्र वर्तमानत्वमिति सिद्धान्तात्। वेदान्तिनां त्वस्ति ब्रह्मेत्यत्र लकारस्य प्रयोगमात्रसाधुत्वाङ्गीकारात्। नहि स्थितिक्रियायां ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यरूपकर्तृत्वसम्भवः। नित्यत्वात्। नापिक्षेमसाधारणीस्थितेः साध्यता। स्वस्वव्याप्येतरासु यावतीषु व्यक्तिषु सतीषु(२)॥

लटः शतृशानचावप्रथमा-समानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तेन सामानाधिकरण्ये लट एतौ स्तः। पचन्तं पचमानं वा पश्य। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। ऋकार उगित्कार्यार्थः। चाकरः कुर्वाण इत्यादावन्तोदात्तार्थः। यद्यपि

(१) 'विद्यमानध्वंस प्रतियोग्यतीतः। अनुत्पन्नध्वंसो नष्टप्रागभावश्च वर्तमानः। तदुपलक्षितः कालोऽपि तथा' इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः।

(२) अत्र मूलेऽपि सर्वत्र त्रुटितः पाठः।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्रियान्तरयोगनिमित्तकं अप्रथमासामानाधिकरण्यं पाचकं देवदत्तं पश्येत्यादौ कृदन्तपदस्योपसर्जनकर्तृप्रतिपादकतया तस्य दर्शनादिक्रियापेक्षकर्मत्वाद्युपपत्तेः । लकारस्तु कर्तृकर्मणोर्विहितोऽपि कर्तृकर्मोपसर्जनक्रियाप्रतिपादकः । पचत्योदनं देवदत्तः पच्यते ओदनो देवदत्तेनेत्यादौ क्रियाप्राधान्यव्यवस्थापनात् । क्रियायाश्च क्रियान्तरयोगाभावात्कर्मादिशक्त्यावेशानुपपत्तिः । अन्यथा अपचदोदनं देवदत्तं पश्येत्यादेर्दुर्वारत्वात् । लङ्वाच्यायाः शक्त्यन्तरयोगो नतु लङादिवाच्याया इत्यस्य दुर्घटत्वात् । तथापि तिङ्भाविनो लकारस्य क्रियायां गुणभूते कर्त्रादौ, शत्रादि विषयस्यतु क्रियां प्रति विशेष्यभूते तत्र शक्तिः । पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादौ आदेशे विभक्त्यन्तरसामानाधिकरण्यदर्शनात्स्थानिन्यपि तदनुमानात् । नच लटः प्रयोगसमवायाभावादप्रथमासामानाधिकरण्याभावप्रत्यक्षेण सामान्यतोदृष्टानुमानबाधः । लकाराप्रयोगनिबन्धनत्वेन तदभावप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धेः । आदेशेऽप्रथमासामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तिमूलकानुमानस्यान्यथासिद्धतया बलवत्त्वात् । अतएवालातचक्रप्रत्यक्षं सर्वदिगवच्छेदेन रूपानुभवेऽपि तत्सहचरितस्पर्शानुपलम्भभ्रमः । तदुक्तं हरिणा—

स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य संमतः ।
न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तत् ॥

अतएव ज्वालैक्यबुद्धेरपीयमेव गतिरिति सिद्धान्तः ।

अथ पर्युदासोऽयं प्रतिषेधो वा? ॥ नाद्यः । प्रसयोत्तरपदयोस्तदसिद्धेः । कुर्वतोऽपत्यं कौर्वत इत्यादौ शत्रन्तस्य देवदत्तादिसापेक्षतायामसामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तेः । पदान्तरनैरपेक्ष्येच तत्सामानाधिकरण्याभावाच्छत्रादेरनुपपत्तेः । कुर्वतोभक्तिः कुर्वद्-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्तिः । पूर्ववद्योऽयम् । नान्त्यः । कुर्वती चासौ भक्तिश्चेत्यादेर-नुपपत्तेः । एवं कुर्वत्तरः, कुर्वद्रूपः । कुर्वत्कल्प इत्यादीनां समानाधिकरणवृत्तितद्धितानामप्यनुपपत्तिर्बोध्या । देवदत्तादिपदान्तरसामानाधिकरण्यात् । ननु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनान्तरमारम्भणीयम् । पृथगुत्तरपदग्रहणं अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् प्रत्यये परतः शत्रादेशविधेस्तत्राप्रवृत्तेः । अतो नोक्तदोषः ।

मैवम् । तदुक्तम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोर्निमित्तत्वादेरप्रसिद्धि'रिति । प्रत्ययादेशयोः परस्पर निमित्तत्वात् । सत्युत्तरपदे शतृशानचौ तयोश्च कृत्संज्ञायां सुबुत्पत्तिः। सुब्निमित्तः समासः तन्निमित्तं चोपपदमिति इतरेतराश्रयस्य स्पष्टत्वात् ।

अत्र सिद्धान्तः। 'नवा लकारस्य कृत्त्वा'दिति । अयमर्थः—सञ्ज्ञिनप्रत्ययत्वेन लकारस्यापि कृत्संज्ञया तदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां तदाश्रयसुबुत्पत्त्या अणादितरबादीनामुत्पत्तौ तेषु परेषु शत्राद्यादेशविधानान्न दोषः उत्तरपदस्थलेऽपि तिङादेशं बाधित्वा परत्वात्सुबुत्पत्तेः। नच पचतीत्यादावतिप्रसङ्गः । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन तत्र तिङादेशस्य नित्यत्वात् । नच प्रकृतेऽपि तथापत्तिः । शतृशानचोस्तिङपवादतया तद्विषये तत्प्रवृत्तेरनौचित्यात् । नचैवमपि वैक्ष्यमाणैरित्यादौ शानचं विनाकारान्तत्वविरहादिस् न स्यात् । पचतितरां पचतिरूपं इत्यादौ च शत्रादेरापत्तिः । तिङश्चेत्यात्रापचत्तरामिति लङादिविषये सावकाशत्वात् । एवं पचति पठतीत्यादावपि लस्य कृत्त्वात्सुबुत्पत्तौ प्रत्यये विहितः शत्राद्यादेशः स्यात् । लिडादौ तिङां सावकाशत्वात् । सत्यम् । नन्वोरित्यतो विभाषानुवृत्त्या व्यवस्थितविकल्पविज्ञानाचेष्टव्यवस्थासिद्धेः । नचैवममेत्यादिवैयर्थ्यम् । व्यवस्थितविभाषयैव नि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्ययोरादेशयोः सिद्धेरिति वाच्यम् । शतृशानचावित्येकस्मिन् योगे विभाषानुवृत्तिः । 'अप्रथमासमानाधिकरणे' द्वितीयो योगो नियमार्थः । व्यवस्थितविभाषया विस्पष्टप्रतिपत्त्यभावात् । तथाच विकल्पस्य प्रथमासामानाधिकरण्यं विषयः । पचन् पचमानः पचति वा देवदत्तः पचति देवदत्तं पश्येत्यस्य च नापत्तिः । द्वितीयस्य विधेर्निरस्तत्वात् । एतेन लट इति वर्तमाने लड्ग्रहणं क्वचित्प्रथमासामानाधिकरण्ये अप्रथमासामानाधिकरण्ये च विध्यर्थम् । तेन पचन्नित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च तदादेशसिद्धिरिति निरस्तम्। भाष्यविरोधात् । तस्य शतृशानचाविति सूत्रापेक्षया लट इत्यस्योपादाने गौरवाभावात् ।

संबोधने च ॥ १२५ ॥

हे पचन् । हे पचमान । संबोधनविभक्त्यन्तार्थस्य क्रियान्तरनिरूपितकर्मत्वादिशक्त्यनावेशात्क्रियान्तरान्वयित्वेन च प्रथमासामानाधिकरण्यस्याप्यभावादप्राप्तावारम्भः ।

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

क्रियायाः परिचायकहेतौ वर्तमानाद्धातोः लट एतौ स्तः । हेतुपदं फलकारणोभयपरम् । तिष्ठन् मूत्रयति । गच्छन् मूत्रयति स्थानादिक्रियया मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते ।

अत्र वार्तिकानि । 'गुणउपसंख्यानम्' बहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त इत्युक्ते यस्तिष्ठन् मूत्रयतीत्युत्तरे च देवदत्तो लक्ष्यते । अशौचादिगुणो वा गृह्यते । तत्र द्रव्यगुणयोरेव लक्ष्यत्वात्सूत्रेणासिद्धावारम्भः । 'कर्तृलक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे इति वक्तव्यम्' । योऽधीयान आस्ते स देवदत्तः । यआसीनोऽधीत इति वा ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्ववाक्ये गुणपदस्य साधनपरत्वे तत एवासिद्धाविदं पर्यायार्थम् । अशौचादिग्रहणे तु विध्यर्थम् । अचयोगे किम् । य आस्ते चाधीते च स चैत्र इति चकारयोगे माभूत् । 'तत्वाख्याने च' । शयाना वर्द्धते दूर्वा । आसीनं वर्धते बिसम् । स्वभावाख्यानमेतत् । तत्वासनवृध्योर्लक्ष्यलक्षणभावः । 'सदाच यश्च बहुलम्' । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । 'इङ् जुहोत्योर्वा' । अधीते अधीयानः । जुहोति जुव्हान इति । भाष्येतु तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया एव लक्षणं सा तु देवदत्तादेरिति सूत्रेणैव सिद्धेः । योऽधीते इत्यादावपि । अध्ययनासिक्रिययोः परस्परं लक्ष्यलक्षणभावात्पर्यायसिद्धेः । चकारयोगे च समुच्चितक्रियाद्वितयस्य कर्तृलक्षणत्वेन क्रिययो रन्योन्य लक्ष्यलक्षक भावाभावेना न तिप्रसङ्गात् । चैतन्यलक्षणः पुरुषइत्यादौ तत्वाख्यानस्यापि लक्षणत्वेन शयानेत्यादेः सिद्धत्वादित्युक्तम् । 'माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्' । मा पचन् । मा पचमानः । लुङो बाध एतस्मा माण्यात् ।

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ । ताविति संज्ञाविधानार्थम् । अन्यथा प्रत्ययविधानापत्तेः। तेनच तच्छब्देन शतृशानचोः स्वरूपमात्रपरामर्शेन स्थानिविशेष परामर्शविरहाल्लृकारान्तरस्थानिकयोरपि संज्ञासिद्धिः। नच पूर्वोक्तविशेषानिवृत्त्यासिद्धिः उत्तरत्र वर्तमानग्रहणानुवृत्तेरावश्यकत्वात् । तेन वर्तमान सामीप्यार्थकलडादेशयोर्लृडादेशयोश्च संज्ञा । नच वर्तमानादिति निर्देशात् लृटः सद्वेति वचनाच्च सिद्धिः पूरणगुणेत्यत्र सच्छब्देन तदुपादानानुपपत्तेः । वर्तमानवदित्यत्र प्रत्ययाधिकारेण संज्ञानतिदेशात् । लृट इत्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्रापि । पिष्टपिण्डाः सिद्धाः क्रियन्तामित्यादिवत् सत्संज्ञकप्रतिरूपकयो र्विधानेऽपि विहितयोस्तत्संज्ञानिबन्धनकार्यानपायात् ।

स्यादेतत् । तच्छब्दस्य संनिहितपरामर्शकतया लकारान्तादेशयोर्ग्रहणं दुर्लभम् । नचैवं ताविस्यस्य वैयर्थ्यम् अनुवृत्त्यैव प्रकृतयोर्लाभादिति वाच्यम् । प्रयोजनस्य प्रमाणानुसारित्वात् । मैवम् । ताविति योगं विभज्य धातुमात्राद्विहितस्य प्रत्ययस्य शतृशानचौ स्त इति व्याख्याय सदिति योगेन शतृशानच्मात्रस्य सत्संज्ञाविधानाश्रयणात् अथ पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिहापि तथात्वे स्थान्याकाङ्क्षायां तृजादीनां स्वरूपेण क्विबादीनां च लोपस्य विधानसामर्थ्यादेतदादेशाभावे परिशेषात् आदेशनिवृत्तिप्रयोज्यमतियोगिनः प्रत्ययस्यापवादतया तयोर्विधानमिति ण्वुलो युचश्च शतृशानचौ स्यातामिति कारके नन्दनेत्यादेरसिद्धिः । युवोरनाकावित्यस्य तद्धिते सावकाशत्वादिति चेन्न । लृटः सद्वेत्यस्य नियमार्थत्वात् यदि धातुमात्रात्परस्य तदा लृट एवेति । नच विकल्पविधायकतया तस्य नियमत्वानुपपत्तिः । लृटः सदित्यस्य तथात्वात् । तावित्यनेन शतृशानचौ अप्रथमासमानाधिकरणे इत्यादेरननुवृत्त्या विशेषविहितयोः शतृशानचोः लृटः सदिति सूत्रेण नियमः । वेत्यनेन तु समानाधिकरणादौ लट इव तौ विकल्पेन विधीयेते । एवंच नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे इत्यपि न वक्तव्यमिति लाघवम् ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥१२८॥

पवमानो यजमानः ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नशः ॥ १२९ ॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रून्निघ्नानः ।

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

आभ्यां शतृ स्यात् अनायासे कर्तृनिष्ठे द्योत्ये । अधीयन् । धारयन् अनायासेनाधीयान इत्यर्थः । नेह कृच्छ्रेणाधीते । स्यादेतत् । एते त्रयः प्रत्ययाः स्वतन्त्रा लादेशा वा । लटोऽनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां उभयसंबन्धेन संदेहात् । नाद्यः । पचते यजते अधीते इत्याद्यर्थे वाच्यत्वापत्तेः । लादेशेषुत्रासरूपविधेरभावात् । भावकर्मणोरप्येतदापत्तेश्च । कर्तर्येव चैषामिष्टत्वात् । लादेशस्य सार्वधातुकत्वेन पवमान इत्यादौ तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तप्रसङ्गाच्च । चित्करणस्य निघ्नाना इत्यादौ सावकाशत्वात् । निघ्नाना इत्याद्यर्थमात्मनेपदसंज्ञाप्रतिषेधारम्भापत्तेश्च । न द्वितीयः । सोमं पवमानइत्यादौ नलोकेतिषष्ठीनिषेधानुपपत्तेः । मैवम् । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणेनैव एतद्योगे षष्ठीनिषेधोपपत्तेः । नच द्विषयोगेऽपि तदापत्तिः । द्विषः शतुर्वेत्यस्य तृप्रत्ययग्रहणे प्रतिषेधार्थस्य प्रत्याहारग्रहणे विध्यर्थतयोपपत्तेः ।

द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

शतृ स्यात् । द्विषन् शत्रुः । अमित्रशब्दः पुंसि । नञोऽजरमरमृताः इतिलिङ्गानुशासनसूत्रात् ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शतृस्यात् । यः सुन्वन्तमव्रति । सर्वे सुन्वन्तः । यज्ञे किम् । सुरां सुनोतीत्यत्र माभूत । ननु सुञोयज्ञ इत्युक्तेऽपि सुनोत्यर्थस्य यज्ञविषयकत्वे इति व्याख्यया तद्वारणसंभवात्संयोगपदवैयर्थ्यमिति। अत्राहुः—प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थतया यजमानादन्यत्र माभूदित्ये-तदर्थं तत् । एवंचाप्रधानकर्तरि सामान्यविधिनापि नभवतीति ।

अर्हः प्रशंसायाम् ॥१३३॥

अर्हन् । प्रशंसायां किम् । अर्हति चोरो वधम् ।

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

आङभिव्याप्तौ । क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्त-च्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः । तच्छब्दत्रयं तृनादिप्रकृतिभूतत्त-द्धात्वर्थपरम् ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

कर्ता कटान् । 'ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम्' । अता-च्छील्याद्यर्थमारम्भः । होता पोता । अनुपसर्गे किम् । प्रशास्ता । प्रतिहर्ता । अत्र तृजेव । तेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तृनि तु तादौच निति कृत्यतावितिं गतेः प्रकृतिस्वराद्युदात्तत्वं स्यात्। 'नयतेः षुक् च वक्तव्यः'। नवा धात्वन्तरत्वात्। इन्द्रोवस्तेन नेषतु। इत्यादौ नेषतेः। प्रकृत्यन्तरत्वात् । षुकि तु गुणो न स्यात् । 'त्विषेर्देवतायामका-रश्चोपधाया अनिट्त्वं च वक्तव्यम्' । त्वष्टा । अनिट्त्वं चो-क्तवक्ष्यमाणोपसंख्यानसाधारणम् । त्विषेः स्वत एवानिट्त्वात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तेन प्रशास्ता नेष्टा क्षत्ता इत्यादिसिद्धम् । 'क्षदेश्चायुक्ते तृन् वक्तव्यः' क्षत्ता 'छन्दसि तृज्वक्तव्यः' । नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । चित्त्वादन्तोदात्तः ।

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥

उपसर्गविशेषोक्तिरन्यनिवृत्त्यर्था । कृञत्र करोतिः प्रसिद्धत्वात् । न तु हिंसार्थः । पतपचमदामुच्छब्दस्य तन्त्रेण पाठस्य युक्तत्वेऽपि प्रत्येकोच्चारणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । तेन समुत्पतिष्णुरित्यादौ नेति सम्प्रदायः । उत्पतिष्णुचरिष्णूचेति भट्टिः । केचित्तु तत्स्थाने पदेति पठित्वा उत्पतिष्णुरित्याहुः । एवं रोचिष्णुरित्यादि ।

णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

वीरुधः पारयिष्णवः । अयामन्तेतिणेरयादेशः ।

भुवश्च ॥ १३८ ॥

छन्दसीत्येव । भुविष्णुः प्रभविष्णु वैष्णवमिति प्रमादपाठः । अप्रसहिष्णुरित्यस्यैव प्रसिद्धत्वात् । चकाराद्भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । क्षयिष्णुरपीत्यन्ये तन्निर्मूलम् ।

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ग्लास्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चकाराद् भूष्णुः । नन्वयं किद्वा गिद्वा । नाद्यः । स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्त्वापत्तेः । नान्त्यः । जिष्णुरित्यत्र गुणस्य भूष्णुरित्यत्रेटश्चापत्तेः । मैवम् । गित्वस्यैव सम्यक्त्वात् । क्ङितीत्यत्र चर्त्वेन गकारस्यापि प्रश्लेषाद्गित्यपि गुणनिषेधात् । एवं श्र्युकः किती त्यत्रापि गकारप्रश्लेषादिटो निषेधात् । नच चत्वस्यासिद्धत्वाद्घुमास्थेत्युत्त्वापत्तिः । सौत्रत्वेन तदभावात् । असंहितया निर्देशाद्वा । तथाच वार्तिकम् ।

क्स्नोर्गित्वान्नस्थ ईकारः क्ङिोरीत्वशासनात् ।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनित्वंकगोरितोः । इति ।
दंशेः छन्दस्युपसंख्यानम्, । दंक्ष्णवः पशवः ।

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥

त्रस्नुः । नेड्वशीति नेट् । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुरेनमृजुमाशु सपक्षमिति श्रीहर्षः ।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थः । शमादिभ्योऽष्टभ्यो घिनुण् । शमी । दमी श्रमी भ्रमी क्षमी क्लमी प्रमादी नोदात्तोपदेशस्येति मान्तानां वृद्धिनिषेधः । शमिनितरा शमिनीतरेत्यादौ उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । नुम्विधौ झल्ग्रहणानुवृत्त्या शमिनावित्यादौ न नुमिति भाष्यम् । एवंच उकार उच्चारणार्थ इति वृत्तिमतं हेयम् । सकर्मकाणां तु नायमनभिधानादिति भाष्यम् । वासरूपविधिना उन्मादी । ताच्छीलिकेषु न स इत्यस्य प्रायिकत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घित्वात्कुत्वम् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी परिदेवी देवृदेवने भ्वादिः । दीव्यते र्पयन्तस्य नग्रहो लाक्षणिकत्वात् । संज्वारी परिक्षेपी परिराटी परिवादी परिदाही परिमोही । दोषी द्वेषी । द्रोही दोही योगी आक्रीडी । विवेकी त्यागी । रजेति रंजेर्नलोपनिपातनम् । रञ्जयतीति रागी भागी अतिचारी । अपचारी । आमोषी अभ्याघाती ।

वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसायाम् । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्थ श्लाघायाम् । स्रम्भु विश्वासे । विकाषी विलासी विकत्थी विस्रम्भी ।

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लष कान्तौ । अपलाषी चाद्विलाषी ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रेलपसृद्रुमथवदवसः ॥१४५॥

प्रलापी प्रसारी । प्रद्रावी प्रमाथी मथ विलोडने प्रवादी । प्रवासी ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिवादिव्याभाषासूओवुञ् ॥ १४६ ॥

एभ्यो वुञ् स्यात् । विनाशेतिण्यन्तस्य नशेर्भावे नलोपाविशिष्टस्य निर्देशः । अकारस्तूच्चारणार्थः । विनाशीत्यत्र पठन्ति केचित् । परिवादिवत् । असूयति । कण्ड्वादिः । समाहारद्वन्द्वः । असूञ्इति पञ्चम्येकवचनम् । एवंचेतरेतरयोगद्वन्द्वे प्रथमाबहुवचनान्तं व्याख्याय व्यत्ययादिकल्पनं वृत्त्यादीनामनादेयम् । नच समाहारे द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति समासान्तापत्तिः । व्यत्ययापेक्षया समासान्तविधेरनित्यत्वमाश्रित्य समासान्तो नेत्यस्य लघुत्वात् । भाषान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा तत्साहितादसूञ् इति व्याख्यानाद्वा । निन्दक इत्यादि । यद्यपि निन्दादीनां ण्वुलैव सिद्धं रूपसारूप्यात् । आद्युदात्तसाम्याच्च । असूयतिमात्राच्चु वुञ् विधेयः । ण्वुलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं वुञि त्वादिरिति विशेषात् । तथापि ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापनार्थं वुञो विधानम् । तृजादीनामिति निवृत्तिः । ज्ञापकस्य प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

दीव्यतेर्ण्यन्तस्य दिव इति चुरादेश्च ग्रहणम् । आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किं क्रोष्टा ।

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

अर्थपदमुभयान्वयि । चलनः चोपनः कम्पनः शब्दनः । शब्दशब्दने । आविष्करणे चुरादिः । शब्दप्रातिपदिकाद्वाऽत्रर्थे णिजन्तात् शब्दवैरकलहेत्यादिणिजन्ताद्वेति न्यासकृत् । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ।

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अकर्मकादित्येव वर्धनः वर्तनः । असत्यादिग्रहणे हलन्तादित्यर्थापत्त्या जुगुप्सनो मीमांसन इत्यादि न स्यात् । अजन्तत्वात् । तदर्थमादिग्रहणम् । नचानुदात्तत्वाभावः । अन्वयव्यवृत्तेरनुदात्तस्य सनन्तसमुदायविशेषकत्वात् गुपादयोऽनुदात्तेत इति भाष्योक्तेः ननु आर्धधातुक इति विषयसप्तमीपक्षे, प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवातोलोपप्रवृत्तेरनयोरपि हलन्तत्वं सुलभमिति चेत् सत्यम् । परसप्तमीपक्षेणैवमुक्तत्वात् ।

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुधातुः सौत्रो गत्यर्थ इहैव पाठेन कल्प्यः । वेगार्थ इत्यन्ये । जवनस्तु जवाधिक इत्यमरः । क्रमद्रमी यङन्तौ । चङ्क्रमणः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दन्द्रमणः । सरणः गर्द्धन इत्यादि । अनुदात्तेतश्चेत्येव सिद्धिः । सकर्मकादनभिधानेनानिष्टत्वात् एतेन चङ्क्रमणो ग्रामस्येन्यादिकल्पनमपास्तम । सत्यम् लषपतपदेत्युक्त्या युचो बाधो माभूदिति ज्ञाप्यम् । निन्दादिसूत्रे ताच्छीलिकानामताच्छीलिकैर्वासरूपविधिर्नेति ज्ञापितम् । इहतु ताच्छीलिकैः सहेति विशेषः । तेनालङ्कृञितीष्णुचो विषये तृन्न । नचैवं गन्तेति तृन्न स्यात् । उक्त्या बाधादिति वाच्यम् । उक्तज्ञाप्यस्य प्रायिकताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रोधनः भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यान्तान्न युच् । क्नूयिता क्ष्मायिता । क्नूयी शब्दे । क्ष्मायी विधूनने । नच नय गतावित्यस्मात्प्रत्ययविधिरेवायम् अनुदात्तेतश्चेत्येव सिद्धेः । तस्मात्तत्प्राप्तस्य युचो निषेध एवायम् ।

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

न युच् । सूदिता । मधुसूदनो नन्द्यादिः । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेणैव युचो बाधे सिद्धे दीपिग्रहणं युचा सह रस्य समावेशार्थम् । तेन कम्रा युवतिः कमनेत्यादि सिद्धमिति भाष्यम् । तस्यच ताच्छीलिकानां तैः सह वासरूपविधिर्नास्तीत्यस्य प्रायिकत्वे तात्पर्यम् । नतु रयुचोरेव समावेशो । तेन गन्ता विकत्थन इत्यादि सिद्धम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमग-मशॄभ्य उकञ् ॥१५४॥

लाषुकः पातुक इत्यादि ।

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् १५५

जल्पाक इत्यादि ।

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रजवी प्रजविनावित्यादि ।

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्य-मपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जयी दरी इत्यादि । जयतिक्षयत्योर्द्वयोरपि ग्रहणम् । श्रिञ् सेवायाम् विपूर्वः व्यथतिर्नञ्पूर्वः । निपातनान्नञो धातुना समासे नलोपे च प्रत्ययः । षूप्रेरणे सूति सूयत्योः सानुबन्धकत्वात् । अत्रैव प्रजुं इनिं च पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमर्हम् । पृथग्विभक्तिचकारयोस्त्यागे लाघवादिति दीक्षिताः ।

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्रा-श्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

आद्यास्त्रयः चुरादावदन्ताः । अयामन्तेतिणेरयादेशः । स्पृ-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हयालुः गृहयालुः पतयालुः । तत्पूर्वस्य द्रातेः तच्छब्देन समासस्तदो नान्तत्वंच निपात्यते । तन्द्रालुः । ननु लुशेत्वास्तु शित्वात्सार्वधातुकत्वं स्पृहयालुरित्यादौ अतोदीर्घो यञीतिदीर्घः तुरुस्तुशम्यम इत्यतः सार्वधातुकस्यानुवृत्तेर्नतु तिङः । नच लस्येत्संज्ञापत्तिः । प्रश्लेषेण यकारादित्वात् । प्रयोजनाभावाद्वा । एकादेशउदात्तेनोदात्त इत्युदात्तस्योभयत्र सत्वेन लित्प्रत्ययस्वरयोरविशेषात् । नच श्रद्धालुपदासिद्धिर्लुंधातोर्द्विवचनापत्तेरिति वाच्यम् । संज्ञापूर्वकत्वादनित्यत्वाश्रयणात् । धातूनामनेकार्थत्वाद्धेटो रूपसम्भवाच्च । नचाशितीत्यात्वनिषेधः । आश्रद्धाति आकारप्रश्लेषेण तत्सिद्धेः । आदिभूतस्य शकारस्येत्संज्ञायामेव तन्निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थमाकारादित्वम् । शयालुः । तेन शीङो वाच्य इति स्पष्टार्थम् ।

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दारुः । दोदेङो ग्रहणमित्याहुः । धारुः सेरुः शद्रुः सद्रुः ।

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृमरः । घस्मरः अद्मरः ।

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्जेः कर्मकर्तर्येव अभिधानस्वभावादिति संप्रदायः । भङ्गुरः भासुरः । मेदुरः ।

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

विदुर इत्यादि । विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणं, न लाभार्थस्य ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्याख्यानात् । छिदुरमिति कर्मकर्तरीति वृत्तिः नच तन्निर्मूलम् । गुरुमत्सरच्छिदुरयेत्यादि प्रयोगादिति वाच्यम् । मृणालतन्तुछिदुरा सती स्थितिरित्यादेरपि दर्शनात् ।

इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥१६३॥

इत्वरोऽभवदिति हर्षचरितम् । असतीत्वरीत्यमरः । नश्वरः जित्वरः सृत्वरः ।

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

अनुनासिकलोपस्यापि निपातः ।

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागुरिति अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायां प्रातिपदिकत्वे पञ्चम्यन्तम् । जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूक इति निपाते तु उत्तरत्र ऊकानुवृत्तिर्न स्यात् ।

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

एभ्यो यङन्तेभ्यः ऊकः । दशेति भाविनलोपाभिप्रायम् । यायजूकः । जञ्जपूकोऽक्षमालावानिति भट्टिः । दन्दशूको बिलेशयः । वावदूकशब्दस्तूलूकादिः । कुर्वादिगणे पाठात्सिद्ध इत्यन्ये ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नम्रः । कम्प्रः स्मेरः । नञ्पूर्वो जसिः सातत्यार्थः । अजस्रम् । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ।

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

चिकीर्षुः । सनधातोर्नेह ग्रहः । गर्गादौ जिगीषुशब्दपाठात् । अव्युत्पन्नतत्कल्पने गौरवात् । आङ् पूर्वः शंसुरिच्छायाम् । आशंसुः भिक्षुः ।

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

वेत्तेर्नुम् इषेः छत्वं चेह निपात्यम् । वेत्तिभिन्नानां विदां पृणातीष्यसोश्च नेदं निपातनमनभिधानात् ।

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

देवान् जिगाति सुम्नयुः । नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वदीर्घाभावः । इह क्येति नाखण्डस्य ग्रहणम् । किन्तु किचासौ यश्चेति कर्मधारयः । तेन कण्ड्वादियकोऽपि ग्रहः । तेन तुरण्यवः भुरण्युरित्यादि । गृणहन्ति ज्ञानस्यूयत्र इति मृगय्वादित्वात् ।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आदन्तादृकारान्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तः छन्दसि तौच लिड्वत् । आदिति दकारः । तकारे तु ऋइत्यस्य तात्परत्वेन दीर्घऋकारान्तानां ग्रहणं न स्यात् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । ततुरिः जगुरिः । बहुलं छन्दसि इत्युत्त्वम् । शुभं जावानो

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विदथेषु जग्मयः। जघ्निर्वृत्रममित्रियम्। जज्ञिः। सस्तुरिरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणनिषेधार्थं कित्वं। नच परस्मैपदसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्। आदेशानामेव तत्संज्ञत्वात्। कर्तरि कृदिति कर्तरि किकिनोरुत्पत्तौ पश्चात्प्रवर्तमानेनातिदेशेन भावकर्मणोरपि नैतदापत्तिः उत्पत्तिशिष्टार्थविरोधे उत्पन्नशिष्टार्थानन्वयात्। भूतकालस्यापि नातिदेशो वर्तमानाधिकारात्। नापि तिङादेशानां क्वसुकानचोश्चापत्तिः। स्वरूपबाधप्रसङ्गात्।

अत्रवार्तिकम्। 'उत्सर्गः छन्दसि सदादिभ्यो दर्शना' दिति। सेदिर्नेमिरित्यादि। अत एकहल्मध्ये इति एत्वाभ्यासलोपौ।

'भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः। दधिः। चक्रिः। सस्रिरित्यादि। 'सासहि वावहि चाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्'। पतेर्णीगभ्यावोऽपि निपातनात्। सहिवहिचलिपतिभ्योयङितिवचनारम्भपक्षे तु भाष्यप्रामाण्यात्।

स्वपितृषोर्नजिङ्॥ १७२॥

स्वप्नक् तृष्णक्। स्वप्नजौ तृष्णजावित्यादि। धृषेश्चेति वृत्तिः। धृष्णक्।

शॄवन्द्योरारुः॥ १७३॥

शरारुर्धातुको हिंस्रः। वन्दारुरभिवादके॥

भियः क्रुक्लुकनौ॥ १७४॥

भीरुः। भीलुकः। 'क्रुकन्नपि वक्तव्यः'। भीरुकः।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्थेशभासपिसकसो वरच् १७५

स्थावरः ईश्वरः । भास्वरः पेस्वरः कस्वरः ।

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

यङन्ताद्यातेर्वरच् ।

यायावरः । निरूपितोऽयं न पदान्तसूत्रे ।

ताच्छीलिकाः समाप्ताः ।

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥

विभ्राट् भाः भासौ धूः विद्युत् । ऊर्क् पूः जूः जुवौ निपातनाद्ग्रावशब्दस्य धातुना समासः । ग्रावस्तुत् ऋत्विग्विशेषः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अनुपसर्गार्थ आरम्भः क्विप्चेत्यत्र सुपीत्युपसर्गे इति चानुवृत्तेः । भिद् छिद् । नच पूर्वसूत्रे ग्रावोपपदात् स्तोः क्विविधानवैयर्थ्यम् । भ्राक्केरिति पाठे ताच्छील्यादौ क्विपो विधेयत्वात् । नचैतत्सूत्रविहितस्यैव तच्छीलाद्यर्थत्वम् । तृना बाधापत्तेः । ताच्छीलिकानां तैर्वासरूपविधिर्नेत्युक्तत्वात् । दृशिग्रहणं दीर्घसंप्रसारणतदभावह्रस्वानामपि विधानार्थम् । 'वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां क्विप्दीर्घो वचिस्वप्योरसंप्रसारणं च' 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वेचे' ति वक्तव्यमिति वार्तिकदर्शनात् । क्विब्वचीत्याद्युणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधो मा भूदिति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पुनरुपादानम् । वक्ति अनया वाक् । पृच्छतीति प्राट् । स चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः । आयतः स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूः पूर्वोक्तः । श्रुयन्त्येनां श्रीः । दिद्युत् जगत् । क्रमेण द्युतिस्वाप्योः, गमः क्वावित्यभ्यास संप्रसारणलोपौ । जुहोत्यनया जुहूः । नच द्युत्यादीनामपि दीर्घापत्तिः । दीर्घसमुच्चयवेलायामचश्चेत्युपस्थानात् तदन्तविधिनाऽजन्तस्येति पर्यवसाने अर्थादीर्घस्य जुहोतिमात्रपरत्वात् । दीर्यति दरत् । दृभये ह्रस्वः । ध्यायतेर्धीः । दृशिग्रहणात्क्वचित्कर्त्रर्थव्यभिचारः करणस्य कर्तृत्वोपचारापेक्षयाऽवयवार्थानुगमाय च करणादावेवोत्पत्तेर्वाच्यत्वात् ।

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

मित्रभूसंज्ञः कश्चित् । उत्तमाधमर्णयोर्विश्वासघटकः प्रतिभूः । दृशिग्रहणानुवृत्तिलभ्यं चेदम् । नच संज्ञात्वादेव सिद्धिः । प्रतिदानपूर्वकालमात्रवृत्तिव्यवहारविषयत्वात् । संज्ञायाश्च यावद्द्रव्यभावित्वात् ।

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥१८०॥

डु इत्यविभक्तिको निर्देशः । विभुः प्रभुः संभुः । व्यापकत्वैश्वर्यजननान्यत्र निमित्तम् । संज्ञायां तु विभूः कश्चित् । 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शंभवति भावयति वा शंभुः ।

धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥१८१॥

धाञ्धेटोर्ग्रहणम् । स्वरूपेणैव निर्देशात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धात्रीजनन्यामलकीत्रमुमत्युपमातृषु ।

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसि-चमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

ष्ट्रन् स्यात् । दान्त्यनेन दात्रम् । दा च्छेदने । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । तोत्रम् । सोत्रम्, सिन्वन्ति बध्नन्त्यनेन सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् पत्रम् दशोति निर्देशो अक्ङित्त्यापि क्वचिन्नलोपार्थः । तेन दशनोति सिद्धम् । नच प्रकृतेऽप्यापत्तिः । शुनो दन्तदंष्ट्र-स्यादि निर्देशात् ।

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पूङ् पूञोः करणे ष्ट्रन् । करणस्य हलसूकराद्यवयवत्वे । एतेन तयोरुपपदत्वाभिधेयत्वयोर्निरासः । पोत्रम् । तयोर्मुख-मित्यर्थः । सर्वत्र तितुत्रेति इण्निषेधः ।

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धूइति निरनुबन्धकस्य कुटादेरेव ग्रहणम् । ङित्वाद्गुणनिषेधे उवङ् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनि-त्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पवित्रम् । आज्योत्पवनसाधनं दर्भमयमनामिकावेष्टनं वा ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥१८६॥

पुवइत्रः ऋषेर्वेदमन्त्रस्य करणत्वे देवतायाश्च कर्तृत्वे। पूयतेऽनेन पवित्रम्। अग्निः पवित्रं समा पुनातु।

ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥

वर्तमाने। स्विन्नः। इद्धः। क्ष्विण्णः। वर्तमानस्वेद्याद्याश्रय इत्यर्थः।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात्। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा कर्मण्ययं सकर्मकत्वात्। मत्यादिप्रकृतिकस्य क्तस्य भूतविषयत्वमनेन बाध्यते। तक्रकौण्डिन्यन्यायात्। ज्ञातमित्येतत्तु भूतेऽपि तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञात'मिति सूत्रप्रयोगात् अन्यथा क्तस्यच वर्तमानइति षष्ठ्यापत्तेः। चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। तथाच भाष्यम्।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि।
रुष्टश्चरुचितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि॥
हृष्टजुष्टौ तथाक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम्।
पादश्चायं समाप्तः।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ तृतीयः पादः

उणादयो बहुलम् ॥१॥

प्रायेणैषां रूढतया प्रकृतिप्रत्ययार्थाननुगमाद्विशिष्य न व्युत्पाद्यन्ते किन्तु शास्त्रान्तरव्युत्पादितानां साधुत्वमात्रमनेनाभ्यनुज्ञायते । अत्र वार्तिकम् ।

बाहुलकं तनुदृष्टेः नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ।
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

अस्यार्थः—नन्वत्र बहुलग्रहणं व्यर्थम् । उणादय इत्येतावतैव साधुत्वाभ्यनुज्ञासिद्धेः इत्याशङ्क्याह—तनुदृष्टेरिति । प्रकृतेरितिजात्यभिप्रायमेकत्वम् । तनुशब्दो भावप्रधानः प्रकृतीनामल्पत्वदर्शनात् । बहुलशब्दार्थो बह्वर्थादानम् । तथाच तत्रापठिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्यो उणादयो विधीयन्ते । तेन हृषेरुलच् । शंकेरपि भवति शंकुलेति । एवं बहुवचनात्तत्राविहिता अपि प्रत्ययाः तेनार्तेः पिडपिङ्कौ । ऋपिडः ऋपिङ्ग इति । एवं कार्याण्यपि । यथा षण्ड इत्यत्र सत्वाभावः । षत्वं वा नन्वेवं सर्वेभ्यो धातुभ्यः सर्वे प्रत्यया स्युरतआह नैगमेति । निगमे छन्दसि भवाः । अणृगयनादिभ्य इत्यण् । रूढिः प्रसिद्धिः । प्रयोगस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादने आचार्यान्तरसंमतिराह—नामचेति । निरुक्तं च भूवादिसूत्र उपन्यस्तम् । शाकटस्य तोकमपत्यं शाकटायन इत्यर्थः ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

व्याख्यातम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

नच वर्तमानाधिकारनिवृत्त्यैवैतदुत्तरसूत्रद्वयस्यान्यथासिद्धिः। उत्सर्गतो वर्तमाने, क्वचिदेव कालान्तरे इत्यर्थात्।

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

ग्रामं गमी गामी वा। भविष्यत्सामान्यविषयाश्चैते। विशेषविवक्षायां त्वपवाद विप्रतिषेधाल्लुट्। श्वो गन्ता ग्रामम्। वासरूपविधिना लृडपि। गमिष्यति। भविष्यति इत्यादि। भविष्यदधिकारो यावत्पुराशब्दयोगे भविष्यत्येव लटः साधुत्वार्थः। भविष्यत्कालेन वर्तमानस्य बाधात्। शब्दोपात्तकालविशेषविरहभावे च तदप्रयोगात्। असति त्वस्मिन् भूतेऽपि लटः साधुत्वं स्यात्।

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

यावद्भुङ्क्ते। पुराभुङ्क्ते। निश्चयार्थौ निपातौ। समनन्तरं भोक्ष्यते इत्यर्थः। निपातग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। यावद्भुङ्क्ते इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन लुट् तत्पर्यन्तंयावत्पुरेत्यनुवर्तनाद्वा।

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

भविष्यति वा लट् स्यात्। पक्षे लुट्च। कदाकर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा। नच कर्हिशब्दस्यानद्यतनविषयत्वात्तद्योगे लृडयुक्तः भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति व्युत्पाद्य कर्हियोगव्याख्यानात्। नच भविष्यत्सामान्यविहित लृटो विशेषविहितेन लुटा

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वविषये बाधः । तत्रैव तदनुवृत्तेरुक्तत्वात् ।

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा त्वं भोजयसि भोजयिष्य सि भोजयितासि वा । वक्तुर्भोजनेच्छात्र गम्या ।

लिप्स्यमान सिद्धौ च ॥ ७ ॥

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यायां लड्वा । अकिंवृत्तार्थआरम्भः । यो भवतामन्नं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो दास्यति दाता वा स स्वर्गं यास्यति याता वा । पूर्वसूत्रे किंवृत्तग्रहणं तु लिप्स्यमानरहितायां लिप्सायां अकिंवृत्ते लटो निवृत्त्यर्थमिति कैयटः ।

लोडर्थलक्षणेच ॥ ८ ॥

प्रैषादेः परिचायकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः भविष्यति वा लट् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय भोक्ष्यते भोक्ता वा ॥

लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

निपातनात्समासोत्तरपदवृद्धी । मुहूर्तानन्तरं भविष्यत्युक्तपरिचायके वर्तमानाद्धातोः लिङ्लटौ पक्षे लृड्लुटौ । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेदागच्छति आगमिष्यत्यागन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ।

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रिया-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्थायाम् ॥ १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायां तद्वाचके धातावुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णं दर्शको याति। इह गमनक्रिया दर्शनार्था। अतो दृशेस्तुमुनादि। नन्वविशेषेण विहितो ण्वुल् एतद्विषयेऽपि सिद्ध एव। नचाकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति भविष्यत्कालानुवादेन षष्ठीनिषेधार्थं तद्विधानम्। सामान्यविहितस्यैव भविष्यदर्थकतायां तदुपपत्तेः। नच भविष्यदधिकारविहितत्वस्य तन्निषेधप्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभार्थम्। भविष्यदर्थस्यैव तथात्वे अङ्ग यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजका इत्यत्र य एनं याजयिष्यन्तीति विवरणाद्भविष्यदर्थस्याप्यकस्य योगे षष्ठीनिषेधापत्तेरिति वाच्यम्। भूतार्थस्यैव याजकपदस्य लप्स्यन्त इति पदसमभिव्याहारेण भविष्यत्ताबोधकत्वात्। नच इमेऽस्य याजका इत्यादौ तदानिषेधार्थं शब्दशक्तिस्वाभाव्येन याजकपदस्य भूतविषयत्वात्। भावियाजकत्वारोपेण तद्व्यवहारात्। नच विशेषविहितेन तुमुना ण्वुलोऽनपवादार्थं तुमुनो भावार्थतयाकर्त्रर्थकण्वुलं प्रत्यबाधकत्वात्। वासरूपविधिना ण्वुलोऽप्युपपत्तेश्च।

उच्यते तृजादिबाधाय ण्वुलो विधानम्। अन्यथा वासरूपविधिना तेऽपि प्रसज्येरन्। तेन कर्तुं व्रजतीत्याद्यर्थे कर्ता व्रजति विक्षिपो व्रजति इत्यादयो न प्रयुज्यन्त इत्याकरः। क्रियायां किम्। द्रव्ये उपपदे मा भूत्। भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः। भिक्षितुं जटा इत्यत्र तु धारयतीत्यध्याहार्यम्। क्रियार्थायां किम्। धावतस्ते पतिष्यति दण्डः। धावनक्रियाया दण्डपातहेतुत्वेऽपि तदर्थत्वाभावात्। तदुद्देशेन क्रियमाणस्यैव तदर्थत्वात्। कृष्णमित्यत्र विषयत्वं द्वितीयार्थः। तच्च दर्शनान्वयि उद्देश्यत्वसंम्बन्धेन दर्श-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नस्य यानक्रियान्वयः । कृष्णविषयकदर्शनोद्देश्यकं चैत्रकर्तृकं यानमिति बोधः । भविष्यत्वं तु न शाब्दविषयः । इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वाभाव्यादेव लाभात् । दर्शक इत्यत्र तु दर्शनस्य स्वविषयकेच्छावत्त्वसम्बन्धेन ण्वुलर्थाश्रयान्वयः । तथाच कृष्णविषयकदर्शनाश्रयकर्तृकं यानायेति धीः । यानकर्तरि दर्शनस्य स्वविषयकेच्छावत्त्वसम्बन्धेनान्वये याने दर्शनोद्देश्यकत्वमर्थाद्भवति ।

यत्तु कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनार्थं तादृशभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं तदुद्देश्यकं च यानमित्युभयत्रार्थ इति तन्न । समानकर्तृकत्वमभिधानबललभ्यः प्रयोगोपाधिरिति स्वग्रन्थविरोधात् । प्रयोगोपाधेः शाब्दविषयत्वानुपपत्तेः । तस्योक्तरीत्यान्यलभ्यत्वाच्च । एतेन सामानाधिकरण्यस्य संसर्गान्तर्भावोऽपि निरस्तः । प्रयोजनाभावात् । दर्शनस्य कर्तरि जनितान्वयबोधत्वे यातीत्यत्रान्वयानुपपत्तेश्च । यदपि दर्शनजनिका यानक्रियेति तदप्यसत् । दर्शनानुत्पादेऽपि उक्तप्रयोगात् । स्वरूपयोग्यताविवक्षायामपि यत्रान्यार्थकृतयानेन दर्शनं तत्राप्युक्तप्रयोगापत्तेः । उद्देश्यत्वस्यापि संसर्गताङ्गीकारे तु जनकत्वस्य तत्कल्पने प्रयोजनाभावात् ।

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भावाधिकारे वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थक्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे स्युः । इदं च भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् । यथेत्यसमस्तम् । यथाविहितं विधानं येषामिति च बहुव्रीहिर्वा । अयमर्थः क्रियार्थक्रियोपपदे विशेषविहितेन तुमुना स्वविषये घञादीनां बाधप्रसङ्गात् यस्मिन्नुपाधिविशेषे प्रकृतिविशेषेभ्यो घञादिविधानं तादृगेवोक्तस्थलेऽपि भवतीत्येतदर्थं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वचन पदोपादानम् । अन्यथाव्यतिकरापत्तेः । यागाय याति । तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । यागोद्देश्यकं यानमित्यर्थः ।

अण्कर्मणि च ॥ १२ ॥

काण्डलावो व्रजति । काण्डलवनार्थं व्रजनमित्यर्थः । ननु कर्मणि सामान्यविहितोऽण् उक्तविशेषेऽपि सिद्धः सत्यम् । पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् । नन्वपूर्वं विध्यपेक्षया प्रतिप्रसवस्य लघुत्वादुत्सर्गविषयेऽणो लाभार्थमेतत्स्यात् । अन्यथा ण्वुलो विधानेन तृजादिवदणोऽपि दुर्लभत्वात् । तत्कथमपवादविषयेऽणि कर्मण्यणः सिद्धिः ।

मैवम् । वचनग्रहणानुवृत्तिमात्रेण कर्मणि तदुपपत्तेः । पुनः कर्मग्रहणस्य कर्ममात्रोपसङ्ग्रहार्थतयाऽपवादविषयेऽप्यण्सिद्धेः। तथाच कम्बलदायइत्यादि सिद्धम् । परत्वादनेन कप्रत्ययबाधात् । नन्वेवमपि कदाचित्कर्मण्युपपदे स्यात् कदाचित् क्रियायाम् । भाविष्यत्पवादबाधनार्थतया वचनसार्थक्यात् । चकारेणोपपदसमुच्चयाविधाने तु प्रत्येकस्योपपदत्वाभावात्काण्डशब्देन सहोपपदसमासो न स्यात् । मैवम् । पृथक्सप्तमीनिर्दिष्टतयाप्रत्येकमुपपदविश्रान्तेः ।

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यत्यर्थे धातोर्लृट् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां च । भविष्यति । ननु क्रियार्थायां क्रियायामित्यस्याननुवृत्त्यैव सिद्धौ किं शेषपदेनेति । मैवम् । करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ ण्वुला बाधेन तृजादिवल्लृटोऽनुपपत्तेः । शेषग्रहणात्तु तदनुवृत्त्यनुमानेनोभयत्रापि लृट्सिद्धेः । तदुक्तम्—लृटिशेषवचनं क्रिया-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection, Digitized by eGangotri

यां प्रतिपदविध्यर्थमिति । नच शेषपदस्यात्र क्रियार्थाक्रियाभिन्नोपपदपरत्वपर्यवसानाद्विवक्षितार्थप्रातिकूल्यमेवेति वाच्यम् । चकारेणात्रापि विधानादिति वार्तिकमतम् ।

भाष्यकृतस्तु लृडिति योगेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लृट्शेषे इत्यनेन तदभावे इति योगविभागात्सिद्धौ चकारो व्यर्थ इत्याहुः ।

लृटः सद्वा ॥ १३ ॥

लृटः शतृशानचौ स्तः । लड्ग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थमन्यथाप्रवतन्त्रप्रत्ययान्तरापत्तेः।'सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे इति वाच्यम्' । इदंचोपलक्षणम् । संबोधनेक्रियालक्षणहेत्वोः उत्तरपदे प्रत्ययेचेत्यपि बोध्यम् । यक्ष्यन्तं यक्ष्यमाणं वा पश्य । हेकरिष्यन् । अर्जयिष्यन्नेध्येष्यमाणो वसति । करिष्यद्भक्तिः । करिष्यद्रूपः । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यति देवदत्तः । करिष्यमाणो वा । घटो भविष्यतीत्यत्र धातोरुत्पत्तिः । प्रत्ययस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिकालीनत्वं वर्तमानोत्तरकालीनत्वं वार्थः । तस्य धात्वर्थेऽन्वयः । इहाद्येति देशकालयोरप्युत्पत्तिवान्वयो नतु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वे । श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति प्रसङ्गात् । नचाद्येत्यादेः प्रतियोगिनि प्रागभावेचोभयत्रान्वयः । अद्यतनप्रागभावप्रतियोगी अद्यतनो घट इतिबोधान्नैतदापत्ति रिति वाच्यम् । दर्शाद्यक्षणोत्पत्स्यमाने चैत्रे दर्शे चैत्रो भविष्यतीत्यनापत्तेः । दर्शस्य चैत्राधिकरणत्वेऽपि तत्प्रागभावानधिकरणत्वात् तथाचैतद्देशवृत्तिरद्यतनी च या वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी उत्पत्तिः तदाश्रयो घट इति बोधः । शाब्दिकमते तादृशी घटोत्पत्तिरिति विशेषः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतने धातोर्लुट्। बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम्। लङ्विधिवत्। तेन अद्य श्वो वागमिष्यतीति लृडेव। अत्रानद्यतने इति योगेन अनद्यतने लृटः सत्संज्ञकौ विधीयेते। श्वोनद्यीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। लुडिसनेनानद्यतने लुटो विधानम्। श्वः कर्ता श्वोऽध्येता। आदेशविधानमेवानद्यतने लुटो ज्ञापकम्। 'परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थ इति वक्तव्यम्'। भविष्यत्सामान्ये लुटो विधानमेतत्। परिदेवनमनुशोचनम्। श्वस्तनी पूर्वाचार्याणां लुटः संज्ञा। इयं तु कदा गन्ता येयं पादौ निदधाति। अयं तुकदाध्येता योऽयमनभियुक्तः। नच गन्तेव गन्ता इत्युपमानेन निर्वाहः। तिङन्ते तदभावात्। यद्वा अनद्यतने इवानद्यतने इति सूत्र एवोपमानमाश्रित्य निर्वाह्यम्। प्रयोगवशाद्गौणेष्यनद्यतने प्रत्ययोत्पत्तेरिति भाष्यम्।

केचित्तु अनद्यतन एवगन्तेति पदं व्युत्पाद्यम्। वाक्यार्थस्य पदसंस्कारं प्रत्यनिमित्तत्वात्। तस्यैव भविष्यत्सामान्यं वाक्येऽर्थ इत्याहुः। तन्न। परिदेवनादन्यत्रापि प्रसङ्गादिति न्यासकृत्।

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम्। पदेर्ण्वुल्तृचोरपवादो घञ् विधीयते। रुजिविशिभ्यां इगुपधलक्षणस्य कस्य, स्पृशेः पचाद्यच इति विवेकः ञकारो वृध्द्याद्युदात्तार्थः। घकारः कुत्वार्थः। पद्यतेऽसौ पादः। करणस्य कर्तृत्वविवक्षा। पदशब्दस्त्वनुदात्तं पदामिति प्रयोगात्। रुजतीतिरोगः। विशतीतिवेशः। 'स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम्' उपतापो रोगस्तत्रार्थे स्पृशेर्घञित्यर्थः। स्पर्शो रोगविशेषः।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सृस्थिरे ॥ १७ ॥

सृ इत्यविभक्तिको निर्देशः भ्वादेर्ह्वादेश्च ग्रहणम् स्थिर इति प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं नतूपपदम् । अर्धर्चादौ सारशब्दोऽपीह लिङ्गम् । सृधातोः स्थिरे कर्तरि घञ् सारः सरति कालान्तरमिति व्युत्पत्तेः । उत्पत्त्यनन्तरनाशिनश्चार्थस्य गतिकर्तृत्वानुपपत्तेः । नचैवं स्थिरपदवैयर्थ्यम् । प्रकर्षविज्ञानार्थत्वात् तेन । चिरस्थायित्वमर्थः । 'व्याधिमत्स्यबलेष्विति वाच्यम्' । अस्थिरार्थ आरम्भः । अतिसारो व्याधिः । व्यर्थान्तर्भावेणात्यन्तरुधिरनिःसारणहेतुत्वादित्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारं बलम् । सारयति चेष्टयति । बलस्य चेष्टाहेतुत्वादित्यर्थः ॥

भावे ॥ १८ ॥

धात्वर्थमात्रे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः त्यागः रागः । ननु शब्देन यल्लिङ्गसंख्यायुक्तो योऽर्थः प्रतिपाद्यते तदभिधायकेनैव तेन भाव्यम् । भावशब्दश्चात्र पुंल्लिङ्ग एकवचनान्तश्च निर्दिष्टः । तस्य स्त्रियाक्तिन्नेनेन सामानाधिकरण्यासंभवात् भावे स्त्रियां क्तिन्न स्यात् । किन्तु स्त्रियामकर्तरि कारके एव भावे पुंसि स्यात् । नपुंसकेभावे क्तइत्यत्राकर्तरिच कारके इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्तरि स्यात् । भावे तु पुंसि । पाक इति घञ्चैकत्वे एव स्यान्नतु पाकौ पाका इत्यादौ । भावपदबोध्यार्थजातीयपरतायामेव तत्प्रत्ययानां प्रसङ्गात् । नैवम् नान्तरीयकतया लिङ्गवचनयोरुपादानेऽपि तयोरविवक्षितत्वात् । भावमातिपादिकार्थसामान्यस्यैव प्रत्ययनिमित्तत्वात् । यद्वा पाकादिषु क्रियाविशेषेषु लिङ्गसंख्याविशेषस्थलेऽपि भावशब्दवाच्यं सा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मान्यं गोत्वमिव गोष्वस्ति तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तमाश्रित्य प्रत्ययविधिः भावस्य सामान्यत्वात्पचादेश्च विशेषत्वात् । भूतिर्भवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगम इति कैयटः । सम्बन्धिभेदेनैकस्य मातुलत्वोपाध्यायत्वादिवत्पाकादिषु विशेषरूपता भावशब्दवाच्यसामान्ययोः परस्पराबाधेन सत्त्वात् । उक्तंच हरिणा—

आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।
संबन्धिभेदादर्थात्मा स विधिः पक्तिभावयोः ॥

तथाच प्रत्येकधातुवाच्यविशेषसमवेतस्य भावसामान्यस्यात्र प्रत्ययार्थतया निर्देश इति सिद्धम् । अत्र भावस्य सिद्धावस्थादिकं प्रागेव व्युत्पादितम् ।

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥१९॥

कर्तृभिन्ने उपपदे घञ् । रज्यतेऽनेन रागः । प्रास्यते इति प्रासः । क्वचिदसंज्ञायामपि । को भवता लाभो लब्धः । कस्त्वया दायो दत्तः । अकर्तरि कारके भावे इत्येतदुभयस्मातः परमनुवृत्तिः । कृत्यल्युटो बहुलमिति यावत् । अत्र भाष्यम् । अकर्तरीति पर्युदासे कारकग्रहणं नञिवयुक्तन्यायादेव लभ्यम् । प्रतिषेधपक्षेऽपि संज्ञायां घञः कर्तरि तन्निषेधस्य च वाक्यभेदेन विधाने धात्वर्थसंबन्धिनि कारक एव भविष्यति । भावे पूर्वसूत्रेणैव विहितत्वात् । नच भावे संज्ञायां घञ्विधानार्थतयान्यथासिद्धिः । भावे संज्ञायामित्येकयोगापत्तेः । नापिपरिमाणाख्यायामित्यत्र कारकग्रहणानुवृत्त्या एका तिलोच्छ्रितिर्द्वे सृती इत्यादौ घञभावार्थं । अकर्तरीत्यस्यानुवृत्त्यापि सिद्धेः । संज्ञाग्रहणमपि व्यर्थम् । असंज्ञायामपि दर्शनात् । नच कृतः कट इत्यादौ कारक इत्यादि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रसङ्गः । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यतिप्रसङ्गभङ्गात् ।

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

घञ् । एकस्तण्डुलनिश्चायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेतिघञ ऋदोरपश्चापवादः । नचान्ते निरभ्योः पूल्वोरित्येव घञ्सिद्धिः सर्वापवादबाधनार्थं सर्वेभ्य उपादानादनेनापि भवितुमर्हत्वात् । ननु सर्वेभ्य इति किमर्थम् । नच पुरस्तादपवादन्यायेनायं घञचात्रेव बाधेत नत्वपमतस्तस्यापि बाधार्थमिति वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्तायान्तस्यापि बाधोपपत्तेः । नचैकः पाक इत्यत्र कर्मणि घञर्थे अकर्तरिचेत्येव सिद्धेः संज्ञायामित्यस्य तत्र निरासात् । अजपोरपि संज्ञाविषयकत्वापत्त्या प्रकृते तदनापत्तेश्च । अपवादस्योत्सर्गसमानविषयकत्वात् । उच्यते । प्रकृत्याश्रयो योऽपवादस्तस्यैवायमपवादो यथा स्यात् । धातुसामानाधिकरण्याप्रन्न सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशादीदृशार्थलाभात् असत्यस्मिन् अर्थाश्रयस्यापि अपवादस्यायमपवादः । तथाचैकातिलोच्छित्तिरित्यादि न सिध्येत् । सर्वेभ्य इत्युपादाने तु स्त्रियामित्यर्थं निर्दिश्य क्तिनो विधानादर्थाश्रयस्य क्तिनो नायमपवाद इति सिद्धम् ।

दारजारौ कर्तरि णिलुक्चहेतुमण्यन्ताभ्यां । दारयतिजारयतिभ्यां कर्तरि घञ् णेश्च लुक् । नच णेरनिटीति णिलोपेन सिद्धिः । जनीजॄषिति जीर्यतेर्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्व इति ह्रस्वापत्तेः । णिजाश्रयवृद्धेर्दुर्लभत्वात् । णिलोपस्य स्थानि-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वद्भावेन घञाश्रयाया अपि तथात्वात् । नच शुद्धाभ्यामेव करणे घञा सिद्धिः । अपो दुर्वारत्वात् । यद्वा शुद्धाभ्यामेव करणे घञ् विधीयते इति बोध्यम् ॥

इङश्च ॥ २१ ॥

अचोऽपवादो घञ् । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः ।

'अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् वक्तव्यः' । उपाध्यायी उपाध्याया । स्वयमध्यापिकेत्यर्थः । घञनुक्रमणमजपोर्विषय इति वचनात्स्त्रियामप्राप्तस्य घञो विधानम् । 'शॄवायुवर्णनिवृतेष्विति वक्तव्यम्' शारो वायुः कर्मणि घञ् । शारश्चित्रो वर्णः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृताच्छादन इत्यर्थः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणामित्यत्र वार्तिकप्रयोगात्सिद्धम् ।

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

संरावः । उपसर्गे किम् । रवः ।

समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥

संयूयते गुडादिभिर्मिश्रीक्रियते संयावः । पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संदावः । संद्रावः ।

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रायः नायः भावः । उपसर्गे तु प्रश्रयः प्रणयः प्रभवः । राज्ञो नय इति बाहुलकात् । प्रभाव इति प्रादिसमासात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

विक्षावः । विश्रावः । वौकिम् । क्षवः श्रवः ।

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अवनायः । उन्नायः । अध ऊर्ध्वंच नयनमिति क्रमेणार्थः । उन्नयो बाहुलकात् ।

प्रेद्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

प्रद्रावः प्रस्तावः प्रस्रावः । प्रेकिम् । द्रवः । स्तवः स्रवः ।

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

निष्पूयते वितुषीक्रियते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् । लवः पवः । नच पूङ्पूञोर्द्वयोर्निर्देशे त्रयो धातव उपसर्गौ द्वाविति यथासंख्यानुपपत्तिः। शब्दतो यथासंख्योपपत्तेः ।

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

उद्गारः निगारः । उन्न्योः किम् । गरः ।

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

लुप्तविभक्तिको निर्देशः । उत्कारो निकारो वा धान्यस्य । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ।

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अधिकरणे ल्युटोऽपवादो घञ्। समेत्य स्तुवन्त्यस्मिन् छन्दोगा इति संस्तावः। यज्ञे किम्। संस्तवः परिचयः।

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

अयज्ञ इति च्छेदो। यज्ञस्य प्रकृतत्वात्। प्रशब्दे उपपदे स्तृधातोर्घञ्। अयज्ञविषयेप्रयोगे। प्रस्तारः। यज्ञे तु प्रस्तरो दर्भमुष्टिविशेषः। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति।

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

विशब्दपूर्वा त्स्तृधातोरशब्दविषये प्रथने घञ्। पटस्य विस्तारः तिर्यगायातिरित्यर्थः। शब्दे तु ग्रन्थविस्तरः।

छन्दोनाम्निच ॥ ३४ ॥

स्त्र इत्यस्यानुवृत्तिः शब्दविषयत्वादप्राप्तावारम्भः। विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणि विष्टार इत्यधिकरणे घञ्। ततः पङ्क्तिशब्देन कर्मधारयः विष्टारपङ्क्तिः छन्दः। वावित्यस्याननुवृत्त्या प्रस्तारपङ्क्तिरित्यादि।

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

ग्रहवृइत्यादिप्राप्तस्यापोऽपवादो घञ् उद्ग्राहः।

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

यद्यपि मुष्टिशब्दस्य परिमाणार्थत्वे परिमाणाख्यायामित्येव सिद्धं तथापि अङ्गुलिसन्निवेशविशेषार्थमुष्टिशब्दार्थमारम्भः। मल्लस्य संग्राहः। मुष्टौ किम्। पदार्थसंग्रहः। 'उद्ग्राभनिग्राभौ च-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri.

छन्दसि' स्रुगुद्यमननिपातन योरिति वक्तव्यम् । उद्ग्राभं च नि-ग्राभं । ब्रह्मदेवा अवीवृधन् च । जुहूप्रभृतेरेवात्र ग्रहणम् । उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति । उद्ग्राभंचेति उपभृतं प्रनियच्छतीत्युक्तेः ।

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥३७॥

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च क्रमेण द्यूते औचित्ये च विषये घञ् । परिणयेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एष न्यायः । उचितमित्यर्थः । अन्यत्र परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

क्रमप्राप्तस्यानुल्लङ्घनमनुपात्ययः । तत्र पर्यायः । अन्यत्र

परावनुपात्ययइण ; ॥३८॥

कालपर्ययः । अतिपात इत्यर्थः । अत्र वदन्ति । परौ नियो द्यूते इणोऽनुपात्यये नावभ्रेषे इत्येव सूत्रणीयम् । परीणोः सकृदुपादाने लाघवादिति ।

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥३९॥

तव विशायः । राजोपशायः । पर्यायेकिम् । विशयः । संशयः । विशये प्रायदर्शनादिति जैमिनिसूत्रम् । उपशयः समीप शयनम् । नचानुपात्ययपदानुवृत्त्यैव सिद्धिः । पर्यायशब्दस्यापि तत्समानार्थत्वादिति पर्यायेति व्यर्थमिति वाच्यम् । पुनर्विधानार्थत्वात् । तेनाभिविधिविवक्षायां परमपीनुणं बाधित्वाऽयमेवेति व्याख्यातारः ।

हस्तादाने चेरस्तेये ॥४०॥

हस्तादानपदस्य उपादेयप्रत्यासत्तौ तात्पर्यम् । पुष्पप्रचायः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायम् । हस्तेनेति किम् । प्रचयः । वृक्षाग्रवर्तिनां फलानां यष्ट्या ग्रहणमित्यर्थः । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण अथ कथं कुसुमावचयं नाटयन्त्यावितिकालिदासः । पुष्पस्यावचयाय नम्रवदनामेकां समायोजयत् । इत्यादि । सत्यम् । प्रमादएवायमित्यभियुक्ताः । यत्तु आरुह्य हस्तादानेऽपि आदेयमत्यासत्यभावाद्धञभाव इति शकुन्तलाटीकायां तच्चिन्त्यम् । हंसमुखाख्यहस्तस्य नियोगे औचित्यात् । च्युतसंयुक्तं कुसुमावचयादिषु इति तदुदाहृतप्रयोगस्यैवानुपपत्तेः । आरुह्य पुष्पग्रहेऽपि तद्धस्तस्य विनियोगात् । यष्ट्यादिना ग्रहणे च हस्तानुपयोगात् ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥४१॥

एषु चिनो घञ् चस्य कुत्वंच । निकायो गृहम् । आकायमग्निं चिन्वीत । अधिकरणे घञ् । अग्निं तदाधारस्थलविशेषं चयनेन निष्पादयेदित्यर्थः । कायः शरीरम् । गोमयनिकायः । उपसमाधानं राशीकरणम् । समूह इति यावत् अयं धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थोपाधयः । चस्य क इत्येव वक्तव्ये आदिग्रहणं यङ्लुकि अभ्यासस्यैव कत्वं यथा स्यात् । अन्यथा द्वयोस्तदापत्तेः । गोमयानां निकेचाय इत्याहुः ।

संघे चानौत्तराधर्ये ॥४२॥

पूर्ववत् । भिक्षुनिकायः । प्राणिसमूहः संघः । औत्तराधर्ये तु सूकरनिचयः । स्तनपानादिदशायामुपर्यधोभावेनावस्थानमौत्तराधर्यम् । भिक्षुवत्पृथगेवावस्थाने तु सूकरनिकाय इत्येव । संघे

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रि-याम् ॥ ४३ ॥

भावे इति वर्तते स्त्रीग्रहणं व्यतिपाक इत्यत्र माभूत् । नच क्ति-न्प्रकरणे एवायं विधीयताम् । स्त्रियामित्यत एव लाभादिति वा-च्यम् । क्तिन्बाधकानामपि बाधार्थं प्रकरणोत्कर्षात् । तेन व्यास-श्रन्थेति युचो बाधे व्यावचोरी व्यावचर्चीत्यादि सिद्धम् नन्वेवं व्यतीक्षा व्यतीहेत्यादेरसिद्धिरकारप्रत्ययस्यापि बाधापत्तेरितिचे-त्सत्यम् । क्तिन्प्रकरणे एवास्य पाठ्यत्वात् । नचैवं व्यावक्रुष्टिरि-ति व्यात्युक्षीति च न स्यात् स्त्र्यधिकारे वासरूपविधेरभावात् । सत्यं बहुलग्रहणेन यथेष्टलाभादित्याकरः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

सांकूटिनम् । सांराविणं वर्तते । अभिविधिरभिव्याप्तिः । अ-णादिवचनान्तरेणात्र कार्यम् । क्लीवत्वं लोकात् । भावग्रहणं नपुं-सके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । यद्यपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवास्य का-रकेष्वप्रवृत्त्या भावपदस्य कारकव्यावृत्त्यर्थत्वं वक्तुमशक्यम् ।तथापि मध्येऽपवादन्यायेनायं घञएव बाधकः स्यान्न तु क्तादेरतो भावे-इत्यधिकविधानार्थम् । क्तादेरपि बाधः । नच नपुंसके भावे क्त इत्यस्मादनन्तरमयं विधेयः भावपदत्यागे लाघवादिति वाच्यम् । वासरूपविधिना पक्षे क्तादिप्रसङ्गात् । प्रकरणोत्कर्षसामर्थ्येन तु वासरूपविधिर्बाधात् ल्युडिष्यते एव । संकूटनं संरवणमित्यपी-त्याकरः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

अवपूर्वान्निपूर्वाच्च ग्रहेः शापे घञ्। अवग्राहो निग्राहो वा ते भूयात्। अक्रोशे किम्। अवग्रहः पदस्य निग्रहश्चोरस्य छिद्राविशेषो निरोधश्चेत्यर्थः।

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

प्रग्राहेण चरति भिक्षुः। भिक्षेच्छया पात्रं गृहीत्वेति यावत्। लिप्सायां किम्। प्रग्रहो देवदत्तस्य प्रकृष्टोऽभिनिवेश इत्यर्थः।

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

उत्तरः परिग्राहः। स्फ्येन वेदिस्वीकरणमित्यर्थः।

नौ वृधान्ये ॥ ४८ ॥

निपूर्वाद्वृधातोर्घञ् धान्येऽर्थे। नीवारः। धान्ये किम्। निवरा कन्या। ग्रहवृदृइत्यादिना कर्मण्यप्। नचास्त्रियां क्तिन् स्यात्परत्वादिति वाच्यम्। बहुलवचनात्सिद्धेः घञजबन्तानां पुंस्त्वं तु प्रायिकम्।

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छ्रायः उद्यावः उत्पावः उद्द्रावः पतनान्ताः समुच्छ्रया इति बाहुलकात्।

विभाषाङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥

आरावः। आरवः। आप्लावः। आप्लवः।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥५१॥

विभाषेत्यनुवर्तते। अवग्राहोऽवग्रहः। अन्यत्रावग्रहः पदस्य ।

प्रेवणिजाम् ॥ ५२ ॥

प्रपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् प्रत्ययार्थस्य वणिक्संबन्धित्वे । तुलाप्रग्राहः तुलाप्रग्रहः । तत्सूत्रमितियावत् ।

रश्मौच ॥ ५३ ॥

प्रग्रह प्रग्राहः । रश्मिपदं रथशकटादिसंबद्धरज्जुपरम् । ननु तन्मात्र परमित्याहुः। अत्र वदन्ति । उदिग्रहः, समिमुष्टौ, आक्रोशेवन्योः, प्रेलिप्सायाम, परौ यज्ञे. अवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा, प्रेवणिजाम्, रश्मौचेति पठित्वा विभाषाङ्किप्लुवोरिति पठितुमुचितम् । ग्रहेः सकृदुपादाने लाघवादिति ।

वृणोतेराच्छादने॥ ५४ ॥

विभाषा घञ् प्रावारः प्रवरः ।

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

परिभावः परिभवः । अवज्ञाने किम् । पारिभवः सर्वतउत्पत्तिः ।

एरच् ॥ ५६ ॥

इकारान्तादच् । चयः जयः। 'भयादीनामुपसंख्यानम्'। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । परत्वात्प्राप्तयोः क्तल्युटोः पूर्वविप्रतिषे-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

घोऽयप । तथाचानपवादत्वान्न वासरूपन्यायः । भयम् । वर्षम् । वृषभो वर्षणादिति भाष्यप्रयोगाद्वर्षणमपीति कैयटः भयनमिति त्वसाध्वेवेति अनुन्यासादयः। कल्प्यादिषु च प्रतिषेधः । ण्यन्तेभ्यो ऽचिप्रतिषिद्धे घञ् । स्वरे विशेषः । कल्पः अर्थः । एरजण्यन्तानामिति वचनं त्वनार्षमिति कैयटः ।

जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ । ऊर्वोरस्तु मे जवः । देवस्य सवितुः सवे । अपा रूपसिद्धावपि स्वरार्थमारम्भः ।

ॠदोरप् ॥ ५७ ॥

करः गरः शरः यवः स्तवः दकारोऽयं नतु तकारः । निरभ्योः पूल्वोरित्यारम्भसामर्थ्यात् । अनस्तात्परत्वाभावाद्दीर्घोकारान्तेभ्योऽप्ययम् । लवः पवः ।

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

अप स्यात् घञचोरपवादः । ग्रहः वरः दरः निश्चयः गमः । स्यादेतत् । निश्चयइत्येरचापि सिद्धम् । रूपस्वरयोरविशेषात् । नच हस्तादाने इति घञापत्तिः । यस्य स्तेयार्थत्वं प्रसक्तं तस्यैव हस्तास्ताने घञ्विधानात् निपूर्वस्य चिनोतेश्च स्तेये वृत्त्यभावात् । मैवम् । थाथादिस्वरो निश्चयपदे न भवतीत्यस्य ज्ञाप्यत्वात् । तेन कृत्स्वरेण मध्योदात्तसिद्धिः । वशिरण्योरुपसंख्यानम् । घञि प्राप्ते आरम्भः । वशनं वशः। रणन्त्यत्र रणः । 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' । भावः कर्तृभिन्नकारकंच घञर्थः । प्रस्थः । प्रस्नान्त्यत्र प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा । विध्यन्त्यनेन व्यधः । घ्नन्त्यस्मिन् मनांसि विघ्नः । आयुध्यन्तेऽनेनायुधम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥

अप् स्यात् । प्रघसः । अग्यत इति विघसो वैश्वदेवावशिष्टम न्नम् । विशेषस्तु तदशनस्य स्मृतिषु प्राशस्त्यात् । उपसर्गे किम् । घासः । शष्पं बालतृणं घास इत्यमरः ।

नौणच ६०

निपूर्वादत्तेर्णः स्यादप्च । निघसो न्याद इत्यपीत्यमरः ।

व्यधजपोरनुपसर्गे ६१

व्यधः जपः उपसर्गेतु आव्याधः । उपजापो रहस्यप्रकाशः ।

स्वनहसोर्वा ६२

पक्षे घञ् । स्वनः स्वानः । हसः हासः अनुपसर्ग एव । प्रस्वानः प्रहासः ।

यमः समुपनिविषु ६३

एताद्भिन्नोपसर्गाभावे सति यमो वाप् पक्षे घञ् । सच विशिष्टाभाव उक्तोपसर्गयोगे शुद्धेच तुल्यः । संयमः संयामः । उपयमः उपयामः । नियमः नियामः ।वियमः वियामः । यमः यामः ।

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

निपूर्वेभ्य एभ्यो वाप् पक्षे घञ् । निगदः निगादः, निनदः निनादः । निपठः निपाठः । निस्वनः निस्वानः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

चादनुपसर्गे च विणाविषयाच्चक्वणतेरप् । निक्वाणः नि-क्वणः । क्वणः क्वाणः । वीणायां तूपसर्गान्तरेऽपि । प्रक्वणः प्रक्वाणः ।

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पणते रप् । मूलकपणः शाकपणः । पूलक इत्यर्थः । परिमाणे किम् । पाणः ।

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

धनमदः । उपसर्गेतु उन्मादः ।

प्रमदसंमदौहर्षे ॥ ६८ ॥

अन्यत्रप्रमादः ।

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समजः पशुसंघः । उदजः पशुप्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजः उदाजः ।

अक्षेषुग्लहः ७०

अक्षपदं देवनपरम् । तत्र पणभूतं वस्तु ग्लहः । अन्यत्र ग्रहः ।

प्रजनेसर्तेः ७१

प्रजननं प्रजनः । जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः । ण्यन्तादेरज्वा ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रशब्द मनिष्ठ१ इतिवद् धात्वर्थाभावपरः । तथाच गर्भधारणं लब्धम् । (तेन कृत्स्वरेण मध्योदात्तसिद्धिः)।तच्च प्रथमं द्वितीयादिकं वेति हरदत्तानुसारिणः । प्रथममेवेति वृत्तिः । गवामुपसरः । दिने दिने त्वावसरेषु वन्दिनाम् । श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशव नितादुःखोपचर्या जनैरित्यादौ पुंसि संज्ञायामिति घः ।

ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ७२

चादप् । निहवः अभिहवः । उपहवः विहवः । अन्यत्र प्रह्वायः ।

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आह्वयतेऽस्मिन्नाहवः । अन्यत्र त्वाह्वायः ।

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

अप्संप्रसारणं वृद्धिश्च निपात्यते उदकाधारश्चेदर्थः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

ह्वयतेः संप्रसारणमप्च । हवः ।

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

वधादेशोऽन्तोदात्तः । वधेन दस्युम् । चाद्घञ् । घातः ।

मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥

काठिन्ये हन्तेरप् घनादेशश्च । अभ्रघनः । सैन्धवघन उदके

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रास्त इत्यादावभेदोपचारः ।

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अकारोपध इति केचित् । वाहीकग्रामविशेषसंज्ञेयम् ।

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ७९

प्रविशद्भिर्जनैः पादैः हन्यते इति प्रघणः । पक्षे वृद्धिः प्रघाणः । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः । बहिरिति प्रकोष्ठान्वितम् ।

उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥

अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यत्र स्थापयित्वा काष्ठानि तक्ष्यन्ते स उद्घनः ।

अपघनोऽङ्गम् ८१

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन इत्यमरः । सूत्रेह न सर्वः पाणिः पादश्चेत्याहुः । अपघातोऽन्यः ।

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

एषु हन्तेः करणे अप्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनायोघनः । विघनः द्रुघनः । पूर्वपदादिति णत्वमित्येके । कुठारस्येयं संज्ञा ।

स्तम्बे क च ८३

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः । पक्षेऽप् घनादेशश्च ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः । अन्यत्र स्तम्बघातः । नचात्र निपातनव्यवधानेन कथं हन्तेरनुवृत्तिः । तेषामादेशत्वस्वीकारात् तत्रापि हन्तेरनुवृत्तेः । नच घन इत्यत्रापूस्वरेणाद्युदात्तप्रसङ्गादन्तोदात्तानुपपत्तिः । आदेशानामाकारान्ततयाऽऽतोलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तसिद्धेः । स्त्रीलिङ्गे च इषीकादेर्यत्र स्तम्बहननकरणत्वं तत्र कप्रत्ययस्य सर्वापवादत्वात्स्तम्बघ्नेति केचित् । ऊतियूतीति निपातनस्य तथात्वात्स्तम्बहेतिरित्यन्ये । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः । स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति ल्युटा स्तम्बहननीत्यन्ये ।

परौ घः ॥ ८४ ॥

अप्संनियोगेन हन्तेर्घादेशः । परिहन्यतेऽनेनेतिपरिघः ।

उपघ्नआश्रये ८५

उपपूर्वाद्धन्तेः अप्उपधालोपश्च । आश्रयः सामीप्यम् । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते पर्वतोपघ्नः ।

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

संहननं संघः । उत्कृष्टतया ज्ञायते इत्युद्घः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । क्रमेण भावकर्मणोरप् ।

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

समन्तात्परिच्छेदो निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ड्वितः क्त्रिः ८८

डुपचष् पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् डुवप् उप्त्रिमम्। डुकृञ्करणे। कृत्रिमम्। निर्वृत्तमित्यधिकारे क्त्रेरितिवक्ष्यमाणेन मबागमः।

ट्वितोऽथुच् ८९

टुवेपृ वेपथुः। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वयथुः। इमौ भावे एव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्।

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्

भावेऽकर्तरि कारके चायम्। अतएव यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्यत्र कर्मपरतया व्याख्यातम्। यज्ञः याञ्चा। यत्नः विश्नः प्रश्नः। रक्ष्णः। 'नस्य ङित्वे संप्रसारणप्रतिषेधो वक्तव्यः'। ङित्वाभावे विश्न इत्यत्र गुणापत्तेः। प्रश्ने चासन्नकाले इतिनिपातनात्सिद्धमिति भाष्यम्।

स्वपो नन् ९१

स्वप्नः।

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

प्रधिः अन्तर्धिः। उपसमीपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिरित्यादि-स्वारस्यात्स्व।तुलकात्कर्तर्यपीति माधवादयः। एतेन विधाताविश्वसृ-ड्विधिरित्यादि व्याख्यातम्। विधविधाने इत्यस्मादिगुपधात्कि-दिति विधिशब्दे उपाधीयतेऽनेनेति करणपरतयोपाधिपदे च सि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्ध्वं बाहुलकं नादेयमिति दीक्षिताः ।

कर्मण्यधिकरणे च ९३

कर्मण्युपपदे धः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽत्र जलधिः ।

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

स्त्रीविषये भावादौ क्तिन् । घञोऽपवादत्वादजपोस्तु परत्वाद्बाधकोऽयम् । कृतिः चितिः । स्तुतिः । आबादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । आप्तिः राद्धिः दीप्तिः । अप्रत्ययापवादोऽयम् । यदितु 'निष्ठायां सेटोऽकार' इति विधिः । तर्हि स्रंसा ध्वंसेति न स्यात् । वस्तुतस्त्रयाणामित्र आबादित्वात्स्रस्तिर्ध्वस्तिरित्येव रूपम् । ननु स्रंसा ध्वंसेति भाष्यम् । 'तथाच निष्ठायां सेटोऽकारवचनात्सिद्ध'मिति वार्तिकं सम्यगेवेति भावः । तथाच गुरोश्चहल इत्येतत्प्राप्तिस्थले एव आबादिभ्यः क्तिन्निति तस्य तात्पर्यम् । तेन कण्डूतिरित्यत्र 'क्तिन्नाबादिभ्य' इति क्तिन्निति वृत्तिरयुक्ता । क्तिजित्येव तत्र युक्तः पाठ इति हरदत्तः ।

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

क्तिन् स्यात् । स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गे इति पचेस्तु भिदादित्वात्प्राप्तस्याङोऽपवादः । ननु विभाषाख्यानेति वक्ष्यमाणयोर्ण्वुलिञोः पुरस्तादपवादन्यायात् अनन्तरबाधेन विधेः सावकाशत्वे परेण तस्य बाधात् । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । स्थाध्वोरित्वम् । संगीतिः संपीतिः । घुमास्थेतीत्वम् । पक्तिः । अवस्थासंस्थादयो व्यवस्थायामिति सौत्रप्रयोगात् । एतेन प्रतिष्ठिति

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्याख्यातम् । 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे क्तिन् वक्तव्यः' । ल्युटोऽपवादः । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः । 'ग्लाज्याहाभ्यो निः' । ग्लानिः ज्यानिः हानिः ।

मन्त्रे वृषेषपचमनविद-भूवीराउदात्तः ॥ ९६ ॥

मन्त्रविषये वृषादिभ्यः क्तिन् स उदात्तश्च । उदात्तार्थं सूत्रम् । इषेस्तु क्तिन्नर्थमपि । इच्छेति निपातनेन तत्र बाधितत्वात् वृष्टिं दिवः सुम्नमिष्टये । पक्तीरु । । इयंते नव्यसीमतिः । वित्तिः भूतिः अग्न आयाहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ।

ऊतियूतिजूतिसाति हेतिकीर्तयश्च ॥ ९७ ॥

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ् । ऊतिः । वचनं उदात्तार्थम् । नित्स्वरेणाद्युदात्तप्रसङ्गात् । यूतिजूत्योर्दीर्घश्च निपात्यते । स्यतेः सनोतेश्च सातिः सातिर्दानावसानयोः । आद्ये द्यतिस्यतीत्यादिना प्राप्तस्येत्वस्याभावः । द्वितीये वा जनसनेति आकारान्तादेशसिद्धौ स्वरार्थम् । हेतिरित्यत्र हन्तेर्नस्येत्वम् । हिनोते स्तु गुणः । कीर्तिरित्यत्र ण्यन्तत्वाद्युचि प्राप्ते क्तिन् उदात्तश्च ।

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव इज्या व्रज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥९९॥

एभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् संज्ञायां सचोदात्तः । समजन्त्यस्यां समज्या । क्यपि वीभावो निषिद्धः । निषद्या आपणः । निपतन्त्यतो निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनया मन्या गलपार्श्वनाडी तदुल्लासेन क्रोधानुमानात् । विदन्त्यस्यां विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्येति भावे । कुमारभृत्या गर्भिण्या परिचर्याऽभिधीयते इति हारावलिः । 'कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठित' इति कालिदासः । ईयतेऽनया इत्या शिबिका । संज्ञायां किम् । मतिः आसुतिः भृतिः । एतेन मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च कर्मणिभृतौ रजः कृष्यासुतीति सौत्रप्रयोगादेवैषां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिश्चिन्त्येति दीक्षिताः ।

कृञः शच ॥ १०० ॥

कृञ इति योगो विभज्यते । कृञः क्यप् स्यात् । कृत्या । शच । कृञः शः स्यात् । चात्क्तिन् । क्रिया कृतिः । तथाच वार्तिकम् । कृञः शचेति वावचनं क्तिन्नर्थम् । अन्यथा चकारेण क्यप एव समुच्चयापत्त्या व्यवहितस्य क्तिनः समुच्चयो न स्यात् ।

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेः शो भावे यगभावश्च । तेन कारके नायम् । 'परिचार्यपरिसर्या मृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' । शयकौ सर्वत्र । निपात्येते । परिसर्या अत्र गुणोऽपि । मृग अन्वेषणे चुरादिरदन्तः अतोलो-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

..भावणिलोपाप्यवस्य । अटाट्या । अटतेः व्यशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । षाष्ठे धातोर्द्वित्व एवाभ्याससंज्ञास्वीकारेण हलादिः शेषानुपपत्तेः । अटतेर्यङन्तादप्रत्यये त्वल्लोपयलोपाभ्यां अटाटेत्याहुः । 'जागर्तेरकारो वाच्यः' । जागर्या सार्वधातुके यक् । जागरा । उभयत्र जाग्रोविचिणिति गुणः । अथकथं 'धान्यानां विरजस्तमा भगवती चर्येयमाल्हादते' इति मुरारिः ।

अत्र केचित् । गदमदचरेति यत् । नच स्त्र्यधिकारे वासरूपविधेरभावात्क्तिना बाधापत्तिः । वाध्यबाधकयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारस्थत्वे एवास्त्रियामिति पर्युदासात् । अत एवास्येत्यादौ ऋहलोर्ण्यदिति वृत्तावुक्तमित्याहुः ।

दीक्षितास्तु बाहुलकादेवैतत्सिद्धम् । अपवादमात्रस्य स्त्र्यधिकारीयत्वेऽपि अस्त्रियामित्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा घञादीनामपि स्त्रियां प्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः ।

क्तल्युट् नपुंसके भावे स्त्रियां क्तिन्नादयो यतः ।

अतो घञपः पुंसि परिशेषादिति स्थितिरिति सिद्धान्तविरोधादित्याहुः ।

अप्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्ताद्धातोरकारः स्यात् । प्रत्ययस्य धातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । सनाद्यन्तेभ्य इति पर्यवसन्नम् । चिकीर्षा । कण्डूया । पुत्रकाम्या ऋतीया ।

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्ताद्गुरुमतोधातोः स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । गुरोः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

किम् । भक्तिः । हलः किम् । शीतिः । ननु गुरुत्वस्याज्मो-
धर्मतया गुर्वन्तत्वहलन्तत्वयोरेकत्राभावात् एकत्र तदन्तविधिर-
न्यत्र लक्षणेत्यस्य निश्चयेऽपि हल इत्यत्रैव तदन्तविधौ विनिग-
मकाभावात् गुर्वन्ताद्धलन्त इत्यर्थः कुतो न स्यात् । तरत्यादिभ्य
एव स्यात् कुण्डादिभ्यो मा भूदित्यस्य प्रयोजनस्य संभवात् ।
मैवम् चेष्टायामनध्वनि । शङ्कायामाशसायामित्यादिसौत्रनिर्देशस्यैव
विपर्यये बाधकत्वात् ।

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्चाङ् स्त्रियाम् । गणे पठितानां भिदा-
दीनां कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकतया तेभ्यो धात्वधिकारविहित-
प्रत्ययानुपपत्त्या तत्प्रकृतिभूता धातव एवात्र भिदादिपदेन नि-
र्दिश्यन्त इति न दोषः । ताश्च यथा-भिदिर्विदारणे छिदिर्द्वैधीकरणे
विदज्ञाने क्षिपप्रेरणे गुहसंवरणे डुधाञ् धारणपोषणयोः । मिधृ-
मेधृमेधाहिंसनयोः । ऋगतौ गुधपरिवेष्टने हृञ्हरणे क्षिक्षये क्षिनि-
वास गत्योः । तॄप्लवनतरणयोः । धृञ्अवधारणे लिखअक्षरवि-
न्यासे पीडअवगाहने डुवप् बीजसंताने । वसनिवासे मृजूशुद्धौ
कृपकृपायाम् । भिदादिपाठस्तु प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थः । प्रत्ययविधा-
नमसंदेहार्थम् । जॄषूवयो हानौ ।ऋदृशोऽङि गुणः जरा । डुपचष्
पाके । पचा । डुलभष् लभा । उपलब्धिरित्यादि तु प्रतिवर्णम-
र्थानुपलब्धेरिति भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । क्तिन्नाबादिभ्य इत्यस्य
त्रितयमात्रपरतया भाष्ये एवोक्तत्वात् ।

ननु ज्ञप्तिरुपासितरित्यादौ ण्यासश्रन्थेत्यस्य प्रवृत्तावनुपपत्त्या
बाहुलकस्यावश्याश्रयणीयतया तल्लभ्योऽप्यर्थ आबादिभ्य इत्य-
त्रान्तर्भावित उपेयप्रतिमसर्था इति न्यायात् । मैवम् । भाष्यविरो-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्थं । भिदाविदारणे इतिवक्तव्यम् । भित्तिरन्या । भिद्यते इति व्युपत्तेः । छिदा द्वैधीकरणे । अन्यत्र छित्तिः । छिद्रम् । आरा-शस्त्र्याम् । आर्तिरन्या । आङोऽर्तेश्च उपसर्गादृतिधाताविति वृद्धिः । आरा हारा कारा तारा पारेत्येषु गुणे कृते दीर्घो निपात्यते लेखेत्यत्र गुणो लस्य एत्वंच । धाराप्रपाते जलधारा क्षीरधारा । धृतिरन्या । गुहागिर्योषध्योः गिरिशब्दस्तदवयवपरः । गुहा दरी औषधीभेदश्च अन्यत्र गूढिः । गुहां प्रविष्टे परमे परार्द्धे इत्यादावुपचारात्प्रयोगः । 'चोदयतेर्दकारस्य डत्वमुपधादीर्घश्च' चूडा स्पष्टमन्यत् ।

चिन्तिपूजिकथिकु-म्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

अङ् स्यात् । ण्यासेति युचोऽपवादः । भौवादिकस्य कुम्बे-रकारेऽङि वा विशेषाभावान्नात्रोपादानमिति न्यासकारः । चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा । चकारात्तुलेति हरदत्तः । अतुलोपमा-भ्यामित्यादिप्रयोगादित्यन्ये ।

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आदन्ताद्धातोरङ् क्तिनोऽपवादः । प्रदा उपधा श्रदन्तरोरुप-सर्गवद्वृत्तिः । श्रद्धा । अन्तर्धा । तारकादिषु श्रद्धाशब्दस्य पाठो-ऽन्तर्द्धौ येनेति प्रयोगोऽप्यत्र मानम् ।

ण्यासश्रन्थो युच् ॥१०७॥

अप्रत्ययादिति गुरोश्च हल इति च प्राप्तस्याकारस्यापवादः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारणा हारणा । आसना । श्रन्थना । यदुपास्तिमसावत्रेत्यत्र धातुनिर्देशो तिबन्तस्य लक्षणया तदर्थपरत्वमिति वर्धमानः । चकारस्तु न स्वरार्थः । उदात्त इत्यनुवृत्तेः । नचादेरपि तत्प्रसङ्गः । अनुवृत्तिसामर्थ्यात् । नापि युचोरित्यत्र सामान्यग्रहणार्थोऽन्यथा निरनुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणे ल्युडादीनामनुपादानापत्तेरिति वाच्यम् । तत्रानुनासिकग्रहणस्य वक्ष्यमाणतया ल्युडादीनामप्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्ग्रहणसिद्धेः । घटिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् । घटना वन्दना वेदना । लाभार्थस्यविदेर्ग्रहणाद्विदवेदनाख्यानेति चुरादेर्ज्ञानेऽपि वेदनेति सिद्धम् । 'इषेरनिच्छार्थस्येति वाच्यम्' अन्विष्यतेः अन्वेषणा । वित्तैषणायाश्च सुतैषणायाश्च लोकैषणायाश्चेति छान्दसम् । परेर्वेति वक्तव्यम् । परीष्टिः पर्येषणा ।

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ॥१०८॥

छर्द वमने । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका प्रवाहयतिमुहुरित्यर्थः । विचर्चिका । चर्चअध्ययने समुदायेन रोगप्रतीतिः । शिरोर्त्तिरित्यत्र न बाहुलकात् । अर्द हिंसायाम् । तितुत्रेति नेट् । वस्तुतो रूढेष्वेव ण्वुल् । अर्तिशब्दस्तु पीडाविशेषवाची तद्धेतुत्वेनात्र प्रयुक्तः । रोगत्वव्याप्यधर्मस्यात्र शक्यतानवच्छेदकत्वात् । 'धात्वर्थनिर्देशेऽपिवक्तव्यं' कानामासिका अन्येष्वीहमानेषु । कानामशायिका अन्येष्वधीयमानेषु आसिक्रिया शयनक्रिया चेत्यर्थः । 'इक्श्तिपौधातुनिर्देशे' । पचिः । भवतेरः । निर्देशोऽत्रानुकरणम् । गुप्तिज्किभ्यइत्यादौ तु न बहुलोक्तेः । श्तिपः शित्करणसामर्थ्यात्कर्तृवाचित्वाभावेऽपि तदाश्रयः शप् । विभाषालीयतेरित्यादौ यगपि । तेनलीलीङोर्ग्रहणमित्युक्तम् । श्यनि तु लीयतेरेव ग्रहणं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

र्थात्। नतुलिनातेरिति कैयटः।

यत्तु भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद्भवतेर इत्वं भावकर्मणोर्नेति केचित्। तदाकरविरुद्धम्। महर्षिणा तेन तिरोबभूवे। बिभाव- रीभिर्विभराम्बभूविरे इत्यादिमहाकविप्रयोगविरुद्धं चेति हेयम्। एतेन सुनोति सुवतिध्यावतेरित्यादिप्रयोगाच्छप्। नतूक्तसाम- र्थ्यात्। पिबतिरित्यादौ पिबादेशप्रवृत्त्या ग्लायतिरित्यादावा- त्वनिवृत्त्या च शित्करणस्य चरितार्थत्वादिति निरस्तम्। शि- त्करणं शप्प्रवृत्त्या चरितार्थम्। पिबादयस्तु लोपः पिबतेरि- त्यादिनिर्देशादित्यस्यापि सुवचत्वात्। एतदभिप्रायेणैव कैयटह- रदत्तन्यासकारादिभिः शित्करणसामर्थ्यादित्येवाभिहितत्वात्। तस्मादाशिक आकरविरोधस्तदुक्तावपि दुर्वार इति बोध्यम्। एतेन शित्करणेरपत्र बहुव्रीहिणा भवतेरिति निर्देशाच्छबित्येवन्या- सकाराद्यभिप्रायइति सीरदेवोक्तमपास्तम्। अनुन्यासादयस्तु शिपि द्वितीयोऽपि शकारः प्रश्लिष्यते तत्सामर्थ्याच्छबित्याहुः।

'वर्णात्कारः'। निर्देश इत्येव। अकारः,ककारः। वर्णमा त्रमिहानुकार्यः। अकारस्योच्चारणसामर्थ्यात्। अस्य स्वावि- त्यादौ बाहुलकान्न। क्वचित्समुदायानुकरणादपि एवकार इति कैयटः। वषट्कार इति निर्देशादित्यन्ये। करणं कारः एवस्य कार इति न्यासकृत्। नचाकार इत्यादावाप्येवम्। अकारकरण- मित्याद्यनुपपत्तेः। नचककारस्येत्संज्ञाप्रसङ्गः। प्रयोजनाभावात्। 'रादिफः' रेफः। वासरूपविधिना कारोऽपि कारप्रत्ययस्य धातु- प्रकृतिकत्वाभावेऽपि अधिकारवशात्कृत्संज्ञा। ततस्तदन्तस्य प्रा- तिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्तिरिति कैयटः। एवमुत्तरत्र बोध्यम्। आर्द्धधातुकत्वाभावादिडभावः।

'मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः'। मत्वर्थीयः। शब्दस्वरूपमतन्त्रम्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शैषिकान्मतुवर्थीयादितिप्रयोगात् । भसंज्ञाविरहेऽपि भाष्यप्रयोगाद्बहुलोक्तेर्वा अकारलोपः । केचित्तु मतुबर्थे भत्र इति गहादित्वाच्छ इति तद्धितान्तमेवेत्याहुः । 'इणजादिभ्य इति वाच्यम्' । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलोऽयमपवादः । एवमग्रेऽपि । आजिः । बाहुलकान्न वीभावः । आतिः । संज्ञाशब्दा एते इतिन्यासकृत् । 'इञ्वपादिभ्य इति वाच्यम्' । वृद्धिमाभ्येऽपि स्वरार्थमारम्भः । वापिः । वासिः । 'इकृकृष्यादिभ्यो वक्तव्यः' । कित्वं गुणाभावार्थम् । कृषिः । गिरिः । 'संपदादिभ्यः क्विप् वक्तव्यः' । सम्पत् विपत् आपत् सम्पत्तिरित्यादिबहुलोक्तेः ।

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

अधिकरणे ण्वुलर्थं सूत्रम् । उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्तेऽस्या उद्दालकपुष्पभञ्जिका क्रीडाविशेषः । कृद्योगे षष्ठी । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः ।

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयो-रिञ्च ॥ ११० ॥

परिप्रश्ने उत्तरेच गम्ये इञ् स्याच्चाण्वुल् । विभाषोक्ते यथाप्राप्तमन्येऽपि । यद्यपीह अल्पाच्त्वादाख्यानपदस्य पूर्वनिपातः श्रूयते तथापि उत्तरस्य प्रश्नपूर्वकत्वात्क्रमोल्लंघनेच प्रयोजनाभावाद्वृत्तावुदाहरणे च प्रश्नस्यैव प्राथम्यमिति सम्प्रदायः । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा अकार्षीः । सर्वां कारिमित्यादिकेऽन्यतममुक्त्वाऽकार्षमिति योज्यम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥१११॥

भवत आसिका शायिका । अग्रगामिका पर्यायः क्रमः । शयनादिवार इत्यर्थः भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभक्षिका उदपादि ।

आक्रोशे नञ्यनिः ॥११२॥

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदे अनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । तस्याजननिरेवास्तु ।

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥११३॥

यथोक्तसाधनप्रकृत्यादिभिन्नस्थलेऽपि भवन्तीत्यर्थः । स्नान्त्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । अवसिच्यते तदिति अवसेचनम् । नचैवं तयोरेव कृत्येत्यर्थनिर्देशानर्थक्यम् । उत्सर्गतस्तेषामेव गम्यमानत्वात् । 'कृत् ल्युटो बहुलमिति वक्तव्यम्' । कृत्यग्रहणमपनीय कृद्ग्रहणमेव व्यापकत्वात्कर्तव्यम् । तथाचल्युटोऽपि सङ्ग्रहे पृथक् ग्रहणं नकार्यमिति तात्पर्यम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः । इह कर्मणि ण्वुल् । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । अनद्यतनेऽपि लृट् ।

नपुंसके भावे क्तः ॥११४॥

क्लीबत्वविशिष्टे भावेऽर्थेधातोः क्तः स्यात् । हसितं शयितमित्यादि । स्यादेतत् । तयोरेवकृत्यक्तखलर्था इत्येव भावार्थत्वं क्तस्य सिद्धम् । मैवम् । तत्र भूताधिकारीयनिष्ठेतिविहितस्य क्तस्य-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्ययस्यैव ग्रहणात् । इदं तु कालसामान्ये क्तस्य विधानम् । ०-एवास्य परत्वात्तद्विषये घञादीनां बाधकतया तेषां पुंविषयत्वमिति सिद्धान्तः । अथ कर्मण्ययं स्यात् । भावेचाकर्मकेभ्य इत्यस्यासन्निधानात् । सत्यम् । गतं तिरश्चीनमित्यादिप्रयोगादिष्टापत्तेः । नच तद्योगे द्वितीयापत्तिर्नलोकेति षष्ठीनिषेधादिति वाच्यम् । क्तस्यच वर्तमाने इतिसूत्रे नपुंसकभाव क्तस्य षष्ठ्या उपसंख्यानात् । शेषविवक्षया तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि तद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्र शेषविवक्षैवेति कल्पनात् । भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं इति क्वचिद्द्वितीयादर्शनाच्चेति केचित् ।

अन्येत्वकर्मकेभ्य एवायम् । तयोरेवेति सूत्रेऽनुवृत्तस्य भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । तत्तत्सूत्रविहितकृत्याद्यनुवादेन भावकर्मणोरेवेत्यर्थविधायकमेकं वाक्यम् । तेन निष्ठेति विहितस्य क्तस्य भावोऽप्यर्थः सिद्धः । भावेचाकर्मकेभ्य इत्यत्र तुभावेचेत्यत्र क्तइत्यनुवृत्त्या भावार्थकक्तप्रत्ययानुवादेनाकर्मकेभ्य इति विषयो नियम्यते तत्राविशेषेण क्तद्वयस्याप्युपादानादस्यापि अकर्मकमात्रपरत्वम् । गतं भुक्तमित्यादिकं त्वविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वसद्भावादित्याहुः ।

ल्युट्च ॥ ११५ ॥

नपुंसके भावे ल्युडपि स्यात् । शयनं हसनं योगविभाग उत्तरत्र क्तानुवृत्त्यर्थः ।

कर्मणिच येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्पर्श इति भावे घञ् । कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी । उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमाच्चेनेति कर्तरि तृतीया । कर्तृत्वंच यत्क्रियानिरूपितमन्यस्य कर्मत्वं तत्क्रियानिरूपितं ग्राह्यम् । तथाच येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तत्र कर्मण्युपपदे नपुंसके भावे ल्युट् । उपपदमिति नित्यसमासार्थ आरम्भः । पयः पानं सुखम् । यद्यपि भक्षणादेव सुखमुत्पद्यते तथापि स्पर्शपदं तदाद्युपलक्षकमेव । कर्मणि किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । अत्रापादानेन स्पृश्यमानस्य कर्तुः सुखं नतु कर्मणेति पूर्वेणैव ल्युट् । कर्तुः किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । सुखापेक्षया गुरोः कर्तृत्वेऽपि स्नापनक्रियाकर्तृत्वाभावात् । णिजर्थक्रियायां शिष्यस्यैव कर्तृत्वात् । गतिबुद्धीत्यादिना गुरोः कर्मत्वं स्नपयतीत्यस्य अण्यन्तदशायामकर्मकत्वात् शरीरपदंचात्र शरीरसंयोगनिमित्तकारणकत्वस्य सुखे लाभार्थम् । तेन घनस्यासादनं सुखमित्यादौ न । स्वस्वामिभावेनैव तत्र सुखोत्पत्तेः ।

करणाधिकरणयोश्च ॥११७॥

अनयोरर्थयो ल्युट् । नचोपपदत्वमेव[illegible]योरस्ति नतु प्रत्ययार्थत्वमिति वाच्यम् । करणेत्यादिप्रयोगादेव तदभावात् इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् । वारिधानी । घञपवादोऽयम् । येन नाप्राप्तिन्यायात् । अजपोः स्त्रीप्रत्ययानां च परत्वाद्बाधकः यद्वक्ष्यति अजब्भ्यामिति ।

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥११८ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

करणाधिकरणयोः पुंसि प्रायेण घः स्यात्संज्ञायाम् ।३।३।११८। दन्ताः छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः छादेर्घेऽइति ह्रस्वः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः । एत्य व्यवहारं कुर्वन्तीति यावत् । प्रायेण किम् । प्रसाधनम् ।

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापण-निगमाश्च ॥ ११९ ॥

पूर्वयोरेवार्थयोर्घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति घञपवादः । गावश्चरन्त्यत्र गोचरो विषयो देशश्च । संचरन्तेऽनेनेति संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजन्त्यत्र व्रजो घोषः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनान्न वीभावः । गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनात् हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद्धञः क्वचिदभावाद्धएव भवतीति कैयटः । अन्यथा कषो निकष इत्यसिद्धेः ।

अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अवतारः कूपादेः अवस्तारो यवनिका । प्रायग्रहणादवतारणोपाधिभूतायामित्यर्थः । क्वचिदसंज्ञायामपीति वृत्तिः ।

हलश्च ॥ १२१ ॥

हलन्ताद्धञ् । घापवादः । अपमृज्यते व्याधिरनेनेत्यपामार्गः । विमृज्यतेऽवकरोऽनेनेति विमार्गः समूहनी ।

अध्यायन्यायोद्यावसंहा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

राश्च ॥ १२२ ॥

अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः। नियन्त्यनेन न्यायः। उद्युवन्त्यनेनेत्यादि। 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्'। अधिकरणार्थश्चेते इति भाष्यम्। वृत्तिकारस्तु वार्तिकस्थावाधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारादावहारशब्दसंग्रह इत्याह। स्पष्टं चेदं कैयटादौ।

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदकशब्दाभिन्ने उपपदे उत्पूर्वादञ्चेर्घञ्। हलश्चेति सिद्धे उदकपर्युदासार्थ आरम्भः। घृतं उदच्यते उद्ध्रियतेऽस्माद् घृतोदङ्कः चर्मपात्रम्। अनुदके किम्। उदकोदञ्चनः। यद्यपि घञो घापवादत्वाद्घञभावे घ एव युक्तः तथापि घञ्प्रतिषेधसामर्थ्याद्घस्याप्यभावः। रूपसाम्यात्। घे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण घञ्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तसाम्याच्च। 'अनुदकग्रहणानर्थक्यं प्रायवचनात्'। उदकोदञ्चन इत्यत्र प्रायोक्त्यैव घाभावात्सूत्रमनारभ्यमित्यर्थः।

जालमानायः ॥ १२४ ॥

जलधान्ये ज्वलितिकसन्तेभ्योण इति जालशब्दे सिद्धे आनायशब्द एवेह निपात्यः। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः। जालं किम्। आनयः।

खनो घच ॥ १२५ ॥

चाद्घञ्। आखनः आखानः। खनः। चजो रिति कुत्वाहा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वचनाभावाद्धित्करणानुपयोगे तत्सामर्थ्यादन्यतोऽप्ययम् । तेन च गामिति सिद्धम् । 'खनेर्डडरेकेकवकाबाच्या:' । आखः । आखरः । डित्वाट्टिलोपः । आखनिकः । आखनिकवकः । आखनादयः षट् खनित्रार्थाः ।

अत्र वार्तिकम् । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' । चयो लवः कृतिर्हृतिरित्यादौ उभयोः सावकाशत्वे चितिः श्रुतिरित्यत्र परत्वात्क्तिन् । एवमुत्तरद्वयेऽपि चयइत्यादिरवकाशो दर्शनीयः । ईषद्भेदमित्यादौ खलोऽवकाशे ईषच्चयं दुश्चयमीषल्लवं दुर्लवं सुलवमित्यत्र खल् । इध्मव्रश्चन इत्यत्र अनस्यावकाशे पलाशचयन इत्यादौ अन एव । एवं कृतिरित्यादिस्त्रीप्रत्ययस्य ईषद्भेदमित्यादिः खलोऽवकाशः । ईषद्भेदा दुर्भेदेत्यादौ खल् । एवं सक्तुधानी तैलपीडनीत्यादौ स्त्रीप्रत्ययं बाधित्वा अनो बोध्यः ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

एषु दुः खसुखार्थेषूपपदेषु भावकर्मणोः खल् स्यात् । तयोरेवेत्युक्तेः करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । अत्रदुरित्यस्य कृच्छ्रार्थत्वे इतरयोरकृच्छ्रार्थत्वे इति विभागो योग्यतागम्यः । दुष्करः कटो भवता । ईषत्करः सुकरो वा । इह कर्मणोऽभिधानात्कट इति प्रथमा । नलोकेति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया । लः स्वरार्थः । खित्वं तु यद्यपि न मुमाद्यर्थम् । अनव्ययस्येति वचनात् । तथापि उत्तरत्र तदर्थम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥

इह कर्तृकर्मणोर्न प्रत्ययार्थत्वं किन्त्वीषदादीनामिवोपपदत्वमेव अन्यथाखित्करणवैयर्थ्यापत्तेः । अनव्ययस्येतीषदादीनां तदयोगात् । नचेषदादीनामुपपदत्वे मानाभावः । चकारेण तद्भावात् तदुक्तं 'कर्तृकर्म ग्रहणं चोपपदार्थमिति । यथासंख्यं तु नास्तीति प्रागुक्तम् । 'च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम्' । तेनाभूतद्भावादन्यत्र नायम् । अनाढ्येन भवता ईषदाढ्येन शक्यं भवितुं ईषदाढ्यं भवम् । दुराढ्यम्भवम् । अनाढ्यो यमीषदाढ्यः शक्यः कर्तुम् । ईषदाढ्यंकरः । अकृच्छ्राय्यः क्रियते भवतेत्यर्थः । दुराढ्यंकरः स्वाढ्यङ्करः । अत्र सुशब्दस्य गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः । कर्तृकर्मणोस्तु खित्करणसामर्थ्याद्धात्वव्यवधानेति प्रागुक्तम् । ईषदित्यादि किम्(१) । ईषत्कृच्छ्रम् । सुखं वा कार्यम् । अल्पमित्यादिरर्थः । ईषदित्यादि किम् । मनागाढ्येन भूयते । च्व्यर्थयोः किम् । आढ्येन सुभूयते ।

आतो युच् ॥ १२८ ॥

आदन्ताद्धातोरुक्तविषये युच् । खलपवादः ईषत्पानः सोमो भवता दुःपानः सुपानः ।

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

खलर्थविषयेयुच् सूपसदनोऽग्निः । सुखेनोपसत्तुं शक्य इत्यर्थः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

(१) अत्र कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु किमिति पाठ उचितः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सुदोहनः । 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वक्तव्यः
दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयाध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

—:०:—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वर्तमानसामीप्ये वर्तमा-नवद्वा॥ १३१ ॥

सामीप्यमिति स्वार्थे ष्यञिति केचित् । भाव इत्यन्ये । न-चातिदेश्यप्रत्ययार्थानामेव सामीप्यसम्बन्धो नतु वर्त्तमानस्येति समासानुपपत्तिः । परम्परयोपपत्तेरिति कैयटः । एतेन भावार्थे वर्तमानशब्देन समासो न स्यात् । नहि सामीप्यस्य वर्तमानेन सम्बन्धः । अपितु समीपेन तस्य तद्गुणत्वादिति न्यासकारो-क्तमपास्तम् । षष्ठीसमासनिषेधो रूपादीनामेवेत्येके अनित्य इ-त्यथये । गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव निषेधः । नच वर्तमानःसामी-प्यस्य गुणी किं तु भूतभविष्यन्तावित्यपरे । वत्करणं प्रकृत्या-दिव्यवस्थार्थम् । अन्यथा यस्माद्धातोर्वर्तमाने यस्य प्रत्ययस्य विधानं स विशेषानुपादानादस्मादतिदेशाद्धात्वन्तरादपि स्यात् । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येनोपाधिना प्रकृत्युपपदाभिधेयरूपेण ये प्रत्यया विहितास्ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तस्मिन्नेवोपाधौ ते वर्तमानस-मीपे भूते भविष्यति च भवन्तीत्यर्थविज्ञानात् । तेन पूङ्यजोर्वि-हितः शानन् वर्तमानसमीपेऽपि ताभ्यामेव नान्यस्मात् । तच्छी-लादौ कर्तरि अलंकृञित्यादिना इष्णुजुक्तः स तादृश एव क-र्तर्युपाधौ नान्यादृश इत्यादि । अन्यथा वर्तमानवदित्यतिदेशनिरो-धात् । कालमात्रव्यभिचारस्यैतदर्थत्वात् । कदा आगतोऽस्ययमा-गच्छामि । आगमं वा । कदा गमिष्यसि एष गच्छामि गमिष्या-मि वा । प्रश्नवाक्ये भूतभविष्यत्कालनिर्देश उदाहरणवाक्ये तद-भिव्यक्त्यर्थः अयमित्यादिपदस्यागमनादेर्वर्तमानसामीप्यं द्योत्यम् । गमनागमनाविनाभूतप्रस्वेदपरिकरबन्धादिविशिष्टपरामर्शात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ननु लडेवात्रोदाह्रियते । तत्र वालडित्येव सूत्रं युक्तो- चेन्न । एषोऽस्मि पचन् एषोऽस्मि पचमान इत्याद्यर्थत्वात् । पूङ्यजोः शानन्, ताच्छील्य वयोवचनशक्तिषु चानश्, इङ्धार्योदिभ्यः शतृप्रत्ययश्च बोध्यः । लटः शतृशानचावित्यत्र वर्तमानविहितस्योपादानात् । अन्यथा लट्स्मे इत्यादिविहितस्यादेशस्य तदादेशप्रसङ्गात् । इदमारोपेणोपपत्त्या प्रत्याख्यातम् ।

आशंसायां भूतवच्च ॥१३२॥

आशंसा अभिमतार्थवाञ्छा । सा स्वरूपतो वर्तमाना विषयस्य भविष्यत्वात्तादृश्युच्यते । अतिदेशस्य विषयभूता च आशंसायां विषये आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भविष्यति भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्ति इत्यर्थः । देवश्चेद्वर्षीद्धान्यमवाप्स्म वपामो वा । धान्यमवाप्स्म वपामो वा । विकल्पोक्ते लृडपि । लुङ एवायमतिदेशो भूतसामान्यार्थत्वात् नतु लङ्लिटोः सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इतिन्यायात् ।

क्षिप्रवचने लृट् ॥१३३॥

वचनग्रहणं स्वरूपमात्रनिरासार्थम् । पूर्वविषये लृट् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । अनाशंसार्थं आरम्भः । निषेधमपहाय लृटो ग्रहणं लुटो विषयेऽपि लृडर्थम् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ।

आशंसावचने लिङ् ॥१३४॥

आशंसार्थे उपपदे भविष्यति लिङ् । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्ध-सामीप्ययोः॥१३५॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्येच लङ्लुटौ न। अनद्यतने द्वयोर्विधानान्निषेधस्यापि प्रसक्तिसापेक्षस्य तद्विषयकत्वात्। यावज्जीवमन्नमदाव दास्यति वा। सामीप्यं सजातीयेनाव्यवधानम्। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनादधीत सोमेनायष्ट। येयममावास्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते सोमेन यक्ष्यते। अहोरात्र्यन्तरेण व्यवधानेऽपि पौर्णमास्यन्तरेणामावास्यान्तरेणचाव्यवधानेनात्र दोषः।

स्यादेतत्। अनद्यतनवदित्याद्येव सूत्र्यताम्। निषेधापेक्षया लाघवात्। मैवम्। अपूर्वविधित्वापत्तौ लुङ्लृटोरन्योन्यविषये संकरप्रसङ्गात्। नच वत्करणसामर्थ्यम्। भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुङ्लृटोर्विधानेऽपि अनद्यतने दृष्टत्वमस्तीति तन्मात्रेण स्वकालातिरिक्तकालेपि तत्प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। वदिसस्य दृष्टार्थ तयाप्युपपत्तेः। यथान्यासे तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि निषेधार्थम्। प्रयोजनान्तराभावात्। नानद्यतन इत्येव सिद्धेः। तेन परोक्षे लिट् हशश्वतोर्लङ्च लट्स्मे पुरिलुङ्चास्मे इत्येतत्सूत्रविहितानामयं प्रतिषेधः। अनद्यतनप्रत्ययप्रतिषेधेच मौलैरेव विधिवाक्यैरपवादविषयमपहाय यथास्वं प्रत्यया विधीयन्ते इति न कोऽपि दोषः।

भविष्यति मर्यादावचने

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽवरास्मिन् ॥१३६॥

अक्रियाप्रबन्धार्थोऽसामीप्यार्थश्चारम्भः। वचनसामर्थ्याच्च तयोर्निवृत्तिः भविष्यति काले मर्यादोक्तावर्वाग्भागेऽनद्यतनवन्न। योऽयमध्वा गन्तव्यः पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्याः तत्र सक्तून् पास्यामः।

कालविभागे चानहोरा-त्राणाम् ॥१३७॥

पूर्वस्य सर्वानुवृत्तिः योगविभाग उत्तरार्थः। अनहो[illegible] णामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी। तेन यदाहोरात्राणामन्येन [illegible] विभागः, अन्यस्य वाहोरात्रैः। अहोरात्राणां वाहोरात्रैः [illegible] सर्वत्र प्रतिषेध इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। अनहोरात्राणां किम्। योऽयं मास आगामी तस्य यदवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे। अत्र मासस्य पूर्वपञ्चदशरात्रेणावच्छेद एव विभागः।

परस्मिन् विभाषा ॥१३८॥

पूर्वसूत्रद्वयस्यानुवृत्ति नेत्ववरस्मिन्नित्यस्य। परस्मिन्निति विशेष्योपादानात। अप्राप्तविभाषेयम्। योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे। अध्येतास्महे वा। ननु देशविभागेऽप्ययं विधिः स्यादिति चेन्न। भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्ननहोरात्राणामिसेकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणेन

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

...स्मानिति सूत्रे कालविभागमात्रसबन्धस्य ज्ञापितत्वात् । तेन योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पातास्म इति लुट्

लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि तत्र लृङ् क्रियाया अतिपत्तौ गम्यमानायाम् । अत्र लृङो भविष्यत्वं हेतुहेतुमद्भावोऽनिष्पत्तिश्चार्थः । यस्मिन् देशे कालेवा यस्याः क्रियायाः संभवस्तदन्यत्र तत्क्रियायाः प्रसञ्जनं अतिपत्तिः । तत्र भविष्यत्वं कर्त्रर्थकाख्यातस्थले कृतौ आश्रयत्वार्थकस्थलेच धात्वर्थेऽन्वेति । हेतुहेतुमद्भावश्च क्रियायां, धात्वर्थः प्रसंजने प्रकारतया, प्रथमान्तार्थश्च विशेष्यतयान्वेति । यदि वर्षसहस्रमजीविष्यं तदा पुत्रशतमजनयिष्यम् । इत्यत्र यदिशब्दस्य क्रियान्वितमनिर्द्धारणं कालविशेषश्चार्थः । द्वितीयायाव्यापकत्वनिरूढलक्षणयाऽत्यन्तसंयोगोऽर्थः । तथाच निर्धारितकालविशेषवृत्तिभविष्यद्धेतुसहस्रवर्षव्यापकजीवनप्रकारकसम्भावनाविशेष्योऽहं तत्कालीनभविष्यत्कार्यशतपुत्रकर्मकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारप्रकारकसम्भावनाविशेष्य इति बोधः । इहवर्षसहस्रजीवित्वस्य स्वस्मिन् बाधदशायां प्रसक्तिरेव सम्भावना । तदसत्वे संशय एवेति केचित् ।

अन्येतु तत्रयोग्यतानिश्चयसत्त्वेऽपि आहार्यं शाब्दम् । अनिर्धारितकालविशेषवृत्तिभविष्यद्धेतुभूतवर्षसहस्रजीवित्ववानहम् । तत्कालीनभविष्यत्कार्यभूतपुत्रशतोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान् इति बोधः । यद्वा एतादृशस्थले पदार्थोपस्थितिमात्रेजाते तद्बलाद्या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इत्यादिप्रातिसन्धाने मानस एव संशयात्मकबोधः । प्राचीनमते शब्दो नित्यो नवेत्यादिवत् । सूत्रस्य तु तादृशातिपत्तिस्थले लिङोऽसाधुत्वे तात्पर्यमित्याहुः । अपरे त्वनागतकालीनवर्षसहस्रजीवित्वाभावप्रयुक्तो मम पुत्रशतोत्पादकत्वाभाव इत्याहुः ।

ननु यदि मांसमलप्स्यत तदाऽभोक्ष्यत इत्यादौ साधनस्य मांसादेरतिपत्तावपि साधनान्तरेण भोजनक्रियानिष्पत्तेः कथं लृङिति चेदत्र भाष्यम् । करणभेदेन क्रियाभेदान्मांसातिपत्तौ मांसभोजनक्रियातिपत्तिरेवेति । एतत्स्वारस्याच्चेच्छब्दस्याभावोऽर्थः । तत्र भविष्यत्कालसम्बन्धित्वं चेच्छब्दसमभिव्याहृतधात्वर्थस्य विशेषणम् । अभावश्च प्रयुक्तत्वसम्बन्धेन भविष्यत्कालसम्बन्ध्यभावे तस्य प्रतियोगितयाक्रियान्तरेऽन्वयः । धात्वन्तरोक्तेरलृङो भविष्यत्कालसम्बन्धित्वस्य भावे पुनरन्वयस्वीकारात् । तथाच भविष्यत्कालसम्बन्धी यो मांसकर्मकलाभाभावस्तत्प्रयुक्ताभावप्रतियोगिनी मांसभक्षणक्रियेति बोधः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

भूते च ॥ १४० ॥

प्रथमसूत्रस्य सर्वानुवृत्तिः । उदाहरणानि । उताप्योः समर्थयोरित्यारभ्य वक्ष्यन्ते ततः प्राग्विकल्पोक्तेः ।

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

ओताप्योरिति च्छेदः । तत्राप्या उताप्योरिति समासः । विभक्त्यन्तमेवानुकृत्याङा समासोऽव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् । उताप्योः समर्थयोरित्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ्नेत्यधिकृतं बोध्यम् । आङ्चात्र मर्यादायाम् । गर्हायां लडपिजात्वोरित्यस्य लड्विधायकत्वेन लिङ्निमित्ताभावात् । विभाषाकथमीत्यभिव्याप्य

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ङताप्योः समर्थयोरित्यतः प्राक् यत्र लिङो विधानं तत्रभूते लि-
ङ्विकल्पो भविष्यति तु नित्यमिति फलितार्थः ।

गर्हायां लडपि जात्वोः ॥१४२॥

आभ्यां योगे लट् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीनां परत्वा-
द्बाधकोऽयम् । अपि जा यां त्यजसि गणिकामादत्से गर्हितमेतत् ।
गर्हितपदं तात्पर्यद्योतनार्थम् । गर्हादिविशिष्टे प्रकृत्यर्थे इति
टोक्तेः ।

विभाषा कथमि लिङ् च ॥१४३॥

गर्हायां कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मंत्यजेः । त्यजसि
लिङ्विकल्पात्पक्षे कालत्रये लकाराः कथं नामात्रभवान् ध-
र्ममत्यक्ष्यत ।

किं वृत्ते लङ्लटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायां विभाषाया नानुवृत्तिः । कः कतरः कतमो वा हरिं
निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ।

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिं-वृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसम्भावना । अमर्षो-
ऽक्षमा । इदं द्वयमनुवर्तते गर्हायाञ्चेति यावत् । नसम्भावयामि
न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । कः कतर
इत्यादि प्राग्वत् । अस्य लृटः कालत्रये विधानाद्भविष्यदर्थयोगे-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽपि भविष्यदधिकारविहितत्वाभावात् । लृटः सद्वेत्यादेशो न भवतीति बोध्यम् ।

किं किलास्त्यर्थेषु लृट् ॥१४६॥

निपातसमुदायोऽयं क्रोधार्थः । अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यत थः । उभयं च विकल्पेनोपपदम् । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न र्षयामि वा किं किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति द्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि ।

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

'यदा यद्योरुपसंख्यानम्' लृडपवादः । जातु यत् य दि वा त्वादृशो हरिं निंदेत् नावकल्पयामि न मर्षयामि ॥

यच्च यत्रयोः ॥ १४८ ॥

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः नश्रद्दधे नमर्षयामि । योगविभाग उत्तरार्थः ।

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वाच्यम् । यच्च यत्रयोगे लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ।

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेराश्चर्यमेतत् ।

शेषेलृडयदौ ॥ १५१ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन् उपपदे आश्चर्ये गम्ये लृट्। आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति। अयदौ किम्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत अत्र यदि शब्दस्य संभावने प्रयोगात्तत्र तात्पर्य प्रतीत्या सम्भावनेऽलमिति चेदित्यनेनैव लिङिति भाष्यम्।

उताप्योः समर्थयोर्लिङ्॥१५२॥

बाढमित्यर्थेऽनयोरर्थसाम्यं उत अपि वा हन्यादघं हरिः। समर्थयोः किम्। उत दण्डः पतिष्यति। अपिधास्यति द्वारम्। आच्छादनं चार्थः। इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ्।

कामप्रवेदनेऽकच्चिति॥१५३॥

कच्चिच्छब्दादन्येन स्वेच्छायां प्रकाश्यमानायां लिङ्। कामो मे भुञ्जीत भवान्। भवत्कर्तृकभोजनं मदिच्छाविषय इत्यर्थः। अकच्चिति किम्। कच्चिज्जीवति। अत्र प्रश्नोऽपि कच्चित्पदस्यार्थः। तथाच मदिच्छाविषयो जीवनं जिज्ञासाविषय इत्यर्थः।

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे॥१५४॥

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः। तत्प्रकारके सम्भावने गम्ये लृट्। अलंशब्दः सिद्धाप्रयोगश्चेत्। विभक्तिव्यत्ययलभ्योऽयमर्थः। यत्प्रयोगव्यतिरेकेऽपि सोर्थो गम्यते स सिद्धाप्रयोगः। अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात्। सिद्धेति किम्। अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विभाषाधातौ सम्भावन-वचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे लिङ्वा नतु यद्यांगे । विकल्पार्थ आरम्भः । सम्भावयामि भुञ्जीत भवान् भोक्ष्यते वा । अयदी[illegible] किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ।

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

विभाषा स्यात् कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् । कृष्ण[illegible] ति चेत् सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह । हन्ती[illegible] यते । इह लक्षण हेत्वोरिति शत्रादेशो नेत्येवेति सिद्धान्त[illegible] थाच वार्तिकम् ।

देवत्रातो गरो ग्राह इतियोगेच सद्विधिः ।

मिथो नैव विकल्प्यन्ते गवाक्षः शंसितव्रतः इति ।

एषु नत्वलत्वाभावौ णः सदादेशाभाव अवङ् इत्वंच नित्यमेव प्रवर्तन्ते व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादिति भावः । ननु तिङन्त-वाच्यक्रियायाः क्रियान्तरे साधनत्वेनान्वयस्य भाष्यसिद्धत्वात् । अत्रकथं तयोः परस्परान्वय इतिचेत् ।

अत्रकेचित् । आकाङ्क्षारूपान्वये भाष्यतात्पर्यम् । समभि-व्याहारविशेषस्य नियामकत्वात् । अत्रच यच्छब्दादिसमभिव्या-हारेण क्रियायाः क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापनम् । नतु कृष्णं नमेदि-त्यादौ अतो नदोष इत्याहुः ।

मिश्रास्तु यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादित्यत्र हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यनुशासनाद्यो ब्राह्मणवधोद्यमप्रागभाववान् स त-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दुत्तरवर्तिशतयातनाक्रानिति बाध्यते । हेतुत्वे—पूर्ववर्तित्वे । हेतुमत्त्वे उत्तरवर्तित्वे लिङनुशासनात् । नियमश्च (यद्योगः प्राथम्य)मुत्पत्ति-बललभ्य इत्याहुः ।

अन्ये तु नियमांशेऽपि शक्तौ न दोषः । नियतपौर्वापर्यं बोध्य-त्वे इति मूलस्वारस्यादित्याहुः । एवं चात्रापि नियतपूर्ववृत्तिर्या कृ-ष्णनमनक्रिया सामानाधिकरण्येन तद्विशिष्टा उत्तरवृत्तिसुख-र्द्धिक्रियेति लिङर्थविशिष्टयोः क्रिययोः सामानाधिकरण्येनैवा-न्वयः । न तु साधनत्वेनेति न दोष इति कैयटस्वारस्यानु-यायिनः ।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृ-त्याश्च ॥ १५८ ॥

प्राप्तविषये प्रेरणं प्रैषः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । स्वा-ध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ त्वप्राप्तत्वाद्विधिमात्रपरत्वम् । भवता यष्टव्यम् । भवान् यजताम् । चकारः प्राप्तकाले लोटो बाधाप-त्त्या तदभावार्थः ।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १५९ ॥

प्रैषादीनां गम्यत्वे कृत्या लिङ्वस्युः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्यजेत । यजताम् । त्वया यष्टव्यम् ।

स्मे लोट् ॥ १६० ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्मशब्दे उपपदे लोट् पूर्वविषये । ऊर्ध्वंमुहूर्ताद्यजतां स्म । लिङः कृत्यानां चापवादः ।

अधीष्टे च ॥ १६१ ॥

अत्र गम्ये स्मे उपपदे लोट् । त्वं स्माध्यापय ।

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६२ ॥

कालो भोक्तुम् । समयो वेला वा ।

लिङ् यदि ॥ १६३ ॥

यच्छब्दे कालादिषु चोपपदेषु लिङ् । कालो यद्भुञ्जीत भवान् । समयो वेला वा यच्छब्दः कालाद्यन्यतरच्चेत्युपपदद्वयं बोध्यम् ।

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६४ ॥

तद्योगे कर्तरि [illegible] लिङ् च कृत्यतृचः स्युः । त्वं कन्यां वहेः । वोढुमर्होऽसीत्यर्थः । क्रेयं क्रयणार्हमित्यर्थः । स्तुतिमर्हः स्तोता । लिङा बाधो माभूदिति कृत्यतृज्विधानम् ।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १६५ ॥

ग्रामं गमी । शतमृणं दायी । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठी निषेधः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कृत्याश्च ॥ १६६ ॥

उक्तयोरर्थयोः स्युः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

शकि लिङ् च ॥ १६७ ॥

शक्तौ लिङ् चात्कृत्याः । त्वंभारं वहेः । भारवहने शक्तो-
[illegible]त्यर्थः । वोढुं शक्यो वोढव्यो वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा
[illegible]दिति कृत्योक्तिः । नच वासरूपविधिना सिद्धिः । स्त्र्यधि-
[illegible]र्ध्वं वासरूपविधिर्नास्तीत्यस्य ज्ञापकत्वात् । यद्यपि प्रैष-
कृत्याश्चेत्यनेनापि तज्ज्ञापयितुं शक्यम् । तथाप्यत्र चका-
[illegible]ग ज्ञापयितुं शक्यम् । तत्र तु कृत्यग्रहणेन कृत्यतृज्ग्रहणेन-
गौरवादस्यैव ज्ञापकत्वं युक्तमित्याहुः ।

परिभाषा प्रयोजनान्युच्यन्ते । छात्रस्य हसितम् हसनं
वेति कृत्यल्युटो विषये नपुंसके भावे घञ् न । इच्छति भोक्तुमित्य-
त्राशिषि लोट् न । लिङ् तु लिङ्चेति विशिष्यदर्शनात् । ईषत्पान इत्या-
तो युचो विषये खल् नेति संक्षेपः । कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ।
नेह इच्छन् करोति कामप्रवेदनं स्वकी[illegible]या ज्ञापनम् । इहतु
कृतिहेतुरिच्छान्यवृत्तिः । तथाच लिङुच्चारयितुरिच्छायां इच्छाप-
दस्य तात्पर्ये लिङित्यर्थः । नन्वेवं कामप्रवेदने अकच्चितीति
सूत्रवैयर्थ्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिनापि कामप्रवेदनं गम्यते
तदर्थत्वात् । नचैवमप्यस्य वैयर्थ्यम् लोडर्थत्वात् । विशेषविहिते-
न तेन लिङो बाधो माभूदिति लिङाप्युक्तेः । नच लोट्चेत्येव नि-
र्वाहः । चकारेण लिङोऽनुकर्षे तत्संबद्धविभाषाग्रहणस्यापि
तदापत्तेः ।

मीमांसकास्तु उक्तरीत्या तत्सूत्रसार्थक्यं निर्युक्तिकम् । अतो-

CC0: Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽनेन सूत्रेण इच्छासामर्थ्ये लिङ् विधीयते नतु इच्छार्थधातुयोगे । तेन यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् इत्यादौ ग्रहीतुमिच्छेदित्यर्थ इत्याहुः ।

(१) लिङ् च ॥ १६८ ॥

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु उपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति । समानकर्तृकेषु तुमुन्वक्ष्यते । स यथा पूर्वसूत्रेण प्राप्तं लोटं बाधते ये लिङमपि बाधेतेति लिङर्थ आरम्भः । नचेह वासरूपन्यायेन । क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु तन्निषेधात् । ...जव

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ...

पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत कामयते । एतेनाह ...णिपीडनमहं दमयन्त्याः कामये महिमहीभिहिकांशो इत्येनैषधे व्याख्यातम् ।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६९ ॥

विधौ स्वर्गकामो यजेत । निमन्त्रणे इह भुञ्जीत भवान् । आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनं तत् । तदतिक्रमणे च निमन्त्रणीयस्य प्रत्यवायः । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । यदकरणेऽपि न प्रत्यवायः । निवारणाभावव्यंजकेच्छेति यावत् । इहासीत भवान् । स्वानभिमतत्वनिरासमात्रे तात्पर्यम् । श्रोतरि पू-

---

(१) लिङ् चेत्यारभ्य त्रीणिसूत्राणि ग्रन्थकृता तृतीय पादान्ते व्याख्यातानीति तत्रैवावस्थापितानि ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जासन्मानव्यञ्जकेच्छाधीष्टम् । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । एषु विधि-
रूपतासत्त्वेऽपि प्रपञ्चार्थं पृथगुपादानमिति कैयटादयः । तथा
च हरदत्तः ।

न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥
अस्तिप्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि ॥
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किंभेदस्य विवक्षया ।

अभिधानप्रयोजिका जिज्ञासा प्रश्नः । किंभो वेदमधीयी-
य उत तर्कम् । लाभेच्छा प्रार्थना । भोजनं लभेय । अत्र वि-
योऽर्थाः द्योत्या इत्येकः पक्षः । अन्यथा नामासेषु कर्त्रादि-
ध्यादयो निर्दिश्यमानास्तेषां बाधापत्तेः । ततश्च कर्तुरन-
ानप्रसङ्गाद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तेश्च । तदर्थस्य द्वित्वादेः
कर्तृकर्मान्यतरमात्रान्वयित्वात् । शबादीनामनुपपत्तेश्च ।

सिद्धान्तस्तु वाच्या एवैते विध्यादिभिर्विरोधाभावात् ।
लः कर्मणिचेत्यत्र सर्वसंग्रहार्थात् बहुवचननिर्देशाद्बोधप्रथानुग्रहा-
च्च कर्त्रादयो न बाध्यन्ते इति कर्तृकर्मगतद्विबहुत्वनिबन्धनानां
द्विवचनबहुवचनाना मुपपत्तेः । लडादावपि वर्तमानत्वादेरर्थवि-
शेषस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्य कर्त्राद्यर्थबाधकत्वापत्त्या कर्त्रादीनाम-
पि निरवकाशत्वाच्चेत्याकरसिद्धिः पन्थाः ।

इति तृतीयस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इति तृतीयः पादः ।

—:०:—

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ चतुर्थः पादः ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

इहद्वन्द्वावेकत्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि सामर्थ्याद्बित्वावगतिः । सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदानियतत्वात् । धातोः सम्बन्धो धातु सम्बन्धः । धातुपदं च तदर्थपरम् । तत्र विशेष्यविशेषणभाव लक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । धातोः स्वार्थोपस्थापकतयैवोपयोगेन क्रियार्थानन्वयात् । शब्दोपहितार्थभानपक्षेऽपि स्वार्थ एव विशेषणत्वात् । परस्परं विशेषणत्वानुपपत्तेः । नच सन्विधौ जन त्वसमानकर्तृकत्वयोर्यथाऽर्थद्वारकं विशेषणत्वं तथेहापि धात्व द्वारकसम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । परस्परान्वितार्थबोधकानेन तुमप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थापत्त्या गोमानासीदित्यादेरसिद्धेः । अर्थाद्व र्तमानकालेऽस्तेरप्रयोगात् । अप्रयुज्यमानस्य च सम्बन्धानुपपत्तेः । तथाच धात्वर्थयोः सम्बन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्ययानां कालान्तरेऽपि साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं सूत्रम् । धात्वर्थसम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ते तद्भिन्नकालेऽपि स्युरिति वाक्यार्थः । प्रकृ तिप्रत्ययोपपदानि ता[illegible]धर्मा न सांकर्यम् । नच विनिगमकाभावः । वर्तमानसामीप्ये इत्यादौ कालविपर्ययस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् । वसन् ददर्श भूते लट् । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । भविष्यति णिनिः । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृका वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिन्युत्पत्तिरित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमानेऽपि प्रत्ययग्रहणं प्रकृत्यन्तरविहितानामपि प्रत्ययानां परिग्रहार्थम् । तेन गोमानासीदित्यादौ वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तार्थवृत्तिमतुप्प्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि साधुत्वम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ननुविशेषण विशेष्यभूतयोः क्रिययोः विरुद्धकालावरुद्धत्वादनन्वयापत्तौ तदुद्धारार्थमयमारम्भः। सचान्यतरत्र कालवैपरीत्येनोपपाद्यः। ननुतिङन्तकालवैपरीत्येनापि संभवतीति सुबन्तार्थकालबाध एव किं नियामकमितिचेत्।

अत्राहुः। तिङन्तवाच्यक्रियाया विशेष्यत्वात्तद्बाधापेक्षया [illegible]णभूतक्रियावाचिप्रकृतिप्रत्ययार्थस्यैव कालस्य बाधः गुणानु[illegible]येन प्रधानानुरोधस्यायुक्तत्वात्। गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति [illegible]यात्। स्यादेतत्। प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधवादिनां [illegible] आभिकानां कथमियं व्यवस्था क्रियाद्वयस्यापि विशेषणत्वादि[illegible]त्त [illegible] मैवम्। शाब्दे तस्य प्राधान्येऽपि अग्निष्टोमयाजित्वविशिष्ट[illegible]त्पत्तेर्विधेयतया तदुपपत्तेः। नचाविशिष्टविधित्वाद्विशेषणस्या[illegible]विधेयत्वमितिवाच्यम्। विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्त्या विशेष[illegible]विधेः कल्पनादुपजीव्यत्वेन भवितेत्य[illegible]यैव प्राधान्यात्।

ननु शाब्दान्वये शब्दस्यैव प्राधान्यस्य नियामकत्वं तथाचाप्रथमान्तार्थयोरन्वयस्यान्तरङ्गतया ज्योतिष्टोमयाजित्वविशिष्टे [illegible]न्वयोऽत्रच प्रथमोपस्थितकालबाधापेक्षया भवितेरस्य कालबाध एव स्यादित्यत्र [illegible]। ज्योतिष्टोमानुकूलकृतिविशिष्टे पुत्रे वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिवैशिष्ट्यबोधस्य बाधिततया ह्यत्र कालावरोधः। भवतिच अतीतोत्पत्तिकोऽस्यपुत्रोऽतीतोक्तकृतिमानिति बोधो बाधितः। ज्योतिष्टोमानुकूल भविष्यत्कृतिमानस्य पुत्रो भविष्यन् इति त्वबाधित इत्यस्यैव विनिगमकत्वादिति दिक्।

भाष्यकारास्तु विशेष्यभूतक्रियायाः स्वकाल एवावसानं विशेषणभूतायास्तूपलक्षण भावेनोपादानात्। भाविभूतव्यपदेशः। तथाच पदसंस्कारवेलायां भूत एव णिनिना व्युत्पन्ने या-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जिशब्दो भवितेत्येतत्समभिव्याहारदशायां कालान्तरार्थः संपद्यते इति कालान्तरप्रतीतिर्बहिरङ्गा । साचान्तरङ्गपदसंस्कारे बाधितुमक्षमैवेति सूत्रमेतदनारभ्यम् । अवश्यंच स्वकालएव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः । भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपद प्रयोगानापत्तेरित्याहुः ।

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥२॥

क्रियासमभिहारः पौनः पुन्यं भृशार्थश्च । तच्च प्रकृत्यर्थविशेषणं नतूपपदं केवलानां तदनापत्तेः । इह द्वौ पक्षौ संभाव्येते । हिस्वौ तिङादेशौ वा लकारादेशौ वा । नचलोट इति स्थानिनिर्देशस्य प्रत्यक्षत्वादाद्यपक्षशङ्कानुपपत्तिः । स्वादेशस्थानिकत्वेनापि तदुपपत्तेः । तत्राद्ये इत्थमुपपत्तिः । सामान्यविहितानां तिङां शतृशानचाविव हिस्वावपि बाधकौ स्याता मतस्तिङादेशाः स्थानित्वेनात्र निर्देश्याः ।

तदुक्तम् । 'हिस्वयोः परस्मैपदात्मनपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थ'मिति । लादेशत्वे तु पदसंज्ञा न स्यात् । तिङन्तत्वाभावात् । यदि तु लस्य कृत्संज्ञतया स्थानिवत्त्वेन हिस्वयोरपि कृत्त्वात्तदन्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्त्या सुबन्तत्वादेव पदसंज्ञा । नच तच्छ्रवणापत्तिः । विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वेन सुपो लुगुपपत्तेरिति कल्प्यते । तथापि स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवं प्रलुनाति इत्यत्र तिङ्ङतिङ इतिनिघातो नस्यात् । परस्मैपदिभ्य एव हिरात्मनेपदिभ्य एव स्व इति नियमश्च न स्यात् । लादेशत्वे लःपरस्मैपदमितिद्वयोरपि परस्मैपद संज्ञतया

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

परस्मैपदिभ्य एव तयोरापत्तेः। अत एव वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषः संगच्छते। लकारस्यैव हिस्वादेशविधाने हि लोट्स्थानिकयोस्तध्वमोरप्रसिद्ध्या तयोः स्थानित्वेन निर्देशोऽनुपपन्नः स्यात्। इतिप्राप्ते—

सिद्धान्तः। लादेशावेव हिस्वाविति। पूर्वपक्षे तिप्सिप्मिप्-आदेशस्य हेः स्थानिवत्त्वेन पित्त्वे ङित्वाभावात्। लुनीहि लुनीहि इति इत्वं नस्यात्। ब्रूहिब्रूहीत्यत्रेट् च स्यात्। भुंक्ष्वभुंक्ष्वेत्ये-[illegible] भुनजैइत्यत्र आडुत्तमस्य पिच्चेति परत्वादाडागमे ङित्वाभावे [illegible]ये अभि[illegible]ल्लोप इति अकारलोपो न स्यात्। द्वितीयलुनीहिशब्दे त-[illegible] [illegible]आम्रेडितमनुदात्तंचेत्यनुदात्तस्येष्टत्वेऽपि प्रथमस्य हेः पि[illegible]-[illegible]अनुदात्तत्वं चस्यात्। तृण्ढीत्यत्र तृणहइम्च स्यात्। सामान्येन [illegible]स्थाने विहितयोः स्थानिविशेषनियमाभावेनद्वयोरपि पदद्वया-[illegible]शत्वं च स्यात्। नच सिद्धान्तेऽप्ययं दोषः। लोडादेशौ यौ हिस्वौ तत्सदृशयोर्हिस्वयोरनेन विधानात्। तेन परस्मैपदिभ्यः कर्तरि हिः। आत्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृषु स्व इतिव्यवस्था। तिङां ल[illegible]त्तेः। पुरुषवचनसंज्ञे तु न भवतः। हिस्वयोरत्र [illegible] विधानवैयर्थ्यापत्तेः। वचना[illegible] तयोः सिद्धत्वात्। नच तध्वमोरिति वाक्यशेषविरोधः। विषयसप्तम्यातदुपपत्तेः। ग्वादृशि विषये तध्वमौ संभावितौ तादृशस्य लोटो लक्षणया तध्वं शब्दाभ्यामुक्तत्वात्। लोट्शब्दस्योपक्रमस्थत्वेनासंजातविरोधितया तदपेक्षया वाक्यशेषे लक्षणाया युक्तत्वात्।

तदयमर्थः-उक्तार्थे गम्ये धातोर्लोट्। तस्यच पुरुषवचनमात्रे हिस्वौ स्तः। भक्तसर्थयोर्व्यवस्थातूक्तैव। उदाहरणान्युच्यन्ते। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। लुनीहि। लुनामि वा। एवं वचनान्तरे लकारान्तरे चोदाहार्यम्। क्रियासमभिहारे इति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्वित्वम् । नच धातुनैव तस्योक्तत्वाद्द्विवचनानुपपत्तिरन्यथा यङ-न्तेऽपि स्यादितिवाच्यम् । लकारस्यात्र कर्त्रादिष्वेव विधानात् । द्विर्वचनसहितस्यैव तद्बोधकत्वात् । यङन्तस्थले तुशुद्धक्रियासम-भिहारस्य यङैव द्योतितत्वान्नेति वैषम्यम् । यङन्तात्क्रियासमभिहा-रविवक्षायां तु भवत्येव तत्रापि द्विर्वचनमिति प्रागुक्तम् ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वास्यात् ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥४॥

क्रियासमभिहारे इतिसूत्रेण यत्र लोट् तत्र तत्प्रकृतिरेव धा-तुरनुप्रयोज्यः । उदाहृतं च तथैव । अत्रभाष्यम् । हिस्वान्तेन संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात्तदभिव्यक्त्यर्थमनुप्रयोगाव-श्यकत्वे तद्धातोरनुप्रयोगसिद्धिः । नच तदर्थकस्यान्यस्य [illegible] पत्तिः । उत्तरसूत्रे समुच्चय एव [illegible] स्यैवानुप्रयोग इतिनिय-मात् । क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगसिद्धेः । नच समु-च्चये सामान्यवचनस्यैवेति विपरीतनियमात्क्रियासमभिहारे धात्व-न्तरस्यानुप्रयोगापत्तिः । लाघवादुपस्थितत्वाल्लोट्प्रकृतेरेवानुप्र-योगात् । विपर्यासव्यवहितप्रयोगनिवृत्तेश्चात्रान भिमतत्वात् ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥५॥

समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति सूत्रेण यत्रलोट् तत्र सामान्यार्थस्य धातो रनुप्रयोगः । सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरति । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुंग्ध्व मास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे पक्षे हिस्वौ अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थसामान्येनाभेदान्वयः । तथाच सक्तुपानधानाखादनोभयाभिन्नाभ्यवहरणक्रियेत्यर्थः । एतेन पुरीमवस्कन्द लुनीहि नंदनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । वि- [illegible] चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः । इति [illegible]ख्यातम् । पुर्यवस्कन्दनाद्यभिन्ना अतीताअस्वास्थ्यक्रियेत्य- [illegible] । अनद्यतनपरोक्षयोर्लिडर्थयोः स्वरूपत एव प्रयोगनियाम- [illegible] अभि[illegible] शाब्देविषयत्वानङ्गीकारात् । समानकर्तृकत्वस्याप्यत्र [illegible] [illegible]वात् । सामान्यविशेषयोर्भेदाभावेन व्यभिचारानव- [illegible]दोषः ।

[illegible]इदमप्यत्रावधेयम् । समुच्चय इति द्वितीयेलोड्विधाने क्रिया- [illegible]भिहार इत्यस्याप्यनुवृत्तिः । अतएव जायस्व [illegible] संधावतीति न्यायवार्तिके वाक्ये पुनर्जायते पुनर्म्रियते जनित्वाम्रियते मृत्वाजायतेतदिदं संधावनं व्यापारप्रचय इतिवाचस्पतिमिश्रैः [illegible] । नच लोडन्तद्वित्वापत्तिः । विजातीयक्रिययोरिव सजातीयक्रियाणा[illegible] प्रतिपादितत्वात् । नच नियमार्थत्वप्रदर्शकभाष्यविरोधः । क्रियासमभिहारमात्रे लोडन्तप्रकृतेः । समुच्चयविशिष्टक्रियासमभिहारे सामान्यार्थस्येति तदभिप्रायादिति दिक् ।

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥६॥

धात्वर्थसबन्धे कालसामान्ये । देवो देवेभिरागमत् । लोडर्थे लुङ् । अहं तेभ्यो करं नमः लडर्थेलङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लडर्थे लङ् । अद्यममार । तत्रैवलिट् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लिङर्थे लेट् ॥७॥

विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौच समिधो यजति ।

उपसंवादाशंकयोश्च ॥८॥

उपसंवादः पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्यात्तदहमिदं कुर्यामिति । अहमेव पशूनामीशै । पुरत्रयार्थं देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्य वाक्यम् । मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै । मदेवसोमपाः पात्राण्युच्यान्तै ब्रह्महत्या भागं गृहाणेतीन्द्रेणोक्तस्य जलस्येयमुक्तिः । कारणतः कार्यानुमानमाशङ्का । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । जिह्माचरणेन नरकपातः संभाव्यते समाभूदिति इच्छद्व आशङ्कार्थः । नचोभयत्र हेतुहेतुमद्भावेन सिद्धिः । उपसंवादे अवध्यवधिमद्भावस्यैव प्रतीतेः । आशंकायामपि हेतुहेतुमद्भावनिश्चयाभावात् ।

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेन् अध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन् शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ् तवेनः ॥ ९ ॥

तुमर्थो भावः । कर्तुस्तथात्वे कर्तरि कृादित्यनेनैव सिद्धे तुमर्थग्रहणवैयर्थ्यात् । क्रिययाकारकाणामाक्षेपात्कर्मादिष्वेव तुमुन्प्रसङ्गात् । वक्षे रायः वचःसे । तावामेषे । इणः सेन् । सर्वत्र

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निस्सु स्वरभेदः । शरदो जीवसेधाः । जीवतेरसे । असेनः स्वरभेदः । मेषे । इणः से । गवामिव श्रियसे । श्रयतेः कसेन् । उपाचरध्यै । अध्यै अध्यैनोस्तुल्यम् । स्वरभेदः । आहुवध्यै । कध्यैकध्यैनोस्तुल्यम् । नाधसः सह मादमध्यै । मादयतेः शध्यै । वायवे पिबध्यै । पिबतेः शध्यैन् शित्त्वात्सर्वधातुकत्वे भावार्थत्वे- यकृत्सञ्ज्ञेऽपि व्यत्ययेन शप् । यकालुक् छान्दस इति हर- ः एवंमादयध्यै इत्यत्र यकोलुक् शप् चेति केचित् । शध्यै न् । पिबध्यै मादयध्यै इतिवृत्तिः । पातवैपिबतेस्तवै । दशमे य अभिभूतत्वे । अत्राद्युदात्तं व्यत्ययेन बोध्यम् । तवेङो ङित्वा- ः ।

रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥१०॥

मपूर्वाद्यातेः कैमत्यय आतोलोप इटिचेत्यालोपः । रुहेरिष्यै नञ्पूर्वाद्व्यथेश्च । मयातुं रोढुं अव्यथितुमित्यर्थः ।

दृशे विख्येच ॥११॥

दृशेः के । दृशे ... ख्यातेरातोलोपः । चक्षिङः ख्याते वा के प्रत्यय इतिन्यासकारः । विख्ये त्वाहरामि । द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः । योगविभागे फलंचिन्त्यमिति दीक्षिताः ।

शकिणमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

शक्नोतावुपपदे एतौस्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ।

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ईश्वरो विरचितोः । ईश्वरोविलिखः । विरचितुंविलेखितुमित्यर्थः । क्त्वातोसुन्कसुन इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । तेन प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्त्वसन्तस्येति न दीर्घः ।

कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वनः ॥ १४ ॥

भावकर्मणोरेते स्युः । तयोरेवेति तत्रैव तेषां विशिष्टे विधानात् । तेन भव्यादौ कर्तरि स्नानीयमित्यादौ करणे कृत्य[illegible] स्वीकारेऽपि नक्षतिः । ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै । अवगाहे । [illegible] क्षेण्यः । दृशेः सन्नन्तात्केन्यः । एवं शुश्रूषेण्यः । भूयं [illegible] कर्त्वम् । करोतेस्त्वन् । कृत्यमित्यर्थः । कृत्वा विजन्तात्त्व[illegible] इति केचित् । तत्र विसर्गो दुर्वार इत्यन्ये ।

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

रिपुणानावचक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः । चक्षिङ एश् । शित्वात्सार्वधातुकत्वम् । अतो न ख्याञादेशः ।

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरि-हुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । समाप्त्यादीनामवधित्वेन क्रियालक्षणत्वम् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरावत्सानापाकर्तोः । रात्रेः पुराप्रवादितोर्जुहोति । पुरा प्रचरितोः । आहोतोः संतिष्ठते । आतमितोस्तिष्ठति । काममाविजनितोः संभवाम । जननपर्यन्तं पुरुषसंगमं प्राप्नुयामेति स्त्रीणां वरमार्थनम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सृपितृदोः कसुन् ॥१७॥

भावलक्षणे। पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। पुराजत्रुभ्य आतृदः। अत्र विसर्पितुमातर्दितुमित्यर्थ इति केचित्। तुमर्थे-[illegible]त्वात्। भावलक्षण इत्यनुवृत्तेश्च। आतृदः रुधिरनिःसरणा-[illegible]र्वमेवेति वेदभाष्यविरोधाच्चेति दीक्षिताः।

[illegible]लंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥१८॥

[illegible] प्रतिषेधार्थयोरनयोरुपपदत्वम्। प्राचामिति पूजार्थम्। अलं-[illegible]नेनेत्यादेर्वासरूपविधिनैव सिद्धेः। ल्युटोऽपवादत्वे एव तन्नि-[illegible]बंधात्। इह तु तस्यापवादत्वात्। स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेः प्रायिकत्वेऽप्यत्र तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तदभावाभिप्रायेण तु प्राचामिति विकल्पार्थमिति वृत्तिः। अलं विलङ्घ्य भिय [illegible] [illegible] खलु वाचिकम्।' अमैवाव्ययेनेति नि-यमान्नोपपदसमासः। अनयोः किम्। माकार्षीत्। प्रतिषेधयोः किम्। अलङ्कारः।

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥१९॥

मेङ्प्रणिदाने। अपमित्य याचते अपमाय वा। समानकर्तृकत्वे-ऽप्यपूर्वकालार्थ आरम्भः। ननु पूर्वकालत्वाद्याचतेरपि स्यादिति चेन्नैवम्। युगपदापाद्यते। पर्यायेण वा। नाद्यः। तत्रोदीचामिति व्यवस्थितविकल्पात्। नान्त्यः। याचित्वापमयते इत्यस्येष्टत्वात्। नचायं माङ्माने इत्यस्यैव निर्देशः। तस्य व्यतिहारार्थाभावात्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नच एजन्तत्वाभावादात्वानुपपत्तिः । नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति ज्ञाप्यत्वात् फलंतु घुसंज्ञासूत्रे व्यक्तम् ।

परावरयोगे च ॥ २० ॥

सम्बन्धिशब्दत्वात्परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगः । अप्राप्य नदीं पर्वतः । दक्षिणदेशात् । गङ्गापेक्षया संनिहितइत्यर्थः । अतिक्रम्यपर्वतं नदी । तस्मादेव विन्ध्यापेक्षयादूरेत्यर्थः । दैशिकयोःपरत्वापरत्वयो रिहोपादानम् । तयोश्चावध्याश्रयोभयापेक्षत्वम् । तृतीयदेशापेक्ष्यत्वम् । अन्यथा दक्षिणदेशादपि नद्यन्तरस्य विन्ध्यस्य दूरत्वात् । नद्या अपि हिमवदपेक्षया सन्निहि- अत्रविन्ध्यसंनिकर्षगङ्गाविप्रकर्षयोरुभयत्रसाम्येऽपि आद्ये संनिधानं विन्ध्ये प्रकारो द्वितीये विन्ध्यापेक्षदूरत्वं गङ्गायाः बोधे विशेषः ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

धात्वधिकारात्तदर्थयोः समानकर्तृकत्वम् । तयोः क्रिययोर्भिन्नैव शक्तिः साधनाभावात् तदवस्थानुपपत्तिः शक्तितद्वतोरभेदस्य विवक्षितत्वात् । भोजनव्रजनक्रियासाधनयोर्द्वयोः कर्तृशक्त्योरेकस्मिन् देवदत्तादौ सत्त्वेन तदैक्यनिर्वाहात् । निर्धारणे षष्ठी सप्तमीवा । एककर्तृकक्रिययोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन् क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । तत्कर्तृकव्रजनक्रियापेक्षया पूर्वकालतायां क्त्वा । भोक्त्रन्तरकर्तृकभुजिक्रियापेक्षायां तु विभाषेत्यादिना वक्ष्यमाणौ क्त्वाणमुलाविति निष्कर्षः । आसित्वा भोक्तुमिति तुमुन्न भवत्यनभिधानात् । किन्तु लडादय एव । आसित्वा भुङ्क्ते इति । द्वित्वं चातंत्रं

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वेत्यादि ।
नचामीषां पूर्वमानयेत्यादौ सर्वापेक्षया पूर्वस्यानयनवत् तस्मादेव
क्त्वा स्यादिति वाच्यम् । तिङन्तक्रियायाः प्राधान्येन सर्वासां
तत्रैवान्वयेन परस्परं विशेष्यविशेषणभावविरहात् । गुणानांच
परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात् ।

व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानम् । अपूर्वकालत्वात् । उत्तर-
[illegible]ले क्त्वाप्रत्ययार्थमारम्भः । व्यादानानन्तरभाविस्वप्नक्रिया-
[illegible] व्यादानस्य पूर्वकालत्वादेवसिद्धमिति भाष्यम् । अव्य-
[illegible] अभि[illegible] भावे इति वार्तिकात्साध्यावस्थापन्ने भावेऽयम् । समान-
[illegible] गोरिति सामानाधिकरण्यस्य संसर्गतालाभः । पूर्वकाल-
[illegible] बहुव्रीहिः । निर्धारणस्य सजातीयविषयतया तद्विषयस्य-
[illegible]त्वलाभात् । तेनपूर्वकालस्य द्योत्यत्वं तथाच सामानाधि-
[illegible]ण्योत्तरकालोभयसंबन्धेन क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रिया तिङन्तार्थक्रिया-
यां विशेषणम् । धातुसबन्ध इत्यधिकारात् ।

एतेनपूर्वकालसमानकर्तृकत्वयोर्वाच्यत्वमपास्तम् । प्रत्ययार्थ-
[illegible]त्वापत्तेश्च । तथाच क्रियाप्राधान्याभावे आ-
भीक्ष्ण्ये द्वित्वं न स्यात् । गुणभूताऽपि [illegible] तदुक्तौ पाचक इत्या-
दावप्यापत्तेः । यथाविध्यनुप्रयोग इत्यादौ धातुसंबन्ध इत्यस्य
साक्षात्सबन्धपरतायाः क्लृप्तत्वेन तद्बाधापत्तेश्च । पूर्वकालस्य क्त्वा
वाच्यत्वाभावाच्च । सप्तमीनिर्देशमात्रेण वाच्यत्वाङ्गीकारे कर्तृस्थे
चाशरीरे कर्तरीत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्यलभ्यत्वस्य चात्रापि
साम्यात् । कर्मप्रवचनीयाद्वैषम्यानापत्तेश्च । तद्वदत्रापि प्रकार-
तयैव संबन्धस्य भानोपगमादिति शाब्दिकरीतिः ।

तत्र वदन्ति अव्ययकृतो भावे इत्यत्र व्याप्तिवाचिना भा-
वशब्देन क्रियान्तरान्वयस्यैवानन्वयादेरुक्तत्वात् । धात्वर्थ-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यान्यत एव लाभात् । अतएव भुक्त्वा व्रजतीत्यादितः शाब्द-बोधे तत्कारकसंशयाभावः । पौर्वापर्यस्य संसर्गतायां तत्प्रकार-कबोधाभावेन तत्प्रकारकसंशये बाधकाभावात् । आश्रयस्यान्य-लभ्यतायां तत्र त्वन्मते कर्तृशक्त्यसनाप्त्तेश्च कर्मत्वादेरपि संस-र्गत्वे द्वितीयादीनां तत्तच्छक्तिविलयापत्तेश्च । तत्प्रकारकबो-धस्यात्रापि तुल्यत्वात् । नच नामार्थ प्रकारकबोधे विभक्ति-जन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वसंसर्गकबो-धवारणायावश्यकत्वाद्वैषम्यमितिवाच्यम् । सामान्यत उक्तौ प्रकृत् । व्यभिचारात् । क्त्वाप्रत्ययान्तस्यापि नामत्वात् । विभक्तिजन्य ेत्युक्त्यैव निर्वाहाच्च । पीत्वा तृप्त इत्यप्रयोगस्तु तात्पर्याभावा. अन्यथा पौर्वापर्यस्य संसर्गतायामप्यनिर्वाहात् । समानकर्तृक-मध्ये पूर्वकालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थास्सर्वोपपत्तेश्च । पूर्वकाल स्तु क्रियायां विशेषणम् । एकत्वादेः प्रत्ययार्थस्यापि प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वोपगमात् । आनन्तर्यं क्त्वार्थइति पक्षेतु यद्यपि तस्य प्राधान्यं तथापि गुणीभूतक्रियामाश्रित्य द्विर्वचनोपपत्तेः । अन-भिधानादतिप्रसङ्गभङ्गात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञकृत्सु चेति वार्तिकाच्च [illegible] गुणीभूतत्वाच्च । प्रत्ययार्थे गुणीभूतत्वस्याप्रयोजकत्वात् । धातुसंबन्धेत्यत्र साक्षा-त्त्वप्रवेशे गौरवात् । अलं भुक्त्वा । अप्राप्यनदीं पर्वत इत्यत्र त्वयापि तत्परित्यागाच्च । कर्मप्रवचनीये संबन्धो विभक्त्यर्थ इहतु कृदर्थ इतिवैषम्याच्चेति ।

किंच कर्मप्रवचनीयाद्वैषम्याभावे कोदोषः । समानार्थ-कत्वमात्रस्य दोषत्वाभावात् । अन्यथा तृतीया द्वितीयादेः कर्तृ-कर्माद्यर्थतया आख्यातानामपि तदर्थत्वं नस्यात् । नच द्वितीया पचिः । तत्संज्ञायामेव तद्विधानात् । अन्यथा लक्ष्यलक्षणभावस्य

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मात्रप्रत्ययार्थतया तत्रापि तदापत्तेः। किंच तत्र द्वितीयया सामान्यतोऽवगम्यमानसंबन्धं अनुशब्दो विशेषे व्यवस्थापयति। अत्र तु पदान्तरार्थत्वं संबन्धस्य नास्त्येवेति स्पष्टमेव वैषम्यम्।

किंच 'आतुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्यम्' अस्यार्थः एतद्वचनाभावे कर्तरिकृदिति सामान्यविधि-तो कर्तरि णमुल्प्रसङ्गात्। स्वादुंकारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति तीया न स्यात् कर्तुरभिहितत्वात्। नच भुजिप्रत्ययेन तदन-नाच्तृतीया। अनभिहितेइति पर्युदासाश्रयणादिति वाच्यम् अभिकर्मणोऽनभिहितत्वाद्यवागूशब्देऽपि द्वितीयापत्तेः। नचा-त्तः कर्मणीति वचनारम्भेण निस्तारः। स्वादुंकारं यवागूः ते इत्यत्रापि द्वितीयानुपपत्तेः। एवं पक्त्वौदनो भुज्यते देव-त्तेन, भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यादावपि योजनीयम्। उक्तवचनारम्भेतु सामानाधिकरण्यमेव क्त्वादेरर्थो नतु कर्त्रादि-रिति नदोषः।

एतच्च प्रत्याख्यानम्। अव्ययकृतोभावे इतिवचनात्तुमर्थ ... एव क्त्वादीनां विधानात्कर्त्रादयोर्थानेति। य-दि तुपूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालीनाक्रियायां क्त्वेति भाष्याभिमतं स्यात्। तर्हिउक्तशङ्का, उक्तसमाधानत्रयं चेत्युभयमनुपपन्नं स्यात्। भावार्थकृतायास्त्वद्रीत्या पूर्वकालादे एव तदलाभात्। उत्तर-त्राप्येतदनुवृत्त्यैवोपपत्तेः। व्यवहिततुमुनर्थपदानुवृत्त्यपेक्षया सं-निहितपूर्वकालपदानुवृत्तेरेव युक्तत्वात्। यदि तु पूर्वकालीन-क्रियावाचकधातुस्तदर्थः, तर्हि पूर्वकालादिति स्यात्। तादृश धातोः क्त्वाप्रत्यय इति वाक्यार्थात्। तस्मात्पूर्वकालक्रियायाम-र्थे धातोः क्त्वास्यादित्येव तुमर्थो वाच्यः। उत्तरकालीनक्रिया-वाचक धातोश्चक्त्वाविधाने तदनुपपत्त्याऽर्थात्पूर्वकालक्रियावाच-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

काद्धातोरेव क्त्वोपपत्तेः ।

तथाच पूर्वस्याः कालः पूर्वकाल इतिषष्ठीसमासः । तत्र बहुव्रीह्यपेक्षया लाघवस्य सर्वतन्त्रसंमतत्वात् एककर्तृकयोः क्रिययोर्मध्ये या पूर्वा क्रिया तस्याः काले इत्यर्थः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । संबन्धिशब्देष्वेकदेशान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । यत्किंचित्क्रियापेक्षपूर्वत्वस्य सार्वत्रिकतया द्वयोरिति निवेशः । एवंच स्वशब्देन पूर्वकालोपादाने क्त्वा नभवतीति भाष्यव्याख्यायां पौर्वकाल्ये क्त्वादि विधीयते नतु विषये इति कैयटग्रन्थोऽपि संगच्छते । सूत्रस्थ पूर्वकालपदस्य क्रियापरत्वे तस्याविषयत्वशंकानुपपत्तेश्च

यदितु स्वभिन्नपदवाच्यत्वमेव विषयत्वं तदा तत्प्रतिषेधोपपत्तिः । धातुनैव तत्प्रतीतेर्वाच्यत्वात् । सच धातुनैव लभ्यते इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । ब्राह्मणानां पूर्वमित्यत्र पूर्वपदस्यैव निर्धारण विषयप्रतिपादकतयाऽत्रापि तथात्वाच्च । अन्यथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैरूप्यापत्तेः । कैयटादिग्रन्थात्तथैव लाभाच्च । तत्र दैशिकं पूर्वत्व मत्र तु कालिकमिति परं विशेषः । किंबहुना त्वदुक्तार्थे कालपदस्य वैयर्थ्यम् । पूर्वे इत्यपर्याप्तेः धर्मिपरतयैव निर्वाहात् तस्मात्पूर्वकाले [illegible] तात्पर्यम् । पूर्वे इत्येतावन्मात्रोक्तौ कालस्य वाच्यत्वालाभात् । पूर्वकालस्य कालमात्रपरत्वे च क्रियापेक्षनिर्धारणानन्वयादिति कालपदसार्थक्यात् ।

स्यादेतत् । समानकर्तृकत्वमेव क्त्वार्थः । उभयोर्नियतोपस्थितिकत्वेऽपि पूर्वकालस्याक्षेपलभ्यत्वात् यज्ञोपवीतं वहन् पन्थानमीक्षमाणोऽधीयानो गच्छतीत्येककर्तृकानेकक्रियाणां यौगपद्यदर्शनेऽपि प्रधानक्रियामनेकामेकः कर्ता युगपन्न करोति इति नियमेन तदाक्षेपात् । नन्वेक कालासंभवित्वरूपे प्रधानत्वे

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऽधीत्य गच्छतीत्यत्र पूर्वत्वधीर्नस्यादाक्षेपकत्वाभावात् । नचेयं भवतु मा वा इयंतु अवश्यं भवतुइत्येवं रूपं मुख्यत उद्देश्यत्वं प्रधानत्वं तथाचोक्तक्रिययोरप्येवं भाव पौर्वापर्य नियम इति वाच्यम् । अध्ययनगमनयोस्तुल्यवदुद्देश्यत्वेऽपि सहसंभवेन व्यभिचारात् । तथोद्देश्यतया नियन्तुमशक्यत्वात् । मैवम् । भिन्नकालीनप्रयत्नसाध्यत्वस्यैव प्रधानत्वात् । अतुल्यकालीनयत्नसाध्यक्रियाणामतुल्यकालत्वव्याप्यत्वात् । भिन्नप्रयत्नसाध्यतायास्तथा-

सृष्ट्वा संहरति भगवानित्यादौ तदभावात् ।

[illegible] अभिप्रायास्तु प्रधानत्वेन समानकर्तृकत्वेनोपस्थाप्यामनेकां क्रियामेकः कर्ता एकदा नकरोति । तत्र पूर्वापरीभाव एव बहूनां ता-[illegible]प्रथमः यथा मलिनं ते वपुः स्नायादित्यादि सिद्धसाध्यस-[illegible]भिहारे हेतुहेतुमद्भावो व्युत्पत्त्या तत्तात्पर्यानुमानाद्बुध्यते तथा [illegible]मानकर्तृकत्वेनोपस्थितायां क्रियायां पौर्वापर्ये तात्पर्याक्षेपादेव पूर्वत्वप्रसपत्ति तत्र शक्तिरित्याहुः ।

नचैवमपि व्रजनक्रियायाः पूर्वकालत्वाक्षेपेणाप्युपपत्त्या क्त्वा-[illegible]क्रियाया नियमतः पूर्वत्वबोधो न स्यात् । व्रजतिभुक्त्वेत्यादेरपि दर्शन[illegible]स्य दुर्वचत्वादिति वाच्यम् । नहि भोजनव्रजनक्रिययोरेकः कर्तेत्यनुभवः । क्त्वार्थस्य समानकर्तृकत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वयनियमेन व्रजनक्रियायां विशेषणत्वेनान्वयानुपपत्तेः ।

अतएव भोजनव्रजनक्रिये समानकर्तृके व्रजनक्रिया भुजिक्रियया सहैककर्तृकेत्यपि वा नानुभवः । किन्तु स्वभिन्नकालीनस्वसमानाधिकरणकृतिमज्जन्यत्वरूपस्य समानकर्तृकत्वस्य क्त्वावाच्यत्वात्स्वपदस्य समभिव्याहृतव्रजनपरत्वात् । व्रजतकृतिभिन्नकालीनसमानाधिकरणकृतिमज्जन्यं भोजनमिति बोधे व्रजनस्य

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विशेषणत्वाद्भोजनस्य विशेष्यत्वात् । तत्रैव पूर्वत्वान्वयः । नच तत्र व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव तन्त्रत्वादन्यतरपौर्वापर्यावधारणेऽपि प्रधानमात्रे पूर्वत्वान्वये बीजाभावः । शाब्दान्वयबोधतथात्वादिति वाच्यम् । मीमांसकमते आक्षेपलभ्यस्यापि शाब्दप्रवेशोपगमात् ।

वस्तुतो व्रजतीत्यस्य वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्ततया व्रजनस्य वर्तमानसमयसंबन्धित्वेनोपस्थितत्या व्रजनपूर्वत्वस्य बाधाद्भोजनस्यैव तथात्वं गम्यते एतेन भुक्त्वा जगामेत्याद्यपि व्याख्यातम् । नच भुक्त्वापाक्षीदित्यादौ अनुपपत्तिः । एकत्र तथाव्युत्पत्तेरन्यत्रापि तथात्वात् । पूर्वकालसंबन्धित्वेनोपस्थितस्य कालाकांक्षत्वाच्च । नच तदा भुक्त्वा जगामेत्यादौ तदाशब्दोपात्तकालावरुद्धे भोजने पूर्वत्वधीर्न स्यादिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयस्यैव प्राथमिकत्वात् । तदाशब्दार्थस्य त्वनन्यगत्या तदभेदान्वयात् । कालानवरुद्धत्वेनोपस्थित एवान्वयसंभवे तदवरुद्धोपस्थितिकान्वयकल्पने बीजाभावात् । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ तदभावेन पूर्वत्वस्य नियतोपस्थित्यभावाच्च । नच पूर्णाहुतिं हुत्वा दक्षिणां दद्यादित्यादौ समानकर्तृकत्वस्यापि [illegible] वाच्यम् । क्रियान्तराद्धोमस्य [illegible] भेदाप्रसिद्धत्वात् । तस्मात्समानकर्तृकत्वमेव क्त्वार्थो युक्त इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु उक्तरीत्या नियतपूर्वत्वधीः सकलसिद्धा दुरुपपादैव । कदाचिदुत्तरस्यापि प्रत्ययापत्तेः । उपस्थित्यभावे तात्पर्यस्यैव दुर्ग्रहत्वात् । योग्यतायाश्चोभयत्र सत्त्वात् । किंच समानकर्तृकत्वेन पूर्वत्वाक्षेपो दुर्वचः । तद्धि एककृतिसाध्यत्वं वा । एकजातीयकृतिसाध्यत्वं वा कृत्याश्रयैक्यं वा । नाद्यः । भोजनव्रजनानुकूलकृत्योर्भेदात् । एककालिकानां नानाकृतीनामप्येकजातीयत्वात् । नान्त्यः । एककृतिसाध्ये युगपदुत्पन्ननानातृणच्छे-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दादौ व्यभिचारात् । (भोजनव्रजनकर्त्रोरभेदस्य विशेषणविशेष्यभावमहिम्ना) । तस्मात्क्त्वातः पूर्वत्वोपस्थितौ प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिबलादेव तत्रान्वयनियमः सुस्थः । वाक्यार्थत्वेन तत्रशक्तेरयोगात् । क्त्वालकाराभ्यां कर्त्रभिधाने तदभेदस्य संसर्गत्वात् ।

यद्वा तयोः कृतिमात्रवाचकत्वेऽपि सामानाधिकरण्यमेव वाक्यार्थः । अन्यथा भोक्तुं व्रजतिपश्यन् व्रजतीत्यत्रानुपपत्तेः । तुमुन्लटोः समानकर्तृत्वानभिधायित्वात् । सुप्त्वाव्यादत्ते इत्यत्र अभिश्रयात्प्रयोग इति वाचस्पतिमिश्राः । भूत्वा घटस्तिष्ठतीत्यत्र क्वा उत्पत्तिकालस्थितिकालत्वेऽप्यनुभवानुरोधात् स्थितिपूर्वकालवृत्तिविद्यमानविवक्षया न दोषः । तस्मात्पूर्वत्वं क्त्वार्थ इति सिद्धम् ।

मिश्रास्तु अव्यवधानगर्भमेव तच्छक्यम् । प्रतीत्यनुरोधात् । प्रातर्भोजनसायंगमनयोरप्रतीतेः । भोजनापेक्षया विलम्बितस्तस्मिन् सत्येव प्रचलित इति बोधात् । अतएव क्त्वातः कारणत्वबोधोऽपि । नजभोजनाव्यवहितात्तरक्षणे गत्यभावादसंभवः स्वानुकूलक्रियानन्तरं [illegible] गात् । तदनुकूलक्रियायास्तदव्यवधायकत्वादन्यथा व्यापारेण व्यवहितानामिन्द्रियादीनामजनकत्वापत्तेः ।

अद्य स्थित्वेत्यादौ अव्यवहितपूर्वकालस्य क्त्वावाच्यस्य अद्येत्यनेनाभेदान्वयः । चिरतरापेक्षयाऽद्य दिनस्याव्यवहितत्वात् । अन्यथा पूर्वकालान्वितत्वेनोपस्थितिक्रियायां अनाकांक्षत्वादद्येत्यनेनान्वयानुपपत्तेः । नच सप्तम्यर्थावरुद्धस्याद्यपदप्रतिपाद्यतया कथं तस्य क्त्वावाच्यपूर्वकालमात्रेणाभेदान्वय इति वाच्यम् सप्तम्यर्थावरुद्धस्यैव क्त्वावाच्यत्वादन्यथान्वयानुपपत्तेः

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नच प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वयात्पूर्वं नान्यपदार्थान्वय इति वाच्यम् । देवदत्तेन दृष्ट इत्यादौ देवदत्तकृतिविषयदर्शनगोचर इति प्रतीतेस्तादृशव्युत्पत्त्यसिद्धेरित्याहुः ।

मणिकृतस्तु प्रधानक्रियानन्तर्यं क्त्वार्थः तन्निरूपकत्वेन पूर्वकालस्य जघन्यप्रतीतिकत्वात् । भोजनानन्तरं व्रजतीति भोजनप्रकारकव्रजनविशेष्यकबोधात् । पूर्वत्वेतु भोजनविशेष्यकोऽनुभवः स्यात् । तथाच सएव विनिगमकः । नचैवं प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमभङ्गापत्तिः । सुब्विभक्तावेव तथा नियमात् । आख्यातोपात्तसंख्यायाः कर्तर्यन्वयस्वीकारात् । भोजनस्यापि प्रतियोगितासंबन्धेनानन्तर्ये विशेषणत्वाच्च ।

नन्वानन्तर्यं कृतिनिरूपितं क्रियानिरूपितं वा शक्यम् । नाद्यः । प्रतियोगित्वेनापि प्रकृत्यर्थान्वयाभावे व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । नच कृत्यानन्तर्यं शक्यं कृतेः पदार्थैकदेशतया क्रियायामनन्वयापत्तेः । नान्त्यः । आनन्तर्यानन्वितत्वेनोपस्थितक्रियाया निराकांक्षत्वेन कृत्यनन्वयापत्तेः । नच प्रथमं कृत्यैव भोजनान्वये स्वकृतिविषयभोजनानन्तरव्रजनकृतिमानिति बोध इति वाच्यम् । एक[illegible]तद्विशिष्टपरस्वार्थान्वयबोधकत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः । मैवं प्रथमं कृत्यैव तदाश्रयान्वयात् । तथाच भोजनकर्ता भोजनान्तरव्रजनकृतिमानित्यन्वयः । नच भोजनस्योभयान्वयित्वदोषः । घटेनेत्यादौ तृतीयोपस्थाप्यकरणत्वे एकत्वेच घटान्वयस्वीकारात् । अगत्यान्वयबोधोपगमादित्याहुः । नच युगपत्संभवेऽपि क्रमेणोभयत्रान्वयो दृष्ट इति वाच्यम् । विशेष्ये विशेषणं, तत्रच विशेषणान्तरमिति न्यायेनयुगपदेवान्वय स्वीकारात्, अनन्वितान्वय बोधोपगमादित्याहुः ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

केचित्तु व्यादाय स्वपिति अधीत्य तिष्ठति इत्यादेरध्ययनव्याप्यस्थित्यादिमत्येव प्रयोगान्मुखव्यादानोत्तरकालिकस्वापादिमत्यपि मुखं नव्यादायेत्यादिप्रयोगाच्च व्याप्तिरपि क्त्वार्थइत्याहुः।

अन्येतु तत्रशक्तौ मानाभावः। स्थितित्वावच्छेदेन तद्व्याप्त्यभावात्। तदीयस्थितिपरत्वे लक्षणापत्तेः। स्वापोत्तरं व्यादानेतत्प्रयोगानापत्तेः। तदीयस्वापत्वावच्छेदेनापि तदीयव्यादानव्याप्तिविरहात्। एतेन व्याप्यत्वस्य संसर्गत्वमपि निरस्तमित्याहुः।

अपरे तु कृत्सामान्यशक्तिलभ्यव्यादानाश्रये स्वापाश्रयत्वस्य विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेनान्वयबोधः। तात्पर्यवशादौत्सर्गिकव्यादानस्वापाद्यो रेककालिकत्वलाभः। निरूढलक्षणया सुप्त्वा व्यादत्ते इतिवद्वा बोधइत्याहुः।

अन्येतु मुखव्यादानोत्तरकालिकस्वापादिमति मुखं नव्यादाय स्वपिति इति न स्यात्। व्यादानाश्रये स्वापाश्रयत्वसत्त्वात्। मुखं व्यादत्ते स्वपितीत्यादितो मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादेरविशेषश्च। धातुसम्बन्धाधिकारबाधश्च स्यादित्याहुः।

अथ महाभाष्यतात्पर्यार्थं ब्रूमः। पूर्वकालीनभोजनविशिष्टाव्रजनक्रियात [illegible] भोजने तस्यच सामानाधिकरण्येन व्रजनेऽन्वयः। क्त्वाप्रकृत्यर्थ क्रियायां पूर्व कालत्वान्वये तिङन्त क्रियाया अर्थादेवानन्तर्यलाभः। तत्क्रियाव्यक्तिघटकाद्यव्यापारप्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वस्य भोजनक्रियाघटकान्त्यव्यापारे लाभात्। अन्यथापचमाने भुञ्जानेच तत्प्रयोगापत्तेः भोजनक्रियायाश्च व्रजनक्रियायामेव विशेषणतया धातुसम्बन्धाधिकारस्य न संकोचः। आनन्तर्यंकृतिराश्रयो व्याप्तिर्वाक्त्वार्थ इत्येतेषु पक्षेषु तस्य दुर्वारत्वात्। मुखं व्यादायेत्यादौ तु स्वापादिघटकव्यापारसमुदायापेक्षया पूर्वत्वाभावेऽपि

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्किञ्चित्तदपेक्षया पूर्वत्वं प्रयोगबलात्स्वीकार्यम् ।

यत्तु तथात्वानुभवे मानाभावः । किञ्च पूर्वकालत्वं प्रागभावाधिकरणकालत्वं स्वध्वंसानधिकरणकालत्वं स्वध्वंसानधिकरणत्वं वा, नाद्यः । प्रागभावानङ्गीकारे असम्भवात् । नद्वितीयः । पचमाने भुञ्जानेऽपि पक्त्वा भुंक्ते इत्यापत्तेः । नान्त्यः । तत् ध्वंसानधिकरण कालवृत्तित्वरूपानन्तर्यापेक्षया गुरुत्वात् । इति ।

तदसत् । भाष्यादिसंमतानुभवस्यैव प्रामाणिकत्वात् । तत्पदेन यत्किञ्चिद्व्यापारग्रहणे पचमान इत्याद्यतिप्रसङ्गसाम्यात् । चरमव्यापारोपादाने तु मन्मते भोजनध्वंसानधिकरणकालवृत्तित्वस्य पाकचरमव्यापारान्वयस्वीकारेणानतिप्रसङ्गात् । पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेत्यादौ पाकक्रियानिरूपितकर्तृकर्मशक्त्यनभिधानेन तृतीयाप्रसक्तिस्तु नास्ति । प्रधानशक्त्यनभिधानेन व्यवस्थासम्भवात् । इति अनभिहितसूत्रे एव पल्लवितमिति दिक् ।

आभीक्ष्ण्ये णमुल्च ॥ २२ ॥

पौनः पुन्ये द्योत्ये [illegible] च । इमौ च द्विर्वचनव्यतिरेकेणाभीक्ष्ण्यं द्योतयितुमसमर्थौ । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । अत आभीक्ष्ण्येचेति द्वित्वम् । स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा ।

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

पूर्वोत्तरक्रियावतो वाक्यस्येतरानाकाङ्क्षत्वे यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न स्यात् । तेन पूर्वसूत्रविहितस्य णमुलः पूर्वतनसूत्रविहितस्यापि क्त्वश्च निषेधः । नचानन्त

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रस्यविधिर्वा प्रतिषेधोवेति आभीक्ष्ण्य इति सूत्रप्राप्तस्यैव प्रतिषेधो युक्तो नतुप्रमानसूत्रविहितस्येति वाच्यम् । प्रकरणापेक्षया पूर्वकाले प्रतिषेधारम्भात् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । अनाकाङ्क्षं क्विप् । यदयं भुक्त्वा व्रजति, ततोऽधीते । व्रजत्यन्तं वाक्यम् ततोधीते इत्येतत्साकांक्षम् । यत्तच्छब्दाभ्यां वाक्यद्वयैकवाक्यतोल्लासात् ।

विभाषाग्रेप्रथमपुर्वेषु ॥ २४ ॥

अग्रे इति सप्तम्यन्तानुकरणत्वेन विभक्तित्वाभावादस्यवामीयमित्यादिवन्न विभक्तेर्लोपः । एषूपपदेषु समानसूत्रविषये क्त्वाणमुलौ वा स्तः । नन्वियं प्राप्ते विभाषा अप्राप्ते वा । आभीक्ष्ण्यपदानुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां संदेहः । नाद्यः । आभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलोः प्राप्तौ पक्षे तदभावविधाने आभीक्ष्ण्ये लडादीनामपि प्रसङ्गात् । आभीक्ष्ण्येक्त्वाणमुलौ हीष्येते । अग्रे भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा । लडादयस्तु नेष्यन्ते । अग्रेभुङ्क्तेभुंक्ते व्रजतीति । [illegible]भीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलोरसिद्धेः । अग्रेभोजं व्रजतीत्यादेश्चेष्टत्वात् । नान्त्यः [illegible] अग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वादुपपदसंज्ञायामुपपदसमासप्रसङ्गात् । प्राप्तविभाषायां नायं दोषः । आभीक्ष्ण्यसूत्रेणैव प्रत्यययोर्विहितत्वाऽग्रादीनां प्रत्ययनिषेधं प्रत्येव निमित्तत्वात् ।

मैवम् । अप्राप्तविभाषेत्यस्य युक्तत्वात् । अमैवाव्ययेनेति नियमादेव समासप्रसक्त्यभावात् । अमा तदन्येन च तुल्यविधानत्वात् । नचाभीक्ष्ण्ये प्राप्तौ अनाभीक्ष्ण्ये चाप्राप्तौ विधानादुभयत्र विभाषेयं स्यादिति वाच्यम् । आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेन नित्ययोरेव क्त्वाणमुलोरिष्टत्वात् । नच णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते विधानादुभयत्र विभाषात्वमिति वाच्यम् तद्विहितक्त्वापेक्षया विभाषाग्रहणानुपयोगात् । वासरूपन्यायादेव पक्षे लडादीनां सिद्धेः । णमुल्सहितक्त्वाविधौच विभाषाग्रहणं तयोः सहविधाने वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेनाभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले लडादयो न भवन्तीतिदिक् ।

अत्र साधनपौर्वकाल्यविषया अग्रादयो न क्रियापौर्वकाल्यविषयाः । तथासति तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात्क्त्वाणमुलोर्गतार्थत्वादनुपपत्तेः । नचारम्भसामर्थ्यम् । साधनपौर्वकाल्यविषयाणामग्रादीना मुपपदत्वे चारितार्थ्यात् । पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्योक्तौ क्त्वानुत्पत्तेः समानादिसूत्रे भाष्ये एवोक्तत्वात् । किंच क्रियापौर्वकाल्यविषयाणामग्रादीनां ग्रहणे प्राप्तविभाषानिश्चयात्तत्संशयोऽनुपपन्नः । आभीक्ष्ण्यसूत्रेण क्रियापौर्वकाल्ये एव क्त्वाणमुलोर्विधानात् । तस्यचाग्रादिशब्दैरुक्तावाभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात् । नचाभीक्ष्ण्यद्योतनार्थं तदुत्पत्तिः । द्विर्वचनं विना तयोरप्यसामर्थ्यात् । तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेवाग्रादीनामिहोपादानम् । तथाचाग्रेभोजय[illegible] भोक्तृभ्यः पूर्वं भु[illegible] च भाजनस्यात्र पूर्वत्वाभावात्तत्साध्यभुजिक्रियापेक्षमेव तद्गम्यते । कारकव्यवहारस्य क्रियाविषयत्वात् । प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इत्यादावग्रशब्दस्य देशविशेषार्थत्वेऽप्यत्र प्रथमपूर्वशब्दसाहचर्यात्समयवृत्तेरेवोपादानम् ।

तदयमर्थः । द्विविधात्रपूर्वकालता समानकर्तृकव्राजिक्रियापेक्षा भिन्नकर्तृकभुजिक्रियापेक्षाच । आद्यायाः क्त्वाप्रत्ययेन द्वितीयायाश्चाग्रादिशब्दैरुपादानमिति । एवमाकरार्थव्यवस्थायां अग्रादिशब्दानामिव क्त्वाप्रत्ययस्यापि पौर्वकाल्यवाचकत्वम् । विषयशब्दस्योभयत्रापि प्रयोगात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदम् । आक्रोशो गम्यः । खित्वान्मुम् । चोरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणार्थः । चोरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चोरशब्दोच्चारणस्याक्रोशसंपादनार्थत्वात् । नतु चोरत्वसंपादनार्थत्वात् । तस्य वस्तुधर्मतया वचनानुपपाद्यत्वात् । तेन चोरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः ।

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

स्वाद्वित्यर्थग्रहणमविच्छिन्नपारम्पर्यादाचार्योपदेशात् । मान्तत्वं निपात्यम् । नच प्रकृतः खमुञेव क्रियतां किं णमुलेति वाच्यम् । अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुंक्ते स्वादुंकारं भुंक्ते इत्यत्र वोतो गुणवचनादिति ङीषापत्तेः । मान्तत्वे भावित्प्रत्ययविषये निपात्यमाने तु णमुलः पूर्वमेव मान्तत्वे उदन्तत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः । खमुञोऽव्ययत्वमुक्तं [illegible] अस्याव्ययत्वात् । नच मान्तत्वमात्रं निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमुञेवास्त्विति वाच्यम् । मान्तनिपातनस्याव्ययमात्रविषयत्वापत्त्या ङीषापत्तेः । णमुलि तु मान्तत्वस्य पूर्वविधानादीकाराभावार्थतया तस्य मकारार्थत्वविज्ञानात् । उत्तरत्र णमुल्विधानावश्यकत्वाच्च । तत्रात्र वा णमुलुपादाने विशेषाभावात् । एवं संपन्नंकारं लवणंकारं वा भुंक्ते । वासरूपविधिना क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुंक्ते ॥

अन्यथैवं कथमित्थंसु सिद्धा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रयोगश्चेत्॥ २७॥

इत्थं सुइत्यन्तं द्वन्द्वोत्तरसप्तम्यन्तं एषु कृञो णमुल्। सिद्धः अप्रयोगः यस्य तादृशश्चेत् कृञ्। कृञः प्रयोगाप्रयोगयोरर्थविशेषप्रतीत्यप्रतीतिविरहे सतीत्यर्थः। अन्यथाकारं भुङ्क्ते। एवंकारम्। कथंकारं इत्थंकारं वा अन्यथा भुङ्क्ते एवंभुङ्क्ते इत्यादेः अन्यथाकारं भुङ्क्ते इत्यादेश्च समानोऽर्थः। सिद्धेतिकिम्। शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते। अत्रकृत्वेत्यत्र शिरसः कर्मत्वम्। तत्र कृञः प्रयोगं विना न प्रतीयते, भुजिक्रियां प्रत्येव कर्मत्वप्रतीतेः। अन्यथात्वं तु तदा भुजिक्रिया गतमेव प्रतीयते, नतु शिरोगत मिति तत्प्रयोगस्यावश्यकत्वम्।

अत्रवदन्ति। सिद्धाप्रयोगश्चेदित्यनतिप्रयोजनत्वादुक्तम्। नतुसर्वथा निष्फलत्वादिति भ्रमितव्यम्। भेदनिबन्धनस्य पौर्वकाल्यस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावे णमुल एव दुर्लभत्वात्। धातुसंबन्धाधिकारबाधापत्तेश्च। नचवचनसामर्थ्याण्णमुल् तदन्तप्रयोगश्चेति वाच्यम्। वासरूपविधिना पक्षे इष्यमाणस्य ---- प्रत्ययस्य दौर्लभ्यापत्तेः। अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथाकृत्वापरिहारः कथं कृत्वाचेत्यादिभाष्यप्रयोगात्। एतेन तेषामपशब्दत्वं भट्टपादोक्तंच निरस्तम् सूत्रबलाण्णमुलन्तस्येव भाष्यबलात्क्त्वान्तस्याप्यनर्थकस्यापि साधुत्वोपपत्तेः।

वस्तुतस्तु अन्यथादिशब्दैः करोत्यर्थक्रियासामान्यगतः प्रकारो बोध्यते तथाच णमुलन्ते गम्यार्थप्रकारविशेषविशिष्टक्रियाभुज्याद्युपात्तफलविशिष्टक्रियां प्रतिविशेषणम्। एकस्या अपि क्रियाया विशेषणोपरागेण भिन्नाया विशेषणविशेष्यभावसंभवात्। नचौपाधिकभेदेन क्त्वानिर्वाहस्यासांप्रदायिकत्वं भाष्यकाराद-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्यधिकस्य सांप्रदायिकस्याप्रसिद्धेः ।

यथातथयोरसूयाप्रतिव-चने ॥ २८ ॥

पूर्ववत् यथाकारमहंभोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन । प्रष्टुमयोग्येन कथंभवान भोक्ष्यते इति पृष्टेऽसूययोत्तरमेतत् । असूययेति किम् । यथाकृत्वाहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यति । तत्राख्या-नमेतत् ।

कर्मणि दृशिविदोः सा-कल्ये ॥ २९ ॥

आभ्यां कर्मण्युपपदे णमुल् । बाहुल्यं कर्मणो विशेषणम् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोज-यति । विदीनां ज्ञानलाभविचारार्थानामेव ग्रहणं नसत्तार्थस्याकर्म-कत्वात् । अत्रदर्शनविषयत्वावच्छिन्नाः कन्याज्ञानविषयत्वाव-च्छिन्नान्ब्राह्मणानिति साकल्यमतिशये तात्पर्यम् ।

यावतिविन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभेत तावदित्यर्थः । अस्यासाकल्या-र्थमारम्भः । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । होमेजीवनव्यापकत्वं लभ्यते ।

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूरयतेर्ण्यन्तस्य निर्देशोऽन्यस्याकर्मकत्वात् । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुंक्ते । उदरपूरणपर्याप्ता भुजिक्रियेत्यर्थः । पूर्वकालस्येह नसबन्धोऽसंभवादप्रतीतेश्च । एवमन्यत्रापि यथातथं बोध्यम् ।

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णमुल् धातूकारस्य विकल्पेन लोपश्च । प्रकृतिप्रत्ययोपपदसमुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये गोःपदप्रं वृष्टोदेवः । गोः पदपूरणविशिष्टा वर्षक्रिया । अल्पत्वमात्रंगम्यम् ।

प्रवर्षति प्रेयसि चन्द्रिकाभिश्चकारचञ्चूगुल्लुकप्रमिन्दुः ।

अत्रभाष्यम् । ऊलोपश्चान्यतरस्यामित्यनारभ्यम् । प्रापूरणे इत्यस्मात्कप्रत्ययेनैव गोः पदप्रमित्यस्य सिद्धेः । क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वनपुंसकत्वे विभक्तेरपि एकेन गोः पदप्रेनेत्यादाविष्टत्वात् । इतिगोः पदप्रकल्पम । गोः पदप्रंतरां इत्यादिकं तु नेष्टम् । लोपप्रत्याख्यानपरभाष्यसामर्थ्यात्तथानुमानात् । ननुगोः पदपूरमित्यादेरपि घञासिद्धत्वाण्णमुल्पि प्रत्याख्यायताम् । मैवम् । करणघञन्तेन षष्ठी समासे थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तस्य भावे घञन्तेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति स्वरस्यापत्तेः । णमुलितु लित्स्वरेणऊ कारस्योदात्तत्वात् गोः पदप्रमित्यत्र तु न विशेषः । कप्रत्यये थाथादिस्वरेणा न्तोदात्तत्वात् । णमुल्यूलोपेच पूर्वस्योदात्तभाजोऽभावेन कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वादिति कैयटः ।

चेलेक्नोपेः ॥ ३३ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् । अर्थग्रहणं व्याख्यानात् । चेलक्नोपं वसनक्नोपं वृष्टोदेवः । यावता तज्जलाभिघातेन वस्त्राणि शब्दायन्ते तावदित्यर्थः ।

निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । अत्र प्रकरणे पूर्वकालस्य नसंबन्धः । निगतं मूलमस्य निमूलम् । सहमूलेन समूलं । णमुल्प्रकृत्यनुप्रयोगो वक्ष्यते । समूलकाषं निमूलकाषं वाकषति । समूलं निमूलंच कषतीत्यर्थः । उपपदार्थविशिष्टो णमुल्प्रकृत्यर्थोऽनुप्रयोगार्थे विशेषणमित्याहुः ।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषम् ।

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवन्तमित्यर्थः ।

करणे हनः ॥ ३७ ॥

पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थं सन्नित्यसमासार्थमेतत् । हिंसार्थानामित्यस्य तु धात्वन्तरसंबन्धस्तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति समासविकल्पश्चेति बोध्यम् ।

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्नेह्यते येन तस्मिन् करणे उपपदे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । पेषंवासेत्यादिना उदादेशः । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । अतएव शुष्कादिसूत्रे स्नेहनग्रहणं नकृतम् । तत्र कर्मण एवानुवृत्तेः ।

हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

हस्त इत्यर्थ ग्रहणं व्याख्यानात् । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तं वा । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । हस्तेनेत्यर्थः ।

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करणे इत्येव । स्वइति स्वरूपपर्यायविशेषाणां ग्रहणमिति प्रागुक्तम् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषं गोपोषं वा ।

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

बध्नातेर्णमुल् । चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रेइत्यर्थः ।

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । क्रौंचबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञाः ।

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्न शिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवनाशं नश्यति । जीव इत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पु-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रूष इत्यर्थः ।

उर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्त्रर्थे ऊर्ध्वे उपपदे । उर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्द्धोऽ-पतित एव शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । घटादिरूर्ध्वमुख एव वर्षोदकादिना पूर्यते इत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणिच ॥ ४५ ॥

चात्कर्तरि । मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यंति तंपरे । सपुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः । अत्र बोधोऽलंकारकौस्तुभे विचारितोऽस्माभिः ।

कषादिषु यथाविध्यनु-प्रयोगः ॥ ४६ ॥

णमुल्प्रकृतिरेव धातुः संख्याकालविशेषाद्यभिव्यक्त्यर्थमनुप्रयोक्तव्यः । तच्चोदाहरणेषु स्पष्टम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

अतःपरं पूर्वकालस्य संबन्धः । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति समासविकल्पः । मूलकोपदंशं भुंक्ते । मूलकेनोपदंशम् । मूलकस्य भुजिं प्रतिकरणत्वात्तृतीया । नचैवमुपदंशिना सममसामर्थ्यात्प्रत्ययसमासयोरनुपपत्तिः। आर्थकर्मत्वमादाय तदुपपत्तेः। तृतीयोपादानसामर्थ्याच्च । अन्यथा करणे इत्येव ब्रूयात् ।

हिंसार्थानांच समानकर्म-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

काणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयान्ते उपपदे हिंसार्थेभ्यो णमुल् । तत्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानस्य च धातोः कर्मैक्ये । दण्डोपघातं गाः कलयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । कलक्षेपे । तड आघाते चुरादिः । उभयत्र गोरेव कर्मत्वम् । समानेति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाःकलयति । इहकर्मभेदः स्पष्टः ।

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

पीडादीनां समाहारद्वन्द्वे उपपूर्वः पीडादिरित्युत्तरपदलोपी समासः । पुंस्त्वं विभक्तिव्यत्ययश्च सौत्रत्वात् । उपपूर्वेभ्यः सप्तमीतृतीयान्यतरान्ते उपपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेनोपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् । कर्षेतिशपानिर्देशो गुणोच्चारणगम्यः तुदादिव्युदासार्थः । तस्याविलेपनार्थसाम्येऽपि क्षेत्रविषयक विलेखनमात्रार्थत्वात् । पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रयोगात् । तेन तस्मात् क्षेत्रे उपकृष्य हले उपकृष्येति क्त्वैव नतु णमुलिति अभियुक्ताः ।

समासत्तौ ॥ ५० ॥

पूर्वोक्ते उपपदे धातोर्णमुल्संनिकर्षे गम्ये । केशग्राहं युध्यन्ति । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेषु ग्रहीत्वाकेशग्रहणम-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तन्त्रम् । संनिकर्षमात्रे तात्पर्यम् ।

प्रमाणे ॥ ५१ ॥

उपपदं पूर्ववत् । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्व्यङ्गुलेवोत्कर्षम् । अङ्गुलिद्वयेन परिच्छिद्येत्यर्थः । ह्रस्वः खण्डःखण्डिका ।

अपादाने परीप्सायाम् ॥५२॥

अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् त्वरायां गम्यमानायाम् । प्रथममशकुनंशय्योत्थायं तवास्य विदर्भजा । शय्यात उत्थाय वा । त्वरातिशये तात्पर्यम् ।

द्वितीयायांच ॥ ५३ ॥

त्वरायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् । अनुदात्तं पदमेकवर्जं इत्यत्राप्यनुदात्तं अविलम्बेन कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । ध्रुवत्वं जीवनाभावप्रतियोगित्वम् । भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य ब्रूते।

परिक्लिश्यमानेच ॥ ५५ ॥

सर्वावच्छेदेन पीड्यमाने द्वितीयान्तेस्वाङ्गे णमुल् । उरः प्रति पेषं युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पीडयन्तीत्यर्थः उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । अध्रुवार्थ आरम्भः ।

विशिपतिपदिस्कन्दांव्याप्य-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

माभीक्ष्ण्ये (?) — मानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामेव विशपादिभ्यो णमुल् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहंगेहमनुप्रवेशंगेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । समासपक्षे न द्विर्वचनम् । तेनैव शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तयोरुक्तत्वात् । असमासे तु उपपदणमुलन्तयोः पर्यायेण द्वित्वम् । आभीक्ष्ण्ये णमुलः पूर्वं विधानेऽपि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिति पुनर्विधानम् । तेन समासविकल्पः । णमुल्प्रकृत्यर्थक्रियाभिरुपपदार्थानां साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । गेहादिपदानां तद्विशेषपरत्वात् । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा ।

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः । अनुप्रयुज्यमानार्थक्रियाव्यवधायकेऽर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृषेश्च कालार्थेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल् । त्र्यहात्यासं गाः पाययति । त्र्यहेनात्यासम् । त्र्यहतर्षम् । अत्र पाययित्वा त्र्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

इहतु लिहने रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजवधूवक्त्रांभोजेऽधुनाधरनामकम् ।
इतिश्रीहर्षः ।

नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

नामादेशमाचष्टे ।
विरहविरलज्जिह्वा बह्वाह्वयं स्यातिविह्वला ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः।
इति श्रीहर्षः ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

अयथाभिप्रेतेत्याख्यानविशेषणम् । अनभिमतप्रकारेणाख्याने इत्यर्थः । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारं वा प्रियमाचष्टे । प्रियाख्यानस्यानभिमतत्वेऽपि उच्चैष्ट्वादिरूपप्रकारांशेऽनभिमतत्वं बोध्यम् ।

तिर्यच्यपवर्गे ६०

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कारं वागतः । समाप्येत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठंगतः । अनृजुत्वादग्रतः स्थितं पार्श्वे क्षिप्त्वेत्यर्थः । तिर्यचीति सौत्रो निर्देश इति भाष्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गस्तु न परिहारो नहि प्रयोजनानुवृत्ति प्रमाणमिति कैयटः ।

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्रूपे प्रत्यये परे यत्स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपदे तद्रूपप्रत्ययसमुदाये उपपदे इतियावत् । स्वाङ्गमात्रस्योपपदत्वाभावात् । मुखतः कृत्य मुखतः कृत्वा मुखतः कारं वा गतः मुखतोभूय मुखतो भूत्वा मुखतो भावं वागतः । आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यति मुखतः । तसु उपक्षये क्विप् । मुखतः कृत्वा इति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वृत्तिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित् । तस्यां प्रमाणाभाव इत्यन्ये ।

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थौ नानञौ ॥ धार्थो धमुञादयः । तत्र च्व्यर्थे विषये उपपदे कृभ्वोःक्त्वाणमुलौ स्तः । नानाकृत्य नानाकृत्वा नानाकारम् । विनाकृत्य विनाकृत्वा विनाकारम् नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावम् । एवमेकधाभूयेत्यादि । अप्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुक् कृत्वा पृथक् कृत्वा । यद्यपि द्विन्त्र्योश्च धमुञित्यादौ प्रत्ययपक्षेऽर्थग्रहणसार्थक्यम् । तद्धितौध इत्यनुवर्त्य तदादेशत्वपक्षे तु स्थानिवद्भावेन सिद्धम् । तथाच धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनमिति डप्रत्यय उदाहार्यः । नाञ्संग्रहार्थमप्यर्थग्रहणम् । अन्यथानिरनुबन्धकपरिभाषया विनञ्भ्यां नानाञाविति अत्राद्यस्यैव ग्रहणं स्यादिति कैयटः ।

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ।

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अनूचीति प्राप्ते अन्वचीति सौत्रो निर्देश इतिभाष्यम् । आनुलोम्यमानुकूल्यम् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतश्चानुकूलो भूत्वास्ते इत्यर्थः । अन्वगित्यस्यानुकूल्यमात्रपरत्वे देशविशेषग्रहणे नियामकाभावात् । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वा । प्रमाणान्तरेण

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्वचिदानुकूल्यलाभेऽप्यन्वक्शब्दस्य तद्बोधकत्वात् न णमुल् किन्तु क्त्वैवेति दीक्षिताः।

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रम सहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ६५

अक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः। भोक्तुं शक्नोति। धृष्णोति जानातीत्यर्थः। भुज्यर्थस्य विषयतयान्वये तत्र प्रावीण्यं गम्यते। ग्लायतीत्यत्र स्वशक्तिः। घटतेऽर्हतीत्यत्र योग्यता। आरभते उत्सहते प्रक्रमते इत्यत्र प्रयत्नः। लभते इत्यत्रान्यकर्तृकप्रत्याख्यानाभावः। अस्ति भवति विद्यते वेत्यत्र संभवमात्रमिति विवेकः।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ६६

पर्याप्तिरन्यूनत्वम्। अलमर्थोऽत्र सामर्थ्यं व्याख्यानात्। सामर्थ्यविशिष्टत्वं पर्याप्तिवचनेषु बोधकत्वसंबन्धेन बोध्यम्। यद्वा अलमर्थोऽत्र बहुव्रीहिः। सामर्थ्यबोधकत्वे सति पर्याप्तिबोधकत्वमर्थः। तथाच पर्याप्तिविशिष्टसामर्थ्यवाचकेषु उपपदेषु तुमुन्। पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशल इत्यादि। पर्याप्तीति किम्। अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्। पर्याप्तं भुङ्क्ते। प्रभूतत्वमात्रमिह गम्यते नतु सामर्थ्यम्। पूर्वसूत्रे शकिग्रहणं तु सौकर्ये संभवे वा तुमुन् यथा स्यात्।

कर्तरि कृत् ६७

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात्। पाचकः पक्तेत्यादि। उत्सर्गोऽयम्। ननु सूत्रमिदं व्यतावद्धावव्याप्त्यर्थम्। सामर्थ्यादेव विव-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्षितार्थसिद्धेः । तथाहि—घञ् इत्येव सूत्रमस्तु सचानिर्दिष्टार्थत्वाद्भावे । तदुत्तरं पदरुजविशस्पृश इति पाठ्यम् । एवंचसिद्धे भावग्रहणं नियमार्थम् । घञेव भावे नान्य इति । ततो धात्वर्थाक्षिप्ते कर्तरि कृत्सिद्धेः । नच कर्मणोऽपि धात्वर्थेनाक्षेपात्तन्निवृत्त्यर्थं । धःकर्मणि ष्ट्रन् इत्यस्य ष्ट्रन्नेव कर्मणि नान्य इति नियमार्थत्वात् । नच प्रत्ययानियमाभावे कारकान्तरेऽपि तत्प्रसङ्गः । विध्यन्तरे विध्यभावात् । कर्मण्येव ष्ट्रन्निति नियमान्तराद्वा । कारकान्तरेऽप्यभिमतानां प्रत्ययानां तु करणाधिकरणयोश्च, दाशगोघ्नौ संप्रदाने, भीमादयोऽपादान, इति विशिष्यैव विधानात् । तस्मात्पारिशेष्यात् कर्तर्येव ण्वुलादयो भवन्ति । कारकान्तरे विहितेषु एतत्सूत्रप्रवृत्तेः सिद्धान्तेऽप्यनभिमतत्वात् ।

नच कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति कर्तुरपि नियमः स्यादिति वाच्यम् । उभयत्र करणे इत्यस्य निवृत्ता कर्तृश्रुतेर्विध्यर्थत्वात् । मैवम् । बाह्यभावस्यां तन्नियमेन तन्निवृत्तावपि आभ्यन्तरभावस्य एतद्व्यावृत्त्यर्थत्वात् । सार्वधातुके यगिति सूत्रे तद्भेदस्य दर्शितत्वात् ।

स्यादेतत् । तथापि ल्युनादयः कर्तरि प्रसज्यन्ते । नचकरणाद्यर्थत्वात्तेषामेतदपवादत्वमिति वाच्यम् । नानावाक्यत्वात् । ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सहोच्चरितवाक्ये एव तक्रस्य दधिबाधकत्वात् । प्रातर्दधिदानेऽपराण्हेच तक्रदाने विहिते तु तदभावात् ।

नचैव मिदूपरिभाषालोन्त्यपरिभाषयोरेकवाक्यत्वे तच्छेषपक्षः । भिन्नवाक्यत्वे तु तदपवादपक्षइति विरुध्यते इतिवाच्यम् । वैषम्यात् । अङ्गस्येति इगपेक्षावयवावयविभावसबन्धे षष्ठी । अङ्गावयवस्येक इति वाक्यार्थे स्थानषष्ठीरूप लिङ्गाभावादलोन्त्यस्ये-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्यनुपस्थित्या फलतस्तदपवादत्वात् । इहतु कृत्त्वेन सामान्येन तद्रूपविशेषणेच करणादौ ल्युनादीनां विधानसंभवाद्युगपदर्थद्वयानभिधानेऽपि पर्यायेणोभयसंभवात् । अतएव तयोरेवेति एवकारः संगच्छते । अन्यथा भावकर्मभ्यां कर्तृबाधसिद्धौ तद्व्यावर्तकतया तत्सार्थक्यानुपपत्तेः । तेनान्यत्र समावेशज्ञापनाद्भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं नकर्तव्यम् । कर्तरि तेषां विधानेऽपि भावकर्मणोः समावेशोपपत्तेः । कर्तरिचर्षिदेवतयोरिति सूत्रे चकारः करणसमुच्चयार्थः समावेशाभावं ज्ञापयति ।

यद्यपि ऋषेः करणत्वे देवतायाश्च कर्तृत्वे प्रत्ययविधानात्समावेशविरहान्न ज्ञापकत्वम् । तथापि यथासंख्यं नविवक्षितमिति वार्तिकाभिप्रायः । तयोरेवेत्येवकारस्तु समुच्चयार्थः । भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति । भव्यादीनां कर्तरिचेति वाक्यार्थः । भव्यादिसूत्रं च नकर्तव्यमित्येके । कृत्यादयोऽनभिधानात्कर्तरि नभविष्यन्तीत्यन्ये । तदेवं वार्तिकानुसारी सिद्धान्तः ।

भाष्यकारास्त्वाहुः । असमावेशस्यापवादेनोत्सर्गबाधस्य न्यायसिद्धत्वान्न ज्ञापकापेक्षा । उक्तरीत्या चकारस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तेश्च । यत्तु नानादेशत्वादिति तदसत् । शास्त्रेभिन्नकालीनानामपिअवान्तरवाक्यानां आकांक्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । द्वितीये विहितस्य गोत्रेलुगचीत्यस्य लुकश्चतुर्थषष्ठयोरलुगुत्तरपदे इत्यपवादस्वीकारात् । तदुक्तंहरिणा ।

> अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायापवादयोः ।
> एकमेवेष्यतेकैश्चिद्भिन्नरूपमिवस्थितम् ॥
> नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथासति ।
> द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेषमलुकं विदुः ॥

एवकारस्तु समुच्चयार्थः । कर्तरिकृदित्येतदुत्तरं समावेशज्ञाप-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नार्थः । भव्यादिसूत्रे च वाग्रहणं नकर्तव्यम् । नचैवं, दाशगोघ्नौ संप्रदाने इत्यादौ समावेशापत्तिः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि इत्येतावतासिद्धेऽपि चकारेणातःपरं समावेशो नास्तीति ज्ञाप्यत्वात् ।

इह सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्येतदुपपत्त्यर्थं भाष्ये विचारः । कार्यशब्दाभ्युपगमेनाद्यः । सिद्धशब्दाभ्युपगमेन द्वितीयः पक्षः । नचैवं ल्युनादीनां कृत्संज्ञानापत्तिः । तत्रापि करणे ल्युन्वर्ततामिति वा । यत्स्वभावतो वर्तते तस्य साधुत्वमिति वेति विचारात् प्रतिप्रत्ययमधिकृतायाः कृत्संज्ञायाः ल्युनादौ प्रवृत्तेः । नाद्यः । काष्ठभिद्ब्राह्मण इत्यत्र दोषापत्तेः । तथाहिकाष्ठभेदइत्यण्प्रत्ययोऽपि वचनादेव कर्तृवाची अकाराणां चविशेषाभावाद् ब्राह्मणशब्दादेरकारस्यापि वचनात्कर्तृवाचित्वे कृत्संज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । प्रत्ययसंज्ञायां तन्निमित्ताङ्गसंज्ञाश्रय आर्द्धधातुकनिमित्तगुणश्च स्यात् । नचधातोर्विहितत्वाभावान्नार्धधातुकत्वम् । काष्ठशब्दो ह्यत्र कर्मोपपदम् । भिदिर्धातुः । तस्माच्च परोऽकार इति काष्ठभेदशब्दाद्विशेषाभावादयंधातोर्विहितो नायमिति दुर्घटत्वात् । तस्यापि कर्तृवाच्कृताया दुर्वारत्वात् । स्ववाक्यविहितानां प्रत्ययानां अनेनार्थविशेषे नियम्यत्वात् । नचाक्विपो लुप्तत्वाद्धातुरेव तत्र कर्त्रर्थे नियुक्तो नत्वकार इति वाच्यम् । यात्रकादिवद्विशिष्टस्यैव तदर्थतोपपत्तेः ।

ननुसंज्ञानियमे दोषाभावः । नह्यत्राकारो लौकिकप्रयोगे कर्त्रर्थः किन्तु प्रतिषेधार्थ इतिकृत्प्रत्ययसंज्ञयोरप्रवृत्तेरिति चेन्न । विभक्ता भ्रातरः पीतागाव इत्यादौ स्वभावतः कर्तृवाचकस्य क्तस्य भ्रातृभिः गोभिश्च सामानाधिकरण्यात्कर्तरि साधुत्वापत्तेः । क्रियाकारकसंबन्धेन विभक्तानां कर्तरि वृत्तेरनभिमत-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्वात् । प्रत्ययनियमपक्षेतु गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परस्य क्तस्य कर्तरि नियोगाद्भजिपिबत्योश्च तत्रापरिगणितत्वान्न दोषः । मैवम् । संज्ञानियमपक्षेऽपि गत्यर्थाकर्मकेतिसूत्रव्यापारसद्भावात् । तेभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्त्रर्थः । कृत्प्रत्ययसंज्ञः इतिस्वीकारेण यथोक्तस्य क्तस्य कर्तरि साधुत्वानापत्तेः । तस्मात्स्वभावतस्तत्तदर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारासाधुत्वमन्वाख्यायते इतिसिद्धम् । विभक्तपीतशब्दयोस्तु कर्मव्युत्पन्नयोरेव अर्शआदेराकृतिगणत्वाद्विभक्तं धनं पीतमुदकं चास्त्येषामिति साधुत्वम् । अथवा धननिष्ठं विभक्तत्वं भ्रातृषु, उदकनिष्ठं पीतत्वंच गोष्वारोप्यते इतिदिक् ।

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्यावा ६८

एते कृत्यान्ताः कर्तरिवा निपात्यन्ते । पक्षेभावकर्मणोरपि । भवतीति भव्यः । भव्यमनेनवा । गायतीति गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानीति वा । रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेति भव्यगेयादि पाठात्कर्तरि कृत्य इति वाचस्पतिमिश्राः । यद्यपि भव्यगेयादीनां नियतानामेव सूत्रेण पाठान्नाकृतिगणोऽयम् । तथापि शिष्टप्रयोगप्राचुर्यात्तत्र पाठो द्रष्टव्यः । पाणिनिनैव कर्मप्रवचनीया इत्यनेन व्यभिचारस्य दर्शितत्वादित्युदयनाचार्याः । नच प्रवचनीयशब्दस्योक्तसूत्रे पाठादसंगतमेवैतदिति वाच्यम् । वर्तमानार्थ एवात्र तद्विधानात् । कर्मप्रवचनीयेत्यत्रतु भूते तस्येष्टत्वात् अतएव तत्र बाहुलकाद्भूते कतर्यनीयरिति कैयटादिभिर्व्याख्यातम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥६९॥

चकार उभयत्र कर्तरीत्यस्यानुकर्षणार्थः । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरिच । अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरिच स्युः । पच्यते पचति । भूयते भवति । इहल इति प्रथमेतिकेचित् । आदेशापेक्षा षष्ठीति केचित् । लकारो द्विधा तिङ्भाव्यतिङ्भाविभेदात् । तत्रतिङ्भाविनः कृत्संज्ञाविरहात्कर्तरि कृदित्यस्यानुपस्थितत्या स्वार्थे भावे । अतिङ् भाविनस्तु कर्तरि कृदितिवचनात्कर्तर्येव साधुत्वे प्राप्तेऽयमारम्भः ।

स्यादेतत् । भावकर्मणोरात्मनेपदस्य शेषात्कर्तरिपरस्मैपदस्यच विधानाल्लकारस्य प्रयोगसमवायिनां तदादेशानां वा भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते । पदद्वयव्यतिरेकेण च लकारस्याप्रसिद्धेः । आमविषयस्य लस्य सत्त्वेऽपि तस्य लुकापहारात् । नच व्यवस्थापकाभावे सकर्मकेभ्योऽपि भावे लकारापत्त्या पच्यते यवागूं देवदत्तेनेति प्रसङ्गः । भावकर्मणोरकर्मकादिति न्यासेन तदनापत्तेः ।

अकर्मकग्रहणंच सामर्थ्याद्भावार्थम् । अकर्मकाणां कर्मासंभवात् । तथाच लकारस्य भावोऽर्थोऽनुमीयमानोऽकर्मकविषय एवेतीष्टसिद्धिः । नच तत्राकर्मकग्रहणादेव गौरवम् । अत्रापि तत्सत्त्वात् । नच तयोरेवेसेतदर्थमत्राकर्मकग्रहणमावश्यकं तदेव लकारेऽप्युपकरोति इति वाच्यम् । कर्मणि भावेचाकर्मकेभ्य इत्येतावतो द्वाभ्यामत्र पठनीयत्वात् । त्वयात्र ल इति पदं पाठ्यम् । मयातु भावकर्मणोरित्यत्राकर्मकपदमिति । पदद्वयोपादानसा-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्यात्। मात्रालाघवस्य तावदविवक्षितत्वात्। नच शानचा आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरिति वचनात्तदुभयाभिप्रायित्वमात्रापत्तौ शयान इत्यादौ कर्तरि स न स्यात् आरम्भपक्षेतु कर्तर्यपि शानच् सिध्यतीति वाच्यम्। अनुदात्तङित इत्यादिसूत्रैः कर्तर्यात्मनेपदविधानार्थैः तत्सिद्धेः।

यद्वा भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः आस्यते पच्यते तत्र कृत्संज्ञाविरहेण कर्तरि कृदित्यस्याप्रवृत्तेः। कर्तरिकृदित्यस्य तृजादिः आनस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्तर्येवोत्पत्तेः। नच परस्मैपादिभ्योऽपि कर्तरि तत्प्रसङ्गः। अनुदात्तङित एवात्मनेपदं नान्यस्मादिति नियमात्तद्व्यावृत्तेः। नचैवमनुदात्तङित इत्यस्य धातुविशेषे शानचो नियामकत्वेऽनुदात्तङिद्भ्यो विधायकाभावात्तङानौ न स्याताम्। एकवाक्यस्य विधिनियमोभयरूपत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्येकस्य नियामकत्वात्। भावकर्मणोरित्यत्रानुवृत्तस्य द्वितीयवाक्यस्य च विधायकत्वात्।

नन्वेवं भावकर्मणोरित्यनेन सहानुदात्तङित इत्यस्यैकवाक्यतायां अनुदात्तङिद्भ्यो भावकर्मणोरात्मनेपदं स्यादित्येको वाक्यार्थः। तेनास्यते गुरुणाऽपि शय्यते गुरुरित्यादि। स्वतन्त्रस्य तु अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यस्य नियामकत्वात् परस्मैपदिभ्यो न शानच्। तथाच भूयते गम्यते इत्यादौ आत्मनेपदं नस्यात्। अनुदात्तङिद्भिन्नत्वात्। आस्ते शेते इत्यादौच कर्तरि तन्न स्यात्। विधायकाभावात्।

नैवम्। योगविभागेन सिद्धेः। अनुदात्तङित आत्मनेपदं भावकर्मणोः, तदुत्तरं कर्तरिचेति योगान्तरम्। इहानुदात्तङित इत्यस्यानुवृत्तिर्भावकर्मणोरिति निवृत्तम्। ततः कर्मव्यतीहारे कर्तरीत्यनुवर्तते। भावकर्मणोरनुदात्तङित इत्युभयमपि निवृत्तम्।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ततश्च कर्तरिचेति सूत्रेण अनुदात्तङित्भ्यः कर्तर्यात्मनेपदविधानम्।
नेर्विशइत्यादिवाक्यैस्तङानानां कर्तरिविधानात्सर्वमुपपन्नमितिप्राप्ते।

सिद्धान्तः उक्तविप्रतिषेधादानस्य कर्तर्यैव प्रसङ्गाव । भूय-
मानं गम्यमानमित्यादौ भावकर्मणोस्तदनुपपत्तेः इह लग्रहणे क्रि-
यमाणे तु तस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षेऽस्यावकाशस्तिङ् कर्तारकृादत्यस्य
तृजादिः परत्वादनेनैवानस्यार्थानिर्देश इति भावकर्मकर्तृषु व्यव-
स्थया तत्सिद्धेः । प्रथमान्तत्वपक्षे तु अस्यावकाशस्तिङ् भावी
लकारः। कर्तरि कृादत्यस्य पूर्वोक्त एव । आनभाविनस्तु लका-
रस्य परत्वादनेनैवार्थव्यवस्थेति न कश्चिद्दोषः । नचैवं भावकर्म-
णोरपि शतृकमू स्यातां परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । कर्तर्येव
परस्मैपदमिति नियमात्तदभावात् ।

ननु लइति षष्ठीनिर्देशपक्षे आमइति लुग्विषयस्य लस्यार्थ-
निर्देशो नस्यात । मैवम् । लुकोऽप्यादेशत्वेनार्थनिर्देशसिद्धेः ।
अचः परस्मिन्नित्यत्र लोपस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावस्य दर्शि-
तत्वात् । नचाभावरूपादेशस्यार्थाभिधानानुपपत्तिः । क्विबादि-
वत्प्रयोगसमवायाभावेऽपि प्रतिज्ञयार्थवत्त्वानुमानात । अनुप्रयो-
गेण च तदर्थाभिव्यक्तेः । अन्यथा कर्तरिकृादित्यस्यापि क्विबादा-
वप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात ।

यत्तु जसन्तत्वे श्रुतेनैव सबन्धः । षष्ठ्यन्तत्वे त्वादेशाध्याहा-
रे गौरवमिति तदसत् । प्रयोगसमवायिनामर्थाभिधानप्रत्यास-
त्त्या आदेशशक्तिवादिनां तेषामादेशद्वारकस्यैवार्थानिर्देशस्वीकारे-
णच तस्यादोषत्वात् । तस्माद्भावकर्मकर्तारोऽर्थाः । अतएव तद-
नभिधानाभिधानप्रयुक्तविभक्तिव्यवस्थेति प्रपञ्चितमनभिहितसूत्रे
इतिवैयाकरणानां सिद्धान्तः ।

नैयायिकास्तु कृतिरेवाख्यातार्थः कृत्याश्रये शक्तौ कृतिः

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शक्यतावच्छेदिका कृतित्वं शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकमिति गौरवम् । कृतेः शक्यत्वे तु कृतित्वं शक्यतावच्छेदकमिति लाघवम् । प्रथमान्तपदादेव तल्लाभाच्च । कृतेराश्रयत्वसंसर्गेण चैत्रादावन्वये कृत्याश्रयश्चैत्र इति वाक्यार्थतया कृत्याश्रयप्रतीतेः ।

यत्तु शतृशानचादीनामपि लादेशत्वाव कृतिमात्रे शक्त्यापत्त्या नामार्थयोर्भेदान्वयानुपपत्त्याश्रयत्वसंसर्गतया भानानर्हत्वात्कर्तृपरत्वं त्वयापि वाच्यम् । तथाच त्वन्मते स्थानिन एव वाचकत्वात्तिङन्ते तस्य कथं कृतिमात्रपरत्वमिति । तत्पस्पशायामेवानेकधा निरस्तम् ।

यदप्युक्तम् । नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति कृतां कर्तृवाचकत्वे बीजम् । तत्पचतिकल्पं पचतिरूपमित्याद्यनुरोधात्तिङामव्यविशिष्टम् । तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात् । तिङ्प्रत्ययस्य नामत्वं नेत्यभिधाने चाकस्यापि तदभावाव । अकान्तं नामेत्युक्तौ च कल्पबाद्यन्तं नामेति तुल्यत्वादिति ।

तदसव । यदन्तत्वं नामत्वप्रयोजकं तद्वाच्यत्वस्य नामप्रयोजकत्वाव । भेदान्वयो नस्यादिति तत्राश्रयपरत्वम् । पचतिकल्पमित्यादौतु तद्धितान्तत्वं नामत्वप्रयोजकं तद्वाच्यत्वं कृतेर्नास्ति किन्तु तिङ्वाच्यत्वमेवेति नामार्थत्वाभावादाश्रयत्वस्य संसर्गतायां बाधकाभावात् । नामसंज्ञापन्नसमुदायान्तर्गतयत्किञ्चिच्छब्दार्थत्वस्यैव नामार्थत्वेतु धातोः खण्डशक्तिस्वीकारेण फलस्य जनकत्वसंसर्गेण व्यापारे विशेषणत्वम् । तत्रच तिङर्थस्येति स्वसिद्धान्तोऽपि त्वया पचति कल्पमित्यादौ कथमुपपादनीयः । फलव्यापाराश्रयाणां नामार्थत्वापत्त्या परस्परभेदसंसर्गेणान्वयानर्हत्वाव । तथाच ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ॥
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ।
इत्यादि प्रस्थितं स्यादिति माधुस्वमतस्थापनम् ।

यदप्युक्तं शाब्दिकमते आश्रयएवतिङर्थः फलव्यापारयोर्धातुत एव लाभात् तत्र कचिद्व्यापारस्यान्वयः कचित्फलस्य आश्रयत्वं चाखण्डमेव शक्तिरूपमवच्छेदकमिति नक्तृत्यादिप्रवेशप्रगौरवशंकेति।

तदप्यसत् । चैत्रः पचतीत्यत्र कर्मणश्चैत्रेण पच्यते इत्यत्र च कर्तुरप्यभिधानापत्तेः । नच फलांशे विशेषणीभूत आश्रयः कर्मत्वपदस्य, व्यापारांशे विशेषणीभूतश्च कर्तृप्रत्ययस्यार्थ इति वाच्यम् । फलव्यापारविशिष्टाश्रयस्य वाच्यत्वे कर्मकर्त्रोर्वाच्यत्वापत्तेः। फलव्यापारयोरुपलक्षणत्वे तु अनुगतोपलक्षकतावच्छेदकाभावात् ।

अथ वस्तुतः कर्तृशक्तिव्यतिरिक्ता कर्मशक्तिः तथाचाश्रयपदेनोभयोरभिलापेऽपि कर्मकर्तृशक्तिरूपाश्रयाभिधानानभिधानाभ्यामेव व्यवस्थेति चेन्नैवम् । शक्तिमात्रस्य तदर्थत्वे चैत्रादेस्तद्धर्मिणस्तदभेदान्वयानर्हतया त्वदभिमतस्य युष्मद्युपपदेत्यादिप्रतिपाद्यसामानाधिकरण्यस्य विलयापत्तेः।

अथ शक्तिः कारकमिति पक्षस्यान्यमतत्वेनैवाकरग्रन्थेषूपन्यासो नसिद्धान्ततयेति सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । अन्यथा कर्तरि कृदित्युक्त्या शानजादेरपि शक्तिमात्रवाचित्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । नित्याः षड् व्यक्तयोऽन्येषामिति वाक्यपदीयेऽन्यतमस्याभिधानाच्च । धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वेनतादृशफलाश्रयस्य कर्मत्वेनोक्तत्वाच्च । स्वातन्त्र्येण शक्तिप्रतीतेरसिद्धेश्चेदुच्यते तर्हि तिङन्त आश्रयो नखण्ड इति गौरवं दुर्वारम्। आश्रयत्वस्याखण्डशक्तिरूपत्वं तु नाकरग्रन्थसिद्धम्। शक्तेरेवाख-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ण्डतायां भाष्यादिसिद्धत्वात्। तत्पक्षस्य चेदानीं त्वया परित्यागात्।

अथाधारत्वरूपमाश्रयत्वमतिरिक्तमिति पक्षेणेदमुक्तम्। ननु शक्त्यभिप्रायेणेति चेत्। न। अखण्डशक्तिरूपमिति स्वोक्तिविरोधात्। तृतीयादिविभक्तेरप्याश्रयमात्रार्थत्वे तस्याः कर्त्रादिवाचकत्वव्यवहारासिद्धेः। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादि शास्त्रविरोधाच्च। व्यापाराश्रये फलाश्रयेच कर्तृकर्मपदवृत्त्या आश्रयमात्रपरत्वस्य त्वयाप्यङ्गीकारात्तदुक्तस्थले कृतिमात्रपरत्ववादिनां मते दोषदानानुपपत्तेश्च। एकदेशपरताया उभयत्रापि सत्त्वात्। नचममोभयत्राप्येकदेशपरत्वं तव त्वेकत्रेति वाच्यम्। उभयत्र त्वेकदेशपरत्वापेक्षया एकत्र तत्परताया एव न्याय्यत्वात्। इत्यसाधु स्वमर्मोद्घाटनम्।

किञ्च शक्तिः कारकमिति पक्ष एवाकरे सिद्धान्तः। सप्तमीपञ्चम्याविति सूत्रे कारकमध्यतायाः सूत्रकृतैवोक्तत्वात्। भाष्यकृता तत्पक्षेणैव समाधानाच्च। समानकर्तृकेत्यादेः शक्तितद्वतोरभेदोपचारेणैव वृत्तिन्यासकैयटादिमहाग्रन्थेषूपपादनाच्च। अनभिहितसूत्रे शक्तिपक्षमाश्रित्यैव व्याख्यानाच्चेति स्पष्टमेवाकरज्ञानाम्।

एतेन सामानाधिकरण्यानुरोधेन कर्त्रादेर्वाच्यत्वमित्यपि निरस्तम्। शक्तेः कारकत्वे त्वन्मतेऽपि भिन्नाभ्यां धर्माभ्यां एकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्यानुपपत्तेः। एकनिष्ठधर्मवाचकत्वस्य मन्मतेऽपि सुलभत्वात्। कृतिमात्रवाचकत्वे कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीयापत्तिरिति तु बालप्रलापः। आश्रयमात्रपरत्वेऽपि पर्यनुयोगसाम्यात् विशिष्टानभिधानस्योभयत्राप्यविशेषात्। आश्रयानभिधानमेवकर्त्रनभिधानमितिचेत् कृत्यनभिधानमेव तदि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ति सुवचत्वात् ।

एतेनाभिहितेप्रथमेत्यादिवार्तिकोक्त्या कर्तुर्वाच्यत्वमप्यपास्तम् । शक्तेरेवानाभिधानस्य तत्राभिमतत्वात् ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयकैयटाद्याकरग्रन्थलेखात् । तस्माच्चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तृतीयार्थो व्यापारो, धात्वर्थः कृतिः, आख्यातार्थः फलं,जन्यत्वं संसर्गः । चैत्रवृत्तिकृतिजन्यफलशाली तण्डुल-इति बोधः ।

आचार्यास्तु अनभिहितायां कर्तृसंख्यायां तृतीया कर्मसंख्यायां द्वितीया । कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति संख्याया विभक्त्यर्थतापक्ष एवानभिहिताधिकारस्य सार्थक्यात् । कर्मत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वपक्षे एतत्प्रत्याख्यानस्य भाष्यसिद्धत्वात् । नच चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र चैत्रसंख्यैवोच्यते इत्यत्र नियामकाभावः । चैत्रः शाकसूपौ पचति शाकसूपौदनान् पचति चैत्रेण शाकः पच्यते शाकसूपौ पच्येते इत्यादौ विरुद्धसंख्यावरोधदर्शनात्कर्तृकर्मणोर्यथाक्रममाख्यातार्थसंख्यान्वयदर्शनादुभयोरेकवचनान्तत्वेऽपि तदन्वयावधारणात् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथेति न्यायात् ।

अतएव यवमयश्चरुर्भवति इत्यादौ वाक्यशेषाद्दीर्घशूकादिपरत्वेन निर्णीतस्य यवादिपदस्य वैमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षति इत्यादौ वाक्यशेषाभावेऽपि तत्परत्वमेवेति सिद्धान्तः । नच प्रथमार्थसंख्यान्वयेनैवोपपत्तौ तिङां संख्यावाचकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । प्रथमायाः साधुत्वार्थतया तस्या एव संख्यानभिधायित्वापत्तेः । एकवचनत्वरूपवाचकतावच्छेदकसाम्यात् ।

सुपां कर्मा द्योऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति भाष्यवार्तिकरूपशक्तिग्राहकसत्त्वात् । चैत्रमैत्रादयो गच्छन्तीत्यादौ सम्बोध्यस्यैकत्वाद्यनवगमप्रसङ्गाच्च । तत्राख्यातार्थसंख्यान्वयस्यानुन्मत्तेन दुर्वचत्वात् । उभयोरपि संख्यावाचकतायाः प्रामाणिकत्वात्(१) ।

अन्यथोत्तरसूत्रे कर्तरिचेत्यस्यानुपपत्तेः । अकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यस्तु- कर्मणीत्यर्थः । चैत्रेण शयितव्यम् । पक्तव्य ओदनः एवकारो व्याख्यातः ।

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ७१

निष्ठेतिसूत्रे आदिकर्मणि निष्ठोक्ता, सा कर्तरि यथायोगं भावकर्मणोश्च स्यात् । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटश्चैत्रेण । शयितं देवदत्तेन ।

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ७२

क्तः पूर्ववत् । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेन । 'यत्र सुप्तो नकंचन कामं कामयते' । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । पक्षे तु यथा प्रिययाश्लिष्टो न बाह्यं किंचन वेद।शेषमधिशायितः । अन्यथाऽकर्मकत्वादेव सिद्धेः । एवमन्यत् ।

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ७३

दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

---

(१) 'अत्र तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रं तद्व्याख्यानं च किंचित् सर्वत्र मूलपुस्तकेषु खण्डितम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तद्यथा राजन्यन्यस्मिन् वार्हत्यागत उक्षाणं वा वेहतं वाक्षदन्त इति श्रुतेः ।

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

बिभ्यत्यस्मादिति भीमः । भीष्मः । भयहेतुरित्यर्थः प्रस्कन्दनः प्ररक्षः । चमूः । खलतिः ।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ७५

संप्रदानादपादानाच्चान्यस्मिन् कारके उणादयः स्युः । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥७६॥

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । ध्रौव्येत्यकर्मकाणामुपादानम् । ध्रुवचेष्टितयुक्तीष्वत्र ध्रुवयुक्तिपदेनाकर्मकोपादानात् । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितम् । गम्यतेऽत्र गतम् । भुज्यतेऽत्र भुक्तम् । पक्षे आसितो मुकुन्दः । आसितं तेनेत्यादि ।

लस्य ॥७७॥

वक्ष्यमाणादेशानां स्थानिनिर्देशोऽयम् । नच वर्णग्रहणेऽर्थवत्परिभाषानवकाशात् लुनाति चूडाल इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धातोरित्यनुवृत्तेः । तच्च विहितविशेषणम् तेनाग्निचिल्लुभते इत्यत्र नापत्तिः । नच शामामलिभ्यो ल इतिधातोर्विहिते लप्रत्ययेऽतिव्याप्तिः । अव्युत्पत्तिस्वीकारात् । नच चन्दन-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इत्यादौ ल्युटि दोषः। इत्संज्ञया बाधात्। लोपे कृते स्थान्य-भावात्। अल्विधौ च स्थानिवत्त्वनिषेधात्। नचात्रापि इत्संज्ञा-पत्तिः। प्रयोजनाभावात्। नच लित्स्वर एव प्रयोजनम्। ल इद्यस्येति बहुव्रीहिणा यदवयवस्य लस्येत्संज्ञा तादृशप्रत्ययस्यो-पादानात्।

ननु कर्मधारयाश्रयणे इत्संज्ञायां कृतायामपि लानुवादेन तिबादिविधानसामर्थ्यात् लोपाभावात् भावाद्यनुवृत्त्या तदर्थस्य लस्यादेशविधानासंभवादकृतलोपानामेव तिबाद्यादेशाः सन्तु इति चेन्न। तथापीत्संज्ञावैयर्थ्यात्। णलो लित्करणेन लादेशेषु लित्कार्यं नभवतीति ज्ञापितत्वात्। यद्वा अनुनासिकस्य लकार-स्यात्र स्थानित्वेनोपादानम्। यद्वा ल इति लुप्तषष्ठीकम्। अस्येति सर्वनाम्ना भावाद्यर्थवाचकस्य परामर्शः।

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥७८॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः। अत्र समाहारद्वन्द्वः। पृथक्पद-त्वं वा। पकारोऽनुदात्तार्थः। ङित्त्वाभावार्थश्च। इटष्टकार इटोऽदित्यत्र विशेषणार्थः। इकारमात्रोपादाने वहिमहिङोरिका-रस्याप्यदादेशापत्तेः। ङकारस्तिङ्तङ्प्रत्याहारार्थः। समुदाय-स्यानुबन्धो नत्ववयवस्य व्याख्यानात्। तेन सुपःपकारस्या-वयवानुबन्धस्यैव प्रत्याहारोपयोगेऽपि नक्षतिः। तेन संपप्रच्छि-महे संवव्रश्चिमहे इत्यादौ नसंप्रसारणम्। इषेःक्सण्याशीर्लिङि ए-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षिषीमहीत्यत्र क्ङितचेति गुणनिषेधो न ।

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥७९॥

टितो लस्यादेशानामात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते एधेते एधन्ते इत्यादि । अथ पवमान इत्यादौ एत्वापत्तिः । नचेङो गाङादेशस्य ङित्वेन सानुबन्धकस्यादेशवचने इत्कार्याभावस्य ज्ञापितत्वाददोषः । टित्वस्यात्र लकारविशेषणत्वेनोपादानात् । आत्मनेपदविशेषणत्वाभावात् । नच टितामात्मनेपदाना मित्यपि केश्चित्पाठानिर्वाहः । अकुर्वीत्यत्र उत्तमैकवचनस्यइटोऽपि एत्वापत्तेः । टितो लकारविशेषणत्वे तु लङादेशत्वे तत्र दोषाभावात् । ननु तस्य डित्वमेव इडोऽदित्येव पठनीयम् । अन्यथा लविषीष्टेत्यादावागमस्यापीटोऽद्रादेशत्वापत्तेः । मैवम् । इषमूर्जमहमित आदीत्यत्रदाञो लङ उत्तमैकवचने छन्दसि वेति द्विर्वचनाभावे आतोलोप इटिचेत्यस्यानुपपत्तेः । छन्दस्युभयथेति इट आर्द्धधातुकत्वम् । तस्माट्टिदेवायम् । नचैवमागमत्वापत्तिः । टित्वस्यागमलिङ्गत्वादिति वाच्यम् । लस्येति सकृदुच्चरित षष्ठ्यावयवावयविभावसम्बन्धबोधकत्वे इट एवानुग्रहापत्त्या भूयसामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । स्थान्यादेशभावसम्बन्धस्यैव बोधनात् । तदनुरोधेनेटोऽप्यादेशत्वात् । नचलविषीष्टेत्यत्र दोषः । वलाद्यार्धधातुकाङ्गापेक्षस्येटो बहिरङ्गस्य लिङ्गसम्बन्धापेक्षेटोदिशादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वात् । तस्मात्पवमान इत्यादौ एत्वं दुर्वारमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु तिबादीनामिहानुवृत्त्या आत्मनेपदरूपाणां तेषां टेरात्वं विधीयते । यद्वा प्रकरणवशात्तिबादीनामेवात्मनेपदशब्देनोपादानादिति कैयटः । एतेन टितस्तङामित्येव पठनीयमिति शङ्का-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

व्याख्याता ॥

अत्रवार्तिकम् ।

आनेमुक्ज्ञापकं त्वेत्वे टित्तङामिशि सीरिच ॥

डारौरस्सु टिदटितः प्रकृते तद्गुणे कथम् ।

अस्यार्थः यद्येत्वमानस्य स्यात् तर्हि आनेमुगिति न स्यात् । आनयि मुगित्यापत्तेः । तेन टितः स्थाने ये तङस्तेषामेत्वम् न-त्वानस्यापीति ज्ञाप्यते । एवमप्यध्येतेत्यादौ डारौरसां कुतो नभवतीत्याह । इशि सीरिच इति । लिटस्तझयोरेशिरेच् थासः स इति सूत्राभ्यां लाघवार्थं इश सि इरि च इत्यादेशा विधेयाः। एत्वस्य टित इत्येव सिद्धेः । तस्मादेकारविशिष्टादेशविधानं ला-देशानामेत्वाभावज्ञापनार्थम् । टिदटित इति अकुर्वीत्यत्र समा-धानम् । आटितो लङः स्थाने यद्यपि इट् तस्य एत्वं न भवति । प्रकृते तङ्येतद्विधानादानस्य तङ् प्रत्याहारबहिर्भावात् । गुणे-कथं मित्युत्तरार्थम् । पचावेदमित्यत्राद्गुणे कृते एतऐ इत्येत्वं कुतो न भवतीति प्रश्नः । उत्तरंतु तत्रैव वाच्यम् ।

थासः से ॥ ८० ॥

टित्लकारादेशस्य थासः से स्यात् । एधसे । टितः किम् । एधथाः ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिडादेशयोरनयोः क्रमादेतौ स्तः । चक्रे चक्रिरे । शित्वं सर्वादेशार्थम् । चकारोऽन्तोदात्तार्थः ।

परस्मैपदानां णलतुसु-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥

लिडादेशानां नवानां तिबादीनां क्रमादेते स्युः । बभूव बभूवतुरित्यादि ॥

"णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम्" अन्यथाऽलोन्त्यस्य स्यात् । नच णकारेणानेकाल्त्वादेव तत्सिद्धिः विनिगमकाभावात् । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यभ्युपगमाच्च । इदं च प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इतिपक्षे । अन्यथा तु आदेः परस्येति प्रसंजनीयम् । यद्यपि णकारात्पूर्वंशकारोच्चारणे प्रत्ययादित्वाभावाण्णकारस्य मध्येतु शकारस्य अन्ते तु लकारस्य इत्संज्ञानापत्तिः । तथापि लश् विधेयः । लशुत्तमो वेति पठनीयम् । णल् शिद्वदित्यतिदेशो वा वाच्य इतिवार्तिकाभिप्रायः । नचवृद्ध्यर्थं णित्वस्यावश्यकत्वम् । गोतोणित् लश् लश्च णिद्वद्भवति तत उत्तमोवेति । योगविभागेन सिद्धेः । मैवम् । लित्स्वरार्थमावश्यकेन लकारेणैव सिद्धेः ।

ननु प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातोरन्तोदात्तत्वे तदुत्तरं द्विर्वचनप्रवृत्तेरान्तरतम्यादन्तोदात्तादेशेनैव सिद्धेर्लित्स्वरस्यात्र प्रयोजनाभावः । नच व्यपदेशिवद्भावे(न) नान्तोदात्तत्ववदाद्युदात्तत्वस्यापि सत्त्वात्तदापत्तिरिति वाच्यम् । स्थानिवदित्यस्य शास्त्रातिदेशतया धातोरिति शास्त्रेणान्तोदात्तस्यैवसिद्धेः । धातोराद्युदात्तविध्यभावात् । मैवम् । स्थानिवदिति कार्यातिदेश इति सिद्धत्वात् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनंषाष्ठमिति स्थानिनो द्विर्वचनाभावेनोभयोरन्तोदात्तापत्तेश्च । तस्माल्लित्स्वरो ऽवश्यमपेक्ष्यः । अनेकाचि तु धातौ अन्तोदात्ते शेषनिघाते च प्रथमैकाचो द्विर्वचनं सर्वानुदात्तमिति विशेषाभावात् । एकाचि धातौ लित्स्वरो बोध्यः । मध्यमपुरुषबहुवचनादेशस्याकारस्य यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तं धा-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तोरित्यधिकारसूत्रे ।

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

विदज्ञाने इत्यस्मात्परस्य लटो णलादयो वास्युः । वेद विदतुः विदुः । व्यवस्थितविकल्पान्न द्वित्वम् । पक्षे वेत्ति वित्तः विदन्ति इत्यादि ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । अस्मात्परेषां तिबादीनां पञ्चानां क्रमाण्णलादयः पञ्चादेशाः स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । आह आहतुः । आहुः । आत्थ आहथुः । अस्य भूतार्थे प्रयोगस्तु भ्रममूलक इति वामनादयः ।

लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥

लोट इत्युपमेये षष्ठीदर्शनाल्लङ इवेति षष्ठीसमर्थाद्वतिः । तेन लङो यत्कार्यं तस्यातिदेशो नतु लङि परे विहितस्येति । 'लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः 'आडजादीना' मित्यनयोर्लोटि न प्रवृत्तिः । स्यादेतत् । यान्तु पान्तु इत्यादौ लङः शाकटायनस्येति जुस्स्यात् नचोत्वं बाधकम् । स्थानिवत्त्वेनोपादानात् । वान्तो यिप्रत्यये इत्यादौ तथैव भाष्यादिभिः समाहितत्वात् । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन तदन्तविधिना सकारान्तस्य ङिल्लकारोत्तमस्येति व्याख्यायालोन्त्यपरिभाषया सकारलोपपर्यवसानस्य गौरवग्रस्तत्वात् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

(१) इतश्च ॥ १०० ॥

ङिल्लकारादेशेषु परस्मैपदेषु इकारस्य लोपः स्यात् । नन्वेवं भवेदित्यादौ यासादेशस्य इकारस्य लोपापत्तिः । नचेयादेशव्याख्यानादत्र परत्वान्न दोषोऽतएवाबोभवीदित्यादावीटोऽपि लोपप्रसङ्गो नेति वाच्यम् । अरुदितामित्यादौ तथापि दुर्वारत्वात् । मैवम् । इत इत्यनुवर्त्य इद्रूपस्येतो लोप इत्यर्थात् । विशेषणस्य च अत्यन्तत्वमर्थस्तत्र तादृशस्यैव लोपविधानात् । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । परस्मैपदेष्विति सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तत्वेन विपरिणामं कृत्वा इकारान्तं यत्परस्मैपदं तस्येति व्याख्याने विभक्त्यंशे वचनांशे च भङ्गाश्रयणे गौरवात् ।

तस्थस्थमिपां तांतंताम: ॥ १०१ ॥

ङित्सम्बन्धिनां तसादीनां क्रमात्तामादयः स्युः । अभवतां अभवतं अभवत अभवम् ॥

लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥

परस्मैपदेविशेषविहितेन यासुटास्य बाधादात्मनेपदेऽस्य प्रवृत्तिः । नच यथा कृषीष्ठा इत्यादौ सुटि कृते सीयुड् भवति, तथा यासुटि कृतेऽपि स्यात्, यासुटो लिङ् भक्तत्वात्तदादेः सीयुटो विरोधाभावात् इति वाच्यम् । विशेषविधेर्विरोधाभावेपि सामान्यविधिबाधकत्वात् । दधितक्रयोस्तथा व्युत्पत्तेः । सुटि तु वैषम्यं वक्ष्यामः । भवेत् । टकारो देशविशेषार्थ उकार उच्चारणार्थः ।

---

(१) अत्र ग्रन्थकृताऽष्टाध्यायीक्रमेण न व्याख्याकृताऽतोऽत्राष्टाध्यायीक्रमेण स्थापिताङ्कानां व्युत्क्रमो न मन्तव्यः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥१०३॥

लिङः परस्मैपदानां यासुट् स उदात्तो ङिच्च । चिनुयुः सुनुयुः । उदात्तवचनं आगमानुदात्तत्वज्ञापनार्थमिति सर्वाश्चतमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे ।

किदाशिषि ॥१०४॥

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । भूयात् । गुणनिषेधस्य ङित्त्वेन सिद्धावपिइज्यादित्यादौवचिस्वपियजादीनां कितीति संप्रसारणार्थम् । जागर्यादित्यत्र जाग्रोविचिण्णल् ङित्सु इति गुणार्थं च कित्त्वारम्भः ।

झस्य रन् ॥१०५॥

लिङो झस्य रन् स्यात । यजेरन् । झोन्त इत्यस्यापवादः ।

इटोऽत् ॥१०६॥

लिङुत्तमैकवचनस्येटोऽदादेशः स्यात । लभेय । इडागमातिप्रसङ्गपरिहारः प्रागुक्तः । नच नविभक्ताविति तकारस्येत्संज्ञानिषेधापत्तिः । तकारस्योच्चारणार्थतयादेशानवयवत्वात ।

सुट्तिथोः ॥१०७॥

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्याद । इकार उच्चारणार्थः । भवि-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षीष्ट । नच सीयुटो यासुटेऽनेन बाधापत्तिः । लिङः सीयुट् तयोः सुडिति विषयभेदात् । अतएव लिङो विशेष्यत्वं न व्याख्यातम् । सुटोऽपि लिङ्ङ्ग्यवत्त्वापत्त्या सुटा सीयुटो बाधापत्तेः ।

झेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङो झेर्जुस् स्यात् । झोन्तापवादः । भवेयुः ।

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥१०९॥

अलिङर्थ आरम्भः । वेत्तेरत्र ग्रहणम् । अन्यत्र विकरणव्यवधानेन झेः परत्वासंभवात् । लाभसत्तार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वेन झेरेवासंभवात् । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । ङित इत्यनुवृत्त्या लडादावतिप्रसङ्गाभावः । सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सबन्धिनो झेर्जुस् । अचेतिषुः अजुहवुः । अविदुः । इह वेत्तिसाहचर्यादभ्यस्तपरस्यापि लङादेशस्यैव झेरयमादेशः । परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् । तेनापीपचन्नित्यादौ नेति प्रागुक्तम् ।

आतः ॥११०॥

ननु सिचः परस्य झेराकारान्तात्परस्यैव जुसिति नियमे अकार्षुरित्यादि नस्यात् । नह्ययं सिजाकारान्ताद्विहितो नापि परो रेफेण व्यवधानात् । नचैवं पूर्वसूत्रे सिचः परस्य झेर्जुस्विधानानर्थक्यम् । अगुरस्थुरित्यादौ सावकाशत्वात् । मैवम् । आकारान्ताद्सिचश्चेत्युभाभ्यां परत्वस्य बाधात्सिचः परत्वं प्रत्ययलक्षणेन, आकारान्तात्तु श्रुत्यैत्यवश्यं वाच्यम् । तथाच तुल्यजातीयविषयतया सिज्लुकि आदन्तात्परस्यैव झेर्जुसादेश इति नियमवाक्यार्थः । अकार्षुरित्यादौ तु सिचः श्रूयमाणत्वान्न दोषः । न-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नु सिचं निवर्त्य विध्यर्थमेवेदं स्यात् । मैवम् । अभूवन्नित्यत्र प्र-त्ययलक्षणेन सिजभ्यस्तेति जुसापत्तेः । लङादेशस्य झेरप्ययुरि-त्यादौ जुसादेशेऽनेनैव सिद्धे उत्तरसूत्रे एवकारःकर्तव्यः । अन्ये-षां मते अयान् इत्याद्यपि यथा स्यात् । सिजनुवृत्यास्य नियमा-र्थत्वे तु लङो झेर्जुस्भावस्याप्राप्त्या लङः शाकटायनस्येत्येतावतै-व पाक्षिक जुस्भावोपपत्त्या एवकारस्यानुपादाने लाघवम् । नच नियमस्वभावादेवकारार्थलाभे तत्रैवकारग्रहणं मयापि नकार्यमि-ति वाच्यम् । लङ एव शाकटायनस्येति विपरीतनियमवारणार्थं तदावश्यकत्वात् । अन्यथा लुङि शाकटायनस्य जुसभावे विकृ-ल्पापत्तेः । लङि च जुसो नित्यत्वापत्तेः । किंच नियमपक्षे उत्तर-सूत्रे लङ्ग्रहण मनावश्यकम् । तस्य ङित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः । नह्याकारान्तात्परो लङ्भिन्नो ङित्संभवति । लुङ्अगुरित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः । लिङ्लृटोश्च विकरणागमैर्व्यवधानात् । क्रियमा-णं तु तदतिदेशेन लङ्त्वमाश्रित्य तद्विधेरप्रवृत्त्यर्थम् । तेन लोटो लङ्वदित्यतिदेशेऽपि झेर्जुसोऽनापत्तिः ।

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आतः परस्य लङो झेर्जुस् । अयुः । अयान् ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

द्विष अप्रीतौ । अस्मात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङो धात्वधिकारोक्ताः । शितश्चैतत्संज्ञाः वेत्ति । पुगन्तेतिल-

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

घूपधगुणः । भवति शपमाश्रित्य सार्वधातुकेतिगुणः । तिपमाश्रित्य-कर्तरिशप् । धात्वितिकम् हरिन्। शपोऽपि सार्वधातुकत्वे ङित्त्वाप त्या घेङितीति गुणः लिह इत्यादौ यक्च स्यात्। इति केचित् । तन्न । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे यको विधानात् ।नच द्वितीया कर्मार्थेति पाठ्यम् । प्रकृत्यर्थवृत्तिकर्मत्ववाचित्वेऽपि प्रकृत्यर्थनिरूपित कर्मत्ववाचित्वाभावात् । घेङितीत्यत्रापि कर्मधारयमाश्रित्य यस्मिन् विधिस्तदादाविति इत्संज्ञकङकारादौ सुपीति व्याख्यानात् । नचैवं याडाप इत्यादौ ङित्पदेन प्रत्ययविशेषणानुपपत्तिः। तत्र शब्दाधिकारमाश्रित्य ङित्पदे बहुव्रीहेर्व्याख्यानात् । सार्वधातुकमपिदित्यनेन चङनतिदेशात् । गाङ्कुटादिसूत्रे ङित्पदस्य बहुव्रीहिपरत्वेन निर्णीतत्वात् ।

अन्येतु वारिणी इत्यत्र लघूपधगुणापत्तिः । नचक्ङिति-चेति निषेधः । लघूपधेति कर्मधारयेण निर्दिष्टस्थानिकतया इग्लक्षणत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः रलोव्युपधादित्यादिज्ञापकवशादनिग्लक्षणत्वेऽपि निषेधप्रवृत्तेश्च । धातुप्रत्ययमात्रविषयत्वात् । नच संनिपातपरिभाषाविरोधः । उपजीवकस्य उपजीव्यविघातककार्यनिमित्तत्वं नेत्यस्य तदर्थत्वात् । इहतु इगन्तत्वस्य नुमैव व्यवहितत्वात्परिभाषानुसारस्य पाटच्चरपरिलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणप्रायत्वादित्याहुः ।

(१)एतऐ ॥ ९३ ॥

एधै एधावहै एधामहै । पचावेदमित्यादौ गुणे कृते एकादेशस्यान्तवद्भावादेत्वं कुतो नेति पूर्वं वार्तिककृतोक्तं असिद्धं बहिरङ्गमिति तत्परिहारार्थम् ।

(१) अष्टाध्यायीक्रमप्राप्ताङ्का इमे बोद्धव्याः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥

अट् आट् एतावागमौ स्तः । तौ च पितौ । प्रण आयूंषि तारिषत् । प्रियः सूर्ये प्रिया अग्ना भवाति । पिदित्यनुवृत्त्या यद्योग्या अश्नवैथे । विक्रन्दसीउत्तरासुत्रतैते इत्यादौ गुण इति दीक्षिताः । वृत्तिमते तु छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाभावेन ङित्वाभावाद्गुणः ।

आत ऐ ॥ ९५ ॥

लेट आकरस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रियसा मादयैते । आतः सम्बन्धिन आद्याकारस्य ऐकारः नतु द्वितीयस्य । नित्यतया टित आत्मनेपदानामित्येत्वस्यैव प्रवृत्तेः । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि नित्यत्वोपगमात् । अन्यत्रेति वक्ष्यमाणलिङ्गाच्चाविधानसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । ऐट एव विधानापत्तेः । यो यजाति यजात इत् ।

वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

आत ऐ इत्यस्य विषयं विहाय लेट एकारस्य ऐ वा स्यात् । पशूनामीशै । गृहा गृह्णान्तै । अन्यत्र किम् मादयैते । अत्रान्त्यस्य माभूत् ।

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥९७॥

लोटस्तिङामितो लोपो वा परस्मैपदेषु । योषिषत् । परस्मैपदेषु किम् । ईशै इत्यत्र इटो माभूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लेट उत्तमसकारस्य वा लोपः । करवाव करवाम ।

नित्यंङितः ॥९९॥

नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । ङिल्लकारोत्तमसकारस्य नित्यं लोपः । अपचाव पचेव पच्यास्व अपाक्ष्व अपक्ष्याव करवावनच भूयासमित्यादा वतिव्याप्तिः । पूर्वसूत्रे उत्तमपुरुषान्त्यावयवस्यैव सकारस्य लोपप्रतियोगित्वेन निर्णीतस्यार्थाधिकारादत्रापि-पचान्विसादौ सावकाशत्वात् । मैवम् । लङ्वद्भावेन इतश्चोति लोपप्राप्त्या तत्रोत्वस्यावकाशाभावात् । नाप्राप्ते लङ्वद्भावे उत्वास्यारम्भात् । इकारलोपस्येव जुसूभावस्यापि बाधात् । नच जुसो वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे उत्वावकाशात्पुरस्तादपवादन्यायाच्च न तद्बाध इति वाच्यम् । अतिदेशेन लङो जुसूभावो नेति वक्ष्यमाणत्वात् ।

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इकारस्य उकारः स्यात् । तेस्तुः स्यादिति यावत् । तेन निघातसिद्धिरिति प्रागुक्तम् ।

सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥

हिः स्यात्सोऽपिच्च । ब्रूहि । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वान्न गुणः । 'हिन्वो रुत्वप्रतिषेधः' । भवानि । इकारोच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम् । अन्यथा प्रक्रियालाघवार्थं हुनू एवादेशौ विदध्यात् । इकारोकारयोरुच्चारणे विशेषाभावात् ।

वा छन्दसि ॥८८॥

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोटो मेर्निः । भवानि ।

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट एकारस्याम् । एधतां एधेतां एधन्ताम् । आमादेशो नत्वागमः । मित्वाभावात् ।

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

सकारवकाराभ्यां परस्य लोडेकारस्य वामौ स्तः । एधस्व । एधध्वम् । आमोऽपवादः ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोडुत्तमस्याडागमः उत्तमश्च पित्स्यात् । नच सामानाधिकरण्यश्रवणादाट एव पित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावात् । अनुदात्तस्यागमस्वरेणैव सिद्धे आटः प्रत्ययस्वरेण गुणनिमित्तत्वाभावाद्गुणनिषेधस्यापि प्रतियोग्यप्रसक्त्यैव वैयर्थ्यात् । भवानि भवाव भवाम । पित्वान्न ङित्वम् ।

(१) आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

शेषपदं भिन्नपरम् । प्रतियोग्यपेक्षायां च तिङ्शितौ उपस्थितत्वात्संबध्येते । धात्वधिकारोक्तप्रत्ययत्वं तु अनुयोगितावच्छेदकत्वेनान्वेति न तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन। स्वादावतिव्याप्तेः । तिङो भेदप्रतियोगितया निवेशवैयर्थ्यापत्तेश्च । धात्वधि-

(१) अष्टाध्यायीक्रमप्राप्ताङ्कस्थापनं बोध्यम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कारोक्तप्रत्ययभेदेनैव तिङ्भेदस्योपसंगृहीतत्वात् । तथाच तिङ्शिदन्यत्वे सति धातोरिति शब्दव्यापारेण विहितप्रत्ययत्वं आर्द्धधातुकत्वं तिङादौ शप्प्रभृतौ चातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं स्त्रादिवारणाय धात्व''दिवारणाय शब्दव्यापारेति । यथाचायमर्थोऽलभ्यते तथोक्तं धातोरिति सूत्रे ।

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः । तेनत''धातुकस्वराभावश्च । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि यो लिङ् तदादेशस्तिङ् एतत्संज्ञः । भूयात् ।

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुशृभावौ । हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यण् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ तृतीयस्य चतुर्थपादे प्रथमाह्निकम् । पादोऽध्यायश्चायं समाप्तः ॥

सद्विद्वत्पदवाक्यमाननिगमाकूपारपारङ्गम-
श्रीलक्ष्मीधरलब्धबोधजनुषा विश्वेश्वरेणोदिते ।
श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ सुधिषणैरध्याथमध्यायतं
ध्यायंध्यायमिहाभिधेयमधुना शोधाय धीर्दीयताम् ॥

शुभम् ॥

—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हमारे यहां हर प्रकार की
छपाई तथा जिल्दसाजी इत्यादि का कार्य होता है।
जयकृष्णदास-हरिदास गुप्ताः—
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन, बनारस सिटी।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri